

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза
благодарение на любезното
спомоществователство на

МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА
и
НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

ДИМИТЪР ТАЛЕВ

ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Издателство
• ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ •
София, 2004

І ЧАСТ

Учителі народні

*На корицата:
Икона на свети Матей
от XIV век – Охрид*

© Димитър Талев, автор, 2004
© Петър Добрев, художник, 2004
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2004
ISBN 954-739-443-6

Камбани бият, камбани
горе во градом,
сълъците трепти, изгрева...

Народна песен

Имат майка мили сина,
го промена, го наружи,
та го пуци Света гора,
Света гора манастира,
да се учат... И се учи, с'изначи
книга пеиш, сълъзи ронит...
— Защо ти се нажалило,
книга пеиш, сълъзи рониш?
Ел за твојот мили татко,
ел за браќа, ел за майка?
Али ти се нажалило
за твојата мирна земя?

Народна песен

Јно, бела Јно, без рода невесто!
На нас Господ чедо, Јно, не ни даде.
Дали ѝе от Бога, дали ѝе от люде?
— Нито ѝе от Бога, нито ѝе от светот,
току ѝе, Стојане, от мојата майка...

Народна песен

В дома на Стоян Глаушев влезе нов човек – Ния, младата невеста на Лазара Глаушев. Не беше тя какъв да е човек и когато влезе в новия си дом, нещо в него като че ли се промени.

Шумните сватбени дни минаха и отминаха. Започна отново всекидневният живот в Глаушевия дом и сякаш досъщ както преди сватбата на Лазар и Ния, но то беше повече външно. Мъжете отиваха рано, по тъмно още, в чаршията, а жените по цял ден ходеха из къщи и по двора – тяхната работа никога не се свършваше. Наближаваше време Раца Кочовица пак да роди и повече около нея сега имаше някакви грижи, но и то не се забелязваше във всекидневната работа. Раждането на още едно дете не беше нещо извънредно, колкото и да беше важно събитие в живота на семейството. Нека всяко нещо върви по своя си ред и в своето си време – това осигурява спокойствието в къщата. В дома на Стоян Глаушев във всичко се налагаше властната воля на Султана Глаушица. Тихо, неусетно, а когато станеше нужда – и с упорита сила, но тъкмо това беше винаги най-голямата грижа на старата жена: да има мир и ред в къщата ѝ. Сега тя, още от първите дни след сватбата, се тъкмеше да въведе в домашния ред новата си снаха, да я подчини на своята воля, но чувстваше в сърцето си някакво смущение.

Не беше както всички други млади невесты Ния, щерката на Аврама Немтур, и людеите в новия ѝ дом чувстваша това всеки по своему. Тя гонесе радост в Глаушевата къща – дълбока, обща, горда някаква радост, та гори и очите на старата Глаушица блестяха необикновено, колкото и да бе-

ше Султана сдържана, затворена в себе си. Ния беше много хубава, но в нея имаше и нещо друго, още по-силно, по-обаятелно и тъкмо него всеки от Глаушеви чувстваше върху себе си по своему. Султана, която не можеше да търпи неясноти, си казваше: „Такава е звездата ѝ... гори, грей на челото ѝ, силна и хубава.“ Старата жена гледаше и това да подчини на някакъв свой ред и много пъти си казваше: „Ами... млада е, хубава.“ В сърцето ѝ се надигаше някакво нетърпение, глух неясен гняв и като че ли не против Ния, а против нещо, което не можеше да улови тъй, с ръцете си, и да го сложи на мястото му. Но чакай, ще дойде време. Сега всичко беше хубаво, доведе тя в къщата си гъщерята на Аврам Немтур. Тя се радваше както всичките ѝ люде, с горда радост, макар да тлееше дълбоко в сърцето ѝ неясен гняв, но най-напред към себе си, гняв и недоволство от себе си. Такъв човек беше Султана, хаджи Серафимовата внука – все в някаква борба със себе си, с другите, да подчини всичко на своята воля, на своя ум.

Сега имаше само радост в къщата ѝ – всички се радваха, радваше се и тя. Е, добре, добре! Ще дойде време и час за всяко нещо. Тъмните ѝ очи, хълътнали дълбоко и сред гъстата мрежа от бръчки, блестяха силно и дебнеха всичко наоколо, но тя говореше тихо и подбираше по-кротки думи, особено спрямо Ния. През тия дни тя не се караше често и на стария, на Стояна, макар той да беше много невъздържан в радостта си за Ния. На сватбата се напи до самозабравя и като че ли още не беше напълно изтрезнял. Колкото и да беше радостен, дори замаян от радост, той и тогава, на сватбата, и сега много често споменавахе умрялата си гъщеря – Катерина, – и затова му се караше понякога Султана. И в нейното сърце беше все още жива, мота рана споменът за Катерина и нямаше да се затвори тя никога, но нека не споменава старият толкова често сега умрялата... Нима ще я забрави някога тя, проклетата майка, която я уби? Нека не я споменава толкова често старият сега, в общата радост, нека не тревожи умрялата в гроба

ѝ. Стоян мълкваше виновно и тъй, мълчаливо, бършеше сълзите си, потекли отеднаж за Катето, после се обръщаше към новата си снаха и сините му очи пак се засмиваха през обилната влага. Такъв си е бил Стоян Глаушев винаги: лесно ще се засмее, лесно ще заплаче, но и радостта, и сълзите му идваха направо от сърцето. Ще се засмее той на Ния, но ще заплаче за Катето, която загина така неочаквано в ръцете на майка си. Стоян и сега не знаеше как бе умряла тя, но долавяше някак страшната тайна и че в тази тайна беше Султана. Той не смееше да пита и разпитва там, дето Султана бе сложила ключ, но с това скръбта му по умрялата ставаше още по-голяма. Трябва да е била много страшна смъртта на клетото девойче, щом Султана всичко скри. Но ето тък сега тая радост с Ния... Като царица влезе тя в къщата му, идеше му понякога да ѝ се поклони до земята.

И децата на Кочо, по-стария брат, бяха като омагьосани от Ния. Зима беше още. Голям Сечко не беше минал, та малките човечета стояха вкъщи. Те все зяпаха по Ния и току послягаха да се уловят за полите ѝ. Благой, по-голямото (най-голямото бе умряло преди година и половина от лошо гърло), ходеше подир нея като слянка:

– Стрино Нийо, чуваш ли... Стрино Нийо, знайш ли... Стрино Нийо, виж...

А баба му Султана се караше:

– Стига де, по цел ден – стрино Нийо! Остави стрина си да си гледа работата!

Една вечер Кочо донесе от чаршията любеница. Беше дебелокора, възлеста зиморка, но голяма рядкост беше да се намери макар и такава любеница сега, толкова късно след Божиук. Кочо влезе усмихнат, отиде и подаде любеницата на Ния, а ушите му пламтяха от радостно смущение. Майка му го проследи със строг поглед, но се сдържа – нищо не каза. Добре беше да зачита той снаха си, но какви са сега тия глезеници с любеницата! И тъкмо Кочо... който за десет дни и десет приказки няма да каже! Но едва на вече-

рята, когато срязаха любеницата, намери тя сгода да изкаже недоволството си:

– Каква ти любеница по това време! Мирише на тук-ва и... веке изкуфела. Колко гаде за нея, Кочо? Язык за парите.

Стоян побърза да глътне залька си и рече:

– Не е до парите, жено...

– Ами какво... – погледна го навъсено Султана от другата страна на трапезата.

Стоян гледаше засмян Ния, с ласкав поглед и отвърна:

– Кочо заради снахичката си... чест ѝ прави. Пък ти – се обърна той с неочаквана смелост към жена си – какво искаш? Кое време сме сега, а ето замириша ни на любеница, на лето.

Свенливо се усмихна Кочо, с наведени очи, а Раца, жена му, побутна съучастнически с лакът епърва си и лицето ѝ, погрозняло поради бременността, сияеше. И тя – Раца, – колкото и да бе станала от някое време във всичко посдържана, дори отпусната, и тя изпитваше върху себе си чара на Ния, обаятелната ѝ сила.

Ния бе свикнала с възхищението на другите към нея и го приемаше спокойно, мъдро. С тихо доволство и радост приемаше тя и видимото възхищение на хората в новия ѝ дом. Радваше се тя, че им харесва, радваше се заради Лазара. Само от свекърва си изпитваше стеснение и дори боязън – да не би да сгреши нещо пред нея, да не покаже неумение, неопитност в домашната работа. Друг беше редът в този дом и Султана беше единствена негова и безспорна господарка. Но и в този страх на Ния беше пак обичта ѝ към Лазара – заради него тя искаше да се харесва на хората му и най-много на неговата майка. Това беше само през първите дни, докато Ния посвикна с новия си живот.

Тя вече не се боеше от свекърва си, макар да чувстваше върху себе си нейната власт, която тежеше над целия Глаушев дом. Султана не преставаше да бъде внимателна и дори ласкава към нея – по-внимателна и по-ласкава, от-

колкото към всички други възрастни, – но като искаше да я въведе в реда на къщата и не пропускаше случай да я насочва, да я поучава, тя се стремеше, вярна на природата си, да я подчини на своята воля. Ния мълчаливо, смилено се подчиняваше и свекървата госта се поучуги в себе си, че не срещаше никаква съпротива, ала скоро младата снаха започна все по-често да отговаря на нейните нареждания:

– Да, майко. Знам.

Тогаваш Султана остави в ръцете на Ния цялата работа, която бе ѝ възложила като нейна дял в общата грижа за къщата. Но старата не преставаше да я следи и колкото да беше тя предпазлива – Ния навсякъде чувстваше върху себе си нейния блящ поглед. Старата и сега не се сдържаше, макар много рядко, да подсети, да подкара Ния за едно или друго, но получаваше един и същ отговор:

– Да, майко.

– Плъни ли са бардучетата, щерко? Донесе ли гърва?

– Да, майко.

И старата жена казваше с явно задоволство:

– Е, харно, щерко, харно.

Както беше открай време, старата стоеше повече край огнището в общата стая, грижеше се за храната на хората си, а на Ния бе предоставено да се грижи за чистотата и реда в къщата – да помете, да изтърси, да избърше с мокър парцал, да донесе вода, гърва за през нощта. Раца – по-старата снаха – беше в последните месеци и я гържеше по-настрана от всекидневната домашна работа. Ния вземаше всичко от ръцете ѝ, караше я да лежи, но и тук се намеси свекървата:

– Ти немой така с Раца. Тя не е за по-тежка работа, но и не е хубаво да лежи по цел ден. Е – потрепна едва-едва усмивка на устните ѝ: – Ще гоиде и за тебе такъв ред.

Султана обичаше такива хора, които във всичко излизат насреща. Радваше се тя, че и Ния беше такъв човек, но в недоверчивото ѝ сърце тежеше още много съмнения спрямо галената гъщеря на чорбаджи Аврам Немтур. Тя вижда-

ше все по-ясно, че не беше се излъгала в Ния, но се боеше много за сина си, за Лазара – какво ли не крие човешкото сърце! Жена ленива и разсипница, жена нечестива може да разори, да посрами и най-достойния мъж.

Мина тъй, в мир, любов и радост доста време. Султана беше доволна от новата си снаха, макар сърцето ѝ да оставаше все неспокойно. Дай, Боже, да върви все така, пък то, нейното проклето сърце, открай време си е такова и във всяка работа – тупти под лъжичката, напиря припряно и тревожно. Какво има да се бои тя с Ния? Но ето Султана не може да я извади от ума си и погледът ѝ непрестанно върви след младата невеста, търси я, следи я зорко.

За пръв път двете жени се изправиха една срещу друга заради газената ламба, която Ния донесе в Глаушевата къща с големия си чеиз. Това беше първата газена ламба в Преспа.

II

Като се освободи от смущението си в първите дни на своя нов живот, Ния забеляза, че у Глаушевици не всичко беше тъй, както би желала да бъде. Тя и преди бе влизала в тоя дом, но като чужда, като външен човек, който идва и си отива, без да се заглежда във всяко нещо. И сега също, когато бе станал неин дом, тя не можеше да се сроди напълно с него. Глаушевата къща беше стара, мрачна и студена, с ниски, почернели тавани и малки прозорчета. Остана на една част от някогашния сарай на хаджи Серафим – дядото на Султана, после Стоян Глаушев зида и приправя, колкото да има де да прибере нарасналата си челяд. Тясно беше в тая къща, задушно – при толкова люде, – но имаше и нещо друго, с което Ния не можеше да привикне.

Ния бе дошла тук заради Лазара, а всички в тая къща бяха я посрещнали с обич и тя не искаше да огорчава никого – най-малко старата Лазарова майка. Тя искаше тия

вече нейни люде да живеят по-добър живот, по-весел, по-радостен. Във всяко нещо в техния живот имаше някакво усилие, някаква принуда или задължение. Ния си мислеше, че това е дошло след смъртта на Катето, че с Катето бе си отишла радостта от тая къща и не се чуваше тук ни висок, волен смях, ни песен. Всичко беше много мъдро, много редно, такава беше и старата Глаушица – прекалено мъдра и грижовна. Но студено беше в тоя дом и нямаше много радост в него.

Такава бе преди и бащината къща на Ния. Но те живееха тогава в голямата къща двамата старци и тя самичка с тях. Ния не можеше да стори нищо срещу мрачната воля на баща си. И бе мечтала да уреди по-иначе някога своя собствен дом. Сега срещу нея беше Султана.

Тя, Лазаровата майка, готвеше само по едно ядене и го слагаше на трапезата вечер, когато се прибираха и мъжете вкъщи. През деня жените и децата прекарваха как да е – с по една бучка сирене, с по няколко маслинки или понякога дори само с паница зелева чорба или друга някаква туршия. То не беше от немотия, но Султана дълго бе живяла сиромашки живот, при всякакви лишения, та и сега, когато трима мъже печелеха в къщата ѝ, не можеше да се потпусне. Или пък си беше по рождение скъперница. Ния жалеше Кочовите деца. През деня те все проплакваха за ядене и вечер се нахвърляха като гладни кученца на топлата гозба. Глаушевици се хранеха още с дървени лъжици, като селяни и като някогашните преспанци. Така бяха свикнали, а Лазар, който още като дете бе ходил да се учи в Охрид и бе вкусвал всякакви гозби, виждал бе и по-друг ред на трапезата, сякаш не забелязваше какво му слагаха да яде. Но Ния тъкмо с него почна и най-напред за дървените лъжици.

– Лазе... никой сега в Преспа не се храни с дървени лъжици. Може само най-бедните или селяните, които идват в града...

– Да, да... – продума Лазар и се виждаше, че за него не беше много важно с какви лъжици яде. И Ния продължи:

— Продават се в чаршията хубави лъжици, като да са от сребро.

— Тя, майка... Ти с нея поговори.

Не беше лесно да се говори със Султана, когато трябваше да се харчат пари. Лазар познаваше майка си и побърза да добави, за да успокои младата си жена:

— Скоро ще ида в Битоля по работа и ще донеса оттам лъжици. Ще бъдат като подарък от Битоля.

Ния можеше да донесе лъжици от бащиния си дом — каква ли не покънина бе изоставила тя по големите затворени сега стаи там! Но Лазар бе казал, че няма да опусне никой да помисли, че се оженил за Ния заради богатството на Аврам Немтур. Той бе ѝ позволил да донесе чеиз, колкото беше редно за невеста като нея, но ни той, ни Султана също ще посегнат да сърбат на трапезата си с лъжици на Немтура, ако ще да са от чисто злато.

А не беше в тая къща само яденето или само сърбените лъжици, с които Ния не можеше да се примири.

Тя извади един неделен ден от сангъците си газената ламба. Започнало бе да се смрачава и Ния реши да запали тоя път ламбата. Не беше голяма тая чудна ламба — с кръгло стъклено резервоарче за газ, с лъскава, жълта, сякаш позлатена машинка за фитила и шише, издуто като цяла любеничка. Избърса я Ния грижливо и я сложи върху широката стряха на огнището, дето стоеше и старият железен светилник. Каква лъскава, крехка и прозрачна беше новата ламба редом с тежкия, грубо изкован светилник!

Най-напред надагоха вик децата и се спуснаха към огнището да гледат ламбата. Кирил, по-малкият, който се бе изправил вече здраво на крачката си, сочеше с пръстче ламбата и викаше пискливо:

— Джидже! Джидже!

Благой — най-голямото момче — гледаше ламбата с полюотворена уста, взираше се в нея унесено. Като видя Кирил, че по-голямото братче не му обръща внимание, спусна

се и цял се протегна, подигна се дори на пръсти, за да стигне ламбата с ръка.

— Ей — сграбчи го отгоре Благой уплашен. — Ще я счупиш! Каква е хубавааа!

Ния ги гледаше отстрани и се радваше на тяхната радост. Показа се откъм стаята си и Раца, с тежки стъпки, едва-едва разкочена и цяла се бе отпуснала под тежестта на своето майчинско бреме. Лицето ѝ, повехнало, с хлътнали бузи и потъмняла кожа, отеднаж се съживи.

— Е, що сега, Нийо... това ли ще ни свети? Ами как ще свети? — не дочака отговор тя.

Ния каза:

— Ще синем вътре... Ето тука, ще синем газ. Донесох и газ две оки, тетка ми от Битоля ми я изпрати. Ще запалим после фитила.

— Ами то като светилника... — побърза Раца да покаже, че се е досетила.

— И тя с фитил, ламбата, ама това е машина, виждаш ли? Ето тука се върти, подига се фитилът, свида се. Шишето отгоре и... свети колкото пет светилника.

— Гледай ти... Ами хубаво, Нийо...

— Хубаво ще бъде. По-хубаво.

Султана мълчаливо следеше по-младата си снаха и ту влизаше, ту излизаше от стаята, негли по някаква си важна работа.

— Що велиш, Нийо, щерко? — чу се отеднаж гласът ѝ откъм другия край на стаята. — Това ли да ни свети? Добре ни светят нам светилниците, имаме ги три-четири.

Двете млади жени се обърнаха към нея. Тя говореше кротко, примирително и все пак в гласа ѝ се чувстваше твърдост. И хлътналите ѝ, открити очи гледаха издълбоко, със сух, остър блясък. Ния почувства всичката сила, с която старата жена се противопоставяше на нейното желание да запали тая вечер газената ламба, почувства голямата сила, с която свежърва ѝ искаше да запази в къщата си установения ред. Ния трябваше да ѝ противопостави също та-

кава голяма сила. Тя не искаше да оспорва на старата жена майчинската ѝ власт и право, нито почитта, която ѝ дължеше, но свекървата сега беше явно несправедлива. Старият железен светилник не беше по-добър от газената ламба. Ния бе виждала в Битоля как свети газена ламба – людете там бяха забравили старите светилници. По-хубаво ще бъде да свети ламба, ще бъде за всички по-хубаво и тя, старата майка, ще може да си вдява иглата вечер, няма да се туюка и да се моли да ѝ я вдява някой от по-младите. Ния наблюдаваше една дълга минута лицето ѝ, взираше се в очите ѝ. Не беше това само заради ламбата. С голяма сила стоеше насреща старата жена, застанала бе да брани нещо много скъпо за нея. А тя още не беше виждала как ще свети новата ламба. Да види поне, да види...

– Майко, да запаля... ти ще видиш.

– Какво ще видиш... Цел живот аз со светилник, от старо време още... Така сме си навикнали, а това нещо дяволът го измислил. Ти остави това светило, черко, скрий го пак в сандъка си.

– Не, майко.

Дребното, бледо, възсиво лице на старата жена се опъна, сухият, остър блясък на очите ѝ пронизваше. Тя за пръв път чу от по-младата си снаха „не“. Ния отказа спокойно и смело. Не искаше да отстъпи и нямаше да отстъпи. Сега и Султана почувства, че снахата се изправя срещу нея с голяма сила. Лека бледност се разля по лицето на младата жена, но тя гледаше свекърва си спокойно и с непоколебима увереност, че е права. Тоя спокоен поглед беше по-силен, по-устойчив. Султана можеше да я принуди да отстъпи, но само със своята власт на свекърва и майка. Тя не искаше така и се колебаеше. Тя не искаше да бъде като други зла, проклетата свекърва. Ния не промени, не повиши глас, говореше със същата почит към нея. Как ще се нахвърли тя, Султана, да вика, да креци, да събори тая проклетата ламба от оджака? Но ето снахата дигна глава срещу нея. За пръв път... и нямаше да бъде само тоя път, то се знай...

Влезе Стоян, а с него нахлу отвън, през отворената врата, студен въздух. Той духна в ръцете си разсеяно и повече за да се пошегува:

– Брей... отеднаж стана студено, щом започна да се свечерява... Добър вечер. Ху! Ху! Той и Мал Сечко като Големия иска да се покаже, ама нему бързо ще му мине... – той се огледа учуден и добави с пречупен глас: – силата... Ама вие що?...

Трите жени стояха мълчаливи, децата също се бяха умлъчали и в стаята беше съвсем тихо.

– Добър вечер, татко – отвърна Ния на поздравя му.

– Добър вечер – повтори след нея като ехо и Раца.

Стоян Глаушев нищо повече не би забелязал нито дори по уплашеното лице на Раца, но малкият Кирил изтопурка към него, улови го за ръката и го задърпа към оджака:

– Виж, дедо... джидже! Джидже, виж...

Стоян едва сега видя ламбата.

– Аха, аха! С нея ли ще ни светнеш, невесто? – обърна се той към Ния. – Е, хайде, хайде да видим какво е това светило, това чудо.

Сетне той, по навик, се озърна да потърси погледа на жена си – какво мисли, какво ще каже тя по тая работа. Ала Султана извърна глава, махна с ръка: правете каквото знаете. И без нужда приседна пред огнището, разбута пламтящите главни.

Ния погледна Раца, а тя стоеше там с наведени очи и колкото и да беше поуплашена от свекърва си, по бледите ѝ, подпухнали устни трептеше хитра усмивка. Ния извърна очи към свекърва си. Той я гледаше ухилен, с радостни, любопитни очи. И каза нетърпеливо:

– Хайде де! Пали!

Влезе и Кочо.

– Добър вечер.

– Татко – викна срещу него по-голямото му момче. – Стрина Ния ще пали, ще пали... е това, ламбата!

Кочо погледна ламбата на оджака, плъзна поглед някъ-

де край Ния – беше свенлив човек и все още се стесняваше от снаха си.

– Де да видим – прозвуча спокойно и равно гласът му и такъв беше тоя глас, че никога не можеше да му се възрази. Кочо говореше рядко и само това, което беше необходимо, което беше уместно.

Ния спря за миг поглед върху свекърва си и мълчаливо излезе вън, сподирена от погледите на всички в стаята; само Султана седеше с подвити колена пред огнището и гледаше пред себе си намръщена. Ния се върна с един лъскав тенекиен съд с похлупаче, една крива, тясна тръбичка излизаше ниско от издутата му долна част – за сипване. Посрещнаха я всички с жадни, любопитни очи и пак само Султана седеше пред огнището и гледаше пред себе си строго. Ния пристъпи към стряхата на огнището, придръпна ламбата към себе си. Наредиха се всички около нея в кръг и мълчаливо наблюдаваха всяко нейно движение. Тя остави долу тенекиения съд, свали ловко шишето на ламбата, отвинти машинката с фитила, сетне посегна към съда, дигна го.

– Дръпнете се, деца! – викна Стоян. – Тъмно е веке, не се вижда.

А тъкмо той бе засенил най-много оскъдната вече светлина откъм прозорците. Никой не се помръдна. Чу се тих шум на изливаща се течност, стаята изеднаж се изпълни с непозната миризма – остра и някак влажна, проникваща сякаш и до гърлото. Някой шумно изсумтя.

– Уф, смърди! – чу се гласът на Султана. – Що е сега тъй това?

– Мене не ми смърди – каза Кочо.

– Ай, колко хубаво миришнее! – проточи гласец Благой, по-голямото момче.

Като завинтваше с бързи пръсти машинката с фитила, Ния рече:

– Това е газ, майко. С нея гори ламбата. Вместо лош. Като се затвори добре, нема да мирише.

Тя се наведе към огнището с ламбата в ръка, взе с другата си ръка една по-малка запалена главня и я насочи към дигнатия високо влажен фитил. Във въздуха пропъзля синкав дим от главнята, но фитилът пламна, затрептя, залюля се висок пламък и започна да се точи, да се къдри нагоре друга една лента от дим, черен и гъст. Децата, и Стоян с тях, наблюдаваха всичко това с проточени вратове, загледа се в ръцете на Ния дори и Султана, но с презрително свито лице. Ния хвърли главнята в огнището и се изправи. Пушивият пламък на ламбата се люлееше по всички посоки пред лицето ѝ, сетне тя бързо въртна машинката и пламъкът се скри, остана да се точи едва ли не само черният му дим. Тогава Ния сложи шишето на ламбата, черният дим изчезна и всички видяха как засия лицето ѝ, ръцете ѝ, озарени от тиха, постоянна, ярка светлина. От машинката на ламбата се подаваше едва-едва бяло, ярко пламъче и блестеше в светлина цялото шише. Ния пак посегна с дъва пръста и приподигна фитила. Бялото пламъче се дигна по-високо, неподвижно и още по-ярко. Виждаше се цялото лице на Ния и как блестяха очите ѝ, отворени широко срещу светлината на ламбата. Младата жена се придръпна и се огледа. Заозъртаха се и другите наоколо. Светло! Хубаво! Ето, всичко се вижда в стаята. Беше се стъмнило госта и само прозорците се синееха там, надничаше през тях гаснещата зимна вечер, но в стаята беше светло; не се спотаиваше както преди треперлив мрак по ъглите и много близу около люлеещото се пламъче на светилника. На стряхата на огнището беше и старият светилник. Стоеше на трите си разкривени нозе, тежък, груб, почернял от годините и още по-черен сега – без неговото мижаво пламъче.

Малкият Кирил, дигнал високо брадичка към ламбата, разтворил широко очи, не можеше да се нагледа на новото светило. Той въздъхна дълбоко от напрежение и въздишката му се чу из цялата стая. Раздвижиха се всички. Ния изнесе вън тенекиения съд с газта и пак се върна.

– Е що, невесто – посрещна я Стоян, – сега с това ще си светим, а? Ами къде се намира тая миризаща водица за ламбата, има ли някъде чешмичка да си наливаме? Май нема такава чешмичка.

Султана се изправи уж забързана по работата си и рече, като просъскваше с презрение през разредените си, изпочупени зъби:

– Вие пак ще запалите един ген светилника, пак ще се върнете при него, че в него нема лъжа и дяволици, ами де сега, като сте рекли...

Тя се почувства сама срещу всичките си люде – и малките дори бяха против нея, но тия ѝ думи бяха най-напред за по-младата ѝ снаха и тъкмо тя, Ния, ѝ отговори:

– Майко, и на тебе ще ти хареса повеке ламбата.

– Никогаш.

– Ще видиш. А Лазе, той като чете нощем, сега ще му бъде по-добре. На светилника очите му се зачервяват. А газ, татко, имаме цели две оки. После ще си купим от Битоля. Има там колкото искаш.

Влезе Лазар, затвори вратата и се спря изненадан от силната светлина на ламбата.

– Хубаво – рече той и като забеляза мрачното лице на майка си, пристъпи към нея: – Нели, майко?

– Що?... Не виждаш ли как смърди!

– И лойта мирише, майко, и дори по-тежко.

През цялата вечер се говореше повече за ламбата, децата не можеха да откъснат очи от нея. Като седнаха да вечерят, Лазар разказа каквото знаеше за газта.

– От земята извира. Гъсто като камран. Прогупчат надълбоко и започва да извира. От него изваждат и газ, и други горива, във фабрики ги изваждат.

– Ами къде, Лазе, в коя земя? – попита Стоян. – Не ще да е по нас, не ще да е наблизу.

Лазар остави лъжицата, обърса мустаките си с тъкана шарена кърпа, изправи глава, негли всички да го чуят по-лесно, и рече:

– В Русия, татко.

На свой ред остави лъжицата си Стоян Глаушев и не сваляше очи от сина си, пълни с удивление.

– В Русия! – повтори той с дълбок глас. – Бре, бре, бре! Каква земя, какво чудо? Русия...

III

На 3 април – Великден, 1860 година, един от първите вождове на българския народ, владиката Иларион Макариополски, обяви в Цариград независимостта на българската църква. През време на великденската църковна служба той не спомена, както винаги досега, името на гръцкия патриарх, а изрече с развънуван глас пред събрания в църквата хиляден народ молитва и славословие за всебългарската църква.

Българският народ вече не признаваше гръцкия патриарх за свой църковен глава. На другата година патриарх Йоаким II свика в Цариград Александрийския, Ерусалимския, Антиохийския и всички бивши цариградски патриарси заедно с още двайсет и седем владци и тоя голям събор призна някои права на българите, но низвергна тримата български владци Иларион Макариополски, Авксенти Велешки и Паисий Пловдивски, които бяха всепризнати български вождове. Така Фенер искаше с привидни обещания и отстъпки да измами и заблуди българския народ, а от друга страна, се опитваше да го обезглави, като осъди тримата бунтовници владци и ги изпрати на заточение.

Цариград бе станал средище на църковната борба, която беше повече борба за свой славянски, български език по църкви и училища. Бунтовната молитва на Иларион Макариополски бе погетата от целия народ и което стана в Цариград, повтаряше се с голяма смелост по всички краища на Мизия, Тракия и Македония. Преспанци също прогониха от своя град наместника на битолския гръцки влад-

ка и вече не споменаваха в църковната служба името на патриарха и на владиката, а Лазар Глаушев, по подражание на Илариона Макариополски, съчини ново славословие:

– Болгарскому священноначальнику и преосвященейшему и богоизбранному архипастирем всечестный Болгарский церквы, всечестных ексархов составляющих Собора Болгария, нашим же отцем и архипастирем многая лета!

За някое време настана затишие в Преспа. Мирно и тихо редяха преспанци своите църковни и училищни работи. Всяка година избираха нова своя община, която ръководеше народните работи, и общинарите бяха повечето от еснафите и от по-младите граждани. Избран бе в общината и Лазар Глаушев, но едва след като се ожени. Като влезе така в общината и за пръв път седна на широкия мунгер между другите общинари, дядо поп Костадин, председателът, му рече:

– Ти си достоен и най-учен между нас, но нежененият е свободен човек и не познава той сички човешки грижи и нужди. С друга мерка мери секо нешто жененият човек, който се свързва со жена и челяд ражда и отглежда.

Едновременно с Лазара бе избран за общинар и Таки Брашнаров, който също беше млад човек, но от чорбаджии-те.

Битолският гръцки владика не се примири лесно с изхвърлянето на името му, ала сега за него Преспа беше като затворена крепост. Прогонен бе фанариотинът и прокълнатото му име не само в Преспа, но също и от Охрид, от Прилеп, от Лерин, от Ресен – де по-рано, де по-късно, – а което ставаше по тия краища, ставаше и по цяла Македония.

Настъпиха по-спокойни години за Преспа и бяха те години на радост от победата, на общо въодушевление. Животът в града се обърна и потече в друга посока, като река, която си е пробила ново корито.

Имаше в Преспа двама братя – Ицо и Миро Баболеви,

– и с тях двамата започна промяната в живота на преспанци. Баща им някога дошъл от село, като Стояна Глаушев, но умрял рано и ги оставил сираци по на пет-шест години. Родили се бяха те за по-малко от две години и нямаше голяма разлика в тяхната възраст. Приличаха си и по външност, като близнаци, само по-големият, Ицо, беше малко късав. Той и по нрав беше по-сдържан, по-затворен. Като поизраснаха, майка им ги пъдеше от къщи – сами да си търсят хляба, че бедната вдовица не можеше ни да ги настипи, ни да ги облече. Лятно време те прескачаха оградите на чужди градини или скитаха по полето и не оставаха гладни, дори носеха и за майка си едно и друго в пазвите си. После навикнаха да отиват в чаршията и там намираха залъка си по-лесно и по всякакъв начин: ще помогнат в някой дюкян, ще занесат или ще донесат нещо, а когато нямаше кому да помагат – посягаха и да откраднат. Хитри бяха и двамата, ловки и гръзки. Израснаха в чаршията и познаваха всяка работилница, всеки дюкян с людете му и като дойде време да си намерят и те постоянна работа – не отидоха да въртят тежки чукове в някоя казанджийница или в някоя ковачница, а се настаниха в търговската чаршия. Влезе Ицо, по-големият, в един манифактурен дюкян и каза кротко на стопанина:

– Аз... само за хляба... да помагам, да помета дюкяна...

В такъв дюкян винаги има работа за момче на десетина или дванайсет години – ще заслужи за един залък хляб. А Ицо така подхвана работата си, че чорбаджията му още към края на първата седмица каза на съседа си:

– Това момче има и на тила си очи.

И Миро се настани като брат си, но той в една бакалница.

Така бяха расли двамата братя, така бяха живели, че рано още познаха людете и живота им. В сърцата им се разгоря алчност, станаха себелюбиви и безогледно използваха за себе си човешката доверчивост и всички човешки

слабости. Хитри и предпазливи бяха двамата братя и най-напред спечелваха доверието на чорбаджиите, дето работеха, а сетне започваха скришом, неусетно да ги крадат и ограбват. Не минаха ни десетина години и двамата братя Баболеви си отвориха свое дюкянче, на самия край на чаршията. И казваха скромно:

— Работихме двамата, поспестихме от залъка си по некой грош, пък и на вересия взехме по нещо стока от тук-оттам. Да си опитаме късмета, пък каквото Бог даде.

Те не бяха скромни — преголяма беше тяхната алчност за пари, за богатство и всичко правеха с трезва сметка. Избраха малко дюкянче на края на чаршията, за да не пада в очи, но то беше на пътя, по който минаваха пазарджиите от полските села и чак от татък, от планинските села по Железник. Всичко беше с тънка сметка у братя Баболеви: в дюкянчето си продаваха все дреболици, но много нужни на селските люде — игли, копчета, мъниста и всякакви украси за селското облекло, огледала, ножчета, боц, а после започнаха да се появяват по рафтовете и по няколко топа памучни прежди или басма. Те бяха уловили тъкмо пътя на селските пазарджии, а по-малкият брат, Миро, пазарен ден излизаше пред дюкянчето и не пропускаше да мине селянин или селянка, та да не ги покани:

— Влез, стрико, в дюкяна, влез, стрино! Игли, конци, огледала, сичко имаме, евтино продаваме, за сиромаси люде.

А по-големият, Ицо, седеше в дюкянчето и лъжеше навнните селянци със сладки и медени думи, та им вземаше два пъти, при пъти, пък и десет пъти по-скъпо. Парите бяха оскъдни и още повече у селските люде, но братя Баболеви вземаха за стоката си и яйца, и кокошки, и масло, и кожи. Пазарен ден дюкянчето се пълнеше с люде, но братята се оплакваха из чаршията:

— Немаме работа. Какво ще спечелиш от игли и конци?

На третата или четвъртата година те изоставиха малкото дюкянче и наеха голям дюкян в търговската чар-

шия. Още месеци преди това казваха на своите селски купувачи:

— От Димитровден нататък ще ни търсите в чаршията, в новия ни дюкян, на ъгъла срещу сарачницата на Реджеб ага.

Селяните научиха да отиват и в новия им дюкян, а братя Баболеви отиваха да купуват стоката си направо от големите търговци в Битоля, в Солун.

Преспанци минаха през всякакви изпитания, вълнуваха се и се бориха, издигнаха нова църква, уреждаха училище, мечтаеха за някакъв нов живот, а братя Баболеви търгуваха и трупаха богатство. Посегнаха и те към книга и калем, но колкото да се научат да правят сметките си. Оженяха се и двамата за богати момци, разшириха дюкяна си и го напълниха със стока от по-голямата. Те не изоставяха селските люде, но в дюкяна им сега влизаха и граждани да купуват всякакви платове и украси за празници, за сватби и кръщавки, пък и за погребения. Братя Баболеви още един път разшириха дюкяна си, напълниха го пак с всякакви стоки от по-голямата и в него сега шетаха петима калфи и чираци.

Минаха години. Богати и пребогати бяха братя Баболеви, но не се насищаха на богатство. Направиха си и двамата нови къщи-сараци. На по-малкия, на Миро, се родиха двама сина и две дъщери, но Ицо, по-големият, нямаше деца.

В дъното на големия дюкян заградиха единия ъгъл с джамове и там седеше по цял ден Ицо Баболев. Каквото стана, щом навърши четиридесет години, такъв си остана той и много по-късно. Тънки мустаки, доста раздалечени един от друг, висяха от двете страни на широката му уста с едва цепнати устни. Към края на всяка седмица, преди да се обръсне, по брадата му щръкваша редки, тънки пепеливи косъмчета и берберинът Шабан ага, при когото се обръснеше за по-евтино, би очистил мъришавото му лице с две-три гръпвания на широкия си бръснар, но се бавеше и с него,

както и с другите си мющери, за да не докундиса¹ чорбаджията. Окапали бяха и веждите на Ицо Баболе, та лицето му беше цяло разголено и покрито със ситни бръчки. Бледо беше това лице, затворено и без израз. Ицо стоеше повече с отпуснати клепки, но когато подигнеше очи да погледне някого – лицето му се оживяваше и погледът му тежеше, като да се слагаше върху човека или предмета, върху който се спираше. Седеше той зад мътните стъкла в дъното на големия дюкян, премяташе разсеяно стара една броеница от някакви си костилки и все мислеше нещо. Той стоеше повече с отпуснати клепки, но лицето му винаги се белееше обърнато към дюкяна и калфите си мислеха, че непрестанно ги наблюдава. Той наистина следеше непрестанно какво става в дюкяна и много пъти се случваше да повика някого от калфите:

– Що искаше селянинът, дето си излезе ей сега? Защо го остави да си отиде?

Така той следеше петимата калфи и чираци – крал бе някога от чорбаджиите си, боеше се да не го окрадат, следеше как посрещат и изпращат те купувачите, следеше какви стоки се търсят и каквото липсваше в дюкяна му, бързаше да го набави.

Двамата братя във всяко нещо си приличаха, но по-младият, Миро, беше подвижен и по-разговорлив, по-приветлив човек. Приличаха си те и по чертите на лицето, та веднага можеше да се познае, че са родни братя, но лицето на по-младия беше по-живо, с румени бузи, погледът му беше открит, весел. Миро пазеше големия дюкян отвън, той беше винаги между калфите и купувачите, умееше да привлече купувач, да го задържи в дюкяна, да го склони да купи едно или друго. Двамата братя бяха винаги на един ум – Ицо, по-старият, мислеше и премисляше за двамата, а Миро бързаше да се съгласи с него. Миро беше по-весел чо-

¹ Докундиса – обиди, докачи.

век и по-лекомислен, може би защото беше по-щастлив от брат си с четирите си деца, а Ицо нямаше деца и жена му беше болава. Ето тук двамата братя имаха различни мисли и ги криеха един от друг. Миро беше сговорчив, послушен по-млад брат и се отнасяше много почитателно към по-стария, но той си мислеше: „Ицо нема деца, жена му нема да живеи много, той работи за мене, за моите деца!“ Ала Ицо не мислеше така. Ицо не мислеше в работата си за децата на по-младия си брат, а мислеше за себе си, той работеше и печелеше за себе си – да пълни повече кесии с жътици, да разраства работата в дюкяна, да набавя нови стоки и това беше постоянна жажда в него и сладост, на която не можеше да се насити. Когато двамата братя преглеждаха сметките си и деляха печалбите си, по-старият не пропускаше удобен случай да не гръпне от общия куп нещо повече за себе си. По-младият не беше по-доверчив или по-нехаен към печалбите – той си мислеше: „И Ицо работи и трупа за мене, за децата ми.“ Иначе и той би гръпнал от общия куп повече за себе си. Но братята криеха един от друг тия свои мисли и по-старият все тъй мислеше и премисляше за двамата, а по-младият бързаше да се съгласи с него.

По едно време Ицо започна да се заглежда в дюкяните на отсрещната страна на улицата, дето беше и сарачницата на Реджеб ага. Нямаше какво да мисли дълго той и каза на по-младия си брат:

– Както сме в тоя дюкян, за една нощ можем да изгорим. Да вземем и да купим ъгъла отсреща заедно со сарачницата на Реджеб ага и да дигнем там това лето мааза. Пожари често стават в чаршията, а маазата со каменни стени и со железни кепенци нема да изгори. Ще я дигнем на два ката и с изба с тухлени сводове и железно. Мисля аз, не ще ни са нужни повеќе от две хиляди лири, а здраво нещо и сигурно ще бѣде и наше ще си бѣде за век и веков.

– Ами добре си намислил, брате – съгласи се веднага Миро.

Когато научи сарачът Реджеб, че двамата братя бяха

купили дюкяните заедно с неговата сарачница и че ще ги събарят, за да дигнат мааза, изтича при тях бедният човек – и тъй, както беше в дюкяна си, със запретнати ръкави и с кривия си сарачки нож в ръката.

– Чорбаджилар... от петнайсет години седя аз в тоя дюкян насреца и честно си плащам кирията на сайбията му, а вие сега искате да ме прогоните оттам. Ами аз с тоя нож вадя хлеба на децата си, чорбаджилар, и къде ще уда сега? Къде ще уда в друг дюкян, ще загубя мошериите си.

– Ще дойдеш тука, Реджеб ага, на нашето място – отвърна му спокойно Ицо Баболев. После прибави негли с приятелска загриженост: – Ако пък ти е голем нашият дюкян, кажи на сайбията му да ти презгради за сарачница.

– Чорбаджи – каза бедният сарач, – вие ще съборите дюкяна ми насреца и ще градите там мааза цело лето. Цело лето ще седите тука, докато се направи маазата ви, а къде ще уда аз през това време? Ако само два дни не работя, децата ми без хлеб ще останат.

Ицо подигна рамена, стисна още по-плътнио тънките си устни. Всеки да си носи своите грижи! И не се боеше той от сарача, макар да беше турчин: стопанинът, от когото бе купил сарачницата му и другите дюкяни насреца, беше също турчин и бе му наброил Ицо цяла шепалтъни.

Към края на лятото братя Баболеви се преместиха в новата си мааза и такава беше тя, че ключът ѝ от кован челик тежеше цяла ока. Преместиха се там и за късо време напълниха със стоки и двата ѝ ката, напълниха и избата. Не загубиха ни един купувач, а станаха купувачите им още повече.

*

През пролетта на 1866 година, след великденската седмица, Ицо Баболев изчезна от Преспа. Никой не се учуди – Ицо често пътуваше до Витоля, до Солун, до Филибе, а хол бе еднаж и чак до Цариград. Но мина доста време и

людете започнаха да подпитват за него. Миро отговаряше:

– Ами той... по работа...

По-големият брат бе заминал за Беч. Баболеви криеха това далечно пътуване, както скриха и подготовката му. Като научиха с течение на годините всички хитрини на занаята си и най-вече като напълниха цял сандък с жълтици, Ицо каза на по-младия брат:

– Докато стигне до нас, нашата стока минава през много ръце и сека ръка тегли към себе си. Защо да не отидем да пием вода направо от извора? Каквото спечелим, ще си бъде само за нас, нема да делим с никого. Ще купуваме направо от фабриките. Един от нас да отиде в Беч. Там ще намерим люде от секакви фабрики.

– Ти ще идеш – отвърна Миро. – Не ме бива мене за такова нещо. Ама, Ицо... Беч... далеко бре! И швабски не знайш, как ще се разправяш с разни там шваби?

По-големият брат посегна към касата – един обкован с желязо сандък – и извади оттам цяла шепалтъни.

– Ето ключ за секакви врати. И на швабски език ще те научи, секи шваба поклон ще ти направи. – Той добави: – И други люде от нашите места са ходили до Беч и по-далеко...

– Е, върви, върви, Ицо...

Най-напред Ицо Баболев отиде в Витоля, два пъти едно след друго. Там той научи как ще отиде до Беч и как ще пренесе на такова далечно място до тридесет хиляди лири чисто злато. И приятелите му евреи и власи – търговци в Витоля – го поглеждаха учудени, като им каза, че има на ръка такава сума суха пара. Един от тях не се сдържа и му рече:

– Не знаех досега, чорбаджи Ицо, че може да има в една Преспа човек с толкова пари. Аферим!

– Дамла дамла голял омур¹ – отговори скромно на турски Ицо Баболев.

¹ Kanka по kanka вур става.

— Ех, чорбаджи Ицо — погладн брадата си битолският туджарин¹. — Тебе сигурно са те настигали и поројни дъждове.

Ицо Баболев едва-едва се поусмихна, както му беше обичай понякога, наведе очи и не бързаше да отговори. Така, с притворени очи, той и сега виждаше гъмжилото от купувачи в маазата му, особено в пазарен ден, когато Преспа се изплаваше със селяни от околните села. И пак се усмихна Ицо, по късавото му лице се разля едвам доловима руменина и отговори неясно:

— Ние с моя брат сме като в кошер. Прелитат пчели и оставят меда си. — После той отеднаж дигна тежкия си поглед и продължи: — Такава е стоката ни: не се знай цената ѝ. Искай, колкото ще искаш. А людете поветкето са глупави. Само да знаеш как да ги посрещнеш и как да ги изпратиш. Излъгал си го еднаж и като има нужда, пак ще гоиде да го излъжеш. — Той пак млъкна, но, видн се, му се стори, че бе проявил прекалена откровеност, и току попита: — И вие тъй, нели?

Битолчанинът се замисли за миг и после на свой ред се усмихна:

— И ние тъй.

Като се разчу между приятелите му в Битоля, че се готви да пътува за Беч с тридесет хиляди лири, Ицо Баболев вече нямаше защо да ги търси из битолската чаршия — те сами идваха при него и му предлагаха някой по две, по три хиляди лири за съдружие. Ицо отговаряше:

— Е, ако отида до Беч, ще донеса стока и за вас. Досега аз купувах от вас, тъй сега може и вие да купувате от мене.

Той замину за Беч с едни кожени, поотъркани дусаги и с един поизносен кюрк — да не влиза в очи през дългия път, а времето беше още хладно и можеше да му се случи да ношу-

¹ Туджарин — търговец.

ва дори на открито. В дусагите си носеше две премени голни грехи от домашно платно, няколко чифта чорапи от домашна прежда, едни похлупци, пълни с небито сирене, два сомунa домашен хляб. Макар да хапваше колкото едно пише, до Беч с тия хлябове той нямаше да изкара, но и по пътя ще си взема по нещо. На голо, под учкурлука на чакширите му и под широкия, тъмночервен пояс той препаса кемер с петдесет лири. На ризата му, под лявата мишница, близу там, дето туптеше сърцето му, беше изкусно и здраво пришит чек за тридесет хиляди турски лири в австрийски пари. Той и в съня си дори усеждаше там, под лявата си мишница, съгнатата пьстра хартия. И от тая хартия се преливаше в сърцето му голяма сила и смелост.

Ицо Баболев мина през Скопие, през Враня и Ниш и като влезе в Сърбия с възморавия си фес, започнаха там да му викат „турак“. Той не се тревожеше, че го наричат турчин, а се боеше само да не подуши някой в чуждата земя чека под лявата му мишница и кемера на кръста му. В Смедерево се качи на един маджарски кораб и продължи пътя си по Дунава накъм Будапеща и Беч. Той не се учуди много на голямата река — на нищо не се учудваше, по цял ден седеше до дусагите си на палубата и се припичаше на пролетното слънце. Само когато се спираха на многобройните пристанища, Ицо се промъкваше до борда и с любопитство наблюдаваше какви стоки се товареха и разтоварваха. Корабът се движеше бавно нагоре, срещу течението, Ицо едва-едва надаваше ухо на чуждата врява наоколо и погледът му се рееше празен по необятните равнини от двете страни на реката.

В Беч пристигна рано преди обед. Спря се на кея, облечен с кюрка си, с дусагите на рамо, с възморавия си фес. Не бе виждал той толкова много свят, такава широка улица, покрита цяла с равен калдъръм, такива сгради, изправени срещу него като планини. Чуждо място, друг свят! И облеклото по-друго, и тия толкова леки коли на яйове, а ги тег-

лят по два или три коня, силни като аждери¹, и колкото мъже, толкова и жени между тях с някакви чужди капели на главите си... Друг свят. Многогласата чужда врява по улицата идеше до ушите му като през вода, не можеше да долови той ни една позната дума. Е, как ще се разпразя с тия човеци? Някакво смущение едва докосна сърцето му и той премести дисагите си на другото рамо. Но Ицо Баболев не се уплаши. На кръста му тежеше пълен кемер с алтъни.

Пред него се спря гребен човек с изпито лице, с големи, гъсти, вече прошарени мустаки и мънички, елипсовидни очила. Поизгледа го тоя непознат човек, докосна с върха на пръстите шанката си и попита:

– Тюрк?

Попримица срещу него Ицо и си мислеше: „Е, харно: като сте рекли турчин – нека бъда турчин. Може би е по-добре така, на турчина по-голема чест ще правят...“ И отговори:

– Турк.

Гледай ти чудо: непознатият му заговори на турски и ушите на Ицо като че ли се отпусиха. Виенчанинът едва ли знаеше повече от двайсет или трийсет турски думи, но Ицо разбра, че той бил някое време в Солун. После те тръгнаха заедно.

IV

Преспанската община сега нямаше големи грижи около двете градски църкви. Председателят поп Костадин и петима епитропи се грижеха за платата на свещениците, за восък, за някоя поправка и за разни други обикновени нужди. Откакто се появи българската народна църква за неза-

¹ Аждер – ламя.

висима и отхвърли гръцкия патриарх, Преспанската община, както и всички други общини, пращаше в Цариград по петдесет и повече лири годишно за нуждите на общото народно дело. А откакто преспанци прогониха наместника на битолския гръцки владика, престанаха да плащат и владишнина на владиката. Всяка година той пращаше до общината по няколко писма и молеше почтително да му се праща владишнината, а преспанските общинари нито отговаряха на тия писма. Тая година владиката прати нарочен човек и пак с едно дълго писмо до общината, но като се яви владишкият пратеник пред общинарите и им поднесе владишкото писмо, поп Костадин отказа да приеме писмото и само това отговори:

– Ние сме се отказали веќе и от патриарха, и от владиците му.

Владишкият пратеник рече смилено:

– Вие поне прочетете какво ви пише гедо владика и отговорете му също писмено, както подобава.

Сега му отговори Лазар Глаушев:

– Ние сме се отказали от него и нема защо да отговаряме на писма, които не желяем да получим.

Владишкият пратеник си отиде. Преспанските общинари и Лазар Глаушев между тях, и всички, които четяха в читалището цариградските вестници, знаеха, че борбата с фанариотите тъкмо сега бе навлязла в решителна фаза – в Цариград, а също и по други някои места, се водеше с голяма разгорещеност. Турската власт, която нарочно подстрекаваше борбата между българи и гърци, сега, като виждаше, че победата наклонява накъм българска страна, подгържаше Фенер и все отлагаше да сложи справедлив край на дългогодишната разпра...

Всички грижи на преспанските народни избраници сега бяха около училището и читалището. Имаше двама-трима между тях, които още гържяха и за елинска наука в училището, но техният глас не се чуваше. Преспанци бяха обладани от ревност тяхното училище да застане между пър-

вите в страната. Църковният дискус, който бе определен за училището, празничен ден се пълнеше със сребърни и медни пари и по това се познаваше и народната воля. Решено бе да се отворят в училището още два класа, та да стане то шестгодишно, каквито бяха училищата и по други поголеми градове. Решено бе, но нямаше учители, а те трябваше да бъдат най-добри. Лазар Глаушев писа писма за учители и в Цариград, и в Пловдив, и в Самоков, и навсякъде, където се знаеше, че има най-добри училища, писа писма и лично на Неофита Рилски, на Яким Груев, на Христо Данов и под всяко от тия писма, пълни с молби, с ревност за наука, с патриотично въздушевание, се подписваха с особено усърдие всички общинари и училищни настоятели. Получаваха се отговори, и те пълни с ревност за наука, с патриотично въздушевание, с похвали за преспанци, но и със съжаления, че не можеше да се помогне на Преспа: учители нямаше и доколкото имаше добри учители – никои град или село не искаше да се лиши от тях, даваше мило и драго, за да ги задържи за себе си.

Беше през първите дни на май, когато една ранна сутрин в житарския дюкян на Лазар Глаушев и Андрея Бенков се яви един непознат мъж. Те и двамата бяха в дюкяна си, Лазар и Андрея, и току-що бяха подхванали всекидневната си работа. Пристъпи към тях непознатият – среден на ръст човек и доста мършав, с тесни рамена, но с голяма глава, която държеше високо изправена, гордо и дори надменно, предизвикателно, а се виждаше, че така се държеше той по рождение. Носеше висок ален фес. Тясното му лице с доста голям, леко изгърбен нос беше обрасло с гъста, широка брада, в която се губеха също тъй гъсти мустаки. Хвърляше се веднага в очи чистата бледност на лицето му и още повече това, че той гледеше само с едното око, а другото му око – дясното – беше затулено с тънка черна превръзка, която минаваше през челото и под едното му ухо и се губеше под ниско прихлупения фес. И още едно нещо беше в очи: облечен беше в извехтяло, но много чисто френско

облекло от тъмносив сливенски шаяк, със снежнобяла, чупната яка и черна връзка. Гласът му, гърлен и плътен, прозвуча твърде силен за неговия ръст:

– Добро утро – и непознатият продължи, без да дочака отговор: – Кой от ваша милост е Лазар Глаушев?

Изправи се срещу него Лазар, а стана и Андрея Бенков – в непознатия имаше нещо, което внушаваше почит, пък и предизвикваше любопитство. Лазар рече:

– Аз съм Глаушев.

Непознатият му подаде бледа, но доста едра ръка и го гледеше втренчено с единственото си око:

– Аз се казвам Райко Вардарски. Търсили сте учители за Преспа – бързаше той. – Пратиха ме при ваша милост. Аз съм учител.

Лазар мълчаливо стисна ръката му, сетне каза:

– Търсим учители за Преспа. Дай, Боже, вие да сте такъв, какъвто търсим. Повелете, сегнете.

Седнаха и тримата. Единственото око на Вардарски се втренчи още по-силно в Лазара – голямо, тъмнокафяво и гореше дълбоко в него такъв блясък, че сякаш бе преминала там светлината и на другото око. Лазар забеляза, че Вардарски така се отпусна на посоченото му място, като че ли едвам се бе държал на нозете си до тоя миг. Подаде му тютюневата си кесия. Вардарски взе кесията и рече заядливо:

– С нас, гаскалите, като с просяци: щом ни видят на портата, бързат да ни поднесат коматче.

Той си сви дебела цигара – бързо, нетърпеливо. Андрея му поднесе огнивото си и гостът жадно засмуча цигарата. Лазар предпазливо го оглеждаше и нищо не отговори, а погледна на калфата:

– Поръчай три кафета.

За тия няколко мига около Вардарски се образува цял облак тютюнев дим – така жадно смучеше той цигарата си и гледеше някъде пред себе си, обмисляше нещо или просто се наслаждаваше на тютюневата упойка. И така заго-

вори той пак – загледан пред себе си, но плътният му глас сега потреперваше:

– Говориха ми за вас и ще започна направо, пък нема и що да крия. Аз ида от заточение. Близу четири години бех в Анадола, в едно село на три часа път от Бруса. Наказа ме скопският валия за непокорство. Да продължавам ли? – попита той внезапно и с опнати жили на тънката си, мършава шия изсмука самия крайчец на цигарата.

– Ами... да – отвърна Лазар. – Моля, продължавайте.

– Знам ли? Може и дотук да се вижда ще ме бъде ли за учител, или нема да ме бъде. Вие кажете...

– Моля, продължавайте – повтори Лазар и пак му подаде тютюневата си кесия.

Вардарски обърна към него окомото си, взе кесията и пак си сви дебела цигара. Запаля я, духна пушък. И продължи по-спокойно:

– Преди това бех дванайсет години учител. От Скопје съм. Учил съм се в Самоков, в Прилеп и в Габрово. Ще ви покажа черно на бело – и той пак изви окомото си към Лазара, пълно с подозрение.

– Тука нема нужда. Ще покажете в общината. Редът е такъв. Женен ли сте?

– Не – сви дебелиите си черни вежди Райко Вардарски и пипна едва-едва черната превръзка на сляпото си око.

Лазар се загледа в него да познае възрастта му. Той не изглеждаше по-стар от тридесет и пет години, макар да се бяха появили по брадата му, по мустаките му и около слепите очи госта бели косми. В единственото му око гореше млада сила, движенията му бяха гъвкави и сигурни. Изеднаж лицето му побеля като вар, дори през гъстите косми на брадата му, долната му челюст се отпусна, той преглътна мъчително, по челото му изби обилна пот. С отпуснато движение захвърли недопушената цигара и се облегна на стената. Андрея Бенков скочи смутен, Лазар улови ръката на Вардарски – изстинала, с влажна глан:

– Що ви стана?

Вардарски веднага се съвзе, изправи се, нетърпеливо побутна ръката на Лазара:

– Нищо... От цигарата. Здрав съм като камък аз – дигна той пак голямата си глава, сетне просия в окомото му нещо като усмивка: – Вие ме урочасайте... бехте се загледали в мене...

Усмихна се и Лазар едва-едва – как бе доловил погледа му Вардарски? В тоя миг влезе кафеждията, поднесе чинно кафетата. С изненадваща бързина взе кафето си Вардарски и бързо го изсърба. Глаушев си помисли: „Тоя човек е глуген.“ И попита:

– Направо ли от Анадола се връщате?

– Направо. През Солун, Битоля... Право тук. Така ме насочиха, пък аз търся работа. – Вардарски се съвзе напълно и пак гледеше надменно, гласът му буботеше пак тъй силен и дълбок. Той продължи: – Сега е краят на годината, скоро ще разпуснат училищата, но аз, какво: не можех да дойда по-рано.

Глаушев стана:

– Да излезем за малко.

Излязоха на улицата и Лазар поведе Вардарски към една механа наблизо. Влязоха мъчаливо и седнаха край ниска масичка. Лазар подвикна на механика:

– Набързо, Милане... опечи в жарта нещо там, да позакусим с учителя.

Вардарски бе насочил някъде лъча на погледа си и като че ли нищо не чуваше. Те и двамата мълчаха, после все тъй мъчаливо започнаха да ядат. Вардарски късаше едри зальци от белия и мек купешки хляб, късаше с по два пръста крехкото печено месо, по което бе поленнала бяла пепел. Той гъвчеше бързо и се виждаше, че има пълна уста здрави зъби. Глаушев едва-едва преглъщаше, колкото да му прави гружина, но Вардарски и не го поглеждаше. Вече към края на закуската Вардарски спря да гъвчи и с нов зальк в ръката си попита някак сърдито:

– Ще може ли една малка чаша вино?

Глаушев забърза:

— Процадавайте, как не се сетих! Аз нали не пия...

— И аз не пия често. Но сега ето... една малка чаша.

Механджията донесе две дебели зеленикави чаши с червено вино. Като свършиха закуската, Вардарски извади голяма шарена кърпа и внимателно, дълго бърса пръстите си, мустаките, брадата си. И все гледаше някъде встрани. Глаушев повика механджията и му плати. Като останаха пак сами, Вардарски насочи към него навъсен поглед, но гласът му прозвуча неочаквано меко:

— Благодаря ти. — Той млъкна, но Лазар виждаше, че иска да продължи, и чакаше. Окото на Вардарски се окъпа във влага, омекна и погледът му: — От два дни не бях ял.

Лазар мъчаливо кимна и понечи да стане:

— Да вървим, а?

Вардарски посегна бързо, улови ръката му и я стисна:

— Чакай... Как позна, че съм гладен? — Той скочи: — За такива люде аз главата си давам!

*

Като стана дума за назначаването на Райко Вардарски, някои от общинарите се мегахеха: не го познавали, да се поразпитало за него, краят на годината бил, защо да му се плаща през разпуса...

— Ето тука пред нас са сичките му свидетелства и защо да протакаме, щом имаме такава нужда от учител? — настояваше Лазар Глаушев. — Най-сетне, ако не е достоен, нищо нема да ни попречи да се откажем от него секи час.

Така продължи цяла седмица. Райко Вардарски ходеше из града, спираше се тук-там по чаршията, ходеше и по полето наоколо в тия хубави майски дни. Лазар Глаушев бе му дал три бели меджидии, настанени се той в един хан и там се хранеше. Людете се заглеждаха по него, а той стъпваше гордо, с твърди стъпки, дигнал голямата си глава и цял трептеше от чистота. Виждаше се някак странен на

преспанци и оттам идеше колебанието и сред общинарите, което дори и Лазар Глаушев не можеше да надвие лесно. Вардарски избягваше да се среща често с Глаушева и му каза еднаж:

— Не ща да помислиш, че се навъртам около тебе от угодничество или за нова просия...

— Не говори така, човече...

— Държите ме толкова дни като просяк пред вратата на общината ви. Да знаеш: стоя и чакам само заради тебе, да не бъда неблагодарник, като ме посрещна и прие братски, но нема да чакам още дълго.

На другия ден беше празникът на солунските братя Кирил и Методий и Глаушев му каза:

— Утре следобед общинарите пак ще се съберат. Ще вземем решение и за тебе.

— Ако не вземете решение още утре — вдругиден си заминавам.

— Къде?

— Широка е Македония — рече Вардарски и пипна бързо превръзката на окото си.

— Не, не. Тука ще останеш.

— Ами тука вие как празнувате деня на светите братя?

— Празнуваме — отговори Глаушев. — Чаршията стои затворена, докато трае църковната служба, учителите довеждат сички ученици в църква и тоя ден училището е затворено.

— Това не е достатъчно.

— Така празнуваме ние... — приподигна рамена Глаушев.

— — —

Още в зори на другия ден, на самия празник на двамата солунци, в двора на новата църква влезе Райко Вардарски. Пуст беше широкият църковен двор. Дървесата край

високата ограда гремеха неподвижни в утринния здрач, обилната млада шума сякаш тежеше по гранките им, стени на църквата се белееха надалеко в здрача и някак звънливо в глухата тишина се чуваше шуртенето на чешмата край западната църковна порта. Насреца се издигаше гърбената камбанария с тесни, стръмни стълби и две площадки, чернееха се върху избелялото небе дебелите, яки греди, а горе, под самия покрив, висяха неподвижни и тежки двете камбани. Райко Вардарски се спря пред заключената църковна врата, огледа се, сякаш търсеше някого, сетне започна да се разхожда нагоре-надолу пред самата църква и стълките му къртаха в тишината бързи, неспокойни.

Не мина много време и откъм западната църковна порта се загаде клисарят, като понакуцваше с едната си нога. Той се учуди, като видя Райко Вардарски толкова рано в църковния двор, но мина край него мълчаливо. Сподири го силният глас на Вардарски:

— Ти ли си клисарят? Добро утро бре, човек. Чакай малко.

Клисарят се обърна към него:

— Добрутро...

Вардарски пристъпи по-близу и го гледаше упорито. Клисарят мигаше срещу него поуплашен, но Вардарски сложи ръка на рамото му:

— Отвори църквата и бий камбаните.

— Ами рано е за камбаните — промълви клисарят.

— Не е рано. Днес е нашият най-голям празник.

— Празник е... свети Кирил.

— Не, човече — разтърси рамото му Вардарски. — Нашият най-голям празник е днес! Свети Кирил и Методий са наши светци. Качи се да биеш камбаните, да се събере целият народ.

— Ще ги бия. Почакай. Знам си аз работата.

И клисарят свали ръката му от рамото си. Окоито на Вардарски заблестяха още повече, то гореше. Клисарят изви

очи и понечи да се обърне отново към вратата на църквата. Вардарски леко го побутна:

— Виж какво: ти отвори църквата, пък аз ще се кача да бия камбаните. — Клисарят стисна устни, заозърта се, но Вардарски бързо продължи и като че ли се поусмихна: — Е, днес мене ми се пада... аз съм учител.

— Знам, но... Е, хайде. Бий ги, щом искаш. Ама ти... можеш ли?

— Мога.

— Ето ти ключа, гаскале. Удари ги там десетина пъти, а после ще повторим.

Вардарски взе ключа и забърза към камбанарията.

— Ама ти не бързай толкова, има време — подвикна след него клисарят, но Вардарски вече слагаше ключа в малката вратичка на камбанарията.

Той влезе и притвори вратичката отвътре. Изкачи се на първата площадка и разхлабените гъски скърцаха остро под нозете му, после се изкачи на втората — ниско над главата му зееха двете камбани. Тежките железни езици на камбаните висяха неподвижни, за тях бяха вързани въжета, които се спущаха чак долу. Тук горе беше по-светло. През цепнатините и пролуки на гърбената камбанария свиреше тихо, едвам доловимо утринният вятрец. На изток изгряваше алена, ясна зора, небесният купол цял светлееше чист и прозрачен. Синееха се планините наоколо, през утринната мъглица над полето неравната стена на Железник сякаш се бе отдръпнала още по-далеко на запад. Ниско долу и над цялото поле в далечината на юг и на запад все още лежеше хладна предутринна сянка, градът спеше дълбоко и сладко в тия последни мигове на отлитата нощ, къса майска нощ. Плахо и сънливо се обаждаха птички тук-там по съседните градини, но никакъв друг шум или глас не нарушаваше тишината над спящия град. Райко Вардарски обръщаше окоито си на всички страни и оглеждаше цялата околност, тоя нов за него хоризонт, загледа се учуден в за-

немелия град – и тук, и там, и по-нататък, а беше пълно с люде под всички тия покриви, зад всички тия стени, врати, прозорци. В гърдите му напираше бодро чувство от свежия утринен въздух, от изгряващата светлина, напираше и постоянната сила на сърцето му – тревожна и неукротима, а светлото празнично утро и видът на успалия се град предизвикваше в гърдите му и чувство на детинска палавост. Той сграбчи в широките си длани въжетата на камбаните, навън ги няколко пъти близу до железните езици, които изскърцаха остро. Той бе опулил око̀то си, та и тъмната, дебела вежда на другото око бе се извила високо над черната превръзка – взираше се някъде в далечината и като че ли очакваше знак. Дойдоха някакви думи, нахлуха в мисълта му, подреждаха се, напиреха на устните му. Тогава той разпери двете си ръце и замахна, блъсна с тежкия железен език два пъти едно след друго по-малката камбана:

– Бим-бим! – после веднага другата, по-голямата: – Бам!

– Мъммм... – застенаха звънко двете камбани, а Вардарски не преставаха да ги блъска с все сила: – Бим-бим! Бам!

– Разбуди се, граде... и вие сички люде... – викаше Вардарски, а гласът му ту се преплиташе, ту се сливаше с мощния звън на камбаните, преля се в него и звучеше като песен заедно с него, трептеше наоколо, отлиташе надалеко: – Разбуди се, граде... Бим-бим-бам! Ден светъл изгрева, празник велик... Бим-бим-бам!

Той размахваше ръце и удряше камбаните, изблецил око, от челото му се стичаше обилна пот, пълзяха едри потни капки по лицето му, по протегнатия му врат.

– Стига бре, стига! – чуваше се някъде отгоду сърдит, но глух глас, който чезнеше в мощния звън на двете камбани. – Стига бре, гаскале! Спри – чу се по-близу.

По тесните стълби на камбанарията се изкачваше с привична ловкост понакуиващият клисар, но Вардарски ни-

що не чуваше и не забелязваше, вдаден в работата си, унесен в песента на камбаните. Едва когато разгневеният клисар размахна ръце пред лицето му, Вардарски насочи към него пламналото си око и повече от ръкомаханията му и по сърдитото му лице разбра какво искаше от него църковният служител. Разтърси Вардарски едрата си глава, та пискюлът на феса му се преметна високо във въздуха, размахна ръце с още по-голяма сила, разлюля се цялото му тяло:

– Махай се, клисарю!... Бим-бим-бам! Бим-бим-бам!...

Тогава клисарят посегна и сграбчи като с клеци ръцете му, изкривил лице близу до лицето му. Двете камбани млъкнаха и се разнесе гласът на клисаря, писклив, задавен от ярост:

– Ти си побъркан, бре! Затова ли те пуснах да биеш камбаните! Що е това! Да не е Великден или Свети Петър и Павел! Слизай долу! Пусни! Ще помислят...

Вардарски отви въжетата от ръцете си, отпусна и двете си ръце, изтръпнали и премалели, въздъхна издълбоко:

– Да, клисарю... Днес е велик ден и по-велик за нас...

– Ще помислят, че съм пиян – продължаваше клисарят. – Какъв джуваб ще дам на дего поп Костадин! Като се улови за въжетата...

Вардарски не го слушаше. Втрепенено, едва ли не да излезе от орбитата си, око̀то му шареше по всички посоки надолу, та дори и клисарят се заозърта. Градът се бе преобразил. Разтворили се бяха врати и прозорци и наврег – по улици, по дворища, по градини – бяха се раздвижили люде и като че ли отеднаж нахлу под високия покрив на камбанарията многогласият викот и шум на пробудилия се град. Райко Вардарски се спусна бързо по стълбата надолу, сподирен от сърдития глас на клисаря.

Учителят се отправи към църквата и чуваше с радостно сърце тропота на много стъпки след себе си, а други люде вече влизаха в отсманната, широко разтворена църковна врата. Той влезе вътре, изви глава наляво, после надясно — нямаше много свят в църквата и бяха все по-стари люде. Пристъпи към олтара, спря се с прибрани нозе пред царските двери и се прекръсти три пъти едно след друго с широк размах, тържествено, с изправена глава, като че ли искаше да покаже себе си на Бога, да покаже и своето набожно смирение. Изпълни тоя свой християнски дълг, той се отдръпна зад владишкия стол и се потули там. През цялото време Вардарски се ослушваше на всички страни в шума на стъпките и тихия говор, който изпълваше църквата. Службата още не беше започнала, но и откъм олтара се дочуваха гласове — види се, свещениците бяха вече там и нещо се препираха. Лукави пламъчета проблясваха в животото, бгящо око на Вардарски — той се досещаше защо се препираха поповете — събудил ги бе рано тая сутрин. А църквата бързо се пълнеше с люде. Те влизаха на големи групи през трите църковни врати, озъртаха се, споглеждаха се позачудени, усмихваха се уж някак досетливо, питаха се с очи, но бързо се подреждаха всеки на своя стол край стените или дето е свикнал да стои. Най-младите се трупаха по-близу до вратите. Откъм женското отделение горе, през гъстите гървени решетки се дочуваха глуха, неспирна врява, проплакваше пеленаче; събираха се там и жените, някоя невеста бе дигнала и детенцето си. Вардарски всичко чуваше, всичко забелязваше, а окомто му се разтваряше все по-широко, светлееше по-възбудено. Започна и службата, а люде продължаваха да влизат. Сега Вардарски забеляза насреща и Лазара Глаушев, проследи го къде ще застане. Службата продължаваше и ставаше по-тържествена. Внезапно нахлу нова врява и шум от много стъпки, чуваха се прекъснати, сърдити шишукания, сподавени, усмирява-

щи подвиквания — тримата градски учители въвеждаха учениците в църквата, подреждаха ги по цялата дължина на лявото и крило и беше чудно как се сместиха и те в претъпканата църква. Сега богомолците стояха плътно един до друг, притискаха се, едвам успяваха да се прекръстят, да превият гръб по посока към олтара. Бързо утихна шум и врява, в тишината се чуваха само тържествените песнопения на свещениците, богро се обаждаха псалмовете откъм двата аналоя, тихо, но звучно подгрянкваше кадилницата в ръката на дякона, само откъм женското отделение ще прелитне бързо пресекнал глас, ще заплаче дете някъде там и пак ще утихне. Слънцето бе изгряло във, три широки лъча разсичаха зрача в църквата и в тях се виеше на валма синкав дим, проблясваха тук-там стъклени или посребрени и позлатени украси по иконите и полиеите, а запалените свещи наоколо трептяха тихи и бледи.

Учителят забеляза, че и Лазар Глаушев огледа църквата на няколко пъти, сетне потърси погледа му между толкова глави и рамена, които ги разделяха, и леко му кимна със засмени очи. Доволен беше Глаушев, че се бе събрал днес толкова народ в църквата, и като че ли искаше да му се похвали. Вардарски посрещна веселия му поглед и лявото му здраво око гледаше строго — не, той, Глаушев, не знаеше тайната на това стичане на народа в църквата! Камбаните събраха тоя народ. Както позовеш народа, така и той ще ти отвърне. А вие какво досега? Празник и не празник... Ала учителят нямаше време да мисли за едно или друго, за странични неща: той напрягаше ум, събираше най-хубави мисли за днешния празник, за двамата солунски братя и се готвеше да ги изрече пред събраните тук люде, чакаше сгостения миг, за да излезе пред целия този народ. Не му беше за пръв път да излиза пред толкова народ, но сърцето му се блъскаше тревожно в гърдите, нечия ръка стискаше гърлото му. Той знаеше, че ще премине това и сърцето му ще затихне, гласът му няма и да потрепери, но някак бързо мина времето, бързо гоиде мигът, когато трябваше да се

качи на първото стъпало пред владишкия стол и после на второто.

Утихна отеднаж, сякаш се изпразни, цялата църква и все пак всички бяха тук, гъсто около него, обърнали всички насам лица и втренчени очи. Не започна Вардарски с молитва и набожни думи, а викна с пълен глас и цялата църква притаи дъх:

— Народе български... Дойдох аз от чуждо място между вас, но ние сички сме българи, братя рождени и чисти славяни. А що е това българин? Народ, дошъл от Волга — велика река, — народ, от Бога произлезъл, затова и божарин се нарича, народ божарски се нарича. Такъв народ сме ние — български и славянски, народ чист, що не знае ни лъжа, ни кражба, ни лукавство, ни коварство; народ гостолобив и секога на помощ ще ти се притече; народ многоброен и храбър, и милостив. Ако ми рече който, че това е самохвалство, тогава аз ще го попитам: кои са по-добрите от нас? Дали гърци, или турци, или власи, или сърби, или немци, или франки, или англизми? Те не са по-добри от нас, а ние не сме по-лоши от тях. А като повервах в доброто, ще влезе то в сърцето ти и сичко, що е добро. Благодарен съм на Бога, че ме создал българин, и се гордея пред сички с името си българско. А кой от вас не ще каже същото, братя мои?...

Събраните тук люде, притиснати рамо до рамо, глава до глава, не се помръдваха, втренчили очи в тоя непознат човек, който се бе изправил на стъпалата на владишкия стол. Но те с още по-голямо съсредоточение бяха се заслушали в гласа му, който ехтеше силен, гръмлив, изпълаваше цялата църква, властен и сладкозвучен в същото време. Вардарски изричаше смели, дръзки, горди думи, а преспанци не бяха чували друг да им говори така. Те бяха чували от същото място, от същите тия стъпала жалби и молитви, клетви и роптания, а сега тоя човек искаше да събуди тяхната поругана гордост. Те го слушаха изненадани, смутени и всяка негова дума разгаряше в сърцата им нова, непозната жажда, неизпитана сладост.

— Народът наш иска своята правда — продължаваше Райко Вардарски и гласът му не отслабваше, а ставаше все по-силен, с още по-голяма сила се вливаше в сърцата на тия люде, като жив огън. — Народът наш воюва за своята правда. В мъки адови живее той от векове и неговата правда е света, неговата правда е чиста и велика. Той нема да се уплаши, нема да отстъпи и кога дигне меч за своята правда, не ще погази чуждата правда. Вървете, братя мои, не се спирайте, не се оглеждайте, пътят е избран и ясен пред очите ни: в тая църква ще се слави Бог на български език, в училището ще се чете и ще се пише на български език, както се говори в твоя български дом. Но ти, народе преспански, дали си и ти там, дето са сички твои братя?

Тишината в църквата като че ли отеднаж стана още по-дълбока. Млъкна за един дълъг миг и Вардарски, като че ли очакваше отговор. Някой нататък с мъка се бореше с кашлицата си — да я задържи, да я заглуши; наблизу срещу Вардарски бе застанал около петдесетгодишен мъж, изправил глава над околните, и гледаше с опулени очи, с увиснала челюст, та се чуваше наоколо хрипливото му дишане. Вардарски се придръпна назад, сетне се вдаде напред и дори се приподигна на пръсти, дигна ръка:

— Ти, народе преспански, с какви мисли се разбуди днес и какво бе наумил да правиш тоя ден? Ти мислеше за дюкяна си, за нивата си, ти се готвеше и днес за трудове и кярове, но църковните камбани те повикаха в Божия дом. А днес, братя българи, е нашият най-голям празник! Благословен да бъде тоя светъл ден на светите братя Кирила и Методия, на двамата братя от Солуна, които просветиха българския народ и целия славянски род! Когато ти, народе, забрави името им, ти живея в тъмна тъмнина и под чужда воля и власт, защото те са твоето слънце и без тях ти ще бъдеш слеп и глух. Те ни дадоха наше писмо и наша книга, те ни дадоха живот, защото мъртъв и безплоден е секи народ, който нема свое писмо и своя книга. Фанариотинът зъл и лукав, за да вземе душата ни, хвърли в огъня

най-напред книгата ни. Забравете днес, мили братя, земните си грижи, отгдейте се на радост и празнично веселие и пейте благодарствено славословие към нашите славяно-болгарски апостоли свети Кирил и Методий!...

Още много такива думи изрече Райко Вардарски, размахваше ръце, сякаш да извади и сърцето от гърдите си, а гласът му не отслабна, не престана да пламти единственото му око, той привличаше с магическа сила погледите на всички събрани в църквата. Когато най-сетне млъкна, изправил гордо глава, като да предизвикваше някакъв невидим противник, той направи бавно широк кръст на гърдите си и слезе от стъпалата на владишкия стол. Цялото множество в църквата проследи и последното му движение, като че ли очакваше да чуе още нещо от него, искаше да го погледа още един миг – застанал там, размахал ръце над главите на всички, възторжен и зовящ като някакъв стар пророк. После се надигна глужа врява и се засили, та забуча цялата църква, дочуха се отделни гласове, но никой никого не чуваше и всички бяха обзети от голямо въодушевление. Към долния край на църквата кой знае как се насъбра голяма група млади люде, понесоха се като жива струя през цялото множество и всеки се дърпаше и се блъскаше да им стори път, а те отидоха и откачиха от един позатулен иконостас неговията икона на Кирил и Методий. Издигна се гървената икона, заклами се високо, та се виждаше от всички краища на църквата; проблясваха по нея посребрени украси и се понесе тя като знаме към средата на църквата, а пред нея се отваряше пътечка, която стигна до владишкия стол. Младите мъже сложиха там иконата, а всички свещеници в своите одежди, поведени от поп Костадин, минаха на редица през множеството и застанаха по неколцина от двете страни на владишкия стол.

– Яко апостолов еднопървний... – започна да пее поп Костадин тропара на двамата солунски братя. – Ааа... – надуха гуши и другите свещеници, а звънкият тенор на дякона екна из цялата църква.

Ала пеенето на свещениците не можеше да надвие общата врява. Кой знае по чие указание започнаха да се подреждат люде пред иконата на Кирил и Методий, един зад друг, един до друг и всеки се кръстеше и се покланяше доземи, кръстеше се пак и отминаваше нататък. Раздвижи се, разблъска се множеството между четирите църковни стени – всеки искаше да се доближи, да се поклони пред иконата на двамата равноапостоли, свещениците повтаряха едно след друго тропара им, подзеха го и някои от богомолците, скоро забуча цялата църква, като да се надигаше изпод земята мощен тъпнеж.

Които бяха минали вече пред иконата и бяха ѝ се поклонили, започнаха да излизат от църквата. И всички се трупаха около Райко Вардарски, който също бе излязъл и стоеше там, сред двора, със запалена цигара в ръка. Стоеше той мълчалив, намръщен и често-често поднасяше цигарата към устата си или попишваше бързо превръзката на спящото си око. Някое време людето го гледаха мълчаливо, с нескрито любопитство и почуда – тоя ли слабичък, брадат и надменен човек беше същият, който ги бе развълнувал, който ги бе въодушевил с чудните си думи, с гласа си, като ангелска тръба, за която се пее в църковните песни? Те го виждаха от една седмица по улиците на града, чу се, че бил учител, и ето какъв бил той. Най-сетне някой попита:

– Даскале... сега какво?... Какво ще правим днес, а?

Вардарски като че ли бе чакал тъкмо тоя въпрос:

– Какво ли? Веселете се, празнувайте. Облечете се в най-хубавите си дрехи. Които са между вас Кириловци и Методиевци, да разтворят вратите на къщите си, да посрещат гости за празника си. Пейте песни, извийте хоро. Радвайте се, люде! Пет века сме плакали...

Приблужи се Азар Глаушев, а с него вървяха и мнозина от младите преспанци, които се събираха в читалището. Мина Глаушев през живия пръстен около Вардарски, спря се до него и се обърна към насъбраните тук люде:

– Ще вървим ли днес в чаршията?

– Нема, нема! – гочу се от всички страни. – Днеска ще празнуваме цел ден. И сека година на тоя ден, во веки векови!...

Лазар улови дружелюбно Вардарски за ръката:

– Ще те запомни Преспа, учителю. С празника на нашите първи учители... – После той пак се обърна към събранияте наоколо и каза: – Сега, който обича, повелете у нас. Днес ние имаме у дома имен ден. Братовото ми дете... Хайде.

Тръгнаха те двамата, Глаушев и Вардарски, а след тях тръгна и голяма група по-млади люде. Някой извика:

– После пък у нас! И ние имаме днеска именник!...

Тоя ден Райко Вардарски за пръв път влезе в дома на Глаушев и за пръв път видя Ния Глаушева.

*

Денят започна и продължи като истински празник. Не отиде никой от преспанци да отвори дюкяна си – дори и власите празнуваха. Свещениците и общинарите, а също и мнозина от гражданите отидоха в училището да честитят празника на учителите, а други групи граждани ходеха по къщите на Кириловци и Методиевци. Следобед на поляната край града, дето всяка година ставаха великденското хоро, писнаха гайди, задумкаха тъпани. Излезе там целият град.

Още преди това бе решено да се събере общината тоя следобед на редовно свое заседание. Пръв влезе в общинската стая поп Костадин, председателят, и дълго стоя там, кашля, въздиша отегчен, докато започнаха да се събират един след друг и останалите общинари. И всеки с това започваше да се оправдава за закъснението си:

– Днес... с новия празник!...

Последен дойде Таки Брашнаров. Той беше нагменен човек, но пазеше приличие в обноските си към людето, а това беше всъщност една студена, сдържана снисходителност. Така и сега – той не се извини за закъснението си, а позд-

рави хладно, мина през цялата стая и седна на постоянно то си място на мундера край отсрещната стена. Беше хубав, висок и строен тъмноок мъж, не по-стар от тридесет години. За разлика от повечето преспанци той се обличаше алафранга, с черна връзчица на ризата си.

Наредиха се по мундерите край стените на широка-та стая всички общинари. Тук бяха и тримата училищни настоятели, също и епитропите на двете църкви – Глаушев нарочно бе изпратил да повикат и тях, та се събра целият преспански синедрион. Както на всяко заседание от някое време насам секретарят Орган Чингелов започна да чете протокола от предидущото заседание. Той беше късоглед и се навеждаше близу до хартията, с перо също близу до очите си и четеше глухо, с еднотонен глас, та общинарите го слушаха нетърпеливо, извързваха глави от него – да не го гледат тъй, с нос в хартията. Но той пишеше красиво, с много ситен, четлив почерк и умееше, както никой друг в Преспа, да състави протокол, да съчини писмо с най-подбрани, често пъти чудновати думи и не на обикновен преспански език, а както бе ги учил и схващал той от цариградските вестници. Чингелов беше по-голям граматик и красноречив и от Лазара Глаушев, и от всички по-учени членове на общината. В незакрепналата още граматика и книжовен език той беше изкусен съчинител и изобретател. Преспанци, като търсеха напоследък учители за своето училище, бяха научили, че имало добър учител в Дупница, и решиха да го поканят в Преспа. Орган Чингелов седна да му пише писмо. Избра той чист лист хартия, разгледа внимателно перото си, опита го няколко пъти, после въздъхна издълбоко, сякаш да събере всичката си душа, и се наведе над хартията. Размаха, завърти перото някак по посока на буквата, с която трябваше да започне, и написа на горния край на листа с хубавия си почерк: „Преспа на 8 май 1865“. После се замисли – как да се обърне към учителя, за да го поласкае и привлече, и написа малко по-долу: „Словесний учителю господине Г. Е...“ Сега се замисли още по-дълго,

гори се изправи и с перото в ръка потърка челото си. Е, да – Дупница... но това беше грубо, срамно име и не биваше да се напише така върху чистата хартия! И Чингелов най-сетне написа под името на учителя: „Въ Дъпницъ“. Такъв добър граматик и съчинител беше в Преспа Орган Чингелов и тъкмо затова преспанци го избраха за член на общината, макар той иначе да беше мълчалив и затворен човек.

Като прочете Орган Чингелов протокола докрай, изправи се с наведени очи и почака известно време дали някой от общинарите няма да направи някаква забележка. Чу се тихият глас на председателя поп Костагин – тих и малко напрегнат, сякаш все го напъваше кашлица:

– Сичко харно си наредил, Органе. Дај сега, дај да попишем.

Чингелов топна перото в голямата мастилица, дигна протоколната книга и я занесе на председателя, показва му де да се подпише. Председателят подаде книгата на Яким Ортомар, който седеше винаги на дясната му страна, и на свой ред му показва с пръст де да се подпише. Яким Ортомар никога не бе ходил на училище и в търговията си с въжета и коноп си служеше с рабош. Той презираше всякакво писмо и книга и не пропускаше случай да се похвали:

– Е, що: като не съм писмен, не станах ли на шейсет и пет, не спечелих ли имот и чест между людете!

Той и сега гласна презрително с перото един голям кръст на посоченото място и капчици марабо мастило пръснаха върху красивото, ситно нанизано писмо на Орган Чингелов.

След Яким Ортомар взе книгата Таки Брашнарков. Те двамата винаги седяха един до друг на мундера, вдясно от председателя, и във всичко по общинските работи бяха заедно, макар да бяха различни и по възраст, и по външност, и по нрав. Яким Ортомар беше гребен човек, подвижен и неспокоен.

Докато минаваше протоколната книга от ръка на ръка, поп Костагин се обърна към Лазар Глаушев:

– Що имахме за днеска да решаваме?

Глаушев почака някое време – нека се обади друг някой, но така започваше всяко заседание на преспанската община: все от него, от Глаушева, чакаха да посочи що има да се върши. Към масата на секретаря прощумоля хартия – Орган Чингелов се приготви да пише, а Лазар погледна разсеяно към него и рече:

– Да видиме днеска за празника. Народът празнува, чаршията остана затворена. А да решим веке каквото ще решим и за новия учител. – Лазар мълкна, но виждаше се, както винаги, всички очакваха най-напред той да се изкаже. Лазар стана и продължи: – Досега днешният празник беше само на училището и беше полупразник. Както и за много други неща, беше се затъмнило в паметта ни, забравили бехме и не си спомняхме добре какво са били за нас двамата солунски братя свети Кирил и Методий. Видехме какво стана днеска в църквата и какво става по целия град. Чухме сички словото на учителя Райко Варгарски. Аз казвам да приемем и прогласим днешния ден като най-голем наши празник и свети Кирил и Методий да прогласим за наши най-големи светци. Така се прави и по много други места. Кирил и Методий са наши славянски светци, наши народни и първи учители и просветители...

Като започна да повишава тон Лазар Глаушев, някои от общинарите пооглеждаха вече към Таки Брашнарков, който винаги го прекъсваше. Послуша и сега Брашнарков, присвил дебелиите си черни вежди, и току изкриви презрително алените си, доста пълни устни.

– Много празници ще станат – прозвуча из цялата стая гласът му, но той веднага се опита да потисне недоволството си, както правеше винаги: – Другите, по-учените народности, немаат толкова празници като нас. Ние се празнуваме и работите ни назад остават.

– Да – кимна рязко Глаушев, – право е това, ние много празнуваме. Но аз съм готов да се откажа от секи друг празник, а нема веке да се откажа от днешния празник.

– Що бре! И от Богородица ли ще се откажеш, и от Свети Никола, и от Свети Георги? – размахва сърдито ръце срещу него Яким Ортомар, та цигарата падна от гърбия му чибук и той хищно се хвърли да я дигне. Грозно беше да го гледа човек – едва ли не пропъзля по пода с белите си коси.

– Не, дедо Якиме – отвърна Глаушев. – От Богородица ние нема защо да се отказваме, от верата си нема да се откажем, но свети Кирил и Методий са просветили нашия народ и сички славянски народи. Без вера не може, а може ли без просвета?

Пере Роглев, стар търговец на памук и басми, който също гледаше да седне все по-близко до председателя, се опита да намери средно решение.

– Ами нека бъде празник днеска – каза той и цялото му закръглено, розово лице се ухили угоднически срещу Таки Брашнарков. – Нека бъде, ама следобед да си отворим чаршията. Да не остава назад и работата ни.

Никой не обърна внимание на думите му и той почеса без нужда дебелата си гуша, цяла обрасла с госта гълги, бели косъмчета. Лазар продължи:

– Предлагам и моля да се вземе решение, да се запише в протоколната книга и да се разгласи между народа, че днешният ден, 11 май, ден на светите братя и равноапостоли Кирил и Методий, става наш истински празник, който ще се празнува сека година тържествено, и чаршията през целия ден ще бъде затворена, и никаква работа нема да се работи на тоя ден. Народът и сам го направи веке, но да се реши и обяви, та никой да не се двоуми и да не променя по своему.

Таки Брашнарков подгръбна черните си мустаки – единия, после другия – и това беше знак, че се гневи, но не издаваше гнева си, а рече бързо, пренебрежително:

– Да не сме ние патриаршески събор, та ще прогласяваме нови празници!

– Ха ге, ха ге! – викна пак Ортомар. – Патрици ли сме ние?

Лазар Глаушев се загледа в Таки Брашнарков, после премести погледа си, навъсен и тежък, върху Яким Ортомар, а после, за един миг, и върху Пере Роглев. Глаушев си мислеше: „Какво търсят тия трима човеци тука, кой ги доведе между преспанските общинари? За каква полза? Те са винаги като камен пред колелото. Избрахме ги общинари за хатъра на по-заможните. Да нема недоволни в Преспа. А те като камен пред колелото за сека работа. Но коларят спира колата си и отстранява камена...“ Сетне Глаушев изви поглед накъм другите общинари. Ето Андрея Бенков – о, ти, чиста и вярна душице! – ето дяда Димо Пърлев, той още чука с обуцарския си чук, а е близо на седемдесет години, но като е за народни работи – захвърля и чук, и дюкяна си ще запали; ето Борис Мутафчия, Алекса Кочов, Найдо Вирчев, ето Миле Рибар – те всички и в огън ще се хвърлят за народно добро... Гледаха го те с пламнали погледи и чакаха да чуят какво ще отговори. Вярна дружина бяха и сговорна, и няма да го изоставят никога... И Лазар отговори:

– Патрици ние не сме, дедо Якиме. Но ние тука решаваме за Преспа. И нема да слушаме веке патриците, като е за наши народни работи.

Стана Миле Рибар – широк, силен мъж, със строго лице, с ръце като лопати, та не знаеше къде да ги дине. Той беше рибар и голям ловец, все с ножове и пушки се разправяше, гледаше смело с големите си тъмни очи, та и най-злите агалари в Преспа приказваха по-кротко с него, когато се спираха пред дюкяна му за риба. Сега той попогледна изпод вежди Таки Брашнарков и Яким Ортомар, после тръсна и двете си ръце, като да искаше сам себе си да насърчи, че не му беше лесно да говори пред толкова люде. Но и не беше много дълго словото му.

– Ние, рибарите – рече той, – сме нов еснаф в Преспа и още немаме свой празник. Ето аз казвам, ако решите,

общината да препоручи на нашия рибарски еснаф да приеме за свой днешния празник Свети Кирил и да не бъде веќе по-назад от другите еснафи.

Надигна се одобрителна врява. Миле Рибар се въртеше на разни страни цял засмян, та строгото му лице сега изглеждаше приветливо и добродушно – радваше се той, че бе предизвикал общо одобрение; само Таки Брашнарлов и Яким Ортомар седяха на миндера, мълчаливи и недоволни. А секретарят Орган Чингелов вече пишеше за новия празник, наведен ниско над масата си, и нищо не чуваше, нищо не виждаше наоколо, вграден в работата си да измисли най-хубави, най-сложни, най-учени думи за днешния необикновен протокол на преспанската община. Той по своему ненавиждаше Таки Брашнарлов и неговата надменност: много често пропушаше името му в протоколите, макар че и Таки много често се оплакваше от неговата небрежност. Сега Чингелов се зае с особено усърдие да съчинява протокола – и защото беше за такъв тържествен случай, и защото беше целият против злата воля и упоритост на Таки Брашнарлов.

Утихна врявата в общинската стая. Миле Рибар седна на мястото си близу до вратата, лицето му пак придоби своя строг израз и ръцете му тежаха неподвижни в широкия му скют. Лазар Глаушев отново заговори:

– Сега за новия учител... Сички го видехме и чухме днес в църквата, а тук, у нас, са и сичките му свидетелства. Що има да се говори повеќе? Нам тъкмо такъв човек ни трябва, с такъв огън в сърцето. Преподава по новата метода и години наред е водил сам по два класа в Скопје, в Струмица и другаде. Човекът чака отговор от нас и ще си иде, ако не решиме днеска.

Таки се опита да се пошегува, но лицето му остана непроменено, замръзнало в някаква маска на презрение и надменност:

– Ние него какво... За класар ли ще го условим? Чух, че тая сутрин той ударил камбаните. Щеше да събори кам-

банарията. Да не бил нещо рано-рано... – Той направи с дългия си палец движение, като да изпиваше чаша, и добави: – Да знайме: учител ли е, или пиен класар.

Сега пръв му възрази поп Костагин и цял се напругаше да позасили гласа си:

– Що, Таки, ти да не мислиш, че е грех да бие човек църковните камбани? Не е грех то, а е праведно дело. И харно ги удари той, учителят, та събра целия град в църквата.

Пак избухна врява и някои от тия общинари, които седяха по-близу до вратата, размахваха сърдито ръце срещу Таки Брашнарлов. Сегашната община в Преспа не беше като някогашната, когато по широките миндери седяха стари люде с дълги чибущи и с кехлибарени броеници, та рядко се случваше някой да замахне с ръка, да повиши глас. Сега общинарите бяха повече еснафлии, па имаше между тях и някои по-груби, които и не умееха да се държат много прилично.

Не се уплаши Таки Брашнарлов, а стана прав и най-напред с погледа си искаше да срази тия там, до вратата, които дигаха глас срещу него. Като помълча малко, а врявата не стихваше, той разтегна устни, та се показаха белите му, едри зъби:

– Какво сте се развикали, бре? Тука не е аптазар! Ас-лъ вие там неколцина, тъкмо на аптазар ви е местото. Ти, Миле Рибар, що ме гледаш така... целият ти род идва в дюкяна ми да иска брашно на вересия. И брат ти Нуне, и зет ти Богоя Грувач. Ами ти бре, Найдо Вирчев, баща ти е бил последен слуга при баща ми! Вие ли ще ми се ежките и ще ме учите на ум и разум?

– Брашнарлов – дигна се срещу него Глаушев, но каза с дълбок, сържан глас: – Не ти прилича, Таки Брашнарлов, като се хвалиш постоянно, че си праксан¹ човек, не ти

¹ Праксан – благовъзпитан, опитен, сръчен.

прилича да се поругаваш тъй с бедните люде. Идвали да ти искат на вересия... С това ли ще покажеш сила?

— Аз нему... — изръмжа глухо, издебело Миле Рибар — ще му извия аз некогаи белия врат...

— Миле, по-спокойно... — обърна се към него Лазар, но Таки Брашнаров го прекъсна и вече не даде никому да го спре или да го надвика:

— Ти, Глаушев, ти си им главатар на тия и ти ги събра тук, направи ги общинари. Искаш сега нов учител да условиш, а защо прогонихте от училището елинските учители? Не ви трябва. Не ви са нужни вам. Що знайте вие? От шест години ходя аз по чужди места, и в Битоля, и в Солун, и в Атина, и в Цариград. Там на елински со секиго ще се разбереш. С нашия език само со селяните ще се разбере. Що знайте вие, що сте видели? Едно време и аз с тебе, Глаушев, в читалището киснех, четех там неколкото стари книги, слушах глупави сказки, колкото ума ти да разбъркам. Прост народ сме ние, такива са и книгите ни, и езикът ни е такъв. Как ще достигнем другите, като сме се заврели в нашата селска плевня и не излизаме от нея? Не искаме да учим елински, а как ще се научим на по-добро? Идете да видете как е в Солун, в Атина, да видете що е книга и наука, що е пракса, що е обноска между людете, а не като нас. Що ме гледате така? Не съм се погърчил аз, ама до гуша ми е дошло веке от нашата простотия и селящина. Аз не съм съгласен да се услови новият учител — имаме ги трима по български и славянски, стигат ни. По-харно е да намерим кой достоен учител по елински, да учи по-големите деца и да ги пракса. Който има ум, ще разбере. Тоя новият, дето е дошъл кой знай откъде, условите го за клисар, че хубаво бие камбаните.

Той седна и като че ли не се интересуваше повече какво впечатление бяха направили думите му. Някои тук бяха се замислили, други някои тихо се озъртаха, видяха се, разколебани и смутени. Ами що, наистина — прост и неук народ

сме ние, и беден, потиснат народ! Но други от общинарите — и те бяха повечето, едвам се задържаха по местата си, разгневени, обидени от младия чорбаджия. Миле Рибар го гледаше, без да мигне, дебелия пръсти на ръцете му трепереваха, като че ли усещаше между тях врата на чорбаджията. Гледаше го и Андрея Бенков и сините му очи плуваха във влага; той рядко се обаждаше да каже нещо и всички се изненадаха, като заговори пръв срещу Таки Брашнаров, и гласът му потреперваше не толкова от гняв, колкото от скръб и отвращение:

— Ти не си наш човек! Не знам защо си дошъл между нас. Защо не си останал там — в Солун, в Атина, в Цариград? Тебе само там ти е хубаво. Ти се срамуваш от нас и ни мразиш. А си седнал между нас да уреждаш народните работи. Чудно нещо!

Лазар Глаушев започна тъкмо с тия думи на своя приятел и другар в работата. Но преди да почне, той мълча някое време, загледан с широко разтворени очи в Таки Брашнаров, като да виждаше чудовище пред себе си, и се чуваше в настъпилата тишина как дишаше дълбоко и шумно, с мъка:

— Не си наш ти! Не мислиш като нас, не обичаш като нас, не жалиш като нас. Ами защо не си останал там, където ти е по-хубаво? Ти не можеш без нас. Ти се храниш с хлеба на тоя народ. Вервам ти, че не си се погърчил. Ти не си никакъв. Ни грък, ни българин, ни влах, макар да тече и гръцка кръв в жилите ти, по майка. Там си ти, дето ти е по-сладко да живееш. Но коренът ти е тука, оттука смучиш влага. Не искаш да се изкорениш оттука, не смейш. Ще останеш без влага. Ами като знайш кое е по-хубаво, защо не се запретиш и в нашата градина да стане хубаво? Задушаваме се от тръни и бурени, ами да дигнем мотиката, да се развъртим, та и у нас да стане хубаво, цветя да се разцъфтят. Ти не цеш. Ръцете ти не са за мотика. Ти плюеш върху земята, която те е родила. Трудното тебе не ти ха-

ресва, бегаш от него, мразиш го. Ами хубавото няма да дойде, ако не се потрудиш!

Тихо говореше Лазар Глаушев, но всички го слушаха, дори и Таки се бе заслушал. По едно време Таки бързо се приподигна и тръсна юмрук с несвойствена за него разгорещеност:

— И аз съм българин!

— Българин си — продължи все тъй тихо Глаушев. — Българин, но какъв! Ти смисляш за народно добро дотолкова, доколкото е за тебе добро. Да ти кажа ли защо си тук, защо влезе в нашата община? За да не останеш по-назад от другите, да си между първите, да нареждаш работите тук по свой кеф, а народът да казва, че ето и Таки е в общината, и да пълни дюкяна ти заради твоето народолюбие. Чакай, чакай, още не съм свършил, пък и какво има да кажеш ти, сичко е ясно. Ние прогонихме елинските учители не защото искаха да ни учат и просвещават, а защото искаха да ни правят елини. Като те боли сърцето за своето, ти ще разбереш кое е добро за тебе и кое не е добро. Тебе не те боли за народа, ти и не виждаш кое е добро за него и кое не е добро. Знаем я ние и много я ценим елинската наука и пракса, чуждата наука и пракса, но ще я учиме со своя си език. Ти чуждото обичаш и мразиш своя народ, защото бил неук и селяшки народ, а има люде и негови синове, които го любят горещо тъкмо защото е прост, беден и нещастен...

Тихо беше в стаята и когато Лазар Глаушев престана да говори и седна с тъжно лице на мястото си, чу се как поп Костадин подсмръкна, после извади голяма, шарена кърпа, избърса едното си око, избърса и другото. Таки Брашнаров не отговори ни с половин дума, ни с някакъв жест. Той седеше с каменно лице, стиснал плътни аленици си устни. Обмисляше нещо или беше смутен, но не се издаде ни с дума, ни с движение. Поп Костадин прибра грижливо кърпата си и рече с глухия си, напрегнат глас:

— Какво ще решите сега... каква плата да отделиме за новия учител?

Сега всичко се реши с две думи и общинарите станаха да си вървят.

В широката и празна стая остана само Орган Чингелов. Беше късно следобед, камбаните отдавна бяха били за вечерня. Вече към залез, майското слънце крадливо проточи през едн от прозорците все още ярък лъч и на отсрещната стена пламна алено, начупено слънчево петно. Стаята като че ли стана още по-широка, като че ли още звучаха в нея гласовете на общинарите и тропотът на стъпките им, ниско под тавана тежеше цял облак тъмносин дим и едвам-едва чезнеше между опушените стени. Чингелов седеше на мястото си пред ниската маса, загледан пред себе си с късогледите си и нищо немигащи очи, сложил длани на колената си. Вратата на стаята се откряна предпазливо, подаде глава оттам общинският слуга Начо Дзвер, кимна към Чингелов с отчаяно лице и пак се гърпна, тихо притвори вратата. Няма да излезе скоро Орган Чингелов! Чува се вън стъпките на слугата, после по дървената стълба надолу и всичко утихна. Тихо беше в цялата сграда и вън, по широкия църковен двор, но в тишината ясно се дочуваше през затворените прозорци на опушената стая далечно гудкане на тъпани. Народът продължаваше да се весели на поляната край града. Орган Чингелов нищо не виждаше, нищо не чуваше.

Той трябваше да съчини протокол за днешното заседание на общинарите. Пред него бяха бележките му, но те не бяха достатъчни. Какво ще пише той за новия празник, за това, което каза Лазар Глаушев, и за поражението на Таки Брашнаров? Не бяха достатъчни само бележките, колкото и да бяха точни и подробни. Имаше нещо друго, което Чингелов не бе успял да улови в бележките си, а остана неизказано в сърцето му, гореше то и сега там като жив огън. Какви думи да намери той тъкмо за него, какви думи да измисли? Да се излее то върху жълтеникавите кораби страници на протоколната книга и да остане там за вечни времена!...

Мина доста време, слънчевото петно на отсрещната стена започна да червене, да намалява и гасне. Най-сетне Орган Чингелов грабна перото и хищно го разгледа близу до очите си. Топна го в голямата мастилница. И едва ли не легна цял върху ниската маса, с нос до самата хартия. Между четирите стени на стаята сега се чуваше остро скърцане на перото и върху жълтеникавата хартия бавно се проточи дълъг ред от еднакви закръглени и надебелени, еднакви правилни и четливи, еднакви хубави букви, а след него започна да се ниже също такъв, вече втори ред, после трети... Слънчевото петно на стената отсреща бе угаснало и широката стая бе се изпълнила с предвечерен зрак, когато Орган Чингелов се изправи с отпуснати, уморени ръце върху масата и пак опулил очи пред себе си като бухал. Някъде наблизу край прозорците на стаята цвърчаха оглушително цяло ято врабчета и все още думкаха далечно там тъпаните. Чингелов пак нищо не чуваше и свали с умиление очи върху страниците на протоколната книга. Трептяха като живи дългите редици ясни, красиви букви и в тях блестеше, в тях пламтеше сега огънят, който бе горял в сърцето му:

„Преспанска Болгарска Община: 11 май 1866.

... и ся рѣши днешний день да бъде общий народенъ празникъ за слава и признание Свети Свети Кирила и Методіа двоиц-та Солунски братія учители и просветители болгарски и славянски; во църквитѣ да ся служи тържествена служба и чаршия-та да ся затвори; вси да ся прѣмениятъ и да ся веселятъ; училище-то да ся украси и всѣмъ именици да отворятъ домове-те си; ядене и пиене да има изобилно и кой-то има повеке да даде на сиромаси и да ся излиза на зеленъ тревъ сосъ пѣсни и веселба. Великденъ е първи Божи празникъ, Рождество е втори и после е за насъ днешний день на Свети Кирила и Методіа и наредъ сички други следъ нихъ. Така же ся рѣши и да бъде во вѣки вѣковъ и кой-то промѣни да бъде проклетъ и презрѣнъ; а сѣщо ся

рѣши това да ся разгласи срѣдъ народътъ и да ся прочете отъ църковний амвонъ за знание на сички благочестиви християни.

И второ ся рѣши на днешний же день да ся услови за класний учитель во градско-то ни училище учительтъ г-нъ Райко Вардарски, кой-то да отвори новъ класъ за по-го-лѣми-тѣ деца. Като за първа година Община-та му нареди плата 6,000 (шестъ хиляди) гроша годишно и ще му се плати на три пати... Общинаротъ Таки Брашнаровъ дигна вопросъ за прогонени-те елински учители, но му се отказа и той остана засраменъ...”

Орган Чингелов прочете два пъти протокола от край до край. Не намери никаква грешка. Ала все пак останало бе в сърцето му нещо недоизказано. Слаба е и бедна човешката реч, никога не може да се изкаже напълно това, което става в човешкото сърце. И не бе учил много Чингелов, усърдието му и ревността му за народните работи бяха много по-големи от знанията му.

V

Училищните настоятели повикаха в общината Райко Вардарски и му прочетоха протокола за неговото назначение.

— Съгласен ли си с нашите условия, учителю?

— Съгласен съм.

— Подпиши се тука, учителю. Да се знай.

Райко Вардарски подписа протокола с цялото си име. Наброиха му от общинската каса две хиляди гроша — цяла шепа бели меджидии и череци, една трета от годишната му плата.

— Може да имаш нужда, учителю, та рекохме, макар още да не си захванал работа...

— Имам нужда — каза той просто и добави: — И работата ще си почна.

— Ами лето иде, горещини големи захващат и полска работа има... не ще можеш да събереш много деца.

— Ще отворя най-напред неделно училище. За по-възрастни, които не са учили четмо и писмо, а искат да се учат.

— Харно си намислил, учителю.

— А докато поразминат горещините и понамали полската работа, да постегнем училището. Ще водя аз два класа: първи и втори. Големата стая в училището ще я презрадите со стена, за да не си пречат децата. Ще има вратата, да влизам от едната стая в другата. Ще ми направите и двацет нови чинове. Аз ще покажа на дърводелеца какви да бъдат.

— Ама, учителю... Пари ще са нужни, а ние фазла¹ пари нямаме.

— Нема да са нужни повече от три хиляди гроша. Аз сичко прегледах и пресметнах.

— Засега нямаме и три хиляди гроша за нови разноси. Общината много се похарчи покрай новата църква.

— Спрете от моята плата хиляда гроша и вие ще дадете още две хиляди.

— А, не, учителю. Не приемаме... Ти сега мине как да е, пък ще видим го другата година, ако е рекъл Господ.

— Искам добра работа да върша и това е най-малкото, което ми е нужно. Пак ще ви кажа: спрете от моята плата хиляда гроша.

— Не, учителю. Не приемаме. Е, да видим, да се постъпваме с другите общинари...

Като излезе от общината, Райко Вардарски най-напред отиде и намери Азара Глаушев, върна му трите бели междигии, които му бе дал преди това Глаушев. Сетне отиде и си поръча нов костюм от черен плат при Коня Звезда —

¹ Фазла — повече, излишно.

единствения френктерзия¹ в Преспа. Шивачът беше още млад човек и с голяма страст бе се отдал на тоя нов занаят.

— Само да знаеш, гаскале, какви грехи ще ти ушия... — не се въздържа и се похвали той, а големите му очи, сини и с дълги тъмни ресници, плуваха във влага. — Ако ще и две недели да вися над тях!

Вардарски втренчи в него окомото си, сетне рече:

— Такива люде харесвам. Като тебе. Такива, които захващат работа с душа и сърце. А колко да ти платя — това аз ще кажа после. Тебе нема да те питам.

— Нема да ме питаш, гаскале. Аз първо работа да свърша.

Чрез шивача Вардарски си поръча и четири бели горни ризи от тънко домашно платно.

— Ей с такива високи яки — подигна той с опамото на ръката брадата си, за да покаже яката на ризата.

— Имам аз, гаскале, една братучедка; тя и тънко платно ще намери, и ще ги ушие като мраз да бъдат.

Още като дойде Райко Вардарски в Преспа, още от първия ден, целият град обърна очи към него. Беше непознат човек, а правеше впечатление и с горделивата си походка и с широката си буйна брада, пък и с френските си грехи, които бяха още новост в Преспа, макар вече и някои преспанци между по-младите да се обличаха с подобни грехи, особено в празник. Десетина дни по-късно цяла Преспа познаваше гаскал Райко, а и той познаваше целия град. Обходи той всички улици, опита се да проникне и в турската махала, но някои от познатите му граждани го придумаха да не наднича много нататък — не обичат агаларите да скита гяурин по махалата им, може да го обиди някой от полющите турци. Скитаеше той също из околностите на Преспа, особено по градните край реката, към долния край на

¹ Френктерзия — шивач на френски (европейски) грехи.

града. И не пропускаше човек да не го запrikaзва – възрастен или дете, спираше се да поприказва и с някоя по-стара жена, доколкото беше прилично. Влизаше по дюкяните из чаршията, също и по дворищата, където беше сгодно или го канеха да влезе.

Щом го условиха за учител, той още същия ден тръгна да си търси жилище. Омразно му беше да живее в нечислия хан и по цели нощи не спеше от гървеници. Отмина по-хубавите къщи около двете църкви и училището, макар че тук би му било по-сгодно, а се запъти към долния край на града, където бяха и любимите му места за разходка на матък по реката. Къщите тук бяха повечето малки, но с широки дворове и градини, потънали в зеленина. Заселили се бяха тук и мнозина селяни от околните села – така беше от някое време, все пребягваха селяни и в града от близки и по-далечни села. Вардарски ходеше по кривите улички, оглеждаше се и сам не знаеше къде да спре. Срещаше той цели ята от деца – босоноги, с рошава глава, грипави и често само по ризки в тия топли майски дни. Не се виждаше по-възрастен човек в това работно време и само жени се мяркаха тук-там по дворовете.

Тъкмо минаваше Вардарски край един вратник, когато внезапно се показа там млад мъж, доста едър, в селска риза, но в градски бенеvreци от домашен тъмносин памучен плат, гологлав и бос.

– Помози Бог, даскале...

– Дал ти Бог добро – отвърна Вардарски и се спря.

Непознатият човек го гледаше с приветлива усмивка изпод русите си мустаци, но още по-засмени бяха очите му – пъстри и някак дълбоко скрити под надвесени, изрусели, гъсти вежди. Даскал Райко го разгледа от глава до пети и спря за миг поглед върху босите му нозе: грамадни стъпала с едри, разперени пръсти, а от крачолите на бенеvreците му се подаваха широки, кокалести пицляки. „Здраво стои на нозете си моя мъж“ – рече си Вардарски и гласно попита:

– Тук ли живееш?

– Тука, даскале. Ами повечи, влез.

Вардарски се поозърна: вратникът беше здраво закован, а дворот и градината по-нататък бяха оградени с плет, по селски, но доста висок и със здраво забити колове. Стопанинът се отгърпна и Вардарски влезе в широчък двор. В ъгъла на двора се виждаше малка къща, на едно стъпало от земята, с две стаи и също тъй ниско чардаче. Нататък се виждаше и градината – широка, простираше се чак до брега на реката и цяла беше разработена и засадена, а на припек край оградата ѝ бяха наредени дълги редици кошер-ри.

„Баф... – чу се отеднаж. – Ау-ау!“

Затича се насам едър, сив и космат селски пес и Райко Вардарски се стресна уплашен.

– Не бой се, даскале... щом съм тука. Ош бре, Караман, чибя!

Кучето се спря и ръмжеше глухо, вперило в непознатия човек огнени очи.

– Опасен пазач имаш... Уплаши ме.

– Страшен е. Не пуца чужд човек. Пази двора, как иначе? Децата отвън ще оберат градината.

Тук реши да живее Райко Вардарски. Стаята, която излизаше на малкия чардак, беше недовършена – без врата и стъкла, с голи, още неизмазани стени от непечени тухли. Вардарски повика един зидар и един дърводелец.

– Ама, даскале – каза срамежливо Аце Кутрев, стопанинът, – аз не мога сега да влизам в харчове. Стига ми мене, с децата, другата соба...

– Не ти искам харчове. Лошо ли е да стегнем и другата стая?

– Не е лошо. И аз си мислех, ама пари нема.

– Сичко това, даскале, ние от нищо го направихме, само с голи ръце – показва се там и невестата на Аце Кутрев. Тя беше дребна жена и сякаш никога не се спираше на едно място. Непрестанно беше заета с някаква работа в гради-

ната, в двора или вкъщи, а все до полата ѝ или някъде наблизу бяха децата ѝ — три едно след друго. Митра Ацевица за всичко намираше време.

Като каза Вардарски, че иска да живее у тях, Аце Кутрев и за децата отвори дума:

— Даскале, три са, да са живи, дигат врева... нема ли да ти пречат нещо?

— Аз нели съм учител? Не бегам от деца.

Най-напред тъкмо заради децата Райко Вардарски реши да се настани в тоя беден дом. Заради децата, заради сиромашията в него, заради голямата градина край реката, заради свенливата усмивка на Аце Кутрев, а какъв силен човек беше той — от камъка вода ще изстиска.

— Ама защо тъй — каза и Лазар Глаушев на Вардарски. — Можехме да ти намерим по-хубаво жилище.

— Добре ще ми бъде там. Добри люде и по-весело ще бъде с децата. И нека по-добре Аце Кутрев да вземе по некой грош курия.

Когато стаята беше вече готова — измазана с вар, с нови прозорци и врата, — Вардарски донесе от хана само един малък вързоп и друг един предмет, дълъг, грижливо увит в някакъв плат. Още преди това той бе дал на хазаите си пари да му наредят легло, сложили бяха те в стаята му и няколко стола със седалища от камъш, една малка масичка, постлали бяха една шарена черга върху новия под и всичко беше ново, чисто. Вардарски влезе в стаята си, а на отворената врата застанаха двете по-големички деца. Той се преструваше, че не ги вижда, и се залови най-напред да развързва чудноватия дълъг предмет. Оказа се, че е тамбура и цялата беше лъскава, шарена като яребица. Вардарски я окачи на стената близу до леглото си и като се удари тя в твърдата стена — цяла иззвънтя, продължително и многогласо, та децата я гледаха като чудо. Те не можеха да се начудят на тоя братат чичо — не беше ни стар дядо, ни поп! — причакваха го пред вратника и го изпращаха чак до вратата на стаята му, а като минаваше през двора, пазе-

ха го от всички страни да не би Караман да му скъса френските бенедреци. Но и Караман не налиташе вече по него, само тихо ръмжеше отдалеко.

Вече се стъмваше. Митра Кутрева изтича боса откъм градината, прогони и сега децата от вратата на учителя, донесе му стомничка с прясна вода, донесе и запален свещник. После тя пак изчезна някъде накъм градината — да пороботят с мъжа си, докато още светлееше. Вардарски дълго се ми на бунара в двора, плискаше се обилно със ступена кладенчова вода и се прибра в стаята си освежен, с весело сърце.

Седна край отворения прозорец към градината разгърден и с още влажни коси. Градината вън тънеше вече в мрак и само високо горе, над леко полюляващите се върхове на дървесата светлееше едва-едва небето, блестяха там две ярки звезди. Дочуваха се гласове откъм съседните дворове и градини, приказваха някъде в тъмнината и казаите му, които още не бяха се прибрали, чу се наблизу тих, звънък удар на мотица или лопата. Ала бързо затихваха гласове и звуци — людете се прибираха по домовете си и вън останана само тихата топла майска нощ. Вардарски едва сега дочу шума на реката оттамък градината и въздишките на вечерника, който сновеше между дървесата вън, в тъмното. Чу се пред вратата гласът на Ацевица:

— Дали ти трябва нещо, даскале?

— Нищо не ми трябва.

Вардарски погладни разголените си гърди, усетил прохладния гъх на вечерния ветрец. О, хубаво, хубаво... Той погледна към тамбурата на стената, но махна с ръка; тая нощ ще спи, ще си отспи в новото чисто легло. И все пак не бързаше да стане, заслушан в тихите шумове на топлата безлунна нощ. Искеше да се порадва на тая тишина, на покоя, който бе настъпил най-сетне в душата му. Докога?

Е, поне до утре, поне в моя нощен час...

Преди непълни два месеца той бе още в Анагола, заточен в едно село край Бруса. Заптие го доведе в Бруса, за да му съобщят, че е вече свободен. Поиска да го види и тамошният валипаша — нямаше много работа големецът в далечна, забравена Бруса. Но още щом се показа неволникът на вратата на одаята му, пашата дигна ръка:

— Стой там! Не влизай... Ти... учител ли си наистина?

— Бях — отговори заточеникът.

— Но как тъй... погледни се!

Вардарски беше цял в грипи. Бос. Въшки пъплека по групите му.

— От близу четири години съм в Ерекьой — каза той на пашата. — Доведоха ме заптии само с грехите ми на гърба и с едно око. Бедно село е Ерекьой, а не можех аз ни да ора, ни да копая.

— Как живееше през тия четири години?

— Бедни са люде в Ерекьой и гладни. Но и бедните люде обичат да се повеселят, да послушат песен. Научих се да свиря на тамбура и добри хора не ме оставиха да пукна от глад. Помагах по нещо и в работата им.

— Защо те пратиха на заточение?

— Вие знаете, паша ефенди.

— Искам ти да ми кажеш.

— Обидих гръцкия владика в Струмица. Той и тамошните чорбаджии ме наклеветиха, че съм бил бунтовник и враг на падишаха. Откараха ме в родния ми град. Затвориха ме, биха ме, извадиха ми око с бич...

— Ето сега падишахът ти прощава...

— Какво има да ми прощава той, валипаша ефенди...

Пашата се загледа в него със строги очи и после рече:

— Малко ти са, изглежда, тия четири години. Виждам: непокорен човек си ти. Гледай да не те доведат пак тук. Тогава може да извадят и другото ти око. Къде ще отидеш сега?

— Ще се върна в родния си край. Като птицата: лети, лети и пак се връща в гнездото си.

Пашата поглади брадата си замислен.

— Чуден милет¹ сте вие там, в Румелия — каза той. — Неспокоен милет, непокорен.

— О, валипаша ефенди... Такива сме ние, човеците: обичаме кроткото агне и го хвалим, че то лесно ляга под ножа ни. А мразим вълка, който иска да ни го отнеме. Не според истината и правдата съдим ние, а според ползата, която имаме.

Пашата изблеци срещу него очи. Долавяше той смисъла на думите му, но не напълно и се боеше да не се покаже глупав. И току махна с ръка:

— Върви си.

Вардарски и сега се усмихна едва-едва в брадата си, а мисълта му беше все там, в далечния Анагол...

Върна се той от Бруса пак в Ерекьой. Не искаше да напусне бедните анаголци, без да им се обади. Не бяха го оставили те да умре от глад — добри люде бяха, смирени, макар и от друга вяра. Пък и тамбурата си бе оставил в Ерекьой, а нямаше никакво друго богатство.

Каза в селото, че се връща в родния си край. Турците клатеха глави съчувствено, после си пошушнаха нещо и селският коджабашия му рече:

— Ти ще останеш с нас още тая нощ. Да ни посвириш с тамбурата още еднаж.

Те ядяха хляб като черна кал, но тоя път заклаха овен. Събраха се всички мъже ерекьойци в къщата на селския коджабашия. Свири и ня Вардарски до късна нощ, а в песните му беше тъгата по далечния роден край и радостта му, че се връща там. Мълчаливо слушаха простодушните селяци — и те със своите тъги и копнежи, но, според обичая си, бяха сдържани или пък не умееха да дават израз на чувст-

¹ Милет — народ.

вата си. Само час по час някой ще въздъхне или ще прошепне тихо:

— Аферим...

Тъжен народ, потиснат, мрачен. На другата сутрин всички мъже ерекьойци излязоха да изпратят неволника чак вън от селото. Той беше само с тамбурата си в ръце и премина пеша от Бруса до Цариград. Там намери свои люде — костурци, ресенци, копривщенци, панагюрци — и те го облякоха, обуха го и го качиха на кораб, та стигна в Солун...

Какъв живот, какъв живот! Като апостолите Христови тръгна той по родната земя да учи народа си на това, което и сам бе учил дълги години и с голямо усърдие. Но не беше само науката и знанието — по-важно и по-трудно беше да се разгори вярата в изстиналото сърце на народа, вярата в собствената му правда... Учителю! По примера на Христовите апостоли ще оставиш и родната си майка дори заради народа си, заради неговата велика правда! Ще оставиш всичко свое и ще презреш — и дом, и богатство, и всяко лично свое благо, заради народа си и ще възлюбиш неговата правда повече от всяко друго благо на тоя свят...

Вардарски стана и започна да се разхожда по тясната стая. Бялото пламъче на светилника ту заставаеше неподвижно, ту започваше да трепти, да трепти — аха да се откъсне от фитилчето си. Вардарски ходеше от ъгъл в ъгъл, по стените зад него ту се надигаше до тавана, ту се сносишаваше чак до пода разкривената му сянка. Къде се бе върнала мисълта му — чак в Анадола, към ония най-черни негови дни, когато едва не умря от горест по родната земя, сред люде, с които не можеше да проговори ни една дума на своя език, прогонен там от насилници? Къде се луташе сега мисълта му тревожно назад през изминалите дни? Той бягаше от себе си, а никой никога не е успявал да избяга от себе си, да избяга от своя грях...

Днес той видя за втори път Ния Глаушева. И не я погледна като жена на ближния си, а в сърцето му се надигна греховен смут.

Тъкмо на пладне срещна го на улицата Лазар Глаушев.

— Нареди ли се веќе в новото си жилище?

— Довечера ще спя за пръв път там — отвърна Вардарски. — Сичко е готово. Дотегна ми в хана.

— Обедвал ли си?

— Още не съм.

— Да вървим у нас. Не знам що имат днеска у дома, но гладни нема да ни оставят.

Султана Глаушева не се зарадва на нечакания гост. Тя не обичаше такива самотни пришълци, които все полегдат към чуждото гнездо, привлеча ги топлината му. Много пресен беше в паметта ѝ споменът за Рафе Клинце, много дълбока и все още отворена беше раната ѝ за Каметто, злочестата ѝ щерка. Тя не хареса еднооклия учител още от първото му идване у дома ѝ на празника на свети Кирил, но иначе горделивото му гържане ѝ внушаваше известна почит към него. Строг човек! Тоя път тя го посрещна със сдържана любезност, както беше нужно според приличието, което трябваше да пази като стопанка на тоя дом.

— Повели, гаскале. Добре дошъл. Ами ти, Лазаре — не се сдържа тя все пак, — защо не ни обади некак, че ще ни доведеш гост? Да бехме сготвили нещо по-хубаво.

Ния се показва тъкмо когато сядаха на трапезата. Тя излезе от стаята на Кочовица и Вардарски веднага я видя. Може би защото вратата на тази стая беше срещу него, както бе сигнал на трапезата, но стори му се, че тъкмо нея бе чакал да види тук и бе търсил да я види. Смути го още повече и това, че сам се бе уловил в такава мисъл. Но не можеше да откъсне погледа си от нея за един дълъг миг, окото му се напрягаше до болка. Необикновената хубост на възмургавото лице на Ния беше озарена от лека бледност, погледът ѝ бе потъмнял още повече, беше скръбен и влажен. В съседната стая лежеше болно най-малкото дете на Раца Кочовица и Ния бе стояла при него да го залисва и гали, докато заспи. То бе се привързало към нея и откакто беше болно, не заспиваше, докато не вземе тя ръчицата му в ръ-

цете си. Малката ръчица пареше като жар, та това я разтревожи. Вече заспивайки, детето промълви:

— Мамо... мамо...

Това още повече я развълнува. В сърцето ѝ бе оживяла скрита мъка: вече втора година, откакто бе омъжена, а още нямаше никакви признаци, че и тя ще стане майка.

Така разтържана я видя Вардарски и сега му изглеждаше по-хубава, отколкото първия път. И омото му се напрягаше, сякаш да я погълне. В следващия миг той насочи бързо, уплашено погледа си към старата Глаушица и срещна очите ѝ, които го прорязаха със своя студен, остър блясък. Вардарски се смути още повече и както правеше винаги в такива случаи, попира черната превръзка на другото си око, сякаш да я поправи или някак да я прикрие. Той се срамуваше от тая превръзка, боеше се, че другите ще му се присмееят за нея. Тогава чу гласа на Ния:

— Добре дошли, господине...

Вардарски бързо насочи омото си пак в нея — сега поне за още един миг той можеше пак да я погледне и нямаше от що да се бои. Тя бе се приближила срещу него и му кимна; едвам доловима, приветлива усмивка трептеше на устните ѝ и сега друга някаква светлина озаряваше лицето ѝ.

Райко Вардарски отговори на поздрава ѝ с по-силен глас, отколкото беше нужно, за да прикрие смуцението си. И вече не я погледна до края на обедата, но непрестанно чувстваше присъствието ѝ, следеше с мисълта си всяко нейно движение. С мъчително усилие се раздвояваше мисълта му, за да следи той и разговора на трапезата — Азар Глаушев постоянно се обръщаше към него от домакинска любезност. Вардарски не забелязваше какво яде, бореше се със себе си, гневеше се на себе си. Бореше се с желанието си да я погледне още еднаж и се гневеше на себе си поради това непреодолимо желание. Той избягваше погледа на старата Глаушица, боеше се от тоя поглед, боеше се да не би тъкмо тя да прозре обхваналото го смуцение. Ала въпреки всичко тъй, когато ставаха от трапезата, Вардарски отново погледна

Ния. Сега тя стоеше насреща с наведени очи, станала от трапезата преди всички други, и чакаше да помогне при раздигането. Лицето ѝ беше спокойно, тя си мислеше нещо свое и Вардарски с болка, но и с още по-голям гняв към себе си забеляза, че тя сега беше съвсем далеч от него, той сякаш и не съществуваше за нея. Не го поглеждаше и старата Глаушица, която с привычна деловитост и по навик командваше двете си снахи при раздигането на трапезата.

„Що си мислиш ти, еднооки дяволе! — каза си тогава той с укор към себе си, но и с болка. — Ти ли ще привлечеш с едното си око тая жена... И в тоя дом, където те посрещат като роден брат... Безсрамник!“

Въздъхна и сега Вардарски с дълбока, неясна болка, с глух гняв, с тъга за себе си. А в същото време, докато мисълта му се луташе, топлата майска нощ сякаш бе оживяла. Отвъд градината, някъде край реката пееше славеи и звънеше като че ли не възторжената му песен, а самата нощ. Вардарски пристъпи и посегна към тамбурата си, но ръката му сама се отпусна.

„Со славея ли ще се надпева ти? — усмихна се той горчиво сам на себе си. И продължи: — Да бъдем мъдри... Да бъдем мъдри и чисти в мислите си, в желанията си... Пей, птичко, както те е благословил Бог... А твоята малка женичка лежи в топлото гнездо и те слуша...“

Вардарски бързо се приготви за спане, легна на твърдото, тясно легло и преди да гръпне завивката върху себе си, духна светилника. И скоро заспа, заслушан разсеяно в звънката песен на славея.

VI

Отново се изправиха една срещу друга двете жени — Султана Глаушева и Ния Глаушева. Първа започна старата:

— Не искам Лазе да ми води такива гости.

— Ами защо, майко! — учуди се Ния. — Той е учител, Вардарски, и е дошъл от чуждо място. А Лазе, нели знайш, обича да дружи с такива люде.

— Не се довежда тъй гостенин, неочаквано. Секак ще те завари чуждият човек. И какъв е тоя: с едно око. Господ го белязал. По-далеко от такива...

— Немой, майчице, грехота е да говориш така. Той пострада от турци, бил и на заточение. Турци са му извадили око.

— Ти откъде знайш? — втренчи в нея ревнив поглед старата.

— Лазе... той ми каза. И целият град говори.

— Ами защо гледа така, пули се в тебе като... като некой турчин.

Султана не каза нищо повече, не каза нищо и Ния, ала не се уталожи в сърцето на старата жена ни ревността, ни страхът, ни злобата ѝ срещу Вардарски. Тя се боеше за сина си, да не му се случи несрета, а снахата, колкото и да беше свой човек, своя челяд, изеднаж може да се превърне в опасен враг. Много пъти досега бе изпитвала старата майка тоя страх за сина си, това недоверие и подозрителност към снахата, но смътно и само като глуха неприязнь, която винаги можеше да потисне, да скрие. Сега тя почувства остро и ясно и страха, и недоверието си. За всичко беше виновен, мислеше си тя, Вардарски. Но беше виновен и Лазар със своето лекомислие и непредпазливост; който има такава жена, трябва да си отваря очите на четири. Виновна беше и Ния. Наистина, нищо не бе направила, но и тя беше както всички млади и хубави жени: няма да се готочи, ако я погледнат с нечисти очи, ами драго ще ѝ стане. Ето, яви се в защита на неканения гост.

Султана бе приседнала пред огнището и за втори път поразбутваше главните. Огънят печеше лицето ѝ в топлия майски ден, но тя седеше там, вдадена в мислите си: не беше тя аджамия и нищо няма да се скрие от очите ѝ!

Като видя учителят Ния, лицето му отеднаж се промени, обтегна се и едва-едва побледня. Това не е от стеснение, а от мъжки бяс. И окото му гори, макар да го скри бързо. През цялото време умът му беше раздвоен; Лазе говори, а той слуша с едното си ухо. Хранеше се като замаян — ще остави лъжицата, ще вземе хляба, ще остави и хляба. Не беше умът му на мястото си. Все дебнеше да погледне Ния, но тя, старата, улавяше всеки негов поглед. А Ния се мъдри пред него, кипри се. Едвам преглъща залците си, стиска устни. Това е от женска проклетия — да се хареса повече, да се хареса и на последния мъж, и никога не се знае докъде може да стигне жената, къде ще спре. Дръж здраво юздата, не пуцай, спирай, докато е време. А Лазе... те всички са такива, глупави. Мъжете не знаят докъде може да отиде и най-малкото нещо в тия работи, не могат да предвидят, не се досещат. Самият черен дявол стои между мъжа и жената, а той се радва, проклетият, на всяка пакост.

И Ния мисли някое време за Вардарски след разговора ѝ със свекървата. Ния също бе забелязала погледите на госта, смущението му, неговата разсеяност. Тя познаваше тия мъжки погледи, бе ги срещала много пъти през живота си, пълни с възхищение, с почуда, с покорно угодничество или с безсрамна алчност. Вардарски я погледна два или три пъти, като да беше изненадан, уплашен от нея, от нейната женствена сила, и тя се радваше на неговото смущение. През цялото време несъзнателно се стремеше да поддържа в него възхищението му от нея, но това ставаше без всякакво усилие от нейна страна, като дишането ѝ, което става само по себе си. Мислата ѝ беше повече при болното дете в съседната стая. Тя никога не се бе стремела съзнателно да се харесва, да привлича върху себе си чуждото внимание, а си оставаше такава, каквато беше по рождение, и често дори нехайна към ония, които я гледаха като жена. Това беше в нрава ѝ — сдържан, уравновесен и не без една скрита, ненапратлива гордост, но това беше и едно постоянно, дълбоко, ясно съзнание за силата на своята хубост и

своя женски чар. И сега също мисълта ѝ не се задържа дълго около гостуването на Вардарски, а се върна, както много пъти преди това и все по-често напоследък, върху отношенията ѝ със свекървата, върху целия ѝ нов живот.

Не ѝ се нравеше нейният нов живот. Тя криеше недоволството си и понасяше търпеливо всяка неприятност най-напред заради Лазара. Той би се огорчил много, ако знаеше, че тя не се чувстваше щастлива с домашните му. Но тя спотайваше недоволството си и поради своята търпеливост във всяко нещо. Може би защото усети в късия си разговор със свекървата нейната обидна подозрителност, сега Ния почувства с особена острота недоволството си най-напред тъкмо от нея, от свекървата. Султана искаше да влезе, да се разпорежда и във вътрешния, личния живот на всекиго от хората си, непоколебима в своята увереност, че знае за всяко нещо кое е най-доброто. Колкото и да беше, макар и по своему, предпазлива, внимателна в отношенията си към другите, Султана не се сдържа и каза на Ния преди една неделя:

— Аз навремето още на втория месец се усетих не сама.

Ния веднага схвана смисъла на тия думи на старата и цяла пламна от съян. Те бяха сами в голямата стая с огнището, но Ния гореше от срам, не знаеше къде да погледне. А свекървата не спря дотук. Тя попита направо младата си снаха и само това беше, че не се обърна да я погледне:

— Ами ти, Ницо, още ли не усещаш нищо? Веке втора година... Да потърсим некакво чаре, а, какво ще кажеш?

— Остави ме, майко... — промълви Ния и влезе, избяга в своята, по-малката стая, но чу подире си гласа на свекървата:

— Не може повече така. Що има да чакаме? Ето виж Раца: едно след друго ги ражда. Ти може да имаш нещо.

И сама Ния се страхуваше, че може би някакъв неин

недъг ѝ пречеше да стане майка. Все по-често си мислеше тя сега за своята майка, която бе родила нея, единствено то си дете, на седемнайсетата година от женитбата си. И тъкмо защото и сама се страхуваше да не остане бездетна, тревожеше се и се измъчваше от тая мисъл, тя прие с болка грубата намеса на свекървата в интимния ѝ живот, в скритите ѝ тревоги. Ния и тук чувстваше върху себе си властта на свекървата, признатото ѝ право да влиза в живота ѝ, да следи, да пита и разпитва, да иска сметка.

Сега дойде тая незначителна случка с учителя Вардарски. Старата Глаушица не ѝ каза нищо направо, не я обвини направо, но Ния долови и скритата причина на нейната неприязън спрямо новия учител. Като говореше така грубо за окомото на Вардарски, свекървата мислеше за погледите му, пък и го каза донякъде. Нали и самата Ния бе забелязала погледа на учителя, промяната по лицето му, смущението му. Старата не я обвини направо, но Ния почувства укора в думите ѝ, почувства някаква наложена виновност. Защо, какво бе направила? Старата бе несправедлива и я засегна болезнено, обиди я в нейните най-чисти, най-дълбоки чувства — обиди тя нейната обич към Лазара. В сърцето на Ния се надигна и се засили ново чувство — на съпротива, на възмущение. Това беше не за пръв път в новия ѝ живот, но сега то не прегоря, а остана в сърцето ѝ.

Ния често мислеше за бащината си къща със скрита мъка. Според желанието на Лазара след женитбата им те я изоставиха. Старата леля на Ния умря скоро след сватбата ѝ. В къщата на Аврам Немтур не живееше никой. Заклучена стоеше широката ѝ порта, дворот ѝ бе запустял, обрасъл с бурени и храсти, лехите в градината бяха се заличили, изсъхнали бяха цветя и китки и само чешимата шуртеше в позеленялото корито. Тънеше в гробна тишина и запустение тоя стар дом: широките одаи бяха раздигани и голи, прозорците бяха премрежени от прахуляк и паяжини,

вратите бяха плътно затворени. Не бе имало никога много радост в тоя дом, но сега приличаше на гробница и като че ли в него се бе поселил мрачният дух на умрелия му стопанин Аврам Немтур. Ния идваше тук от време на време, отваряше портата, ходеше по двора и градината, по тихите чардаци, по празните стаи и сякаш да пооправи едно и друго, да подреди и почиства, а тя ходеше мълчаливо из напуснатата си родна къща и често си поплакваше. Лазар не беше стъпвал тук след женитбата им. А къщата вече се рушеше. Остро скърцаше на ръждясалите панти тежката порта. През последните пролетни дъждове покривът бе протекъл, дървеният таван на една одая на горния кат бе набъбнал от влага, резбите по него бяха се разкрили и попукали, мазилката на една стена там бе паднала и се виждаха разголени тухли и греди...

Ния никога не отвори уста да се оплаче, да изкаже мъката си за изоставения бащин дом, който се рушеше. Не от гордост, а само да не покаже думата и волята на мъжа си. Той бе казал, че няма да стъпи в тая къща, и дори не даваше да се говори за нея. Иначе Лазар никога не упрекна жена си, че ходеше от време на време в бащината си къща, но се виждаше, че той помни думата си.

Ала полека-лека, неусетно, може би още от първия ден, когато влезе Ния в малката стаичка на новия си дом, в нея се породило едно решение: рано или късно да се върне в бащиния си дом, да забеле там и своя мъж. Тая мисъл беше най-напред в скръбта ѝ за изоставената бащина къща, после беше в недоволството ѝ от новия живот. Тя прие покорно решението на Лазара – може би така трябваше да бъде, да не мислят хората, че той бе се оженил за нея, защото беше дъщеря на Аврам Немтур и заради сараите на чорбаджията; но ден след ден тя виждаше все по-ясно, че това беше най-напред от мъжка упоритост и надменност. Ето сега – дребна беше наистина тая случка с новия учител и Ния още на втория ден я забрави, но в съзнанието ѝ тъкмо след тая случка се изясни решението ѝ да се върне в бащиния си

дом, да забеле там и своя мъж. И като че ли отеднаж всичко се промени – тя виждаше вече с други очи всяко нещо в новия си живот.

*

Следващата неделя, като стана време да слагат за обед, Ния прибра старата покривка и постла върху софрата нова покривка. Султана си ваваше яденето в сахани до огнището и като се изправи, веднага забеляза промяната.

– Що е това, Нийо? Защо нов софралък?

– Ами ето, майко – разгъна Ния старата покривка. – На нищо не прилича вече.

Старата покривка беше овехтяла, пробита беше на няколко места и на други няколко места – кърпена, макар иначе да беше чиста. Но Султана не обичаше промените и беше пестелива, искаше всяко нещо да се използва докрай.

– Не, не, Нийо. Що говориш! Още много време ще ни служи. Ти дигни новия софралък. Като се докъса старият, тогава ще сложим тоя, новия.

– От сандъка си го извадих, от чеиза – рече Ния, но не за да се похваля, а тъй, че го дава за общата трапеза.

– Старият пък аз сама съм го ткала – отвърна веднага Султана. – Ще ни служи той още дълго.

– По-хубаво е с ново, майко – намеси се кротко и Раца.

– Е, по-хубаво... ама който не пази, нема да има ни ново, ни вехто.

Ния прибра старата покривка и на софрата остана новата. Докато приказваха и старата Глаушица стоеше там с голяма дървена лъжица в ръка, двете млади жени, като по мълчаливо съгласие, бързо наредиха трапезата: сложиха хляба, ножа, лъжици, пълни с гозба сахани и паници. До голямата софра бе сложена друга, по-малка – за децата, а там сядаше обикновено и Раца.

– Не ме слушате вече вие мене... – каза с укор старата Глаушица; тя не искаше да се кара, но не искаше и да

отстъпи; в приказката ѝ се чувстваше и едното, и другото.

— Слушаме те, майко — продума Раца.

Ния мълчеше, но се виждаше и по лицето ѝ, и по движения ѝ, че няма да отстъпи. Тя не се въсеше, не гледаше изпод вежди, а със спокойна самоувереност донареждаше трапезата, но по лицето ѝ бе угаснала оная постоянна мекоота, която приличаше на едва зараждаща се усмивка и придаваше на това красиво лице особена прелест.

В стаята бяха и тримата мъже — старият Глаушев, Кочо и Лазар — и чакаха да седнат за обед. В съседната стая шумяха децата.

— Слушате ме вие, ама не ме слушате — каза рязко Султана и продължи със същия тон, в който имаше пак тъй повече укор, отколкото гняв: — Да сте деца, ще ви натупам, ама вие сте коскоджамши жени...

Мъжете слушаха и никой не се намеси, само Стоян Глаушев се усмихваше някак виновно. Те и тримата не знаеха на коя от жените да дадат право — на Султана или на Ния, — разправията им беше женска, за някаква си покривка, но и тримата доловиха в разговора им някаква твърдост. И старата Глаушица не искаше да се примири, макар да се опита да покаже отстъпчивост:

— Е хайде... днеска е света неделя. Нека бъде днеска на твоето, снахо.

Ния пак нищо не отговори. Някакъв студен полъх премина за пръв път между тия люде и би се чувствала още студенината му, но от съседната стая навлязоха Кочовите деца и около тях, около двете трапези пак започна обикновената врява. По едно време, докато се хранеха, Ния забеляза, че свекърва ѝ бе останала без хляб, свършил се бе хлябът в малкото панерче. Тя остави бързо лъжицата си, скочи и донесе нов хляб, нарязан няколко филии и подаде една на свекърва си. Султана я погледна с оня свой особен поглед, в който се отразяваше понякога сякаш цялата ѝ душа,

всичката ѝ душевна сила, цялата ѝ мъдрост, знание и разбиране, в който проявяваше и дълбоко скрита топлота. Погледна я и рече:

— Да си ми жива, щерко.

В тоя ѝ поглед, в тия добри думи, в гласа ѝ беше всичката ѝ майчинска обич към тая нейна челяд, всичката ѝ грижа за тоя дом — да има в него ред, мир и сговор, да има в него благополучие и разумен човешки живот. Но пак поради тая обич и грижа тя няма да отстъпи на снаха си за новата покривка. Тя бе свикнала да държи всичко в ръката си, да държи всичко с желязна ръка и нито бе помислила някога, че може да бъде иначе. Тя бе пазила досега реда в тая къща, ще го пази и занаят. Да си ми жива и здрава, щерко, но ти мене ще слушаш, за свое добро и за общо добро!

Празничният обед бе привършен. Децата наскочиха от своята трапеза, а Стоян Глаушев се прекръсти — един път, два пъти, три пъти:

— Господ да умножи, Господ да придай! Благодариме ти, Господи, Отче наш...

Гласът му потреперваше от набожно усърдие, както винаги, когато приказваше със своя дядо Господ, а сега тоя глас беше пълен с покорна благодарност към всемогъщия Бог. Но като свърши късата си молитва, той изви към Ния сините си очи, светнали от детински нетърпелива, хитра алчност, и рече бързо, изтихо — дано не чуят другите, дано не чуе Султана:

— Сипни ми още половин чашка... от винцето.

Султана подигна към него строги очи, а Лазар се засмя гласно и като забеляза, че Ния се колебае, видя се, от страх да не разсърди без нужда свекърва си — каза ѝ, за да я насърчи:

— Сипи, сипи на татко още една чаша. Днеска е неделя.

Султана нищо не продума.

Прибраха се всички по стаите си на неделна следобедна почивка. Вън остана само Раца — днес беше неин ред да измие паниците и саханите.

— Сè ти е малко това пусто вино... Още една чаша, а! С това започна Султана, като влязоха двамата със Стояна в стаята си. Той нищо не отговори — боеше се да не му се скара Султана повече, а му беше весело и леко на сърцето след празничния обед. Престъпни бе нейните наредби, голям грях беше при това да се пие вино и още повече, да се препива, но ето че от него, от виното, иде тая топлина в сърцето, това веселие, като че ли никога не си познал скръб и мъка, никога не си имал черни дни. А като се разтържи понякога сърцето ти от него — така, цял ще се стопиш от жалост и съзи. Такава е проклетата му сила — чини ти се, че всичко е лесно, загубваш и страх, и срам, а като се разбудиш от упойката му — мислиш, че все ти си изпочупил грънците, разкайваш се за всичките си сторени и несторени грехове. Ама тъкмо за тая проклетата сила посяга човек към него — да те развесели, да те разтържи от все сърце, да те понесе кой знае накъде, като да имаш крила на рамената си. Затова го търси човек и го желае, а не, да речеш, че е от мед по-сладко. Сега той изеднаж каза гласно:

— Не бива да пие вино човек, не бива. По-харно е да си винаги с ума си за секо нещо. Ама тегли проклетото... лъже се човек, че то му дава сила. — И като се досети пак изеднаж, че не бива да се захваща с жена си, той добави бързо, виновно: — Аз само половина чаша поисках и колко пух на трапезата: две или три чаши...

— Знам те аз. Веке тридесет и три години живея с тебе. Ти същи премудри Соломон, като отвориш уста. А да те пусна сега при бървата, нема да станеш оттам.

Стоян побърза да легне върху меката ямболия в ъгъла

и за да отклони някак мисълта на жена си, гласно въздъхна:

— Ох, Господи... Тежи ми веке мършата, жено. Сè гледам да си полегна и ми е харно. Къде ти некога да ме накараш да легна посред бел ден!

Султана взе някаква греха и го покри — той никога няма да се сети сам да се покрие, а насън човек най-лесно изстива; после тя взе една тепсийка с цяла купчина ориз в нея и приседна на постлания под край ниските прозорци, сложи на изправеното си коляно тепсийката, прибра с цяла шепа ориза в единия ѝ край. Стоян я попоглеждаше скришом — няма да легне тя да си почине, намери си пак работа и днес, в света неделя, ориза ще треба... А през цялото време Султана все си говореше, колкото на него, толкова и сама на себе си:

— ... аз така искам: на думата си да стои човек. Още повеке мъж. Като говориш така за виното и сичко знайш, защо пиеш?

— Да не съм аз пияница като Ицо Шмаке! — приподигна се Стоян срещу явната несправедливост.

— Не си. Право е. Работен човек си. Ама като немаш сила да се сдържаш, и пияница можеш да станеш. А тя, снаха ти Ния, сè да ти угоди: ти половин чаша искаш, тя пълна ти наля.

— Той и Лазе рече... — обади се пак Стоян.

— И той като нея. Не слушат. Млади, умни, учени, а не мислят кое къде може да отиде. Не мислят за утрешния ден, що може да ти дойде утре на главата. Защо сега нов софралък, като имаме софралък! Она ден го прахмее, ще го поизкърпим... За ново секогаш е лесно...

„Ето къде я боли — мислеше си Стоян. — Виждам я аз, че пак е нещо люта. Не може да се смири. А бре, жено, остави младите, да си живеят свободно! Добри ни са децата — и Ния, и Раца, и сички!“ Но той не посмя да изрече гласно тия си мисли. И на стари години той не загуби страх и почит пред тая мъничка жена, както се бе сбрала и прис-

вила още повече след смъртта на щерка им Катерина. Какъв страх беше то – не можеше ли той да я удари, да ѝ каже и всякаква дума? А никога не му даде сърце да дигне ръка срещу нея, да я напсува. Колкото и да беше срещу него и често с люти приказки – все излизаше, че тя е права, че тя знае повече. Така още от първия им ден. Той и сега не знаеше как умря Катето и как я тласна в смъртта родната ѝ майка. Но и да узнаеше, той пак би повярвал, че Султана не е могла да постъпи иначе спрямо неразумната им щерка, колкото да тъгуваше Стоян и до моя час за нещастното си дете. Такава беше неговата обич към Султана, вярата му в нея, неговият страх и почит пред нея. Такова беше сърцето му и с такава сила бе се привързало то към нея. А иначе той все гледеше да се води по своите си мисли, но като не можеше да преодолее вярата си в Султана, в нейната мъдрост – често прибегваше до детински хитрости и лукавства. Така и днес с виното: като поуска от Ния, тя няма да му откаже, а и другите деца бяха там – Султана може и да не се реши да му се скара. Право е – човек не бива да пие много вино и най-добре е никак да не пие, но ето сърцето го иска, червото ни проклето е жадно за него... Само във вярата си към Бога Стоян Глаушев беше изцяло предан, искрен и без всякакви хитрини, вдаден беше в мисълта си за Бога с покорна, всеотдайна любов.

Султана млъкна, но се виждаше по съсредоточения израз на лицето ѝ, че мисълта ѝ работеше безспирно, докато пръстите ѝ машинално подбираха камъчетата и люспите между здравите оризови зрънца. По едно време тя гочу, че Стоян тихо хъркаше. Погледна го, сложи тепсийката на пода и стана. Пристъпи към него и се приведе да го забие по-добре с дрехата. Така се бе грижила тя винаги за него, през целия им дълъг общ живот, като за дете. Така бе го пазила от всякакви недомислици, детински склонности, а какъв силен и здрав мъж беше той! Ето и сега бе заснал като безгрижно дете, а знаеше тя и какви болки можеше да носи сърцето му. Нека поспи, днес е празник. От тъмно до тъм-

но бие той всеки ден бакъра, ето и сега, на стари години...

Тя пак се върна на мястото си, сложи тепсийката на изправеното си коляно. И пак я понесоха мислите ѝ, но каквото и да мислеше, пред очите ѝ все току се изправяше Ния... Тя сама бе помогнала да влезе в къщата ѝ Аврамова-та щерка, сама бе искала тъкмо нея да си вземе за снаха. И не се разкайваше за това. Не бе сбъркала, не бе сбъркала поне за Лазара. Като мислеше сега за щастieto на сина си, изброяваше и повтаряше една след друга всички добродетели на снаха си, от едното ѝ око капна в тепсийката мъничка сълза, после капна такава дребна, старческа сълза и от другото ѝ око. Стана ѝ отеднаж тежко за нея самата и за нещо друго – по-голямо, по-важно, за това, което беше нейният дом – децата ѝ, техните жени и деца, ето и Стоян, мъжът ѝ, всички тия нейни люде мили и премили, тяхното добро, тяхното щастие и спокойствие, техният живот. Тя не можеше да нарече всичко това с едно име, а всичко това беше в едно чувство, което изпълваше майчиното ѝ сърце. В тая внезапна тъга – откъде дойде тя, всичките ѝ деца, слава Богу, бяха здрави и прави в тоя час, – но в тая тъга, изеднаж обладаха сърцето ѝ, Султана почувства и студените тръпки на смътен страх. Задаваше се отдалеко някаква опасност за нейния дом, за децата ѝ... Ами защо е тя на тоя свят? Нали за да пази децата си от всяко зло, от всяка напасть. И тя бързо, дори гневно обърса очите си първо с едната ръка, после и с другата.

— — —

Раца Кочовица влезе в тяхната си стая, като бършеше мокрите си ръце с престилката. Току-що бе измила съговете. Удари я тежка воня и тя веднага подири с очи най-малкото си дете. То беше момиченце, спотайало се бе сега в ъгъла зад вратата и гледеше майка си с широко разтворени уплашени очи.

— Пак ли, мори, пак ли... – завайка се Раца, но без осо-

бено възмущение и огледа стаята, сякаш да види какво ставаше по другите ѝ ъгли.

Край прозорците насреща, върху сламеник, постлан с дебела ямболия, бе се излегнал Кочо, подпрял с ръка доста голямата си глава, а в другата си ръка държеше дебела, димяща цигара. Той погледна съналиво жена си — нямаше навик да поспива следобед, но все пак грямка бе засенила погледа му след обилния обед и в това празнично бездействие. В ъгъла насреща бяха седнали другите им деца. Кирил въртеше нещо в ръцете си, разправяше нещо и с ръце, и с очи, и с глава — забавляваше колкото себе си, толкова и по-голямото си братче; той беше умникът между трите Кочови деца.

Докато чистеше мъничката си церка със спокойни движения, Раца погледна един-два пъти по-големите в ъгъла и рече:

— Що не излезете да играете вън, що сте се затворили тука... Хайде! Ама полека, че дедо ви и стрико ви сигурно спят.

Пръв скочи Кирил, след него се повлече и Благой. Раца сложи най-малкото в дървената люлка и сама приседна край него, като го полюшваше едва-едва:

— Хайде спи... хайде. Нани, наниши...

Девето я разглеждаше и някаква неясна мисъл светеше в очите му, после клепачите му започнаха да се притварят, докато заспа. Раца спусна запретнатите си ръкави, сложи ръце в скута си и се умълча. Кочо продължаваше да лежи върху сламеника, крайчецът на цигарата все още димеше, както го бе прищипнал с палеца и показалеца си. Найсетне, види се, го опари и той смачка остатъка от цигарата в малката пиричена пепелничка пред него. В стаята беше тихо, горещо, задушно. Същата воня все още тежеше във въздуха, по стъклата на един от прозорците неуморно бръмчеше и се биеше едра муха. Двамата съпрузи мълчаха — нямаше какво да си кажат, но добре им беше тъй да поседят близо един до друг в тоя празничен следобед. Това не

беше някаква любовна радост, някаква съзнавано удоволствие от тая близост, а беше само навик да бъдат заедно, да се чувстват близо един до друг, беше спокойно доволство на две тела и две души, които са се сдружили до пълно срастване. Техният живот беше много прост и много ясен.

Кочо израсна здрав и силен мъж, научи занаята на баща си и дори по-добре от него. Сега те двамата топяха бакър или чукаха с малките си чукове всеки на свое място и пред своя наковалня на широките тезгях. Имаха неколцина калфи и чираци, а когато ставаше нужда да топят бакър, събираха до десет-дванайсет души да чукат на голямата наковалня. Вадеха си добре хляба те двамата, не бяха ни голи, ни гладни децата на Кочо и все по нещо ново им купуваха за Божик или Великден, къщата беше пълна според както беше редно и прилично — да има що да сложат на трапезата си, да има де да седнат и да легнат, тъй да могат да посрещнат и чужди люде. Като започнаха те да работят и да печелят заедно, събраха ден след ден, година след година цяла шепка алтъни и купиха от Исмаил бей работилницата, в която работеха от редица години и плащаха наем. Турчинът им продаде дюкяна — нужни му бяха пари; така беше сега в Преспа: бейовете и агаларите продаваха имотите си, а тия, които въртяха чуковете и стържеха с пилци, с ренгета, с бичкии — купуваха. Доскоро повечето от дюкяните бяха бейски имоти.

— Благодариме ти, Господи, и не ни изпущай от ръката си!... — кланяше се вечер, преди да си легне, Стоян Глаушев пред иконостаса, а лицето на Кочо все повече се разведряваше в спокойно, постоянно доволство и това каза той еднаж на жена си:

— Да може да се спят денят с нощта! Работа имаме много, за нищо не стига времето.

Той научи по-добре занаята и купувачите умееше да задържа по-добре, да ги котка, но иначе във всичко даваше път на стария. Така беше редно, така бе го учила Султана, майка му, а и той виждаше със своя ум, че който пази ред и

приличие, ще има сполука и в работата си, и между хората. Ами ще дойде време, когато и неговите синове ще го почитат, както е почитал и той баща си и майка си. Кочо и сега не запалваше цигара пред баща си и майка си, макар те да знаеха, че пуши. Човешката душа е все склонна към грях и ето, научил се бе и той да пуши тютюн, но не се решаваше да излезе пред родителите си със своя грях. Стоян се радваше на тая почит на сина си, макар често да му идваше да каже:

– Ти, що... Не си веќе малък. Пий си тютюна и пред мене.

Кочо беше във всяко нещо редовен човек – и в работата си, и в целия си живот. Работеше неуморно и в нищо не пропускаше грешка, не допускаше времето му да минава напразно. От ръцете му излизаха усърдно, добросъвестно изработени гумове, тенджери, сахани, паници, тепсии и макар да беше иначе мъчалив човек, с купувачите ставаше дори сладкодумен. Пък и внушаваше доверие – винаги изглеждаше спокоен, ведър. В работата му, в целия му живот имаше един най-важен подтик: благополучието на децата му, на жена му, на дома му, доволството, спокойствието в тоя дом и най-вече в тази, тяхната стая. Той знаеше цената на това доволство: да работиш добре, да печелиш добре, да се носиш с хората добре. Той пръв се сети да каже на баща си:

– Да купим дюкяна. Да си бъде наш, да не плащаме кирия на бей.

В народните работи той не се бъркаше. Още като дете остана и в науката по-назад от Лазара, а такъв беше и нравът му. Беше свенлив, мъчалив, боеше се от всяка неясна, забъркана работа, а тъкмо народните работи около църквата и училището му изглеждаха твърде сложни, твърде далечни, чужди за него. Но с брат си се гордееше, че бе излязъл Лазар между първите преспанци, а когато се намесваше в народните работи целият еснаф – и Кочо приемаше с готовност своя дял: да пусне в общата народна ке-

сия няколко гроша, да сложи подписа си под някой общ харзовал¹ – и както винаги, без главни букви, – да затвори дюкяна си по общо решение, като тая година на свети Кирил, или по друга някоя обща причина и нужда.

С Раца те двамата бяха като рало волове. И колкото повече време минаваше в задружен живот, толкова по-права бразда изтегляха. Не бяха се скарвали никога, а и да се случеше да му възрази нещо Раца – накрая пак тя ще отстъпи. Раца знаеше още от бащината си къща – жената винаги ще отстъпва, за да има мир и сговор. Мъжът е като гост в къщата – сутрин излиза, вечер се връща; ще го посрещнеш като гост, с чест и почит, ще му сложиш трапеза, ще умиеш нозете му и риза ще му дадеш да смени, пък и в леглото ще го посрещнеш. Мъжът е главният стълб на къщата – той крепи къщата, неговите грижи са винаги поголеми. А каква е женската работа, какви са женските грижи, все дребни и нищожни, макар те, пусти да останат, никога не се свършват! Такава жена беше Раца Кочовица, с такъв ум. Кочо никога не бе повишил глас да ѝ се скара, никога не дигна ръка да я удари и нямаше защо – ни той беше такъв човек, ни тя даваше повод за лоши разпри. Тя се отпусна още повече напоследък, видя се, от често раждане, и беше бавна във всяка своя работа, дори и в говора си провличаше всяка дума, но беше все тъй кротка, търпелива: лесно ѝ мине болка и мъка, още по-лесно ѝ се засмее. Умря ѝ най-голямото дете и тя горко плака тогава, но скоро пак забременя. Раждаше почти всяка втора година и както беше редно, сама кърмеше децата си, та гърдите ѝ бяха увиснали едва ли не до корема, но след всяко раждане почваше бързо да пълнее, пуцаше гушка и Кочо не поглеждаше друга жена.

Мълчаха и сега дълго двамата съпрузи, еднакво отдадени на празничното следобедно доволство и блажена си-

¹ Харзовал – молба, заявление.

пост или и двамата заслушани в детската глъчка вън, зад ниските прозорици, плътно затворени и в тоя доста горещ майски ден.

— Ще уга — започна по едно време Кочо и гласът му бе прехрипнал от дълго мълчание; той се изкашля и отново започна: — Ще уга днеска да видя афиона дали не е станал за резане.

Глаушевици имаха лозе, две нивици и едната бяха посели тая година с мак. Стоян Глаушев се грижеше за земята си със селяшка обич, но и Кочо се грижеше за тия две-три късчета земя като баща си; тия късчета земя даваха хляб и виното за цялото семейство.

Минаха няколко минути пак в мълчание и Кочо продължи:

— Ще взема и децата, ама горецо е още. Нека се позахлади.

— Нека се позахлади — отвърна като ехо Раца.

В най-малката стая на Глаушевата къща бяха най-младите съпрузи: Ния и Лазар. Това беше някогашната ергенска стая на Лазара, но когато си доведе той невеста и баща му спомена да се приберат в малката стая те — старите, Султана веднага пресече приказката му: те, старите, ще живеят и ще умрат на същото място, в същата стая, дето са живели през целия си общ живот, дето са делили легло. Пък и двете по-големички внучета спяха при тях. Лазар и Ния ще спят в Лазаровата стая; като почнат да им се раждат деца — може пак да се прегради нещо, да се поразшири къщата. А и техните деца, щом почнат да растат едно след друго, ще спят при старите. Така живеят всички люде с по-голяма челяд.

Ния нареди своята малка стая по свой вкус. Старата се опита и там да се понабърка, но нямаше какво да се

бърка — в малката стая всичко трептеше от чистота и хубост. Като цветя в градина бяха разните плетеници и шарки по килима, по черги и ямболии, по възглавници. Нямаше де да стъпи човек на голо място, навсякъде босият крак потъваше меко и дълбоко.

Тая сутрин Ния разтвори още рано прозорците и като премина високото майско слънце над къщата — малката стая се изпълни със свежа, прохладна сянка. Дватама млади люде бяха седнали един до друг близо до прозорците, подпрели и двамата гръб върху шарените възглавници край стената. Наскоро Лазар бе взел от читалището една нова книга и те я четяха заедно, щом се приберяха в стаята си; единият четеше с глас, а другият слушаше или пък спираха да четат и разговаряха за прочетеното някое време, после пак захващаше да чете единият или другият. Като четеше тоя път Лазар, на няколко пъти погледна изкосо младата си жена и тъкмо когато прочетеното най-много му харесваше, но скоро забеляза, че Ния слушаше разсеяно. Той затвори бавно, с две ръце книгата, сложи я настрана, без да сваля очи от жена си, а тя нищо не усещаше и седеше неподвижна, загледана пред себе си. Лазар се унесе да я гледа, винаги ненаситен на нейната хубост. Такава светлина струеше през отворените прозорици от светналото майско небе, от градината насреца, потънала в зеленина и цветя, та лицето на младата жена сияеше; в живо, топло озарение сияеше възмургавата буза, правото чело, нежните ноздри, въздебелите устни, налени с топла кръв, възрозовото ухо изпод широкия корен на едната ѝ плитка, която се спущаше назад, и редом с нея разголената, гладка, тънка шия в ниската яка на бледосиня блуза, предизвикателно разкопчана на две копчета... Лазар я обхвана през раменете с едната си ръка, после и с другата, притисна се цял към нея и я целуна горецо, шумно, алчно. Тя приведе едва-едва глава, но той усети, че не му се поддаваше, и я притисна още по-силно на гърдите си, сякаш да сломи, да

смаже съпротивата ѝ; кръвта шумеше в ушите му, ноздрите му жадно вдишваха аромата на косите ѝ – гъсти, черни, – усещаше той и топлината на тялото ѝ – младо, здраво, пълно със замайваща сила.

– Ще ме удушиш – тихо прошепна тя и усмивка потрепна на устните ѝ. Виждаше се, не искаше да го отблъсне, но и не отвърщаше с милувка на милувката му.

Горещата вълна, която бе заляла сърцето му, бързо се отдръпна. Той отпусна ръце и сам се поотдръпна, но сега Ния потърси ръката му с ръка и нежно, дружелюбно я погали, без да го погледне – тя, изглежда, не можеше да се откъсне от мислите си. Тъй, загледана пред себе си, Ния тихо рече:

– Какво ще речеш, Лазе... да взема да изткай това ленто един килим...

– Килим... Немаме ли килими?

– Имаме. Ама не е лошо да са повеќе. Само за вълна и за основа ще дадеш некоя пара и за бои малко нещо, а сичко друго аз сама... – Тя живо се обърна към него: – Знаеш ли? Искам да измисля нова шарка. От некое време сѐ за това мисля, за шарката: какви бои да има, как да я нареда и после как да я изткай. Понекога ми се чини, че я виждам ясно пред очите си – ето, с ръка да я уловиш, а понекога сичко ми се разбърква и се върти, мота се на сички страни и е като мъгла пред очите ми. Ама аз ще я уловя, Лазе; ти почакай само...

– Е, харно, харно... щом искаш.

Той не свалише очи от нея, следеше движенията на ръцете ѝ, оживеното ѝ лице, очите ѝ. Всичко по нея беше озарено от нова хубост, от светлина, която излизаше сякаш от самата нея. Бледите ѝ възмургави ръце с тънки пръсти и гъвкави стави танцуваха във въздуха пред него ту неуловимо бързо, ту плавно и нашироко и тя връзваше и развързваше, заплиташе и разплиташе невидими нишки. По лицето ѝ се показва руменина, топловалена през тънката матова кожа, тъмните ѝ очи блестяха радостно и ту се разтваряха в тях светли дълбини, ту се забулваха мечтател-

но в бързо разсейваща се мъглица. После тя притихна, прибра ръцете си в скута, наведе очи и каза със сподавена въздишка:

– Що друго ще правя през целото лято?... Три жени сме вкъщи и колко ни е работата... Мама не се предава, тя повеќе и от нас работи.

Сега тя като че ли се забули в сянка и пак се унесе в мислите си. И в това беше може би голямата сила на нейната хубост: винаги беше различна, различно хубава и все същата – Ния. Но може би и в друго беше голямата сила на хубостта ѝ: в това, което беше вътре в нея, идеше от самата нея, като вътрешно озарение на цялата ѝ външност. Това беше постоянният ѝ вътрешен живот – тя винаги носеше важна някаква мисъл в себе си, вълнуваше се от нещо, тъгуваше за нещо или се радваше и винаги – дълбоко в себе си, съдържано откъм външни прояви, дори и съвсем скрито за чуждия поглед. Такава беше тя и в своята обич към Лазара, която изпълваше властно цялото ѝ същество. Тя никога не изрази шумно, буйно чувството си към него, но то пламтеше дълбоко в нея, в нея оставаше и когато приемаше милувките му и затова може би беше такава жива, топла нейната необикновена хубост, такъв светъл и дълбок погледът ѝ, такава нежна, упойващо сладка всяка нейна милувка, дори всяко докосване.

Като заговори за новия килим, Ния не каза всичко на мъжа си. От обич и милост към него тя не искаше да го смуцава без нужда със своите грижи и скърби. С новия килим тя искаше да задоволи една своя постоянна жажда, един постоянен копнеж на сърцето си – да върши нещо, да постига нещо, да запъва с нещо дългите дни и нощи. Как можеше да се живее със скръстени ръце? А нямаше работа за три жени в Глаушевата къща. Но с новия килим тя искаше и да се откъсне от всекидневния живот в новия си дом, да попритъпи своите лични болки и най-голямата от тях, която идеше от нарастващия ѝ страх, че ще остане без деца. Тя се нахвърляше да поема цялата работа вкъщи, но

свекърва ѝ я отклоняваше и отстраняваше и от майчинска загриженост – да не се пресижда, да не се уморява, – и поради голямата енергия в самата нея, поради своята ненаситна работливост и също тъй постоянна склонност към всякаква дейност. Ния се залавяше с децата на етърва си и вършеше с майчинска грижовност дори и най-грубата работа около тях. Така времето минаваше по-бързо. Раца, която никога не смогваше, я гледаше с благодарност, децата бяха привързани към нея и я обичаха, но все пак сърцето ѝ оставаше незадоволено – децата бяха чужди, друга беше тяхната рогна майка и Ния не можеше да я замести, не можеха и те да утолят копнежа ѝ за своя рожба. Но тя не искаше да смущава мъжа си със своите лични скърби и болки – те си бяха само нейни. Тя не му каза нищо и за мъчливата борба, която бе започнала между нея и неговата майка, за мъчителния трепет, който изпитваше в тая борба, за своята решителност. Султана Глаушева беше неговата майка и тя не искаше да помрачава синовните му чувства – Султана Глаушева ги заслужаваше, – но Ния не искаше и да разтуря тоя дом. Тя не беше доволна от реда в къщата и искаше да го промени към по-добро, да го промени поне за себе си, за своя мъж. Защо беше нужно да живеят всички в тая стара, тясна къща, когато нейната бащина къща стоеше празна и се рушеше? Ако отидат те с Лазара да живеят в бащината ѝ къща – за всички ще бъде по-добре. Иначе Ния не искаше да отнеме само за себе си любимия син на старата майка, да го обърне срещу нея. Нека Лазар стои по-настрана от започналата борба, нека да мине тя и свърши по-тихо, по-безболезнено за всички и нека остане по-голямата горчица за нея самата, за Ния. И все пак – нужна беше и неговата помощ. Тя много се колеба дали да започне с него тъкмо днес и най-сетне рече:

- Мисля си и за татковата ми къща.
- Що пък сега... – нагаде той ухото.
- Ами така остана и се руши. Ще се събори. – Лазар

мълчеше и тя продължи: – Да беше пратил един-двама майстори, покрият тече.

– Харно. Ще пратя.

Едно време тя и с баща си така се бори – стълка по стълка. Стигаше засега и с Лазара; ще намери сгода друг път да продължи, докато стигне, стълка по стълка, до своята цел. Такъв беше и баща ѝ, като застане на едно място, и не мърда – нужно е да подкопаеш земята под нозете му. Такъв упорит беше ето и Лазар и тя нанесе първия удар под нозете му. Не можеше с тях иначе, не можеше с тях направо – не ще отстъпят никога. Но Лазар беше по-госетлив от Аврама Немтур. Той се госети, че младата жена, като изказа своята загриженост за бащината си къща, не каза нищо за своето желание да отиде да живее там. То се знай, че Аврамовата църка би желала да живее в бащиния си сарай вместо в тая тясна стаичка. И Лазар се опита още сега да прегради пътя ѝ нататък:

– Не искаш ли ти, Нийо, да продадеш тая къща? Ще имаш по-голема полза от парите ѝ. Можем да ги дадем някъде да растат. Руши се тя, ами. Изоставена къща. Да я дадем пък под кирия, ако искаш. Да има люде в нея и по-добре ще се пази.

Ния усети твърдост в гласа му, в доброжелателските му думи, но скри смущението си и като присви скръбно вежди, рече тихо, спокойно:

– Имотът е по-сигурно нещо. Парите можеш лесно да загубиш. А чужди люде не ще да пусна в татковата къща. Ти прати, Лазе, майстори да я постегнат. Пък ще видим после, ще помислим...

– Аз нема що да мисля. Къщата е твоя. Но майстори ще пратя, щом искаш. Още утре.

В очите му тя долови остър блясък и повече не продума. Умълча се и Лазар, отпусна клепки. Няма да се остави той жена да го поведе към къщата на Аврам Немтур, да го върже там като добиче на ясли. Нейният баща Аврам Нем-

тур и в гроба ще остане зъл народен враг и изедник – такъв спомен остави той в паметта на хората. Ния не знае и не може да знае какъв беше баща ѝ. Но той, Лазар, реши и каза тогава да не влиза в къщата на чорбаджията и няма да влезе. Ния е друго нещо. Ния е жив човек и той я взе за своя жена не заради имота на баща ѝ.

Той не каза нищо на Ния. Тук те никога не биха се разбрали: Аврам Немтур си оставаше неин баща. Но като я погледна скришом няколко пъти, той усети как се изцедиха от сърцето му, вкоравило се отеднаж, как се изцедиха капки милост към нея – пожела я той сега, че бе я родил такъв човек като Немтур. И тая жалост, и усилията му да отдели Ния от родния ѝ баща идеха все от неговата обич към нея...

Отново се обърна той към младата си жена – сега по-бърз, по-нетърпелив, сякаш да отстрани, да заличи всяко нещо, което можеше да се изпречи между тях, и щом я докосна пак с ръце, отново се надигна от дълбините на употребата му гореща вълна и се разля по цялото му тяло. Лазар се нахвърли върху жена си с алчност, която все повече се разгаряше, колкото повече чувстваше как младата жена се отдаваше в ръцете му. Усещал пламтящия ѝ гъх върху лицето си, той цял се загуби в малките ѝ ръце. Той я обичаше с цялото си толкова силно, колкото и с душата си.

VII

Към средата на август Ицо Баболев се върна от Веч в Преспа. Върна се със същия кюрк, със същите отъркани гисаги, но бе отслабнал много, та чакширите едва се задържаха на хлътналия му корем. Лицето му се бе изсушило и каквото бе късаво и бледо, сега бе станало още по-строго, дори зло. В погледа му тежеше голяма грижа и още по-упорито стискаше той тънките си устни, да не изрече из-

лишна дума. Беше късно следобед, като се върна, но не се спря вкъщи да си отгъхне от пътя, да се поизчисти, а веднага отиде в чаршията – да види що става с маазата. Миро, по-младият брат, се изненада, като го видя, макар да го очакваше всеки ден. В изненадата му имаше и страх, и съжаление, но и някакво радостно нетърпение. Той се развика, разтича се да посреща по-стария си брат след толкова дълга раздяла, макар да знаеше, че Ицо не обичаше прекалена брява или шум. Но докато бърбеше несвързани приветствени думи и махаше ръце, по лицето му преминаваше ту червенина, ту бледност, а очите му шареха на всички страни неспокойно. Може да беше всичко това от радост, но и не беше само от радост. Миро бързо утихна, само очите му останаха плахо опулени срещу лицето на по-стария, който се навъси още повече, като го видя такъв шумен и припрян.

– Кога пристигна, брате Ицо? Добре дошъл!... Ние се чакахме...

– Ей сега. Що има, що нема тука...

– Ами добре сме. Сичко е добре.

Ицо мина мъгчливо край калфите, които също бяха пристъпили да посрещнат по-стария чорбаджия, кимна на двама-трима купувачи и влезе в малката конторка в дъното на магазина, следван от брат си. Ицо се огледа, за да види всичко ли е в ред, седна изтежко край малката ниска масичка. И едва сега рече:

– Затворих сичките пари. До мангър.

– Е харно, брате Ицо, щом...

– Харно – прекъсна го той. – Ще видим. – И гласът му стана още по-твърд, по-рязък: – Стока много. Иде с коли подир мене. От Дунава чак иде. Сега да видим де да я приберем. Нещо тук, нещо при мене вкъщи, нещо при тебе. Утре ще довтасат първите коли и други идат след них. Кажу там да се стегнат и калфите, место да се отваря.

– Що носиш, що накупи толкова...

— Много нещо. Разни работи, ама, то се знай, най-много от нашата стока. Какво ли нема там, в Беч. Само пари да имаш.

Ицо сега съвсем замлъкна — стори му се, изглежда, че много бе се разприказвал. Погледна в чекмеджето на масичката, дето събираха парите от всекидневната продажба, поразгледа и тефтерите, но не се бави много тук и се върна пак вкъщи. Като мина той на два пъти през чаршията, людете го проследяваха с любопитни погледи, подхвърляха подире му присмехулни думи и злобни закачки. Не го обичаха преспанци такъв, неприветлив човек и тежък чорбаджия. Само някои притичваха тук-там и го посрещаха угоднически:

— Добре дошъл, Ицо! Е, хайде, хайде... Цело лято те чакаме да си дойдеш.

Вкъщи той завари цялото си братово семейство — дошла бе Мировица да го посрещне с всичките си деца. Но не развърза Ицо дясните си, не извади армагани, както беше обичай още от старо време. Мировите деца, пък и Мировица, все в ръцете му гледаха — върнал се бе чак от Беч и кой знай какви хубави неща има там, в това далечно и прочуто място! Ицо като че ли нищо не забелязваше и само това каза и тук:

— Затворих сичките пари за стока. До мангър.

Стоката започна да пристига още рано на другия ден. Зададе се керван от двайсестина коли, които бяха тръгнали от последната си спирка още към полунощ. Излязъл бе да ги посрещне на края на града сам Миро, та да ги поведе към братовата си къща — уговорили бяха двамата братя там да се разтовари първият керван. Миро и сега беше много възбуден и припрян, не бе спал спокойно тая нощ, но не само поради керваните, които бе повел брат му, а беше неспокоен и уплашен: през последните няколко месеца, докато беше сам господар в магазина, той отдели и скри за себе си петдесет лири. Не бяха много тия пари, нямаше нищо да се усети и ги отдели той само от печалбата през това

време. Няма да посегне никога върху общия капитал — не е глупав той да подкопава темела на общата работа, но можеше да прибере само за себе си поне една част от печалбата. Що, нели има пълна къща с деца и после все той е на нога в магазина! Не може да се сгържи Миро, като остана толкова време общата каса в ръцете му. Но сега, като се изправи пред лицето на по-стария брат, в сърцето му оживя голям страх. Всичко виждаше Ицо, всичко можеше да забележи, а зло би било да загуби той доверието му. Може и да го отдели от общата работа, да го прогони от магазина. И Миро шумеше, дигаше врява, изтича рано-рано да посрещне кервана — да заглуши някак собствената си тревога, да отклонява някак вниманието на брат си по-далеко от касата, докато непрестанният златен поток залее и затрупа в нея следите на лакомата му, крадлива ръка.

Ицо нямаше време сега да се заглежда тук и там, дори и в касата си, колкото и да беше подозрителен към всекиго, а не по-малко и към своя брат и съдружник. След първия керван още на другия ден дойде втор, а на третия ден дойде и трет, който беше най-голям. С третия керван в Преспа пристигна и хер Артур.

— Кой е моя? — попита Миро брат си изненадан.

— Шваба — отговори Ицо. — От Беч. Хер Артур. Той сам ми каза, че така му е името. Намери ми се много в Беч още от първия ден. Знай по нещо турски, в Солун е живел, там отива и сега. Харен човек, ама и голтак, гледаше и некая пара да изкара около мене. От тия е, дето насекуде скитат, а никъде не хващат корен. Повлече се и подир мене, късметя си търси.

Хер Артур, застанал там, при тях, долови, че приказват за него, и току кимаше одобрително, приветливо ту към единия брат, ту към другия. Миро не бе виждал досега немец и го разглеждаше с детинско любопитство — чудно му изглеждаше и облеклото му, и мустаките му, и очилата му, и шапката му. И той човек, но по-иначе стои, по-иначе гледа, някак горделив и свободен. Миро каза:

– Требва да ти е взел госта пари...

– Неее... Дай, вели, малко кронен¹ за път и аз с керваните, ще ги пазя. За сичко го бива.

– Що е това кронен!? – не можеше да се начуди Миро.

Ицо разправяше с охота за австриец. Колкото да беше сдържан и затворен, веднага подхващаше дума за живота си във Виена и като че ли искаше да се похвали.

– Те, швабите, на парите им казват кронен.

– Да... да... – процеди през зъби хер Артур и пак закума вежливо към двамата братя.

– Научил си се по техному! – отвори широко възхитени очи Миро.

– Научих по нещо – отвърна скромно Ицо. – Шпацир ще рече прошетка, васер – вода, брот – хлеб, ама те не ядат много хлеб...

– Да... – кимаше усърдно хер Артур.

– Той май и по нашенски разбира – каза досетливо Миро.

– Ломоти по нещо като на църковен язык... Може да е сръбски или чешки язык. Има ги много в Беч и чехи, и маджари, и секакви. Намерих и наши там, знайш ли?...

Двамата братя нямаха сега много време да се занимават с хер Артур и той ходеше сам из града, сподирен навсякъде от любопитните погледи на преспанци. На втория ден той незабелязано изчезна от Преспа и чак на третия или четвъртия ден Миро се сети и попита:

– Ама що стана швабата, къде се загуби!...

– Кой го знай... Да върви, където ще – махна с ръка Ицо.

Не беше само немецът, който привличаше тия дни вниманието на преспанци. Още по-любопитни бяха за тях многобройните, добре обковани сандъци, които разтовариха братя Баболеви. Напълниха те двете къщи, не остана и в ма-

¹ Кронен от крона – австрийска парична единица.

газина им празно място. Подбираха ги и ги подреждаха по цели дни двамата братя, а Ицо знаеше що има във всеки сандък поотделно. После те разковаха няколко от сандъците и наредиха в магазина си какви ли не чудесии, та се изреди едва ли не целият град да гледа и да се чуди. Имаше всякакви платове и тъкани за всякакви човешки нужди, имаше готови някакви грешки и какви ли не женски украси и дреболии, имаше огледала и разни други стъклени предмети, а цял един голям сандък беше пълен с газени ламби, всички завити една по една в мека слама. Мнозина стояха пред магазина и гледаха ненаситно, други, по-смели, влизаха и вътре да погледат, питаха и разпитваха, някои почнаха и да купуват по нещо. А жени от целия град се тълпяха в къщите на Баболеви и бяха още по-любопитни и още по-нетърпеливи да си купят от разните чудесии, които бе донесъл Ицо чак от Беч. Коемо беше вече извадено от сандъците и наредено по стаите – всичко беше изкусно прибрано и вързано с цветни върви и панделки или пък беше в шарени кутии – на кутиите само да не се нагледа човек. Ходеха по дворовете и по стаите жени на шумни групи – надаваха викове и писъци от възхищение, пляскаха с ръце, въртяха ококорени очи, цъкаха с език, шумна глъчка дигаха и децата с тях, посягаха поне да докоснат едно или друго от многобройните лъскави, шарени, често пъти и невиждани досега предмети. Там беше цялата челяд на Миро – да бди да не би някой да открадне нещо, а сам Ицо бе казал:

– Оставете ги да гледат и ще почнат да бъркат по кесиите на мъжете си.

Влязоха в магазина двама от другите манифактуристи в града и потърсиха Ицо. Той ги посрещна прав в стъклената си конторка – нямаше време за губене.

– Добре дошъл, Ицо.

– Добре намерил.

– Далекото ходи ти.

– Ходих.

– Ами ти сега само на ръка ли ще продаваш толкова стока?

– Както намеря. Сичката е за продаване. Може и топтан¹, ако има кой да купува.

– Ето, ние, Ицо... Ще има ли за нас? – попитаха те несмело.

Ицо не отговори веднага. За да ги подплаши и да може да ги оскубе по-добре. Сетне каза пренебрежително:

– Може да има и за вас, но ще почакаме малко. Да приберем, да погредим.

– Е харно, Ицо. Ще почакаме.

Дойдоха и други неколцина, които продаваха всякакви греболуци, както някога братя Баболеви. И тях изпрати Ицо с полуобещания – да се плашат и те, да бъдат нащрек, докато почнат всички да се надпреварват кой да вземе повече от новата стока. Но Ицо имаше и друго наум.

За десетина дни двамата братя прибраха и погредиха разните стоки, пресметнаха и кое колко ще се продава. Сетне Ицо изпрати по-младия си брат в Битоля да каже на тамошните търговци какви стоки бяха докарали от Беч. И още с Миро пристигнаха в Преспа неколцина от битолските търговци. Дойдоха после и други, почнаха да идват търговци и от Прилеп, и от Лерин, и от Охрид, и от всички места наоколо. Преди всички тия люде ходеха и се събираха в Битоля. Там се струпваха повече стоки и оттам купуваха търговците от другите места в Битолския вилает и по-далеко. Сега братя Баболеви сами бяха намерили прекия път към складовете на фабриките и бяха струпали в Преспа всякаква стока за три милиона гроша. Събраха се в Преспа търговци от всички краища на вилаета, дойдоха и тия от Битоля, от които преди това и сам Ицо Баболев бе купувал, за да пълни своя си магазин. Започна разпродажба, звонтяха цели шепи златни лири. Ицо седеше в конторката си,

¹ Топтан – на едро.

посрещаше и изпращаше, броеше жълтици и ги прибираще в големи кесии. Миро развеждаше търговците от магазина към двете къщи и пак назад към магазина, а те ходеха между струпаните там сандъци, пишаха и разпитваха, надзъртаха тук и там, искаха да видят, да попитат, смятаха и пресмятаха наум или на глас, влизаха в стъклената конторка при Ицо и бъркаха в дълбоките си кесии. Пред магазина на братя Баболеви и пред къщите им се трупаха и други люде – носачи, колари и още повече любопитни, та улиците там понякога и съвсем се задръстваха. Притичваха се да помагат, да дигат и свалят и люде по-свободни от работа, за да изкарат и те по няколко металика. Съживи се чаршията, а преди, по тия дни в началото на септември, беше мъртвило по чаршийските улици и само в пазарен ден настабаше оживление. Тръгнаха на цели кервани натоварени коли по шосето за Битоля, а оттам отиваха и по-далеко, връщаха се празни и пак тръгваха претоварени нататък. Разпродажбата и целият шум около нея продължи към две недели, а и след това още доста време коли разнасяха стоки към Битоля и по другите места наоколо. Като дойдоха толкова търговци да купуват от стоките на Баболеви, накупиха те и други стоки от Преспа, най-вече бакъ-рени и железарски изделия, а пък и кожи, и готови евтини обувки от папукчиите, които бяха цяла чаршия, и сурова коприна, килими, черги, вълна и разни други неща, които излизаха на преспанския пазар. Надпреварваха се людето по чаршията, пък и жените по махалите – всеки гледеше да продаде нещо, да спечели по някой грош, ако не може по някоя златна лира. Съживи се Преспа през тия две недели, раздвижи се необикновено и още дълго след това се разказваше и повтаряше кой какво е видял и чул, какво е продал и купил. Каза се, че братя Баболеви мерили с кантар парите си. Влезе по някоя жълтица в кесии и на мнозина други преспанци, а нощем вече в много преспански къщи светеха газени ламби.

По същото време хер Артур плаваше с един австрийски кораб по посока на Триест, на път за своята родина. Той се качи на кораба от солунското пристанище и веднага показа лично на капитана някакви книжа. Капитанът се разпореди да му се даде отделна каюта и матросите го поглеждаха изпод око, като виждаха, че беше нищо и никакъв човек, а сам капитанът се погрижи за него. Хер Артур се затвори в каютата си веднага и я напуцаше само за малко на обед и вечер: хранеше се в общата трапезария и никои не му обръщаше внимание. Излизаше той и късно през нощта, да се разхожда на въздух по горната палуба, сетне пак се прибираше в каютата си и я заключваше отвътре.

Затворен в каютата си, хер Артур пишеше подробен доклад за своето пътуване от Виена до Солун. Винаги преди да започне работа, той изваждаше на малката маса, закована здраво на пода, някакви мънички листенца хартия, покрити с гъсти редове букви, цифри и разни групи знаци, в които се вираше често и понякога доста дълго. Щом престанеше да пише, той скриваше грижливо тия листенца, както и всичко написано. Заключваше редовно и каютата си, та прислужникът не можеше да влезе и да почисти.

Хер Артур пишеше доклад до своя шеф във Виена, който беше полковник от австрийския генерален щаб и началник на отдел при военното разузнаване. Докладът започваше с многобройните титли и чинове на шефа и продължаваше нататък:

„... Както Ви донесох своевременно, на Дунавския кей, където обикалям толкова често, за да следя кой пристига и кой заминува по реката надолу и изобщо на юг, на 12 май т.г. случайно попаднах на един османец, който беше много удобен, както установих още веднага, да ми послужи като водач за едно мое второ пътуване до Солун, но сега по суша. Използвах нуждите му във Виена и му станах необходим, без той да подозира с каква цел му предложих услугите си.

Той купи тук разни стоки и като беше в голямо затруднение около изпращането им до неговото родно място в Турция, предложих му и той прие да го придружа като негов платен помощник. Стоките превозихме по Дунава до малкото сръбско пристанище Смедерево и оттам ги натоварихме на коли. Моят „работодател“ беше много неопитен и аз използвах това обстоятелство, за да ръководя цялата работа по превоза на стоките му, което ми помогна да прикрия добре истинските цели на това мое пътуване...

Минах през цялото днешно княжество Сърбия, от Смедерево до границата му с Турция. Както Ви е известно, Сърбия се освободи от турските гарнизони едва преди три години и сега е независимо княжество, но съвсем не е уредена държава. Навсякъде личи бедността и голяма изостаналост. Столицата Белград е малък и стар град с криви и тесни улици и няколко църкви, които стърчат над ниските къщурки, но има и доста здрави крепостни стени, особено откъм двете реки — Дунав и Сава. Доколкото можах да установя през време на късия ми престой в тоя град, крепостта е в същото състояние, в което са я оставили турците; в нея квартирува многоброен сръбски гарнизон, но се виждат само няколко стари топове, а рововете край стените на много места, може би и навсякъде, са запълнени с пръст и кал; личи, че много отдавна не са почиствани и не се поддържат в ред. Също и пристанището Смедерево е една купчина от бордеи и стари къщи. Такива са и другите сръбски градове, а селата са още по-мизерни. Трябва да отбележа, че се прави доста широк път от Белград до Смедерево и по-нататък край десния бряг на Дунав. Това е всичко, което забелязах да се строи в тая държава. Народът е лошо обленен и войската също. Само офицерите и някои по-богати хора се различават между всички други с облеклото си. Войниците са с цървули, но видях и съвсем боси между тях, с лошо съшити униформи от груб плат, а някои ходят със селските си грехи. Въоръжението им е разнообразно: видях и турски пушки, и наши, и руски пушки. Народът още се

радва на освобождението си от турците, вижда се, че е храбър и буен, и една инвазия от наша страна ще срещне силен отпор.

После влязохме в българските земи... Езикът на българите прилича на сръбския и тия два сродни славянски народа си приличат в много отношения, но като раздухваме вражда и съперничество между тях, ние ще можем да ги държим в ръцете си. Иначе, ако те намерят начин да се съединят, ще бъдат опасна пречка за нашето проникване към Егейското море и Адриатика... Българите са по-сържани, по-мрачни, може би затова са още под турска власт... Минах през Скопје, Велес, Прилеп до Преспа в Битолския вилает, гето оставих своя „работодател“, а после продължих през Битоля, Лерин, Воден, Енидже Вардар за Солун. Това са стари турски градове, освен Скопје и Битоля, които са по-големи, и Солун също, който е оживено пристанище. Минах и през много села, отбихах се, където беше възможно, от пътя и видях отблизу тая земя. Не мога да се съържа тук и да не дам израз на своите патриотични чувства: щастлив ще бъде за нас денят, когато всички тия земи до Егейско море и до Адриатика, заедно със Сърбия и албанската страна, ще бъдат завинаги присъединени към нашата империя! Тук се издигат високи планини, които сигурно крият големи богатства, а зад всяка планинска верига се разкриват плодородни долини и полета или езера, както е в югозападните предели на древната земя Македония...

В заключение ще кажа следното: народът по тия места е многоброен, но изостанал във всяко отношение, земята е богата, но нейните богатства стоят неизползвани, така че за нас тия страни ще бъдат широк пазар и източник на всякакви богатства. Но за нашето успешно проникване в тия страни ще бъде по-голяма пречка Русия, отколкото Турция, която е напълно прогнана гържава. Сред тукашното славянско население Русия се ползва с авторитет и доверие, а тая страна е населена предимно със славяни –

турци, гърци и други народности се срещат на малки острови и главно по градовете и край морския бряг. Ние трябва да намерим начин, за да изтръгнем тукашните славяни от руското влияние, да използваме също тъй и враждата между сърбите и българите, като я раздухваме още повече. Славяните се поддават на взаимна вражда и съперничество, а ние ще приложим върху тях силата на стария изпитан принцип Divide et impera...

Моля, към моя ми рапорт да се има предвид рапортът ми от 27 октомври 1864 г., за гр. Солун, околностите му и неговото пристанище, което е широка врата към целия Балкан и към цяла Югозападна Европа...

Рапортът на хер Артур беше много обширен и пълен с подробни данни около всеки въпрос, който се засягаше в него. Към него имаше и няколко подробни карти. Хер Артур беше изкусен агент на австрийското военно разузнаване, а по-късно премина на служба във външното министерство и вече с пълното си име: хер Артур Милер.

VIII

В двора на преспанската чаршийска джамия имаше мраморен водоскок, а край него бе поставена широка гървена беседка, цяла обвита в зелени бръшлянови клонки. Предната част на беседката откъм водоскока беше открита, а вътре беше запълнена от широк гъсчен одър, покрит от край до край с протъркани рогозки. При хубаво време, след късната следобедна молитва в джамията, тук се отбихаха най-тежките преспански агалари – бейове и чифликсайбии¹, на безкрайни разговори, пушеха чибуци и наргилета и се изтягаха на широкия одър често пъти до зряч. Малко преди да излязат от джамията, старият прислужник отива-

¹ Чифликсайбия – собственик на чифлик.

ше и пускаше тънката струя на водоскока, който стоеше затворен през целия ден, понеже водата не беше много изобилна в тая част на града. Като почнеше да шурти водоскокът, спираше да тече чешмата срещу входа на джамията, дето набожните мюсюлмани се измиваха, преди да влязат за молитва.

Тоя следобед пръв се отби в беседката Хайредин ага или както още го наричаха, Арап ага, понеже беше много черен. Той изу долу йемениите си и се качи на огъра по чораци, седна там кръстато и нетърпеливо извади от широкия си пояс дълъг сребърен чибук и кожена кесия за тютюн. Не бе пушил от половин час и бързаше да си свие цигара. Едва когато гръбна от чибукта си няколко пъти едно след друго, той въздъхна и погледът му се укроти. Той беше около четиридесетгодишен, немного висок, сух, но с дебели, възсикави устни и много черни очи, та и бялото по тях изглеждаше жълтеникаво. Арап ага нямаше ни чифлици, ни дюкяни в чаршията, ни други някакви имоти, но дръжеше с най-богатите и най-силните турци, които държаха за достлука си с него и го приемаха в средата си с почит. Силата на Арап ага беше в ножа му и в пицовите му, той беше безстрашен, яростен бранител на турския агалък и намъз¹. С ножа и пицова си той печелеше и своя залък, хранеше и харем с четири жени...

— Кардашлар² — каза той еднаж на своите дестове в тая същата беседка, — нам Аллах ни е дал оръжието, както е дал мотиката и сърпа в ръцете на раята.

Скоро след Хайредин Арап ага в беседката се отбиха още седем-осем агалари и последен се качи на огъра Рюшди бей — към седемдесетгодишен, дребен, цял изсъхнал старец. Насядали край гърбените стени на беседката, турците мъгчаха известно време и само час по час някой от тях ще

¹ Намъз — чест.

² Кардашлар — братя.

подхвърли кесията си с тютюн към другия ага насреца и тихо ще промълви:

— Буйрюн¹!

Малцината богомолци безшумно се изнизиха от тъмната врата на джамията, излезе след тях и хожмата, изчезна някъде и старият прислужник. Дворът опустя и цял тънеше в сянка, врявата откъм съседните чаршийски улици спираше до високите стени наоколо. Звънко шуртеше тънката струя на водоскока, извила се като камшик, и трептеше сребриста в прозрачния въздух. Тихо беше между високите стени тук. В отсрещния ъгъл стар явор ширеше неподвижни гранки, час по час ще се отрони рано пожълтял лист, ще се преметне и завърти във въздуха и безшумно ще падне край разкривения, възлест и грапав вековен дънер. А току над стениите наоколо, дори по сводестия покрив на джамията, също и в по-високите гранки на стария явор все още ярко грееше топлият септемврийски ден. Ясноснъ се ширеше небето високо горе и сякаш до него стигаше минарето на джамията, наскоро варосано, та блестяше срещу слънцето като бял пламък.

Турците в беседката не бързаха с разговорите си — за всяко нещо Аллах е дал достатъчно време и всеки чакаше със смирена почтителност друг да започне.

— Ёйх, Аллах, Аллах... какво време ни пращаш, какви дни гочакахме! — въздъхна старият Рюшди бей, повече за да предизвика разговор, и пак млъкна. Но като не подхвана никой приказката му, той продължи: — Какво да ви кажа, кардашлар... раята се изплъзва от ръцете ни. Едно време чаршията беше само занаятчий, дюкян до дюкян, ще работи там гяуринът цял ден за един или два гроша, ще чука, ще търка, ще дърпа, да направи каквото ти е нужно: я греха, я обувка, я сахан или, да речем, корито и едвам ще изкара да ти плати кирията на дюкяна, пѐша ще ти целува, ще те

¹ Буйрюн — заповядайте.

моли да го почакаш... Сега вижгате ли какво става? С пари играят глурите.

Старият бей пак млъкна, като спираше навъсен поглед ту върху един, ту върху друг от агаларите. И всеки един от тях даде своя отговор, но никой не бързаше да изпреди другия – по-стария, по-богатия.

– Като нямат те друга сила в ръцете си, търсят силата на парата.

– Хубав хесан си правят те. С пари и го падишаха ще стигнеш, и той селям ще ти даде.

– Ами чааре¹ да търсим на тая работа, кардашлар! Глурите и на главата ни ще се качат.

– Те и ни са се качили вече. Минаваш край него, а той не те и поглежда, за нищо не те сайдисва.

– Църкви дигнаха, камбани окачиха, по цял ден гандан-дан!

– Разправят, Ицо Бабол с кантар мери парите си. Той, с толкова пари, и паша може да стане.

– И селската рая надига глава. Селяните бягат от чифлиците ни тук, в града бягат, не се покоряват, свое искат...

Млъкнаха отново един след друг кахърните агалари. Смутено беше тяхното господарско безгрижие, застрашено беше блаженото безделие, в което бяха живели и те, и бащите им, и дедите им. Невесело започна сега разговорът им и у никого нямаше воля да го продължи. Хайредин Арап ага никак и не продума. Далечно бяха от него грижите на тия богати агалари, които бяха свикнали раята да пълни хамбарите им, да им носи на нога кирии за дюкяни, ханища и безистени – голямата част от полето наоколо беше тяхна, също и много още от дюкяните в чаршията. Той, Арап ага, беше като ловец и разчиташе само на оръжието си, на ловджийския си късмет. Той слушаше с доволство злобните

¹ Чааре – изход, средство.

оплаквания на агаларите – така те го насърчаваха в неговите ловджийски кроежи и похождения. В него се зараждаше вече една мисъл и той каза с укор:

– Мекушаби сте вие, агалар.

В гласа му прозвуча и закана: ще чуят пак за Хайредин Арап ага тия богати бегове и аги, седнали да се вайкат като жени!

– Право е – отвърна един от тях. – Мекушаби сме.

– Право е – обади се и друг. – Раята надига глава... ти стъпи върху нея! Отсечи я!

Завъртя наоколо Арап ага черните си очи, изкриви в презрителна усмивка дебелиите си устни. Агаларите се бяха излегнали върху огъра и никой не се помръдваше. Само Рюшди бей поприсви сухото си старческо юмруче.

– Аллах всичко знае, всичко вижда... – въздъхна примитивно някой от тях.

Хайредин Арап ага се изправи – не искаше да слуша повече такива бабешки приказки, спусна нозе от огъра и надяна калеврите си.

– С позволение, агалар... – промърмори той, стана и се отправи към сводестата порта на джамията, като кършеше бабаишки рамена и празните ръкави на чепкена му се полюшваха зад него.

Варосаното минаре на джамията започна да розовее от залязващото слънце. Изви очи нататък и друг от агаларите, стана и той да си върви. Свършваше се и тоя ден. Надигнаха се да си вървят и другите агалари, минаха по един, по двама през тихия двор на джамията. На площада насреща бяха наредени сергии с овоция, та и въздухът наоколо тежеше от сладкия аромат на зрели праскови, круши, ябълки, грозде, късни пъпеши. Двама-трима от агаларите, които нямаше откъде да получат или не бяха отгледали в домашните си градини от тая Божия благодат, се отбиха към отрупаните с плодове сергии. Колкото имаше там купувачи българи, отдръпнаха се да им сторят път, а навъсените агалари извадиха от поясите си огромни шаре-

ни кърпи и започнаха да ги пълнят, като избираха най-хубавите плодове. Тяхно господарско право беше да си избераат най-хубавото, а другите купувачи стояха наоколо и чакаха реда си търпеливо. Развързваха агите кесии и плащаха честно – продавачите на овоци бяха също турци. Друго би било да са гяури: тогава сам гяуринът продавач ще ти напълни шамията и ти ще се престориш, че си забравил кесията си вкъщи или просто ще си отминеш с пълната шамия, ще отидеш да зарадваш кадъните си с праскови или грозде.

— — —

На горния край на чаршията имаше две турски кафенета, кошто по цял ден бяха пълни с безделници. Хайредин Арап ага мина край едното и не погледна вътре – знаеше, че е празно по това време; в него се събираха по-смирениите османлии, кошто живеяха по стария закон, тачеха всички повели и правила на Корана, постеха добросъвестно през време на рамазана, мокреха с вода по три пъти на ден очите си, лактите и стъпалата си, преди да влязат на молитва в джамията – кротки люде, кошто не влизаха в шумни разпри и дори към раята се отнасяха със снисхождение. Повечето от тях дояждаха, каквото им бе останало от бащи и деди, някои бяха и съвсем обеднели, но и те държаха за своя господарски намъз – не цапаха ръцете си с чук или с мотика, от гяурските дюкяни вземаха, каквото им беше нужно, на вересия, която понякога дори и плащаха. Празно беше сега това кафене – всекидневните му посетители се прибираха по домовете си още преди залез слънце. Хайредин Арап ага влезе в другото кафене, малко по-нагоре по същата улица.

Тук беше пълно с люде, натъркаляли се по лъснатите рогозки върху гъсчения одър край трите стени наоколо, като че ли нямаше да станат никога. Почернелите греди на тавана не се и виждаха през гъстия тютюнев дим, който

пълнеше цялото кафене. И беше тихо тук, макар и да имаше толкова люде – не плюцяха карти, не тропяха пулове по гървени табли, не се дигаше комарджийска глъчка, а сега, привечер, бяха стихнали и сладките лаф-мухабети. Минал бе в безделие и тоя дълъг ден, търпеливо чакаха агите да мине докрай – нямаше къде да бързат. А като падне мрак и чаршийските улици опустеят – нека стане да си върви, който ще си върви, докато е още време. Щом падне мрак, кафеджията запазва тук-там лосени свеци, а помощникът му излиза вън да спусне кепенците на кафенето. Стават налягалите аги и се събират на купчини по широкия одър, а кафеджията и чиракът му за втори път разгарят огнището, изваждат бинлици с люта ракия, раздават между насядалите аги зарове и мазни тестета карти. Започва ноцният живот в това кафене – по цяла нощ се пие ракия, играе се комар, звънтят медни, сребърни и златни пари и всичко това тихо, сдържано, както подобава на османлии, дори и когато се случи да загубят по цели шепи алтъни на един зар. Понякога се случва да избухне кавга, лъсват ножове, ще тресне пищов, а се е случвало да изнесат оттук и трупове. Тук идваха всякакви люде, а нощно време идваха и от най-тежките преспански бейове, да опитат и те късметъ си, да се нагълтат от проклетото забранено питие.

Хайредин Арап ага се отправи към ъгъла срещу вратата на кафенето, спря се там, до одъра, а неколцина от налягалите в тоя ъгъл се понадигнаха в очакване. Той кимна към тях:

– Ставайте.

Обърна се отново към вратата и излезе вън с бабаишката си походка, но подир него се повлякоха трима турци, на неговата възраст и по-млади от него – и те с ножове и пищови в поясите си. Като се поотдалечиха, изтича от кафенето още един и бързайки да ги настигне, пристягаеше пояса си. Той беше с уродливо къси нозе и като че ли заради него се поспря Арап ага, спряха се и другите трима. Настигна ги и късоногият. Хайредин Арап ага присви врат меж-

ду рамената си, погледна изкосо и четиримата си другари, а те не сваляха очи от него и чакаха.

— Ще влезем в маазата на Баболе — рече със сподавен гърлен глас Арап ага и това беше заповед. Той се огледа бързо и продължи: — Ще влезем вътре само аз и Кючук Кагри, а вие тримата ще стоите на вратите и няма да пускате никого ни да влезе, ни да излезе, но така, с *dukam*¹, уж сте купувачи. Хайде, кардашлар.

Слънцето току-що бе залязло, гаснеше светлият септемврийски ден, неусетно стихваше и всекидневният шум и врява из чаршията. Под ниските стрехи на дюкяните се спотайваха сенки, навъртаха се там и се бавеха майстори и калфи, чакаха нетърпеливо да мине и тоя последен час на деня, за да грълнат кепенците. Само по бакалниците влизаха и излизаха люде или в механите хлътваше крадешком по някой и се криеше в мрака дълбоко навътре, за да глътне набързо един петдесетграмник гроздова, преди да се прибере вкъщи. Петимата турци минаха през няколко от чаршийските улици и мнозина ги проследиха с погледи, а някои и се поотдръгнаха в дюкяните си предпазливо — в Преспа всички познаваха тайфата на Хайредин Арап ага и избягваха да се изпречат на пътя ѝ.

По това време в магазина на братя Баболеви нямаше купувачи — кой ще влезе на стъмване да купува басма или конци, не би могъл да познае дали са сини, зелени, или черни. Калфите и чираците подреждаха едно и друго по многобройните рафтове, там беше и Миро, а в стъклената конторка в дъното на магазина Ицо Баболев бе запалил лоена свещ и записваше дълги сметки с похабеното си перо. Като се показва Арап ага на вратата откъм по-тъмната улица и зад него надзърташе цял разкривен Кючук Кагри — калфите, пък и Миро Баболев, така си останаха, кой където беше, и гледаха с уплашени очи турците. А в същото време се

¹ Дикат — внимание, предпазливост.

показаха други двама турци на другата врата, откъм пошироката улица. Не изваха за добро тия бабаити по това време — ето хванаха вратите на магазина. Арап ага влезе мълчаливо вътре, заклати се след него на късите си нозе и Кючук Кагри, а на вратата остана третият от другарите им. Арап ага и Кючук Кагри минаха през целия магазин и се спряха пред вратата на стъклената стаичка. Едва сега дигна очи Ицо Баболев и видя през треперливата светлина на свещта двамата турци. Лицето му, колкото беше мършаво и бледо, сега отеднаж стана мътнопрозрачно, а очите му — да изхвъркнат от дълбоките си дупки и плееха замъглени от уплаха. Но това продължи само няколко мига. Ицо бързо се съвзе и само по лицето му остана мътната бледност. Той затвори тефтера и каза с пресекнал глас:

— Буйрюн, Хайредин ага...

Турчинът пристъпи две крачки и не сваляше от него тъмните си очи. На вратата остана Кючук Кагри, сложил ръка върху гръжката на пищова си. Арап ага, мълчаливо и без да бърза, извади от пояса си шарена шамия, разгъна я с две ръце и я постла на ниската масичка пред Ицо. Сетне се изправи и също сложи ръка върху гръжката на пищова си, а другата си ръка изви бабаитски на кръста. Той не каза нищо и нямаше защо да говори — Ицо Баболев разбра всичко и без думи. Отдавна беше познат на гяурите тоя удобен начин на обир: агаата просва кърпата си, а презреният гяурин изсипва в нея каквото има в кесията си. Ицо се поозърна безпомощен, въздъхна. Той издърпа с разтрепери ръце чекмеджето на масичката — виждаше се как бе разделено то с няколко прегради, — обърна го и върху шарената кърпа се изсипа със звън цяла купчина медни и сребърни пари, меко проблясваха между тях и няколко жълтици. Сетне Ицо бързо тикна чекмеджето наново в масичката. Турчинът попита с пресипнал глас на завален преспански говор:

— Туї ли е сичко, бре?

— Това е целият ни алъш-вериш днеска — отвърна прес-

нато Ицо, но не да сплаши турчина, а за да изглежда победителен.

— Ша ма накараш да бръкна в пазвата ти...

Ицо разпери ръце:

— Бъркай.

— Хм... — поклати глава Арап ага, но не посегна към пазвата на търговеца, а там, в пазвата на Ицо, тежеше доста голяма кесия с лири. Арап ага се обърна към другаря си на вратата и му каза на турски: — Прибери.

Кючук Кагри прибра чевръсто краищата на кърпата, завърза я с единия ѝ край тежка и звънлива и я бутна в широкия си пояс. Арап ага вече излизаше от стаичката, повлече се след него и Кагри.

В стаичката се втурна Миро, все още загъхан от уплаха, зад него надзърташе и по-старият калфа:

— Що стана? Тия...

— Обраха ни — отвърна Ицо.

— Много ли?

— Имаше към две хиляди гроша.

— Ще уда... ей сега ще уда в конака! — викна Миро със закъсняла решителност.

— Стой тука. Нема къде да отиваш — рече хладно Ицо.

— Ще уда да се оплача... Обир посред бел ден. Две хиляди...

Ицо махна ръка с досада:

— Кому ще се оплачеш? Кой ще тръгне да лови обирниците? — Той догаде с вразумителен тон: — Никой нема да тръгне да гони Арап ага. Само ще го предизвикаш да ни направи некая по-голема пакост. Трай, мълчи... това е.

— — —

На другия ден към обед в магазина на братя Баболеви влезе сам преспанският каймакамин Джемал ефенди. Той и друг път бе влизал тук, за да си купи едно или друго на вересия и макар още да не беше платил ни една от вереси-

ите си — спуснаха се да го посрещнат и Миро, и по-старият калфа, та дори и Ицо се показа на вратата на контората си. Джемал ефенди направи знак с ръка, че нищо не му трябва, и се запъти направо към контората. Посрещна го Ицо Баболев с учтиво темане, отвърна мълчаливо на поздраву му и каймакаминът и рече тихо на турски:

— Да влезем вътре, чорбаджи.

Влязоха. Ицо почака, докато седне каймакаминът, и сам седна срещу него на миндерчето. Той посрещна неканения си гост по всички правила на гостоприемството, но късавото му лице изразяваше трагично примирение. Ицо Баболев не се и съмняваше, че и каймакаминът бе дошъл за някаква плячка. Джемал ефенди поглади някак стеснително, с цяла шепна мустаките си, небръснатата си отскоро брада и все тъй тихо попита, сякаш се боеше да не го чуе някой:

— Ставало ли е тия дни нещо тука, у тебе, чорбаджи?

Ицо веднага долови скрития смисъл на тоя въпрос. Джемал ефенди беше кюрд, дошъл бе чак от Анадола да управлява Преспа и беше хитър, ловък човек. Той питаше отдалече, за да може Ицо да отговори според своята досетливост и съобразителност. Каймакаминът бе дошъл да изпълни своя дълг, но нека чорбаджията сам да даде насока на работата. А Ицо си мислеше: „Гарван гарвану око не вади.“ Ако глуринът се оплаче, каймакаминът ще повика в конака злодееца Арап ага, ще му се закана, а може и да го тукне за няколко дни в хапуса. Ами после? Как ще се спаси Ицо от гнева на Хайредин Арап ага, който за било и не било посяга към оръжието си? Ще дойде обирникът най-малко още един път тук и пак ще просне кърпата си за нов обир. Ицо няма да влезе между тях двамата — представителя на падишаха и разбойника. И той отговори унисло, за да може и каймакаминът да прояви своята досетливост:

— Нищо не е ставало у мене тия дни, каймакам ефенди.

Каймакаминът кимна мълчаливо, без да погледне чорбаджията. Сетне попита:

— Как върви алъш-веришът, чорбаджи?

— Слава Богу, каймакам ефенди. Не мога да се оплача.

— Дај, Боже, чорбаджи.

Те пуха кафе, изпушиха по една цигара и каймакаминът си отиде. Миро влезе при брат си.

— Що иска тоя?

— Лисица — стисна устни Ицо. — Ама и той се бои от Арап ага.

IX

На другата пролет Ицо Баболев пак тръгна за Беч. Но сега минаваше по познат път. На келя във Виена той не намери хер Артур; по това време хер Артур Милер седеше в една от канцелариите на външното министерство и очакваше назначение за някое от австрийските консулства в Турция. Ицо Баболев сам намери тоя път бюрата и складовете на фабриките и сам вършеше сделките си, дори поизносно — без посредник. Той посочва стоката, която иска да купи, и пита с думи на преспански и със знаци... на немски:

— Колко?

Швабите любезно пишат на хартия. Ицо взема хартията и молива, смята и пресмята дълго, те търпеливо чакат. Най-сетне той им връща хартията с други, свои цифри. Швабите клатят глава угрижени, но и те поправят своите цифри. Така няколко пъти — и цените се установяват. Ицо почуква гърдите си, сочи себе си и вика:

— Туркия... Преспа...

— Ја-ја-ја! — клатят глави швабите услужливо: да, те знаят вече, той е от Турция и там ще пратят стоката: — Дорнау... Belgrad... Smederevo...

— Я-я-я — кума на свой ред Ицо. Той още не знае какво

значи тая къса думичка, но е доловил смисъла ѝ.

Така Ицо Баболев тоя път купи разни стоки за четиридесет хиляди златни лири. Швабите се погрижиха да натоварят стоките и да ги изпратят по реката, но Ицо и сам следеше всичко. Виждаше се, те бяха доволни от него за тия четиридесет хиляди лири, но и той беше доволен от тях. Той внимаваше колко ще даде за всяко нещо, но още поизтънко пресмяташе колко би могъл да получи в Преспа и за всяка дреболия; то се знае — швабите все ще го излъжат, но за него беше по-важно той какво ще вземе в Преспа. Тоя път Ицо ги бира във Виена. Потърси се — видя му се горчица, но после сам подаде чашата си, да му налят още еднаж. Швабите добродушно се смееха около него. Вечерта преди да си замине, някои от тях бяха го поканили на вечеря, макар да поглеждаха със скрита насмешка чакширите му, изтъркания му кюрк.

В Преспа Ицо се върна пак по същото време — към средата на август. Върна се с последния керван — да наглежда да не би да изостане нещо по пътищата. И беше поведър тоя път, дори се опита да се пошегува:

— Каниха ме швабите в Беч... ядох от нихните манджи. Може и змии да са ми дали, може и жаби да съм ял...

Баболевци пак напълниха със сандъци, с денкове и магазина, и двете си къщи. Отново се съживи цяла Преспа, довтасаха и тоя път много люде от Битоля и от целия вилает, но не само да купуват, а и те докараха разни стоки да продават. Отвориша се редица сергии на пазарищата и по широките улици, отвориша се набързо нови механи и ханища, някои преспанци водеха и по къщите си чужди люде на квартира и вземаха добри пари. Отвориша сергии и мнозина преспанци и какво ли не изнесоха да продават — за всичко се намираха купувачи. Дни наред от тъмно до тъмно се дигаше пазарна глъчка по цялата чаршия. Събраха се към края на първата седмица общинарите, повикаха и първوماйсторите на еснафите, повикаха и от търговците и на първо място между тях Ицо Баболев, повикаха мнозина

и от чуждите търговци, които бяха дошли в Преспа, та се препълни широката общинска одая и се струпа народ на вратата ѝ. Реши се с общо съгласие да се обяви времето от първи септември – деня на Симеона Стълпника – до десетия ден на моя месец за панаур в Преспа. Реши се още да се поиска съгласието и одобрението на хюкомата, да се разгласи за панаура от амвоните на двете църкви, да се разгласи из цялата чаршия. Помолени бяха чуждите търговци да разгласят и те за преспанския панаур по своите места и да идват всяка година по това време в Преспа, която ще ги посреща и приема с отворени презръдки. Изпрати се един от чуждите търговци – битолски еврей с брада до пояса, с големи, месести уши, а от очите му нищо не може да се скрие. Заговори той на битолски, забърка и турски думи, а извиваше и кършеше глас, като да приказваше на шпаньолски:

– Защо ни каните и ни молите вие, преспанци, тъй не става сос покани и сос молби, ефендилер. Като съм дошъл сега в Преспа, никои не ме канѝл... Туй става сос есап, ефендилер. Като имам есап – ще дойда, като немам есап – нема да дойда. Тука не е сватба, тука е пазаар...

Мнозина сега обърнаха очи към Ицо Баболев – знаеше се, че най-напред от него зависеше дали да има панаур в Преспа, или да няма. Той, както винаги, не беше склонен към много приказки и само това каза:

– Ако продам, което донесох тая година, ще ида и догодина в Беч.

– Ще идеш, ще идеш, Ицо, и догодина – чуха се гласове.

Много рядко се случваше това с Ицо Баболев, но ето и сега неговото мършаво, затворено лице се озари от бледа, скъперническа усмивка. И пак само това каза:

– Е... може да ида.

А само до края на първата седмица той бе разпродад голямата част от стоките, които бе докарал, и бе получил от чуждите търговци поръчки за десетина хиляди лири. Преспанци знаеха това – похвалил се бе тук-там Миро Ба-

болев, по-малкият брат, а и мнозина бяха видели керваните от натоварени коли, които тръгваха от къщите и магазините на Баболевци за Битоля и по-нататък.

– Ще идеш, Ицо, и догодина в Беч! – развикаха се пак някои в препълнената общинска одая, а други се заозъртаха и повтаряха един на друг: – Ще има панаур в Преспа, ще има панаур...

Така и се разгласи, както се каза вече – и от амвоните на двете църкви, и по цялата чаршия, и между чуждите търговци, които бяха дошли в Преспа:

– Ще има панаур в Преспа всяка година от първия до десетия ден на месец септември.

Такова решение се взе и на каазалийския меджлис¹ в хюкомата.

Отшумяха и моя път керваните по пътищата около Преспа, отидоха си чуждите търговци, дигнаха се сергиите от пазарищата, стихна чаршията, но преспанци не преставаха да говорят, да преповтарят казаното вече за панаура. Пробудиха се много надежди за големи печалби и благополучие, кроеше се и се прекрояваше, правеха се сметки, сключваха се устно договори и сдружения, а някои още от сега започнаха да готвят стоки за панаура – колко беше една година време, няма и да усетиш как ще мине. Най-напред се събраха майсторите от папукчийския еснаф и като каза всеки един по колко обувки повече ще приготви тая година, решиха да си набавят задружно каквото им беше нужно за работа: и кожи, и гънове, и всички необходими дреболии, та до клечки и чишир. След тях се събраха майсторите и на казанджийския еснаф, и на кантарджийския, и на ковашкия. Кантарджиите решиха не само да си

¹ Каазалийски меджлис – околийски съвет, събрание.

набавят задружно желязо и челик, но да отворят на панаира и общи сергии: каквото изработи всеки, да го предава за продажба в общите сергии; всичко ще върви по тефтер и всеки ще получи според това, което е предал за продажба. Сдружаваха се люде, за да си набавят по-евтино каквото им беше нужно, за да спечелят повече от труда си. Трудеха се много те, но не печелеха много. Дано сега с панаира да потръгне повече! Сиромашията и нуждата подучи и калфите. Явиха се те пред първомайсторите на всеки еснаф и като се застъпваха за себе си, застъпиха се и за последното чираче:

— Ще работим сички повеке тая година, помислете и за нас, калфите и чираците. И ние гледаме къщи, борим се со сиромашията...

Мнозина от майсторите се противяха — не искаха да делят от бъдещите си печалби за калфите и чираците си, забравили бяха, че и те са били някога като тях. Намеси се общината и се застъпи за калфите и чираците. Реши се по всички еснафи тая година да им се плаща по едно на десет повече: ако калфата получава сто гроша, на края на годината да му се платят сто и десет гроша. Никой никого не можеше да принуди и общината никого не можеше да накара силом за каквото и да е, но люде те имаха срам и грях и всичко се оставяше на тяхната дума и чест.

Така всичко се засилваше и развиваше в Преспа, целият живот. Заеха се някои еснафи да си набавят повече материали, заеха се после и да изработят повече стока. Каквото направиха едни от еснафите, започнаха да го правят и другите, всеки според своята работа. Като обещаха майсторите да плащат повече на калфите и чираците, караха ги да идват по-рано сутрин по дюкяните и работилниците, а вечер ги пускаха да си вървят по-късно, караха ги да работят по-усърдно. Раздвижиха се и търговците — да набавят повече стока тая година, пък и нуждите още отсега започнаха да растат. Всеки засилваше работата си, пък и като живеяха люде те с добри надежди — посягаха за по-сла-

гък зальк, за по-хубава греха. Настана голямо оживление и по махалите: жените бяха във всичко заедно с мъжете си, опитваха се да помогнат в работата им. Имаше жени, които и преди работеха, за да печелят, а сега те ставаха все повече. Купуваха вълна, влачеха я и я прediaха, купуваха бои или правеха сами по старовремски начин и плетяха чорапи, фанели, гзиври, тъчаха платна, шалци, навуца, веленца, ямболии, килими. Но сега не само да пълнят сандъците на неомъжените си щерки, а за продажба, за панаира, за печалба. Никога досега не бяха светили толкова много прозорци нощем по Преспа. Мина месец септември и колкото дните ставаха по-къси, а нощите по-дълги — прозорците вечер светеха до по-късно, а сутрин светваха все по-рано, още от тъмни тъмнини.

Учителят Райко Вардарски стоеше настрана от това общо оживление по Преспа. Той наблюдаваше навъсен настаналата залисия и надпревара сред преспанци — не беше тля по неговия вкус. Но неговият хазаин Аце Кутрев бе му казал:

— Такова нещо отгавна не е бивало... Тая есен продадохме сичко, що можахме да извадим от градината, и го дадохме на добра цена. И медът също мина добре на пазара. Развесели се народът, та и повеке яде.

Митра Кутрева също бе купила няколко оки вълна, прая, влачи я и сега бе надянала хурка да прedia — покрай цялата ѝ работа около децата.

— Ами, даскале — похвали се тля сама, — какво ще правя нощем през зимата... Нощ — година. Ще плета чорапи, фанели, да изкарам и аз некой грош, нищо не ни стига с толкова деца. Ами сички тъй сега...

— Е добре, Кутревице, добре — дигна Вардарски рамена пренебрежително. — Сички сега сте се втурнали за грошовете... Нема да седна аз да ви спирам.

Той презираще сребролюбието и всяка алчност, но сам виждаше как работеха двамата Кутревици като мрави и пак не можеха да прогонят сиромашията от своя дом. Вардар-

ски си мислеше: „За проклетия има в човешкия живот. Зле е нареден тоя живот, а то иде от самата човешка лошотия, от робството и невежеството сред люде...“ Ала когато забеляза, че неговите мустакасти ученици от неделното училище започнаха явно да пренебрегват заниманията си в училището заради гонитбата на повече грошове, той изпадна в ярост. Тия свои ученици Вардарски събираше всеки празник след църковния отпущ в новите училищни стаи, в които водеше и двата нови класа на градското училище. Доскоро и двете стаи се пълнеха с неграмотни или изостанали в науката младежи, пък и с по-стари преспанци, но сега те не бяха повече от петнайсетина души и пълнеха три-четири чина в едната от класните стаи. Преди да започне обикновените си занимания, той заставаеше срещу тях с пламнало око и възбудено изливаше гневната си мъка:

— Къде са другарите ви? Като започнахме, пълнеха се и двете стаи с народ, немаше да се сегнат някои, стоеха там, край стените, а сега що? Свърши се бързо со жаждата ви за наука и знания, прегоре, изчезна. Сега друга жажда изгаря сърцето ви, за грошове се лакомите, за големи кярове. Ама къде ще вървиш ти, докде ще стигнеш слеп и глух, без просвета и знания? Доникъде нема да стигнеш, в тъмнина ще си останеш и в душевна нечистотия ще живееш, пък да спечелиш и два пъти повече от Ицо Баболев...

Учениците му слушаха смирено, някои поклащаха глави, други търпеливо чакаха да свърши той словото си, но един ден се обади Рампо Нердев — човек на около двацет и осем години, с мустаки до рамената; той беше най-усърдният между другарите си, но и най-несхватливият и тъй заговори — с очи, пълни с похвална ревност към науката, с добра воля, но умът му, изглежда, не беше много остър:

— Ама така, даскале, не е хубаво, че нашите другари не идват. Като си рекъл да учиш — ще учиш и за сичко има време. Те в работа са далдисали, пък и това е право: като си зарежеш работата, може и без хлеб да останеш. Аз така си казвам: като си писмен и можеш сметка да направиш,

работата ще ти върви по-харно и по-големи печалби ще намериш...

— Вие сте поклонници на златния телец! — избухна Вардарски. — Аз ви събрах тук, за да просвещавам ума ви, да разпръсна тъмнината отпред очите ви, да ви изведе на правия път, а вие що? Дошли сте да се учите на сметки! Никога нема да познаете вие сладостта на душевното просветление...

Мустакастите ученици на Вардарски слушаха с наведени очи. Пак само Рампо Нердев се обади, но и той плахо, подугласно:

— Ех, сиромаси люде сме ние, даскале...

Те не искаха да се препират с учителя си — за тяхно добро бе ги събрал и си цепеше гърдите заради тях, нека той да излее мъката си, че техните неблагодарни другари бяха го изоставили. Те чувстваха, макар и смътно, дълбоката правда в неговите думи, но какви ли поклонници на златния телец бяха те — все калфи и занаятчии, които се бореха от тъмно до тъмно за своя залък и пак най-напред заради залъка си бяха дошли да учат наука? Райко Вардарски ги виждаше каквито бяха, познаваше ги и ги обичаше, жалеше ги и се гневеше заради тях, заради тия прости и бедни люде, които търсеха път към по-хубав живот. Бързо прекипяваше гневът му и тъй, възбуден, но вече с друг пламък в сърцето си и с апостолско въодушевление им предаваше уроци и знания. Така беше и когато учеше и другите си ученици — силният му глас ехтеше в същите тия две стаи, а в гърдите му напираше воля да прелее в младите умове и сърца всичките си знания и светлината, която сам носеше в себе си, и радостта, че вижда света с ясни очи, както си мислеше той.

С такова въодушевление Вардарски говореше и на своите чести беседи в читалището, където се събираха люде вече от всички възрасти. Отиваха да го слушат мнозина преспанци. Той говореше на всякакви теми, в които се преплитаха и здрави знания, и легенди, и мечти, и суеверия до-

ри – така, както и сам ги бе поглъщал с неутолима душевна жажда. В мая пъстра бъркотия от знания и легенди обаче имаше няколко здрави, постоянни и непоклитими опорни точки: народът, родната земя, вярата в науката, в нейното всемогъщество; във всичко и над всичко стоеше народът, който беше и по-реален, беше жива действителност. Ала от известно време и посетителите на читалището започнаха да стават все по-малко. Тук гневът на Вардарски беше по-голям, тук той нямаше кого да жали, към кого да бъде снизходителен. На последната си беседа държа слушателите си близу три часа и те се чудеха откъде се намериха в него толкова сили да стои прав до масата, да ръкомаха, да втрещва тъй окоото си и дори гласът му да не отслабва, откъде се намериха в него толкова знания и такъв порой от думи. Но те се умориха и най-сетне започнаха да се оглеждат, да се въртят на столовете и пейките, очите им започнаха да блуждаят. Вардарски отеднаж им се сопна посред беседата си:

– Знам аз поради що нямате търпение сега, за тютюн имате голема мъка, тютюн ви се пуши, а някои от вас са гладни. Не ви се слуша повече, виждам аз, дяволът ви дърпа на своя страна, към себе си ви тегли. Така е в целия човешки живот – от едната ни страна стои ангел, а от другата ни страна стои дявол. А може да са и вътре в нас те, в сърцето ни. И през целия ни живот се борят за нас, борим се и ние в себе си... Говоря ви за великия славянски род и за народите, които изхождат от него, и за нашия български народ между тях, който им даде писмо и език, а знам и виждам – другде е сега вашата мисъл. С едно ухо ме слушате вие и мислите за секидневните си земни дела, за големи печалби мислите и не се сецате, че дяволът ви тегли надолу, в тъмнината, пък аз искам да ви издигна да видите бел свет, да ви покажа от какъв могъщ корен сте изтънка, за да прогоните от сърцето си секи страх и трепет...

И той задържа слушателите си още половин час – съ-

гн ги за тяхната склонност към дявола, за тяхната слабост да пренебрегват знанието и мъдростта заради една луда тютюн, заради суетни земни блага. Преспанци не му се сърдеха, макар да беше и груб в своята сприхавост и гневливост. То се виждаше, че неговата гневливост идваше от преголямото му усърдие и пристрастие в апостолството му сред народа.

По едно време Вардарски току се укроти, утихна и като че ли вече не забелязваше комерческата суетния сред преспанци. В училището работеше с неизменно усърдие, от сутрин до вечер преподаваше в двата класа цяла дузина науки, но без предишното въодушевление, като че ли го измъчваше някаква скрита болка или грижа, или голяма скръб. Преди той не можеше да понася спокойно гругите трима учители в градското училище, които обучаваха по-малките ученици в четири отделения, и ги ругаеше, изобличаваше ги на всяка стъпка за тяхната изостаналост и дребнавост, но сега минаваше тихо край тях и дори не ги забелязваше. Хазаите, Кутревци, се чудеха на тишината в стаята му, когато се прибираше вечер, караха се на децата да не дигат и те шум, щом даскалът пази такава тишина. Митра Кутрева ходеше на пръсти, като минаваше пред вратата му или близаше да остави в стаята му стомничка с прясна вода. И напразно поглеждаше त्या тамбурата на стената – не посягаше вече Вардарски към любимия си инструмент, не се чуваше вече гласът му, толкова сладък и тъжен. Но Кутревци чуваха всяка нощ и често по всяко време през нощта как Вардарски ходеше из малката си стая дълго и с тежки стъпки, отваряше прозорец, макар есенните нощи да бяха станали студени и влажни.

– Да не е болен? – попита тихо Митра Кутрева. – Аце, да не е болен учителят?

– Не ми се вижда болен. Ще каже, ако е болен, ще се оплаче, ще поиска нещо, вода да му стоплиш или...

Но сам Вардарски не изтрая най-сетне.

Сега, когато бе решил да заговори, той наново стана

нетърпелив, припрян, гласът му наново загърмя, но изведе докрай всекидневните си занимания в училището, подреди, както винаги, учениците си в двора в редици по двама и ги изпрати по домовете им. Сетне се запъти бързо към общината, изкачи се задъхан по високата дървена стълба. Там, пред вратата на общинската стая, подсмърчаше Начо Дзвер – общинският прислужник, с подпухнал, зачервен нос, зацапан с емфие.

– Кои са вътре? – посочи Вардарски затворената врата, зад която се дочуваха гласове и разбъркан говор. – Глаушев вътре ли е?

– Сички са вътре. И Глаушев е вътре.

– Отдавна ли?

– Отдавна. Чакам ги да излезат веке. Ами влез и ти, гаскале.

– Не съм общинар.

– Ако. Нема да те изпъдят.

– Ще слеза долу, в читалището. Ти кажи на Глаушев, че го чакам долу. Да не забравиш!

– Как ще забравя... нема да забравя.

Вратата на читалището беше заключена, но там, на едно пиронче на рамката на самата врата, беше окачен ключът. Вардарски влезе, намръщи се от застоялия, спарен въздух и се спусна да отвори един от прозорците. На масата към горния край на широката стая бяха оставени още неразпечатани последните броеве на цариградските вестници „Македония“, „Неологос“, „Басарет“, пристигнали бяха, види се, с днешната поща. Край стената насреща светлееха стъклата на двата шкафа, в които бяха наредени читалищните книги. И край четирите стени наоколо бяха наслагани един върху друг прости дървени столове и пейки. Вардарски погледна разсеяно вестниците на масата и почна да се разхожда нетърпеливо, с ръце отзад, в празното място между струпаните наоколо столове. Късно беше вече и в стаята бързо тъмнееше. И когато не след дълго на вратата се показва Лазар Глаушев, той едвам поз-

на учителя при бледия зрак, който все още струеше през редицата прозорци.

– Ти ли си, Вардарски?

– Аз. Влизай.

Глаушев продължаваше да стои на вратата.

– Тъмно е – каза той и се огледа за общинския слуга: – Начо, къде ти е ламбата тука? Учителят вътре на тъмно...

Някъде откъм стълбата се чу гласът на слугата:

– Тя е в шкафа, ламбата. При книгите. Ама аз още не съм ѝ навикнал, не умея много да се... Вижте вие там, ако можете... аз...

– Страх ме е да я пипаш, а? – засмя се Глаушев.

– Страх, ами... греховна работа, крефко нещо...

– Влизай, влизай, Глаушев – избухоти в тъмното гласът на Вардарски нетърпеливо; срещу светлеещите прозорци едвам се очертаваше тънката фигура на учителя.

Глаушев се колебаеше, сетне каза:

– Слушай, Вардарски... да излезем вън. Не искаш ли? Досега столх затворен горе.

– Не, не – прозвуча рязко гласът на Вардарски. – Влез за малко. Сѐ още се вижда.

Глаушев влезе. Вардарски мина край него в съзвистия се зрач, затвори плътна вратата. После Глаушев усети как го сграбчи той за ръката, поведе го към прозорците.

– Нема да се бавим много – продума Вардарски, приближи към него лице и изшушука: – Ето, вижда се още и... тука е по-добре. – Той продължи още по-тихо: – Преди две недели оттука мина един мой стар приятел. Отгоре, от Самоков. Там става нещо. Народът по ония места вече за оръжието се лови. По Стара планина чети ходят. През ден, през два – битки с турците. Нели научихме и ние тука за Хаджи Димитрия, сливенлията, за Стефан Караджа... С тех имало – така ми каза моят човек, – имало и двайсетина момчета от нашите места: от Куманово, от Велес, от Охрид, от Прилеп, от Воден, от Кукуш...

Лазар Глаушев чуваше близу до лицето си шепота на Вардарски. После учителят махна изеднаж и, видя се, чакаше отговора му. Настана мълчание. Вардарски пусна ръката на Глаушев и се поотдръпна.

— Не знам що става горе — тихо подзе Глаушев, — но аз не одобрявам тия работи. Рано и прерано е за нас. Ами чакай: още не сме свършили едно, друго ли да започнем? Борихме се за своя църква, за свой език и училище, отделихме се от Фенер, ама още нямаме нищо в ръцете си, турците още нищо не са ни дали и признали. Чакаме, надеваме се ден за ден. Ами как да дигнем оръжие сега, та да загубим отеднаж сичко, що сме спечелили? Само ще си навредим и още по-дълбоко ще ни заровят турците.

— Ха! — полъхна топъл дъх в лицето на Глаушев. — Та тех ли ще питаме ние, агаряните проклети, кога да се дигнем срещу им?

— Них нема да питаме, то се знай — отвърна бързо, но все тъй тихо Глаушев. — Ще питаме разума си. Ние не можем да се борим срещу турците, беден и прост е още нашият народ, с голи ръце и без сили. Като се дигнат някои тук и там, само ще навредят на народа си. Ей го в Битоля още седи гръцкият владика, а ние още нямаме наш владика. Прогонихме гръцките учители, но хюкюматът може пак да ги докара, а тебе може пак да те прати в Анадола. Да градим народното си дело камен по камен — това знам аз. А да ти кажа ли — сега Глаушев на свой ред посегна в състилата се тъмнина, улови Вардарски под лакътя и още по-тихо прошепна: — Нас ще ни освободи от турците... Русия, дего Иван. Сами не ще можем.

— Хм — изръмжа глухо Вардарски и се дръпна от ръката му. — Ти много накъсо я режеш: дего Иван. Лежи на гърба си и чакай.

— Секо нещо с времето си ще гоиде. Времето ще ни научи. Но ние сами не ще можем. Ти сам знайш докъде стига турската гържава. А ние що?

— Ами сърбите, горе, ами гърците? Да не са те поголеми народи от нас!

— Не са. Ама са по-далеко. Ние сме досам Цариград. Султанът ще дигне сичко живо да ни прегازی: турци, араби, кюрди и какви ли не.

— Познавам аз анадолския народ. Ние сме по-люти от него. И пак ще ти кажа за сърбите и за гърците.

— Загърбия, до гърба ѝ е Австрия. А Гърция — там, далече в морето, и англизкият цар нож вади за нея.

— А за нас — ти сам го каза: дего Иван и топове ще извади.

— Ще гоиде време и за нас, то се знай. Ама още не е дошло, не е дошло.

— Ти откъде знайш... Ония горе може да знаят повече и затова са излезли в планината.

— Учителю — посегна отново Глаушев и пак го улови за ръката. — Ние още не знайме що е там, горе, чули сме, не сме видели. Ти погледни тук, у нас: кой би излезъл в планината? Учителю — разтърси той ръката му: — Да загържим и да затвърдим това, що сме извоювали досега. Да ни се признай наша народна църква, наш език и народност. Да просветне еднаж пред очите на народа и ето сега е дошло тъкмо твоето време, учителю. Това ще ти кажа аз. И хайде да си вървим, че аз веќе нищо не виждам.

Вардарски нито се помръдна.

— Не можеш ти, Глаушев, да усмириш сърцето ми. От две недели немам мира аз ни денем, ни нощем. И още повече и ти ме смути, не знам що да си отговоря. Дочувам истина в думите ти, но ето не можеш да усмириш сърцето ми, да го задоволиш.

Вън се чу покашлюването на Начо Дзвер, затрептя пред вратата светлина. Лазар Глаушев придръпна Вардарски и го поведе. Вън бе тъмна нощ. Пътят им беше в една посока и двамата мъже тръгнаха заедно. В тъмнината светеха прозорици, тук-там по дворовете се чуваха гласове или ще залае куче, ще се блъсне порта. По тесните улици все

още се движеха минувачи и които ги познаваха в тъмнината, поздравяваха ги високо с „добър вечер“. Глаушев и Вардарски продължаваха разговора си тихо и с дълги прекъсвания; щом забележеха минувач – мълкваша и чакаха да отминат. Глаушев рече:

– Аз не казвам, че трябва да чакаме наготово, со скръстени ръце. Сами не ще можем, това е. Никои друг не ще ни помогне, а дедо Иван ще тръгне, когато намери за нужно и сгодно, а не според нашите желания.

– Нека най-напред ние да мислим и работим за себе си.

– И аз това ще река, учителю: да мислим харно и харно да работим. Но сиромашията тежи върху народа, колкото и турският ботуш, и фенерските тъмнини. Нека се освободи народът от сиромашията си.

– А... и ти, значи. И ти от общата болест...

– Каква болест...

– Ами сичко е тръгнало пари да печели.

– Ами, даскале, нема нищо лошо в това.

– Трябва да се знае: Богу или Мамону. Който служи Мамону, не ще може да служи и Богу. Това е сегашната лоша болест.

– Има и друга дума: Божието – Богу, кесаревото – кесарю. И друга една, народна: гладна мечка хоро не играй. Да събере повеке сила и народът ни. Не е болест, че сичко тръгнало да работи и иска по-сладък залък.

– Може да му се услади и сичко друго да забрави от сладост.

– Не, не... Повеке ще иска. Ще иска, което му липсва, което не му стига. Пуска църква, сепне пуска училище, ще пуска и свое господарство. Учителю – спря се Глаушев пред своята порта, – секо нещо иде с времето си.

– Дошло е време и за свобода, защо не! Кой изпратил ония мъже в планината, и Хаджията, и сички други? Секо нещо расте и зрее.

– Ти дали си виждал зрела нива, учителю? Шуми тя,

ней, та стопанинът ѝ отдалеко ще я познай. По песента ѝ. – Глаушев го улови за рамото: – Да се отбием у нас, рано е още. Тамко ще ти се зарадва, ще пием по една ракия.

Вардарски усети в тъмнината как пропъзля топлата по лицето му. И като че ли отеднаж премаля – нямаше сили да откаже, да си отиде.

– Не... не – промънка колебливо. – Късно е.

Глаушев го повеле за ръка и така влязоха те в предната стая у Глаушеви. Тук беше цялото семейство и всички пристъпиха да посрещнат госта, само старата Глаушица не се помръдна, както бе седнала край огнището. Вардарски видя най-напред нея – тя привлече най-напред погледа му с някаква особена сила. Изви глава към него и рече с твърд и някак много висок глас:

– Добре си дошъл, даскале.

А погледът ѝ беше насочен към Лазара. „Той го довел – мислеше си тя с гневно сърце. – Сам го довел при жена си и не забелязва как се пули той в нея. Сам ще си напакости човек най-много – така дяволът ни заслепява...“

– Ами, даскалче, защо не идваш по-често у нас, аз много обичам такива люде, като тебе – развесели се Стоян Глаушев. – Побели, седни отсам, дайте, деца, столче...

Султана погледна и мъжа си: „Гледай го ти стария вечер, ще се намокри от радост. А секи ли е за въвеждане въщици, бре!...“ Вардарски виждаше само нея и студенината по лицето ѝ, строго и вкаменено, вледеняваше и неговото сърце. Той се боеше от старата жена, тя беше като съдия пред него и нищо не можеше да се скрие от нея. А имаше какво да крие той. В присъствието на старата сякаш и сам надникваше в сърцето си. Сега той чу гласа на Ния, гърлен и неизказно сладък за ухото му:

– Да ви питам и вас, учителю: защо не отворите женско училище в Преспа? Не е право само момчетата да се учат. На Лазара постоянно му говоря...

Вардарски пишна черната си превръзка и насочи здравото си око към Ния. В миг изчезна от сърцето му всякакъв

страх и студенина, той сега нищо не виждаше, нищо не чуваше освен нея и нейния глас. Ния бе дигнала ламбата да я сложи по-наблизу до госта и червеникавата златиста светлина заливаше лицето ѝ, пламтеше в двете бухкави венчета тъмни коси над челото ѝ, разделени на пътец изпод тъмносиньото копринено шкепе, с което бе вързана главата ѝ: разливаше се светлината върху гърдите ѝ, момински изпъкнали и твърди изпод тънката мека грешка, загърнати леко в белите кожички, с които бе обилта друга, върхна грешка от също тъмносиньо кадифе, без ръкави. Вардарски виждаше лицето на младата жена с ослепителна яснота и някак много близу до себе си – приведените ѝ очи, скрити в гъсти мигли, устните ѝ, предизвикателно издигнати и тъмночервени в светлината на ламбата, правия нос и едва-едва потрепващите нежни ноздри, чистата, възмургава кожа по страните ѝ, по гладкото чело... Колко време прогължи всичко туй, откога ли чака тя неговия отговор? Вардарски въздъхна – той се задушаваше от външение.

– Трудно се намира учителка... Немаме учителка... Ами – заекна той и откъде дойде тая смелост в него: – Ами станете вие учителка, нели сте учили...

Най-напред просия усмивка на устните ѝ, раздвижиха се алениите устни и блеснаха между тях зъбите ѝ, бели и здрави един до друг, после Ния дигна към него засмени очи и всичко друго потъмня, угасна – остана само блясъкът на тия две тъмни зеници. От дълбоко идеше тоя чист, топъл блясък:

– Не съм аз толкова учена. И съм учила на гръчки.

– Повели, даскале – побутна го Стоян Глаушев и Вардарски едва сега забеляза, че пред него бе застанала Раца Кочовица с лъснат бакърен понос и мънички чашки с ракия. Той посегна машинално и чашката се разплиска в ръката му. Стоян забеляза наивно на по-старата си снаха: – Много си ги препълнила, щерко... Ама и нам, чини ми се, много ни се пие. Наздраве, даскале, Бог от зло да ни пази и добри мисли да ни дава!

– Тамко, ти пак цела молитва... – засмя се Кочо.

– Да прогони дявола от ракията – рече и Лазар.

– Ще го прогони той... – промърмори като на себе си старата Глаушица. – Ама дяволът и през вратата ти може да влезе...

Вардарски изпи на един дъх ракията си и скочи:

– Прощавайте...

– Що бързаш, даскале... – протегна ръка да го спре Стоян.

– Късно е вече...

Като излезе Вардарски отново на улицата, в тъмнината пръскаше студен дъжд. Сетне като че ли започна да се развиделява, тук-там по земята се разтвориха широки бели петна и докато стигна учителят до жилището си, всичко наоколо се покри с мек и влажен, ранен сняг. Щом тропна вратникът, Караман бафна няколко пъти откъм двора и махна; скрит някъде на сушина, песът отдалеко позна Вардарски, който понякога му носеше чак от чаршията кокали или гроб, за да разнообразява сухите черни зальци, които му подхвърляха стопаните. Вардарски отдалеко забеляза как светлееше на чардака мангал с ярко разгорели се въглища и там се мяркаше едрата фигура на Аце Кутрев.

– Е, даскале, снежец... – обади се Кутрев. – Рекохме да ти разпалим мангала.

– Харно...

– Готов е веке – и Кутрев пръсна върху разгорените въглища малко вода, хвърли там и един ръждив, кован пирон. – Да не те удари в главата въгленът...

Сетне той взе с две ръце пръстения мангал и го внесе в стаята на Вардарски, който също влезе след него и рече:

– Седни, Аце, да изпушим по една.

Аце нищо не отговори и само подсмръкна: не беше за пръв път да го кани Вардарски на разговор. Той свойски по-

сегна да затвори вратата, но Вардарски мъгчаливо го спря и тръсна вън мократа си горна дреха; сетне сам затвори вратата и окачи на един пирон дрехата си. От жарта в мангала белите стени наоколо тихо сияеха, Аце Кутрев изглеждаше огромен в розовия зрач.

— Седни, седни... — повтори Вардарски и Аце придърпна към мангала един стол.

— Да седна, даскале, щом... Тя, жената, веке си легна с децата.

Вардарски запали ламбата и също седна край мангала, извади кесията си с тютюн и я подаде на госта.

— Казах аз, че ще го обърне на снег, познах... — започна Аце Кутрев, но повече за да наруши мъгчанието.

Вардарски нищо не отговори и на свой ред взе да свива цигара, пали я дълго от мангала и току попита:

— Ти, Аце, защо избега от село?

— Как защо? — отвърна веднага Кутрев, сетне каза с твърд глас: — Немаше веке живот за нас там, даскале. — Вардарски се взираше с омото си и чакаше. Аце смукна непривично от цигарата си и продължи: — От лоши турци, даскале. Ние по селата сме си черни роби. Най-веке на доду, низ полето. Повекето от нас си немам нищо, ни покривът на главата ти е твой, сичко е на бея. Ако има некой от нас по некое парче земя, къща или... и то никогаш не стига. Работим повеке за бея. От ангария глава не можеш да дигнеш. Или на изполица и като вола за сламата. Каквото откраднем, това ни остава в повеке, ама щом... живеи ли се така? И пак се живеи, пусто да остане. Какво ще правиш, не се лега да умреш, мил ти е животът, какъв да е. Сички там, и аз. Ама... — пое той дълго, но млъкна, загледа се в цигарата си замислен.

Вардарски не сваляше поглед от него. Хубав мъж беше Аце Кутрев, приветлив, светъл. Изпомачканият му фес без нискоя покриваше ниско буиите му коси, но по ръба наоколо се подаваха като венец едри, златисти къдри. Всяка черта на лицето му беше издълана като с длето — правилна,

красива, чиста. Русите му вежди бяха едва присвити и придаваха на погледа му съсредоточеност, той като че ли във всяко нещо се заглеждаше внимателно; още по-руси бяха мустаките му, спуснати надолу, оставени да растат свободно и само от време на време поглаждаше той краищата им с опакото на ръката си. Така и сега, види се, от въннение, като се връщаше в мислите си към родното село и предишния си живот.

— Е, после?... — подкани го Вардарски.

— После... Можех, даскале, аз и сега да си живея на село, ама... — Той се изкашля смутен и току продължи с твърд глас: — Имах аз сестра. Мома. Немаше ни седемнайсет години. Пълъкът, Меemed ага му викахме, почна да я задиря. В двора ни влиза, вкъщи влиза по нея. Сега ми е чудно колко се плашихме сички ние тогава, къде ни беше и умът, и срамът. Не смеише нищо да му речем. Сестра ми още повеке се уплаши от турчина, ами дете беше още. Той сѐ по нея. Еднаж посегнал да я улови и тя едвам се спасила от ръцете му. Започна да линеи, легна болна от уплах и за три месеца свърши, закопахме я. Такива сме ние селяните: като вързани, за секо нещо късно се сещаме, ама то е от голема мъка, от уплах и отчаяние. Нас понекогаш и за люде не ни имат, не само турците, ами и нашите...

Кутрев въздъхна и млъкна, загледа се в огъня пред себе си. Вардарски мъгчаливо му подаде пак кесията си с тютюн, но Кутрев поклати глава — не му се пуши или пък не можеше да се откъсне от мислите си. И сам продължи:

— Като я сложихме Кута до гроба, преди да я пуснем, погледнах аз — стопила се и беше достъп като дете. И така ми се стори — аха да отвори очи, да ми продума. Скъса ми се нещо тука, в самото сърце. Как я оставихме ние да я погуби турчинът! И тамко беше там, стои до мъртвата, ни да викне, ни да заплаче, само брадата му трепери. Върнахме се дома, а кехаите на бея, нашия бей, ни подкараха на работа. Взех секирата и тръгнах низ полето. Там, където го срещнах пълка, там и го съсекох со секира-

та. На парчета го насекох, ама беше веке късно. Отиде си Кута. Видеха ме някои наши люде как ударих Меемед ага, но никой нищо не каза. Откараха ни в града заптии – мене, татко, двама мои братучеди, затвориха ни, ама пак ни пунаха. Държеше се целото село, никой нищо не издаде. Върнахме се ние в село, ама аз не стоях ни една неделя. Взех секирата, взехме си детето – малечко беше още първото ни дете, на два месеца – и ха тука, в града. Ето седем години веке, даскале. Това тука, двортът, беше изоставена бахча. И тя турска. Взех я под кирия и с жената по цел ден над нея. Селски люде сме, дай ни ти нам земя. Е, по-харно сме тука, гладни не сме останали. Немаше за мене живот на село. И кехаите се заглеждаха в мене, а на них не им е трудно да вземат живота на един селянин – ние за них не сме и люде.

Той взе да оправя огъня с машата, да не издаде външето си, но Вардарски не го и погледна, втренчил око някъде пред себе си. И тъй, без да помръдне, Вардарски рече:

– Късно се сецваме сички. Може да е наистина от голема мъка, от страх и отчаяние. Наближават вече петстотин години... петстотин години робия. И още не се сецваме да грабнем секирата.

Кутрев дигна поглед към него, но не знаеше какво да му отвърне, може би и не разбра думите му. Аце Кутрев чакаше да чуе по-нататък. Вардарски отеднаж скочи, мушна ръце дълбоко в джебовете на панталона си. Започна да се разхожда край отсрещната стена припряно, с бързи стъпки – пет стъпки на едната страна, пет на другата. Откъде дойде в гърдите му тоя гняв спрямо Лазара Глаушев? И Вардарски заговори тъй, в гнева си, с прехрипнал глас:

– Не било още време... А кога ще дойде време, ето вече петстотин години! Ти може да чакаш, но аз нема да чакам да ми извадят и другото око. – Той се спря също тъй внезапно пред Кутрев и каза с променен, по-тих, по-спокоен глас: – И ти си чакал, докато си стигнал до отворения гроб.

И да не мислиш, че само с тебе е тъй, само с твоята сестра! Това е с целия ни народ.

– Така е, даскале. Со целия народ. Там, по сички наши села. – И Кутрев добави негли между другото: – Не мина една година и кехаите на нашия бей убиха един от моите братучеди. Ами защо, даскале, заради мене ли? Ами що: аз убих поляка заради сестра си. Сѐ ние криви, сѐ нас по главата.

Вардарски като че ли не го и чу, а бе вперил в него окоето си и каза:

– Ти не си защитил сестра си от страх и от глупост. Да си излезъл в нейна защита, може би немаше да умре и турчинът би се махнал от нея. А ето тя умрела, ти си убил поляка, кехаите убили братовчедата ти. Да чакаме ли агаларите да докарат целия народ до отворения гроб?

Той гледаше упорито хазаина си. Най-сетне Аце Кутрев приподигна рамена мълчаливо и стеснително. Вардарски пристъпи и седна отново на мястото си край мангала. Извади тютюневата си кесия, сви си цигара, подаде кесията на хазаина. Като запушиха и двамата, Вардарски се загледа в тъмния прозорец насреща и рече след продължително мълчание:

– Време е да започнем борба за свобода, за... живота си. Доста сме търпели вече. А? – обърна се той изеднаж към Кутрев. – Какво ще кажеш?

– И аз казах, даскале, и ти го каза: да бех излезъл да защитя сестра си, немаше да я доведа до гроба ѝ... това там с поляка. Така е со целия народ, со целия наш живот.

Той изпуши цигарата си до самия ѝ крайчец и стана да си върви. Вардарски вече нищо не продума, не отговори и на поздрава му. Останал сам в стаята, той подпря ръце на колената си и стисна глава между длете си длани. Огънят в мангала топлеше по лицето му и бе се покрил с тънък пласт бяла, пухкава пепел, но между отделните разгорели се възлени жарта светлееше ярко и пред втренчения поглед на учителя се отваряха там огнени дълбини. Там, в

блясъка на тия пролуки между бялата пепел, във всяка една от тях той виждаше Ния Глаушева – цяла озарена и с всичката ѝ хубост, както бе я видял тая вечер край ламбата. Той местеше погледа си по огъня и навсякъде виждаше младата жена. Виждаше я ясно и се чудеше на тая игра на огъня и на своето въображение. Ния Глаушева беше в мислите му, тя бе влязла в душата му.

Вардарски се чудеше и се радваше на прекрасния образ пред погледа си. Но се надигаше час по час в сърцето му и друго едно чувство – някакъв неясен гняв и злоба срещу Лазара Глаушев. Това беше от ревност – глуха, несъзнателна; беше от огорчение и болка поради досегашния несретен живот на учителя. Щастлив беше Лазар Глаушев, а как бе живял досега самият той? Непокойната му мисъл прелиташе ту по-напред, ту по-назад през изминалите години на неговия живот и съживяваше в паметта му все такива спомени, които изпълваха сърцето му с огорчение и тъга. Той се виждаше далеко, далеко назад, дори в ръцете на майка си. Този бащината му къща беше пълна с люде – братя, сестри, все по-големи от него, но след смъртта на бащата те всички се пръснаха един след друг, не можеше да ги задържи бедният бащин покрив. Той остана сам с майка си в родната къщурка в Скопје, досам брега на Вардар. И шума на реката чуваше сега Вардарски, както винаги, когато си спомняше за детските си дни. По-късно той проумя – и то идеше като спомен от ранните му години, – едва по-късно проумя и си разясни сред каква тежка немотия бе растъл, но никога не бе познал глад и мъчителна нужда поне за най-необходимото. По-късно разбра той, че тъкмо в това беше голямата обич на светата му майка към него, най-малкия от децата ѝ, най-безпомощния. Иначе тя беше все навъсена и строга жена. Макар и да беше едва на преклонна възраст – той си я спомняше все стара, с побелели коси на слепите очи, под черната вдовишка кърпа, – ходеше по цял ден да работи по чужди къщи и му донасяше в саханче гозба и комат хляб. Той мразеше с цялото си детско сърце тия

чужди къщи, дето се губеше милата му майчица по цели дни, и се радваше, като се връщаше тая вечер при него, та не бързаше да посегне към саханчето, а гледаше майка си с влажни очи.

– Ти яж – казваше тя кротко. – Аз не съм гладна.

Тя бе работила през целия ден и бе яла само еднаж – на обед; донесеното ядене беше вечерята, която ѝ даваха след работата, но тя я донасяше вкъщи за него. По-късно той забелязваше бледността по лицето ѝ, тежката умора, която сковаваше гребното ѝ тяло, но не знаеше как да ѝ помогне, що да ѝ каже. Седеше пред саханчето на ниската софрчка и мълчаливо ронеше сълзи. Не знаеше как да го успокои майка му, а сядаше и тя до него, прегръщаше го с едната си ръка и с другата топеше залчата в саханчето, слагаше ги в устата му. Той послушно, покорно ги гълтеше заедно със сълзите си. Така майка му донасяше понякога и възлища за мангала, и дръвца, донасяше му и по някоя грешка. Когато останеше без работа, тя беше много угрижена и много строга, мълчеше по цели дни с посивяло лице. Тя не можеше да намира всеки ден работа по чуждите богати къщи из града, но и в такива дни той не оставаше без залък и огнец в мангала. Такава беше нейната майчинска обич. Тя не го галеше, рядко ще го притисне към себе си или ще го целуне по бузата едва-едва, но може би и просеше, за да го нахрани и стопли. Като знаеше какъв суров е животът на бедните люде, тя, види се, не искаше да го изнежва и глези, а го прати в градското училище още по онова време, когато там се събираха едва петдесетина деца, и то по-заможни. Запомнил бе той от майка си думи, пълни с мъдрост и сила. По-късно скопската църковна община реши да го изпрати в Самоков да се учи на по-голяма наука. Вардарски тогава беше само на четиринайсет години, но майка му го изпрати, без да пролее ни една сълза, и му рече:

– Върви, синко, на далечно място отиваш, ама ти никога от нищо да не се плашиш. Учи там наука, ама гледай още повеќе да спечелиш добро име и чест между людете.

Той вече не я видя. Когато се върна след години в родния си град, намери само гроба ѝ.

В Самоков той бе стоял две години, сетне бе заминал да се учи в Прилеп, а оттам в Габрово. Ходи след това по разни места вече и сам да учи другите, а после бе захвърлен в Анадола. Тия четири години в далечното анадолско село бяха като тъмна пропаст, която разделяше живота му на две половини. Срещал бе той всякакви люде, но там, в далечното загубено анадолско село, бе срещнал друга една човешка душа, за която си спомняше, както за родната си майка. Той пристигна там изтощен от недояждане и от всички мъки при това дълго и мъчително пътуване, а удареното му око беше отворена рана. Посочиха му една изоставена колиба на края на селото и той легна там, за да умре под пробитата ѝ стряха. Но влезе при него Ибрахим и не го напусна осемнайсет дни, докато се върна той наново към живота. Ибрахим беше млад селянин, хранеше го всеки ден с козе мляко, доведе му и лечител за окото. Един турчин бе му извадил окото, а друг турчин го спаси от смърт и от големи страдания. Ибрахим му каза еднаж и го гледаше с големите си кафяви очи:

— Аллах те изпраца при нас в неволята ти и ние не бива да те изоставим.

Като си спомни Вардарски сега за своята майка, спомни си и за Ибрахим. Сърцето му преливаше от обич и тъга — за измъчената му майка, за най-добрия човек, когото бе срещнал в далечния Анадол. Разтърбу се той и за себе си — Ния Глаушева беше чужда жена...

Вардарски скочи и дръпна тамбурата си от стената. Тихо, едвам чуто звъннаха опънатите струни. Той седна пак край огъня и сложи тамбурата в скута си. Но не дръпна ни еднаж по струните с гъвкавата черешова коричка. Седя дълго тъй и току изхриптя гласът му в малката тиха стая като чужд и пълен със съзвиз:

— Не ще засвириш ти, не ще запееш с такава злоба в сърцето си.

X

Влезе Султана Глаушева в малката стая. Отдавна не бе влизала тук. След като се настаниха в тази стая Лазар и Ния, тя рядко влизаше в нея или само ще надникне от прага. Беше слънчева пролетна сутрин и Ния бе раздигала всичко, за да почисти. Сега отново подреждаше стаята.

— Сè току раздигаш — рече Султана.

— Да поизчистя, майко. Обичам да ми мирише на чисто.

— Е, докато не ти врекне нещо в ръцете. Сега си слободна, а като се улови нещо за полите ти, не ще можеш да чистиш толкова.

Ния не отговори. Свежървата не пропускаше случай да не ѝ заговори за деца и всяка нейна дума или намек пробождаше като с нож сърцето на младата жена. Не я жалеше много свежървата — толкова голямо беше вече нетърпение то ѝ да има внуци и от втория си син.

Ния направи място и каза:

— Седни, майко.

Султана веднага седна, та Ния се учуди. Покани я тя само от учтивост, че нямаше и де да се седне. Колко беше стаята, а край стената бяха наредени три големи сандъци, върху тях сега бяха наслагани постилки, завивки, възглавници. Ния бързаше, но изеднаж се спря, обърна се към свежърва си...

— Майко, нели виждаш в каква теснотия живеим с Лазе, а цела къща стои там празна. Ами защо така, защо...

— Не знам аз, щерко. Той, Лазе, така иска.

— Ами кажи му и ти, майко. Бащина къща ми е. Ще живеим там като люде и на вас тука ще ви стане по-широко. Кажи му и ти.

— Нема що да му казвам аз. Майката... като квачка: иска пилетата ѝ да са сè около нея, до нея.

— Това са само думи. Не е разумно човек да държи само на думите, а да не вижда кое е по-добро.

— Думи... Ти искаш да ми отведеш сина, да го заведеш в бащината си къща. Това не са само думи.

— Нема да отидем през море — ето: на същата улица. Ела и ти с нас, елате сички с нас, там е по-широко.

— А! Що говориш ти, Нию... Да оставя аз своята къща и да отида в къщата на Аврам Немтур. Ще ми се смея и мало, и големо, ще ме поругай.

— Но помисли, майко. Защо да ти се смея... Там е похубаво, по-широко и е моя къща.

— Не.

— Не. Това е упоритост и тѣй, хваща се човек за нещо като слепия за моягата. Ами вижда се ясно: оная къща е по-голема и защо да не идем поне ние с Лазета. Много по-харно ще ни бъде там. Ти казваш... като квачка, но ние не сме кокошки, а сме разумни люде.

— Ти остави сега това — махна нетърпеливо с малката си суха ръка Султана. И продължи: — Ето веќе пета година. Време е веќе да се потърсиш.

По лицето на младата жена отеднаж изби гъста руменина. В смущението си тя бързо се обърна и продължи разселяно да подрежда стаята. Ето затова бе дошла тук свекървата... Старата изеднаж се втурна в живота ѝ, в най-интимния ѝ живот и не както много пъти преди, както преди малко — издалеко, с пожелания и намеци, с недомлъвки, а направо, с твърд, строг глас: време е веќе! Ния трябваше да признае своето безплодие, да тръгне да се лекува, да позволи на други, чужди люде да се докосват до нея, до тялото ѝ, да я питат и разпитват. Най-напред свекърва ѝ — ето, започваше и Ния трябваше да ѝ отговори. Това не бяха току-тѣй подхвърлени думи и старата нямаше вече да я остави. Сега започваше истинското ѝ страдание, не можеше повече да го крие, да смекчава тая постоянна болка на сърцето си с надежди и всякакви самозалъгвания: „Ето веќе пета година!“ И старата жена продължи без милост:

— Каквото и да е, никоя жена не ще остане тѣй, ето в пета година. Ти, Нию, може да си като майка си.

Червенината по лицето на Ния бързо изчезна и се показа около носа и устните ѝ жълтеникава бледност, която също тѣй бързо се разля по цялото ѝ лице и под възмургавата кожа изглеждаше като студена, влажна слянка. Старата Глаушица я удари право в сърцето, пробуди всичките ѝ страхове, цялата тревога и мъка около безплодието ѝ. Ния най-много се страхуваше от това, че може би приличаше на майка си, която бе родила само нея на седемнайсетата година от женитбата си. А самата тя може и никак да не роди... Ния не отговори веднага на свекърва си. Нямаше сили; би я издал гласът ѝ, всяка прибързана дума. Тя искаше да скрие своето преголямо огорчение от майката на Лазара и гнева си срещу нея, който сам избухна в сърцето ѝ като огън. Престори се, че е много заета с работата си, навече се там, зад един от сандъците, за да избърше скришом гвете сълзи, потекли сами от очите ѝ; поизкашля се тихо и като усети най-сетне сърцето си достатъчно укротено, рече, но пак без да погледне свекървата:

— И аз мисля за това, майко. Ама не знам що да правя. Султана веднага се улови за думите ѝ:

— Ти не знайш, откъде ще знайш ти, ама аз знам. — Старата бе забелязала резките промени по лицето на снаха си, но помисли, че това е поради младежката ѝ свенливост. Тя продължи бързо, сякаш да навакса загубеното време: — Нели сега аз съм ти майка, за сичко аз трябва да помисля най-напред. Има тука, в Преспа, една жена, тя разбира от тия работи. Ташка Утката ѝ викат. При нея ще идем. Много невести са имали полза от нея. Божевата снаха с нея роди след цели осем години, на Рамневата снаха пак тя помогнала и колко други още, кошто аз и не знам. Хайде. Днес или утре ще идем да те види.

Отново се показаха сълзи в очите на Ния, но сега не ги скри. И пак изби червенина по цялото ѝ лице. Тя изгаряше

от срам и се потърси от погнуса, като помисли, че може би ще бъде принудена да покаже тялото си пред чужди очи, че може би чужда ръка ще я пипа и опипва. Но нека, нека, щом трябва. Макар да не беше загубила съвсем надежда, голяма беше мъката ѝ, че още не можеше да роди, не можеше да изпълни това, за което преди всичко друго бе благословена жената. Лазар никога не беше ѝ казал ни една дума и дори бе отклонявал нейни далечни, предпазливи опити да поддържа надежда в него, пък и да се оправдава, но тя знаеше и знае не само по себе си, че всеки жив човек милее за рожба, че в рожбите ни продължава нашият живот. Тя не бе загубила надежда, че ще роди, но, наистина, беше вече в петата година, откакто бе омъжена. И сега, щом старата майка... ех – да става по-скоро, което трябва да стане!

Старата Глаушица като че ли позна мислите ѝ... та рече:

– Оная вещица, Утката де, иначе не е цвете за мирисане, ама като си в нужда, не е срамно да потърсиш лек и колай от когото и да е.

Опита се Ния да отклони горчивата чаша, а вече знаеше, че няма да я избегне и ще я изпие до капка:

– Ами, майко... като влезем там, целият град ще ни види, целият град ще знай защо...

– Да я повикаме, ако искаш, тука. Като ѝ пуснеш в ръката едн грош повеке, тя и дома ще ти дойде, и където искаш.

– То е сѐ едно, майко.

Пак без да иска Ния, очите ѝ плувнаха в сълзи. Ето сега виждаше тя какво проклятие тежеше върху нея. Отсега нататък тя не можеше никого да залъже, не можеше да отминава без внимание чуждите зли думи, злия присмех, не можеше да крие мъката си от чужди очи, не можеше и сама себе си да залъгва. Днес или утре тя ще поеме върху плещите си и пред очите на цяла Преспа тежкия кръст на жена, прокълната с безплодие. И може би за цял живот... Тя се

изправи срещу свекърва си и старата жена се учуди, като видя отеднаж лицето ѝ толкова ведро, погледа ѝ ясен и твърд. Ния само попритисна една в друга ръцете си и рече:

– Утре, майко. Утре ще идем.

Още като почна Султана Глаушева да се облича на другия ден за излизане, в мислите ѝ пак оживя Катето – най-малката ѝ щерка, която тя сама уби с отрова, като се опитваше да я запази от позор. Никога не беше престанала да мисли за злочестото си дете, да си спомня за умрялата си щерка и тя беше в сънищата ѝ едва ли не всяка нощ, но като дойде и сега в мислите ѝ, Султана почувства в сърцето си студенина и страх. Тя се помъчи да прогони тия си мисли и дори милия образ на каетата си дъщеря, а иначе тъгуваше и се вайкаше, когато се случеше да не я види насън няколко нощи. Но защо тъкмо сега дойде Катето в мислите ѝ?... Помилуй ни, Господи, пази ни от всяко зло! Докато връзваше Султана голямата бечка кърна на главата си, ръцете ѝ леко трепереха.

Ния облече широка тъмноредвена вълнена рокля с гва волана от тъмноредвена коприна, облече и салтамарка от черен атлаз с широки ръкави, макар да беше топъл априлски ден. И лицето ѝ, колкото беше бледо, в тия тъмни дрехи изглеждаше още по-бледо и строго. Като я видя Султана с такова лице, още повече се разтържи сърцето ѝ за умрялата ѝ щерка, но едва ли не се скара на снаха си:

– Ау, Нийо! Що си се облекла в тия дрехи, в това чернило! Млада си, душко, пролет е вънка. Да не сме тръгнали на... – не се доизказа Султана и дори се поизчерви от яд за лошата дума, която дойде сама на езика ѝ. – Тъй де – сонна се тя сама на себе си: – Тръгнали сме за добро.

– Ако, майко – отвърна тихо Ния. – Пък и не сме тръгнали на сватба.

— Ама ти не бой се, щерко! — повиши глас Султана, но повече себе си да успокои. — Ще видим що е там, пък може и така да си дойдем. Наша воля.

— Не се боя, майко.

Султана повеле снаха си по крайни, по-глухи улици, но пак ги срещнаха много люде и кой ли не ги познаваше и двете в Преспа! Поздравяваха ги с почит и мъжете, колкото ги срещнаха, и всеки от тях познаваше майката и невестата на Лазара Глаушев. Двете жени минаха и край къщата на Аце Кутрев, потънала сега в зеленина, но те не знаеха, че тук живееше и Райко Вардарски. А къщата на Ташка Утката беше на другата страна на същата улица. Много очи ги видяха, като влязоха там, видя ги и Митра Кутрева през оградата на градината си.

От вратника на Утката започваше малко дворче, тясно и стръмно надолу, та къщурката ѝ беше като в земята заровена. Никой не излезе да ги посрещне, тихо беше в тясното дворче, нямаше ни куче да залае, ни кокошка да пребъга с кръсък. Като приближиха двете жени и се поколебаха пред самата врата на къщурката, чу се отвътре силен женски глас:

— Влизайте, влизайте...

Вратата се отвори и пак никой не се показа отвътре. Султана прекрачи сърдито високия праг, влезе след нея и Ния. Султана се поспря там — отворила им бе млада, гребничка невеста с големи черни очи и черен мъх на горната ѝ устна — не беше това Ташка Утката. Откъм дъното на стаята се чу същият глас:

— Добре дошла, Глаушице!

Стаята беше мрачна, с нисък, гъсчен таван и там, в дъното ѝ, бе застанала една друга жена; Султана веднага позна Утката.

— Не си сама... — рече Султана и стоеше все там, до вратата, негли беше готова да се върне.

— Не съм сама... Влезте, влезте. Ето тука... — И Ташка отвори друга една врата към съседна стая. — Повелете вие

в тая стая... тя, Илка, тука ще си остане, ама и тя си е мой човек.

Двете Глаушеви влязоха мълчаливо в съседната стая, влезе след тях и Ташка, затвори вратата. Насреща светлееха две малки прозорчета и се притискаше в тях гъста зеленина, та не се виждаше нищо повече наоумък, а бяха окачени и на двете прозорчета шарени завески, сега дигнати догоре. Стените бяха наскоро варосани, край една от тях имаше мундер с твърди възглавници и шарена, добре опъната басмена покривка; край отсрещната стена се ширеше нисък огър, послан с мека ямболия, наредени бяха и там възглавници, но бели, пухени. На пода между мундера и огъра бе послан килим, весело светлееха по него ярки шарки. Чисто беше тука, спретнато, уютно.

— Повелете, седнете — покани Ташка отново гостенките си, а през цялото време не сваляше от Ния своите засмени, живи очи; много млади бяха очите ѝ за нейната възраст — тя беше може би към шестдесет години, спретнато и чисто облечена, макар грехите ѝ да бяха доста износени. Ния също я поглеждаше с любопитство — Ташка не беше някоя грозна и страшна вешица, както си бе мислила тя, но все пак от нея като че ли се излъчваше някаква тревожна сила. Двете гостенки седнаха на мундера, а Ташка рече: — Знаех аз, че ще дойдете.

— Откъде ще знаеш... — отвърна остро Султана Глаушева. — Ние не сме и мислили допреди два дена.

— Не сме мислили, но като дойде, отеднаж се решава човек. Как нема да дойдете: секоя жена иска да роди. Пък аз знам коя тукашна невеста ражда и коя не ражда.

Тя се отдръпна към огъра и седна срещу Ния. Усмивката изчезна от очите ѝ, тя се замисли и цялото ѝ лице се промени, та сега изглеждаше по-стара. Ръцете ѝ бяха много едри, но както бе седнала неподвижно на огъра, те изглеждаха като чужди в скута ѝ, може би поради силата, която напираше в тях.

— То си е така от Бога — подзе приказката ѝ старата

Глаушица. – Сека жена трябва да ражда. Моята невеста ето веќе в петата година... рекохме да те попишаме нема ли лек за такава работа.

Ташка сякаш не я и чу, а заговори като на себе си:

– Отдавна не бех я виждала отблизу: пораснала, станала жена. Голема хубост... Кой знай дали има друга такава жена в Преспа, не съм виждала друга такава жена. Тъга ме хваща, като я гледаш. Ама ето и тя лежи с мъж, деца ще ражда. Тебе, синко, за това те създал Господ: само за хубост. Да ходиш между люде и секој да се чуѓи...

– Ти сега да не искаш да я отделиш от мъжа ѝ! – сопна се Султана.

– Не бой се, свекърво. Никой нема да я отдели от мъжа ѝ – таква е сърцето ѝ, привързва се еднаж засекога, нели виждам. Такива са очите ѝ като бистри кладенци, до сърцето ѝ виждам. И крвта ѝ е блага, нели виждам как се червенеј по лицето ѝ, а да беше крвта ѝ по-люта, можеше и до царски сараи да стигне.

– Ние си я знајме Ния – спореше Султана. – Тя, ако искаш да знајш, като царица си живеј, мојт син на ръце я носи, ама ти сега кажи ни това, за което сме дошли при тебе.

– Не се луту – отвърна кротко Ташка и все тѣј замислена. – Ти друго и не искаш да знајш, а само това: дали ще ти роди внучета. И син ти затова се оженил за неј – за да спи с неј. А и тя самата като сички... Не мислиме ние много за хубост, не умейме да ѝ се радваме. А нема поголема хубост от женската. Ни цветето, ни звездата горе...

Ния се заслуша в думите ѝ, не се изчервяваше така често и дори понечи да ѝ възрази на няколко пѣти. Тя знаеше, че е хубава, но доколкуто мислеше за својата хубост или какво да облече, каква кърпа да сложи на главата си – то беше нај-напред заради Лазара. Така и се радваше тя на својата хубост – с неговото постојанно възхищение от неј самата, с неговата обич към неј, с неговите ласки. Не ѝ

трябваша царски сараи!

Ташка стана от огъра, за да успокои нај-сетне старата Глаушица, но не мѣкна и все тѣј, като на себе си:

– Ама пѣк и такава е женската хубост: гори и прегаря. И мѣжът затова посега към неј: да я има, в леглото си да я занесе...

– Пејш като по книга – прекъсна я Султана.

– Мене, сестро, това ми е работа... Виждала съм много жени и много мѣже, та знам каква сила играј меѓу нив. Е, хайде – поразбѣра се тя, – да видим сега що е, какво е с вас... то и трендафилът цѣфти и се разцѣфтява, докато кацне на него мѣжката пчела. После окупва... Стани сега, щерко, да те видя още еднаж, да те видя по-харно... – Ния стана и като не се сецаше да се покаже от всички страни, Ташка започна да я оглежда, да се вѣрти околу неј. И продолжи: – Ето... и под дрехата ти личи. Тесна си. Не си като корито, та секоја година да лежи дете в тебе. Затова и не си хванала досега, такава е употребата ти. Трѣба и да те поопипам – посегна тя с двете си едри ръце и бѣрзо добави: – Ама знам: нема да ми дадеш да те пипам...

– Не, не... – простена Ния и се отдрѣпна.

– Знам си аз. Такава си ти. Некои невести ми легат като крави и като взема да ги барам по корема, примикават... Не бой се, нема да те пипам сега... ама ако стане нужда, то се знај, и ти ще легнеш.

– Их... – намръщи се гнусливо Султана. – Какво женице си!

– Ами тука сме сѣ жени, пѣк ние жените сме си безрамни. Сегни сега, щерко, и слушај – каза тя на Ния и сама седна пак на огъра с ръце вѣрху колената си като мѣж и ръцете ѝ излеждаха още по-големи, с разперени прѣсти. Тя продолжи с равен, професионален тон: – Жена, която не ражда, може да е вѣрзана с едн, може с два, може с три пояса. Пѣрвият е нај-лесен за развѣрзване. Отпатѣк Саридере, в една впадина има кладенче, викаат му Самогивското кладенче. Ти го знајш, бабо Глаушице. На деветдесет крачки

от него, по височината над него, има един голем камен, отдалеко се вижда. Викам му Пърчило. Знайш го и него, бабо Глаушице, сички го знаят в Преспа. Която жена не ражда и иска да роди, ще стане преди изгрев, ще отиде и ще се измие на Самогивското кладенче. Сетне ще се покатери към Пърчило и ще се завърти около него три пъти и пак ще се върне и още един път ще се измие на кладенчето. Като се измие втори път, ще откъсне парченце от кошулята си или от друга своя греха и ще го върже на шипката край кладенчето. Това да стане, преди да изгрей слънцето. Ще чака да минат от тоя ден четирийсет дни, да мине и отmine месецът ѝ, пък ще види и познай дали се развързал поясът ѝ. Ако това не помогне, има тя втори пояс за развързване. За втория пояс ще гоиде при мене. Ще ѝ дам билки да пие, каквито аз знам. И ще идва при мене секи ден или девет дни, или деветнайсет, или двайсет и девет. Аз ще позная и ще ѝ кажа колко дни да идва. И секи ден ще разпиривам корема ѝ со зейтин, както аз знам. Ще ми донесе и една ока зейтин. Ако и това не помогне, тя има трети пояс. За третия пояс – проточи глас Утката и цяла се обърна към младата жена, втренчи в нея поглед; Ния едва сега забеляза, че очите ѝ бяха възчервеникави и като да плееше жар дълбоко в тях. Утката изеднаж отсече: – За третия пояс трябва да ти кажа насаме. Да е майка ти тука, пред нея най-после може, ама пред свекърва ти не може. Е, чакай, чакай... Ето аз ще ти пошепна, а ти слушай харно – и тя се гизна от мястото си с ръце на колената, пристъпи и се облегна върху рамото на Ния, която усети старческата ѝ гръд, мека и увиснала, усети и гъха ѝ, топъл, влажен и вонящ: – Шу-шу-шу... ако имаш трети пояс, може да ти го развърже само друг некой мъж, чужд, не твоят. Твоят...

Ния се гръпна – от меката, отпуснала се плът на Утката, от влажния, вонящ гъх, от думите ѝ. Утката се изправи до нея и продължи гласно:

– Твоят, ще рече, не може. Грешката може да е у него. Некога са убивали безплодните жени с камъни, ама сега се знай, че колкото може да бъде виновна жената, толкова може да бъде виновен и мъжът... Аз знам... Омъжи се некоя и с години нема деца; умре той, омъжи се тя повторно и още първата година ражда. Ти що се гърпаш така... Не може ли мъжът, жената ще си потърси колай, защо да стои безплодна, щом Господ я благословил да ражда?

– Как така, мори? Що говориш ти? – настръхна старата Глаушица. – Чужди ли деца ще раждаш при мъжа си, в къщата му!

– Той може и да не знай – отвърна Утката. – Що, като не го бива? Ще ги направи друг, чудо големо, пък той ще ги отгледа и пак ще бъдат негови. Да се плоди светът и множи...

– Не може да се живееш с такава лъжа – продума Ния тихо.

– Лъжа – приподигна рамене Утката, присви устни. – Тука нема лъжа, щом ще гоидат деца. А той, мъжът, като я взел такъв, неспособен, и я гържи... Нема лъжа тука, най-важното са децата.

– Що говориш ти, Утка – разшири лакти Султана Глаушева, като да беше готова да посегне и с ръце към безрамната лечителка. – Во секо нещо трябва да има ред и закон. Со чест трябва да се живееш. Ако искаш да знайш, сичките проклетии са най-напред у жената.

Таука Утката отговори тъкмо на нейните думи, но гледаше пак в Ния:

– Така се връзваме ние, жените, сами. Децата се раждат от нашата утроба, от нашата кръв. Мъжът мине-замине. Ако не тоя, може и друг да бъде. Те са като кучетата. Елимите¹ некога живеали по-слободно. Били по-умни люде. С мъж можеш да се срещнеш секогаш, когато сърцето

¹ Елимите – елините, древните люде.

ти поиска. Не е никакъв грях. А ние сами се връзваме и погаба скришом стават още по-лоши работи. Това било от Бога, онова било от дявола, а грях ли е да се наситиш, когато си гладен, да пиеш вода, когато си жаден? И то е като глада и жаждата...

Султана скочи:

— Ама що сме седнали да я слушаме тая! Ти не знайш — обърна се тя към Утка, — ти не знайш що е от Бога и що е от дявола, а? От Бога е да живееш с ред в живота си и с чест между хората, а тебе дяволът ти е в сърцето и живееш като кучка! Мъжете били кучета, ами затова са създадени мъжът и жената, да бъдат другари и в добро, и в зло. Кучета били, ами що е жената без мъж — ето разпасана кучка като тебе! Хайде, Нийо, да си вървим...

И старата Глаушица се отправи към вратата с непривично бързи стъпки, но Ния тихо подвикна след нея:

— Майко, чакай... — Тя пристъпи бързо към свекърва си и тихо ѝ пошепна: — Требва да ѝ платим...

Султана Глаушева мълчаливо се наведе, посегна и дигна нагоре черния си фъстан, наведе се пак и дигна втора подобна дреха, наведе се още еднаж и ръката ѝ потъна в дълбок джеб на трета подобна дреха. Извади оттам бяла кърпичка, единият край на която беше вързан на голям възел. Започна да развързва възела и попита с леден глас, без да погледне Ташка:

— Колко ти чини?

Обади се бързо Ния:

— Искам да взема от билките... нели каза, имала си некакви билки.

— Имам — отговори Утката. — Ще ти дам.

Тя влезе в съседната стая, тропна там сандък или долап. Старата Глаушица я посрещна още като се показва пак на вратата:

— Слушай... да не са отровни билките ти...

— Не са. Сладки билки са. Отварят утробата. Дай си, невесто, кърпата.

Утката развърза една платнена торбичка — полъхна на сухи горски треви. Ния ѝ поднесе кърпичката си. Утката бръкна девет пъти едно след друго в торбичката, изваждаше оттам, доколкото можеше да хване с четирите си пръста, от тревите, и продължи:

— Ето, за девет дни. Нели виждаш по колко вземам. Ще свариш сутрин половин ока вода, ще сложиш от тревите, докато ври, и веднага ще я свалиш от огъня. Като изстине, ще я изпиеш на три пъти през деня. Третия път — преди да си легнеш. Ще ти мирише устата на хубаво и мъжът ти... хм... ще се радва. Ами нема ли да искаш да ти разтривам корема? То така върви.

Ния неволно погледна големите ѝ ръце и промълви:

— После... Да опитам с тревите...

— Може и после. Ще донесеш и една ока зейтин.

— Кажы сега колко ти чини — повтори старата Глаушица с ядно присвити устни.

— Една междудия.

— Бре... Много, мори... — не се сдържа Султана, но бързо подаде на Утката голяма сребърна пара.

— Според хората: на едни повеке, на други по-малко — отвърна спокойно Утката и додаде: — Па като ти се роди внуче, ще ме каниш на пипулицы. Хайде со здраве.

В предната стая пак се спусна да им отвори младата жена там. Султана Глаушева сега я изгледа враждебно и попита с престорено любопитство:

— Това твоя щерка ли е?

— Не ми е щерка — отвърна иззад нея Утката. — Ти нели знайш, аз немам ни син, ни щерка.

— Аха... и на нея ще разпасваш пояс. Затова я държиш тука.

— Хайде, майко — побутна леко Ния свекърва си уплашена, да не би тя да каже и някоя още по-остра дума.

— — —

Като излязоха двете Глаушеви от вратника на Ташка Утката, слънцето вече залязваше. Видяха ги и сега людето от околните дворове и градини и още там зашумя, запълни зорада мъгла:

— Султана Глаушица забела младата си снаха у Ташка Утката! Ще я лекува...

— Лекува тя, Утката... Събира в къщата си сѐ ялови невести и всякакви пуцове...

Като се стъмни добре и по тия крайни улички на Пресна не се мяркаше жива душа, пред вратника на Ташка Утката се спря Таки Брашнарлов, озърна се предпазливо и безшумно влезе в двора. В тъното на стръмното дворче светеха две прозорчета със спуснати завеси. Брашнарлов се отпрати напътък с бързи, тихи стъпки. Той не забеляза, че иззад оградата насреща го видя и позна в тъмнината пак Митра Купрева; виждаше го бе тя да влиза и друг път в тоя вратник.

Той почука на вратата на ниската къщурка, но не го чака да му отворят, а сам влезе в предната стая. Изправи се сред стаята с високия си ръст и веднага видя младата невеста при светлината на малката газена ламба, срещна погледа ѝ, втренчен и любопитен; сетне младата жена бързо наведе големите си черни очи, лицето ѝ пламна, та черният мъх по горната ѝ устна се очерта още по-ясно. Брашнарлов едва-едва докосна засуканите си мустаки, по устните му заигра крива, мазна усмивка. Той изви големите си, тъмни очи към Утката и кимна леко. Утката хитро му намигна, сетне се обърна към младата жена с кротък глас:

— Ти върви отпътък, Илке...

Младата невеста веднага се врътна и Брашнарлов я проследи с поглед, докато изчезна тя в съседната стая. И тъй, с поглед напътък, той попита на турски:

— Кококо ще иска?

Утката го изгледа с презрително сфити устни и отговори също на турски:

— Ти сѐ за парите питааш... Тя пари не иска. Парите на мене ще дадеш. Хайде върви... — побутна го тя и продължи на преспански: — Искам да спя, уморена съм днеска. — Брашнарлов се запъти към другата стая, но Утката подвикна след него: — Знаеш ли кой беше днеска тука, при мене?

Брашнарлов се обърна и попита с мимика:

— Кои?

— Ния Глаушевата.

Той отвори широко очи, долната му челюст увисна, като да се откачи изеднаж. Те се гледаха мълчаливо и Утката примигна с двете си очи. Сетне той преглътна и рече с пресипнал глас:

— Да ме събереш с нея, петдесет алтъна ще ти дам. Сто ще ти дам!

Утката наведе очи:

— Ех, чорбаджи... Такава жена не можеш да купиш и за цела планина алтъни, за никакво богатство. Ама — дигна тя към него лукав поглед — и тя си е жена. Секоя жена, ефенди, ако не за пари и богатство, за хубава руба, ако не по мерак, за детенце ще я покориш. Така сме си прокълнати ние, жените. Хайде, хайде върви...

Брашнарлов се обърна и влезе в съседната стая, затвори вратата след себе си.

XI

Ставало бе много пъти дума между преспанските общинари за девическо училище. Дори общината писа писма по някои места, да търси учителка. Но тогава по Българско учителките бяха малко и не се намери учителка за Пресна. Пък и някои от преспанските общинари не влагаха голяма ревност за женското училище.

— Ще минем засега и без женско школо... — рече направо Яким Ортомар. Той винаги все така се противеше.

Като отвори дума Ния Глаушева за женско училище в Преспа, зае се да намери учителка Райко Вардарски. Омиде той най-напред пред училищните настоятели да попита каква плата ще отдели общината за учителка.

— Ами, даскале — рекоха те, — учителката, каквато и да е, тя е жена и голема плата нема да ѝ е нужна...

— Нема тук мъж, нема жена — възрази Вардарски. — А учител по-лесно ще намерите, нежели учителка.

— Е харно, даскале, харно. Добра плата ще ѝ отсечем. Ти пиши...

— Ами училище, сграда за девическо училище?

— Ще намерим, лесно ще намерим — обещаха щедро училищните настоятели. — Ти само учителка намери.

И Райко Вардарски намери учителка чак в Шумен. Имаше по много места той люде, с които бе учил, и други, които самият той бе учил; писа им пламенни писма да ги моли и увещава, да ги пита и разпитва и се вдъхновяваше за тия многобройни писма колкото от ревност за народна просвета, толкова и от голямо желание да угоди на Ния Глаушева. Учителката пристигна в Преспа през есента, тъкмо бе започнала учебната година, и потърси най-напред него — учителя Райко Вардарски; в непознатия ѝ град тя знаеше само неговото име.

Отседнала бе в един от преспанските ханища, като мъж, който пътува по своя воля и без страх. Там я намери Вардарски, седнала на едно триножно столче, а край нея — багажът ѝ: един голям вързоп и един сандък, тежък като олово, пълен с грехи и книги. Ханджията и слугите му стоят далече от нея, не смеят да ѝ продумат. Не са виждали и те гори — ханджии — да пътува сама жена и толкова млада. Вардарски се приближи и попита черната превръзка на сялото си око, както винаги, когато се смущаваше. Учителката каза името си: Иванка Руменова.

— Вие нема да останете тука, в хана — каза Вардарски. — Те ще се погрижат...

— Седнете, седнете — прекъсна го учителката. — Искам да си поговорим с вас, и двамата сме учители.

Той придръпна друго едно столче, седна срещу нея.

— Пушите ли? — попита тя изеднаж. И добави: — Дайте ми една цигара!

Вардарски се учуди на желанието ѝ, но не изгаде учудването си. Той извади тютюневата си кесия, премести я мълчаливо от едната си ръка в другата — не се решаваше да я подаде тъй на учителката. Тя каза някак предизвикателно:

— Направете ми една цигара.

Вардарски веднага се залови, сви бързо и ловко цигарата, но не я залепи, а я подаде с хубав жест на учителката — сама да си я залепи, както ставаше това, с върха на езика. Ханджииите отплатък гледаха с опулени очи — в Преспа пушеха само туркините. Сви си цигара и Вардарски, после извади огниво, запали го и го поднесе на учителката. Тя попримига смутено с очи и мълчаливо отказа да запали цигарата си. И току попита:

— Вие тукашен ли сте?

— Не.

— Има ли други учители в Преспа?

— Още трима. Тукашни люде. Стари учители.

— Как сте си разпределили работата?

— Те водят четири отделения. Аз — два горни класа.

— Прощавайте, че ви разпитвам така... аз за себе си...

Сега аз трябва съвсем отначало с момичетата, нали? И сама, нали?

— Да.

Тя мълчна, загледа се някъде пред себе си. Вардарски я поглеждаше изпод вежди. Както бе седнала на ниското столче, учителката изглеждаше гребна на ръст, но в движенията ѝ се долавяше сила и ловкост. Тя погледна някак учудено незапазената цигара, позавъртя я между пръстите си, пос-

ле бързо я пусна на пръстения под и я затисна с мъничката си обувка, сякаш искаше да я скрие. Вардарски проследи всичките ѝ движения с едва присвити устни: „Хм! Твоя воля...“ Учителката пак попита и като че ли искаше да го изпревари:

— Знаете ли защо дойдох тук чак от Шумен?

— Нищо чудно — отвърна Вардарски небрежно. — Даскалска участ. Човек може да ни срещне по сички пътища, накъдето ветърът ни отвее.

Тя обърна към него очи и Вардарски видя, че бляха сиви, та погледът ѝ изпод тъмните, доста дебели вежди изглеждаше светъл, ясен и дори остър, но тая острота се смекчаваше от естествената червенина на бузите ѝ, която и сега не беше изчезнала съвсем, макар че лицето ѝ бе побледняло от умора. Смекчаваше се остротата на погледа ѝ от общия израз на лицето ѝ — с бузи, закръглени по детски, с нежно и правилно извита брадичка, а устните ѝ бляха алени и също така по детски издути.

— Не само това — каза тя. — Не е само поради нашата даскалска участ, а нещо ме теглеше насам и веднага тръгнах, като научих от вашето писмо, че в Преспа търсят учителка. Македония... звучи ми някак особено това име... Може би защото го чуваме още от детската си люлка: Мизия, Тракия, Македония — три сестри рождени... Не знам как да ви обясня... после в училището... Александър Македонски, свети Кирил и Методий, свети Климент... А има и нещо друго: моят дядо по майка бил някъде оттука, от Костурско, заселил се в Шумен преди години. Той, докато беше жив, постоянно ми говореше за своя роден край и с голяма любов към тая земя.

— Нема да се разкайвате, че сте дошли тук — отвърна Вардарски. — Аз съм роден тук, в Македония, и не знам... винаги, когато ми се е налагало да я напусна, просто се разболевam от тъга по нея. Не знам как да си обясня и аз тая сила... може би защото е много хубава тая земя и людете са некакви... по-особени... Вие сама ще видите, като

поживеете тука. Малко ли е хубав Балканът към Габрово — ходил съм аз там, и какво ли не се ражда по равна Тракия, виждал съм и Цариград, людете другде са по-спокойни, по-тихи, ние, тукашните, сме по-люти, по-упорити... но ето тук има дух и по-сложен живот. Ами като говорят людете тук — паят, песни нареждат, пък и самите им песни какви са — от самото сърце извират. И вижте как са облечени селските жени, какво художество... ами... това е — жив дух има в тая земя, не можеш да го изкажеш с две думи, но ще го видиш насекаде, во сичко...

Иванка Руменова го слушаше мълчаливо, с любопитство, но и го разглеждаше, виждаше ѝ се любопитен и той самият, като се мъчеше сега да търси думи с оживено лице и припрени, неспокойни движения, а окото му пламтеше. Той също мълна и се унесе подир мислите си над чудната загадка, каквато беше и за него родната му Македония, нейните люде. После Вардарски гласно продължи и колкото говореше с устата си, толкова и с ръцете си, с лицето си, със светлините в окото си:

— Може би защото ние сме по-близу до стария свет... Атина, Спарта, Рим и по време, и по место... Може би защото сме в непрекъсната борба за живота си и со земята, и с небето, и со чуждите народи около нас, между нас, борим се с тях и се напреварваме... Вие и сама ще видите — заключи той изеднаж и прибра ръцете си в скута, но така изглеждаха тия ръце, като че ли всеки миг ще нарушат своя покой.

Руменова слушаше мълчаливо и току се усмихна, та просия лицето ѝ, показаха се между алените ѝ устни доста едри, бели зъби, в очите ѝ се отвориха светли, сияещи дълбини:

— Значи, аз добре съм сторила, като съм послушала сърцето си. Тук аз... така тръгнах по сърце, нещо ме теглеше насам. И добре се работи, нали?

— Добре се работи. Децата са много схватливи, а това е най-важното за учителя: да вижда, че хвърля семе на

хубава почва. Да вижда как расте и зрее плодът на труда му. Това за децата тук. А по-старите... хм! Те са по-други понекога. Ето сега те сички от една обща болест боледуват; за пари, лакомия за пари, пари да печелят. Сички. Пък сиромасите се не се свършват – стисна устни Вардарски презрително.

Те и двамата млъкнаха. Вардарски посегна за тютюневата си кесия, но в същия момент в хана влязоха Лазар Глаушев и Андрея Бенков. Вардарски се извърна цял напътък, да погледне, и рече:

– Двама от общинарите. С тях най-добре ще се разберете...

– Прощавайте, учителке – приближи се Глаушев. – Аз ей сега научих... Добре дошла! Сигурно сте много уморена...

Иванка Руменова му подаде ръка за поздрав и той я пое госта изненадан, а Бенков дори се изчерви от стеснение, като се ръкува с младата учителка. Още не беше прието в Преспа да се ръкуват мъже с толкова млада жена. Глаушев продължи:

– Тука не е за вас. Пътниците тука спят на розозки. Сега, на първо време, ще сте у Бенкови – посочи той Андрея Бенков. – Докато ви намерим постоянно жилище. Е, хайде, там ще ви заведем, с ваше позволение...

Учителката се изправи бързо, леко и тръгна също тъй с бързи, леки стъпки напред. Сега тя изглеждаше по-височка, беше стройна и във всяко нейно движение личеше силата и гъвкавостта на младото ѝ тяло. Глаушев се разпорежи за багажа ѝ, сетне те и четиримата излязоха пред хана. Отпред се простираше широкият „аплазар“ – в пазарни дни тук се купуваше и продаваше добитък и по целия площад се виждаха купчини тор и разпиляна слама; само през средата му се кръстосваха две немного широки пътеки, постлани с едър калдъръм, и там, дето се кръстосваха те, се издигаха зидана чешма с два чучура и дълго каменно корито. Над чучурите бе вградена мраморна, потъмняла вече плоча с турски надпис за великата милост на Аллаха и за

големите добродетели на Кязим Мехмед, който бе построил чешмата със свои средства за общо ползване. Иванка Руменова огледа площада – целият бе обграден с ниски гървени дюкяни, на няколко места едва се белееха отдавна неваросани стените на други няколко хана с механи и широки порти за колите. Но тая неприветлива гледка не смути ни най-малко младата жена: наврег, където бе ходила по Българско, та и в родния ѝ град Шумен, бе виждала също такива гървени дюкяни, калдъръми, дори и също такива чешми по площадите.

– Оттука, през чаршията, е по-близу, но – каза Глаушев и се обърна към учителката, – но за вас нема да е удобно.

– Защо? – погледна го тя учудена.

– Ами... жена в чаршията... Тука, у нас, жени не отиват в чаршията, може само некоя престарела баба да мине тъй, набързо. Или некоя по-стара селянка.

– Чудно... Каква опасност може да има, или може би преспанци не се държат прилично с жените в чаршията?

– Ние тука имаме доста турци и после... така е останало открай време.

– А вие лично какво мислите? – попита тя и премести поглед от Глаушева върху Вардарски и после върху Бенков.

Глаушев се усмихна едва-едва и рече благоразумно:

– По-добре е човек да се съобразява с местните нрави и обичаи.

– Що... от вас зависи – рече на свой ред Вардарски и гледаше мрачно с окоето си. Той не вярваше, че тя ще се реши да мине през чаршията, както не се реши и да запуши. А Руменова се улови тъкмо за неговите думи:

– От мене ли зависи? Добре. Да вървим през чаршията. – Тя тръгна, подхванала леко с ръка дългата си рокля. Тримата мъже бързо се изравниха с нея. Тя продължи: – Аз се боя от действително страшни неща, а защо ще се боя от някакви си предразсъдъци? Нрави, обичаи – да, но какво

е това, жена да не смее да мине през чаршията?

Тримата мъже мълчаха, сякаш и тримата се бяха заслушали в гласа ѝ, в нейния мек, източнобългарски говор. Лазар Глаушев вървеше до нея със свито сърце – боеше се от тая наистина гръзка постъпка на младата жена, боеше се от неприятни последици, но вървеше напред със спокойно лице. От другата ѝ страна вървеше Вардарски с широката си походка, размахал, както винаги, ръце, дигнал високо глава и окомото му се въртеше предизвикателно ту на една, ту на друга страна. До него вървеше Бенков едва-едва усмихнат, с наведени очи – къде ли не би тръгнал той, срещу какво ли не би тръгнал след Лазара Глаушев, щом Лазар Глаушев вървеше нататък!

Късният есенен ден беше към края си. Преспанци започваха да прибират стоките си, изложени пред дюкяните, да се готвят за затваряне, някои бързаха да свършат закъсняла или пък забравена работа и беше гостта оживено сега по чаршийските улици, край дългите редици дюкяни. Изеднаж откъм атпазар се зададе младата учителка и редом с нея тримата мъже. Един калфа там, в началото на улицата, опули очи, сетне изкриви врат към калфата от съседния дюкян, посочи с глава:

– Шиш!... скивай, манук... що гура насам!¹...

Малката група навлезе в чаршията и стъпка по стъпка около четиримата люде се възцаряваше тишина, като че ли тишината вървеше пред тях по тесните улички. Който бяха пред дюкяните си, прекъсваха всяка работа и гледаха младата непозната жена, други изтичваха тихо от вътре, едни гледаха навъсени, други с ококорени очи, а някои от по-младите преспанци не можаха да задържат усмивката си от голямо любопитство, от учудване и от някаква радост, че се случваше в чаршията такова чудно не-

¹ Скивай, манук... що гура насам. – Виж, човече... що иде насам.

що: минаваше там посред бял ден млада, хубава жена, дигнала гордо глава, и гледаше строго пред себе си. Преспанци гледаха мълчаливо, никой не отвори уста да подхвърли дума – редом с непознатата жена вървяха Лазар Глаушев и класният учител.

– Требва и тя да е учителка... – тихо пошушна някой.

На един кръстопът пред малката група се изпречи млад турчин със затъкнати в пояса му ножове и пищови. Той зяпна и отвори срещу учителката черни, кръгли очи, дигна бабаитски ръка към засуканите си тънки мустаки и викна безсрамно:

– Ох, бабам!...

Лазар Глаушев навъси вежди и едва-едва докосна турчина с презрителен поглед, но Вардарски се поспря, окомото му се наля с кръв и той изръмжа през зъби на своя анадошки турски език:

– Белята ли си търсиш, турчине! Не закачай мирните люде...

Глаушев бързо подгръпна другаря си, да не се спира. Отминаха нататък и четиримата, не се обади повече и турчинът. Никой от четиримата не спомена вече нищо за тая неприятна случка, но и разговорът им не вървеше. Минаха през голяма част от чаршията, навлязоха в махалите и се спряха пред портата на Бенкови; насреща беше Глаушевата къща.

– Вие влезте – каза Глаушев. – Аз ще се отбия у нас за жена си. Андрея Бенков решил да ни гоцава тая вечер.

Бенковица посрещна гостите си със запретнати ръкави. Бяха ѝ съобщили късно, че ще има гости, но тя бе успяла да понареди едно и друго. Сина си и Вардарски тя изпрати в гостната стая, а учителката въведе в друга, по-малка стая. Тук беше вече и багажът на Руменова.

– Да си починеш малко, щерко... да се поприбереш.

Старата жена гледаше учителката с умиление и дори посегна да я погали по ръкава. Тя и сега си мислеше за оня час, за най-щастливия час в своя тъжен живот, когато нейният Андрей ще си доведе невеста. Друго желание старата жена нямаше ни за себе си, ни за сина си – да си доведе той невеста и да го предаде в ръцете ѝ, от своите ръце в нейните. Имаше тя и друго едно желание, но то беше една постоянна молитва към Бога, да запази той, всемогъщият, милостивият, Андрея, да пази здравето му. Като умря нейният мъж, Климент Бенков, още преди да навърши четиридесет и пет години, Бенковица се облече цяла в черно, а като умря после от същата болест и единствената ѝ дщерка Божана – почерня и сърцето ѝ. С голямата ѝ скръб по рано загубения мъж – и какъв беше той умен, силен и чист човек! – с още по-голямата ѝ скръб по Божана в сърцето ѝ влезе и един постоянен страх, че същата опасност застрашава и единствения ѝ син. Скръбта си тя не можеше да скрие от хората, но пред никого не бе разкрила своя постоянен страх, никой не знаеше колко голяма беше мъката ѝ, грижата ѝ за сина – да го нахрани добре, да го облече, да го стопли, да го запази от всяка опасност за здравето му. Дори и той самият невинаги схващаше докъде стигаше тя в своята майчинска обич и грижа, в своята съобразителност – да предугади всяка опасност, и колкото да обичаше и той майка си, понякога приемаше нейните преголеми грижи с отегчение. Бенковица беше и преди най-добра жена и майка, както разбираше това всеки в Преспа, но сега, с нейната скръб по умрелите, с нейната любов към живия и още повече с непрестанната борба, която водеше със страха си за него, бе заприличала на светица, на изпостница – тиха, предпазлива при всяка своя стъпка, справедлива и снизходителна към чуждите хора, към техните слабости, да не предизвика върху своя тих дом омразата им, нито един лош поглед, да не предизвика у никого ни най-малка болка и скръб, сама толкова скръбна. И каквато беше тя в сърцето си, такава бе-

ше и в своята външност: стопила се бе цяла – ами какво ядеше, какво пиеше, живееше с по два-три залька и няколко глътки водица; възчинобледо беше лицето ѝ, чисто, дори прозрачно от въздържание; благ и успокояващ беше погледът ѝ, всяка нейна дума тежеше с всичката си сила; неморни бяха ръцете ѝ, около нея всичко беше в ред и чисто и когато нямаше какво повече да върши в своя тих дом, отиваше да помогне с нещо у Глаушевици или у други някои съседи. Тя погледа сега младата учителка и си мислеше: „Такава да си намери Андрей, такава нека: млада, хубава, силна... Виж как посегна да си погреди вещите...“

– Отдалеко ли идеш, щерко? – попита тя.

– Отдалеко, бабо Бенковице. Ама то, знаеш ли: като те гледам, сякаш виждам моята си майчица. Аз съм ѝ единствена дъщеря. Трепери за мене, а ме пусна още на шестнайсет години чак в Русия. Да се уча. Ех, казваше тя, а съзри текам от очите ѝ, щом е за твое добро, върви, дъще... Такива сте вие, майките.

– Такива сме ние сички майки... – И Бенковица изеднаж добава: – И мене Андрея ми е едничък. Имах и щерка, но я загубих. – По неясен вътрешен подтик старата жена се опита да завърже някаква връзка между учителката и своя син. Тя продължи: – Чак в Русия си ходила...

– Да. Прекарах там пет години.

– Моят мъж, Бог да го прости, сѐ за Русия приказваше. Тука, вели, ще дойде Русия и тя ще ни освободи от турците.

Руменова дигна към нея сивите си очи, загледа се в бледото ѝ лице, в цялата ѝ гребничка, леко приведена фигура и като срещна погледа ѝ, кимна с глава:

– Да, майко. Тук ще дойде Русия и ще ни освободи от турците.

Бенковица дигна мършавата си, разголена ръка и бавно се прекръсти:

– Дай, Боже!... – Боеше се тя и от турци за своя Анд-

рей; колко мъки бе претеглил християнският народ, колко невинни души бяха загинали от зли турци... И повтори: – Даї, Боже...

Тя остави сама гостенката си.

Откъм гостната стая се чуваше гръмливият глас на Райко Вардарски и час по час тихият смях на Андрея Бенков. Когато малко по-късно в същата стая влезе и учителката, Вардарски стоеше с гръб към вратата и не я усети, а продължаваше да говори с широки, припрени ръкомахания, разкрячен сред стаята и приведен напред, като да водеше борба с невидим враг:

– Да не беше учителката – викаше той, – да можеше така да я отстрани някой, веднага щех да измъкна пищова от пояса му и да му разбия главата... Ето какъв живот живеем ние: и последният турски келеш ще те обиги!

Той изви нервно ръце отзад и понечи да тръгне из стаята, но забеляза учителката и се спря; скочил бе да я посрегне и Бенков. Хитро светнаха очите на Руменова, присви тя тъмните си вежди, но не можеше да се познае дали се шегува, или говори сериозно; тя поклати бързо глава и рече също тъй бързо:

– Аз нямаше да ви попреча, господин Вардарски!

Той отпусна ръце и се придръпна стъпка назад:

– Що... вие мислите, че аз съм някой...

Но веднага млъкна, пристъпи бързо към миндера край стената и седна. Приблужи се там и Руменова и преди да седне, рече:

– Не, не... Не мисля нищо лошо. Но аз не бих желала да ознаменувам пристигането си в Преспа с някой скандал и още по-малко със сбиване или даже с убийство.

Те млъчаха и тримата някое време, после Вардарски пак скоочи и тръгна из стаята; той беше много възбуден. Руменова го попоглеждаше учудена, макар да бе доловила, че е неспокоен човек. Вардарски мина един-два пъти през стаята и заговори, без да се спира, думите му бяха отправени към учителката, макар и да не я поглеждаше:

– Забелезахте ли как беха се опулили во вас преспанци? Чудо големо: жена минава през чаршията! – Той се спря пред Бенков и вперил в него окомото си: – Такива сте сички: староверци. Живеете, както сте живели от паметивека, по некакви старовремски закони. Това може, онова не може! Нищо да не се променя, сакън – да не се изкриви нещо, че смърт и гибел!

– Не сме пък съвсем сички... – започна изтихо Бенков, но Вардарски го прекъсна:

– Сички! Даже и Глаушев, и ти също, макар че днес... Може би вие схващате, че не може да се живее в черупка, но и вие се боите да...

В тоя момент вън се чува гласове и той веднага долови гласа на Ния Глаушева. Млъкна, седна бързо на миндера и се спотапи. Дочул бе и той – напоследък прошумоля из града някаква нелепа мъгла около името на Ния. Не се казваше нищо определено и людското злорадство не беше толкова в това, което се говореше за Ния, колкото в това, което се скриваше зад обикновените думи, в гласа, с който се казваша, в погледа, в израза на лицето. Казваше се, че Ния била бездетна, че тръгнала по врачки и магесници и още (но това вече се предаваше от ухо на ухо и съвсем тихо) – че се заглежда в млади мъже. Бездетна – това е, най-сетне, от Бога, но бездетната жена е винаги близу до греха, винаги може да стори грях, за да роди. Хазайката на Вардарски бе му казала, че Ния Глаушева влизала в къщата на старата вейица Ташка Умката, че в къщата на сводницата влизал и Таки Брашнарков. Но що от това? Ния влязла у сводницата заедно със свекърва си, а Брашнарков дошъл по-късно вечерта. Най-сетне влизаше ли в работата на Вардарски всичко това? Нека Ния Глаушева отива, където си иска, нека Брашнарков влиза, където си иска! Но дълбоко в сърцето на Вардарски се надигаше като мътна вълна силен гняв спрямо Ния Глаушева и той не можеше да го потисне, да се освободи от него. Много пъти тоя гняв се превръщаше в мъчителна тъга, а Вардарски се боеше да попита сам себе си

откъде идеше тая тъга. Сега, като чу гласа на Ния, същият гняв, същата тъга пак облада сърцето му и той утихна, угасна изеднаж, а преди това беше толкова възбуден, толкова тревожен и пак заради нея, докато очакваше да дойде, докато очакваше да чуе гласа ѝ, да я види.

Като влязоха в стаята Ния и Лазар, той дигна поглед сякаш против волята си и видя младата жена близу пред себе си, застанала бе, за да се поздрави с учителката. Той машинално опипа тънката черна превръзка на сяпото си око, а през здравето му око сякаш нахлу широк слънчев лъч и проникна дълбоко в него, обля със светлина душата му. Ния стоеше срещу младата учителка със спокойна усмивка, но колкото и да беше хубава учителката с нейните светли очи, с чистата, нежна кожа на лицето си, с набъбналите детски устни, тя като че ли отеднаж бе потъмняла, като че ли беше някаква сянка редом с Глаушева. Така виждаше двете млади жени Вардарски и от сърцето му излезна всяка тъга и гняв, леко и свободно туптеше сега блаженото му сърце. В следващия миг Ния спря пред него. Той отдавна не беше я виждал и се изправи срещу нея с премалели нозе, а в окото му сияеше цялата блажена радост на душата му.

— А ти, учителю... нас съвсем ни забрави — каза му тя приветливо, но после пак се обърна към Руменова, весело усмихната: — Що ми разправя Лазар: минали сте през чаршията. Сега цяла Преспа ще се разбунни като подплашена — такива сме си ние преспанци, като видиме нещо, което не сме виждали. Ама вие не бойте се, не сме лоши люде, само езиците ни работят повеќе, отколкото трябва. Ще ви се радват сички, като сте дошли да ни отворите училище и за девойчетата...

Вардарски си мислеше: „Тя знае, че преспанци говорят и за нея, но не се бой... Праведна душа е тя, от какво ще се бой?...“

В стаята започна бързо да тъмнее, но Бенковица покани гостите си в съседната стая, дето бе наредила вече трапезата и светеха там две ламби. Насядаха всички за

вечеря, остана да прислужва само Бенковица, но също и Ния отказа да седне, макар да ѝ посочиха място между Руменова и Вардарски.

— Ще ти помогна — рече тя на старата жена, — та да можеш и ти да седнеш с нас.

Малко по-късно тя се пресегна през рамото на Вардарски да сложи пред него сахан с ядене:

— Това за вас. Така рече баба Бенковица. Вие с учителката сте ѝ най-драги гости.

Тя каза това близу до ухото му и се засмя, та усети той върху лицето си нейния гръх и сърцето му потрепера. Сега Вардарски често дигаше поглед към нея и като се улови тъй, сподирал я с погледа си — гласно се засмя, та се обърна да го погледнат и Лазар, и Бенков: той се смееше рядко. Глаушев попита:

— Що има, даскале?

Вардарски нищо не отговори, но усмивката стоеше още на лицето му. Той си беше помислил: „Гледай, гледай Ния... Нема я сега старата Глаушица, та да не смееш да погледнеш снаха ѝ...“ Вардарски отеднаж погледна Лазара Глаушев срещу себе си и усмивката му в миг изчезна.

Седнаха на трапезата Ния Глаушева и Бенковица, която се прекръсти три пъти и наново поздрави гостите, макар те да почваха вече второто ядене:

— Хайде добре сте ми дошли, деца... Господ от лошо да ни пази. — Сетне, преди да сложи и тя залък в устата си, обърна се към Руменова: — Пък гледай да ми харесах яденето, щерко. Аз може и да не умея както во вашето место...

— Тъкмо това си мислех... — обхвана всички с погледа си Руменова и продължи, като гържеше в ръката си мъничко парченце хляб: — Вие готвите също като у нас. Гледам и тия калайдисани сахани и цялата наредба на трапезата... А и шуменци са такива бърборковци като преспанци, както казахте вие — обърна се тя към Ния. — Такива са, изглежда, хората по всички наши градове: не дават да се променя

старият ред в живота им, пазят строго във всяко нещо приличие, което понякога е прекалено и лицемерно.

Вардарски чувстваше близостта на Ния – тя седеше от лявата му страна; той никога не бе седял толкова близо до нея и толкова дълго. Това предизвикваше у него нарастваща възбуда и тревога, кръвта шумеше в ушите му, той искаше да направи нещо, та да смае всички, да каже нещо неказано досега, в което би блеснал умът му с всичката си сила. В същото време това желание му се виждаше детинско и той през цялото време се бореше със себе си да скрие възмущението си, да се държи спокойно на трапезата, да се храни чисто и тихо. Но Вардарски беше винаги склонен да подхване спор, да се втурне в спор за „истина и правда“, та и сега се улови за думите на Руменова.

– Така е, изглежда, с целия наш народ – започна той спокойно, както подобава на всеки разумен човек, но бързо се увлече и гласът му започна да гърми под почернелия таван на стаята. – Доскоро целият български народ живееше, както бе живял от векове под чуждо иго, живееше вкостенел живот, прост, еднообразен живот и некак по чужда воля. Но от няколко десетилетия насам, откакто влезе народът в борба, животът му бързо се променя, кипи и това плаши скудоумните, тревожи ги, надават те викове и писъци, а животът тече, ври, клопочи, тежко му, който за време, потокът ще го отнесе като тресчица...

Той млъкна и спря за миг погледа си върху Лазара – от него очакваше отговор или някакво противоречие. Глаушев беше също склонен към словесни двубои за „чиста истина“. Не закъсня да се обади и той:

– Да, да... Промени се много нашият живот, ето пред очите ни. Аз не ще река, че е поток или порой, който сичко отнася, но право е, както четохме некога на гръчки: „Панта рей.“¹ Ама човек трябва да бъде господар на живота, да

¹ Панта рей – всичко тече.

не се оставя да го отнесе като порой. Затова е разумът му и просвещението му.

– Като се опитваш да го спреш – наежи се Вардарски, – да го запришиш, ще те отнесе и още как. А се променя животът, променя се и секо нещо. Ето и ти си жив пример: некога ти тук, в Преспа, си бил като нубийски лъв, а сега си чудесен търговец. Казват, че на панаира тая година бие с Андрея Бенков сте спечелили цела капа алтъни.

Едвам доловимо смущение премина между сътрапезниците, но Лазар весело се засмя:

– Да беше пълна капа, ние с Андрея не бихме се отказали... И защо не? Време е нашият народ да се пребори и со сиромашията.

– Народната ни борба още не е свършена и не бива да спира. Опасно е народът да се отклонява по други, странични пътища.

– В нашите църкви се пей на славянски. В училищата ни се учи на майчин и на бащин език. Аз не казвам да се отклоняваме: ето ние в Преспа отваряме и женско училище.

– Ами тая обща лакомия, тая лудост за пари и печалби?

– Що искаш ти, учителю? – попита все още спокойно Глаушев, но гледаше строго, с присвити вежди. Вардарски забеляза, че Ния Глаушева погледна мъжа си загрижена, готова беше някак да му се притече на помощ и това го бодна в сърцето.

– Искам животът да не спира – подскочи той на мястото си, – борбата да не спира! Искам ние, учителите народни, ние, водачите народни, аз, ти, Лазар Глаушев, да бъдем винаги на местото си. Казах: борбата не е свършена.

Глаушев дигна чашата си:

– Е, хайде... Стига. Друг път ще поспорим повеќе. Дотегнахме на жените. Дај да си чукнем чашице и кажи нещо по-весело.

Но сега отеднаж се обади Иванка Руменова:

— Господин Глаушев... вие може би мислите, че разговорът ви не е за жени. Съжалявам, ако е така. Мене много ме интересува вашият разговор. Ние жените трябва във всичко да ви догоним. И ние имаме ум, имаме сърце, обичаме народа, обичаме свободата, можем и ние да се борим.

— Да, съгласен съм — отвърна Глаушев. — Ама секи на местото си: мъжът на своето, жената на своето си място. Мене моята жена ми е най-добър другар, ама сѐ пак моят товар не е за нейните плещи.

— Мислите ли, че женският товар е по-лек?

— Не е по-лек, как да е по-лек!

— Това е най-важното да се знае...

— Но секи си носи своя си товар...

— Има хора, които мислят, че жената е неспособна за сериозна работа, тя е само да ражда деца, да готви яхния, да бъде играчка в ръцете на мъжа. Мина това време! Скоро ще дойде денят, в който и българката ще стане свободен човек, свободен от всякакви вериги и предразсъдъци.

— Ами да: нели ние днеска минахме заедно през чаршията! Това не е малко нещо за Преспа.

— Но ти, Глаушев, госта се поколеба, преди да тръгнеш — подхвърли Вардарски заядливо.

— Поколебах се, верно е. Знам аз по-добре от вас двамата с учителката що значи да тръгнеш тъй през цялата чаршия. И ще видите: това нема да спре дотука. Но, вервайте ми, не се разкайвам, че го направихме, радвам се, че го направихме. Сега — продължи Глаушев — най-важната обществена работа в Преспа е отварянето на женско училище. Вие, учителке, бъдете знаменосецът, а ние ще сме храбра войска след вас. Е хайде — дигна той пак чашата си, — за ваше здраве!

Всички отпиха от чашите си, а Вардарски изпи своята до дъно и не беше това ни първата, ни втората му чаша.

— Да беше жив сега Климе, да ви послуша... — въздъхна Бенковица.

— Да, стара майко — обхвана я през присвитите ѝ тесни рамена Лазар, който седеше до нея. — Да беше жив сега Климент Бенков... Помня го. Тогава народът беше още като упоен, уплашен беше още, а Климент Бенков носеше голем огън в сърцето си, голема сила. Такива като него поведоха целия народ.

Старата жена поклащаше тъжно глава, а очите на Андрея Бенков се напълниха със съзми от синовна гордост, но той бе навел глава да скрие съзмите си, голямото си смущение. И в неговото сърце гореше бащиният му огън, но такъв човек се бе родил Бенковият син — непреодолимо стеснение и свенливост сковаваше езика му, ръката му, волята му, особено пред чужди люде — едвам ще пророни няколко, често пъти забъркани думи, не смее да замахне с ръка, да повиши глас и по-често съзмите му показваха неговите душевни външения. Във всяко нещо Андрея Бенков вървеше подир Лазар Глаушев и беше като негово вярно отражение. Така беше от най-ранната им възраст, когато Климент Бенков отведе и своето, и чуждото дете да се учат в Охрид.

Като мислеше старата Бенковица за умрелия си мъж и го виждаше сега сякаш жив пред очите си, поприведе се към Лазар Глаушев и тихо продума:

— Учителката била в Русия... Нели моят Климе сѐ за Русия говореше...

Глаушев изеднаж се обърна към учителката и всички насочиха към нея погледи, пълни с учудване и любопитство, като че ли тя внезапно се преобрази, като че ли около нея изгря някакво сияние и всичко в нея сега изглеждаше по-светло, по-хубаво и толкова чудно. Глаушев повтори замечтано:

— В Русия... Но — годяе той живо, — но разкажете ни нещо за Русия!

Руменова се усмихваше с наведени очи, личеше по лицето ѝ сдържана, хубава гордост. Сетне тя обърна глава встрани, загледа се далеко някъде и като въздъхна издълбоко, започна:

– Прекарах аз там пет години. В Одеса, после в Киев. Случи ми се да отида и по други някои места, а преди да си тръгна за насам, бях в Москва и в Петербург... Какво да ви кажа... за кое по-скоро? За хората ли, за земята ли? Разбира се, аз не знам всичко за Русия. Първите три години живяхме в пансион и като затворнички. Бяхме шест момичета от разни места в България – от Шумен, Стара Загора, Охрид... Рядко ни извеждаха от пансиона за разходка, а още по-рядко ни пускаха сами да отидем някъде. Но пансионът беше пълен с момичета от цяла Русия и най-много от Южна Русия. Между преподавателите ни имаше интересни хора. Затворени бяхме, но все пак бяхме в Русия. Учихме се, четяхме книги... После и сами влязохме в живота, но и в това отношение Русия е необятна – никой не може да я изучи напълно, да я познава изцяло. Това е най-важният белег за Русия: всичко в нея е голямо, широко. Но, разбира се, най-интересни са хората.

Тя пак въздъхна и млъкна, все тъй загледана далеко някъде, като да виждаше и сега необятните руски равнини и лесовете. А слушателите ѝ сякаш и не дишаха, вперили в нея ненаситни очи – да не пропуснат и половин дума, да видят негли с очи тия чудеса, за които им говореше. Тя продължи:

– Аз не знам дали има и другаде такива добри хора, както в Русия. Не знам, може да има, светът е широк, но... Имах аз другарки руски момичета, хубави и добри като ангели. Как иначе да ги нарека? А каква беше нашата учителка по руски език през последните две години!... Казваше се Аглая Осиповна. Всички бяхме влюбени в нея – и ние, и руските ни другарки. Не можехме да ѝ се нагледаме, не можехме да ѝ се наслушаме. Колкото беше умна, толкова беше и хубава. Да ви разкажа и за една бедна продавачка в едно малко дюкянче в Киев, която си остави дюкянчето, за да ме спаси от замръзване. Бях се загубила по улиците, а беше страшно студено. Отдалеч още ме забелязала тя и се спусна да ми помогне и още повече се загрижи, като видя, че

съм чужденка. Прибра ме в една стаичка, разтърка ме, стопли ме, даде ми да пия чай. Тя се зае с мене като истинска майка и който знае какво значи руски студ, ще разбере какво добро ми направи, а дюкянчето ѝ стоя така цели два часа. Продаваше тя закуски и нищо не бяха ѝ откърнали, но моя ден нищо не можа да спечели бедната жена. Какво да ви кажа за дядо Прокоп – портиера на нашия пансион, – за господин Алексей Миронович – баща на една от моите другарки, – и само те двамата ли? На нас ни се случваше там и да се разболеем, и да останем без пари, и какво ли няма да ти се случи, особено на чуждо място. Колко много тъгувахме ние там за родния си край, за близките си... Но не ни оставяха добри хора да страгаме, да търпим нужди, все се намираше някой да ни помогне, да ни утеши. Добри, добри руски хора. И прости и учени, и мъже и жени...

Руменова погледна един след друг слушателите си и пак млъкна замислена, но веднага продължи:

– Да, но... Там стават и някои неща, които... Моята учителка по руски език Аглая Осиповна умря в затвор. Взеха я от училището полицианти, заедно с две наши съученички рускини. Беше към края на последната ни учебна година. Няма да забравя никога Аглая Осиповна и особено как мина през двора на училището, колко хубава беше тогава и горда... Затвориха я, разболяла се в затвора, говореше се, че са я мъчили. После чухме, че умряла. Плака целият наш клас, бяхме вече възрастни момичета... същото беше и по другите класове. Тогава една от моите съученички рускини ми каза: „Вие – турски робини... А у нас? Ето, погубиха нашата Аглая Осиповна.“

Руменова пак млъкна, но тогава Ния Глаушева попита:

– Ама защо затворили вашата учителка... Що е направила?

Руменова я погледна, но сякаш не я виждаше:

– Защо ли? Аглая Осиповна била членка на някакво тайно дружество, което се борело за свобода и правдини, за

просвещение, за напредък, за народа, за простия народ в Русия. — Руменова веднага забеляза голямата изненада сред слушателите си и погледът ѝ заблестя остър и строг: — Има и друга Русия. Има две Русии и едната се бори против другата. Бедният народ там, простият народ страда, живее в тъмнина и немотия. Допреди седем-осем години руските селяни били същински роби на собствениците на земята. Както работят и робуват нашите селяни на разни бейове, ази. В тъмнина и бедност живее простият руски народ и по градовете. И с него, с простия руски народ по села и градове, са всички просветени, умни и благородни хора. Ето и нашата учителка Азлая Осиповна. Те искат свобода за народа, правда и просвета. Те и народът в Русия са на едната страна. На другата страна са богатите собственици на земята, също богатите търговци, големците...

— Ами царят? — попита отеднаж Вардарски.

— Царят... — повтори Руменова и продължи колебливо: — Аз... не зная... той е много високо... Предишният цар бил много строг.

— Ами аскерът... аскерът? — неочаквано се обади Ангрия Бенков и цял почервеня, но не сваляше очи от учителката и чакаше отговор.

— Руският аскер е много силен — отговори веднага Руменова. — Като мине по улиците някой полк, земята трепери.

Лицата на слушателите ѝ отеднаж се проясниха, а бяха потъмнели от смущение и почуда: как тъй в Русия робство и неправди, взаимни борби! Сетне Лазар Глаушев се опита сам да си разясни смущаващите думи на учителката, недоумението си, съмненията си и заговори гласно, като чувстваше, че всички тук, дори и старата Бенковица, бяха едновременно изненадани и смутени. Той попираваше брадата си, загледан пред себе си, и думите му не идваха сега свободно, плавно, както друг път:

— Чудни работи, учителке... Ами то като у нас: ази и

бейове. Народът в тъмна тъмнина. Ама ние сме в чужда държава, държавата не е наша и народът е под чуждо насилие. Агата е турчин, нашата е турчин, султанът е турчин, не е наш. И в църквата ни дотъча се пейше на чужд език, и в училището също. Това знайме ние за робство и тегло. Сега, виж ти... Свой насилва своя, мъчи го, ограбва го. Ние пък друго знайме за Русия. Сила голема и светлина. Вие ме плашите, учителке. Добро ли да чакаме, или още по-големо зло? Ще бъде по-големо, като е свое, от свои...

Вардарски бързо обърна към него глава, да го види по-добре:

— Що се чудииш? Нашите чорбаджии по-харна стока ли са?

Глаушев погледна за миг жена си, която навее очи засрамена от думите на учителя, по страните ѝ пропъзля едвам доловима руменина и може би само мъжът ѝ забеляза смущението на черквата на някогашния чорбаджия Аврам Немтур. Не пощади жена си и Лазар Глаушев. Той погладил цяла шепка широкото си чело и рече:

— Нашите чорбаджии — да, макар нивната сила да не е толкова голема. Чудя се, ама и не се чудя много, че има такива люде и в Русия. Управниците свои — от царя до последния кятинин, и все християни, ами да турят ред и правда за народа! Ех, нивна работа. Друго ме яде сега мене. Като е народът там, както рекохте вие, учителке, потиснат и в неволя, как ще се дигне за нас...

— То е друго нещо — отвърна Руменова. — Тъкмо руският народ ще тръгне да се бори за нас. Войската нали е от народа... Царят ще даде команда и народът ще тръгне, а такъв народ е той, няма да се жали.

— Ами ние с него, с народа ще вървим! — дигна глава Вардарски и шумно се плесна по коляното. — Ние народа ще гледаме и учениите люде.

Настана мълчание. После Ния Глаушева попита:

— Кое ли време е беке?

Вардарски завъртя бързо глава на една, на друга страна, като да се уплаши, погледна Лазара и после Андрея Бенков:

– Е, домакине, дотегнахме ли ти вече?

– Как... – раздвижи се Андрея и скочи: – Аз още не съм ви почерпил от най-хубавото вино...

И той бързо излезе от стаята.

– Нема да ви пуснем така скоро – продължи след него Бенковица. – Дълга е сега нощта...

Вардарски се обърна цял, с окото си към Глаушев и като че ли бързаше да приключи досегашния разговор, тръсна юмрук във въздуха:

– Ето затова ме гневи мене тая сегашната лакомия за пари! Секи иска да стане чорбаджия. Парата, богатството увълчва човека. Ще станеш вълк и звер кръвожаден за собствения си народ.

– Тука ние с тебе... – поклати Лазар глава пренебрежително – няма да се разберем ние с тебе, даскале. Ти от въздух живееш и со сладки приказки храниш душата си. Не съм мислил аз никога за чорбаджийство – сви вежди той – и мисля за народа: работа да има народът, по-сладък зальк да има, да му светне повеке пред очите.

Влезе Андрея Бенков с една голяма, шарена бъклица:

– Майко, дай други чаши.

Подпря се на ръце старата Бенковица и стана. Малко след това голямата бъклица започна да хълца весело, изгриво в ръцете на Андрея, който обикаляше около гостите си, и в новите, чисти чаши се изливаше гъста струя тъмночервено вино. Вардарски едвам дочака да се напълнят всички чаши и взе своята с цяла шепя. Лазар се усмихна срещу него и сам дигна чашата си:

– Това нещо, учителю, близа като огън в сърцето...

– Негушко е – рече Андрея. – Изпратиха ми го от Битоля.

– Пийнете, учителке – подкани Глаушев, като видя, че Руменова не посягаше към чашата си. – Да видите що раж-

да Македония.

– А не каниш невестата си – усмихна се пред себе си Ния и дигна своята чаша.

– Наздраве! – избуботи нетърпеливо Вардарски и като че ли отеднаж се сети: – Руменова, за здравето на руския народ и за неговите учители!

– За руския – обади се и Глаушев – и за българския народ и за неговите учители!

Вардарски понечи да изпие цялата чаша отеднаж, но изпи само две глътки и свали чашата от устата си:

– Какво е това чудо! Тая сладост и топлина... мирише на стафиди... – Той пак дигна чашата си и дълго пи, глътка по глътка.

– Наистина... – продума тихо и Руменова. – Чудно вино...

– Ето такава е нашата земя, учителке – каза пак Глаушев. – Каквото ражда, сичко е хубаво. Чак от Цариград идват и чужди люде идват чак от Европа за това вино в Негуш. Царско вино, не ни го оставят ние да си го пиеме...

Трак! – тропна с чашката си Вардарски върху трапезата и бавно дигна глава, притвори окото си, запя изтихо:

На гости ти найдоф, Кито моме,
тебе не те найдоф,
Кито моме, китка накитена,
Кито моме, китка во градина!

Гласът му изпълни пътното стаята и такъв глас беше – немного висок и силен, но дълбок и мек, беше пълен с тъга или пък песента беше много тъжна и по думи, и по глас.

Разбойот ти найдоф, Кито моме,
тебе не те найдоф,
Кито моме, китка накитена,
Кито моме, китка во градина!

Во разбойот влегоф, Кито моме,
нишките се кинат,
Кито моме, китка накутена,
Кито моме, китка во градина!

Седнаф да вечерям, Кито моме,
без тебе не одит,
Кито моме, китка накутена,
Кито моме, с рака не фатена...

Всички слушаха умълчани, с разсеяни погледи, всеки се бе унесъл по някоя своя мисъл, предизвикана от песента, всеки се бе заслушал в тревожния туптеж на сърцето си. Такава беше песента – тревожеше сърцето и разливаше по кръвта горчива сладост, будеше смели и неутолими копнежи, безмерна, дълбока и невинаги ясна скръб. Караше човека и да размисли за нещо, което е било или което трябва да бъде, нещо голямо и важно за човека, което унася, увлича душата и мисълта и далеко от думите на песента. Найсетне песента се свърши и Вардарски млъкна, но и той, и другите в стаята, дори и старата Бенковица, останаха още някое време мълчаливи, заслушани сякаш още в тъжната песен, в ударите на сърцето си. Иванка Руменова въздъхна шумно, със стиснато гърло, огледа всички около трапезата с поглед, който търсеше съчувствие, и промълви:

– Хубаво... – Но после като че ли отеднаж ѝ дойдоха думите, които тъкмо искаше да каже, и тя продължи със закрепнал глас: – Щастлива съм, че съм между вас, че дойдох между вас.

Вардарски дигна чашата си:

– Налей, Андрея, още по една от негушкото, па... да удавим в нея, в последната, скърби и ядове... край немам те, пусти да останат!

– А ти ще ни изпейш още една... да разсейме скърби и ядове. – И Андрея Бенков усърдно напълни чашата му, посегна и за другите чаши.

Вардарски поднесе чашата си към устните и се послуша: Ния Глаушева седеше тихо до него, не каза тя нищо за нова песен.

– Не, не... – изръмжа той мрачно и стръбно изгълта виното си, тракна с празната чаша на трапезата; недопити капки от гъстото вино бавно се стекоха на дъното ѝ.

Станаха всички от трапезата. Лазар Глаушев пристъпи към Руменова, приближи се към тях и Ния Глаушева, да се сбогува и тя с учителката. Глаушев рече:

– Още утре ще се събере общината за женското училище. Имате ли да ми кажете нещо? Или може да искате сама да дойдете там...

– Нужно ли е?

– Не. Ще гледаме да реши общината каквото е най-добро, ето и Андрея е там.

– Ще видя какво ще реши. Дано да реши, както е най-добре, но аз няма да прося от никого нищо. Ако стане нужно, мога и да се върна, откъдето съм дошла.

– Нема да ви пуснем, учителке.

– И аз не искам да се връщам. Искам да кажа само, че държа твърде много на своето достойнство именно като жена и учителка. Не бих желала да ставам някакви унизителни пазарлъци около моята плата. Няма да допусна, имайте предвид.

– Нема да допуснем и ние.

– Извинете, но аз вече съм преживяла някои огорчения именно защото съм жена...

Ния слушаше учителката внимателно, едва-едва учудена, но и възхитена от енергичния ѝ тон: каква жена! После тя със същия учуден, възхитен поглед се загледа в косите ѝ, които бяха дигнати и свити на кок, а не спуснати на гърба ѝ на две плетки, като нейните. Руменова забеляза погледа ѝ, бързо, смутено опипа косите си, види се, помисли, че не са в ред. Сега Ния се усмихна и каза:

– По-хубаво е така, с навита коса. Не знам дали ще мога аз сама...

– Елате утре тук. Ще ви покажа.

Вече като си тръгваха, Глаушев каза:

– По-трудно ще бъде со сградата за женско училище. Още не сме намерили сграда.

Тъкмо с тая мисъл тръгна Глаушев към дома си. Като прекосяваха с Ния улицата, за да си влязат вкъщи, тя рече:

– Да бехме поканили и ние учителката на един обед или вечеря... Ама с тая наша теснотия... нема къде да се завъртим толкова люде...

– Ти пак с теснотията вкъщи...

– Ами да, Лазе...

XII

Сутрин Глаушевата къща се събуждаше рано. Най-напред ставаше пак старата Глаушица, а тя и сега още дигаше от леглото Стояна Глаушев и все със същите думи, както всяка сутрин от близу четиридесет години:

– Да те остави човек, до обед ще спиш...

След нея ставаше и Кочовица, да изпрати и тя мъжа си на работа. Преди още да излязат Стоян и по-старият му син, измъкваха се от постелките и децата – сънливи още или пък вече огладнели, и викаха едно през друго с пискливи гласове по майка си и баба си. Дигаше се врява и в двете стаи една срещу друга, и в общата стая между тях, отваряха се и затваряха шумно врати, звънтяха бакърени съдове. Не можеха да спят до по-късно сутрин и по-младите, Ния и Лазар, в своята стаичка, но те не бързаха да излязат – Лазар отиваше по-късно в чаршията.

Разбудиха се те двамата и тая сутрин още по тъмно от врявата из къщи. Ния веднага усети, че тоя път ръката на мъжа ѝ не беше мушната както винаги под врата ѝ край възглавницата, тя не усещаше тоя път топлината на твърдите мъжки мускули край рамената си, секнало бе

отеднаж и в сърцето ѝ едно познато чувство на удобство и сигурност. Защо се бе отгърпнал Лазар от нея? Бързо мина през ума ѝ досадна върволица от нелепи мисли – тя също бе гочула злобните приказки, които се разнасяха из града за нея, намерили се бяха тетки и стринки да ѝ ги кажат направо – дали не бе гочул нещо и Лазар? Затова ли се сърди той? Кой може да спре людските уста? Тя едвам бе нагала ухо с пренебрежение към людската злоба и завист, забравила бе вече и няма тъкмо с мъжа си сега да отваря дума за това, да го пита, пък и сама да отговаря. Не, не ще да е това – Лазар няма да спотайва злоба спрямо нея поради людски празни думи и клевети. Те дълго лежаха тъй, а и двамата знаеха, че са будни. Ния чакаше – нека той да ѝ се обади пръв, нека каже защо бе изгърпал ръката си изпод главата ѝ; в сърцето ѝ бе пропъзляла някаква хладина, някаква боязън, но то беше само от преголяма ревност към неговата обич. Тя чакаше да ѝ върне той и сега своята обич пълна, цяла и още по-голяма, още по-голяма, да ѝ върне най-напред ръката си...

А Лазар се готвеше да ѝ нанесе тежък удар, да застане срещу нея, както никога досега. Той се готвеше да ѝ каже да дадат бащината ѝ къща за женско училище. С тая мисъл бе заспал снощи той, с тая мисъл и се събуди. Той, Лазар Глаушев, никога няма да отиде да живее в къщата на чорбаджи Аврам Немтур и защо да пустее и да се разрушава празна голямата чорбаджийска къща? Ще направят едно добро за народа, като я дадат за женско училище, и няма да искат ни наеми, ни каквито и да са облаги за себе си, а ще поискат от общината само да се пазят добре къщата, да се поправят навреме каквото е нужно. Нали и Ния иска да се отвори в Преспа женско училище и къде ще търси сега общината друга сграда, докато се направи ново училище, а ето учителка бе дошла и времето бе напреднало. Той ще каже всичко на Ния, решил бе да го каже, но все още се бореше със своята преголяма милост към нея, със своята обич към нея. За бащината ѝ къща беше, ще я заболи... Не беше ѝ

сгодно в тая къща, в неговата, виж каква врява се чуваше вън и тая сутрин, но той... той не искаше нищо повече за себе си, още навремето бе ѝ казал, че ще живеят тук... Е, харно: като спечели пари, ще направи нова, голяма къща... И той продума презгракнало:

— Ния...

Тя веднага обърна лице към него, а той лежеше на гръб и неподвижен — виждаше се в утринния зрач как трепваха клепачите му, виждаше се и твърдо изрязаният профил на лицето му — широкото, изпъкнало чело, гърбицата на носа, съгъстилите се мустаки, плътни сложените устни под тях, тъмнееше се брадата му, небръсната от няколко дни, широка и твърда. Възмъжал бе вече Лазар — какво строго беше лицето му и винаги тежеше по него, в погледа му, в стиснатите устни някаква мисъл. Само като се усмихне, като се засмее с цялото си лице, виждаше се колко ведър човек беше той — през очите му ще стигнеш до самата му душа. Но сега, като го гледаше в зрача, лицето му изглеждаше още по-строго и тя усети как оживя в сърцето ѝ все същата стара вече болка: не можеше тя, още не можеше да му роди дете...

— Ния — повтори той пак, без да я погледне, без да се помръдне: — Трудно ще намерим сега набързо сграда за новото училище. Ето и учителката дойде, а времето е напреднало. Да дадем вашата... твоята къща за женско училище. Така мисля аз.

Ния усети как изстина най-напред сърцето ѝ, после бързо-бързо и цялото ѝ тяло. Тя се присви под общата покривка и неусетно се отдръпна едва-едва от мъжа си. Няма да му откаже, не може да му откаже, не иска да се кара с него — и тя побърза да спре първите думи, които дойдоха на устните ѝ, да заглуши, да потисне бликналия гняв в сърцето ѝ. Тя ще му отговори, тя ще се защити, но не със зло, с гневно сърце. И не можеше да мълчи повече, сълзи напиряха в очите ѝ, пък не искаше да заплаче като ударено дете.

Само гласа си не можеше да спре да не потреперва — тъй, като от струг:

— Жално ми е, Лазе... бащина къща. Ще влезат вътре стотина, може и повече деца и секакви други люде ще влизат, ще тропат, ще чупят и къртят... ами там съм се родила, там умря майка ми и... сега толкова люде ще ходят по стаите. Ще изпомтъкам и градината и секакви пакости ще ставам.

— Ще кажа да се пази. Общината ще бъде насреща. Наем нема да искаме, да се знай, че я даваме за народно добро, но да се пази.

— А ние тука... Сè така ли ще живеиме, Лазе, в тая стаичка...

Той се обърна към нея и тя виждаше сега ясно цялото му лице срещу светналите прозорци нататък, очите му я гледаха със същата сладка власт, която караше винаги сърцето ѝ да премалява. Той рече:

— Ти нели искаш много да имаме и женско училище в Преспа.

— Много искам...

— Тогава... не жали толкова за бащината си къща: ще я отвориш за добро. Нека тропат децата по чардака ѝ. И как иначе... нема да намерим друга такава сгодна сграда и ето празна стои.

— Ами да си идем ние там, Лазе... Нели аз сè за това ти...

— Нели знайш — прекъсна я той. — Там аз нема да отида.

Замълчаха и двамата. Ния едвам задържаше сълзите си. Да я отвори за добро, за женско училище, колко деца ще се съберат там да учат — е, харно... Ала не можеше тя все пак да надвие мъката си. И отеднаж дойдоха в ума ѝ снощните думи на учителката: „... Няма да прося от никого нищо...“ А тя, Ния, ето просеше от мъжа си да я съжали, да не ѝ отнема бащината къща. Видя се унижена. Приподигна се бързо на лакът, но пак задържа гнева си и рече спокойно:

— Лазе... ти мразиш тая къща. Това е повеке от всичко друго. Откога още кроите в общината за женско училище, писахте и за учителката, а не сте и помислили за сграда.

— В общината, Ния, не става сичко, както би искал човек да става. Там се събират секакви люде и секи со своя си ум. И пари немаме много. А сега, за новото училище, какво ли нема да требва. И отделна сграда, и какво ли не. Нещо ще вземем от мъжкото училище, а и нещо ново требва да се направи. Колко чинове требват само, сега децата не седат на земята като некога.

Пак мъкнаха и двамата. Лазар чу как тя на два пъти преглътна съзвите си. Сетне Ния се изправи в леглото, посегна да отхвърли покривката, за да стане, но се спря за минутка и рече с глас, прочистен и от съззи, и от гняв, и от всякаква болка:

— Добре, Лазе. Направи, каквото си намисли. Дай къщата за женско училище.

Лазар нищо не отговори, а следеше с очи движенията ѝ. Тя прибра косите си и стана от леглото. Ръцете му потрепнаха — негли да я задържи, да я стисне в прегръдките си, но тя се отдалечи към вратата и взе да се облича във всекидневните си грехи с бързи, привычни движения.

— Ния — подвикна той и скочи на свой ред от леглото: — Да знайш, ще направя аз, ще направя нова къща... голема, широка!

Тя го погледа-погледа и едва сега рукнаха съзвите ѝ, но тъмните ѝ очи се смееха през гъстите, мокри мигли.

Събраха се всички общинари заедно с училищните настоятели и епитропите църковни. Не дойде само Ангрия Бенков — не можеха те моя ден да напуснат дюкяна си и двамата с Лазара Глаушев. А Лазар Глаушев влезе в общинската стая с леко сърце — радваше се, че носеше добри вести за женското училище. Ала още щом влезе в стаята, усети,

че бе станало нещо недобро, полъхна го студенина и враждебност. Стаята беше пълна с люде, бяха насядали по всички миндери, край стените, там беше и Орган Чингелов — секретарят, на мястото си край ниската масичка. Сега и Таки Брашнарков бе дошъл по-рано, а не както почти винаги досега — ще влезе последен, ще мине през цялата стая, за да седне на постоянното си място близу до председателя. През последните няколко години не бяха ставали никакви промени в общината, същият беше и председателят поп Костадин. През последната година се заговори из града да влезе в общината Ицо Баболев и като дойде време за избор, някои граждани отидоха да го канят, но той отказа: нямал време за губене по църковни и училищни работи, по людски разправи.

Тоя път Лазар Глаушев срещна в общинската стая затворени лица; само някои от по-добрите му приятели го погледнаха плахо и бързо, а Таки Брашнарков и старият Яким Ортомар дори не отговориха на поздравя му. Лазар не се уплаши — през много огради и прегради бе минавал в тази стая, много пречки и спънки бе прегазвал. И се досети — нали познаваше преспанци, — заради учителката ще е тая работа, че бе минала предния ден през чаршията, а и той с нея...

Той отиде и седна между дядо Димо Пърлев и Миле Рибар — от тях да научи най-напред какво бе станало, тях да прибере най-напред около себе си, те никога няма да го изоставят, да го оставят сам. Приведе се към дядо Димо и му прошепна:

— Що, гедо Димо... дали не съм сгрешил нещо?

— Сгрешил си много — отговори му веднага старецът, но също тихо, да не чуят другите. — Сега ще ти кажат.

Глаушев се загледа за минутка в очите му, скрити под присвитите рунтави вежди, и колкото да искаха да бъдат строги тия очи, в тях той и сега прочете неизменна вяност и обич. И не каза нищо повече, а се обърна на другата си страна, към Милета Рибар, и също му прошепна:

– Що, Миле... чорбаджиите пак скърцат нещо зъби срещу мене...

Миле се раздвижи на мястото си смутен, въртеше очи и не се реши да го погледне. Но Глаушев продължаваше да го гледа, чакаше отговор, искаше да види и неговите очи. Найсетне Рибар промърмори и неготам тихо:

– Жените са от дявола... Дето влезе жена...

– Де, де... – побутна го Глаушев с лакът. – Да не би аз да съм тръгнал с дявола!

Тоя път Таки Брашнарлов поведе заседанието. Той и с това искаше да покаже пренебрежението си към Лазара Глаушев – едвам го дочака да седне, а досега председателят поп Костагин все Лазара питаше дали да почнат заседанието и с какво да почнат. Таки изкриви хубавото си лице като че ли от голямо огорчение и завъртя очи из цялата стая, но нарочно избягна погледа на Глаушев и рече горделиво:

– Ние ли се намерихме тука, в Преспа, да събираме от цялото турско царство най-недостойните люде за учители на нашите деца? Така по-рано с тоя Вардарски, сички го виждам как ходи из града като занесен, а сега някои са довели кой знай откъде некаква си учителка и сички видеха вчера що направи тя пред целия град. Кажете ми вие, почтени преспанци, коя честна и праксана жена ще тръгне посред бел ден из чаршията и да я задирят пияните турци! Никой от нас не пуска в чаршията ни жена си, ни майка си, ни сестра си, та сички мъже там да си чешат... хм... с нея. А тая жена, кой знай откъде дошла, вчера мина през цялата чаршия безсрамно и наши някои граждани вървеха с нея. Не се намери никой от тях да ѝ каже, че това могат да правят само развалени жени. Ама не е само това. Вчера същата тая жена пушила тютюн в хана (така се бе разчуло из града) заедно с тоя наш гаскал Райко Вардарски. Намерили са се те двамата лука и прилика. И ханджията Ристо Белоперче, който е виждал секакви люде в хана си, чудил се и маел, като гледал тая жена с цигара. А снощи събрали

са се там някои со същата жена, яли и пили до полунощ и песни пеляли. Що да ви кажа друго: не я знайме ни откъде иде, ни що е и как е и по това ще съдиме за нея, което виждаме с очите си. В ръцете на такава безсрамна жена преспанци нема да предадат своята женска челяд, та да учи децата ни да пушат тютюн и да се задеват со секи срещнат турчин. Не и не! – дигна тоя като заклинател дългия си показалец и повтори: – Не! Да си върви тя, откъдето е дошла. Стига ни нам Райко Вардарски.

Той седна с чувство на безспорен победител. В стаята беше тихо. Само Яким Ортомар въртеше глава и мърмореше нещо одобрително. Оглежда стаята Лазар Глаушев и навсякъде срещна навъсени лица и сърдити погледи – явно беше: всички тия люде споделяха сега гръзките клевети на Брашнарлов за учителката, за Вардарски, пък и за него. Никой, дори и Брашнарлов, не се реши да дигне обвинението направо срещу него, но то личеше по всички тия лица и погледи. В сърцето на Глаушев кипеше гняв и като се изправи да заговори, тоя нито помисли да подхване по-изкусно приказката си, както други път, когато е ставало нужда да разбива пречки и прегради, а започна с първите думи, които дойдоха на езика му:

– Ти ли, Таки Брашнарлов, ще обвиняваш в безсрамие и безчестие една невинна жена! И вие сички тука слушате и мълчите, а не знайте ли и по-харно от мене кой е и какъв е Таки Брашнарлов, като е дума за жени и безсрамие? Грехота е и срамота да се поругава такъв човек с една беззащитна жена тука пред вас, в нашата община, а сички ние имаме жени, сестри и щерки. Ама виждам, за срам и позор, сички вие сте се повлекли по тоя човек. Вървете, ваша воля, но помислете. Вие немате право да клеветите, да наскърбявате една невинна жена, дошла между нас отдалеко и с най-добри мисли. Пушила тютюн... Това си е нейна работа, а вие не питате какви науки знай, ще учи ли добре нашите деца. Колко ли са градовете на Македония и по цяла България, които имат днеска женски училища, а при нас е дошла

най-добра учителка: цели пет години се е учила тя чак в Русия. Да не мислите, че такава учителка ще остане без работа, секой град ще се надпреварва за нея, пък ние искаме да я напъдиме. И що друго още? Минала през чаршията. И аз минах с нея. И стига веке! Да се освободиме веке от тоя черен и тъмен дух. Тя, учителката, смело ни дава пример. Затова тръгнах и аз с нея. Защо да не може да минава жена през чаршията? Не сме ли ние там и с какви очи трябва да гледаме, когато пред нашия дюкян мине по работата си некоя наша жена, сестра или майка? Не сме ние турци, да криеме жените си. Или пък сички сме развалени люде. Който таи в себе си неблагочестиви мисли, той ще каже, че и сички други люде са развалени. Сички знайте как си криви Таки Брашнарков врата подир сека срещната млада жена, по какви тъмни сокаци ходи и нема той да ме учи тука кой е почтен и кой не е почтен...

— Не позволявам... — приподигна се Таки Брашнарков и като че ли това беше знак за сички — зачуха се гласове от разни страни.

— Не искаме училище с такава учителка! — викна пръв Яким Ортомар.

— И що... можем ние и без женско училище!

— Може да си е харна за себе си учителката, ама за нас не чини такава.

— Е, стига, Лазаре...

Обади се дори и дядо Димо Пърлев, макар изтихо и колебливо:

— Не им трябва на жените наука и книга... Ти седни си, седни си, Лазе — подръпна той Лазара приятелски за грехата.

Сега Таки Брашнарков се изправи с целия си ръст и размаха нахъм Лазара дългата си ръка:

— Не позволявам да говориш така за мене ти, Лазар Глаушев. Къде ходя ли? То си е моя работа. А където ходя, срещам и други люде — подхвърли той.

— Кого срещаш?

— Кого ли... Жена ти.

Като че ли изтрещя гръм и разцепи тавана над главите на събраните тук люде. Лицето на Лазар Глаушев побеля, студена влага изби по челото му, но той нито се помръдна. Не се решаваше никой да го погледне. Дочули бяха всички тук разни думи за неговата невеста и се срамуваха за него сега, жалеха го някои. И всички го погледнаха изненадани, като чува гласа му спокоен, само едва-едва притихнал:

— Къде си срещал жена ми?

— У Ташка Умката.

Наведоха пак всички глави — кой ли не познаваше в Преспа старата веица и сводница Ташка Умката! Само Таки Брашнарков гледаше отвисоко Лазара и дори изви ръце отзад предизвикателно. А още в същия миг Лазар се дръпна от мястото си, всички чува бързите му стъпки по пода, той се спря пред Брашнарков и го удари по лицето с опакото на ръката си:

— Лъжеш!

Разтърваха ги, отдалечиха ги един от друг. Но никой не отвори уста да каже две успокоителни, съчувствени думи на Лазар Глаушев. Знаеха всички, че Таки беше женкар, но как ще се реши той да лъже пред толкова люде за жената на Лазара Глаушев? Жалко за Лазара. Няма да посмее той вече да дигне очи от срам и унижение. Поруга го щерката на Аврам Немтур... Ала през глухата врява, която пълнеше стаята, пак се чу гласът на Глаушев и сега по-силен, макар да трепереха побелелите му устни:

— Слушай ти, нечестивце... чуйте и вие, добри люде: утре пак ще се съберем сички тука, во същия този час и ако ти, клеветнико, повториш думите си за моята жена, ще ти дам и аз своя отговор.

Той се обърна и излезе. Никой не го спря.

Беше госта късно, приближаваше време да затварят чаршията, но Лазар Глаушев се върна в дюкяна си. Колената му трепереха. Сърцето му се късаше от неутолен гняв и от някакъв непреодолим страх за Ния.

— Защо се връщаш? — попита го Андрея Бенков, уплашен от лицето му, от погледа му.

— Утре ще научиш.

Сега Андрея се учуди на спокойния му глас, но не се реши да го попита нещо повече. Затвори хлята като всеки ден и Лазар се прибра направо вкъщи. Като го видяха домакините с такава тъмна сянка по лицето му — никой не се изненада: малко ли грижи и ядове носеше той в сърцето си около народните работи! Само майка му не се сътръсна през време на вечерята:

— Ти що... Не се храниш...

— Не съм много гладен.

После те останаха сами с Ния в малката стая. Ния се връткеше из стаята, не бързаше да подреди леглото. Предчувстваше нещо и чакаше. То се виждаше — Лазар беше в голяма тревога и смущение. И като че ли се боеше от нея, избягваше погледа ѝ, не ѝ говореше. Най-сетне той ѝ прегради пътя и чу тая гръх му. Едва сега се уплаши тя — той се задъхваше:

— Била ли си ти при Ташка Умката?

Това ли било! Очите ѝ се усмихваха виновно, лека румена заигра по лицето ѝ. Тя отвърна с ясен глас:

— Да.

Ноздрите му потрепераха и се разшириха да поемат по-широка струя въздух — отеднаж се отпусна гърлото му, отвори се и гърдите му. Е, може би не е толкова страшно — така просто и ясно отговори тя и очите ѝ са чисти както винаги. Но... И той попита бързо, нетърпеливо:

— Що си търсила при тая стара вещица?

Сега Ния наведе очи и червенината по лицето ѝ бързо

се съгисти. Лазар я улови за ръката, като че ли искаше да я окуражи или се боеше да не би да избяга.

— С майка бехме — отговори Ния.

— С майка ли? — И той улови и другата ѝ ръка. — Но щом сте търсили там, кажи!

— Лек.

— Какъв лек?

Ния наведе глава:

— Не ме питай. То е... женска работа.

— Срегнахте ли неког там?

Ния подигна учудени очи:

— Дали срегнахме неког... Никого.

— Никого?

— Никого. Там беше и една млада невеста. Не я познавам.

Лазар пусна ръцете ѝ и тръгна из тясната стая с леки стъпки. Сега пък Ния започна да пита:

— Ти... що? Чула ли си нещо?

— Чух.

— И аз съм чувала. Говорят люде без милост за вдовици, за стари момци, за жени като мене...

— Каква жена си ти?

— Ами... — потрепера гласът на Ния. — Немам деца. Накаже Господ неког, а люде не могат жал. Да беше дошъл да ме попита, преди да... преди да се ядоса толкова много.

Лазар се спря и рече, без да я погледне:

— Днеска Таки Брашнаров ми каза пред целата община, че те срещал при Ташка Умката. Искаше да каже...

— Той лъже. Не съм го виждала аз него кой знае от кое време. Видех го еднаж в църковния двор, като излизаше от църквата, празник беше некакъв.

Те не споменаха вече нищо за Таки Брашнаров.

Легнаха си и дълго лежаха в тъмното мъгчаливи, един до друг в общото легло. Ния чуваше дишането на мъжа си, усети, че ръцете и нозете му бяха студени — още не беше

се успокоил той. Попипа тя в тъмнината челото му – студено беше и то, а Ния обичаше много това широко изпъкнало чело. Усетил милувката, той каза:

– Ти не отивай вече при тая вещица и не се мъчи повече, каквото е рекъл Бог, това ще бъде. Аз досега в нищо не съм те укорил.

Ния прекара леко и нежно ръката си по цялото му лице и я мушна, задържа я негли на топло под гушата му. После рече:

– Не си ме укорил, Лазе... Ама е много тежко да се чувстваш наказан, без да знайш вината си. Ти не искаш ли да имаме деца?

– Искам. Ама щом не ни е благословил Бог...

– Искаш, то се знай... Ами аз?... Нели съм жена и защо е жената на тоя свет? Горя отвътре, чини ми се, че утробата ми съхне. Сърцето ми е рана, боли. И не знайш защо е така, никому зло не си сторил.

– Млада си още, Нийо... – рече той колебливо. – Ето и майка ти. Може още да не ти е дошло времето.

– Може. В това ми е надеждата. – После тя отеднаж се сепна: – Аз не исках да ти говоря, това са женски работи, други са твоите грижи, по-големи...

Като оздравя от раната си преди години, Лазар Глаушев купи един пицов и някое време все го носеше в пазвата си под горната греха – боеше се да не би пак да посегнат върху живота му. Но фанариотите бяха изгонени от Преспа, умириха се и неколцина им приятели в града и нямаше кой да спотайва зла мисъл спрямо Лазара. Той скри пицова в стаята си и вече не помисли за него.

Тая сутрин Глаушев издебна една минута, докато беше сам в стаята, извади пицова от скривалището му, прегледа го и го мушна в пазвата си, на старото му място. Носи го през целия ден. Той забеляза, че мнозина в чаршия-

та го попоглеждаха, дори някои може и нарочно да минаваха пред дюкяна му, за да го видят, но никой не се реши да му продума нещо за вчерашната случка с Таки Брашнарков. А се виждаше – целият град знаеше за тая случка. Ех, нека... И той срещаше със сдържана досада чуждите погледи, толкова любопитни, злоради и нахални.

Щом дойде време, тръгнаха те заедно с Андрея Бенков за общината. Не му каза нищо Андрей, нищо не го попита за случката, но беше нетърпелив, възбуден, та Лазар лесно позна, че и той бе научил за Брашнарков. Те завариха в общинската стая почти всички общинари, там беше и Брашнарков, а последните неколцина влязоха веднага след тях. Побързали бяха да дойдат всички навреме, да не би да пропуснат нещо, и сега се преструваха, че са много заети с цигарите си, с броениците си, с носната си кърпа или със съседа си, а всички чакаха да почне най-сетне Лазар Глаушев, да видят те какъв отговор ще даде, както бе обещал вчера. Не чакаха дълго.

Лазар стана от мястото си и пристъпи две крачки към председателя поп Костадин, а там беше и Таки Брашнарков. Утихна цялата стая – всеки се спря и се спомни, както се намери.

– Ти, Таки Брашнарков – рече Лазар и сочеше врага си с ръка, която тръскаше ясно при всяка дума, – ти каза вчера пред сичките тия люде, че си се срещал с жена ми в къщата на Ташка Утката.

– Чакай, чобече... – опита се да се усмихне Брашнарков примирително и негли да обърне всичко на шега, но Лазар го прекъсна:

– Ти ще чакаш сега и ще слушаш! Питам те аз: верно ли е това, което каза вчера за жена ми, повтори го и кажи кога си се срещал и с каква цел. Ако пък си излъгал, поискай прошка от тия люде тука – не от мене: аз никога няма да ти простя.

Брашнарков се попридърпна на миндера и се подпря назад с дланите си ръце.

– Ти вчера ми каза – започна той и езикът му се преплиташе, – ти ми каза, че ходя там и там, а пък аз ти казах, че там ходи и жена ти...

– Не, не! Не извъртай. Повтори, което каза вчера, или признай, че излъга! – стисна зъби Глаушев и пристъпи още две крачки.

– Излъгах... – предаде се изеднаж Брашнарков.

– Да! – тръсна глава Глаушев. – Излъга ти вчера, голни човече, наклевети моята жена пред толкова люде, пред целия град, днес целият град е говорил за това, безсрамнико! Не си се срещал ти с жена ми у Ташка Умката и аз ще кажа тук как е било: моята жена наистина е ходила един път при Ташка, ходила е посред бел ден да търси там некакви билки и е била там заедно с майка ми.

– Да... мене Ташка ми каза, че ходила там жена ти с майка ти...

– А ти – що... Излъга!

– Излъгах!

Сега Лазар Глаушев се обърна към насядащите по миндерите люде – на едната страна, сетне на другата:

– Ето вижте какъв човек е седнал между вас. Решете вие сега с него ли ще седите занаят, или с мене.

Рипна неочаквано от мястото си не друг, а Андрея Бенков. Свенлив човек беше той, сдържан и рядко се случваше да избухне, но гневът му беше страшен. Втурна се той към Брашнарков, дръпна го за грехата:

– Излизай!

Изправи се срещу него Брашнарков – цял аршин по-висок – и го блъсна с лакът:

– Не ме пипай ти...

В същото време между тях мълчаливо застана Миле Рибар, сграбчи с ръчищата си Таки и го тласна към вратата.

– Ти... пък... – опита се да се съпротивява Брашнарков, но се чува гласове от всички страни:

– Излизай! Излизай!

– Излизай! – викна дядо Димо Пърлев.

– Излизай! – викна и Алекса Кочов.

Миле Рибар беше силен човек и колкото да беше едър Брашнарков, той не го остави и да се задържи на нозете си: като го тласна още еднаж, Брашнарков се блъсна във вратата. После Рибар отвори и вратата, изблъска го бързо навън и шумно я затвори след него. Никой не подигна глас да защити Брашнаркова – ни председателят поп Костадин, нито пък Яким Ортомар, който винаги държеше страната на Брашнарков.

И като че ли нищо не е било, пак се обади от мястото си Лазар Глаушев. Той бе се успокоил по-бързо, отколкото всички други в стаята, а Миле Рибар още пухтеше като ковашки мях с широките си гърди.

– Да видиме сега за женското училище – рече Лазар.

Пръв пое думата му Яким Ортомар, та мнозина погледнаха учудени стария чорбаджия. Той каза:

– Да отвориме и женско училище, защо не. Щом и учителка дошла, макар учителката...

– Гледай ти чудо, дедо Якиме – не се сдържа Миле Рибар. – Вчера едно, днеска – друго. Като види човек зор... Чорбаджийска работа!

– Аз вчера нищо не рекох! – дигна вежди като къдели Яким Ортомар.

– Не рече, а?... Ти... каквото каже Таки. Пък аз – ето: каквото рекох вчера, ще река и днеска: не искам женско училище. Две девойчета имам вкъщи – не им трябва на тях книга, друга наука им трябва, домашна.

– Трай ти, Миле... – сбута го съседът му Алекса Кочов.

Никой друг не се обади, не се реши да се изкаже и повече от страх да не засегне Лазара Глаушев с отказа си, а се виждаше, че заради учителката сега общинарите не искаха да се отваря в Преспа женско училище. Заговори пак Лазар Глаушев и се долавяше в гласа му, в думите му скръбна нотка:

– Не ме дарувал мене Господ с деца, ама и аз съм изра-

съл во фамилия християнска. Растехме заедно мъжки и женски деца и мисля, сѐ сме били еднакво мили на татко си и майка си. И женската челяд е мила челяд, а понекогаш от нея има повеќе полза, нежелу от мъжката. Питайте майката, от нейното сърце се откъсва детето, кое ѝ е по-милу. Еднакво ѝ са мили сички рожби, мъжки или женски. Така требва да бъде. Ти, Миле Рибар, не се ли грижиш да нахраниш, да облечеш и двете си девојчета, както и другите си деца? Така прави секи добър родител. Ние се грижиме за просветата на мъжките деца в Преспа и не е право да гържиме в тъмнина и невежество женските деца. Какви са тия тъмни мисли в нас за мъжко, за женско, и се казаха тука недомислени думи. Какъв е тоя робски, нечестив дух в нас да мислиме, че само мъжът е човек, а жената не е човек и не ѝ требва на нея книга и наука. Не е ли човек майката, що ни е родила? Щастлив е секи народ, който има просветени мъже и жени, просветени бащи и майки, просветени синове и щерки... Ние накъде така...

Лазар Глаушев мълкна. Не последва никакъв отговор. Преспанските общинари мълчаха до един. Хубави, справедливи думи каза тој и тоя път, но не стигнаха те до сърцата на общинарите. Смутени бяха те поради учителката, разколебани и уплашени, но и никој не се решаваше да дигне глас срещу Лазара. Обади се най-сетне гядо Димо Пърлев, но и тој като без сърце:

— Да видиме... да помислиме... Да поразпитаме за учителката...

Раздвижи се на мястото си поп Костадин, напрегна глухия си глас, но и тој повече срама ради:

— Немаме пари, Лазаре. Ново училище, то...

— Не е до парите, гедо поне — поклати глава Лазар Глаушев. — Не е до парите, ами виждам аз, размъти ви ума Таки Брашнарров... — Тој се изправи и сложи ръка върху рамото на Андрея Бенков, който седеше до него. Сетне каза: — Слушайте вие, преспански първограждани! В Преспа ще има женско училище. Мене ме е срам да призная пред некој чужд

човек, че немаме женско училище, а оше повеќе ме е срам, като чубам, че сме немали и нужда от женско училище. Слушайте сега: ето ние с Андрея Бенков ще отворим женско училище в Преспа, нашият гюдян ще го издържа. Така ли е, брате Андрея?

Андрея Бенков кимна мълчаливо. Лазар продължи:

— Учителката е тука. А моята жена каза, че ще даде без наем бащината си къща за женско училище. Ще го отворим ние с Андрея и така ще бъде, докато можем. И докато се засрами Преспа...

Спогледаха се някои от общинарите, други приподигнаха рамена и пак никој не каза ясна дума за новото училище. Вн вече тъмнееше, станаха те всички един след друг и побързаха да се разотидат. В широката празна стая останаха само Глаушев, Андрея Бенков и общинският секретар Орган Чингелов. Седеше тој тъжен и мрачен пред разтворените чисти страници на протоколната книга, а съхнеше захвърлено настрана перото му. Тој каза с голяма скръб, без да се помръдне от мястото си пред ниската масичка:

— Нема да запиша аз такъв срам за Преспа! Оше в тъмнина живеј нашият град и бухали бухат по него...

Лазар Глаушев го погледа-погледа замислен, после кимна:

— Да, Чингелов... бухали.

Излязоха те двамата с Андрея Бенков. Щом остана сам в стаята, Орган Чингелов отеднаж скочи и дигна ръце към потъмнелия таван като некој стар османлија, който се моли на Алаха си, и викна, та и Глаушев, и Бенков чува вн гласа му:

— Но ще светне... ще светне слънце над Преспа и ще разнесе темнини, и бухали ще прогони!...

Тој се послуша в собствения си глас, който сякаш оше ехтеше между четирите стени на широката, празна стая. Орган Чингелов често изпаднаше в такива словесни изстъпления.

Двамата мъже отидоха направо при Иванка Руменова и още по пътя уговориха какво да ѝ кажат. Бенковица им посочи стаята на учителката – там била тя, учителката, в стаята си. А в стаята на Руменова те завариха и Ния. Младите жени ги посрещнаха весело смутени и току се споглеждаха с хитри очи. Най-сетне учителката плесна с ръце:

– Ама вие, Глаушев, нищо ли не забелязвате!

– Е, да... – започна Лазар с учудени очи, но не можеше да каже нещо повече.

– Чува ли, Глаушева – обърна се учителката сега към Ния: – Слепи са мъжете, слепи са, нищо не виждат! – Сетне пак към Лазара: – Ама погледнете... Имате, просто, нова булка!

Едва сега видя Глаушев промяната у Ния: тя бе захвърлила копrienеното шкепе и с помощта на Руменова бе дигнала косите си, сресала ги бе по новому – на кок и с буфанто. Той я гледаше усмихнат, но усмивката изчезна бързо от лицето му. Сега се виждаше цялата хубост на главата на Ния, на тънката ѝ стройна шия, изпод косите ѝ се подаваха крайчетата на ушите ѝ. Да, това беше някаква нова Ния и може би по-хубава, но му изглеждаше като чужда, по-далечна, той дори изпитваше някакъв смътен страх от нея сега – не би се решил да я докосне, да не би да развали сложната прическа. А плитките? Той обичаше да ги навива на ръката си – дебели, пръккави... Но – и той пак се усмихна:

– Харно, харно, Ния... щом ти харесва така. Хубава си, ти си секак хубава.

– Ама аз пак мога на плитки – промълви тя разочарована. – Наистина ли не ти харесва така? Аз мислех...

– Той още не е свикнал – изпревари Руменова и се обърна към двамата мъже: – Но седнете, седнете, моля... Какво стана, какво решихте в общината?

Насядаха всички. Глаушев каза на учителката:

– Сега сичко ще зависи само от вас.

– От мене ли?

– Да. Вие трябва да ни помогнете. Тука не е въпросът само за вас, дали ще ви назначим и как ще ви назначим. Въпросът е за цялото училище и за нещо по-важно.

– Но кажете, кажете...

– Некои от преспанските общинари – продължи Глаушев – се дърпат сега, не искат женско училище.

– Как тъй! Нали ми писахте от името на общината...

– Да, така беше. Но се намери един там, между нас, и обърна ума на общинарите. А те са по-векето прости мъже, еснафи. Ето затова ви моля да ни помогнете и вие, да се борим заедно против невежеството и простотията наша. Те ще отстъпят най-сетне, но да им дадем един добър урок, един добър пример и да им отворим очите. Прост ни е наредът още, колебай се, лута се още.

– Разбирам. Какво се иска от мене сега?

– Да отворите училището и колкото може по-скоро.

– Ама нали...

– Сега ще ви кажа: ето Ния, жена ми, дава бащината си къща за училище. Празна е тя сега, никой не живее там, ще я постегнем, ще набавим чинове. А за вашата плата...

– Плата аз не ща, докато... Само колкото да мога да живея най-скромно.

– Вие тука – обади се Андрея Бенков, – тука у нас, бъдете като в своя къща, ще се храним заедно...

– Не, не. Така не ща. Ще ми давате по няколко гроша, колкото да не гладувам. Ще ми намерите и една стаичка, не ща да тежа никому. Искам да си бъда сама.

– Харно, учителке – каза Глаушев. – Още утре ще ви дадем петстотин гроша на първо време.

– Кои ще ми ги даде?

– Ние... Събрахме се неколцина граждани. Най-важното е да се държим здраво и вие, и ние, докато надвием.

– Ще се държим – рече Руменова, позамисли се и току

попита: – Кажете ми откровено не съм ли аз причината за тая промяна изеднаж?

– Да – започна Глаушев колебливо, – защо да крием... има и такова нещо, ама не е само това. Нашите преспанци са малко староверци, както казва Вардарски. Нели минахме през чаршията и...

– Така си помислих и аз. Сега вие можете напълно да разчитате на мене. За свободата си ще се боря с всички сили.

Отвори се широко тежката порта на Аврам-Немтуровата къща – кой знай от кое време не бяха отваряни така и двесте ѝ поли. На стената там бе здраво закован надпис върху дебела хартия в рамка и със стъкло, с едри краснописни букви: „Българско Народно Дъвическо Училище“. Цяла неделя преди това изоставената къща се чисти и стъга, заковаха се разковани дъски, поправиха се счупени стъкла по прозорците, варосаха се стаи, почисти се широкият двор и градината, улови се и пак се докара водата на чешмата, която отдавна беше секнала. Къщата имаше шест стаи с готварница, килери и зимник, но се приготвиха за училище само две по-големи стаи на горния кат, между тях имаше врата и стигаха те на първо време. Сложиха в тях по четири големи чинове – стигаха и те на първо време.

Във всичко това помагаше неуморно и учителката Иванка Руменова, като да редеше и гиздеше собствената си къща. Спираха се мнозина пред портата, надзъртаха и вътре да видят що става в Немтуровата къща, та още тогава тръгна из града дума, но редом с другите приказки за учителката и не можеше да се каже дали иде от добро сърце, или се повтаряше като на подбив:

– Мераклия тая, гаскалицата. Дъски търка, джамове мие по цел ден, като да чака сватове да ѝ дойдат...

Идваше да помага с голямо усърдие и Ния Глаушева.

За чистенето и варосването Глаушев и Бенков бяха довели една селянка, наскоро избягала от родното си село поради турски насилия. Тя нямаше свой дом в града и остана като постоянна прислужница в училището; настани се да живее в една от стаите на долния кат заедно с децата си и с мъжа си, който беше все болен. Настани се да живее тук, в най-малката стая на горния кат, и Руменова. Не искаха да я пуснат Бенкови, майка и син, поне за още някое време, но тя не приемаше да седи повече на чужда трапеза. Отново започнаха да светят прозорците нощем в Немтуровата къща – преспанци бяха свикнали да я гледат пуста и тъмна.

За втория понеделник беше всичко готово. Разшета се още рано сутринта Траяна Костагиница, прислужницата, а самият Костагин, наметнат със селския си кожух и покашливайки, отиде и отвори пак двесте поли на портата, подпря ги с камъни. Предния ден, неделя, дяконите и в двете църкви по поръка на Лазара Глаушев обявиха, че в къщата на Аврам Немтур се отваря женско училище. Още при изгрев слънце тая сутрин Иванка Руменова излезе на чардака, на горния кат, пременена като за празник, разхождаше се там с ръце скръстени на гърдите и чакаше да дойдат ученички. Беше в началото на ноември; след първите есенни дъждове времето се задържа тихо, ведро. Щом се разбули слънцето от утринната мъгла, издигна се право срещу чардака. Време беше да се покажат в двора първите ученички, с майките или с бащите си, както беше редно в първия ден, но още никой не прекриваше високия праг на портата. Отдолу се обади Траяна Костагиница:

– Сварих ти млекото, учителке... Да ти го донеса ли?

– Не, не... Не съм гладна.

Траяна се показа изпод чардака в селската си носия, погледна младата учителка и като да усети тревогата ѝ – опита се да се пошегува:

– Ето ти ги, тука са моите гаскалицы... Чакам. Наскачаха още в темно.

– Да, да... – отвърна разсеяно Руменова. – Има време...
Долу, в трема под чардака, се спотайваха уплашени, но и любопитни гвете по-големи момичета на Траяна. Още предния ден бе ги записала Руменова в книгата си. И Траяна с това бе започнала:

– Ами, учителке, женска челяд, защо им е наука на них... Сиромаси люде сме ние...

– На сиромасите повече им трябва наука, Траяно.

Сега гвете момичета чакаха долу, те също бяха още в селските си вече износени дрехи, но бяха се измили и сресали чисто. Учителката не бързаше да ги повика горе, в училището. В стаята, дето се бе настанило семейството, се чуваше глъчката на други три, по-малки деца, но Костагин не ги пускаше вън, да не ходят по училищния двор и да сърдят учителката.

Руменова ходеше по чардака, тихо и равномерно потропваха стъпките ѝ. От време на време тя неволно поглеждаше към разтворената порта, но никои не влизаше в двора. По улицата минаваха час по час жени, деца и всички се заглеждаха в отворената порта, някои се поспираха, но никои не прекрачи прага ѝ. Младата жена влезе в класните стаи, не за пръв път тая сутрин, обиколи между чиновите, седна край ниската масичка в един ъгъл. Всичко беше в ред. Миришеше на вар и влажно гърбо от измитите подове, от новите чинове, но през тая смесена миризма се долавяше и упоритата миризма на дом, макар изоставен от години. Малката масичка беше покрита с бяла покривчица, имаше там маслиница и перо, разтворена беше и класната книга, личаха там, на първата страница, гве имена: Ягна Костагинова и Звезда Костагинова. Други имена нямаше върху жълтеникавия лист. Тихо и празно беше в широките, разтворени стаи, някъде отдолу се чуваше сподавена детска глъчка и глухият глас на Костагина, пресипналото му покашлюване.

Целият ден мина в напразно очакване. Късно следобед

и Костагин пусна децата, разшаваха се и петте по двора или висяха по портата, надзъртаха оттам нагоре-надолу по улицата, все още плахи, несвикнали с новия си живот в града. На мръкване дойдоха Ния и Лазар Глаушеви. Учителката ги посрещна бодро, макар усмивката ѝ да не беше много весела:

– Нищо. Трудно ще бъде в началото, изглежда. Реших сама да отида при планината, щом планината не идва при мене. Кажете ми някои семейства, които имат момичета.

Казаха ѝ. Глаушев догаде:

– Упорит народ.

– Нали и ние сме от него?... – усмихна се вече по-весело Руменова.

На другия ден тя сама си доведе четири ученички. Майките им се тегабеха, мърмореха все едни и същи думи за женската челяд, която нямала нужда от книга и наука, но и се разтичваха да подокарат църките си за училище. Руменова прибра горе и гвете селянчета и веднага започна работа с първите свои шест ученички. Привечер, малко преди залез, тя изведе ученичките си на двора, нареди ги по гве.

– Утре – каза им тя – ще дойдете веднага щом изгрее слънцето. А сега ще си идете право у дома. Вие, Ягно и Звезда, ще се отделите още оттук. Другите ще вървят тъй, гве по гве, и всяка ще се отдели пред къщата си. Ще вървите мирно по улиците и щом срещнете по-възрастен човек, ще го поздравите с „добър вечер“. Като влезете вкъщи, ще кажете на майка си: „Добър вечер, мила мамо!“ Я да чуя как ще поздравите!

– Добър вечер, мила мамо! – отвърнаха едно през друго шестте момичета.

– Хайде, сега, деца, сбогом.

– Сбогом, учителке... сбогом...

Маца Чучурска миеше паници на кладенеца, когато влезе в двора малката ѝ щерка. Отеднаж се чу зад широкия ѝ гръб звънко гласче:

– Добър вечер, мила мамо!

Маца спря за миг да миє и се заслуша, сякаш не бе го чула добре. После, каквато беше шишкава и едра, цяла се обърна към детето си, отворила широко очи, и черните ѝ, дебели вежди личаха отдалеко, като да бяха залепени на зачервеното ѝ чело. Но тя не вярваше и на очите си и дълго гледа момичето си мълчаливо, с мокра паница в разголениите си, могъщи ръце. Ами – да, това беше нейното Ленче, мъничко, слабичко и се кипреше насреца ѝ със светнали очички. То никога досега не беше я поздравявало, никога не беше я наричало така нежно „мила мамо“, никога в Преспа не учеше децата на по-деликатни обноски. И Маца Чучурска, изненадана, зарадвана, развълнувана, нагаде неочаквано тънък, писклив глас от широката си гуша:

– Ох, на майка милото! Да си ми живо и здраво! Добър вечер, мило! Кой те научи, сладко дете, да ми казваш така „мила мамо“?

– Учителката – рече важно малкото девойче.

– Учителката! – извиха се още по-високо черните вежди на Маца.

– Учителката, ами! – повтори девойчето и клатеше глава на всяка дума: – И ни каза да поздравяваме по-големите, и ни каза утре пак да идем, щом изгрей слънцето...

– Ох, милата майкина щерка! Ще идеш, чедо, и утре. Да е жива и здрава учителката, щом ви учи така... Виж ти, проклетници, не знаеха какво да продумат за нея. Виж каква била тя, милата...

Тя прибра паниците, спусна запретнатите си ръкави, превърза наново кърпата на главата си и преди още да започнат мъжете да се връщат от чаршията, обиколи едва ли не цялата махала от порта на порта:

– Ами да видите, сестри, учителката, ами тя била човек на място!... Връща се моето Ленче, аз тък на бунара, мия паници... „Добър вечер, мила мамо!“ Кой те научи така, Ленче? – Учителката. Е, на сърцето ми падна, сестри. Къде ще се сетиме ние да научим децата си на такива хубави думи! Учителката сама дойде да ми поиска Ленчето за училище и що, вели, ние жените не сме ли люде... За добро е дошла тя между нас. Аз веке моето Ленче нема да го спирам...

Тая вечер по много къщи в Преспа се говореше за учителката и за нейните първи ученички. На другия ден – също. Жените се обърнаха на нейна страна:

– Тя ще пракса децата ни...

– Що като са ни женски децата, не са ли и те от Бога дадени?

– Още не дошла учителката, преспанци ѝ намериха триста кусури. Проклетия!

– Тя и нас, учителката де, и нас ще ни поучава. Науката, вели, е за сички; науката, вели, трябва да отвори и нашите очи, макар да сме жени...

Раздвижили се жените, зашумяха по целия град. Мъжете едва нагаваха ухо към женската врява и се подсмиваха под мустак. А някои и се караха:

– Що сте пощръкнали, мори!

Но много жени започнаха сами да водят девойчетата си в новото училище:

– Ето, учителке, на твоите ръце оставям детето си, учи го на ум и разум...

За няколко дни около Руменова се събраха над стотина девойчета и стана нужда да се отвори и трета стая за новото училище.

*

Няколко дни преди Божиц, докато децата още не бяха разпуснати за празника, в двора на новото училище неочак-

вано влязоха четиримата учители от мъжкото училище: Райко Вардарски, Тодор Божинов, Никола Димкаров и Сотир Гушев. Водеше ги класният учител – Вардарски. Учителката ги видя отгоре, пристисна устни учудена, но продължи работата си. Долу Траяна изтича да посрещне гостите, но те минаха важно пред нея и се проточиха по дървената стълба нагоре, тропотейки с подкованите си калеври. Само Вардарски, винаги чисто облечен и по европейска мода, носеше върху високите си обувци и „кайльоши“ – плутки обувци, които поскързваха високомерно; започнало бе да студее, улиците бяха кални, но само той, Вардарски, носеше в Преспа такива двойни обувки. Като се спряха пред вратата на първата класна стая, той свали кайльошите си, за да влезе в стаята с чисти обувци. Влязоха четиримата учители, без да почукат, и едва сега пристъпи Руменова да ги посрещне. В същото време над тридесет ученички, колкото бяха в стаята, скочиха прави и застанаха почтително пред важните гости. И четиримата мъже завъртяха очи изненадани от тоя нов внушителен начин да се посрещат гости в класната стая. Не се сдържа престарелият Никола Димкаров, който бе учил ученици на славянско писмо още през времето на килийните училища по манастирите и по разни места из Македония, не се сдържа той, а беше малко глух, та изказа високо учудването си:

– Гледай ти каква нова наука. Нашите дангалаци нема да се сетят никогаш да станат, като влезе човек, ама аз ще ги науча и нх на такова почитание...

Руменова се ръкува с гостите си и тогава Райко Вардарски каза:

– Говори се из целия град, чувахме и ние за новото в нашия град девическо училище и за вашите големи успехи в него не само научно, но и благовъзпитателно, а също и по ръкоделни, домакински занимания, които са от особено значение за девиците. Чухме и научихме и за вашите нови методи в просветителната ви работа, за вашето дълбоко образование по далечни места и рекохмe с очите си да видим

сичко това и да се поучим, бидейки ние и четиримата като по-изостанали. Човек се учи, докато е жив, и разумният човек никога нема да премълчи своето незнание, а ще пита и разпитва, за да се научи.

Той говореше на учителката, но се обръщаше повече към ученичките по професионален навик, говореше с тържествен някакъв, наставнически тон, а езикът му беше пъстра смесица от думи на местните говори и на непрестанно променящия се, неустановен още език, на който се пишеха българските вестници и книги. Такъв беше езикът на всички просветени люде, изпъстрен обилно с руски и църковнославянски думи, с новосковани думи и форми, често пъти причудлив и по свое разбиране, по свой вкус. Това беше неустановеният още книжовен език, който беше признак на голяма образованост и към който се прибягваше особено при по-тържествени случаи или когато седнеше човек да пише писмо или дописка до някой от цариградските вестници. На такъв език, но върху ярка основа от нейния роден шуменски говор и много повече изпъстрен с руски думи, приветства и Руменова своите гости. Тя каза:

– Голяма чест е за нас и за нашето училище вашето посещение и не ние ще учим вас, най-достойните учители, но ще бъде от голяма полза за нас вашата добрина и снизхождение, ако ни посочите грешките и опущенията, които можем да направим...

Тя направи знак на ученичките си да седнат, подаде единствения стол в цялото училище на Никола Димкаров – най-стария от гостите си, а другите пристъпиха и скромно се подпряха на стената зад него. Руменова бързо надви смущението си от неочакваното посещение и продължи работата си. Тихо беше в двете класни стаи, които бяха свързани с широко разтворена врата, и учителката час по час надникваше и отпътък; бодро звучаха гласовете на девойчетата, които ставаха да отговарят, а откъм третата класна стая, която беше по-отдалечена, се дочуваше глуха, сподавена врява – там ученичките бяха оставени да се за-

нимават сами до следващия час. Училището работеше.

Подпрян на стената, Вардарски мъдро поглаждаше брадата си и внимателно следеше работата на младата учителка. До него бе застанал Сотир Гушлев; той беше крайно усърден в професията си, следеше и сега с хищен поглед всяко движение на учителката, всяка нейна дума, също и отговорите на ученичките ѝ – дебнеше да улови някоя грешка и току ще дигне застрашително пръст – не тъй! – както правеше в своята класна стая. Малко по-нататък се бе изправил Тодор Божинов – син на някогашния преспански даскал Божин, тънък, висок, с дълга шия, носът му сякаш бе изтеглял напред цялото му лице, с хлътнала уста и ниско чело, с големи, кръгли очи и над тях – необикновено подвижни вежди, които ту се свиваха едва ли не в очите му, ту отскачаха нагоре; две от ученичките бяха забелязали тая непрестанна игра на веждите му и дяволито го попоглеждаха, посбутваха се с лакти. Старият Никола Димкар седеше неподвижно на твърдия стол, поклащаше глава, вече цяла оголяла на двете опнати вратни жили, надаваше ухо да чуе какво говореше учителката и какво отговаряха ученичките ѝ, но трудно задържаше мисълта си, която летеше далечно назад през годините. „Ех, Господи“ – клатеше той старата си глава и като виждаше тая светла стая, новите чинове, девойчетата, които скачаха пъргаво от местата си и отговаряха смело, младата и хубава учителка, която ходеше свободно между чиновете, вдадена в работата си, със светнало, въздушевно лице, той си спомняше мрачните и тесни килии по манастирите, влажните, скрити стаи, в които бе учил някога, спомняше си измъчените лица на учениците си, които пишеха с пръсти на пясък и за две-три и четири години едвам научаваха да четат Светчето и Апостола.

– Ех, Господи... – продума гласно старият човек.

Мина доста време. Учителката сякаш бе забравила гостите си. Вардарски бе спрял ръка върху брадата си; не подигааше вече застрашително пръст Сотир Гушлев и деб-

нещият му поглед бе омекнал; широко бе отворил кръглите си очи Тодор Божинов, веждите му стояха сега неподвижни върху самото му чело, а дядо Никола Димкаръв съвсем се забрави в своето далечно време и в своята даскалска тъга...

Дойде време за обедна почивка и четиримата учители напуснаха новото училище. Руменова ги изпрати чак до портата. Като излязоха четиримата на улицата, Вардарски се спря, дръпна с ръка към себе си един по един и тримата свои другари, приведе се към тях и рече:

– Знаете ли... Пет години се е учила в Русия!

Те се гледаха мълчаливо една минутка, после Тодор Божинов попита като в захлас:

– В Русия!?

– В Русия... – рече и Сотир Гушлев и пак дебнеше с втрепенени очи, сякаш да види какво има още зад това голямо име.

– Русия... Ех, Господи – покласти глава старият Никола Димкаръв.

Разчу се из града, че учителите ходили при учителката в женското училище – тя била по-учена от тях, дори и от класния учител. Председателят на общината поп Костагин се похвали на попадията си:

– Затуй ѝ отсекохме такава плата... кажи-речи, като на класния учител...

– Аха – закани му се с глава попадията: – Сега тъй, а? Като дойде най-напред учителката, не я искахте. Събрали сте се там, в общината, сѐ мудри глави.

– Ех, попадийо – промърмори примирително поп Костагин. – Во секакви заблуждения изпада човек, во секакви грешки...

II ЧАСТ

Нови страници

Ай, ти, Митре, ай ти, синко мили!
Ай земай си малу-многоу азно,
та пойдѝ си во града Прилепа,
прекупи си свила и коприна,
прекупи си свилени кошули,
прекупи си медени елеци,
прекупи си чо'а парангора,
напъани си нована гемия...

Народна песен

Море що ти текна, що побегна
рано сабайле во зорите?
Дали ти е лоша свекървата,
или свекорот не ти чини?
– Море свекор ми е кротко ягне,
а свекърва – люта змия...

Народна песен

Отзгора идет сејмени,
ајдутска глава носеет,
излезе баба да гледат,
видела баба та глава,
викна ми баба да плачит:
„Не ми е глава ајдутска,
тук ми ѝе глава синова!“
Сејмени бабо ѝе велеет:
„Не жаляй, бабо, не плачи,
блазе ти тебе со сърце,

що юнак ти си родила!
Дури му глава зедохме,
педесетмина пагнахме,
сам булюкбаша загина.“

Народна песен

I

Рано следобед в деня срещу Василевден у Глаушевици влезе учителката Руменова. Тъкмо по това време старата Глаушица бе се запретила в стаята с огнището да меси баницата за Новата година. Тя държеше край себе си и двете си снахи, да ѝ помагат. Не беше само баницата, а трябваше да се заколи за празника петел, да се сложи пастърма с фасул, да се поразчисти къщата, да се постелят нови килими и ямболии, да се приготвят чисти долни грехи за всички в къщата, да се извадят и новите грехи на всички, да се приготви топла вода – вечерта всички трябва да умият глави, нозе. Тоя ден имаше повече работа във всяка християнска къща.

Султана Глаушева никак не се зарадва, като видя учителката на вратата, и каза с твърд глас, който се опитваше да бъде приветлив:

– Влизай, влизай да помагаш.

– Има ли работа и за мене? – засмя се Руменова и току добави: – Но вие какво, събрали сте се три жени за една баница!

Султана Глаушица я погледна изкосо, не мислеше да ѝ отговаря, но не се сдържа:

– Секо нещо си иска своето. Три жени... да съм сама, и до утре нема да фтасам. Стани, седни, времето минава. Така, трите, забчас ще свършим.

– Хайде, свършвайте, че ще ти взема Ния.

Султана Глаушева тоя път искаше да се престори на глуха, но пак не се сдържа:

– Що рече... Ния? Кой ще ѝ гледа работата на Ния днеска?

Ния слушаше мълчаливо, в погледа ѝ се таеше тревога, да не би свекърва ѝ да засегне някак учителката, и тя побърза да ѝ подаде стол:

– Повели, седни, Иванке...

Раца Кочовица бе се засмяла с цялото си лице и току криеше с шепи зъбите си, изпочупени и гнили, каквито бяха поради честите ѝ забременявания. Старата Глаушица и учителката често се счепкваха, макар и двете да пазеха приличие, та беше любопитно да ги слуша човек. Но и Раца се боеше от свекърва си, колкото да ѝ беше любопитно да послуша енергичния ѝ разговор с учителката.

Султана Глаушева не бе се откъснала от своята мисъл и пак започна:

– Днеска тука, у нас, во сека къща работа до гуша. Не е ли така и по вас за тоя празник? – И тя разгупи с точилката върху ниската софра недоразточена кора, посипа я с брашно с костеливата си жилеста шепи.

– И у нас е същото.

– А ти какво днеска – въртна пак точилката Султана. – Разпусна децата, имаш си една одаичка. Траяна Костадиница ще ти меси баница... Ние тука сме десет души.

– Траяна, да – се опита Руменова да отклони губоя. – Селянките правят хубави баници.

– А знайш ли коя баница е най-вкусна? – И старата жена веднага си отговори: – Която си направиш сама!

– Аз не мога да правя баници.

– Е, не можеш... не си се учила. Ти си учила книга.

Старата Глаушица не обичаше учителката – мислеше, че тя развращава по-младата ѝ снаха, ала винаги се отнасяше с почит към първата учителка в Преспа. Но като я похвали от една страна, тя продължи и с някаква закана в гласа си:

– Ама ще се научиш да месиш и баници! Като се омъжиш, като ти се народят деца – и баници ще месиш, и пелени ще переш, и...

– Щом трябва, и ще меся, и ще пера – отговори Руме-

нова за голяма изненада на старата жена.

– А сега, що... – започна пак Султана, но Руменова я прекъсна:

– Сега, бабо Султано, ти ще ни позволиш да излезем с Ния. Така сме се уговорили и аз затова съм дошла.

Султана въртя дълго точилката, просна нова кора, нави я пак на точилката и чак след това попита:

– Ами що толкова... къде ще ходите двете...

– В чаршията.

Старата Глаушица веднага спря точилката и дигна очи към Руменова, в погледа ѝ бързо се набра гняв:

– Що! В чаршията! Нийо!... Имате ли ум вие? – Тя добави с леден глас: – Да си ми щерка, учителке, с точилката ще ти стана.

– Не говори така, майко – каза тихо Ния. – Учителката...

– А за тебе нема и да се замисля – прекъсна я остро Султана. – Тебе аз направо с точилката, само ако спомениш за чаршията. Гледай ти, чудни работи!

Настана мълчание. Припряно тропаше точилката по софрата, пляскаше и шумеше недоразточената кора, но се виждаше, че старата жена се бореше с гнева си и мислите ѝ не бяха в работата.

– Бабо Глаушевице – каза спокойно учителката, но се чувстваше твърдост в гласа ѝ: – Ти помисли: защо да не отиваме ние жените в чаршията?

Султана сякаш не искаше и да чува. Посочи рязко с точилката Ния и рече:

– Тя си има мъж. Да пита него.

– Аз го питах – каза Ния. – Лазар ще ни чака в дюкяна.

– Лазар?... – повтори след нея старата жена машинално.

– Да...

Султана вече съвсем изостави точилката, дълго гледа по-младата си снаха и току избухна с голямо огорчение, взе да се кръсти едно след друго:

— Господи, Боже мой, Богородичке, майчице... Да се прекръсти човек с лева ръка! И той со същия ум! Що става с вас, вие загубихте веке и срам, и чест...

Раца през цялото време се усмихваше на тая препирня на свекърва и с двете млади жени, дори гласно се засмиваше и криеше зъбите си, но сега отеднаж се уплаши, умълча се — в препирнята нямаше вече никаква шега. А Руменова сякаш и не забелязваше големия гняв на старата жена.

— Бабо Султано — каза тя с равен, спокоен глас, — там, в чаршията, са нашите бащи, нашите братя, нашите мъже...

— Ами турците! Пълно е с турци там — прекъсна я Султана.

— Нека са и турците. Ще мине турчинът край мене, ще отмине. Те понякога са даже и по-благовъзпитани от нашите: ще мине край жената с наведени очи. В нашия Шумен е пълно с турци. Ако се случи някой лош, какво ще ти направи най-сетне сред чаршията, няма ли да се намери някой да те защити?... Не, ти напразно се ядосваш. Най-важното е да можем и ние жените да отиваме в чаршията като хора. Имаме си и ние работа там: ти по-добре знаеш какво месо да си купиш, какво масло, какъв плат, какво да си купиш от бакалина, от зарзаватчиата. Ние сме оставили всичко на мъжете, чакаме всичко наготово.

— Така и Господ нареди — възрази нетърпеливо Султана: — Мъжът в чаршията, жената — вкъщи.

— Дядо Господ не се бърка в тия работи. Хората сами си ги нареждат. Ние трябва по-добре да си наредим своите работи. Не е за самото ходене в чаршията, бабо Султано, ами като престанем да чакаме ние, жените, всичко наготово, като вземем нашата си работа в ръцете, ще станем по-смели, по-свободни, по-независими. Сега що: покорни, послушни робини, които чакат само милости от господаря си.

— Ти си учена, та знайш да говориш. Аз пък знам от стари още какъв е редът в нашия живот. Мъжът върви во всичко напред, а жената подир него върви. Послушна ами,

покорна! Като му се качиш на главата, той не е веке мъж и совсем ще се развали.

— Майко — намеси се Ния, — ти со татко...

— Що аз со татко ти! — пламна още повече Султана. — Никогаш не излизам пред него. Ех, може да го поуча за нещо, жена съм му, а той е селянин човек и досега си останал селянин, трябва да го поучавам, да го подседам.

— Ето, виждаш ли? — приведе се към нея учителката. — Същото казвам и аз: мъжът и жената да бъдат другари, а не господар и робиня покорна.

— Ти казваш, ама ето какво ще ти кажа аз: те са като огън и барут, мъжът и жената. Да стоят по-настрана един от друг. По-настрана! Ти ще се венчайш за един мъж и с него ще вървиш, по него ще вървиш, с него ще живееш, ще бъдеш като негова сенка. С друг мъж нема да се срецаш. Ех, люде сме, ще се срецаш с другите люде, секакви нужди и редища има в човекия живот, но ти ще стоиш по-далеко от чуждия мъж, той е като огън за тебе, а и ти си като огън за него. — Тя, видя се, намери, че е безполезно да спори повече с учителката и се обърна рязко към снаха си: — Дай ми, Нийо, паницата с маслото!

Ния ѝ подаде маслото и каза:

— Майко, аз ще отида с учителката.

Точилката изтрака силно по софрата, но свекървата нищо не продума. Тя продължи работата си с явно пренебрежение и после се обърна не към Ния, а към по-старата си снаха:

— Да побързаме, че... още колко работа ни чака. Времето си върви!

Руменова я погледа, погледа и току стана. Съблече горната си греха — тъничко дълго палто с кожички на яката — и я метна върху стола. Съблече и жакета си, метна и него там, запретна бързо ръкавите на блузата си до над лактите. Раца Кочовица не свалише очи от нея, погледна я учудена и Ния, погледна я бързо изпод вежди и Султана. Де да видим какво ще излезе! А Руменова се наведе с разголени

ръце и откъсна неголяма топка от тестото за баницата. Изправи се пак, поразгърпа тестото, заиграха живо пръстите ѝ. Заигра и тестото между тънките пръсти, започна да се разтяга, тя го метна върху ръцете си и го гърпаше безспирно, теглеше го на всички страни с опакото на ръцете. Другите три жени не бяха виждали такова чудо — да се точи кора с голи ръце. Кочовица зяпна насреща и забрави да скрие изпочупените си зъби, следеше и Ния смаяна търгавите пръсти на учителката, а Султана току поспираше точилката да погледне, после забрави точилката и също се загледа в ръцете на Руменова. Виждат я ти нея, гаскалицата! Кората се тръскаше и въртеше с тих, сух шум в тънчките ѝ бели ръце и ставаше все по-широка, по-тънка, проточи се чак до голите ѝ лакти. Най-сетне Руменова ловко метна източената кора върху синията и Султана гърпна някак уплашено, услужливо точилката с недоточената кора, за да направи място. А в същото време учителката посегна и откъсна нова топка от тестото. И докато старата Глаушица с помощта на двете си снахи източих три кори, Руменова разтегли десетина. Повече кори не бяха и нужни. И като че ли нищо не е било, учителката попита:

— Какво ще сложиш за късмет в баницата, бабо Султано?

— Ето... стара сребърна пара. Сека година сè нея слагам в баницата за Василица. Тук ще я пъхна, между корите...

Като че ли нищо не е било, но и четирите жени знаеха, че още не беше всичко свършено и оставаше най-главното. И пак първа се реши учителката:

— Върви да се облечеш, Нийо — рече тя. — Пък да се върнем по-скоро. — Никой нищо не отговори и Руменова продължи с примирителен тон: — Ще отидем до магазина на Баболеви. Там има хубави неща за млади жени, пък и за стари, бабо Султано.

Пак никой не отвърна. Но когато Ния се отправи към

стаята си, старата Глаушица изви глава през рамо и рече строго:

— Нийо... Ти не искаш да ме послушаеш.

— Винаги съм те слушала, майко... И ще те слушам, когато е нужно.

— А сега нема да ме послушаеш, а? Ще стъпиш върху думата ми!

Ния отпусна клепки, пристъпи още крачка напред, но се спря изеднаж и се обърна към свекърва си със спокойно, едва-едва побледняло лице. Тя кимна с глава и рече тихо, но ясно:

— Сега нема да те послушам, майко.

Когато не след дълго Руменова и Ния тръгнаха да излизат, учителката се обърна да поздравя:

— Сбогом, бабо Султано... Сбогом, Рацо!

— Сбогом, учителке... — отвърна колебливо Раца Кочовица и току се извърна уплашена към свекърва си.

Султана мълчеше мрачно, сетне продума сухо, отсечено:

— Сбогом.

Преспанци бяха свикнали да виждат заедно двете млади жени, но къде са тръгнали те сега, срещу Василица? Макар да нямаше много люде по дворовете, любопитни очи проследиха двете жени чак до чаршията. Ама къде отиват тия жени наистина!

Беше хубаво — снежно, меко време. Предния ден бе навалял го една педя сняг, по неравните калдъръми сега се бяха отворили широки, снежни пътеки, слънцето беше още доста високо на ясното зимно небе, навред беше светло и чисто, гърдите поемаха издълбоко свежия въздух. Първият човек, който видя двете жени вече в чаршията, беше един млад калфа с тънки мустачки и накривено фесче, той бе се затичал да прекоси улицата, но се спря на няколко стъпки

пред тях и весело се ухили от едното си ухо до другото. Така вървеше и по-нататък. Чаришята беше по-оживена сега, срещу големия празник, ходеха много люде нагоре-надолу, но навсякъде пред двете млади жени пътеките оставаха чисти. Двама-трима от минувачите нагазиха в снега, за да им отворят път, между тях и един възрастен турчин, който помръдна с устни в изненадата си, но стоя в снега, докато жените отминаха и не подигна очи да ги погледне. Явно беше – след като бе минала Руменова сама през чаришята, магията беше вече развалена. Нямаше ги насреща ококорените от изненада очи, навъсените погледи, враждебното затишье, като да минаваше мъртвец по чаришйските улици. Сега чаришята посрещаше двете си гости с весело любопитство, като че ли бяха паднали направо от небето върху снежните улици в тоя хубав, слънчев ден и те самите толкова хубави и млади. То се знай – всеки искаше да ги види: извъръщаха се минувачите след тях, струпваха се люде по вратите, протягаха се вратове през дигнатите кепенци. Но не се чу лоша дума. Само един папукчия удари с широкия си чук обувката, която ковеше на коляното си, и рече:

– Де да видиме сега какво ще стане, щом тръгнаха беке и жени по чаришята!

Ния не знаеше къде е дюкянът на мъжа ѝ. Руменова спря едно чираче и го попита. То ги погледна, усмихна се хитро – цялото му лице беше изцапано със сажди, та очите му дяволито се бялнаха – и ги повеле мълчаливо. Като стигнаха пред дюкяна на Лазара Глаушев, чирачето пак тъй мълчаливо посочи с ръка, но Глаушев вече излизаше, за да ги посрещне. След него вървеше и Ангел Бенков. Като видя Ния мъжа си, сякаш изеднаж се пукна някакъв обръч, който стискаше гърдите ѝ до задушаване, по бледите ѝ бузи отеднаж се появи руменина. Пътят ѝ дотук, през чаришята, бе ѝ се видял безкраен.

– Повелете – и Глаушев ги въведе в дюкяна си, а всички съседи наоколо бяха зяпнали насам.

Ния дълго разглежда дюкяна – виждаше ѝ се огромен, с редицата разтворени хамбари в дъното, край стените бяха наслагани пълни вреци, остро миришеше на прах и мишовина. Това беше някаква непозната част от живота на Лазара – дюкянът, цялата чариша наоколо, минувачите, които забавяха стъпки да погледат. Обзе я неприятно чувство, страх, стори ѝ се, че Лазар се отдели от нея, отдалечи се – ух, таля миризма на мишки! – и тя бързо, уплашено го потърси с очи. Той и се усмихна през рамото на Руменова и каза:

– Е, да вървим, искате ли...

И той повеле двете жени към магазина на Баболеви. Там излезе да ги посрещне самият Ицо Баболев, притича и Миро, а калфите и неколцина купувачи така си останаха, кой където беше. Имаше какво да си изберат двете млади жени в големия магазин на Баболеви, а те, двамата братя, какво ли не извадиха от пакети и сандъци, какво ли не свалиха от рафтове и полици, та чак и от горния кат, за да вземат очите на необикновените купувачки: пъстри басми, копринени платове, кадифета, тантели, ленти, кърпи, шарени чехли с пufки, бели, червени и сини женски чорапи – гледай ти какви са тънки и високи чак до над колената, а Ния сама плетеше чорапите си и те като мъжките: до колената! Дълго гледаха и разглеждаха двете жени, а Лазар търпеливо чакаше край тях. Избраха си те едно и друго и като прибираше Ицо Баболев с ловки пръсти белите меджидии, рече важно:

– Во Беч жените сами си ходят по чаришята, има там и жени дюкянджии. А ние тука... дива люде.

На връщане към дюкяна на Глаушев Ния каза на мъжа си:

– Как ли ще ме посрещне майка сега вкъщи...

– Ами да се върнем заедно дома. Пък и скоро ще се стъпни.

– Не, не. Като че ли съм виновна и ти идваш да ме пазиш. Ще се върна сама.

Двете жени бяха се отдалечили вече от дюкяна на Лазара, когато срещу тях се заведе Таки Брашнаров. Ния отдавна не бе го виждала, но го позна отдалеко. Забеляза го и Руменова. Брашнаров пристъпваше гордо изправен, едър и хубав, с яркоален фес и дълго, черно зимно палто с астрагана на яката. Той също бе ги видял отдалеко, сетне Ния забеляза как бе приковал поглед върху нея. Когато ги наближи на пет-шест стъпки, той се поотдръпна да им стори път и се поклони дълбоко, мълчаливо. Малко по-нататък Руменова попита:

— Кой беше тоя господин?

— Таки Брашнаров. Търговец. Най-скъпият ергенин в Преспа.

— Чувала съм за него. Как тъй... най-скъпият!

— Така го наричат. Не може да се намери за него мома в цяла Преспа.

— Хубав мъж — каза след късо мълчание Руменова.

Ния нищо не отговори. После каза:

— Не е добър човек.

Като се прибра тя вкъщи, беше още светло, слънцето едва-що залязваше, но щом я видя свекърва ѝ на вратата, каза на по-старата си снаха:

— Запали, Рацо, ламбата.

— Рано е още, майко — отвърна Ния на присмехулния упрек.

— Рано! Оставаха още да затворите чаршията вие с гаскалицата.

Старата не каза нищо повече тая вечер за отиването ѝ в чаршията, но така се държа през цялото време, като че ли Ния не съществуваше. Прибраха се и мъжете, седнаха всички да вечерят. Лазар подхвана майка си:

— Е, майко... кога ще дойдеш и ти да видиш дюкяна ми?

— В чаршията аз не отивам — отвърна тя късо.

Лазар погледна жена си със замени очи, сетне пак рече:

— Нищо, каза ли на майка що ѝ купи днеска?

— Ами утре... За празника.

Стоян Глаушев побутна сина си с лакът, намизна му, уж никога да не го забележи: „Ти не закачай майка си тая вечер! Нели я знаеш... докато ѝ мине.“

Султана му се скара.

— Ти какво току се кривиш! — И добави още по-остро: — Мене тука никога за нищо не ме зачита!...

Някъде отдалеко стигна до слуха на Ния гласът на свекървата. На няколко пъти тая вечер пред очите на младата жена се мярна едната фигура на Брашнаров, каквото го видя днес тя по снежната пътека и с поглед, устремен в нея. Каква досадна сянка! И Ния притваряше очи, за да я прогони.

II

Минали бяха години, откакто бе умряла Благуна, сестрата на Стоян Глаушев, но той не преставаше да я жали. Кого ли не жалеше той със своето милозливо сърце — и умрелите, които гниеа в черната земя, и всички живи, които страдаха на тоя грешен свят, но Благуна, сестра си, никак не можеше да прежали. Тя беше най-милият му човек от всички негови люде, които остави в родното си село Гранче, когато избяга оттам преди близу четиридесет години. Като умря Благуна, децата ѝ бяха отраснали, но тя остави и едно девойче на пет-шест години. Чуваше Стоян Глаушев, че малкото сираче живеело немилостиво край поголемите си братя и сестри, край баща си, който беше затворен, навъсен човек, и Стоян все мислеше да прибере девойчето при себе си в града. Най-напред се боеше от Султана, че тя няма да приеме в къщата си чуждото дете. Той едвам се реши да отвори дума пред нея и тая веднага се съгласи, но сирачето бе поизраснало и баща му не искаше да го пусне в града; селските люде не изпушат лесно от ръцете си женската челяд — най-добрите си работници, —

та дори и когато дойде ред за омъжване. Стоян все едни и същи думи повтаряше при всяка среща със своя зет, мъжа на Благуна:

– Дай ми ти Нега... Ще я гледам като свое дете. Заради Благуна, да не се мъчи барем най-малкото ѝ дете там, на село...

Бащата упорито клатеше глава: не!

Но тая зима и той умря. Стоян Глаушев не можеше да отиде за погребението му, късно научи, а отиде в родното си село след няколко дни и пак заради Нега. Сега пък братята ѝ не искаха да я пуснат. Нега бе станала мома на петнайсет-шестнайсет години – тъкмо човек за работа. А и тя се гърпаше – плашеше се от града:

– Не, вуйко Стояне... Харно ми е мене тука.

– Какво ти е харно! Не знам ли аз какъв черен и тъмен живот живеите вие тука! Слушай, Недо: при мене ще си ми като церка; и вуйна ти Султана те сака. И децата, каквито са добри, като сестра ще те имат. Не ме оставяй да се връщам сам в Преспа, за тебе съм дошъл тука.

– Не, вуйко Стояне...

Два дни я моли той. Боеше се Нега от града, но още повече се боеше от братята си, които мълчаливо ѝ се заканваха иззад гърба на Стояна. Натъжен си тръгна той от Гранче и това ѝ каза на раздяла:

– Не мога аз да те взема насила, тежък живот ще живееш тука. Да знаеш: моята къща е секога отворена за тебе и като ти притемней некога пред очите...

Не мина много време, едва-що беше се запролетило, и една заран пред портата на Стояна Глаушев се спряха две селски коли с волове, дворот се изпълни със селски люде – мъже и жени, по-големички и по-гребни деца. Излезе да ги види Султана, погледна ги от чардака – не позна никого. Тогава излезе напред една слабичка девойка и рече срамежливо:

– Добрутро, вуйно Султано... Аз съм Нега.

– Нега... Аха, Нега! Той, вуйко ти Стоян, не е тука, в чаршията е. Ами какви са тия люде?

– Повекето са от нашия сой, вуйно Султано. Стриковци ми са, стрини, братучеди... Избегахме. Аз ги доведох тука. Нели вуйко Стоян дойде в Гранче да ме земе...

– Ами тоя зад тебе, той какъв ти е? – попита Султана подозрително и посочи нататък с очи, с глава.

Нега се изви назад и пак се обърна към вуйна си:

– Той е Тръпче... Братучед ми е.

– Аха... Аз пък помислих... – не се доизказа Султана.

Тръпко сгържано ѝ се усмихваше и някак през усмивката си я наблюдаваше с тъмните си, малко мижави очи. Той беше на двацетина години – на същата възраст, на която срещна тя някога своя Стоян, със същия червен пояс и същата селска руба. Трепна в сърцето ѝ далечен спомен, почувди се тя, че отегнаж се сети за ония далечни дни, но каза сега с по-мек глас:

– Е що сега, що мислите, като сте избегали от село...

Тогава се обади най-възрастният мъж между тия люде, както се бе подпрял на дълъг остен, поприведен, с покорен поглед:

– Ето, стрино, побегнахме ние от писти селски мъки, ама и ние не знаем сега какво ще правим в града, немаме свои люде, а Нега рече, елате при моя вуйко. Ето, стрино – започна той отново и тука разтърка от стеснение четинестата си и доста прошарена брада, – ето да се приберем барем за ден, два, ние сме работни люде, сѐ ще намерим зальк хлеб... Страх ни е да отидем в некой хан, там може да ни намери бегът и да ни върне пак в Гранче. А не се живеи веке там от турски зулуми, от глад... даде ни бегът тая есен по малко жито, изкарахме докъде Водици и оттогай не дава повеке и сѐ сме си гладни. Кой му работи – ние му работиме като черни роби, ама той себе си гледа и клие му ножове вадят срещу нас. Така е с целото село. Не се трай веке, сбрахме се тия тука и побегнахме. Нега вели – хайде при моя вуйко...

Той мълкна и още повече увисна на остена си. Мълчеше и Султана. Тя едва бе чула всичките му думи, а разглеждаше нечаканите си гости с острия си поглед и сама премисляше какви люде бяха те, да ги приеме ли всичките, къде да ги дение. И попита без нужда:

– Немате ли свои люде тука бре, в града?

– Немаме... немаме... – чуха се гласове.

Султана Глаушева не обичаше селските люде, гнусеше се от тях. И сега тя усещаше, а може би така ѝ се струваше, че я удря в носа миризма на мокър кожух, на мокри опинци. Влажно и кално беше навсякъде в тия ранни предпролетни дни, но повечето от селяните бяха боси, само двама от мъжете носеха опинци и една от жените бе налянала зимното си кожухче. Ала на Султана Глаушица ѝ вонеше на мокри кожуси и опинци, тя гледеше с гнусливо присвито лице и босите, окаляни нозе на селяните. Тая миризма на мокра кожа, на тор, на пот, на вкиснато мляко бе я преследвала години наред, след като се бе омъжила за Стоян Глаушев, макар още от първите дни да го облеке от глава до пети в градски грехи и сама, с ръцете си го къпеше като дете. „Груби, прости и глупави са селските люде, ама – мислеше си тя – нема по-измъчени люде от них.“ Ето тия в двора ѝ... Султана ги гледеше строго, но сърцето ѝ се бе нажалило. И малки деца с тях... Тя слезе мълчаливо по няколкото стъпала от чардака и се спря пред селяните:

– Къде да ви дение сега, бре!

– На твоите ръце се оставяме, майчице... – проплака една от жените.

Султана посочи чардака и рече на Неда:

– Иди ти там, ама умий си преди това нозете. А вие – обърна се тя към другите – елате след мене.

Посочи им стаята отвъд, дето някога живя Рафе Клишче, а сега беше пълна с разни вехтории и Султана я държеше все затворена – не искаше и да погледне вътре от омраза към резбаря. Посочи им плевнята, дето някога бе прибрала мъжа си, когато и той бе дошъл в двора ѝ като тия селяни. Посочи им и нужника. После каза:

– Наредете се, както можете тука за некой и друг ден, ама ще пазите чисто, чухте ли? Да не видя мръсотии по двора или... да си търсите место, не мога да ви държа аз тука много време.

– Да вкараме барем само воловете вътре, стрино, там, в градината – примолви се пак най-възрастният селянин. – Колите може и на улицата да останат.

– Ех, карайте ги – махна Султана ръка с досада. – Ще ми направят само лепешки по двора. Колите – вий, на улицата. Нема къде да минат, тука е градска къща... И пазете чисто, брей – повтори тя.

На чардака бяха излезли Раца и Ния и приказваха нещо с Неда, която бе успяла да измие босите си нозе. Султана погледна нозете ѝ и току я попита направо:

– Имаш ли въшки?

Ния се смути повече от тоя въпрос, отколкото Неда, която отговори спокойно:

– Не съм намирала скоро. Може да немам...

– Имаш, немаш – вземай котела да си стоплиш вода и да си умиеш главата, пък и цела да се умиеш и по-чисти грехи да си облечеш. Имаш ли, имах ли други грехи...

– Имам там в колата една ресачка¹ и една кошуля.

– Това ли са ти грехите – и без да дочака отговора ѝ, Султана се обърна към снахите си: – Дайте грехи да я облечем.

Не след много Неда стоеше в стаята с огнището измита, сресана и облечена в градски грехи, обута в чорапи, а селските ѝ грехи бяха захвърлени в най-отдалечения ъгъл на чардака – да се изветрят от селската им воня. Неда стоеше като полята със студена вода, с отпуснати отпреди ръце – не знаеше къде да дение ръцете си, не знаеше и сама къде да се дение и току потреперваше от време на време.

¹ Ресачка – вълнена греха без ръкави.

– Що ти е? – попита я Султана.

– Нищо.

– Що ти е? – попита я малко по-късно Раца Кочовица.

– Нищо.

– Що ти е? – попита я после и Ния.

– Студено ми е – протрака със зъби Неда и продължи, шепнейки: – Като да съм гола... не топят градските грехи...

Ния ѝ даде да облече едно свое късо кюркче от тънък, гълъбов български шаяк, подплатено с агнешка кожа и с лисички по краищата.

Като се прибраха мъжете вечерта, Стоян Глаушев не можеше да се нарадва на племенницата си, не знаеше де да я сложи да седне от радост.

– О, милата ми щерка – милваше я той и с думи, и с ръце и суните му очи плуваха в сълзи. – Да знайш как жаля за майка ти, за Благуна, каква сестрица ми беше тя и докрай не ме забрави...

Най-сетне Султана му се скара:

– Стига си додевал на девойчето, човече!

После той отиде да види и другите си съселяни и роднини в отпатъшната стая, в плевнята. Там вече съвсем се забрави. Стана нужда сама Султана да отиде да го вика и като се връщаха през двора, тя му рече:

– Вари го, печи го... Да ти дам сега селските бечви, нема хич да се различаваш от тия селяци... макар да живееш, кажи го, четирийсет години в града. Що беше това чудо!

– Ех, жено, кръвта ми е селска... Ама да си ми жива ти и здрава!

Той беше разтъжен и се радваше в същото време, че беше между толкова свои люде, а сърцето му преливаше от благодарност към Султана, която ги бе прибрала в къщата си. „Ех, такава е Султана – люта и остра, ама никога нема да изкриви тя каквато и да е работа, сè по правдата върви и сърцето ѝ е милозливо, колкото и да е люта, пък и

опака понекога...“ И Стоян побутна жена си уж случайно, а искаше да я докосне тъй, от милост и обич към нея...

Мина цяла седмица, Султана често ходеше по двора, надзърташе в отвъдната стая, в плевнята – бдеше зорко дали селските ѝ гости пазеха чисто, а те, макар да бяха толкова люде и с малки деца, не се чуваше от тях ни глас, ни тропот. Но тя забеляза, че все по-често поглеждаха в ръцете ѝ. Те вече гладуваха. Каквото бяха донесли от село за ядене, още първите дни се бе свършило. Усети ги тя и се развика:

– Ами вие що сте скръстили ръце, що чакате! Защо не си търсите работа из града...

– Къде, стрино, не знайме... Как ще живеим без работа, ама нема...

– Питайте, бре! Има тук люде с ниви, с градини, с лозя. Сега е тъкмо време за такава работа, пролет...

Не се сецаха как да си помогнат селските люде, бяха много напласени и с потиснат дух, виждаше ги Султана и сама повеле няколко от жените да им търсят работа из махалата. Да стори добро – то се знае, но и да се махнат най-сетне тия люде от главата ѝ: прибра ги, а сега трябваше да им подава и по нещо за ядене, гладни бяха, децата все пред чардака ѝ висяха с ей такива големи очи...

На другия ден беше неделя и беше хубав пролетен ден, още рано сутринта бяха наизлезли в двора и Глаушевици, и селските им гости. Върна се по-рано от църква и Стоян, да бъде повечко време между съселяните си, а те бяха се посъживили, поразвеселили се бяха – на другия ден, понеделник, повечето от тях тръгваха на работа. Тук беше и Лазар – не бе имал досега време да се поразговори с тия селски люде, дошли от неволя в къщата му.

Изеднаж дворът нататък, към портата, се напълни с турци. Една от селските жени нагаде грозен вик и побягна в плевнята. Турците бяха шестима, водеше ги Хайредин Арап ага, застанал на няколко стъпки пред тях, а там зад него беше и Кючук Кагри. Настана голямо смущение в дво-

ра, но и турците се позабъркаха, като се видяха срещу толкова люде и в чужди двор. Хайредин Арап ага въртеше очи, чупеше вежди и току посочи с ръка един от селяните, който стоеше най-близу, като закован сред двора от уплаха.

— Яла тука, бре! — викна турчинът на развален преспански говор.

Селянинът не се и помръдна, но вместо него към ага-та се приближи Лазар Глаушев. Като видя Стоян Глаушев сина си да се приближава към турците, току се отпусна върху един камък край стената, премалял от уплаха. За себе си той не мислеше, но съвсем се уплаши, като видя Лазара да се приближава към въоръжените християнски душмани, които не бяха дошли за добро в двора му. И както винаги, когато се чувстваше безпомощен, той потърси с очи Султана, жена си, която във всичко ще тури ред и от нищо няма да се уплаши. Тя стоеше на първото стъпало на чардака и гледаше турците с горящи очи. Но и тя, изглежда, бе се уплашила — лицето ѝ, колкото беше дребно, сега се зеленееше още по-дребно под черната ѝ кърпа. Уплашена беше и тя, но бързо се съвзе, слезе от стълбата и пристъпи след Лазара, спря се зад него.

— Що има, Хайредин ага... — попита Лазар.

— Търся ей тия керати там! — посочи нервно с глава турчинът селяните и повиши глас: — Що ги крийш, а! Тука има люде на Рюшди бей.

— Никого не крия, Хайредин ага. Тия люде ми са родници, дошли са ни на гости. Чакай, чакай, Хайредин ага... Къде...

Турчинът, с ръка върху оръжието си, напираше да мине нататък, към селяните в двора на двора, но Лазар му препречи пътя. Хайредин ага се сопна срещу него:

— Дръпни се да мина! — И кресна към селяните: — На-сам бре, свини! Хайди да вървиш на село, да работиш!

— Хайредин ага — рече строго Лазар. — Тука е мой двор. Каквото искаш, от мене ще го искаш.

— Какво искаш... — изкриви се злобно турчинът. — Ей

тия свини, селяните, да вървят на село. Рюшди бей чака. Избегали от село, не работят, Рюшди бей се люти... — Той се извърна към другарите си, махна с ръка и каза на турски: — Я да ги подкараме...

И наново понечи да тръгне към двора, дето се бяха струпали всички селяни, но Лазар пак му препречи пътя:

— Не, не... Стой, Хайредин ага... Те са ми гости. Ще останат още няколко дни и ще си отидат на село. Чакай...

Турчинът не го слушаше, след него напираше и Кючук Кагри, раздвижи се и останалите турци. Тогава между тях и Лазар се хвърли Султана, размаха ръце:

— Що искате вие, бре! Що сте влезли тука, в двора ми, като хайдуци! Излизайте по-скоро, че като взема некое дърво... Не ви е срам! Хайде въл!

Турците се стъписаха. Лазар обхвана майка си с две ръце и я издърпа назад:

— Ти немој, майко... Стой насам...

— Остави ме аз да се разпрая с нух! — викаше Султана. — Ти се дръпни настрана... Не е твоя работа...

Хайредин блъсна с лакът Лазара и се опита да се втурне нататък, следван от Кючук Кагри, но Лазар посегна и улови агата за празния ръкав на чепкена му:

— Стой... Стой, Хайредин ага...

Двамата турци се нахвърлиха върху Лазара, пристъпиха и другарите им, Султана се обърна към другите мъже в двора, нададе вик:

— Що стоеите, бре! Що гледате... Изядоха ми детето тия кучица!

На първото стъпало на чардака сега стоеше Ния, неподвижна, с пребледняло лице и само очите ѝ се разтвориха широко, когато Лазар се счепка с турците. Край нея бързо мина Кочо, сподирен от сподадения вик на жена си. Ния машинално се отдръпна да му стори път; после тя зашари тревожно с поглед по двора, да види къде са другите мъже, а те вече всички се струпаха около Лазар — и старият Глау-

шев, и Кочо, и петима селяни. Ния отвори несъзнателно уста, ноздрите ѝ трепереха, тя се задушаваше. Пред портата започна схватка. Турците бяха наизвадили ножове и пищови, размахваха ги застрашително, ала никои не се решаваха да си послужи с оръжие и притиснати един до друг, отстъпваха гърбом към отворената порта, към улицата. Срещу тях, близу пред тях се бяха струпали тримата Глаушевици и петимата селяни, блъскаха ги накъм портата с гърди, с лакти – пръв между тях беше Тръпко и младите му ръце работеха като железни клещи, а веднага до него беше старият Глаушев, който бе забравил страха си. Мъжете и от двете страни се блъскаха с глуха ярост, едва ще извика някой, ще изпсува, ще изпъшка. На две стъпки след своите махаше ръце Султана и викаше през съзи:

– Дръжте ги... Изпъдете ги... Ха бре, ха бре! Вън! Вън! Що сте дошли тука, бесни песи синове, катили...

На чардака чупеше ръце и пишеше Раца, край нея, в рокаята ѝ, бяха се налепили децата ѝ, плачеха и те с глас, нататък, към плевнята, бяха се струпали селянките с децата си и мълчаливо наблюдаваха схватката. Ния стоеше все там, на първото стъпало, прехапала сега до кръв долната си устна, но изеднаж глухо ахна: Кючук Кадри замахна отвисоко пищова си и го насочи към гърдите на Лазара. В същия миг Тръпко сграбчи дългата цев на пищова и я дигна нагоре ведно с ръката на турчина. Изтрещя изстрел, извиха се остри женски писъци, над главите на биещите се мъже се пръсна облаче бял дим. С един последен напор осмината българина най-сетне изтласкаха турците на улицата. А тук, пред Глаушевата порта, бе се насъбрал много народ и продължаваха да тичат люде от всички страни. Когато се чу гърмежът, тълпата пред портата се люшна назад, някои бързо се изпокриха по близките порти, но като наскочаха турците един през друг на улицата вън, насъбралите се преспанци – мъже, деца – веднага се струпаха около тях. Чуха се примирителни гласове:

– Що става, агалар... Защо правите така... Що сте дошли да дигате гюрултия... с оръжие...

През тях и откъм по-задните редове се надигнаха други виковете:

– Що ги гледате, бре! Що искат тука! Да им вземем пищовите!...

На прага на портата си се изправи Стоян Глаушев, разгърден, с пребледняло лице и цяло мокро от пот.

– Ето, братя – викна той задъхан. – Дошли са, чудо искат да ми сторят в къщата... Дръжте ги, братя, с нозе да ги изгазиме!...

Хайредин Арап ага се поогледа с кръвясали очи и току тръгна мълчаливо напред. Тълпата пред него веднага му стори път и той продължи нататък, следван от гругарите си, които също се озъртаха ту на една, ту на друга страна и не бързаха да скрият оръжието си. Стоян Глаушев излезе между людето пред портата си и разправяше възбуден какво се бе случило. Около него се надигна врява. Стоян вече за трети или четвърти път започваше разказа си, но спусна се към него през множеството Султана и го издърпа за ръка назад в двора. Неочаквано изскочи отнякъде сред тълпата Райко Вардарски. Струпаха се около него люде и на свой ред му разправиха и преповториха какво се бе случило:

– Турци, учителю... Навлезоха в двора... Глаушевици... селяните... сбиха се... Гръмнаха с пищов...

Вардарски дигна ръка, сякаш да ги поотстрани, и рече навъсен:

– Те са се били, а вие що... Сеир си гледате! Такава е нашата работа: когото бият – бият, а другите сеир си гледат. И така сѐ ще ни бият, сички ще ни бият.

Наоколо стана тихо, някои наведоха глава, като че ли не им бяха ясни думите на учителя, а други се уплашиха от опасните му думи. Един доста възрастен преспанец с гъсти, провиснали вежди и мустаки дълго въртя глава и рече издебело:

– Така е, гаскале, право говориш! Ще ни бият, ще ни тълчат. А ние тука, сбрали сме се може би сто души, с плонка можем да ги удавим.

Вардарски го погледа, погледа и едвам се въздържа да не подеме приказката му с още по-остри думи срещу турските насилия. Всички наоколо чакаха да чуят какво ще отговори учителят, а Вардарски току се огледа с внезапно озарено лице и рече с гърлен, весело потрепващ глас:

– Народе... Получи се вест от Цариград... Издаден е султански ферман... българската църква се отделя от гръцката и ние ще си имаме своя, отделна екзархия...

Дигна се шумна врява и викот:

– Хаурлия да е, учителю! Честито да ни е...

Изтичаха насам и жени от портите наоколо – що ли каза учителят, нещо радостно, та всички се съживиха там, викат!...

Вардарски влезе у Глаушеви, а народът се разпиля из махалата и заедно с него се разнесе из целия град разказът за случката в Глаушевия двор. И всеки ще добави:

– Ами знайш ли: нашите в Цариград са изпъдили гръцкия патрика!

Като изтласкаха турците на улицата, Лазар Глаушев събра селяните в двора и още личеше голямата му тревога. Той каза:

– Е, братя... сега вие ще трябва да се позакриете из града, кой където намери, че турците могат пак да гойдат тука. Вашият бег иска да ви върне в село. Сè ще намерите къде да се приберете, да не сте на едно място, скрийте и колите, и воловете. – Той видя, че селяните, колкото бяха смутени и уплашени, смутиха се още повече, и току викна: – Ама вие да не се плашите! Аз не ви пгдя, ама не е хубаво да стоите тука и сички заедно, на едно място.

– Така е, така е – чуха се гласове. – Да сте живи, Господ

живот и здраве да ви дава, прибрахте ни като свои... Сега ни е по-лесно, нема да останем на улицата, ти харно ни велеш.

Лазар слушаше разсеяно благословиите на селяните, които започнаха да се оглеждат, и всеки търсеше своите си люде.

– Вие немойте веднага – каза им той. – Вижте днеска, потърсете си места, пък може довечера или утре. Турците нема да се върнат веднага. И не бойте се. Щом сте решили да бегате от село, нема веке връщане.

– Така е... Нема връщане...

Малко встрани стоеше Трълко, мушнал ръце в широкия си пояс, и само той, изглежда, не се боеше от нищо, не се тревожеше къде ще се прибере. Лазар се загледа в него замислен – момъкът беше височък, с добре развито, силно тяло.

– Искаш ли да те главя калфа при мене, в моя дюкян? – попита го Лазар.

– Е па... – приподигна рамене младият човек и рече: – Искам.

– Ще кажа да ти дадат некоя греха от моите... да те погражданчиме. Не може калфа со селска руба. Ще те познай и Рюшди бей...

– Хе... Рюшди бей! – поприсви устни Трълко, та помръднах предизвикателно и тънките му черни мустачки. – Нема да ме види веке той в Гранче.

Лазар едва сега забеляза отстрани в пояса му кокалена гръжка на кама.

– Ти що... – посегна той и я измъкна, близу две пегу кама.

– Взех я от един ага, докато се боричкахме. Ама аз бех по-мераклия един пицол да си взема от нх.

– Скрий я, скрий я – подгаде му Лазар камата. – Да не се вижда. И гледай да не направих некоя пакост с нея.

Лазар влезе вкъщи и се отправи към малката стая – знаеше, че там го чака Ния.

– Лазе... – чу той гласа на майка си.
Султана бе седнала пред огнището, подпря се на ръцете си и се изправи, загледа се в него:

– Каза ли им да си вървят?

– Казах им. Те не могат повеќе тука... знаят ги турците.

– Ами ти?

– Що аз, майко?

– Оружие изтеглиха срещу тебе... Да не беше онова момче... Ти сега дома ще си седиш некое време, нема да излизаи в чаршията, докато им мине бесът на тия турски кучета.

– Мина им бесът, майко. Те сега нема да повторят.

– Знаи ли... По-харно е човек да се варди.

– Ще се варди, майко. Ти не бой се.

Лазар влезе в малката стая и затвори вратата, а Ния сякаш бе го причаквала, буйно го сграбчи с две ръце и се прилепи към него, притисна го болка глава на гърдите му. Тя мълчеше, но цяла потръпваше и с все сила се притискаше в него. Лазар дори се учуди на голямата ѝ уплаха, която още не беше преминала, и Ния никога не беше проявявала така буйно своите чувства. Лазар я погали по косите:

– Е, нищо... Нема нищо...

– Колко страшно беше!... Можеха да те убият...

– Нищо, нищо... мина.

Тя се притисна към него с нова сила:

– Господ искаше да ме накаже...

– Защо?

Ния захлупа без сълзи и нищо не отговори. От някое време и доста често, когато мислеше тя за своя живот, за своето безплodie и сърцето ѝ я болеше от непрестанна мъка и копнеж за рожба, нейната мисъл против волята ѝ се отклоняваше, отдалечаваше се от Лазара, тя и съвсем го забравяше, като да го изваждаше от сърцето ѝ някаква зла, нечиста сила. И в мислите ѝ навлизаха други, чужди мъже – пак против волята ѝ, – минаваха, преминаваха пред погле-

да ѝ, тя никога не бе ги викала, не бе ги търсила, а не можеше да ги спре по-далеко от себе си, да ги прогони...

Лазар излезе пак в двора и завари там баща си, Кочо и Вардарски, седнали и тримата на припек на младото пролетно слънце. Седна и той там на ниско столче. Вардарски мълчаливо му подаде писмо, което бе получил тая сутрин от Цариград. Лазар дълго го чете и с всеки нов ред лицето му все повече побледняваше, но сякаш се изчистваше от някаква сянка и се озаряваше все по-силно от радостна усмивка. Той бавно съгна писмото и се прекръсти с широк размах на ръката си:

– Благодариме ти, Господи!... Сподоби ти най-сетне сопъла сполика нашия народ...

– Е, що сега, деца – попита предпазливо старият Глаушев. – Ще си имаме наш патрика, наши владици, а?

– Наши, татко – кимна Лазар и подаде писмото на Вардарски: – Да вземем да ударим камбаните, да съберем целия народ и да му съобщиме радостната вест, ама не може то, докато не мине през хюкюмата. Ще кажем в общината...

– Аз вече казах на мнозина – рече Вардарски. – Целият град ще се научи и без камбани.

– А виж ти за нас тука, по Битолския, Солунския, Скопския и Одринския вилает... – рече с огорчение Лазар. – Проверка ще правят, ще питат народа иска ли да мине към Екзархията. Само Велес признават... Нека питат – махна той ядно с ръка: – Ще им даде добър отговор целият наш народ!

Като че ли това не беше вече много важно, Вардарски прибра писмото в джеба си и като гледаше тъй, никак отстрани, рече провлечено, прецеждайки всяка дума:

– Една страница от нашата народна книга се затваря прочетена вече, а другата се отваря още непрочетена...

Лазар Глаушев го гледаше и чу ясно, разбра ясно всяка негова дума; гледаше го и старият Глаушев и се удишаваше на неговата ученост – не можеше той, старият и неук чо-

бек, да проумее всякога думите му; попогледна го и Кочо: „Какъв чуден човек е тоя даскал и малко нещо като забелян, не можеш да разбереш секогаш приказката му...“ Лазар мълчеше замислен: отваряше ли се наистина нова страница от народната книга? Вардарски се гневеше, че той не поде приказката му, и го гледаше, като да се тъкмеше да го подигне на единия си рог – тоя откъм здравето си око.

– Днес са ти влезли... – рече той троснато и мълкна за минутка, сетне продължи със същия глас: – Влезли са ти турци в двора.

– Да.

– Били сте се.

– Да.

– Ето! – въздъхна с пълни гърди Вардарски и стисна с цяла шепа брадата си: – Това е.

Лазар пак се умълча. Стариият Глаушев почака той да отговори, като поглеждаше ту него, ту Вардарски, и току дигна ръце срещу учителя, разшири пръсти:

– Ами, ами, даскале! Щеха да ни избият сички тука, в двора! С ножове, с пицоли, а ние...

Вардарски го погледна бързо и попита:

– Какво ще правите сега с тия люде, селяните... щом бият иска да ги върне? Той пак ще прати катилите си.

– Ще се пръснат из града. Казах им – отвърна Лазар.

– Нека дойдат неколцина у нас. Моят Аце Кутрев припрати миналото лято още една стаичка.

Ния се мярна за миг на къщната врата и Вардарски веднага я зърна, но тя вече не се показва. Разговорът между четиримата мъже не вървеше, Лазар мълчеше, едва-едва ще отрони дума с разсеян поглед. Настанала бе някаква бъркотия в мислите му, а той никога няма да изрече неясна, незряла своя мисъл и тъкмо сега, когато Вардарски насреща сякаш го дебнеше да го улови в грешка. Нова страница... Може и тъй да е. А Вардарски си мислеше, че е отдавна време да стане и да си върви. Окоето му само се насочваше към вратата насреща, дето се бе мярнала Ния. Най-

сетне той скочи, сякаш се изтръгна от някаква сила, която го притискаше, задържа го на мястото му. Изправил глава, той се понесе към портата с широката си походка.

– Даскале – викна след него Стоян Глаушев. – Да беше останал да обедваме...

Вардарски махна с ръка: не.

На другата сутрин, като забеляза Султана Глаушева, че и Лазар се готви да излезе в чаршията, спря го сред стаята с огнището:

– Ами нели рекохме да не отиваш в чаршията... – И тя направи последно усилие да го спре, повиши глас: – Барем днеска не отивай, Лазе!

– Не бой се, майко – хвана я той с две ръце. – Нема нищо. Те нема да посмеят в чаршията и защо ще се разправят с мене?

– Е, не мога да те задържа насила.

Преди да излезе и като остана сам за малко, Лазар извади пицола си от скривалището му в малката стая и го мушна в пазвата под горната си греха. Сам се усмихна на мислите си: „Ето, новите страници започват...“ Запъти се той към чаршията, а на няколко стъпки след него вървеше новият му калфа Тръпко Велев. Младият селянин беше облечен в един стар костюм на Лазара и ходеше поразкрасен, с извити ръце навън – цял измъчен в неудобното градско облекло. Като минаваха двамата мъже през чаршийските улици, людето се извъръщаха след тях, а някои и поспираха Лазара, поздравяваха го весело – радваха му се, сякаш отдавна не бяха го виждали. То беше поради вчерашната случка с турците – любопитно беше на людето да го погледнат и се радваха, че бе се спасил от проклети турски ръце. На вратата на дюкяна го посрещна Андрия Бенков – той бе научил късно за вчерашната случка и едва сега виждаше приятеля си. И не се сдържа в голямата си радост, погали

го свенливо по ръката, стискайки зъби от страх да не би да избухне в плач. Там наблизу бяха и двамата им калфи. Лазар посочи младия селянин:

– Ето Тръпко Велев, новия ви другар.

Те поведоха младия човек към дъното на дюкяна, имаше там да се пресява цяло купище ечемик, но не беше чужда на Тръпко Велев миризмата на хамбарите.

Животът в чаршията бе подел своя равномерен, делничен ход сред глуха врява; откъм чаршията на папукчиите се дочуваше бързият, гъст тропот на многобройните чукове, откъм ковачите, казанджиите, дърводелците се чуваха тежки удари, безспирно стържене, звън и трясък, а през всички тия по-близки и по-далечни шумове и скърцания се промъкваше пронизителното бръмчене и грезавият писък на лъка на грандариша чак откъм горния край на чаршията. Вече доста късно – слънцето бе отскочило високо на хоризонта – през чаршията мина Джемал ефенди, каймакаминът, на път за конака. Той вървеше с бавна походка по неравния калдъръм, извил ръце назад, полите на разкопчания му сюртук се размахваха в колената му; вървеше той с наведена глава и сякаш нищо не виждаше по пътя си, но черните му кюрдски очи крадливо святкаха изпод дебелите, черни вежди – каймакаминът всичко оглеждаше и забелязваше. Малко по-късно, по обратния път откъм конака, се зададе Камбер онбаши, който стоеше винаги пред вратата на каймакамина в конака и беше негов постоянен куриер. Висок и цял разкривен, с дълги ръце и нозе, той влезе право в дюкяна на Лазар Глаушев:

– Чорбаджи... вика те каймакам ефенди в конака. Ей сега ще дойдеш, с мене барабар¹.

– Харно, Камбер онбаши – отвърна Глаушев. – Ама имам работа малко нещо... Ти върви, аз веднага след тебе... Ще те настигна.

¹ Барабар – заедно.

– Цък! – поклати глава онбашията. – С мене ще дойдеш ей сега.

Лазар мълчаливо бръкна в чекмержето, извади един юзлук¹ и го подаде на заптието:

– Иди, Камбер онбаши, в кафенето насреща, пиј едно кафе. Аз ще дойда там след малко и ще вървим заедно в конака.

Заптието спокойно прибра голямата медна монета, с която можеше да плати двайсет кафета, и излезе. Лазар Глаушев извади от пазвата си пищова и бързо го мушна под дебелата покривка на миндърчето. Няма да иде с оръжие в конака – може да го задържат и претърсят. Сетне той извика онбашията от кафенето и тръгнаха заедно към конака. Поспиреха се много люде да ги погледат, други изскачаха бързо от дюкяните си, гледаха дълго след тях, клатеха глави. И пак тръгна мълава по чаршията за Лазара Глаушев – подбрали го към конака, може да го затворят!

Лазар Глаушев влезе в голямата одая на каймакамина, поздравя и се спря до вратата. Джемал ефенди се бе загледал в един голям лист хартия и не отговори на позрава му. Не го покани и да седне, а той самият пристъпи, изви ръце отзад и хартията все току прощумоляваше зад него. Дълго гледа каймакаминът някъде долу, в нозете на Лазара, после дигна поглед някъде над главата му:

– Кой гръмна вчера в двора ти?

В турския език на каймакамина се долавяха меките гърлени звуци на родния му кюрдски език. Глаушев отговори също на турски:

– Гръмна Кючук Кагри. Искаше да ме удари.

– Други казват, че ти си гръмнал.

– Аз нямам оръжие, каймакам ефенди.

– Това не знам. Ще видя някой ден имаш ли оръжие, или нямаш. Някога ти си бунтувал целия град.

¹ Юзлук – монета от сто пари.

— Наклеветили са ме, каймакам ефенди.

— Наклеветили са те... А вчера в двора ти цяло сражение станало, знам аз.

— Влязоха лоши люде в двора ми.

— Лоши... — Те не са влезли за тебе. Ти си ги нападнал с твои люде. Изпокъсали сте им грехите, били сте ги. Оплакват се срещу тебе, десет лири обезщетение искат. Аз трябва да те затворя и ще те затворя.

Черните очи на кюрга светнаха през гъстите, дебели вежди.

— Каймакам ефенди, аз съм търговец, не мога да губя ни един ден. Ще платя десет лири, но искам да знаете, че в нищо не съм виновен.

— Ти казваш, че не си виновен, а шестима срещу тебе казват, че си виновен.

— Ще платя десет лири, но не съм виновен.

— Инат човек си ти. И Рюшди бей се оплаква от тебе. Подмамваш му людете, бягат, не искат да работят в чифлика му.

— Те бягат от кехаите му, от него бягат, че ги оставя гладни да му работят. И те са живи души.

— Ще им кажеш да се върнат в чифлика на Рюшди бей. Ти какъв човек си тук, в Преспа, бре. Размирник си, не си гледаш работата, чуждата работа гледаш. Ще кажеш на селяните да се върнат в чифлика.

— Те си отидоха. Не са при мене.

— Къде са...

— Не знам, каймакам ефенди.

Джемал ефенди обърна към него приведения си гръб, отиде до отсрещната стена, като мачкаше в ръцете си хартията, и пак се върна:

— Ще те затворя. И Рюшди бей се оплаква от тебе. На съд ще те изправи той.

Глаушев търсеше скрития поглед на каймакамина и най-сетне намери подходящия отговор:

— Ще платя още днес обезщетението, каймакам ефен-

ди. Ще донеса десет лири, на вас ще ги дам, а виш ги дайте на Хайредин Арап ага. На вас ще ги дам, да знае, че са минали през вашите ръце. Ще ми позволите да изляза и да ги донеса.

Джемал ефенди пак се обърна с гръб към него и рече:

— Върви.

Лазар Глаушев се върна в дюкяна си и каза на Ангрия Бенков:

— Каймакаминът ми иска десет лири за вчерашната гюралтия у нас. Заплашва ме, че ще ме затвори.

— Занеси му, скоро занеси му десет лири!

— Ами как иначе... Наистина ще ме затвори и ще ме тържи кой знае колко време. Ето какъв е нашият живот: вчера Кючук Кагри за малко не ме уби, а днес каймакам ефенди ми иска десет лири рушвет, за да не ме накаже.

III

Още през пролетта на 1860 година православният български народ в Турция отхвърли гръцкото духовно иго, отказа се от църковното главатарство на гръцкия патриарх и поиска от турското правителство да признае и узакони отделна, независима българска църква. Десет години българските вождове в Цариград биха и блъскаха с юмруци, с гърди и колена турската „Висока порта“¹, но тя оставаше затворена. Излезе тогава пред тях руският посланик в Турция граф Н. П. Игнатиев и тежката турска Порта се разтвори широко, с двете си поли. Султанът призна, че има на света български народ, български език и българска църква. Ала докато султанът подаваше на своя външен министър подписания вече ферман за независима българска църква, в същото време той се обърна към вътрешния си министър и рече гневно:

¹ Висока порта — турското правителство.

– Натиснете здраво към земята тоя български милет¹, да не може да дига повече глава!

Вътрешният министър на негово императорско величество султан Абдул Азис издаде съответна и още по-строга заповед до своите валии и паши по цяла Европейска Турция, а валиите издадоха съответни и още по-строги заповеди до своите мутесарифи, каймаками и мюдури. Такава писмена заповед получи от своя валипаша в Витоля и преспанският каймакамин. „... От известно време насам – пишеше пашата на своя подчинен – по всички места и във всяко нещо българският милет взема голяма преднина. Внимавайте добре, това нещо да не се допуска повече във вашата кааза. Българите са добри чифчи – нека бъдат чифчи; те са добри търговци – нека бъдат търговци. Но пазете строго да не посягат те към оръжие, да не се сружват тайно и явно, за да смущават нашия дъвлет, да дигат ръка срещу нашето господарство и власт. Има вече и такива случаи по някои места. Дигнете срещу българите всички други милети и вери, за да бъдат всички заедно против тях, тъй като те, българите, са най-многобройни в европейските предели на Отоманската империя. Отсега нататък ще подкрепяте гръцкия милет срещу българския милет, за да не угасва огънят и враждата между тия два милета, за да ги държим и двата здраво в ръцете си. Свикайте първенците на правоверните във вашата кааза и им предайте дословно тая наша заповед, която е заповед от най-високо място и не може да остане неизпълнена. Нека я знаят и изпълняват и всички други правоверни в каазата ви... Донасяйте ми своевременно за всяко нещо, което става и което вие ще предприемете във вашата кааза в смисъла на казаното по-горе...“

Преспанският каймакамин Джемал ефенди свика околийския меджлис, но само турските членове в меджлиса.

¹ Милет – народ.

Двамата българи – председателя на общината поп Косташин и стария чорбаджия Марко Брашнаров – каймаками-ният не покани тоя път на съвещанието, макар чорбаджия Марко Брашнаров да беше верен и покорен поданик на падишаха. Не покани Джемал ефенди и влашкия представител в меджлиса Кости Пучура – дочул бе каймаками-ният, че една част от власите в Преспа държат за българите и също се отказват от гръцкия патриарх.

Насядаха по широките миндери в одаята на каймакамина всички преспански бейове и най-богатите агалари, тук беше и кадията, и реузът¹, бяха и главните ходжи на петте джамии. Джемал ефенди прочете гласно заповедта на пашата, сетне я преповтори, както бе я запомнил. Първенците на правоверните в Преспа слушаха мълчаливо каймакамина, неподвижни и неми като уголи, сред гъст облак тютюнев дим. Дълго мълчаха те от почит към високата заповед. Пръв заговори най-старият между тях, хаджи Халил бей, който беше схванат в кръста от някаква стара болест и седеше на миндера превит на две, спуснал бяла брада чак до скута си. Гласът му трепереше и беше глух, угаснал, но голяма беше тишината в широката одая.

– Да бъде жив хиляда години падишахът ни – започна старият бей. – От него ни идват всички добрини. Той бди над нас денем и нощем. Не ни е забравил и сега. Но, агалар, далеч е той от нас, много далеч. Много стъпала има между него и нас, много стъпала ни делят от него. Високо останал той. Някога падишахът ходеше между народа си. И народът бе по-добър тогава, по-чист във вярата си, по-справедлив, по-храбър. И Аллах бе тогава с любимия си народ и с падишаха му. Тогава целият свят трепереше от османлиите и най-богатите страни бяха в ръцете им. Но тогава османлиите не слизаха от конете си. Правоверните се молеха по четири пъти на ден на Аллага, пазеха рамазана и

¹ Реуз – кмет.

всички закони на истинската вяра. Покорените народи се бояха от тях и ги почитаха. Турчин не оставяше турчина в беда и нужда. Ей, Аллах бисмилех¹... ти дигна ръка от османлиите, взе силата им. Но преди да сториш ти това, те първи започнаха да се отклоняват от твоята вяра...

Хаджи Халил бей млъкна, задъхан от продължителното говорене, но се виждаше, че той още не беше свършил. И никога не наруши настъпилата тишина, макар да падна сянка на недоволство върху лицата на мнозина от агаларите. Старият бей пое дъх и продължи с още по-голяма сила, затрепера и гласът му от възмущение:

— Нашият падишах, да бъде жив хиляда години, стои в Стамбул, а около него деветдесет и девет плета от достойни и недостойни хора, от хора алчни за големство и слава, за богатство и почести! Не може да види той народа си, не може да го види и народът му. Не живее добре правоверният народ и няма кой да му помогне. Падна той и пада по-надолу. Живее безпътно, забрави истинската вяра и своя закон, забрави дедите си. Ако не е тъй, прокълнете ме, агалар! Коемо мога да кажа за всекиго от вас, ще го кажа и за своите собствени синове. По-големият ми син държи в харема си осемнадесет жени. По-малкият ми син изпива по една ока ракия всеки ден. Единият не излиза от харема си, а другият никога не изпразнява. А около тях по цели тайфи гладни хрътове и те все османлии, които не се срамуват да живеят от милостиня. Като търсим злото, ще го намерим най-напред у себе си. И да не се чудим, агалар, че тия, които бяха говорели под нозете ни, сега се качват на рамената ни. Гяурите излизат по-кадърни от нас и нека се сърдим най-напред на себе си.

Хаджи Халил бей наведе още по-ниско глава и млъкна. Нямаше да каже той нищо повече. Позамислиха се някои от агаларите върху неговите укорни думи, но то беше, докато

¹ Ей, Аллах бисмилех. — Ей, Боже милостиви.

заглъхна гласът му в широката ода. Човек е повече склонен да търси вината във от себе си. Наистина — мислеха си агаларите, — имаше хаирсъзи и между правоверните, но гяурите бяха забравили вече всякакъв страх и почит пред господарите си. Така и се изказаха мнозина от събраните тук, като спазваха търпеливо ред и почит помежду си и към приказката си.

— Ако трябва, ние ще се качим на конете си — каза Исмаил бей и не поглеждаше огромния си корем. Нямаше ни два часа, откакто беше тук, а меките му, влажни ръце трепереха от глад и стървотия; в сарая си той държеше двама ахчии¹.

— Не може да бъде, както е било някога — каза проявлено Бахтияр ага. — Ние сега няма къде да ходим, каквото ни е дал Аллах, наше си е и сега ние рахат ще живеем... и... — Той млъкна, изблеци мътни очи и не можеше да продължи, мисълта му бе се загубила. Бахтияр ага пиеше афион и цял беше пожълтял и подпухнал, дори и очите му бяха загубили блясъка си.

— Кардашлар — засука Рамадан ага единия си мустак чак до ухото, сетне засука другия си мустак: — Агалар... Ние няма защо да се бием в гърдите като грешници. Имаме само една грешка: изпуснахме юздата на раята. Да пипнем ние пак тая юзда, да я вземем здраво в ръката си, пък ела да видиш! — И той завъртя наоколо кръгли очи, сложи ръка върху оръжието си, а в сияхлъка му имаше до десет очи желязо — пищови и ножове.

Сега се чува гласове от всички страни, един след друг:

— Това е! Юздата да им стегнем здраво!

— Те съвсем се забравиха, мръсните му гяури и свини!

— Едно време... Е добре де! Едно време гяуринът на нозе ще ти стои и в очите не смее да те погледне!

— Бягат от селата, бягат от чифлиците ни! Не искат

¹ Ахчия — готвач.

да работят. А за какво са те, гяурите, аз ли ще ора нивите си!

Мина доста време и се виждаше, че няма какво повече да се говори и повтаря. Бахтияр ага бе изтрезнял от афиона си, та цял кломна, отпусна се без сили и току залигаше задрямал, с натежала глава. Исмаил бей не можеше да се бори повече с глада си и се обърна към каймакамина, вече понадигнал се да става:

— Каймакам ефенди, каза се всичко... дай позволение да си вървим...

Джемак ефенди кимна, той не искаше да гневи и смущава всички тия аги и бейове и само това рече, преди да гизне междкусис:

— Агалар, сега всеки от нас знае какво се иска от него и какво трябва да върши. Ще пиша на валипаша, че предадох неговата заповед на всички най-достойни агалари в Преспа и те ще я предадат на всички османлии по-нататък.

Агаларите се разотидоха, отиде си уморен вкъщи и каймакамият. В широката, вече празна одаа остана само гъстият облак тютюнев пушък, който вися дълго между четирите стени, докато се процеди най-сетне през многобройните разхлабени прозорци. От обширната заповед на битолския валия всеки от агаларите запомни само това, което всеки поотделно намираше за важно и доколкото умът му можеше да задържи по нещо от нея. Но в ума на всички преспански агалари остана една мисъл:

— Гяурите надигат глава!

Така отекна тоя ден и на другия ден султанската и пашовската заповед и между стените на преспанските джамии. Това бяха запомнили от нея и петимата главни ходжи:

— Гяурите надигат глава!

На междкусиса при каймакамина старият Рюшди бей нищо не каза, макар да знаеше, че думата му тежи сред преспанските агалари. Що има да говори повече? Той пръв още преди години бе казал: гяурите надигат глава. И пак той бе пострадал най-много от гяурските своеволия: през последните години над тридесет души селяни бяха избягали от неговите два чифлика и все по-млади, работни люде. Ако продължи така, чифлиците му ще останат без работници. Нему ли ще разправя някой, че раята не признава вече господарите си? Не е нужно пашата от Битоля да му праща писма и заповеди! Пашите и каймакамите това си знаят — писмата си, заповедите си, хартиите си, та да забъркат още повече всяка работа.

Не каза нищо Рюшди бей, но още там, при каймакамина, реши да действа. Мислил бе той и бе решавал още преди това, но ето сега и пашата даваше изин¹ на правоверните да превият врата на раята. Още на другия ден събра в селямлъка² си петима бейове и чифликсайбци, а те владееха едва ли не половината Преспанско поле.

— Кардашлар — рече им той. — Чухте какво се каза вчера при каймакамина и не е за пръв път да се казва, че раята се изплъзва от ръцете ни. Сега сам пашата ни дава изин да ѝ стегнем здраво гизгините, а се вижда, че то иде и от по-високо място, самият падишах го казал, да ни е жив хиляда години. Е, агалар... селяците бягат от моите чифлици. Бягат и от вашите. Може и без хора да останем ние и земята ни така ще запустее. Да ги спрем, агалар, да ги вържем здраво и никога да не може да се откъсне от синджира си!

Отговорът и на петимата агалари беше един и същ:

¹ Изин — позволение.

² Селямлък — мъжко отделение в турска къща.

– Да ги спрем. Но как?

И само един от тях се опита да даде акъл:

– Събра ни вчера каймакаминът, заповед има от пашата, а тя иде от най-високо място, да поускаме сега ние той да ни помогне, каймакаминът. Ние най-много патим от глурите – земята ни ще залустее. Нека ни даде каймакаминът запити да спират селяците по чифлиците ни и като избяга някой, да го хвърлят в затвора.

Рюшди бей, какъвто беше дребен и сух, скочи на колената си:

– Що говориш ти! Всички тия каймаками и паши все с хартии и писма се занимават и всеки глурин ще ги купи с по няколко лири. Такъв е и нашият кюрд. Слушайте тук, агалар, какво ще ви кажа аз! – тупна се той в гърдите с малкото си, сухо юмруче: – Сами ще си свършим работата и къде по-добре.

Той мълкна и пак се отпусна на миндера, сви накръст тънките си, старчески нозе. Чакаше да го подканят да говори.

– Кажу, Рюшди бей...

Не бързаше да се изкаже старият бей. Гневеше се той на тия мекушаби агалари, които няма да си направят труда да дигнат ръка, дори и на врата им да стъпиш. Безгрижни дембели! Къде с такива хора?

– Е хайде, Рюшди бей, говори... Слушаме те.

Закани се някому с глава старият бей и едва след това почна:

– Имаме ние тук, в Преспа, един юнак мъж и тъкмо той ни трябва сега нам, агалар. Хайредин Арап ага! Той ще ни свърши работа. Има си той добра тайфа, ще го пуснем с нея да ни пази полето, да ни пази чифлиците. И ще ги пази добре, знам аз. – Той прошари с очи по насядалите наоколо и у всекиго срещна съгласие и одобрение; доволни бяха агаларите, че се бе заел с тая работа, че той бе мислил и решил и за тях. Рюшди бей продължи още по-смело: няма да пита той тях, а те ще питат него и ще го слушат. – Вие

го знаете: Хайредин Арап ага измекярин няма да ни стане. Аз няма да седна да правя пазарлък с него за сто или двесте лири. И няма да бъде то работа за месец или два, пък дори и за година, кой знай колко време ще мине, докато укротим селяците. Ще му кажа направо: Хайредин Арап ага, свърши ни тая работа, от нас ще имаш един добър чифлик, ще направим и тебе чифликсайбия. Всеки от нас ще ти отдели от земята си, да речем, по петдесет дюлюма, ние всички сме комшии, ще ти съберем земята на едно място, а ти няма да пускаш вече селяк да бяга от чифлиците ни. Това е, агалар.

И сега отговорът на другите петима агалари беше един и същ:

– Добре си премислил всичко, Рюшди бей. Каквото направил за себе си, направи го и за нас. Колкото дадеш за себе си, дай и за нас.

На другия ден Рюшди бей повика в селямлъка си Хайредин Арап ага. С него старият бей говори с по-голяма почит:

– Какво ще те уча аз, Хайредин ага... Бягат хората ни от селата – ти ще ги спреш да не бягат. Сам знаеш по-добре как ще ги спреш да не бягат, да стоят по местата си, да гледат работата си, да бъдат покорни пред господаря си. Няма да те уча аз, а ще ти кажа с какво ще излезем ние насреща: ще имаш от нас за благодарност един чифлик от триста дюлюма, Хайредин ага.

Не може да скрие радостта си Хайредин Арап ага, колкото и да беше лицето му мрачно и черно: дори и през чернилото изби червенина по бузите му, заблестяха черните му очи. Но той беше горделив човек, навъси се и сега, в голямата си радост.

– Няма да бъде много голям чифликът ми – рече той с пренебрежение.

– Няма да бъде голям, но повече от триста дюлюма няма да ти дадем. И ще ги получиш, когато цяла една година няма да избяга ни един селяк от имота ни.

– Ще го получа само след една година, така да знаете.

Само една година ще мине, щом изляза по пътищата с хората си – рече надменно Хайредин Арап ага. – Хубав лов ми излиза насреща.

– Дано да сполучиш, Хайредин ага. А каквото ти обещаваме ние, ще го изпълним.

Сарачът Реджеб излезе от джамията веднага щом хората привърши с молитвите си. Той мина през двора на джамията – край замъкналия шадраван, край стария чинар, който пак бе се раззеленил, и излезе на площада пред джамията, а подир него – сякаш и мислите му, и строгите думи на хората, като разаячени оси:

– „Пазете, правоверни, истинската вяра!“... Пазя аз вярата си, нали затова съм дошъл в джамията. И рамазан пазя, и чисто живея, и добрини ще направя според силите си... „Пазете, правоверни, дъвлета си и славата на нашия падишах!“... „Не храни децата ми ни дъвлетът, ни падишахът, да е жив той хиляда години. Моят дъвлет е дюкянът ми и сарачкият ми нож. Нека пазя славата си сам падишахът, друга работа няма той, нямат ни пашите му, ни сарамазинът¹ му... „Враг на нашата вяра, на нашия дъвлет и на падишаха ни е гяуринът! Пазете се, правоверни, от гяурина, не му давайте да гига глава срещу вас, да излиза пред вас, сам Аллах го е проклет да бъде рая на правоверния!“ Ех, ех... Що ми мътиш акъла, ходжа ефенди?... Един е Аллах за всички живи твари – и за човека, и за хайвана, и за птиците по небето, та и за цветето в бахчата... Преди години... виж ти какво цъфна на акъла ми... и как ще го забравя!... Преди години Ицо Бабол ме изпъди от дюкяна, но сайбия на дюкяна ми беше Бахтияр ага и той го продаде, за да си направи там Бабол мааза. Изпъдиха ме те двамата, еди-

¹ Сарразам – министър-председател.

ният е гяурин, а другият е правоверен. Там изкарвах аз и до петнайсет гроша надница, добро място беше, а сега не мога да изкарам и до три гроша в тая дупка на самия край на чаршията. Не ме попитаха тогава къде ми беше по-добре, не ме попита ни гяуринът, ни моят правоверен брат... Такъв е светът, ходжа ефенди...

Поспря се Реджеб пред малкото си дюкянче, на две стъпала в земята, в една глуха уличка на края на чаршията. Преди да тръгне за джамията, той бе дръпнал само вратата на дюкянчето си, а единственият му кепенек бе останал отворен и висяха там няколко камшика, няколко ремъка и една вехта изпокърпена юзда; никой няма да ги вземе, рядко минаваше тук човек, само в пазарен ден ще се спре някой и друг селянин пред дюкянчето му да си купи ремен за пояса или да закърпи Реджеб нещо от такъмците на колата му. Нямаше и сега много работа в дюкянчето си Реджеб. Той се огледа, подигна очи през надвесените стрехи от двете страни на уличката – светлаеше високо горе пролетното небе, рано беше още. Реджеб отмина дюкянчето си и влезе в самарджийницата на Нестор Чаушка, а и тук мислите му като оси край главата му, през главата му – зззз...

– Вуйрюн, Реджеб ага – посрещна го Нестор Чаушка със засмени очи и продължи на преспански: – Седни, ей там, на оня новия самар.

Седнал ниско върху някаква постилка на земята, Нестор Чаушка бе стиснал в ръката си хватка ръжена слама и натъпкваше един самар, а между зъбите си, почернели и изпочупени, стискаше голяма самарджийска игла, в която беше вдянат конопен канал. Край стената до него работеше по-младият му брат, по-нататък, край другата стена, работеше и най-големият му син – двацетгодишен момък. Работилницата, и тя ниско в земята, беше пълна с нови и вехти самари, някои издънени вече или разпорени за поправка, наслагани бяха в ъгъла нови сървени части, търкулнати бяха край стената няколко снопа ръженица и цялата работилница миришеше на животинска пот, на обор. Ред-

жеб седна, а тримата самарджии не прекъсваха работата си: три чифта работни ръце се движеха непрестанно, шумеше сухо ръженицата, остро изпукваше гладката ярешка кожа под върха на сплесканата и закривена игла, тихо и предпазливо почукваше с теслата си по-младият от братята, да не се разпука тъничката, изгладена дъска. Реджеб се огледа – работлив народ: „... Такива са, ходжа ефенди, всичките гяури. Работят. А ние, правоверните, ходжа ефенди, рахатлъка си гледаме и агалъка. Срамуваме се ние от работа. Мързи ни да работим, ходжа ефенди, колцина са от нас в чаршията – няколко дюкяна, колцина излизат в полето, а, виж, кафенетата са пълни от сутрин до вечер, правоверните по цял ден търкат розовките там. Сиромашията...“

– Кажу нещо, Реджеб ага. Що има, що нема... – прекъсна мислите му Нестор Чаука.

– Що има ли... – започна Реджеб и му дойде на езика да каже всичко на тия добри люде, да им каже каква вражда и злоба се надига срещу тях. Защо да ги смуцава и плаши?... Но той пак започна оттам: – В джамията бех, майстор Чаука... Учи ни нас ходжата да си пазим агалъка. А не ни учи да работиме. Нас, турците, безделието ще ни погуби, дембелъкът. Богатите агалари ни развалят. Секи от нас иска да бъде ага, да рахатува. Срамува се да работи. Вън се държи като ага, пък вкъщи гладува с децата си. Живей от милост край некой бей или става заптия, или пѐдар, или излиза да краде и убива.

– Ех, Реджеб ага, ваша си е царцината... – рече Нестор Чаука, докато вдяваше нов канан в иглата си.

– Наша... Царцината е на хаджи Халил бей, на Рюшди бей, на Рамадан ага. На султана си е царцината, на пашите му, какво наша... Ако не свия нозе там, в дюкянчето си, от глад ще пукна. Колко са бейовете и пашите между нас, комшу, а сиромасите между нас патят повеке от вас, макар да сте вие рая. Вие сички работите, а нашите нема кой да ги научи да работят. Застанал ходжата да ни учи

агалъка си да вардим, като песове ни настъква...

Реджеб изеднаж махна – боеше се да не каже излишна приказка.

– Ядосал си се много ти, Реджеб ага – каза майстор Чаука и току добави: – Да пиеме по едно кафе, а? Иди, Науме... – обърна се той към сина си.

– Късно е за кафе, комшу...

– Не е късно – отвърна Нестор Чаука. Сетне отпусна ръце върху самара, който кърпеше, и каза: – Знаеш ли, комшу... Често съм си мислил и с брата тука сме си приказвали... ето, ти си турчин, Реджеб ага, ние сме християни, а харно си живейме, колко години веке, откакто сме комшии, живейме си ние от харно по-харно. Е – надебели глас Нестор Чаука, стори му се, че турчинът искаше да възрази нещо. – Е, то се знай, и между вашите има опаки люде, и между нашите ги има... искам да кажа де: сичко от човека зависи, не е от това, дали е турчин, или е християнин.

– Тъй е, майстор Чаука, права дума рече ти, комшу...

Реджеб извади кесията си с тютюн, да си свие цигара, докато чакаше кафето, сетне подаде кесията на съседа си. Майстор Чаука потърка гравите си ръце с весело светнали очи:

– Е, хайде, комшу, да запалиме по една...

После, когато изпиха кафетата, Реджеб каза:

– Знаеш ли, комшу – полекна ми на душата, като се поразговорих с тебе.

– Ами тъй, Реджеб ага... Човек с човека живей.

IV

И тая пролет Ицо Баболев замину за Беч. Заминуа той сега заедно с втория син на брата си – около шестнайсетгодишно момче. Георги, вторият син на Миро Баболев, беше по-схватлив от по-големия си брат, Сандо, когото старите Баболеви преди това още прибраха в магазина си и го

държаха наравно с другите си калфи. Пораснали бяха синовете на Миро Баболев и това никак не беше по волята на Ицо Баболев, но като нямаше свои деца, той трябваше да приеме за свои братовите синове. Най-напред прие в магазина по-големия – Сандо, – после дойде време да помисли и за втория Миров син. И това не беше по волята му, но той пръв заговори за по-младия си племенник:

– Георги ми се вижда по-отворен. Ще го заведа аз него в Беч. Ще го оставя там да се учи в некое училище, а после и търговията да научи. Харно ще бъде да имаме ние там свой човек. – И добави той със скрита мъка: – Старей беке аз...

Лек човек беше Миро Баболев и не можеше да прикрие голямата си радост, че синовете му влизаха в общата работа. Ицо се мръщеше на прекалените му умилквания, но беше пресметлив човек и не се поддаваше на скритите си желания, не се залъгваше: рано или късно цялото Баболево богатство ще остане в ръцете на Мировите синове. Ех, няма що, най-сетне и те бяха Баболеви!

– Как ли ще живеят там самичък Георги... со швабите! – въздъхна Миро, а не можеше да задържи радостната си усмивка.

– Празни приказки!... Малък ли е? За негово добро ще бъде.

– Ех, брате Ицо – разкърши вежди Миро, – те, моите деца, са и твои деца, прави каквото знайш с тях...

Георги учеше вече втора година при Райко Вардарски. Наближаваше време за Ицо да тръгва на далечния път и каза да повикат учителя в магазина.

– Даскале – каза му той, – ти дай беке свидетелство на нашия Георги.

– Как ще му дам свидетелство! Годината още не е свършена. Не може комуто кога текне, в училището има ред. Когато свършат годината сичките деца, тогава ще свърши и той.

– Георги не е като сичките деца.

– Как да не е като сичките! Аз не правя никаква разлика – вътрени сърцето омото си Вардарски, – Георги е наравно с другите, макар да е чорбаджийски син. Да не говорим повече, господин Баболев.

Ицо се видя принуден да изкаже докрай намеренията си.

– Чакай, даскале... Аз него, Георгия, ще го водя в Беч. Вардарски попила връзката на спящото си око:

– Води го в Беч, щом искаш...

– Там аз, даскале, ще го дам пак да се учи в некое училище.

Погледна го Вардарски замислен и после кимна:

– Добре, щом е така. Добре е да имаме ние наши люде да се учат в Европа. Ще разтуря аз реда в училището, щом е така. Ще дам свидетелство на Георги. Добре се учи той... е, на още по-добро място отива. Но ти кажи и в общината. Да не рече кой, че има своеволия...

Ицо тръгна с племенника си навреме, както всяка година. Сега той лесно се оправяше във Виена – намерил бе чехи и хървати, които винаги му се приличаха на помощ в чуждия град, а бе издирил също и един българин от Банско. Племенника си той записа в някакво търговско училище и го настаня на пансион в дома на един от чиновниците при фирмата, с която работеше най-много. Като дойде време да се върне Ицо в Преспа, момчето много плака, искаше и то да се върне в родния край. Но не се решаваше да изкаже докрай тъгата си за Преспа, за майка си и с това се оплака:

– Не мога да им разбера на швабите що ломотят...

– Ще се научиш и ти да ломотиш като тях.

– Децата на хер Байер ми се смеят...

– Смей им се и ти.

Георги продължаваше да плаче неутешимо. Чичо му го докосна едва-едва с пръсти, уж да го погали, и това му рече за успокоение, а то всъщност себе си да похвали:

– Един ден ти ще ме благославиш, че те доведох тука.

Ицо не стоя във Виена ни час повече, отколкото беше нужно за работата му. Ще поплаче Георги и ще му мине — с него ли ще седне да губи време? Навреме тръгна той от далечния град и пак навреме пристигна в Преспа, повел след себе си още по-големи кервани.

А тая година в Преспа стана вече истински панаир. Дойдоха люде не само от околните места, но и от много далечни места, кажи го, от цялата турска империя. Прочул се бе надалеко преспанският панаир.

Работили бяха мнозина преспанци, и мъже, и жени, и деца дори, през цялата година, трупаха бяха всякакви стоки. И още преди да пристигнат керваните на Баболевици, по атпазар, по житни пазар, на площада при градския часовник, на всички други по-малки площи из чаршията почнаха да изникват редица сергии и бараки, а и по дюкяните във всички чаршии започнаха да трупат стоки на цели грамади, като изпод земята да ги изваждаха. Работили бяха здраво и казанджиите, и железарите, и папукчиите, и кожарите, и кожухарите, и въжарите, и мутафчиите, та и гърводелците, и ножарите, и свещарите, и опинчарите, и от всички други по-големи и по-малки еснафи. Всеки от еснафите зае сергия или барака и на атпазар, и на житни пазар, и при часовника, и по други места — не стигаха вече дюкяните в казанджийската чаршия, в папукчийската чаршия и по всички други чаршии. Тая година стана и друго чудо: по сергии и бараките, та и по дюкяните наизлязоха и жени. Наистина, все по-стари жени, но бяха много, а и стоките им бяха много. Преди те ги даваха на мъжете да ги продават, а сега сами излязоха по сергии и дюкяни, някои бяха насядали и направо на земята пред стоките си, та бяха образували цели улички по атпазар, по житни пазар, при часовника и на други места. Натрупаха бяха те и продаваха килими, ямболии, веленца, плетени вълнени фанели и гзиври, чорапи, платна, чаршафи, покривки, везани женски и домашни украси, кенета и беше чудно къде бяха

намерили те толкова бии да нашарят стоките си с толкова много и всякакви шарки, от хубави по-хубави. Някои жени излязоха да помагат и на мъжете си.

После довтасаха керваните на Баболевици. Но заедно с тях влязоха в града и други кервани и от всичките му страни. Изпълниха се всички ханища, тръгнаха ябанджиите да търсят места и по къщите. Разтичаха се преспанци да отварят странноприемици по къщите си, други отваряха набързо по улиците, по дворищата ахчийници и мекичарници, продаваха се на разни места хлябове, баници, кравайчета, сладкиши, варена царевица, плодове и всякакви неща за ядене и пиене. Поразмърдаха се някои и от турците — изнесоха да продават оръжия, барут, рязан тютюн, розова вода, шербет, баклави и реванета, захаросани плодове, някакви сладки нештета, малеби, биволско мляко с ориз. Започнаха да нареждат стоките си и ябанджиите и се показваха по пазарищата чудеса и хубости, невиждани досега в Преспа. Надошли бяха тая година много повече люде от околните градове, дошли бяха за пръв път люде от Солун, от Скопие, от София, от Филибе, от Одрин, от Цариград, та дори и от Анадола. Имаше от всички народности по широката турска царщина — българи, гърци, турци, власи, арнаути, евреи, цигани, арменци, дошли бяха и неколцина араби или перси. Прочула се бе надалеко Преспа, а люде от разни места търсеха препитание, преминаваха по дни и недели път, кръстосваха цялата империя, за да продадат и купят, да изкарат залька си, а някои и по-големи кярове. Цяла Преспа се превърна на шумно пазарище; врявата, викотът по улиците и площадите затихваше едва за няколко часа след полунощ и започваше наново далече преди да се раздени. Тая година в Преспа дойде за пръв път и керван от камили, но не бяха само тия гърбави божи твари, на които се чудеше народът от тия краища.

Райко Вардарски изглеждаше затворен, горделив човек и той наистина беше повече тъжен или унесен в какви ли не мисли, но по сърце беше винаги склонен към веселба и радост. Това се виждаше, когато пиеше вино, а той от някое време рядко пропускаше случай да не посегне към чашата. Тогава го избиваше все повече на песни и разговори. Понякога го избиваше и на сълзи или пък на люти разпри, но то беше поради тъгата и също поради гнева, които често надвишава и тровеха сърцето му. Да беше по-щастлив, би бил по-весел – такова беше сърцето му, а той събираше и чужди мъки и грижи.

Той обичаше да бъде между люде. През тия шумни панаирски дни беше все из пазарищата, все по улиците. В Преспа учебната година още не беше започнала, както по други места – на първи септември. Тук започваше веднага след панаира – и децата бяха по дюкяните и сергиите, да помагат на бащите си, – та Вардарски беше по цял ден свободен. В деня преди панаира той помагаше на хазаите си, Аце и Митра Кутреви, да извадят на сергия зеленчук, плодове, мед, восък, разни плетива на Кутревица, та го задряха някои от съседите:

– Що, даскале, и ти ли на панаир?

– И аз ами, защо не! Глави ме Аце да му помагам.

– Ти немой, даскале! – разтревожи се Митра. – Ще помислят людете, че наистина...

– Ти що, да не се уплаши, че ще ви искам дел от кярове!

– Не, ами смеят ти се...

– Нека ми се смеят. Не върша нищо лошо. Помагам...

Дигнал глава, извил ръце отзад, със закончано палто на всичките копчета, с чиста, снежнобяла риза и черна връзка, той ходеше от улица в улица, спираше се тук и там, да погледа, да послуша. Залисани люде се блъсваха в него, побутваха го от една, от друга страна, но той сякаш не забеле-

лязваше това – нека всеки върви по работата си.

Отби се той най-напред в дюкяна на Лазара Глаушев и Андрия Бенков, но побърза да излезе. Широкият дюкян беше пълен с люде – внасяха се и се изнасяха пълни вреци, едни се изсипваха в хамбарите, а други се пълнеха пак оттам, теглеха се на големи кантари, на пода бяха изсипани купуца царевича, пшеница, ръж, ечемик. Облаци прах пълнеха дюкяна чак до откритите, почернели греди на покрива. Двамата житари и не забелязаха любопитния гост – толкова бяха унесени да разговарят и преговарят с много купувачи и продавачи на царевича и жито. Те купуваха и продаваха в същото време. Само Трънко Велев се усмихна отдалеко на учителя – бянаха се очите и зъбите на младия калфа, а лицето му беше цяло покрито и замазано с прах. „Ще трябва да прибера и него в неделното училище“ – си помисли Вардарски и напусна шумния дюкян на двамата си приятели.

Като се поспираше тук и там да погледа, Вардарски мина през върволицата купувачи, които влизаха и излизаха от големия магазин на братя Баболеви, и продължи нататък през гъстата навалица чак до широкия мегдан на атпазар. Отдалеко още тук се дочуваше оглушителна врява и викот. Продавачите се надпреварваха да хвалят стоките си и между тях Вардарски позна някои от своите ученици, които го поглеждаха хитро и тъкмо срещу него надаваха още по-силни виковете:

– Ножчета, ножчета! Сами режат!

– Игли за шиене, за плетене, за нижене тютюн!

– Сита, решета! Сита, решета! – повтаряше пискливо там наблизу рошав циганин.

Малко по-нататък двама неврокопчани бяха нанизали на дълги върви на редица и на цели гроздове всякакви звънци, час по час ги раздрънкваха и сякаш от всички страни на пазарището се сипваха стага. Към горния край на площада Вардарски забеляза голяма навалица и се отправил нататък. Струпали се бяха там любопитни около десетина

камили, които бяха налягали по корем с подвити колена, дигнали високо глави на дългите си извити шии. Не можеха да им се нагледат преспанци и много други люде от тия краища, а и камилите въртяха към тях тълпи, провиснали муцуни. Вардарски гочу наблизо тих говор, като да се предаваха от ухо на ухо големи тайни:

– Казват, че да се провреш под корема ѝ, когато върви, било за здраве.

– Аха... А казват, че и бърбушките им били лековити. Там, виждаш ли, циганчетата затова ги събират.

Голяма част от широкия площад беше задръстен от добитък – коне, магарета, волове, крави, докарани за продажба, чуваха се там програни викове на цигани джамбази, задръстени бяха и съседните улици от цели стада овци и кози. На другата страна на площада Вардарски зърна и своите хазаи между други градинари като тях. Аче Кутрев спокойно, с бавни движения премерваше и продаваше от стоката си, а Митра възбудено, със зачервено лице прибираше парите, колебливо, плахо връщаше остатък – виждаше се отдалеко как бе вдадена в работата си и трепереше над всяка парица. „Да я боднеш и с тютюнджийска игла, нема да усети – мръдна с мустаците си присмехулно Вардарски. – Пари... човек ума си загубва по тях.“ Той отмина, прекоси наново почти цялата чаршия и излезе на площада при градския часовник.

Тук беше по-тихо, рядко ще се чуе по-висок глас, нямаше ни звънци, ни джамбази. Такива бяха и повечето от стоките, които се продаваха тук – не предизвикваха към шумни пазарлъци и надлъгвания, а и много от продавачите бяха жени. Ето шест кръгли, дървени табели с шест вида рязан тютюн: светложълт, по-тъмен и още по-тъмен до тъмнокафяв, по-ситно нарязан и по-едро. Опитай, запуши! Има яваш, татлъ серт, серт и по-серт, има и такъв, който би отровил несвикналия човек и с едно дръпване от лулата. Тук няма място за викане и лъжа; избирай и вземай за грош, за десет гроша, може и за десет пари – ето тия готови

фишечета от жълта халваржийска хартия. По-нататък се виждат и други такива широки, кръгли дървени табели с всякакви тютюни: и преспански, и прилепски, и скопски, и серски, и грамски, пък и елбасански. До тях се продава на калъпи афион – лъщи от тлъстина и мирише отдалеко-отдалеко, сякаш опива. Веднага там редица жени продават коприна – бяла, светложълта и жълта като старо злато, а до тях други жени, пак цяла редица, продават копринени платна, чаршафи, покривки, женски и мъжки ризи, после други снежнобели платна и ризи от нежен серски памук...

В началото на една от улиците, които излизаха на площада, на единия ъгъл там се бяха разположили със стоката си двама светогорски или рилски калугери: всякакви икони, на хартия или на дърво, кръстове сребърни, стъклени и от дърво – абанос, кипарис или зеленика, тънко, майсторски рязано или дълбано, ето писмена по него или Христос разпънат, та се виждат раните му, или Богородица и по приведеното ѝ лице се вижда голямата ѝ скръб. Наредени бяха там на дълги редици и според големината им много книги. Вардарски кимна мъчливо на монасите и се наведе да разгледа книгите. Те бяха на руски и на църковнославянски език и всички бяха църковни книги. Не се задръжа тук много учителят, кимна пак на калугерите и се отдалечи; те двамата и не забелязаха кога се отдалечи той, залисани бяха да продават кръстчета, икони и разни други по-дребни църковни вещи, които купуваха набожни люде.

Вардарски премина на другия ъгъл. Тук бяха наредени още повече книги и всякакви училищни вещи, хартия за писане, пера, мастила, морави и черни. Наредени бяха и тук книгите на дълги редици, а имаше и цели сандъци с книги. Трупаха се тук доста люде, но сториха път на учителя да се приближи. Вардарски се рови дълго и разгледа едва ли не всяка книга поотделно. Те бяха български и руски, имаше някои и френски. Тук беше цялата българска наука и художествена книжнина, всички цариградски издания и много други книги, издавани по разни места. Много по-разнооб-

разни бяха руските книги и колкото си избра Вардарски, за да си купи, те бяха повечето руски. Той подаде цяла купчина – да му каже продавачът цената им. Не беше много сръчен продавачът и докато преглеждаше книгите една след друга, Вардарски го попита:

– Харчат ли се книгите ви?

Продавачът, като че ли тъкмо това бе чакал, изви към него весели, пъстри очи и започна словоохотливо, като помръдваше някак смешно малки, но грижливо засукани мустаци:

– Харчат се, господине, как да не се харчат, особено от няколко години... Вие учител ли сте? Познах. Учителите купуват повечко, те вземат и руски книги, че ги разбират и знаят що искат, а гражданинът или понекога и некой селянин, като вземе напосоки некая книга, скрива я в пазвата си. Повечето мене ме питат какво да земат, аз им казвам, познавам сичките тия книги, до една. Чете народът, господине, обича, но още не знай... нели ходя аз навсякъде. – Той прегледа една по една книгите в ръцете си и отсече с поглед мълкващ се глас: – Трийсет и два гроша, господине.

Вардарски плати книгите, взе ги под мишницата си и отмина.

Той се пробираше машинално между людете, на няколко пъти се сблъска с други като него разсеяни минавачи. Внезапно някой леко го подръпна за ръкава:

– Вардарски...

Завъртя глава и като че ли едвам откри сред множеството застаналата там Иванка Руменова. Тя му се усмихваше и го гледаше с любопитство. Заг нея стоеше Траяна Костагиница и също му се усмихваше през рамото на учителката.

– Вие какво тук... – рече Вардарски изненадан от срещата.

– Ето, вижте... – посочи му с глава Руменова.

Тя бе се спряла пред един арабин или персиец, който седеше върху плъстена постелка на земята, подвил нозе под себе си. Той беше облечен в дълга роба от памучен плат на бели и сини черти, с доста голяма, пъстра чалма, с бръсна глава, която се синееше изпод широките витки на чалмата му, на мургавето му, почти черно лице сякаш беше залепена дълга, гъста брада, която изглеждаше още по-черна от редките бели косми по нея. Той погледна Вардарски с бърз поглед, очите му като да се преметнаха бързо и се скриха под клепачите, каквито бяха и те смугли, широки, с дълги черни мигли. Арабинът седеше неподвижен, с ръце върху колената си; върху малко килимче пред него беше наредена стоката му: няколко редици различни по големина шишенца и бурканчета и които бяха прозрачни – виждаха се в тях разноцветни течности, прахове, бучки и някакви семена. Наоколо се разнасяше смесена миризма, която проникваше дълбоко в гърдите – силна, тежка, упойваща.

– Какво купувате... – и Вардарски сам се загледа в необикновената стока на арабина. Без да дочака отговор, той се обърна към търговеца на анадошки турски език: – Какво продаваш, добри човече?

Арабинът пак преметна очи и отговори също на турски, но меко, гърлено:

– Продавам балсами, лекарства, благоухания. Кажу, ефенди, какво ти е нужно.

Вардарски извъртя око към Руменова:

– Питай какво ще купим.

– Вих искала някой хубав парфюм, но не знам как да си избера.

– Той ще каже – кимна Вардарски към търговеца. – Или вземете, опитайте...

– Аз ще ви помогна – чу се неочаквано глас зад тях и те двамата се обърнаха да погледнат: застанал бе там Таки Брашнарлов, едва-едва усмихнат, и тъй, през усмивката си, се взираше в младата жена. Той догаде, като прит-

вори бавно очи и пак ги отвори – втренчени, жадни: – Аз познавам тия шишеница.

Виждаше се как Вардарски цял настръхна, но нищо не каза и насочи окото си към учителката, чакаше я тя да отговори. Намръщи се той още повече и едвам се задръжаше на мястото си. Руменова се бе извърнала към Брашнар и му се усмихваше, но Вардарски не можеше да види как присмехулно святкаха очите ѝ. Тя каза:

– Благодарна съм ви, господин Брашнар, но аз сама ще си избира нещo.

Брашнар мина от другата ѝ страна, наведе се и взе едно от шишенцата на арабина, изправи се, разклати го пред лицето си, разписка се в него гъста, зеленикава течност.

– Това е – започна Брашнар тихо и като че ли се напрягаше да си спомни, – това е балсам против болки в костите. Но не е за вас, а е за стари люде, които започват да охкат, когато се разваля времето. Дали наистина лекува болките в костите, не знам, не съм го опитвал, но е направен от мравя отрова и не се пие, ами се маже на болното място.

Той се наведе пак и взе друго стъкло. Разгледа и него внимателно и пак започна – говореше тихо, бавно, като че ли сам на себе си. Руменова го слушаше с присмехулна усмивка, но после усмивката изчезна от устните ѝ. А Траяна Костадиница бе зяпнала в него, разгледа го цял – едрото му тяло, хубавото му облекло, бялото му лице, очите му, леко смръщени срещу стъклото, в което се виждаше сега някакво жълтеникаво мазило, унесе се тя в гласа му – тих, дълбок, преливащ се меко от един в друг тон. Погледа го някое време и Вардарски, но той и не чуваше какво говори, чуваше само гласа му с едвам сдържано отвращение. После Вардарски отеднаж се обърна с книгите си под мишница и бързо се отдалечи. Не забелязаха, че си бе отишъл, ни двете жени, ни Брашнар, който продължаваше да гузука:

– Това тука е мас за коси. Не знам от какво животнo е

или птица, мирише много хубаво, косите от нея стават лъскави и меки; ако нштаме тоя тука с чалмата, ще каже, че растат буйни и гъсти от тая мас.

Руменова смръщи вежди:

– Не бих сложила на главата си такава нечистотия... мас...

– Защо? – отвори големи очи Брашнар. – Това е фи-на, добре изработена мас. Позволено е на жената да прави сичко за своята хубост.

– Да, ще кажете вие: жената трябва да мисли само за своята хубост.

– Да, учителке. Само за своята хубост. Що друго е жената? Аз не мога и да гледам грозна жена.

Сега учителката рече бързо:

– Благодарна съм ви, господин Брашнар... но аз сама ще си избира, каквото ми е нужно.

– А-а! – гизна бялата си едра ръка Брашнар. – Още нищо не съм казал тъкмо за хубавите миризми тука. Ето... – Наведе се той пак и взе едно продълговато стъкло, но първо се обърна към арабина на турски: – Може ли да опитаме малко?

– Заповядай, ефенди – погледна го за миг арабинът и пак скри очи в сянката на гъстите си мигли.

Брашнар мълчаливо се изправи, в стъклото се поклащаше гъста тъмноредвена течност, той извади стъклената запушалка и я поднесе към носа на младата жена. Тя прие с видима досада неговата напрана услужливост и като се поприведе да помирише запушалката, видя отблизу и някак против волята си пръстите на ръката му, дълги и бели, с много чисти нокти. За един кратък миг през сърцето ѝ мина като бърза тръпка едно смесено, противоречиво чувство на страх да не би да я докоснат тия пръсти, на инстинктивно съпротивление, но в него имаше и друго едно неясно чувство, от което цяла потръпна, и може би това беше внезапно пробудилото се желание да усети по лицето си допира на тия пръсти. В същия миг я полъкна силен

мирис и тя като че ли го усети с кожата си; вдъхна жадно, тънките ѝ ноздри сами се разшириха, вдъхна още еднаж и усети как сладостно се замая главата ѝ. После това мигновено упоение се разсея, младата жена усети в гърдите си лекота и бодрост, сърцето ѝ муптеше бързо, радостно, току-що освободило се от една сладостна премала. Тя дигна срещу Брашнарлов весели, учудени очи, а той ѝ се усмихваше съчувствено, дружески. Той като че ли я чакаше да се съвземе, да се наслади докрай и после рече:

– Хубаво. Човек като че се топи, изчезва, но изеднаж пак се съживява и сърцето му се радва. Арабите го наричат „Сън в зори“. Не знам как го правят тия дяволи... Те знаят много тайни...

Руменова кимна весело и си мислеше: „Ти сигурно ме лъжеш, но продължавай, да видя какво ще измислиш още...“ Брашнарлов взе друго стъкло – кръгло, издуто, с дълга, тънка шия, и в него трептеше бистра течност с лек сребрист блясък. Той го отплуши и пръв вдъхна от него, после бавно го поднесе на учителката, с някаква тържественост. Руменова се приведе към дългата шийка на стъклото и вдъхна силно, нетърпеливо. Ароматът премина като огън през ноздрите ѝ, бързо изпълни гърдите ѝ, сърцето ѝ сякаш спря да тупти, после младата жена отново усети ударите му – тежки, бавни, замиращи, тя се задъшаваше от неизпитано наслаждение. И като почувства, че то вече преминаваше, тя отново се приведе към стъклото и сега още по-нетърпеливо, а Брашнарлов чакаше със стъклото в ръка, сякаш знаеше, че тя ще повтори.

– Това е „Прег вратите на рая“ – чу тя гласа му като насън. – Така го наричат тия дяволи. Тука има и други, но това е най-хубавият парфюм.

– Не, не! – примигна с очи Руменова. – Не ща от него. Много е силен... Упойва като отрова. Не, няма да взема нищо...

Но Брашнарлов продължаваше:

– Ето тука, в тия бурканчета и кутийки има други

мазила... белило, червило, бои за коси, за вежди, но... вие немате нужда, вашата кожа тъй, по природа...

Тя обърна към него остър, враждебен поглед и рече бързо, припряно:

– Нищо не ми е нужно. Загубих тук много време. Сбогом, господин Брашнарлов.

И си тръгна.

Траяна Костагиница я погледна изненадана, но побърза да я настигне. Брашнарлов дълго следи младата жена с поглед, видя как се обърна към него Костагиница, сякаш да провери дали той беше още там, но двете жени скоро се изгубиха в навалищата. Той държеше все още стъклото с дългата шийка, после го подаде на арабина:

– Дай ми от това нещо за пет гроша.

С бавни, но ловки движения арабинът взе стъклото от ръката му, извади с два пръста друго едно, мъничко стъкълце и като премерваше с очи през присвитите си клепки, отпя в него от прозрачния парфюм. Брашнарлов прибра мъничкото стъкло и хвърли върху килимчето на арабина един сребърен черек¹. Сетне попита с хитра усмивка:

– Как се казва тая вода?

Арабинът отговори с тих, равен глас:

– Паунова плонка, ефендум.

V

Към десетия ден, откакто бе започнал панаирът, шумната врява по улиците и пазарищата на Преспа взе да стихва. И както десет-петнайсет дни преди това бяха започнали да прииждат от всички страни, по всички пътища, на дълги върволици люде, коли, добитък, сега пък от града тръгваха всеки ден по същите пътища също такива върволици.

¹ Черек – 1/4 от бяла меджидия, пет гроша.

Панаирджииите, които бяха дошли от други места, се разотиваха. И тъкмо по това време, когато панаирът започваше да се разтуря, двама битолски власи докараха в Преспа три волски коли, натоварени с всякаква стока. Те не спряха колите си ни при градския часовник, ни на атпазар, ни пък в търговската чаршия, а завиха към тесните улици, където бяха казанджийските работилници. Усещаше се, трите коли бяха натоварени с тежка стока, макар да не се виждаше нищо отвън. Като минаваха по улиците — ниските курпичени, гървени сгради потрепераха, а като спряха сред казанджийската чаршия — и шестте вола дишаха тежко, та дори се полюшваха с отпуснати опашки, слабите им се издубаха и спадаха при всяко вдигване и издишване. Никой от казанджииите наоколо не отиде да погледне с какво бяха натоварени трите коли — преситили се бяха людете в Преспа на стоки и товари. Поозърнаха се двамата власи, казаха си нещо на своя език. Сетне и двамата посегнаха в една от колите, ровиха там и извадиха с по две ръце някакви широки, тежки дискове, завити в синя хартия. Подпрял на гърдите си тежкия диск, единият от власите мина с бавни стъпки и влезе в работилницата на едната страна на улицата, а другият, също с такъв диск, влезе на другата страна и това беше тъкмо работилницата на Глаушеви.

Тия дни нямаше много работа по казанджийските работилници. Мнозина от людете бяха по сергииите из пазарницата, а които бяха останали тук, също продаваха готова стока. Тихо беше и в работилницата на Глаушеви. Стоян Глаушев седеше наметнат с връхната си греха на широкия тезгях, подпрял лакът на малкото сангъче, в което събираха парите през деня и пазеха тефтера, и тъй, отдалеко, се разпореждаше нещо, но никой не го слушаше. Кочо Глаушев, синът, току-що бе дошъл от сергията на атпазар с двама от калфите да вземе нова стока и подбираше, каквото намираше за нужно, без да слуша стария. Двамата калфи прибираха стоката на купчина и също не слушаха

стария, който им нареждаше от тезгяха кое къде да сложат. На долния край на тезгяха, откъм вратата, бе приседнал с провесени нозе Милан Къндак, около четиридесетгодишен планина човек, един от постоянните чукачи в работилницата на Глаушеви, който въртеше леко-леко към три оки чук. Насреща, на едно ниско столче, седеше разкрячен и с луличка в уста Здраве Шойлев — друг един от постоянните чукачи при Глаушеви. И докато Милан Къндак беше цял великан, Шойлев беше госта гребен човек, мършав, с изкорубени плеци, та се чудеха людете как въртеше и той тежък чук при голямата наковалня, когато разплескваша разжарените пъти бакър. Заг него, накъм гъното на работилницата, се чернееше голямото огнище, запихнало и студено, лежеше там отпуснат ниско до земята и големият мях.

— Вземи повеке гюмове... повеке гюмове — повтаряше вече кой знае за кой път Стоян Глаушев, но син му подаде на двамата калфи не гюмове, а тепсии.

Тъкмо в това време в работилницата влезе влахът с широкия, тежък диск на гърдите си.

— Добър ден — рече той задъхан на преспански, но пак сякаш говореше на своя влашки език, със стиснати челюсти и някак с предната част на устата си. Той сложи на тезгяха тежкия товар и избърса с длан рукалата пот по челото, по цялото му лице. — Е, люде... — въздъхна той и продължи: — Донесох тука една стока, ама ни знам какво ще речите.

Всички тук се загледаха учудени в тежкия диск на тезгяха и дори Здраве Шойлев стана от столчето, пристъпи да погледне по-отблизу, стиснал в ръката си угасналата луличка.

— Каква ти е стоката? — попита най-сетне Кочо Глаушев. — Не се вижда.

— Ето, ето — забърза се услужливо влахът. — Сега ще покажа. Тъкмо работа за вас.

Той разви синята хартия, под нея лъсна бакър и се

разкриваше все по-широко целият диск, но видя се най-сетне, това бяха кръгли медни листове. Влахът дигна един, изпука звънливо и лъсна пред очите на учудените люде широк меден кръг, гъвкав и гладък. Влахът продължи словоохотливо:

— Нема веке да чукате по двайсет души, за да разтеглите един лист бакър, и то дебел, неравен, ето ви готови листове за тенсии, за казани, за сахани и за каквото си искате, ще го вземеш и ще го извиеш, както си искаш. Тия листове фафрика ги прави, готови, виж, като злато свети, сичките са еднакви тука, а имаме в колата и по-големи, и по-малки, за секо нещо. Докара ги чак от Немско нашият бштолчанец Питу Къдугрея, малко късно дойдоха за панаира, ама закарайте ги, вели, в Преспа, там има много бакърджии. Сега това е всичко, тия три коли, две хиляди оки, ама Питу Къдугрея вели, ако искат бакърджиите в Преспа, аз мога да докарам и сто хиляди оки, и двеста хиляди, колкото искат. Ще пиша до фафриката и — хайде... с писмо ще докарам, вели. Е, люде, вижте сега и кажете. Я, хубаво нещо, вижте как свети!

Слушаха мълчаливо шестимата казанджии дългата реч на влаха и не откъсваха погледи от лъскавия меден лист, разгърнал се на тезгяха, та се оглеждаха в него рафтовете на отсрещната стена. Слушаха те и повече гледаха. Никой не се решавахе да каже ни дума. А всеки със своя си ум схващаше какво бе станало, какво се бе променило така изеднаж и толкова издълбоко. Протегна се по тезгяха старият Глаушев, посегна предпазливо и погали с върха на пръстите си медния лист.

— Като джам... — рече той тихо, сякаш се боеше да не го чуе някой. И се върна на мястото си, без да откъсне поглед от медния лист на тезгяха.

Протегна ръка и Кочо, приподигна листа, потърка пръсти и току каза високо, като че ли отеднаж бе открил слабото място на това ново чудо:

— Ама то... много тънко, бре!

Протегнаха бързо ръце и Милан Къндяк, и двамата калфи, да опитат и те с пръстите си. Но влахът изви глас:

— Е... Има и по-дебели, и секакви там, в колите.

Дръпнаха ръцете си и Милан Къндяк, и двамата калфи. Само Здраве Шойлев не посегна да пипне медния лист — стигаше му и това, което виждаше с очи. Той сложи угасналата луличка в устата си, извади я пак и рече:

— Свършено е с нас. — И не погледна другия, а дигна очи към Милана Къндяк и повтори: — Свършено е. За нас, Милане, нема веке хлеб.

Тогава влахът пак започна и махаше ръце, въртеше очи, като да се уплаши от думите на Шойлев:

— Що вие без хлеб... Ами ще седнете и вие на тезгяха! Нема там, на големата наковалня, а ще си седите на тезгяха с малко чукче, ще правите сахани и сичко. Защо без хлеб... това нема да ви вземе хлеба, а е хубаво нещо, готово, само се вие, да ти е кеф да работиш с него...

— Как го продавате? — попита Кочо.

— На ока — отговори веднага влахът. — Шест гроша окама.

Кочо взе медния лист в ръцете си, а веждите му се свиха на възел, премери го тъй, на око, поогъна го и пак го премери. И така, с листа в ръцете си, дълго мисли и пресмята. Да! Той готов за работа бакър беше по-евтин. Другият, с който работеха досега — десет-дванайсет души трябваше да чукат цял ден на големата наковалня, за да хвърлят не повече от двайсетина готови за работа листа. Нека са осем души чукачи... нека са по сто пари на ден, ами самия бакър да го купиш, ами за възлища... Не, тоя, готовият, е по-евтин, много по-евтин и ето, готов в ръцете ти!

Все пак нещо го спираше да изрече гласно тази ясна сметка, боеше се пред новото или му беше жално за чукачите — може да имаше до петдесет души в целия еснаф, все сиромаси люде, и ето ще останат без хляб; но се боеше той и от измама — как са направени тия тънки и гладки листове, толкова равно изрязани, кой ли се е сетил да ги направи

и как тъй толкова евтино? Сега Кочо не се сдържа и попита троснато влаха:

– Ама това чист бакър ли е?

– Чист! Съвсем. Ето, вземи нож или пилята, виж и навътре как лъщи. Тури го, ако искаш, и в огъня. Опитай го секак, ти разбираш от бакър.

Кочо поогъна пак листа в ръцете си, огледа го пак, сетне дигна очи към улицата. Събрали се бяха там, около трите коли, мнозина от еснафа, там беше и другият влах, приказваше и той оживено, махаше ръце с разперени пръсти, повтаряше нещо, а хората около него слушаха. Видя Кочо, че там, точно срещу влаха, бе застанал и Пере Шопов и само той разговаряше с продавача, питаше го нещо. „Пере ще купи от новия бакър – рече си Кочо Глаушев. – Такъв си е Пере: веднага ще се нахвърли. От нищо не се плаши той, пък като забърка сметките си, току се смей само. Като спечели пък – печели. Така по-рано со саханите с капаци... Направи ги со стотици, а никой не иска да ги купува. Пере се смей. Като почнаха после да се трупат мошцери в дюкяна му – сѐ за сахани с капаци. Не можеше да навакса. И целият еснаф започна да прави след него сахани с капаци... А, Пере Шопов ще вземе от моя бакър...“

– Кажу, майсторе... – прекъсна мислите му влахът.

Кочо продължаваше да гледа към улицата и сякаш очакваше да види какво ще направи Пере Шопов. И не чака дълго. Другият влах насреща извади от колата цял пакет бакърени листове в сина хартия и Пере Шопов го поведе към работилницата си. Но все още не се решаваше Кочо Глаушев. Той се огледа разсеяно, погледна баща си и рече колебливо:

– Какво ще кажеш, татко... Да вземем десетина листа.

– Не, не, не! – поклати бързо глава Стоян Глаушев, присвил и той русите си, олизани вежди, но лицето му беше повече тъжно, отколкото навъсено. – Не – повтори той. – Не ни трябва нам такъв бакър, ние ще си чукаме бакър.

Но Кочо се обърна и каза на влаха:

– Дай пет листа от тия.

– Само пет ли... – приподигна рамена влахът и после живо добави: – Има секакви в колата, и по-големи, и по-малки...

– Не, не – прекъсна го Кочо. – Дай пет от тия. Да видим, да опитаме.

Старият Глаушев се приподигна на колената си и рече някак сърдито, но гласът му прозвуча по-скоро тъжно:

– Милане... Здраве... Нема да ви оставиме ние без хлеб.

– Ех, майсторе... – махна с лъличката си Здраве Шойлев. – Харен човек си ти, ама... виждам аз що става.

*

Редът в къщата на Глаушеви и сега се пазеше, както бе го наложила Султана Глаушева още от времето, когато взе за свой мъж Стоян Глаушев. Но то беше повече привидно, заради остарялата вече майка или от страх пред нейната строгост. Спазваше се и според това, доколко всеки член от семейството искаше по своя воля да го спазва, според работата си, според нрава си. И Султана Глаушица виждаше, че губеше все повече власт над своите люде. Оставаха ѝ неизменно предан и покорен само Стоян, който и сега, почти четиридесет години след женитбата им, се възхищаваше от нея, вярваше непоколебимо в нейния ум, в знанията ѝ, в силата ѝ, макар и той понякога да хитруваше и да се отклоняваше, но пак със същото наивно, чисто проследуване, с което боготвореше своята жена. Той беше винаги склонен да се залута по някаква странична пътека, но голямата му обич към Султана бе го задържала все до нея през целия им дълъг общ живот и доколкото се дръпваше понякога от общия път – то беше поради малките му слабости: да изпущи една лула повече, да изпие някоя чаша вино или ракия повече, да лежи ничком или да блъска юмрук в гърдите си пред иконостаса, докато не го издърпа Султана

насила оттам. Откакто бяха пораснали децата им и Султана бе му забранила да се докосва до нея, Стоян спеше под отделна завивка в общото легло, но сега правеше често своите малки бунтове срещу нея; той използваше с детинско лукавство и покровителството на порасналите синове, които го защитаваха от нейната голяма строгост, но в сърцето си Стоян ѝ оставаше верен и покорен. Султана му беше по своему благодарна за това, макар да не намаляваше своята строгост към него, но напоследък тъкмо с него укротляваше сърцето си, пред него изливаше и гнева, и мъката си, та по своему го чувстваше като единствена, сигурна опора. Той си остана все същият през тия дълги години и към нея, и към живота около тях двамата, все тъй добродушен, възторжен, понякога лекомислен или детински хитър. Същата възторженост и склонност към увлечения беше и в неговата преголяма набожност, особено след трагичния край на Катето. Но във всяко нещо – и в набожността си, и в тъмната скръб, която се таеше в душата му, и в лекомислието си дори, в своята лесно избухваща веселост, в която сякаш бягаше от постоянната си скръб – в цялата тази противоречивост в душевния му строй Стоян си оставаше все същият и тъкмо силната и строга Султана приблягваше напоследък към него като към необходимата опора – поне само за да излее яда си, но това беше и за да даде тя за малко поне отгук на сърцето си.

Най-напред Лазар се изплъзна от ръцете ѝ. Някак и тя самата го изпусна от ръцете си. Лазар беше умен, добър, силен и тя повярва, че като му даде по-голяма свобода – той няма да я изостави, няма да погази думата ѝ, да ѝ се противи. И тъкмо от него сега идваха най-горчивите ѝ разочарования. Особено откакто се ожени. Не защото бе станал по-лош или по-глупав, а тъкмо той сега искаше да се отдалечи най-много от нея и най-често ѝ се противеше. Той и невестата му – Ния. Тя, Ния, бе застанала между тях двамата и все го дърпаше към себе си. На застарялата майка ѝ беше по-лесно да понася мълчаливата упори-

мост на Кочо, добродушната небрежност на Раца Кочовица. Двете си дъщери, Манда и Нона, старата жена сякаш бе откъснала от сърцето си; те бяха отишли в чужди домове и все гледаха да дръпнат по нещо от бащиния си дом, а не да внесат нещо в него. Сега тя чувстваше, че тъкмо основите на нейния собствен дом се клатеха застрашително, тъкмо нейните най-близки люде не бяха с нея. Само Стоян... Но той беше неин мъж и въпреки лудориите му те с него бяха впрегнати в един и същ ярем и теглеха заедно, заедно ще теглят докрай.

Закъсня Лазар и тоя път за вечеря. Гладни бяха другите двама мъже, Стоян и Кочо, а по-малките Кочови деца заспаха. Не се решаваше кой да каже да сложат трапезата без Лазара – Султана би го ударила с лъжицата през устата; на трапезата трябва да седнат всички заедно. Като влезе най-сетне Лазар, тя и тоя път не му се скара много остро, беше и тоя път по-мека с него, както винаги.

– Къде си, Лазе, досега? Кашата ще изстине. Не е хубава притопялна каша.

– Ами, майко, вие защо не седате и без мене! Отдели ми в едно саханче и толкоз.

– Що говориш ти... – И тя млъкна, с мълчанието си да му покаже своето недоволство. Не знае ли той, че трябва да се хранят всички заедно?

Стоян не дочака да се позасити, ами започна тъй, с пълна уста, и едва не се задави:

– Знайш ли, Лазе, днеска... У... Него, дай вода... Скоро!

Неда, племенницата му, веднага скочи. Султана го погледна изкосо – остаря проклетникът и не се научи да се храни човешки. Стоян глътна шумно няколко глътки от бардучето и продължи:

– Днеска, Лазе, докараха в нашата чаршия бакър. Готов бакър, кован, ама гладък като... Кочо седна и за един саат направи тепсия.

– Как тъй...

– На готови листове, като ламарина – рече Кочо. –

Седиш и чукаш. И тепсия, и гюм, и сичко. Само малко тънки ми се виждат листовете, ама е по-евтин. Фабрика го прави.

— Ти остави другото — разтвори загрижено очи Стоян, — ами какво ще стане сега с чукачите! Гладни ще измрат. Ама аз не ща от новия бакър.

— Не щеш — изгледа го продължително Кочо. — Защо? По-евтин е и добре се работи, нели опитах. Купиха и другите от еснафа и сички от него ще купуват, ще видиш.

— Как ще ги оставиш без работа тия сиромаси! — опули пак очи Стоян и после протегна към него набръчкания си врат: — А знайш ли ти, че и за нас може да гойде такъв рег!

— Какъв рег... — промърмори нехайно Кочо, дори и не го погледна.

— Какъв... Ами като извадила фабриката готов бакър, може да извади и готови тепсии, готови гюмове, сахани, тенджери. Не е ли така, Лазе?

— Не е чудно — рече Лазар. Сетне продължи: — Четох в един вестник как преди години работниците в една фабрика в Англия изпочупили машините. Влезли во фабриката и сичко изпочупили.

Стоян го гледаше учудено: е, що искаш да кажеш?

— Ами машините им взели хлеба — продължи Лазар. — Коемо по-рано двайсет души работници извършвали за една неделя, машината го свършвала за дванайсет часа. Останали люде без работа, без хлеб. Ето, да почне некая фабрика да прави гюмове и тенджери, ще ги прави по-бързо и по-евтино. Кой ще купува тогава от вашите гюмове и тенджери?

— Така де! — удари длан по коляното си Стоян. — Това казвам и аз!

— Ще го видим, като гойде — измърмори Кочо с пълна уста. Глътна залъка си и продължи: — Новият бакър е сгоден за нас. Ще купиме утре повеќе. И що си се забайкал ти за чукачите?

— Грехота е бре, сине! Сиромаси люде.

— Те да му мислят. Ние ще си гледаме нашата работа. Заради них ли аз ще седна да лея и да чукам бакър, като ми иде готов бакър?

— То е добре, че татко ги жали — намеси се Лазар. — Вземете двама-трима на друга работа в дюкяна.

— Ще вземем... — продума неохотно Кочо. — Ако имаме повеќе работа. Пък и калфи си имаме — бързо догаде той.

— Ще вземем, ще вземем — размаха ръце Стоян. — Ето ще вземем Здравета Шойлев, Милан Къндак. По цела къща с деца имат и двоцата.

— Ти ли ще храниш децата им, бре! — подхвърли му Султана.

— Аз... Сами ще си хранят децата! Ще работят.

Навечеряха се, жените дигнаха трапезата. Лазар рече на Неда да прибере двете по-големи деца в стаята на старите — там стеше и тя с по-големите деца. Сега разбраха всички, че той искаше да им каже нещо, да им говори нещо. Жените насядаха около ламбата и всяка с някаква работа в ръцете си, а мъжете — от двете страни на загасналото огнище. Лазар седна до баща си. И той към баща си се обърна, макар думите му да бяха насочени към майката:

— Е, татко, реших аз къща да правя.

Стоян цял засия, свали лулата от устата си:

— Хаурлия да е, Лазе!

Гласът му прозвуча самотен. Не продума никога друг и в стаята беше много тихо. А всички поглеждаха Султана, чакаха тя какво ще каже. Само Ния не подигна очи, наведена над някаква везба. Не се смути Стоян от общото мълчание — що имаше лошо в това, че Лазар искаше да прави къща? И продължи зарадван и някак горделив:

— Требва да си спечелил коджа пари тая година. Че къща с пари се прави. Иначе ние си имаме къща...

Пак всички замълчаха. Стариият бе се докоснал до най-важното и сега всички чакаха да видят какво ще отговори

Лазар – чакаха и Султана, и Кочо, и Раца. И Лазар отговори:

– Аз, татко, друга къща ще правя. За мене. А тая къща ще остане за Кочо. Вие пък с майка ще отидете, където искате: при мене или при него. Аз искам и Ния иска да дойдете при нас, с нас да живеите. В новата къща – усмихна се той.

Султана отпусна ръцете си на скута заедно с плетивото, което държеше, и се загледа в Лазара, като че ли искаше да го види по-ясно през светлината на ламбата. Но заговори тихо, само от време на време гласът ѝ изхриптяваше и тя преглъщаше със сухо гърло:

– Ти, сине Лазе, искаш да се отделиш от нас. И Ния иска, и повече от тебе иска, да си бъде по-свободна. Тя искаше да те заведе в бащината си къща, ама това не стана. Сега ти ще правиш нова къща, за да се отделим вие двамата от нас.

– Нема да те лъжа, майко: ние с Ния искаме да се отделим. Ама не от лошо сърце, майко. Ето казвам: вие с татко ще си дойдете при нас, в новата къща.

– Аз от тая къща не излизам. Тука съм се родила и тука ще умра.

– Защо така, майко? Човек нема да прави гроб от къщата си. Тука ти е харно, знам аз, но още по-харно ще ти бъде в новата къща.

– Тука ми е мене най-харно.

– Тука ни е веќе тесно, майко. Децата пораснаха, ето и Неда. За сички ще бъде по-харно, като се разделим. Ами ние пак ще сме си едно, нас не ни свързва само къщата.

– Не ме залъгвай, Лазе, като малко дете. Нас къщата ни свързва най-напред, ето това огнище, дето сме се събрали. Влезеш ли в друга врата, ти веќе си друг човек. Чужд човек си веќе. А къщата нам не ни е тесна. В нея могат да живеят още толкова люде. Некогаш и по десет деца под един покров, в едно легло са спали. И сега така живеят мнозина в Преспа.

– Живеят, ама от нужда. Ние пък можем по-нашироко да живеиме.

– Това е, синко. Нашироко искате да живеите, слободно. Тесно ви е, ама в сърцето ви е тесно. Ти не ме залъгвай, Лазе. Аз оттука нема да излеза, а и вас нема да ви пусна, така да знаете.

И тя дигна рязко плетивото в ръцете си, започна да плете припряно – не искаше да говори повече. Тогава се обади Кочо, изтихо, примирително:

– Ами нищо лошо, майко... щом Лазе иска да си прави къща...

Султана впери в него очи, спря да плете:

– Мълчи ти там! Знаем аз: и вие с Раца искате да си живеите по-свободно.

– Майко, аз нищо не съм рекла... – повлече изтънко глас Раца.

– Не си рекла... – сопна се и на нея старата Глаушица, но изеднаж гласът ѝ омекна и попрепера: – Знаем аз... и вие с мъжа ти искате да се отървете от нас... Никой не ще старите люде.

– Не говори така, майко... – едва ли не проплака Раца.

Султана в миг се съвзе от временната си слабост, изкашля се сърдито и рече с остър, гневен глас:

– Тука ще седите сички. Тука, барем докато съм жива аз. Никого нема да пусна, тука е нашият дом!

– Не, майко – рече спокойно Лазар. – Да бъдем разумни. Като можем да си наредим по-харен живот, за сички по-харен, защо...

Но Султана не го изслуша докрай:

– Ама ти не разбираш ли? Не е тука до тесно и до широко... Ами като излезете вие оттука, като излезете ние... къщата ни ще се разтури бре, ние людете ще се разтурим!

– Не, майко. Нема да се разтурим, ами ще си бъдем по-мили. Така сички се мъчим и ще почнем да се сърдиме, да се... караме, може и да се скараме.

— Ти нели си учен, знайш да говориш. Ама много пъти думите са едно, истината е друго. Аз беке рекох: нема да пусна никого да излезе оттука.

— Ще ме прокълнеш ли, майко, че искам да си направя нова къща?

— Нема да те прокълна. Ама ще легна там, на прага, пък ти да ме прегатиш.

Лазар посегна, обхвана я с ръка през тесните, отпуснати вече рамена:

— Ти ще легнеш там, майчице, ама аз ще те дигна на ръце и ще те отнеса в новата къща.

— Ха! Ха! — избухна отеднаж Стоян. — Хубаво ти рече Лазе!

— И ти ли, бре! — понадигна се Султана, но после се отпусна, сякаш ръката на сина ѝ я смазваше, и рече ядно, през стиснати зъби: — Сичките сте против мене!

— Не сме, не сме... — полюля, притисна я галено към себе си Лазар.

Тя посегна мълком и свали ръката му от рамената си. Като отблъскваше в гнева си милувката на Лазара, тя се загледа в Ния, която през цялото време стоя наведена над работата си и само час по час заиграваше руменина по бузите ѝ, по още моминската ѝ шия. Тъкмо в тоя момент и Ния дигна очи към свекърва си и срещна погледа ѝ — студен, пронизващ, пълен с омраза.

Младата жена бързо се наведе отново над везбата си и не Султана, а тя се смути; засрами се от тоя поглед, та побърза да го избегне и сякаш не бе го забелязала. И пак заигра руменина по младата ѝ шия, по цялото ѝ лице, дори влага изби по челото ѝ. Никога досега свекървата не беше я поглеждала така, дори когато бе ѝ се сърдила много, както бе при първото ѝ излизане в чаршията. И в най-сърдити нейни думи досега Ния бе чувствала майчински гняв и недоволство, а сега тя видя в погледа ѝ омраза, която светеше студена, вледеняваща, прониза я като нож. Старата жена не я скри, не се досети да я скрие или не искаше да я скрие.

Глаушевици не говориха повече тая вечер за новата къща на Лазар и скоро станаха да се разотидат по стаите. Изрекоха се по няколко обикновени думи в съветната преди лягане — има ли вода в бардучетата, кой ще заключи входната врата за през нощта, — а Стоян се опита да се пошегува, тежеше му, че се разделят така отчуждени, но никога не подзе шегата му и скоро всеки се скри зад вратата си. Само Стоян остана вън, в общата стая, и се притъкми да се помоли пред иконостаса, прекръсти се няколко пъти, но не идеше молитва на езика му.

— Ай, Господи... Ай, Господи... — зовеше той своя Бог с отпаднал глас и без сърце, нямно и студено беше сърцето му в своето огорчение.

— Хайде, стига... — подаде глава Султана от вратата на стаята им. Тя беше гологлава, свалила бе кърпата си, за да се превърже за през нощта, и се виждаха побелелите ѝ коси, вече доста разредени на темето.

Стоян се прекръсти още два пъти, бързо едно след друго, и влезе в стаята си още по-разтърсен, още по-огорчен. И с тия зли думи го посрещна Султана:

— Що си застанал да се кръстиш... Дяволът е влезъл беке в тая къща!

В другата стая насреща Кочо шепнеше на жена си, макар да нямаше кой да го чуе:

— ... По-харно ще бъде тъй и за нас... Сами тука... Секу на свое бунце. Старите тука ще си останат, то се знай... Те, Лазе и Ния, са по-други люде. Ние не сме като них... Така по-харно и за них, и за нас... секи во своя къща...

В малката стаичка Ния и Лазар мълчаливо се готвеха за спане. Ния не отвори уста ни да попита нещо, ни да се оплаче. Лазар чувстваше, че тежеше мъка на сърцето ѝ или тя може би беше и сърдита на майка му, но не се впусна в разговор, за да не засилва собствената си мъка и грижа. Все пак, когато си легнаха вече и бяха угасили ламбата, той каза в тъмното:

— Тя, майка, не е лош човек. Така разбира тя и държи

здраво на своето. Силна е тя и упорита, ама ние ще я укротим полека, полека...

Ния нищо не отговори. Тя още не беше премислила всичко, що бе чула и видяла тая вечер, не знаеше що да отговори, боеше се да не изрече излишни думи. Ами нейният Лазар и свежърва ѝ бяха майка и син... Но чувстваше тя как и в нейното сърце се надигаше някаква сила, някакво упорство, а може би също и омраза.

*

Султана Глаушева стана от леглото с пожълтяло лице и още повече се загуби лицето ѝ, като се превърза тя с черната си кърпа и я придръпна над очите. Не бе спала цяла нощ. Унесе се в грямка малко преди да стане, но като че ли за да се размъти още повече душата ѝ. Уж заспа, гък всичко виждаше ясно пред очите си. Едва-що затвори очи и – насреща Катето, умрялата ѝ щерка. Ръкавите на умрялата бяха запретнати догоре, като да се готвеше за пране, а ръцете ѝ – до лактите в кръв: висят надолу целите кръвави.

– У, Катето! Що е тая кръв!

– Забрави ли... Ти ми го стори!

Катето я гледаше, без да мигне – такива ставаха очите ѝ винаги, когато се сърдеше за нещо; и се виждаше, че минутка след това очите ѝ ще се засмеят дяволито – такава беше нейната сръжня. А сега се виждаше, че очите ѝ няма да се засмеят. И лицето ѝ беше по-друго – бледо, без кръв, мъртвешко; такава беше лицето ѝ, когато я сложиха в ковчега за погребение, цялото побеляло, студено, а веждите ѝ, миглите ѝ – като залепени по него. Докато гледаше Султана лицето ѝ, със същата болка, както пред мъртвешкия ковчег тогава, изеднаж забеляза, че очите на Катето бяха изчезнали. Бледото мъртвешко лице беше все тъй обърнато към нея, но без очи.

– У, Катето... Защо си без очи?

– Ти ми ги извади! Забрави ли?

Заплака Султана, но като че ли не тя, а самото ѝ сърце плачеше:

– Нели съм ти майка, Катето... Нели съм ти майка!...

Катето изеднаж изчезна. Султана тръгна да я търси и току хлътна в някаква дълбочина, стресна се и се събуди. По тялото си усети студена влага. Изправи се в леглото, развърза кърпата си и пак се превърза. Беше още тъмно, но тя усещаше, че бе се събудила пак навреме. До нея там Стоян тихо похъркваше в тъмнината. Султана побърза да стане – не можеше да търпи повече хъркането му. „Цела нощ спи и хърка проклетникът, нищо не го тревожи. А къщата ни гори от четири страни!“

Тя мина в съседната стая – няма да сбърка нищо, свикнала бе да се движи и в тъмното, преви колена пред огнището, да стъкне огъня. И така остана – понесоха я мислите ѝ. Защо ѝ се яви Катето и тъкмо тая сутрин? Пак ли за да я съди? Нека я съди – и колко пъти досега! – ама няма да я осъди. Е, така беше наистина, тя, Султана, ѝ даде отровата с ръката си, но то беше, за да я пречисти от греха, който бе сторила. Като умря Катето, в сърцето на пустата ѝ триклета майка остана само мъката по умрялата, само лютата болка, която и досега не преболяваше, няма да преболее никога. Не остана в ума ѝ мисъл, да я съди и да я гори цял живот и защо ще остане в ума ѝ такава лоша мисъл: тя даде отровата на Катето, за да я пречисти!... Ето и сега като че ли бе дошъл такъв тежък час...

Султана никога не забравяше що трябва да върши, не забравяше ни най-дребната си работа, а днес повече от всякога помнеше що има да върши. Тя разрови купчината пепел в огнището, засияха там ярко живи жарчета, които бе заровила вечерта, поприбра ги сега и хвърли върху тях сухи лозинки. Почернялото огнище скоро светна от дигналия се пламък. Султана сложи на огъня котле с вода, сетне отиде да събуди мъжа си, пристъпи към вратата на Кочовата стая:

— Хайде, Кочо... Време е.

— Ставам, майко... — чу се гласът на Кочо иззад вратата.

Докато се измиха и облякоха двамата мъже, тя им приготви закуска. Стана да изпрати мъжа си и Кочовица, но едвам се влачеше пак с натежал корем. Свекърва ѝ веднага я върна в леглото:

— Ти лежи там, аз ще изпратя мъжете. Нема защо да ставаш толкова рано, щом си на такъв ред.

Султана изпрати двамата мъже в чаршията, а като се раздени добре, изпрати на училище и двете по-големи Кочови деца. После влезе при Кочовица:

— Ти лежи, не бързай да ставаш. Днеска имам аз разговор с Ния, а ти стой си в стаята, искам да бъдем сами с Ния.

— Харно, майко.

Излезе Ния от малката стая и поздрави, както всеки ден:

— Добрутро, майко.

Султана не отговори на поздрава ѝ, а се извърна, погледна я в нозете и рече:

— Майко... Не съм те раждала аз тебе и не идеш от сърцето ти тая дума.

Ния се спря там, до вратата, затрепка с очи изненадана, уплашена: никога досега свекърва ѝ не бе говорила така с нея.

Докато стана Лазар и излезе в чаршията, те вече не продумаха. После Султана тикна в ръцете на Неда цяла една тепсия леца и я изпрати да я треби вън, на двора. И се обърна към Ния, сподури я с поглед, както бе започнала младата жена да шета из къщи:

— Ти още като дойде в тая къща, от първия ден още, не тръгна дружно с нас; сѐ стоеше някъде по-настрана. И секога си била срещу мене, во сичко.

Старата Глаушица не викаше, говореше дори тихо, но много ясно, чуваше се ясно всеки звук на думите ѝ. В гърди-

те ѝ напираше голяма сила, голям, дълго спотайван гняв, но тя го задържаше, владееше го като че ли с друга, още по-голяма сила. Ния се поозърна, негли да избяга, да се скрие някъде, и се спря сред стаята, където я настигна сърдитият, рязък глас на свекърва ѝ, само едва-едва се пообърна, за да покаже, че слуша. Старата жена пое на няколко пъти въздух издълбоко, може би за да надвие отново големия си яд, да позадржи гласа си, и пак започна с твърд, но равен глас, който съскаше, подсвиркваше остро през изпупените, изпонадали зъби:

— Не ти хареса тебе нашият живот. Разгалил те баща ти Аврам, иначе си научена ти, пък ние тука сме други люде, нашият живот е строг. Мъжът ми е селянин, воловар, такъв си останал, кажи-речи, и до днеска. Аз пък израснах в сиромашия, имало и дни, кога съм търпела за един залък хлеб. Ама ще знайш, моят корен е по-дълбок от твоя, ние тука в Преспа и не знайме каква беше майка ти, откъде я доведе Аврам Немтур, влахинка ли беше, гъркунка ли, или арнаутка.

Както беше полуизвърната Ния, виждаше се как започна да побелява лицето ѝ, побеля и ухото ѝ, сгушено в гъстите, черни къдри, откъдето започваше едната ѝ плитка. Като заговори сега Султана за майка ѝ, тя тихо въздъхна и бавно обърна лице пред себе си, останала с гръб към старата жена, но се виждаше как дишаше издълбоко, рамената ѝ ту се издигаха, ту спадаха. А Султана още повече се настървяваше, пристъпни още една крачка към нея, продължи:

— Аз сама те доведох в къщата си. Дойдох да те уча и поучавам как да влезеш в къщата ми. Аз можех да ти затворя вратата и никога да не влезеш тука, ама отворих ти я сама, рекох си, че и ти си като мене сирак, сама останала, ще се събереш с нас, ще се сдушиш, ще ми си благодарна, че съм те прибрала, а можеше и така да си останеш — сам-сама, отиде, та се не вие богатството на Аврам Немтур и кой знай дали би те взел некой само заради гола-

та ти хубост. Той, тамко ти, какъвто беше, боеха се люде-
те и от сенката му, а ти си негова щерка, нема да паднеш
далеко...

— Остави мъртвите... майко — продума Ния, както бе-
ше обърната с гръб към свекърва си, а рамената ѝ все тъй
се подигаха и спадаха.

— Мъртвите... — повтори след нея Султана, докато
търсеше прекъснатата си мисъл, и пак се нахвърли, пак
без да повиши тон, само започна още повече да фъфли, да
съска през зъбите си: — Още от първия ден застана против
мене. Аз кажа едно, ти сѐ друго ще направиш. Каквото да
кажа аз, ти своето си знайш. Влезе в къщата ни, а се погну-
си да ядеш от една паница с нас и какво ли не още, секи ден.
А с какво излезе ти насреща? По-работна ли си от мене, по-
голема уредница, по-голема чистотница ли си от мене?

Ния току се поогледа и отиде, та приседна на един
стол край стената, отпусна ръце в скута си. Лицето ѝ
беше все тъй пребледняло, изглеждаше и възсизващо поради
възмургавата ѝ кожа, но гледаше пред себе си спокойно, очи-
те ѝ бяха сухи. Не промени тон и Султана, само пристъпи
още една крачка към снаха си, като да се бе зарекла да pazi
определено разстояние. А то беше ново избухване на гнева
ѝ, което тя все пак успя да задържи в гласа си, но думите ѝ
станаха още по-остри, по-люти, по-тежки:

— Донесе ти несрета в къщата ми, разби ти къщата
ми, разтури я. Мислиш, не виждам аз що става? Който мъж
влезе у нас, веке не влиза като свой, като приятел, а в тебе
му са очите и не мисли добро. Ето, да речем, тоя, улавия
гаскал Вардарски, и само той ли! Ами — сега тя съвсем
понижи глас и започна да шушне остро, да хрипти, — ами,
не виждам ли, и тоя, моят дъркул, свекърът ти, и той по-
некогаш те поглежда с нечисти очи, прости ми, Господи,
може и сам да не се сеца що върши, ама нели виждам очи-
те му и като земе да се лигави около тебе... Ами Кочо? И
Кочо тъй... Ти доведе самия сатана в къщата ми!

Ния едва-едва се помръдна, както бе сегнала, и разт-

вори срещу нея само очите си — големи, пълни с отбраще-
ние и страх:

— Мислиш ли що говориш...

— Знам що говоря — отвърна пак с равния си глас Сул-
тана. — Нема да кажа, че ти се носиш като разпасана куч-
ка, нема да си кривя душата, но дяволът с тебе върви. Та-
кова лице ти е дал, такава снага... нели виждам и по улици-
те: секи ще се обърне да те погледа; само като погледнеш,
само като се помръднеш, и хващаш очите на людеите. Тако-
ва лице, такава снага не иде от Бога, не е за добро.

— Мене Господ ще ме съди... Той знай какво е в душата
ми.

— Знай! Ама и сатаната се бърка в работите му. — И
Султана започна пак да шушне, да хрипти, протегнала към
снаха си зло лице и също като пепел: — А защо не раждаш, а?
И лекове ни. Да не би Господ да те благословил така или пък
дяволът заключил утробата ти! Остави сина ми без челяд,
така ще пресъхне коренът му.

Сега Ния още повече побеля, побеляха и устните ѝ,
изправи се, но като че ли всеки момент можеше да падне на
пода. Пресекна сякаш и дъхът в гърдите ѝ, пристъпи тя да
се отдалечи, да се скрие в стаята си, но гласът на Султа-
на я закова на мястото ѝ:

— Къде отиваш... Стой тука! Сичко да чуеш, сичко да
ти кажа.

Ния промълви с чужд глас:

— Никой не ме е мъчил така, никой досега...

Султана не отговори веднага, но и не сваляше очи от
снаха си, като че ли се боеше да не я изпусне. Раздвижи
челюст със стиснати устни и после каза с едва-едва по-
мекнал глас:

— Искам сичко да чуеш. Па ако имаш ум, може и да се
совземеш... да наведеш малко глава, както си я дигнала сре-
щу сички. — Поомекнал за малко гласът ѝ, сега пак се изос-
три, издрезгавя от един нов пристъп на гняв в гърдите ѝ.
Тя рече: — Да знайш и да запомниш: аз нема да пусна да
излезе от къщата ми Азар... най-милата ми рожба! Ти ис-

каш да го изведеш оттука, ама аз нема да го пусна, пък ако треба, и от тебе ще го отделя, така да знайш. Ти върви, където щеш, ако не ти харесва моята къща. Ето и дотам ще стигна, ако стане нужда. Що си мислиш ти – лесно се отделя мъж от жена, щом нема рожба да го държи. А Лазе първо е мой, после е твой, аз съм го родила. Не ти го давам, кучке! – Пристъпи още една крачка Султана и дори приподигна разтреперани ръце: – Не ти го давам... Да си знайш мястото. Жена си му, ама аз пък съм му майка.

В тоя миг откъм двора се чу писклив женски глас:

– Стрино Султано!

Старата Глаушица се сепна, посегна да оправи кърпата на главата си и като че ли оправи с ръка и лицето си – то се поразведри, придоби по-спокоен израз: да не може да познае жената отвън, чуждият човек, какво ставаше в къщата ѝ. Тя излезе. Вън, до стъпалата на чардака, бе застанала една съседка:

– Рекох да те попитам, стрино Султано... Имаш ли малко бърдо, за кенарлия платно?

– Имам.

– Да ми го гадеш, много ти се моля... Не е много платното ми, за десетина дни ще го изткаля. Мъчно се намира такова малко бърдо, ама знам аз, у тебе сичко се намира...

Султана мълчаливо се обърна и влезе вкъщи, съседката остана да почака вън. След малко старата Глаушица пак излезе на чардака с мъничко бърдо в ръцете си:

– Ето. Ама да го пазиш, ще те моля, че аз от трийсет години го пазя. Щом свършиш, ще ми го донесеш.

– Ами как не, стрино Султано... Дума да не става! Как сте вие вкъщи, как ти са невестите? Раца скоро ли...

– Сички сме добре. Е, за Раца чакаме. Хайде со здраве.

Султана се върна вкъщи и още като близаше от вратата, лицето ѝ наново придоби суров израз. Но Ния не беше сега в предната стая – влязла бе в малката стая. Старата Глаушица тръгна по следите ѝ. Тя отвори вратата на малката стая и се спря там, на прага, с ръка на бравата.

Ния седеше в ъгъла насреща и бе скрила лице в ръцете си. Султана я погледа за миг с мрачно светнали очи и каза:

– Да си имаш веке обица на ухото. И секой да си знай местото в тая къща. Аз съм майка и знам секому какво е нужно.

Ния свали ръце от лицето си, изправи глава и остана тъй, загледана пред себе си.

– Защо мълчиш? – попита Султана все тъй строго, но се долавяше едва-едва и тревога в гласа ѝ.

Ния пак нищо не отговори и нищо се помръдна. Старата Глаушица стоя още една минутка, сетне гръпна вратата и плътно я затвори.

Тишина легна тоя ден над Глаушевата къща и цяла я изпълни, дори и по-малките деца на Кочовица се бояха да повишат глас. Влезе и се настани в тая къща някаква студенина, която раздели хората тук и ги отчужди. Само очите на Султана горяха в трескав огън, само тя не искаше да се примири пред неизбежното, което идеше, което бе дошло в къщата ѝ. И се бореше най-напред сама със себе си, със собствения си ум и сърце. Против волята си, тя губеше все повече вяра, че ще запази огнището си: децата ѝ, двамата ѝ синове, теглеха всеки на своя страна. Лазар ще прави нова къща, своя къща ще си прави, а откакто излезе новият бакър и макар да полекна работата му, Кочо все е в някаква тревога, в някакъв страх. Така живеят двамата братя – всеки свой живот и все по-далеко от нея, от своята майка. Но тя няма, няма да ги изпусне лесно от ръцете си...

VI

Ния не каза нищо на мъжа си за лютите думи, с които се нахвърли върху нея майка му. Тежката обуда остана като отворена рана в сърцето ѝ, но тя не искаше да смразява сина и майката, да разпалва между тях недоволство и

разпри. От страх пред лоши разпри тя едва-едва отговори с няколко тъжни думи на голямата ярост на свекървата и дори побягна да се скрие от нея в стаята си. Бяха ѝ грозни и отвратителни такива отношения между хората и още повече между близки хора. И защо ще сърди тя и тревожи мъжа си, щом той вече каза, че ще прави къща? Новата къща ще се издигне като преграда срещу омразата на свекървата. С новата къща ще започне нов живот. Дори и да дойдат старите да живеят с тях, в новата къща ще бъде господарка вече не свекървата, а най-напред тя – Ния...

Мина една като че ли безкрайна зима и бе още по-гъла за Ния. Старата Глаушица не даваше да се пали огън в другите стаи и повечето от времето си семейството прекарваше в общата стая с огнището. Тук растеше сега и петото дете на Кочовица, тук съхнеха и пелените му. По едно време Ния започна да се застоява в стаята си, макар да зъзнеше там без огън, но свекърва ѝ не я остави да се отдели.

– Що стоиш там сама?... Ще настинеш, ще се поболиш.

Ния и сега не се оплакваше на мъжа си. Бяха излезли нови печки от ламарина и те можеха да сложат една в стаята си, и дърва имаше в изобилие, но тя пак не искаше да изпраща сина срещу майката. Азар не би послушал майка си, ако му кажеше Ния, че иска огън и в тяхната стаячка. Но и омразата на свекървата би се разгорела още повече. Сега Ния чувстваше тая омраза в задухата на спарената обща стая, в погледа на старата, в мрачното ѝ мълчание – тя едва говореше на по-младата си снаха, само когато беше неизбежно да ѝ продума две-три думи. Още малко, още малко! Азар обеща да прави къща и Ния чакаше търпеливо. Още малко. Най-сетне свекървата започва – на сам Чисти понеделник – да разтворят прозорците, които стояха закнужени през цялата зима.

Дойде пролет – тъкмо време да започват с новата къща, но Азар не отваряше дума за строеж. Може би е още

рано. Ния чакаше всеки ден да заговори Азар, да спомене. Ами той още не беше казал да мисли да изгне новата къща: дали тук, в двора на бащината си къща, дали в двора на нейната бащина къща, или пък ново място ще купува. Мина Великден, мина и Гергьовден, започнаха и гореишни. Едва тогава се реши Ния да заговори тя първа за новата къща:

– Ами, Лазе, що мислиш... Ще правим ли веке къщата?

Никога не беше го виждала Ния такъв. Смути се той, та дори и червенинка пропъзла по лицето му, започна да върти очи – да крие погледа си от нея. Стана ѝ грозно да го гледа такъв и тя вместо него наведе очи, чакаше отговора му с тревожно предчувствие. И мисълта му като че ли идваше някъде отдалеко, та и гласът му започна някак изтънко:

– Знаеш ли, Ния... мислех аз много... исках да ти кажа... Хайде да оставим и тая година, нека мине и тая година, пък после веке сигурно.

Той не я поглеждаше и не видя как се промени лицето ѝ. Като да я удари с нож в сърцето. И болеше повече, че ударът беше от неговата ръка. Тя не беше го виждала да се колебае, да увърта, да се опитва да я залъгва и маме. Тя знаеше, че той изпълнява всяко свое обещание и винаги гледа човека право в очите. Какво бе станало сега с него? Сигурно майка му бе го предумала – друго не можеше да бъде. Тя му каза:

– Ти сигурно заради майка... Тя не те пуца, не дава да се отделиш от нея.

– И това е... заради майка, но има и друго.

– Що е то?

– Имам аз пари за къща, казах ти, но искам да ги обърна още един път в моята работа, да станат повеќе. – Едва сега се посъживи той, сложи ръце на рамената ѝ, загледа я в очите: – Сега е време, Ния, да се печелят пари за цел живот. Ето панаирът пак приближава. Ицо Баболев пак замина за Виена, заминаха и други търговци по Немско, чак и

в Липуска щели да отиват и още по-далеко. Такова е времето сега, сички като мрави, секой гледа повеќе зрънца да събере. Та и аз наумих да обърна барем още еднаж сичките си пари, а после по-хубава къща ще направя.

Ния тихо въздъхна:

— Не си помислил ти за мене, Лазе. За сичко друго си помислил — и за майка, и за печалбите си, и за тия, които ходят по Немско, а мене си ме забравил.

— Не съм те забравил, Ния. Още една година...

Дойде ѝ до самите устни да му каже всичко, да му разкаже за свекърва си — неговата майка, — да му разкаже как бе прекарала близу цяла година при толкова омраза, в тая теснотия и задуха, колко много бе се наядвала... Но тя прехапа устните си — да не треперят толкова, да не я издадат, и нищо повече не каза. Скри нова мъка в сърцето си. Тя не би искала да го принуди да ѝ угажда, не би искала да го накара да направи нова къща с молби и увещания, с подмилквания и съззи, да го накара против волята му. Тя би искала да влязат двамата в новата къща за обща радост. Така бе говорил и той, така бе обещава. Сега пак я оставяше в ръцете на майка си, а тя, свекървата, я държеше с ръце на шията ѝ, държеше я и нямаше да я пусне. Но тя, Ния, няма да се кара с него, няма да вика, да плаче, да го моли. Не ѝ е нужна изпросена радост. И пак не беше най-важно това, че тя оставаше да живее, както досега — по-важно беше, че нейният Лазе отеднаж се бе показал не такъв, какъвто го знаеше тя и обичаше. За пръв път се размъти в сърцето ѝ, надигна се в нея недоволство против Лазара. И я заболя сърцето ѝ до съззи.

— Ама ти немой да се ядосваш толкова — се опита да я успокои Лазар.

Той много бързо се освободи от стеснението си пред нея и не забелязваше дори как живееше тя от някое време в бащината му къща. Не се сещаше и сега да я попита. Това негово пренебрежение още повече огорчи младата жена. Той посегна да погали косите ѝ, очите му се засмяха весело, но тя мълчаливо се отдръпна.

— Сърдиш ли ми се, Ния?

Тя нищо не отговори, а и той нищо повече не я попита.

Забеляза Ния, че свекърва ѝ поомекна малко спрямо нея. Умря по това време пак детенце на Кочовица — влезе скръб в къщата, но не беше само това. Поуспокои се, излежда, старата жена, не се боеше толкова, че Ния ще отдели от нея любимия ѝ син. Така си мислеше Ния — Лазар бе успокоил майка си, казал ѝ бе, че няма да строи нова, своя къща. Имаха си те, майката и любимият ѝ син, свой отделен живот, отделна своя връзка и Ния се почувства сама срещу тях двамата. Тя почувства с голяма тъга, че Лазар бе я изоставил, па макар и заради майка си. И отеднаж ѝ стана ясно, че той не всякога и във всичко бе вървял заедно с нея. Той не беше с нея, не беше до нея в най-голямата ѝ мъка — в мъката ѝ за рожба. Сега виждаше Ния, че той бе стоял все някъде по-настрана, като че ли това беше само нейна мъка, само нейна отделна грижа. Ами тя искаше да има рожба не само за себе си, а може би и повече заради него, да не остане той като сухо дърво, и нали те двамата ще я родят! И може би тъкмо неговото сърце е безплодно, щом не гори като нейното в тая голяма мъка... И като че ли само свекърът я жалеше повече от всички други в тоя неин дом, повече и от Лазара в тия нейни тежки дни на голямо огорчение, на голяма скръб.

— Ти, чедо — рече ѝ Стоян, — да не си нещо болна?

— Не съм болна, татко. Нищо ми нема.

— Ами защо така... Кой знай от кое време не съм те чул да се засмейш, да се позакачиш с децата, както по-рано.

И колкото имаше съжаление в думите му, още повече имаше в очите му. Той не се досещаше да разпита повече, да се загледа по-внимателно около себе си и някак само със сърцето си долавяше нейната мъка. Така, близу до истината, която оставаше недостатъчно ясна за него, той се огледа да не го чуе друг някой, да не го чуе Султана, и каза на по-младата си снаха:

— От некое време не е никак весело в нашата къща, чедо. И никогаши не е било много весело. Мене ми се иска понекогаш и да се посмея, и да попея, ама сѐ нещо ме спира, сѐ с половина сърце... Аз и на Господа като се моля, с нажалено сърце се моля. Кой знай защо така. Тя, Султана, свекърва ти, повеке знай, ама не смея да я попитам. И само като ме погледне, страх ме хваща. Тя сѐ нещо знай, нещо мисли и крои, за нещо се грижи. Така и по-рано: аз хабер още си немам, а очите ѝ, виждам, режат като нож. И току се поболи некое от децата. Аз още хабер си немам, а тя веке го знай, забелязала го. Такава си е тя. Сичко вижда и не смейш да се отпуснеш пред нея, а как иначе ще се пошегуваш или ще попейш, ако не се отпусне сърцето ти. — И току се опита той да утеши снаха си: — Ама така живеят сички люде, чедо, целият народ. Сѐ в некакъв страх, сѐ с нажалено сърце...

Не бяха много ясни мислите му, той говореше за нея, за себе си, за свекърва ѝ, та и за всички люде и, види се, не бяха дошли едва сега тия мисли в ума му, но в тях имаше топло съчувствие, обич и тъга като нейната. И колкото искаше нея да утеши, толкова и сам искаше да се оплаче — да се оплаче най-напред от Султана, която стоеше като съдия пред него, вечно загрижена за нещо, вечно тревожна и недоволна, вечно бдяща и строга, войнстваща. Той пък все гледеше да се отпусне — и в скръб, и в радост, да потъне до самото дъно, ала все нещо му пречеше през целия му живот да освободи сърцето си — Султана, децата му, всички люде с техния забъркан, тъжен живот.

Те бяха сами в двора. Ния слушаше стария човек с благородност, но не искаше и нито помисли да му се оплаче на свой ред от Султана, от Азара. Не искаше да сподели тя с никого своята горест, разочарованията си, щом не можеше вече да ги сподели с най-близкия си човек, с Азара. Най-малко би желала да ги сподели с тоя старец, който в своята откровеност не знаеше кое трябва да се премълчи, който нито познаваше, нито пък признаваше сложната и толкова несигурна, толкова изкусна и лъжлива постройка на

общоприетите отношения и връзки между людето. Не потръгна разговорът между тях двамата, далеко бяха те един от друг. Старият човек мълчаливо се обърна и се отдалечи накъм плевнята.

Ния остана сама в двора. Беше привечер, насреща се тъмнееха неприветливо разкривените прозорци на старата къща и Ния се огледа да си намери някаква работа из двора или в градината. Откъм улицата се чува стъпки, тя се обърна да погледне нататък и тъкмо в тоя миг пред отворената врата мина Таки Брашнаров. Той понечи да я поздравя, но Ния бързо отклони погледа си. Напоследък за втори път ѝ се случваше да го види по тяхната улица — къде ли ходи насам? Тя влезе в градината да полее цветята, посадила бе там старата Глаушица и няколко лехи със зеленчук. Слънцето бе залязло и в прозрачния предвечерен зрач пъстрите китки ярко блестяха, една до друга в зелените лехи. Водата шуртеше между разперилите се листа и стръкове, от зажаднялата земя се надигна свеж, влажен мирис, полъхнаха на вълни от разлюлемите се цветя всякакви благоухания. Ния вдишваше с разтворени ноздри свежия, благоуханен въздух и натъженото ѝ сърце започна да бие по-бодро, по-радостно.

Неочаквано иззад ниската кирпичена стена, която ограждаше съседната градина, се показва руса главица и Ния чу сподавен детски глас:

— Темко Нийо...

Беше Любето, по-малката щерка на съседката Василица. Девоичето гледеше Ния с изблецени, светнали очи и цялото ѝ лице изглеждаше уплашено.

— Що има, Любе?

— Мама рече — продължи девоичето със същия сподавен и никак тайнствен глас, — мама рече да гойдеш за малко у нас. Вика те мама, болна е.

— Болна ли?... Ще гойда, Любе. След малко ще гойда.

Ния се учуди, че Василица викаше тъкмо нея сега, но ще отиде, разбира се, щом е болна съседката. Макар да бяха стари съседи, Глаушевици не дружаха много с Василица и рядко се случваше да си разменят по някоя дума през ниската кирпичена стена: „Не ми трябва мене тя – бе казала еднаж старата Глаушица. – Нечиста жена е тя, Василица, и такава една никаква...“ Може би затова момичето ѝ викаше тъкмо Ния и се боеше, изглежда, да не би да узнае за това старата Глаушица. Като чу отговора ѝ, то я гледа още един миг със същите избледнели очи, после се скри зад стената.

Ния се поприбра набързо и излезе на улицата. Играеха там, край отсрещната стена, няколко по-дребни деца и не се виждаше никакъв друг човек по цялата улица. През една порта по-нагоре беше къщата на Василица. Ния влезе в малък двор, постлан с плочи, сетне отвори вратата на малка ниска къща и се намери в тъмен трем, също постлан с плочи. Никои не излизаше да я посрещне – нали домакинята беше болна. В мрака се виждаха три врати – от всички страни по една, и Ния не знаеше къде да влезе.

– Василице! Къде си...

– Тука съм, Нию, тука! Повели де, влез... – чу се гласът на Василица иззад една от вратите. Ния пристъпи и посегна да отвори, но вратата сама се отвори, показва се там Василица с превързана глава. Ниска, шишкава, с двойна гуша, тя се поклати на кривите си боси нозе, а превръзката на главата ѝ беше натисната над очите ѝ. – Ох, сестро, ще умра... Като ме зачукала една глава – нищо не виждам! Влез, влез. Ето и моят братучед току-що дойде...

Ния прекрачи прага и там се спря. Край стената вдясно и някак зад вратата седеше Таки Брашнарков на нисък гърбен стол, който едвам крепеше едрото му тяло. Щом я видя, Брашнарков бързо се изправи. В първия миг Ния помисли веднага да си излезе, но после се ядоса сама на себе си: защо? Защо ще бяга като дива? Погледът ѝ се плъзна край едрия и хубав мъж, отпрати се към прозорците насреща,

три един до друг, и през тях се виждаше градината на Василица, по-нататък – познатата кирпичена стена, зад нея пък тяхната, Глаушевата, градина. Да можеше Ния сега да мине през тия прозорци, през тая ниска стена... Тя се обърна рязко към Василица:

– Що ме викаш? Що ти е?

– Умирам от глава... – проплака Василица и току стисна очи, дано да изстиска някоя сълза. – Рекох да те питам що да правя... Седни, седни, че и аз не мога да се гържа на нозете си... – И тя побутна Ния към един стол край вратата.

Ния пристъпи да седне и в тоя миг Таки Брашнарков продума с меден глас:

– Дадох ѝ да помирише едно лекарство... купих го аз преди години в Цариград. Веднага ѝ олекна. Искате ли да го видите, госпожо?

Ния гизна към него учудени очи:

– Не, не!

Но той пристъпи към нея, като бъркаше с два пръста в джеба на жилетката си. Ния се озърна разтревожена. Василица бе изчезнала. Тя се обърна също да излезе от стаята, ала с две широки стъпки Брашнарков се намери между нея и вратата.

– Що значи това! – настръхна Ния и усети как нозете ѝ започнаха да треперят, но гласът ѝ прозвуча твърд и строг. – Пуснете ме да мина!

Брашнарков сбра ръце на гърдите си, като че ли се боеше да не я докосне, и започна с тих, дълбок глас, като да изричаше пламенна молитва:

– Откога още чакам тоя час, да мога да ви кажа как ви любя и съм готов да ида и на смърт за вас...

Ния не бе го виждала така отблизу и усети как полъхваше от него, от дрехите му на ливанто¹. Гласът му буче-

¹ Ливанто – парфюм, благоухание.

ше в ушите ѝ, колкото и да беше тих и мек. Изправил се бе срещу нея с целия си ръст, грамаден и силен, усети тя как пропъзля от петите ѝ чак по цялото ѝ тяло премала, приподигна малката си, изстинала ръка, сякаш да освободи гърба си, който се спираше в гърлото ѝ. Каква беше тая подла слабост – не само от страх, не само от страх!, – която караше сърцето ѝ да замира, и не можеше да откъсне тя очите си от ръцете му, каквито бяха едри, с дълги пръсти, подвижни и силни, чакаше премалала да я сграбчи той с тях, да я стисне... Той наистина взе ръката ѝ, посегна и я взе, тя я остави само за един къс миг в ръцете му, усети топлината на широките му длани. Тогова отеднаж бликна в сърцето ѝ голяма сила. Тя се отдръпна две стъпки назад и каза с рязък, леден глас:

– Махнете се от вратата!

Брашнarov отпусна ръце сякаш в отчаяние, сетне изкриви широко разтворени очи, та светеше издълбоко синкав мрак в тях, поклати къдрокосата си глава тъжно, с тъжна усмивка на алените си устни:

– Аз не ща насила... Аз искам да те направя щастлива. Да станеш майка, щом като... Знам аз сичко.

Ния усети за миг как същата невярна слабост пак пропъзляваше по нозете ѝ, но сега тя се хвърли яростно към вратата. Брашнarov се отдръпна и докато тя излизаше, той ниско се поклони пред нея. В мрачния трем нямаше никой. Ния се спря пред входната врата задъхана, с пламнала лице. Тихо беше из цялата къща. Сърцето ѝ започна да бие по-спокойно. Тя отвори вратата, бързо прекося малкия двор. Улицата беше пак пуста, само купчинката деца прогължаваха да си играят там, край стената.

*

Настъпиха за Ния тежки дни. Отдели се тя от своите люде, остана сама и как се разбърка животът ѝ!... Преди тя виждаше целия си живот прост и ясен. Такъв прост

и ясен ѝ изглеждаше животът също и на другите люде. Във всяко нещо тя диреше прост и ясен смисъл. Тя не се уплаши, когато след смъртта на баща си остана беден и самотен сирак: живяла бе в богатство, сега ще живее и тя като всички бедни люде. После откъсна едно цвете от бащината си градина и с него изпрати на Лазара вест за себе си. Обичаха се те двамата и се събраха да живеят заедно. Щастливо започна техният живот – и как иначе, какво можеше да попречи на тяхното щастие?

Срещу нея излезе най-напред свекърва ѝ, родната майка на Лазара. Излезе тя със своята власт, със своята непреклонност. И нека, нека! Ала Ния не можеше да отстъпва във всяко нещо, тя искаше да запази свободна и своята воля там, дето я водеше нейната ясна мисъл срещу спящата упоритост на старата жена. Ния искаше да запази и своето тихо щастие, своя живот заедно с Лазара, да бъдат те двамата свободни и спокойни през най-хубавите часове на техния общ живот, а свекървата и там искаше да налага своята воля. Тя беше майка, но Ния няма да я лиши от обичта на нейния син. Да дойде, да дойде и тя да живее в новата къща; ще си има и там своя стая, ще седят и там всички заедно на трапезата, но ето старата жена не иска да се отдели от своето огнище. И как се набра в сърцето на свекървата толкова омраза спрямо нея! Тя, старата майка, която беше като тигрица за своите деца в любовта си към тях и в своята готовност да ги защити от всяко зло, тя не искаше да разбере Ния, в чието сърце гореше също такава майчинска любов, и ето трябваше да прегори тая любов безплодна. И тя, старата майка, първа я прокле, първа я пресъди за мъката, с която бе наказана без вина и грях. Това беше от същата преголяма любов към Лазара, но защо не се намери в сърцето на старата майка една капка милост към невинната? Такива безмилостни са людегете към жени като нея още от времето на Библията – чела бе там Ния за проклятието на безплодните жени. Тя бе забелязала и лукавите присмехулни погледи на етърва

си, на Раца, която беше проста и кротка, покорна душица, но и тя, като раждаше толкова често, обръщаше към нея присмехулни очи. Така и чуждите отвън, така всички, които срещаше – не я щадяха ни с думи, ни с поглед. Попита я еднаж и учителката, Иванка Руменова:

– Ами ти никак ли не си раждала? Мислех си да не би да ти е умряло някое дете.

Иванка Руменова не ѝ се присмиваше, нито искаше да я бодне с дума, но защо се учуди толкова много, че Ния не бе раждала?

Ето какъв бил животът на хората и в него невинният страдаше повече от виновния, който може и да се утеши, като каже: „Сторих грях и Господ ме наказа.“ В такъв свят, в такъв живот не можеше с нищо да ѝ помогне свекърът ѝ със своето добродушие и съчувствие. Ния не познаваше грешките сили в него, стихийния гняв, който можеше отеднаж да пламне в него – тя го познаваше в неговата обич към децата му, към жена му, към нея, към Неда и може би към всеки човек – близък или по-далечен. Такова беше сърцето му и не бе излязъл той пред жена си, пуснал бе нея пред себе си – тя да го води с цялата им челяд, а би могла да я събере в шепата си.

Но Лазар, Лазар... За него мислеше Ния най-много, за него се бореше със сърцето си. Ненаситно на неговата обич беше сърцето ѝ, а той не я обичаше достатъчно, не я обичаше, както тя го обичаше – непрестанно и все повече. Той беше във всяка нейна мисъл и желание, беше постоянно в ума ѝ, пред погледа ѝ; това беше някаква ситост на душата ѝ, дълбок покой на цялото ѝ същество, дълбока и постоянна радост, от нищо несмушавано блаженство, ведрина на духа ѝ, широка и ясна. Но тя искаше и от него такава обич. Да бъде и неговата обич към нея такава постоянна, дълбока, жива, дейна. Да я чувства тя непрестанно, дори и в съня си и когато той е далеко от нея, да бъде тя като топлината на тялото ѝ, която поддържа живота ѝ. Но тя не чакаше да избира неговата любов от сърцето му като

избор от земята. Тя предизвикваше и поддържаше тая негова любов, като пламъка в ламбата, всеки ден, във всички негови желания и нужди и в тия, които сама пораждаше и предугаждаше. Тя сядаше с любов да зашие дори скъсаното копче на ризата му; предизвикваше неговата любов и я разпалваше с милувките си, с пламенните си прегръдки, в които цяла се отдаваше.

Лазар не я обичаше достатъчно – така си мислеше младата жена. Особено откакто е престанал, види се, да очаква рожба от нея. Е да, той и сега я обичаше, но беше само добър, внимателен съпруг, честен съпруг, както беше честен човек във всяко нещо. Дотам стигаше неговата обич – не повече. От майка си той не би се отделил заради нея; и мъжкото си честолюбие не би жертвал заради нея. С леко сърце я заляга той и с новата къща. Не беше то само заради печалбите му в търговията – беше повече заради майка му, заради тая стара къща: не можеше да се отдели, не искаше да се отдели от тях заради нея. Дотам стигаше неговата обич. Загаснала бе тя. И майка му бе казала: „Лесно се отделя мъж от жена, щом нема рожба да ги държи...“

Рожба... Ами това беше самата ѝ любов, цялата ѝ любов към Лазара. И още повече: в рожбата ѝ, в копнежа ѝ за рожба беше и неговата любов към нея. Така беше и през първата, през втората година след тяхната женитба, когато Ния живееше в блажено очакване да стане и тя майка, радваше се, наслаждаваше се на своята и на неговата любов, от която трябваше да се родят децата ѝ. После дойде съмнението и се заби като нож в сърцето ѝ. Там беше и сега – студен, остър нож през цялото ѝ сърце. Ден след ден сладостният трепет на очакването се превърна в страдание. Не стигаше безсмислието на някакво незаслужено наказание, жестокият удар на някаква сляпа съдба, дойде и злобата, и присмехът на чуждите хора, омразата на свекърва ѝ, тоя страшен хлад от сърцето на Лазара. Нямаше вече радост в нейния живот, в нейната обич, която се бе превърнала в мъка с всичката си сила.

С такива мисли се бореше Ния непрестанно. Ходеше из къщи бледа, с хълтнали бузи, тиха, мълчалива. Позанемари и облеклото си, не се замисляше сутрин каква кърпа да върже на главата си, за да бъде по-хубава, не дигаше на буфанто косите си, не поглеждаше празничните рокли в дрехарника – поне молци да не проядат меката вълна или да не се напукат шарените коприни. Не прекриваше и прага на портата, пък и нямаше къде да отиде. Не спираха ръцете ѝ – да избяга от мислите си, вдадена в работа непрестанно. Като се свършваше всекидневната работа из къщи, по двора, тя сядаше да вези, да плете кенета, да ткае в разбоя. Тя взе и децата на Кочовица в ръцете си. Хранеше ги, обличаше ги, переше дрешките им. По-малкото момиче, вече поизраснало, гледаше все да се настани в скута ѝ – да го погали стринка му Ния, да сплете късичките плитки, а започна да се мушва и в леглото ѝ да спи с нея. Кръстили го бяха Царева, на името на баба ѝ Султана, както бе го побългарил Азар. Но и то, невинното дете, разклати еднаж ножа в сърцето ѝ:

– Ти си немаш деца, стринке, аз ще ти стана дете. Защо си немаш деца, стринке?

– Немам, Царе...

– Защо немаш, стринке? Кои ще те гледа, като остарейш? Мама казва, ти, Царе, ще ме гледаш, като остарей, ще ми вариш чорбица. Тебе кои ще ти вари чорбица, стринке? Аз ще ти варя чорбица. На мама Цонето ще вари чорбица. – Малката бърбровка се загледа в очите на Ния: – Защо плачеш, стринке?

– Нищо, Царе. Зъб ме боли.

Ния бе почувствала с болка до съзвиз своята самотност – не сега, още не, а след години, когато ще започне да съхне като гънер, опърлен от пламъци, самотна, без своя рожба и не ще има кой да ѝ поднесе паничка с чорбица.

Султана следеше изпод вежди по-младата си снаха и Ния винаги чувстваше в гърба си нейния поглед. Старата, изглежда, се бе успокоила – не ставаше вече дума за нова

къща, а Ния не се опитваше да въвежда нов някакъв ред в къщата, да поправи нещо, да поднови нещо, всичко вървеше, както искаше и нареждаше свекървата. Но в сърцето на Султана тлееше постоянна подозрителност. Покорила се бе снахата, но старата не очакваше нищо добро от нейното мрачно примирение. Те не се спираха вече да си поговорят за едно и друго, случваше се и по цял ден да не си продухат, но свекървата, изглежда, говореше в стаята си – сама със себе си или със свекъра, когато си затваряха вратата нощем. Неда, племенницата, спеше в стаята на старите и подслушваше свекървата. Прибрана в тоя дом, Неда беше на страната на истинската господарка в него – на страната на старата – и невинаги се покоряваше на Ния, когато я караше тя да донесе вода или да седне до гергефа. Глуповатата, още недорасла мома еднаж ѝ рече:

– Тебе ли ще те слушам? Вуйна Султана вели, ти макар да мълчиш, черен дявол има в тебе.

Посърна Ния, стопи се, с толкова горчилка в сърцето. Дълго време Азар като че ли нищо не забелязваше. Това беше от мъжка небрежност към домашното всекидневие, към женските грижи и залесци. Като виждаше охлаждане то между майка си и жена си, той си мислеше: „Колкото и да са мъдри и двете, и те са люде, жени са, и те са снаха и свекърва...“ И не искаше да пита, да разпитва, да раздухва вражда – те и двете знаеха да спазват мярка, няма никога да се хванат за косите, да съберат махалата. Но еднаж той хвана с две ръце лицето на жена си, загледа се угрижен в очите ѝ:

– Що ти е? Болна ли си? Отслабнала си. Да идем в Витоля да те види некой лекар.

– Не съм болна.

Ех, Азаре... Колко далеко беше той от нейната мъка! Поразмисли той, досети се донякъде, че тя страдаше поради своето безплодие. Много пъти се бе опитвал преди да я успокоява, стесни се тоя път да повтаря все едни и същи думи – каква полза? Ала Ния би искала пак да чуе тия думи,

да ги чува всеки ден, макар все едни и същи. И помисли тя сега: „Ето: не иска вече и съвсем да ме знае. Болна ли си — да е болна, ще легне в постелята, ще иска лек и понуда; друга е нейната болка, но той е спял да я види и познае...“

Запюрка с миши крачки из целия град злорада мътва, от улица в улица, от двор в двор...

— На изпостница заприличала Глаушевата снаха, младата. Те, щирите жени, дебелеят, а тя...

— Охтичава е.

— Свежървата я пече на ръжен. Нели я знайте Глаушица каква е люта.

Заговори ѝ еднаж и учителката, Иванка Руменова:

— Какво става с тебе, Ния? Чувам, свежърва ти... Но ти защо търпиш, щом те измъчва? Идете да живеете другаде с Азара.

Ния се опита и сама да разясни, да различи това зло заплащане в своя живот. Тя каза:

— Свежърва ми... Не! Оттам иде сичко, че немам деца.

Започнаха да се прокрадват в ума ѝ нови мисли — плахо, отдалеко и като че ли някак отвън, като че ли бяха чужди мисли и идваха в ума ѝ някъде отвън, заслушваше се тя в тях като в далечни, чужди гласове. Това започна скоро след като я примаму Таки Брашнаров в къщата на Василица. През първите няколко дни тя цяла потреперваше от погнуса и страх при спомена за тая нежелана среща. По-късно, и някак против волята ѝ, започна да се изяснява пред погледа ѝ образът на Брашнаров и всяка подробност при тая среща. Ния се учудваше сега на яснотата, с която си спомняше всяка подробност.

Той стоеше тогава много близу до нея и сега ѝ се струваше, че дори бе почувствала топлината на тялото му. Или това беше топлината на собственото ѝ тяло, разгорил се сега, при тоя спомен. Погледът ѝ бързо пробягна на няколко пъти по него, по лицето му, по ръцете му, но младата жена сега виждаше ясно необикновения блясък на очите му,

чистата кожа по лицето му, здравия, свеж руменец по бузите му, бялото гладко чело, устните му — въздебели, алени, твърди, засенчени от черни, лъскави, едва-едва разрошени мустаки; той, изглежда, се бе бръснал същия ден, но гъстата му брада се тъмнееше, дори изглеждаше синкава, а над челото му, около ушите му се къдреха гъсти, черни коси. Хубава беше главата му, на дълъг, мускулест, силен врат, и целият беше едър и силен, но още по-ярко виждаше Ния пред себе си сега неговите едри, бели ръце. Тя сещаше дори и в спомена си тяхната сила, топлината им, както бе взел той ръката ѝ. Как бе могла тя да задържи ръката си в неговите ръце толкова дълго!... А то бе само един-два мига. Тя се възмущаваше от себе си, мислеше си, че не бе се държала както трябва, разумът ѝ, волята ѝ, цялото ѝ съзнание се противеше в нея срещу друга една сила, друга една топлина, която и сега идеше от тия едри, бели ръце, проникваше в нея, до самото ѝ сърце, дълбоко в утробата ѝ. Оживелият спомен я преследваше навсякъде. Тя бягаше от него — залисваше се в работа или излизаше да се разхожда по двора, плискаше лицето си със студена вода, но мъчителният спомен, станал още по-ярък, вървеше навсякъде с нея, беше в нея. Още по-ярък ставаше той в сънищата ѝ — разрастваше се и виждаше тя насън неща, които не бяха станали. Сънуваше, че Брашнаров посяга да я сграбчи за рамената, а тя виждаше, чувстваше, че рамената ѝ са голи или че дрехите ѝ сами падат от тялото ѝ, той вече я докосва, ръцете му горят като огън, тя стои съвсем гола пред него и колената ѝ треперят от слабост. В същото време гърдите ѝ се разкъсваха от ярост — как бе позволила да задържи той ръката ѝ толкова дълго в ръцете си!... А той движеше устни — още по-алени — и тя знаеше, че бяха топли, горещи, виждаше белите му зъби, езика му; усещаше по лицето си, по устните си сладостен гъдел от докосването на мустаките му и зашеметена, тръпнеща, но и с непоносима болка под челото, дето се биеше мисълта ѝ, с непо-

носима болка в гърдите ѝ, които се разкъсваха от ярост, Ния чуваше гласа му – тих, но лсен, топъл, дружелюбен, примамващ:

– Знам сичко и не ща насила...

Или:

– Искам да те направя щастлива...

Или:

– Искам да те направя майка!

Еднаж, все тъй насън – тя пак виждаше блясъка на очите му, устните му, които се движеха, и чу гласа му близу до ухото си, дори усети топъл дъх:

– Аз ще развърже третия ти пояс...

И посегна да я хване през кръста, а тя стоеше пак съвсем гола пред него.

Друг път, докато Брашнарков движеше устните си и черните му очи пламтяха, ръцете му лежаха на широките гърди ослепително бели. Ния чуваше не неговия глас, а острия шепот на Ташка Утката:

– Сега сме сами и сичко ще ти кажа... Нема я свекърва ти да ни чуе. Това се казва само насаме. Може и пред майка ти, но майка ти отдавна е умрела. Слушай, слушай... И ти като сички: искаш да родиш. Да родиш! Такава е женската хубост и мъжът затова посяга: за да я има, да я занесе в леглото си. На трендафила казва мъжка пчела. Нема да те питам сега – ти не искаш, знам аз, но като стане нужда, и ти ще легнеш... Третия пояс може да го развърже само друг мъж, не твоят. Друг мъж, друг мъж... Грешката може да е в твоят мъж, а не в тебе. Защо ще стоиш безплодна, да се ругаят сички с тебе! Друг мъж, друг мъж... Твоят нема да знай, ще го отгледа и пак ще бъде негово.

– Не искам да живея в лъжа! – викна Ния и искаше да побегне, но краката ѝ тежаха като олово. А шепотът на Утката продължава все тъй настойчив, пронизва ушите ѝ:

– Тука нема лъжа, щом ще гождат деца! Мъжът мине-замине... Може и друг, може и друг. Децата се раждат от нашата утроба... Мъжът мине-замине... Може и друг, може

и секи... Само да развърже пояса ти... третия пояс!

Ния се разбуди с вик. Под челото биеше чук, да разбие черепа ѝ.

Сега и тя започна неволно да мисли, че някакъв дявол се е заселил в сърцето ѝ. Нещо се отдели от нея, стоеше чуждо в нея и тя се бореше яростно с него. То беше част от нея, отдели се, откъсна се от нея, но тя го чувстваше като чуждо нещо в себе си. Дявол се заселил в душата ѝ. То беше някакво малко, зло дяволче, което ходеше по кръвта ѝ. Ния го чувстваше мъничко, слабо, като малко черно бръмбарче, което се провираше между жилите ѝ, пълзеше, граеще с ноктенца по мозъка ѝ, тя би го смазала между пръстите си, но не можеше да го улови. Ния цяла потреперваше от познуса, но то разпалваше лош, нечист огън в нея, разбъркваше мислите ѝ, довеждаше в сънищата ѝ Таки Брашнарков, Ташка Утката, шепнеше в ушите ѝ скверни думи. И беше непобедима нечистата му сила.

Започна да се мърка и Райко Вардарски в мислите ѝ, в сънищата ѝ. Все по-често. Тя си спомняше всички срещи с него, виждаше го в паметта си все по-ясно. Сега отдавна не беше го виждала, но оживя той в мислите ѝ. И – чудно, той като че ли беше целият едно око, пламтящо, втрепенено в нея, жадно. И гласът му ечеше пак в нея, в мислите ѝ. Не тя, друг неин глас, вътре в нея, все по-често близаше в разговор с него:

– Аз те любя – казваше Вардарски или това беше само гласът му, само неговото единствено око, разтворено срещу нея, пламнало, жадно.

– Не близаш ти като приятел в нашата къща – отвърщаше Ния с другия глас в нея и, спомняше си тя, това бляха думи на свекърва ѝ.

– Аз те любя и никога нема да издам тайната си.

Тъкмо тия негови думи останаха в паметта ѝ: той никога няма да издаде тайната си! После дяволчето в кръвта ѝ започна да плете своите мрежи. Тя виждаше Вардарски, окото му, чуваше гласа му да кънти и насън, и наяве в

мислите ѝ, към едно се насочваха и собствените ѝ мисли: ако сгреши с Вардарски, той никога няма да издаде тайната ѝ. Случваше ѝ се да сънува едновременно и Таки Брашнаров, и Вардарски, те бяха в непрестанна борба помежду си, но в нея, в нейните мисли, в нейните сънища. И единият я измъчваше със своята мъжка хубост, а другият – със своя къртящ глас:

– Никога няма да издам...

Дявол-мъчител бе се заселил в душата ѝ. Но уморена, изтерзана в непрестанна борба с незадоволения майчински инстинкт в себе си, изтрезняла, освободила ума си от всякакви самовнушения и заблуди, тя проплакваше:

– Нема... нема дяволи. Самата аз станах дявол за себе си. Запази ме, Боже, запази ме да не сгрее, както грее за себе си...

И нямаше с кого, не можеше тя с никого да сподели своята грешна мъка. Чувствайки се грешница, тя се укроти съвсем и пред свекърва си, и пред Лазара, боеше се понякога да погледне в очите дори и Неда, племенницата. Кротка, тиха ходеше из къщи, усърдна, неуморима в домашната си работа, кротка и покорна лежеше в широкото легло нощем с мъжа си. Той виждаше, че тя страда, и беше дори прекалено предпазлив към нея. Той знаеше, че тя страда поради безплодието си – е да, той мислеше и за себе си, че може би и по негова вина да нямаха деца, – опитваше се често да я утешава, беше ласкав към нея, но и доста сгържан поради мъката ѝ. Макар да не знаеше цялата истина, Лазар беше близу до нея и беше, както винаги, внимателен към жена си, но и не искаше да я смуцава, да я тревожи в нейната, както си мислеше, женска мъка. Тая сгържаност, тая предпазливост Ния приемаше като студенина, като небрежност от негова страна, като недоволство от нея – изстинало бе сърцето му! Но нека – падаше ѝ се. Така се кореше сама и лежеше тихо, кротко до него в широкото легло. Но не се сгържа Ния еднаж, хвърли се, легна на гърдите му и дълго плака, дълго риде там, на любимите гърди, раз-

кайваща се, но и толкова невинна. Лазар галеше косите ѝ, нежно притискаше главата ѝ на гърдите си, но не знаеше как да я утеши и само това повтаряше:

– Стига, Нийо... Не плачи. Така ни е благословил Бог. Ние не сме виновни...

Ния не можеше да му признае, да му изповяга докрай своята тайна и мъката оставаше неизплакана в сърцето ѝ.

VII

Тоя път Лазар Глаушев поведе и своя калфа Трънко Велев. Младият момък докара пред портата на Глаушеви тежка, грубо сглобена двуколка с дебели железни шини на колелата и в нея беше впрегнат дребен кон с издут корем. Лазар се показва на портата и помръдна мустаки в усмивка:

– Ще ни вози ли добре тоя ат, Трънко?

– Уха! – плесна Трънко с длан коня по задницата. – Сила ни е кончето! Къораво е малко с едното око, но нему Крали-Марковият ат му се пада вуйко.

Пристъпи Лазар, огледа се и бързо извади от пазвата си грамаден револвер с издут барабан, мушна го ловко в сламата под капака на седалката. Каквито бяха малко мижави очите на Трънко, не можеха да се отлепят от револвера и там останаха, върху капака на седалката. После Трънко попита:

– Ами защо тука? По-харно е в пояса!

– Добре е и тука. – И Лазар добави: – Немам пояс да го сложа, а тежи това железо може би две оки... Ще плашим чавките с него.

– Аха, чавките! – попримижа с тесните си, тъмни очи Трънко, присви устни: – А Хайредин Арап ага ходи с цела тайфа по селата.

– Ти откъде знайш?

– Знам.

Лазар махна с ръка:

— По-харно да не го срещаме.

На портата се показаха Султана, Ния, след тях и Неда с кожени дасаги в ръка. Тръпко взе дасагите и ги сложи в двуколката. После те двамата се качиха на колата, Лазар взе поводите и се обърна към жените:

— Сбогом, майко... Нищо...

— Со здраве! Добър път...

Като излязоха от града, Тръпко каза, без да погледне Лазара, и сякаш продължаваше прекъснат разговор:

— Ето веќе две недели ходи по селата Арап ага. Изпратили го градските бегове да пази полето, да им пази чифлиците. Да пази да не бегат селяни в града. Уплашили се люде, не смеят на пазар да дойдат в града, по нивите ги страх да излизат. — Младият човек помълча малко, все тъй загледан пред себе си, и догаде: — Сега ни един селянин не смей да бега в града. А то... по цели села биха се дигнали. Не се живеј веќе по селата.

Лазар нищо не отговори. Той подгръпваше леко поводите, но конят не ускоряваше равномерния си ход. Ех, стига и толкова! Само да не спре крантата някъде наред път. Глухо тропотеха тежките колела по пращия път, остро шумяха и проскърцаха железните шини, когато колата пресичаше песъчливото, пресъхнало корито на някой поток. След дълго мълчание Лазар повтори:

— По-харно да не го срещаме. — И продължи: — Е... пък ако го срещнем, ще видим какво ще правим. Нема сега заради него да се връщаме! Работа сме тръгнали да вършим.

— То се знај! Как така ще се връщаме...

Те мълкнаха. Колата леко се подгрусваше, а тук-там внезапно хлътваше ту едното, ту другото ѝ колело и двамата пътници се люшваха ту на една, ту на друга страна. Конят равномерно поклащаше едрата си глава и все тъй — ни ускоряваше, ни забавяше ход. Беше доста късно след пладне, но слънцето пламтеше още високо над хоризонта — дълъг беше августовският ден. И беше още горещо, макар да

полъхваше час по час погранич вечерник. Далече напред и наоколо се ширеше Преспанското поле, обградено от всички страни с планини, които се синееха в далечината. По цялата западна страна се издигаше планинската грамада на Железник — едни неизбројим лабиринт от хребети и върхове, от впадини, котловини и бездънни долици. Лазар Глаушев мислеше да обходи цялото поле за една недела или за десетина дни. По полето бяха пръснати доста нагъсто около седемдесет села и чифлици. Те се виждаха от двете страни на пътя, по-близу и по-далеко, малки купчинки от ниски кирпичени къщи и колиби със сламени покриви. Малки бяха селата тук, имаше и с по десетина-петнајсет къщи, но всички имаха хубави имена — звучни, пълни със смисъл или пък подсеаха за някакво далечно събитие. Повечето от тия села и големата част от полето бяха собственост на преспански и битолски бейове и агалари. Селяните бяха все поробен христијански народ и само нататък, в подножието на железничките планини, имаше две турски села — Бегово и Раздел.

Глаушев насочи коня по пътя за Гранче — родното село на баца си. Имаше там свои люде и мислеше оттам да започне обиколката си. Слънцето бе се навесило вече ниско над Железник, когато пътниците наближиха Гранче. Лазар се поизвърна към младия момък, изгледа го, както бе седнал до него. Тръпко бе стиснал ръце между колената си и се взираше с жадни очи в селото напред. Пременил се бе тој в градската си алафранга руба от дебел кафјав шаяк. От некогашното му селско облекло бе останала само дебелата платнена кошула, закопчана високо на гушата му с едно бяло, стъклено копче: виждаше се изпод разгърдената му жилетка и некогашниот червен, вълнен пояс. Накривил бе алено фесче с пискюл, провесил бе вече доста гъсти, черни мустаки, брадата му беше гладко обръсната. Но и цялото му лице бе придобило жив, ведър израз, тъмните му очи гледаха през едва присвитите тесни клепки съсредоточено и хитро. Глаушев го побутна с лакът, посочи с глава селото:

— Ще те познаят ли сега тука?

Тръпко се усмихна сякаш първо на себе си, после обърна лице към Лазара:

— То се знай. Ще те познаят сички. Хе! Къде ще се скриеш от тях...

— Ами азите ще те познаят ли? Кехаите, полякът.

— За тях не знам. Те са по будали.

— Ами ако поискат да те задържат пак в село?

— Охо! — махна нехайно с ръка Тръпко. — Нема да ме задържат.

— Ти позасълни се, докато свърша аз работа в Гранче.

— Ами как ще ме задържат... Да не съм аз вол от обора им. Беше то, бачо Лазаре! Пък ако рече некой да ме задържи, ръката му ще прекърша...

Той погледна многозначително Лазара и току попица пояса си. Лазар го изгледа пак — не ще се уплаши лесно това момче! Той показа с очи червения му пояс и рече, сякаш загрижен за неговата външност:

— Що си навил моя пояс сега, посред лето! С тия грехи не се носи пояс.

— Е, ако, бачо Лазаре... Да ми крепи кръста. — Той се усмихна хитро и току приподигна сакото си отгоре: там, на кръста му, беше затъкната голяма кама — същата, която бе взел от турците в Глаушевия двор. Усмивката отегна изчезна от лицето му, черните му вежди се склочиха в гневна гънка: — Как ще тръгна с голи ръце!... Аз, бачо Лазаре, нема веке да преклоня глава пред турчин.

Лазар мълчаливо подгръпна поводите на коня, който и сега вървеше със същия равномерен ход и клатеше едрата си глава. Лазар си мислеше за Вардарски: негови бяха тия гръзки гуми на младия момък. Откакто бе дошъл в града, Тръпко Велев живееше в къщата на Аце Кумрев, под един покрив с Вардарски. И Лазар виждаше плодовите от това близко съседство — учителят бе разгорил бунтовен дух в младия човек. Но и той изпита някакво чувство на гордост от тия смели гуми на Тръпко — не ще чуеш често такива

гуми от устата на селянин, на довчерашен селянин, който още носи на гърба си селска кошуля. Като чуеш едно или друго за селянин, сърцето ти ще се присвие от жалост, свикнал си да мислиш, че те се раждат само за мъка и никои не може да им помогне. Но Тръпко няма вече да преклони глава пред турчина! В пояса му — кама... Ето пак новата страница и може тя наистина да стои разтворена пред нас, учителю...

Те минаха с колата по пътя пред бейската кула. Тук някъде преди четиридесет години Стоян Глаушев бе удушил с ръцете си хръта на Махмуд бей. Спомняше си Лазар разказа на баща си, който и сега потреперваше от страх пред отдавна умрелия тогавашен господар на Гранче и пред неговия също отдавна умрял кехая Осман. Това беше друга една, печална страница, отдавна обърната и затворена. Стоян Глаушев, старият му баща, тогава е бил на същата възраст, на която беше Тръпко Велев. Някогашият покорен и уплашен роб сега носеше кама на кръста си. Да — наистина бяха се разтворили нови страници... Лазар обърна глава към бейската кула. На широко, равно място към горния ѝ край се виждаше оживено гумно. Препускаха там четири коня, сваляха се снопи, трупаха се на големи купи прясна слама и купица ново жито. Селяните вършееха на Рюшди бей — сегашния господар, там бяха сигурно всички селски роднини на Лазар Глаушев, но никои не се решаваше да изтича да го посрещне или поне да викне от гумното, да му се обади. Все същата е селската неволя...

— Дий... — подгръпна поводите Лазар и насочи коня към разградения двор на роднините си.

Разджавкаха се две млади кучета, наскочаха откъм ниската порутена сграда, а като влезе двуколката в двора — излая продрано и друго куче. Нататък, край оградата, играеха залисани няколко дребни деца и друг човек не се мяркаше наоколо. Насреща, към дъното на двора, се виждаше дълга, ниска постройка, измазана с кал, която бе изпопадала тук и там. Вратата ѝ зееше разтворена, тъмнееха се

там две малки прозорчета с изпочупени стъкла и грубо налепени с хартия, над цялата постройка тежеше широк, разкривен, гниещ сламен покрив. Това беше старата къща на Глашевия род, едвам се крепеше тя на кирпичените си стени. Тук бе се родил преди шестдесет години Стоян Глашев. Не се виждаше по двора ни гръбче, ни цвете, ни тревичка, пуст и беден изглеждаше тоя дом, само към най-отдалечения ъгъл на двора бе се изгърбила хралупата на ниска, стара върба, провесила рано оголели клонки, та с нея изгледът беше още по-тъжен и неприветлив. Преди да спре двуколката пред вратата на къщата, оттам излезе млада селянка,azole се уплашена в двамата граждани и току нагаде вик:

– Май-коо!

После се спусна бързо, наведе се, взе мълчаливо ръката на Лазара, който беше слязъл от колата, целуна я, донря я до челото си, целуна я пак и едва след това рече:

– Добре дошли!

Тя стоеше боса в праха, но беше в тежка везана селска рубя – дълга кошуля от дебело домашно платно, с широки ръкави, върху нея клашник, препасан с дълъг черен пояс, и отпред – с шарена вълнена престилка. Но това облекло, по което някога са трептели ярки везби и шарки и което се шие и вези по цели години, сега беше захабено, потрпото и крълка до крълка – първа бе го облякла бабата на младата жена, след нея бе го носила през целия си живот майка ѝ, а сега го носеше тя и може би до края на живота си. Носеше го тя и зиме, и лете, с него спеше – и сега, през август, с тоя клашник и вълнен пояс, свалише го едва по няколко пъти в годината, да го изпере набързо, доколкото можеше да намери време за себе си от непрестанен черен труд над земята и вкъщи; така живееше тя, така бяха живели и баба ѝ, и майка ѝ, така живееха всички селски жени, всички селски люде. Но още нейната майка бе успяла да изткае платно за нова риза – дебело, здраво като кожа, да изтрае десетки години; кой знай как бе намерила време през деня, през нощта, изткала го, избелила го на реката. Сега млада-

та селянка си взеше нова кошуля и кой знай как намираше време през деня, през нощта. Бог след бог изникваха шарки по пазвите, по ръкавите – червени, зелени, жълти, морри, черни, една в друга, една през друга в сложна плетеница, трептят от хубост, говорят като писмена, разказват за млади очи, които са се развали над тях, но още повече са плакали над тях. Младата жена ще вези новата кошуля може би през целия си живот, може би няма да успее да я облече до края на живота си ни един път, но тя ще я остави на черка си или на снаха си. Сега тя дебне да открадне и един миг време, за да бодне поне един или два пъти с иглата, а зимно време, когато намалее полската работа, тя сяда на купището, зарабя нозе в топлия тор и вези новата кошуля. Очите ѝ се радват на хубавите шарки, следи как оживяват под иглата ѝ една след друга и тя забравя всичко друго. На торището са насядали и други жени, и те с нозе дълбоко в тора, везят или шият, или плетат дебели вълнени чорапи, или пък дълги до тридесет аришина пояси. Някоя от по-старите жени разказва тъжна история за безкрайни човешки мъки и върху новата риза капват сълзи; после по-младите от жените подхващат песен, но и тя е жална, като плач, и в нея за човешки мъки се пее – върху кошулята отново капват сълзи. Ала човешкото сърце не ще изтрае цял живот в скръб и някоя от жените, която е с побогър дух, ще изрече шегата, ще разкаже за Хитър Петър или за глупавия Петю, за попа, който преля с леща, и над бунушето отеднаж ще екне друсен смях, над новата кошуля се привеждат засмени очи...

На вратата се показва стара селянка – и тя също в такава рубя:

– У, у... гости ни дошли...

– Позна ли ме, бабо Яно?...

Старата селянка дигна ръка над очите си:

– Аха... познах те... Стояновият... по-малкият... Ха добре дошъл!

Трънко взе дусазите от колата, а младата селянка я

поведе край стената по-нататък, да разпргне коня пог широката стряха. Старицата се разбърза на кривите си, боси, посинели нозе, изнесе на гостите две триножни столчета, сложи ги пред вратата:

– Те, людете ни, сички са на гумното... Ние, с невестата, да опечем хлеб...

– Е, гледай си работата, бабо Яно – рече Лазар. – Ние ще поседим тук.

– Е, харно, харно, сие... Да ви сготвя нещо за вечеря.

– Нема нищо да ни готвиш, бабо Яно... Каквото вие...

– Ние... ти нас не гледай. Ние секак. Само хлеб да има.

– И ние така, бабо Яно. Нели и моят корен е от тая къща!

– Така е, ама гост си ни дошъл...

Свечеряваше се. Небето се бе извишило зеленикаво и прозрачно. Лазар запали цигара и сякаш забрави де се намираще. Тръпко застана встрани с дисагите в нозете си – не се решаваше да седне заедно с Лазара и току въртеше тъмните си очи, да погледне едно, да погледне друго наоколо: малко по-надолу беше неговата родна къща. Той улови на няколко пъти погледа на младата жена, която ту близаше, ту излизаше от къщи по работата си, и се досети: тя бе го познала. Тихо беше из цялото село; дочуваха се гласове само откъм гумното нататък, откъм бейската кула, също и откъм долния край на селото – види се, вършееха и нататък.

Вече се бе стъмнило, когато дворот се изпълни с люде – мъже, жени, по-големички деца: докараха и две волски коли, един кон и две магарета, няколко овце. Завършили бяха вършитбата моя ден и се прибираха за спане. Наобиколиха всички градските си гости – поздравяваха ги, радваха им се, някои се пулеха в тях в тъмнината и не можеха да им се начудят – мнозина от най-младите, особено между женската челяд, още не бяха ходили в града и се чудеха на тия градски люде, на облеклото им, на говора им. През тия четиридесет години Глаушевият род бе се роил два пъти – имаше още две Глаушеви къщи в селото и едната бе приела

вече друго име. Сега тук живееха тридесет и пет души и глава на челядта беше не старият Йоан Глауш, който бе умрял скоро след бяството на Стояна, а негов братов внук, но и той с неговото име Йоан. Сегашият Йоан Глаушев беше към петдесетгодишен човек и се познаваше отдалеко, че беше много едър, пък имаше тънък, почти женски глас. Откакто бе станал житар, Лазар Глаушев бе идвал много пъти тук и си спомняше, че сегашият Йоан Глаушев, втори братовчед на баща му, го посрещаше все с едни и същи думи:

– Е, внучко... Живи бехме пак да се видиме. Ха добре дошъл!

Запалиха борина, въведоха гостите в жилището, а то беше жилище и за добитъка при лошо време. Зимно време така беше по-сгодно, по-топло и за людете, и за добичетата, и за кокошките, които спяха накацали по старите почернели греди. Настаниха гостите край огнището, запалила бе там огнец баба Яна и пържеше яйца в почерняло тиганче. Цялото помещение беше пълно с лютив пушък, горещо беше вътре и задушно в тая августовска нощ, та Лазар на два пъти рече:

– Да бяхме останали въвн... Сега е по-хубаво въвн, летно време...

– Що говориш, внучко! – изви тънък гласец Йоан Глаушев. – В двора ли ще посрещаме гостите си! Какво ще рече за мене моят братучед Стоян, като му кажеш как съм те посрещнал!

Тук, при мътната светлина на борината, всички познаха Тръпко. Първа извика една от жените:

– Ау... Тоя бил Тръпче... Тръпче Велев!

Не беше се променил Тръпко много за последните две години, макар и в тия градски грехи, скроени алафранга, по най-последна мода. А тайно в себе си той все мислеше, че бе станал с тия грехи съвсем гражданин...

– Е... Тръпче – каза му Йоан Глаушев. – Ти избега от Гранче, ама сега никои не може да бега. Тръгнал по селата

един Арап ага – тежко и горко, ако некой наш човек рече да бега в града! Хваща той роднините му в селото – татко, майка, братя, братучеди, и душа да им знай! Беговете чифлик ще му дадат, да им варди селата, чифлиците. Ти, Тръпче, гледай да не те срещне сега, да не те познай... Куришум ще тегли по тебе.

Тръпко присви черните си вежди, бялнаха се зъбите му и само това рече:

– Знам го аз Арап ага.

Сложиха трапеза – ниска гървена синия, но само за гостите, за Йоана и за трима-четирима още от по-старите мъже. Сложиха тиганчето с пържени яйца, успяла бе баба Яна да опече и погачка от черно брашно. А на всички други раздаде късове от царевични хлябове, жълти като злато, но напукани, ронливи и сухи, та се виждаше как прегладнелите люде преглъщаха с усилие всеки зальк. Някои от тях бяха насядали наоколо и направо върху пръстения под, други стояха наблизу, да бъдат и те с гостите, по-младите майки бяха събрали около себе си децата и всички гървчета, преглъщаха шумно сухите зальци. Лазар Глаушев пополегнаше наоколо и мазните пържени яйца се поспираха на гърлото му. После баба Яна сложи на трапезата голяма пръстена паница с кисело мляко, хванало едва-едва коричка, полъхна от него свеж мирис. Сега Лазар побутна паницата:

– Дај го, бабо Яно, на децата...

Йоан Глаушев се придръпна:

– Внучко! – И продължи обигено с тънкия си глас: – Гости сте ми дошли... Господ ми влезъл в къщата. Децата гладни нема да останат. – И току се сопна той: – Ами да дойде сега Арап ага с тайфата си? И яйца ще му изпържим, и баница ще му източим от чисто брашно, и бравето ще му заколим, и телето, ако рече. А нас ще изпържи вѝн да стоим, пред вратата. Вземи, внучко, от млекото, опитай. Хайде и ти, Тръпче. Немаме со що повеќе да ви нагостим, ама това ни е от сърце...

Между людетe се появи един голям букар с вода и тръгна от ръка на ръка, тежък, с железно дуле за пиене, със синджирче на запушалката му, което потропваше глухо по влажния гървен съд. Водата блъбукаше сладко и се изливаше в зажадените гърла, да подкара сухите царевични зальци. Надигна го и Тръпко – сладко му беше да пиѝне водица от букар, макар да беше вече гражданин.

Селските люде се разпиляха след сиромашката вечеря – някои налягаха тук и там върху прогнили разпокъсани сламени рогозки край стените по широкото помещение, други излязоха да спят по двора в топлата нощ, баба Яна дигна и софрата. Край загасналото огнище останаха само Йоан Глаушев и двамата му гости. Лазар му подаде кесията си с тютюн и селяншѝт сви несръчно дебела цигара, подаде му Лазар и огнивето си. Дръпнаха те от цигарите си и Лазар рече:

– Ти знайш, стрико Йоане... Дошъл съм пак за жито. Какво ще ми дадеш тая година?

Разкашля се Йоан Глауш от цигарата – не беше навикнал той да пуши тютюн като ага – и като стихна кашлицата му, рече:

– Утре ще ти кажа, внучко. – После той се намръщи, обърна глава към огнището, като да се срамуваше да погледне Лазара или внезапно бе се разсърдил за нещо. И продължи: – Ти знайш... Бежѝт ни дава, колкото да не изпукаме от глад и сѝ му сме борчили. А, ще речеш, кой му работи? Той ли, кяите му ли, поляците му?... Ние му работим, от нас е сичко. Ние сме тука, на земята, ние се бориме с нея. Той ни хвърля като на кучища по един зальк. И къде ти – не можем да изкараме ни до пролет с това, що ни дава. Е... като дойда в града да взема сол или памук, или опинци, или свеици за мъртвите... нели требат пари! Бежѝт не мисли за нас и ако ние не си вземем сами от това, що сме изработили – така ще си измрем гладни и голи. Разбираш ли, внучко? – обърна пак лице към Лазара Йоан Глаушев.

– Разбирам. Нели знам и аз...

– Е, утре ще ти кажа що мога да ти дам тая година. Днеска овършихме много и... – Той се приведе към Лазара с тайнствено лице и уж да му прошенне, а гласът му, още потъничък, затрепера: – Тая нощ ще си вземем нашето докрай. Веке сме си взели нещо, ама сега докрай.

Постлаха на гостите по-нова розозка и черга край огнището. Изчезна някъде и Йоан Глаушев. Угасна борината, угасна и огнището в тъмнината. Лазар Глаушев лежеше на твърдата ръбеста постилка и не можеше да заспи. До него Трънко тихо сумтеше с нос – изглежда, веднага бе заспал. Тук-там наоколо се чуваше дълбоко, равномерно дишане, някой по-нататък хъркаше, друг стенеше глухо, проплака дете и пак се умълча. Уморени бяха тия селски люде и спяха дълбоко. Някъде наблизу изцвърча мишка и тупна меко на пръстения под, след нея тупна още една. Лазар присви гнусливо нозете си – не беше чудно да пребяга някой по него. Усещаше той как шетаха едри бълхи по тялото му и го дупчеха като с шило. Нещо го опари по шията, посегна той там и размаза нещо с пръсти – полъхна го смрад на гървеница. Изпраця остро някой от гредите горе, червей дълбаеше гърво някъде наблизу, друг някъде по-нататък. Изеднаж над всички тия нощни шумове се издигна сухо, равномерно пшукане. Лазар се обърна на другата страна, но като че ли всичко друго утихна и се чуваше само това болезнено пшукане. Станало бе дума тая вечер, че една овца била болна и, види се, бяха я прибрали вътре. Болното животинно пшукане непрестанно и досъщ като човек, който гори в треска. Лазар пак се обърна. Не цваше сън...

Той бе ходил много пъти по селата да събира жито и все по това време – по вършитба или веднага след вършитба. Много пъти бе спал на такава твърда постилка, дупчили са го бълхи. И не беше само това, което прогонваше съня от очите му. Ето същата тежина притискаше гърдите му, сега още повече, като воденичен камък. Същата тъга за тия бедни селски люде – и тия тук, роднините му, и сички други по селата из цялото поле. Ами това беше народът,

те бяха народът, за който говореше толкова често и той, и Райко Вардарски, и всички като тях, за който пишеха вестниците и книгите. А той, народът, живееше тук, далече и от него, и от Вардарски, и от вестниците и книгите – тук, в тъмните си колиби из полето, далече по планините. И какъв тъмен живот живее, какъв несретен живот... Сега там беят в кулата си, край него кехаи, пядари като бесни кучета, селянният пълни хамбарите му и живее по-лошо от вола, с който оре. Такъв е селският живот и собственият му баща бе забягнал от селото си, прогонен от неволя, но защо ни той, Лазар Глаушев, ни Вардарски, които говореха непрестанно за народа, защо не бяха помислили никога за тоя селски народ? А тук е народът най-напред, в тия тъмни колиби, ето тук живее семейство от тридесет-четиридесет души! Що можеха да сторят за тоя народ и той, и Вардарски, и всички като тях? Лазар пак се обърна, а мислите му сякаш подир него: като бяха мислили и говорили те за народа, мислили бяха за целия народ. Ами – да! Те бяха мислили за тоя народ, макар да не беше пред очите им. И което бяха правили за града, ще правят и за селския народ. Църкви, училища... да се разбуди и тоя почернен народ от сън дълбок! Лазар пак се обърна. Да се разбуди от сън дълбок... Но това бяха само хубави думи като по вестниците... И все пак оживялата, тревожна мисъл не спираше. Църкви, училища и за селото, във всяко село. Пробуждаше се и селото, щом бе тръгнало да търси спасение. Към града, към най-близкото пристанище. Но това не беше спасение – то беше само бягство. Кой ще оре нивите? Селянният да стои в селото си, да стои при земята си! Хлябът излиза от ръката на селянина. А кой ще укроти бея, кехаите му, кой ще прогони от селата Хайредин Арап ага и тайфата му? Това няма да стане ни с църкви, ни с училища, ни с бягство. Лазар пак се обърна. Ето я и тук разтворена новата страница. Новата страница, новата страница...

Той не усети как заспа. Но не спа дълго и бързо се дигна на лактите си с тяло, пламнало от непоносим сърбеж.

Насреща едвам светлееше едно от прозорчетата: вън беше тъмна нощ, месечината още не беше изгряла. Болната овца продължаваше да търка в тъмнината, червееше продължаваха да дълбаят усърдно, наоколо пак гишаха заспали люде, но това бяха децата там, край стената, и стори му се, че помещението сега беше празно. Посегна с ръка в тъмното – мястото до него беше също празно: Тръпко бе станал. Лазар се ослуша и като че ли дочу отвън, край самите стени, глух шум от бързи стъпки. Той скочи: ами те вече работят вън! Протегна и двете си ръце, дълго търси в тъмнината, най-сетне набара вратата и излезе.

Пред очите му се ширна звездният простор, който слушаше далечно някъде върху черната земя и през него лъкаше широка светла пътека на Кумова слама. Няма да видиш в града такова широко небе. На изток, иззад далечните невидими планини бе се показало бледо, сребристо сияние – приближаваше време да изгрее късната месечина. Лазар веднага забеляза в зрача на ясната лятна нощ върволица от люде – едни изчезваха някъде зад ъгъла на къщата, а други се връщаха оттам и бързаха през двора към улицата. Чуваше се само тих шум от боси нозе, някой ще пошушне бързо, ще заглуши в шепата си внезапно избухнала кашлица. Селските люде крадяха от бейското гумно овършано жито и слама и ги криеха някъде зад къщата, по дупки и скривалища.

Тръпко бе забелязал Лазара в тъмнината и се приближи.

– Помагам – рече той тихо. – Хитри люде, брей! Приспали са кехаите, та и кучетата. Да си вземат хлеба... Ами как иначе!...

Някъде на татък в тъмнината светна искра и се чу изстрел. Сетне още еднаж; стреляха, види се, от прозорците на бейската кула. Чу се проточен вик. Разляха се всички кучета по селото. Струпаха се изеднаж, сякаш израстваха от тъмнината, двайсетина мъже, жени, един до друг пред вратата, задъхани, уплашени, озъртаха се, взираха се да се видят, да се познаят:

– Ами сега! Усетиха ни...

Последен дойде Йоан Глаушев с неколцина още от мъжете и бързо изписука:

– Сички вътре, сички... Секи да легне да спи, да спи!

Навялоха людето едн през друг, влязоха и Лазар, и Тръпко, бързо утихна всичко, като нищо да не е било. Ала вън кучетата не преставаха да лаят, скоро се чуа там съргити виковете. Йоан Глауш дълго се спотайваше – заспал бе сякаш дълбоко или бе оглушал, но най-сетне изруга и излезе в двора – развика се по кучетата. И още много време се преплашаваше тънкият му глас с други гневни гласове, изтънял бе до скъсване гласът му – кънеше се плачливо Йоан в своята невинност, молеше се да му повярват, че бе спал с людето си през цялата нощ непробудно. Най-сетне той се върна в помещението, гласът му проплака и тук умолително...

– Кяите... – Но веднага закрепна звънлив и остър: – Майчичката нухна! Ще ни поотупат утре, ама нищо нема да найдат. – Сетне той изеднаж приседна край Лазара, та Лазар дори се учуди как го намери в тъмното: – Тè така живејме ние, внучко... Мъчно живејме! – И се приведе към ухото му: – Ще ти дам аз до десет-дванайсет кила¹ пшеница и две-три кила ръж. И сички от Гранче ще ти дадат по некое кило. Сички поработихме тая нощ... Тè така живејме ние, внучко.

Прозорчето насреща ярко се откри – месечината бе изгряла. Някои от селските люде бяха се споталили тук и там, да погремнат още, но се чуваше наоколо и тих, непрекъсван говор. И пак се чу из цялото помещение гласът на Йоан Глаушев:

– Като се дигне месечината по-високо, ще треба пак да излезем. Кяите искат да работиме и по месечина...

¹ Кило – около сто оки зърно.

Тръпко впрегна коня в двукolkата още в тъмни зори. Притича да изпрати гостите си Йоан Глаушев:

— Ти, внучко, сè не искаш да постоиш повеке у нас...

— По работа съм тръгнал, стрико Йоане. Не е сега време за гости.

Йоан въздъхна. Наистина не беше време за гости. Кехайте и поляците още не бяха станали от сън, а щом станат — ще се нахвърлят върху селяните като бесни кучета: ще гонят, ще бият, ще мъчат, ще търсят откраднатото жито. Така ще бъде днес по цяло Гранче и не беше време за гости.

Лазар Глаушев развърза кесията и пусна в шепата на Йоан една златна лира:

— Това капаро за твоето жито, което ще ми донесеш. А ето тука още — и той наброи в шепата му половинки и цели лири. — Ще гадеш на сички, които ще ми донесат пшеница или ръж, или ячмен, или какво да е зърно; ще гадеш кому половина, кому по цела лира, да се знай, пък като ми донесат житото в града, секи ще си получи колкото му се пада по най-сгодна пазарска цена. Ама да не се бави никои повеке от две недели! Преди панаура.

— Знам, внучко. Нели ние с тебе секоя година... Е, да си жив!

На изток изгряваше зора — бледо сияние по безоблачно небе, когато Лазар и Тръпко напуснаха Гранче, Лазар все погръпваше поводите, но конят и сега не искаше да ускори своя обикновен ход.

— Дий, кранто!

Глаушев не искаше да го заварят в селото бейовите кехаи — боеше се той да ги срещне днес. И му беше срамно, че трябваше да бяга набързо от Гранче. Той изрече мислите си гласно:

— Сè в страх... Ето и ние с тебе, Тръпко, като крадци. Бягаме.

— Ще бегаме, как нема да бегаме — засмя се Тръпко. — Аз и на моите роднини не можах да се обадя. Днеска в Гранче мечка ще играй. — И току догаде сърдито: — А ме като слепи, селяците! Подкараха ги клите още по месечина. Да дигнат по една тояга, па...

— Не са само клите и поляците, Тръпко.

— Не са! Ами и бея по главата!

— Ех, Тръпко...

Тоя ден те минаха през четири села. Лазар не влизаше по бейските кули да купува жито, а търсеше селяните. Да вземат те най-напред по някоя пара. Беят ще донесе житото направо на пазара, ще доведе купувачи и при хамбарите си, а селянинът трябва да се крие, да обикаля по странични пътища, да минава незабелязано из града с колата си. И ако го уловят Брашнаровци или други някои от житарите в града, ще искат да му вземат житото едва ли не без пари. Лазар Глаушев и Андрея Бенков сами ходеха по селата и селяните ги чакаха всяка година по вършитба, гледаха на тях да продадат житото си и го продаваха на добра цена, както ще се изравни цената на пазара. Глаушев и Бенков имаха по всички села из полето свои люде. Лазар и сега ходеше от село на село, раздаваше по малко пари срещу закупеното жито и продължаваше по пътя си. След ден или два, след една седмица ще започнат да се измъкват по тъмно коли, натоварени с пълни вреци, закрити със слама или сено, ще скърцат плачливо с ненамазаните си колела по неутъпкани пътища и пътеки, ще ги теглят през межди и долища дребните воловци с разтуптени хълбоци. Ще влязат в града със страх, ще се спрат пред портата на Глаушевици или Бенковци и набързо ще оставят товара си, а оттам Лазар и Андрея пренасяха в дюкяна си пшеница, ръж, ячмен, овес, царевица, колкото им беше нужно. Някои от селяните имаха и свои нивици, но и те пренасяха със страх и трепет зърното, което отделяха за пазара — да не ги срещне ага или кехая и да рече:

— Мое е. Откраднал си го!

На шестия ден Лазар и Тръпко влязоха в село Сърпец. То беше собственост на битолски бей, свършили бяха вече и тук с вършишбата. Селяните забелязаха отдалеко двуколката на Глаушев, посреднаха го неколцина край селото и го въведоха в един близък двор. Весели бяха тоя път селяците и радостни – позакрили бяха повече жито, някои обещаха на Лазар по десет, та и го двайсет кила. А и в Сърпец имаше неколцина с по малко своя земя. Раздаде и тук Лазар по някоя пара – да се знай, че житото е купено, сетне те с Тръпко ядеха мека селска баница с овче кисело мляко. На обед стана дума за Атанас Кривиот. Попита за него Лазар, беше му стар познайник, а не дойде той с другите селяни от Сърпец да му продава жито.

– Болен е – рече един от селяните.

– Болен е – обади се друг. – Удари го Арап ага с куршум!

Стана Лазар от трапезата и отиде да види приятеля си. Атанас Кривиот лежеше по гръб на розозка вън, пред вратата на сиромашката си къща. Казал бе да го изнесат на двора – не можеше да трае вътре, на затворено, от силен огън. Още като влезе в двора му, Лазар чу как стенеше той от мъка. Тръгнал бе с Лазара и Тръпко, също и неколцина от селяните, но Атанас като че ли не ги усети, когато се спряха край него. Лежеше той с разперени ръце, лявата му нога, която беше саката още от детските му години, люшнала се бе някак встрани, главата му – едра, тълеста, лежеше на ниска тъкана възглавница и червеникавата му брада, небръсната от много дни, стърчеше нагоре, виждаха се едрите кости по лицето му, изпито беше то и бледо, а очите му, извърнати, гледаха високото ведро небе. На разголените му гърди – и те с ребра като шини, – между беззните пазви на кошулята му, се виждаше груба, зацапана превръзка с потъмнели кървави петна по нея. Той дишаше тежко, с полуотворени уста и час по час дъхът му преминаваше в болезнен стон. Лазар го погледа някое време, но никак не се уплаши за приятеля си, макар Атанас да леже-

ше отпуснат на земята и да стенеше мъчително. Силен изглеждаше той и сега, проснат на земята с кривата си нога, с тая кървава превръзка на гърдите – силен и целият от едри, здрави кости. Лазар от сърце му рече:

– Не бой се, Атанасе... Ще ти мине.

– Вода... – раздвижи пресъхнали, напукани бели устни раненият.

– Е, потрай. Не е хубаво да пиеш сега много вода – рече Лазар.

Атанас изви към него очи и погледът му отеднаж се съживи, избистри се:

– Ти... пак ли си дошъл... за жито? Ех, аз...

– Не бой се, Атанасе. Аз тебе нема да те оставя.

– Виж там со жената... тя знай...

Атанасица като че ли тъкмо това бе чакала, показва се на вратата. Лазар не беше я виждал досега и спря върху нея поглед изненадан. Тя беше на възрастта на мъжа си – около тридесетгодишна – и в селската си руба изглеждаше като преоблечена гражданка – толкова бяло и чисто, нежно закръглено беше лицето ѝ, с големи, живи черни очи, които гледаха умно и приветливо изпод придръпнатата напред селска кърпа. Тя се приближи леко, плавно на малките си боси нозе и рече с наведени очи:

– Само вода иска. А рекоха да не му давам много вода.

Лазар попита младата селянка:

– Имате ли жито за продаване?

– Имаме няколко кила.

Лазар ѝ подаде две лири:

– Ще го донесе кой от вашите люде и тогава ще го премерим. Е, хайде, Атанасе, с богом. Не бой се, брате, ще мине. И аз едно време тъй, дванайсет дни се мъчих ни жив, ни умрял.

Като излязоха от двора на Атанаса, един от селяните побутна Лазара с лакът, поприведе се към него:

– Заради жена му го удари мръсният. Тука, в двора му. Атанас, нели го знайш, с ръце го изхвърли от къщата си, а

той с пицола в гърдите. Не легна Атанас дори до вечерта, ама после рече: „Дошо ми е.“ А оня пес, Арап ага, пак се навърта около къщата му. Боим се да не му влезне пак некой ден. Вардиме ги ние, не ги оставяме сами, ама, знайш ли, турска сила. Ще ти влезе с оръжие.

– Кои го лекува? – попита Лазар.

– Имаме тук един старец. Ама щом оживе досега, може и да преболей.

Веднага след пладне Лазар и Тръпко тръгнаха с двуколката за други села, сега вече отпътък шосето за Битоля. Беше горещ ден и тъкмо по най-горещите часове, та Лазар извади чиста носна кърпа и я сложи на главата си под феса, да му пази сянка. Попогледна го Тръпко отстрани – би искал и той да си сложи кърпа на главата, види се, така беше по градски, но нямаше носна кърпа. Мълчаливо се полюляваха те върху твърдата седалка. Лазар пак се бе замислил за селските люде, пред очите му беше все Атанас Кривиот, жена му, Хайредин Арап ага, та забравяше дори да подгръпне поводите. По едно време Тръпко го сбута с лакът:

– Турци.

Лазар се сепна, подигна очи: по пътя пред тях, отпътък един завой, бяха се задали шестима турци на коне. Арап ага! – мина през ума на Лазара и бърза тръпка прониза тялото му. Той не сваляше очи от шестимата конници и чу гласа на Тръпко като ехо на собствените си мисли:

– Арап ага е. Ето ти сега среща!

Лазар се огледа – от двете страни на пътя се издигаха невысоки брегове и къде би могъл да избяга, да се скрие човек тук, из полето, а шестимата конници не бяха ни на двеста стъпки. Срещата беше неизбежна. Лазар забеляза как бе побеляло лицето на Тръпко, но неговото изглеждаше още по-бяло под шарената му носна кърпа. И не се решаваха да заговори, за да не го издаде гласът му. Най-сетне каза:

– Ще гледаме да минем така, ама... И нема да слизаш

от колата, чу ли? Ще ни сгаят с конете си, ако слезнем. Подигни се малко, подигни се...

Той се приподигна и сам, бръкна с ръка под капака на седалката, извади револвера и бързо, незабелязано го мушна в пазвата си.

– Това нещо в пазвата се носи – рече тихо Тръпко. – Да ти е секога подръка...

– Тежи. Пък си рекох, може и да не ни е нужен...

Лазар виждаше как треперева ръцете му. До него Тръпко седеше като вкаменен, пребледнялото му лице беше изопнато, не трепваше той и с очи. Сега Лазар го побутна с лакът:

– Чуваш ли... Каквото и да става, от колата нема да слизаме. Да не земеш да скачаи! И не бой се, може и нищо да не стане.

Тръпко не се помръдна и като че ли каза на себе си:

– Ще изпия кръвчицата барем на един, па... Само ако...

– Ама ти немой... Само ако стане нужда. Е, Бог да помага...

Турците бяха вече близу.

– Продумаха си нещо – рече тихо Тръпко. – Познаха ни.

Лазар се изкашля пресилено.

Срещата стана тъкмо на завоя. Лазар и Тръпко гледаха пред себе си, като че ли нищо не забелязваха, и Лазар усърдно дърпаше поводите, да отклони коня по дясната страна на пътя. Двама от конниците – Хайредин Арап ага и още един от другарите му – вече отминаваха двуколката, ала точно пред нея се изпречиха другите четирима, та конят от колата дори блъсна едрата си глава в гърдите на един от турските коне. И се чу гласът на Кючук Кагри:

– Полека, бре! Щегазиш, бре!

Той цял бе се изкривил на коня си, та и гребното му лице бе се събрчило в злорада усмивка, но очите му гледаха вътречени и мътни.

– Нема да те сгая... – продума Лазар и чакаше да се

гръпне турчинът от пътя му, приподигнал двете си ръце с поводите.

Тогава се обади Хайредин Арап ага, застанал с коня си край колата:

— А бре... Ти пак ли си тръгнал да бунуш селяните! — И турчинът го изпсува гнусно на турски.

Лазар го погледна и чувстваше как бие сърцето му в гърлото, но вече не от страх. Гласът му изхриптя:

— По работа съм тръгнал, Хайредин ага.

Недалеко оттук — нататък, където започваше завоят, пътят хлътваше в дълбок дол. Тъкмо в тоя миг оттам се зададоха други четирима конници, които яздеха бързо, а около тях припкаха няколко ловджийски кучета. Лазар и не ги забеляза, той следеше зорко неспокойната дясна ръка на Арап ага, както беше увиснала край седлото му — малка и черна, дори синкава; с другата ръка турчинът държеше юздата на коня си. Изеднаж той дигна колебливо свободната си ръка и я сложи върху дръжката на револвера в силяхлъка си. Лазар пусна поводите и скочи в колата, след него и Тръпко.

— Що, бре, що, бре! — опули черните си очи Арап ага, разтегна презрително дебелия си модри бърни. — Що рипаш такъв...

Довтасаха и другите четирима конници, лавна куче. Лазар се обърна бързо — нова опасност ли бе дошла! — но видя на пътя Кемал бей, господаря на село Койнево, което се виждаше оттамък Сърпец. Бейт едва-що бе задържал ата си, който дълбаеше с копита в праха и клатеше малката си суха глава, а досам него бе застанал също на хубав кон Таки Брашноров и току му прошепна нещо. Бейт кимна. Заг тях столка също на коне други двама турци, видя се, люде на бей, по седлата им висяха убити птици и два заека — те и четиримата носеха отпреди, в скутовете си, ловджийски пушки. Лазар чу гласа на бей, който каза на турски:

— Остави, Хайредин ага, остави. Хайде с нас. Ще обядваме заедно.

И той отпусна юздата на ата си, който заситни по пътя нататък. Редом с него подкара коня си и Таки Брашноров, дигнал горделиво глава, и нищо се обърна да погледне Лазара. Отминаха те, следвани от двамата слуги на бей, изтупотиха с конете си след тях и другите шестима турци. Погледна Лазар — пътят пред него беше свободен, и току се отпусна върху седалката. Седна мълчаливо до него и Тръпко.

— Гледай ти... — продума глухо Лазар. — Може Таки Брашноров да ни спаси...

— Аха! Той... на бега! Рече му нещо, видех.

Лазар посегна с все още разтреперани ръце към поводите:

— Ако ни е сторил такова добро — добро и него да стигне! Що, християни сме най-после! Дий...

Конят тръгна с обикновения си ход, сякаш никога не бе и спирал. Минаха завоя и приближаваха да се спуснат в дълбокия дол, когато се чу заг тях вик и глух тропот на конски копита. Тръпко се извърна:

— Пак удар! Двама.

Погледна през рамото си и Лазар. Другите турци бяха изчезнали по посока на Сърпец, но двама от тях тичаха насам с конете си. Пак се чу вик.

— Нема да ги чакаме — рече бързо Лазар. — Не удар за добро.

Той задърпа поводите бързо, нетърпеливо, ала конят не променяше своя равномерен ход. Завика и Тръпко, замаха с ръце:

— Дий, пусто! Дий...

Той удари с длан коня по задницата, посегна за камшика и започна да удря безмилостно. Конят само поприсвишваше задницата си, но продължаваше да тика все тъй равномерно, да поклаща глава, сякаш глух и спял за виковете и ударите на двамата мъже в колата.

Навялязоха в дола. Беше доста широк, обрасъл бе тук и там с храсти, с къпини и шипки от двете страни на пътя,

който извиваше надолу, в дъното на гола се виждаше гървено мостче.

— Да скачаме! — рече Трънко. — Ще се скрием някъде...

— Ще ни настигнат с конете. Къде ще се скриеш тука!

Тогава се чу нов вик, сякаш над главите им:

— Стойте бре, керати! Чакайте, бре!

Двамата конници бяха излезли над самия гол. Лазар не преставаше да дърпа поводите. Тежката двуколка се подрусваше и се люшкеше надолу по неравния път. Някъде подрънкваха хлопатари, но не се виждаше наоколо никакъв друг човек.

Екна изстрел. Още същия миг над главите на двамата пътници бръмна тежък, едър кушум. Още еднаж. Поприбедоха се те и двамата в колата, Лазар се поизвърна да погледне — двамата конници, след като бяха изгърмели пушките си, сега дърпаха юздите на конете си, да настигнат колата.

— Дръж! — хвърли поводите Лазар в ръцете на Трънко и се обърна присвит върху седалката, измъкна револвера от пазвата си.

Чу се гърмеж и сякаш по цялото долище, големият тежък револвер отскочи в ръката на Лазар — той за пръв път стреляше с него. Стисна го по-здраво в ръката си и гърмна още еднаж. Турците горе сега дърпнаха още по-силно юздите на конете си, за да ги задържат по нанадолницето и току спряха там и двамата. Колата изтropicи по гървено мостче и скоро се скри зад един близък завой. Като излязоха на другия бряг на гола, двамата пътници видяха как турците се връщаха с конете си по пътя за Сърпец.

Не след много време пътниците стигнаха до битолското шосе. Лазар спря колата. Междуселският път пресичаше шосето и продължаваше да криволичи оттамък. По цялото поле и отвъд шосето се виждаха разхвърляни тук и там тъмни купчини от селски къщи, белееха се край тях господарски кули. Лазар въздъхна:

— Хайрегин Арап ага е сега тука цар и господар... Нема да ни изпусне, ако ни срещне още еднаж.

Той дърпна повода и конят зави по шосето за Преспа.

VIII

Тая година на панаира в Преспа пристигнаха и двама руснаци. Пред тяхната сергия се трупаха повече народ, отколкото навсякъде другаде. И колкото искаха люде да видят стоката им, много повече искаха да видят тях самите. Бяха млади — по на тридесет, тридесет и пет години. Чуваха ги люде как се наричаха помежду си, та запомниха имената им: Николай Никитич и Иля Андреевич. Някои се връщаха по два и по три пъти да ги погледат, да ги послушат. Николай Никитич беше тъкмо руски човек, както си мислеха преспанци и другите панаирджии: едър, с плещи четири педи широки, главата според тялото му, голяма, кръгла, с дълги тъмноруси коси; той гледаше със светлосините си очи някак втренчено, като че ли се готвеше да попита нещо; дебелите му вежди бяха едва-едва присвити и погледът му би изглеждал строг, да не беше лицето му така широко, някак по детски розово, а под дългите му, гъсти мустаци се спотайваше усмивка. Той се смееше с цяло гърло, кънтяха широките му гърди и гласът му беше гръмлив, пътен, чуваше се надалеко. Никитич изглеждаше с няколко години по-стар от Иля Андреевич. Те и двамата бяха еднакво облечени — с рубашки, с широки панталони, мушнати в юфтени ботуши, — но Иля Андреевич някак се губеше в това руско облекло и би му приличало повече калугерско расо. Времето по тия места беше още горещо, а те и двамата носеха черни кожени калпаци и тясното бледо лице на Иля Андреевич изглеждаше още по-бледо. Той също имаше дълги коси, но почти черни и лъскави, имаше неголяма, доста рядка брада, тъмните му очи гледаха тъжно, замислено и такъв беше Андреевич — тих човек, мълчалив.

Още през първите два-три дни целият град научи две техни думи: харашо и братушка. Николай Никитич постоянно повтаряше с гръмливия си глас:

— Ну... Харашо, братушка!

Преспанци и целият панаур от него научи тия руски думи.

Руснаците докараха на панаура две бички с шарени гървени вагончета, по-големи и по-малки, разни други гървени вещи, работени на струг, разни кръстове — от стъкло, от липа, от абанос, икони всякакви и от всякакви големина, печатани с ярки бои на корава хартия и на гърба им — житието и подвизите на светицата, тропарът му и все на руски език; продаваха те и всякакви църковни книги с хубави подвързии и без подвързии, печатани на бяла хартия и пак на руски език. Купувачът ще посочи какво иска да вземе, а Николай Никитич ще рече с гръмливия си глас:

— Харашо, братушка!

И казва цената — малко по-иначе, но се разбира, а което не се разбира — той го показва с дългите си, дебели пръсти. На алениците му устни трепти усмивка и пак ще каже на друг някой купувач:

— Ну, харашо, братушка!

Откакто започна панаурът, из чаршията ходеше всеки ден чаушът Шериф ага с други двама заптии — да пазят ред. Тоя път на панаура имаше и други чужденци, дошли от далечни, чужди места — италианци, немци, гърци от Гърция, но чаушът Шериф ага не се спря пред никогом от тях да търси тескере, а се спря тъкмо пред двамата руснаци.

— Тескере, тескере! — повтаряше той и с уста, и с очи, и с ръце, та пискюлът на феса му се размахваше на всички страни.

А Николай Никитич и на него каза:

— Харашо, братушка.

Сега бяха се събрали още повече люде пред сергията на руснаците — да видят какво ще стане — и един от тях услужливо подказа, като посочи с глава отминалия чауш:

— Той е турчин.

— Знааю — махна нехайно с ръка Николай Никитич.

Другият, Иля Андреевич, рядко ще пророни по някоя дума, но той като че ли по-добре разбираше езика на тукашните люде и никога не сбъркваше, когато връщаше пари или трябваше да подаде някой предмет, поискан от купувачите. Още през първите два дни той на няколко пъти остави Николая Никитича сам на сергията и тръгна да ходи насам-натам из чаршията, като се спираше често да погледа, да послуша. Беше, види се, любозителен човек и не жалеше много парите — купи някоя вещи, които по тия места се смятаха за най-обикновени: едно малко кантарче с топуз, едно склопито ножче, един чифт шарени вълнени чорапи, един шарен капаклия сахан, една малка пита мазен афион, няколко вида тютюн и други някоя такива неща, които сигурно му се виждаха любозителни и кой знай дали биха му влезли в работа.

Още на втория ден пред сергията на руснаците се спря и Райко Вардарски. Той разгледа книгите, които бяха наредени там, сетне погладри брадата си и попита бавно, различено, боеше се, изглежда, дали ще го разберат руснаците:

— Немате ли вие други руски книги?

Николай Никитич се извърна към Иля Андреевич и чакаше той да отговори. Иля Андреевич поглежда с тъжните си очи необикновения купувач и тихо попита:

— Какви други книги бихте желали вие?

— Наука. И за прочит книги.

— Нямаме — отговори Андреевич, но сетне попита: — А вие четете ли руски?

Вардарски пооправи превръзката на окото си:

— Разбирам по малко...

Андреевич не сваляше замисления си поглед от него и пак тихо рече:

— Аз ще ви дам една моя, собствена книга. Прочетете от нея, докато сме тук. — Той като че ли също се боеше, че

Вардарски няма да го разбере, та продължи и повтори: – Можете да я задържите три-четири дни, ние ще останем тук още три-четири дни, а може и повече. – Той посегна към една кожена чанта, порови там с бледите си, тънки ръце и извади неголямо томче, подвързано с кафява кожа: – Заповядайте.

Вардарски взе книгата, разтвори я, прочете на първата страница: „А. С. Пушкин. Полтава. Борис Годунов.“ И така, с поглед в книгата, рече:

– Пушкин. Велик руски книжовник. Чел съм, чел съм...

– Да, да – повтори след него Иля Андреевич. – Велик руски поет.

Вардарски притисна книгата на гърдите си, кимна живо:

– Благодарен съм ви много!

– Ну... моля. Щом и двамата сме приятели на хубавата книга...

Вардарски отеднаж попита:

– Ами вие къде сте настанени, къде сте на квартира?

– В някакъв хан. В двора на един хан.

– В двора!

– Даа... – и Иля Андреевич едва-едва се усмихна с тънките си устни: – Има там две наши брочки... в тях спим. В нашите брочки.

– Така не може! – викна Вардарски, и той с гръмливия си глас, та дори и Николай Никитич го погледна с любопитство. – Аз ще ви намеря по-хубава квартира. Ще дойдете при мене, в моята квартира!

– Но ние имаме коли, коне...

– Има место и за тях.

Вечерта, по тъмно, Вардарски заведе двамата руснаци в квартирата си, заедно с колите им, със стоката им. Радостно възбуден, нетърпелив, щедър, той дигна на крак всички там – и хазаите си, които едва-що бяха се прибрали от панаира, и селското семейство, което живееше също там (омъжена сестра на Трълко Велев с мъжа си и децата

си), прибра се и Трълко, притичаха на помощ и няколко съседки. Вардарски надонесе мяса, риба, тазгодишни пилета, ракия, вино и всичко, що можа да се намери за ядене и пиене, натрупа там, като да се готвеше за сватба. Надойдоха и много други люде от махалата, та дори и Ташка Утката се показа на вратника си – всички искаха да погледат, да се порадват и поначудят на двамата руснаци. После, когато сложиха трапезата на малкото чардаче, седнаха там и мнозина от съседите и не толкова от стървотия, а повече от радост – да седнат на една трапеза с руски люде. Там беше непрекъснато и Трълко, на крак и той през цялото време – прибра двете брочки на сгодно място, поизчисти конете, напои ги, даде им сено, помогна на двамата гости да се умият на кладенеца. Като седна и той на общата трапеза, сякаш не се сеицаше да сложи залък в устата си и не сваляше очи от руските люде. Като видя Николай Никитич мъничките ракиени чаши на трапезата, учуди се на тия орехови черупчици и помоли да му супят ракия във водна чаша. Чукна се той най-напред с Вардарски, но после протегна чашата си към Трълко:

– Ну, маладец... къде е твоята чаша?

Трълко се чукна с него с разтуптяно сърце, а после наскачаха всички да се чукаат с веселия русин:

– Наздрабе, братушка! Харашо, братушка...

Николай Никитич привлечаше погледите на всички. Едър и силен, какъвто беше, той също ядеше и пиеше юнашки, а смехът му, широк и звучен, се чуваше надалеко. Гледаха го людете наоколо и си мислеха със спотаен копнеж: ето истински руснак! Да размаха сабя, не ще устои ни един поганец срещу него, ни самият султан. Ех, Господи, смили се над поругания християнски народ!

Тих, кротък беше и сега Иля Андреевич, но и неговите тъжни очи се развеселиха сред толкова радост и обич. До него седеше Вардарски и те дълго говориха за наука и книги, говориха и за много други неща – Иля Андреевич беше любопитен човек, за какво ли не попита и разпита Вардарс-

ки и другите люде на трапезата, пък и сам разказа едно и друго за своята далечна родина.

Николай Никитич изпи още една водна чаша с ракия и я чукна празна на ниската софра. И на това му се чудеха людетe наоколо, че пиеше ракия и във време на вечерята, а по тия места ракия се пиеше само преди ядене. После той се попригръпна, ниското столче изскърца под великанското му тяло, пооглади Никитич дългите си мустаки, пое издълбоко въздух с притворени очи и запя изтихо през нос. Людетe наоколо се умълчаха. Тогава Никитич гръпна едрата си глава назад, та косите му легнаха чак на гърба, и се разля нашироко мощен глас – кълтияц издълбоко, пълтен, мина стремителен през съгстилата се наоколо тишина и полетя далеко-далеко над притихналия град, може би чак до звездите горе, навесили се ниско над земята, ярки, пламтящи във веграта септемврийска нощ. Той хубав, чист глас ту се връщаше притихнал, укротен, пълен с копнеж и страст, ту се понасяше отново с голяма сила, свободен, преодоляващ всякакви презгради, нашироко и надалеко, до безкрай. Мнозина на трапезата бяха навели очи и слушаха със спотаен дъх – песента бе грабнала мислите им, отлетели бяха те с нея и накъде?... Може би далеко там, по непознатата, велика земя на дядо Иван. Когато Николай Никитич млъкна и от всички страни нахлу разлюляната тишина, чука се тук много въздишки, но повече от радост, макар неизпитана докрай.

Николай Никитич пъ още, но най-сетне разпери ръце срещу своите сътрапезници:

– Ну... попейте и вие, братя! Да чуем и някоя ваша песен.

Тогава стана Вардарски и донесе тамбурата си. Той гръпна няколко пъти с жилавата черешова коричка, разпляха се наоколо и се стопиха бързо в настаналата тишина няколко еднообразни, меки, нежни звуци. И Вардарски като че ли забрави тамбурата в скута си. Сключиха се скръбно

тъмните му вежди, а окомото му преди това още се обля във влага и той викна, та запя:

Върни се, Тане, чендо на майка,
коньот ти цвили, не ъе на арно...

Когато млъкна Вардарски, някои от людетe там плачеха. Николай Никитич седеше загледал пред себе си и може би чакаше песента да продължи още. Обърна се Иля Андреевич към Вардарски и му рече тихо:

– Тъжна песен... – Сетне кимна с глава живо и добави: – Но хубава, много хубава!

Обади се и Николай Никитич, както беше загледал пред себе си:

– Хубава... И като че ли разказва нещо, говори. И с мелодия, и с думи... О, хубава!

И току махна той широко с ръка в буен порив, запя отново, екна гласът му пак, с още по-голяма сила.

Не заспа до късно през нощта тая тиха иначе, бедняшка махала на Преспа.

Двамата руснаци останаха в Преспа още четири дни – не дочакаха края на панаура, макар стоката и да не беше съвсем разпродадена.

– Останете още – каза им Вардарски. – Да си разпродадете поне стоката.

– Ще я разпродадем, ще я разпродадем – отвърна Николай Никитич. – Нали ще се спираме тук-там из пътя... Дълъг е нашият път.

Те бяха минали по Дунава до Свищов и оттам – през София, Ниш, Куманово, Скопие, Велес, Прилеп, Битоля, а сега тръбваше да се върнат пак в Битоля и оттам – през Лерин, Воден, Енидже Вардар и през Солун – за Атон. Тръгнаха по търговия из тия места в турската империя

и като благочестиви, православни християни те нямаше, разбира се, да отминат светия полуостров в Македония. Те, впрочем, не казаха никому къде бяха минали и къде щяха да минат, пък и никой в Преспа не ги попита. Само Тръпко Велев мислеше за дългия им път и беше като в треска през тия няколко дни. Ставаше рано сутрин да се погрижи за конете им – нали и той живееше там, в къщата на Аце Кутрев, със семейството на омъжената си сестра, – а вечер бързаше от дюкяна да им помогне да приберат стоката си, да се приберат в квартирата си. Щом се научи, че вече си тръгват, реши се той и каза на Николай Никитич, а гласът му едвам се процеди през стиснатото, пресъхнало гърло:

– Вземете и мене с вас...

– Що? Що каза?

– Да дойда и аз сo вас, в Русия.

– О, братко мой, о, братко мой! Но какво ще търсиш в Русия!

– Там е хубаво. Там... харашо.

– Даа... Хубаво е там.

– Тука има турци... лоши турци.

– Но ти... бий лошите турци!

Тръпко навее глава, идеше му да заплаче. Погледа го Николай Никитич, сложи ръка на рамото му. Тръпко беше пъргав, работлив момък, досетлив, грижил се бе добре за тях през тия няколко дни, а ето сега – готов беше да заплаче за Русия. Разчувства се Николай Никитич, дожаля му за младия човек. Стисна, разтърси той рамото му, сякаш да го накара да се разбуди, да се съвземе, и рече:

– Няма по-хубаво нещо от родината, млади човече, от родната земя!

По своему разбра думите му Тръпко и отговори с бликнала надежда в гласа си:

– Аз немам никакви роднини тук, ни баща, ни майка, само сестра ми, но тя е омъжена...

Погледа го пак Никитич, разнежи се от погледа му – влажен, пълен с надежда.

– Ще поговоря с другаря си за тебе – каза той най-сетне.

Учителят Вардарски сложи богата трапеза за двамата си гости и през последната нощ. Той покани моя път и Лазар Глаушев с Ния, и Андрея Бенков, покани и учителката Руменова. Надойдоха и моя път съседи и може би повече, отколкото на първата гощавка – да погледат и да послушат още еднаж руските люде. Но сега никой не дойде с празни ръце – всеки донесе или баница, или топла погача от чисто брашно, или печена кокошка, или чифт шарени преспански чорапи, или везана кърпа. Трепереше и буботеше развълнуван гласът на Никитич, ще презърне той няко-го, ще стисне другиму ръката.

– Добрые люди! Милые люди! Братья...

Напълниха се три големи синии – човек до човек, а някои насядаха и направо на чардака, чак на стъпалата му. Ядене и пиене имаше за всички. Поканиха Ния Глаушева да седне между двамата далечни гости, а те не можеха да се нагледат на хубостта ѝ. Бледо беше лицето ѝ, косите ѝ, дигнати на буфанто, с тежък кок на тила, изглеждаха още по-черни, погледът ѝ, забулен в дългите мигли, тежеше от душевна умора и скръб, но устните ѝ се усмихваха от любовност към двамата гости, от почит към трапезата. Те двамата не знаеха как да ѝ угодят, ту единият от едната ѝ страна, ту другият от другата страна – Иля Андреевич се посъживи, посепна се, а Николай Никитич не викаше вече тъй гръмко, не ширеше ръце, не изпиваше наеднаж големи чаши ракия. Насреща им седеше Вардарски. Той не погледна нито еднаж Ния, докато седяха на трапезата – да не забележи някой между толкова люде, че я гледа, боеше се той от собствения си поглед. Но беше сита и пресита душата му, щом Ния беше толкова близу и той чуваше гласа ѝ, тихия ѝ смях.

Ала колкото бяха двамата далечни гости очаровани и възхитени от хубостта на Ния Глаушева, те още повече се зарадваха, когато дойде Иванка Руменова и заговори с тях

на родния им език. Доведе я Андрея Бенков, поканиха я да седне от другата страна на Иля Андреевич. Макар да беше той по-тих, по-мълчалив и да изглеждаше по-млад от другаря си, забелязали бяха всички, че Николай Никитич се отнасяше към него по-почтително, питаше го за всичко и нищо не вършеше без негово съгласие. Е, нека седне учителката до него – той е може би по-учен, по-богат, по-важен от другаря си, и всички се раздвижиха да ѝ сторят място до Иля Андреевич. А тя изеднаж като че ли се поуплаши, позамисли се, умълча се и току поглеждаше с бързи втренчени погледи съседа си. Той се обръщаше и към нея, както към другата си съседка, дори по-често към нея, най-сетне и тя се съживи, развесели се, забрави внезапната си уплаха. Все ѝ се обаждаше и Николай Никитич, както стърчеше над всички, през главата на Ния и Андреевича, сякаш не можеше да се насити да говори с нея на руски. И това ѝ каза:

– Знаете ли... като ви чух, като че ли отеднаж се намерих в Русия... Такава радост. Ех ти, матушка Русия!...

Весело беше и тоя път на чардака на Аце Кутрев. И докато всеки беше записан със своите съседни на трапезата – да си поговори, да се посмее, Иванка Руменова току се поприведе към Иля Андреевич и тихо го попита на руски, без да го погледне:

– Павел Сергеевич... как сте попаднали тук?!

Иля Андреевич отговори по същия начин – тихо, едва чуто:

– Нямате ли грешка?

– Нямам грешка...

– Да, госпожице Руменова, светът не е много широк, щом ние с вас се срещаме пак. Но за това ще си поговорим после, насаме – и той се обърна към нея с многозначителен поглед: – Разбирате ли? Тук никой нищо не знае за мене.

Тя улови погледа му и кимна леко:

– Да. Но, извинете, не мога да се сдържам... само за Тая... Как е тя?

– Добре е. Омъжи се. А вие?

– Не. Аз още не. Учителствам.

– Вярвам, че сте щастлива. Нали за това мечтаехте: да станете учителка?

– Да. Доволна съм.

Сетне те започнаха друг разговор. Веселбата на трапезата ставаше все по-шумна, започнаха и песни. Иля Андреевич (Павел Сергеевич) не забравяше и другата си съседка – Ния, не забравяше и другите си сътрапезници. Веселеше се заедно с всички други и Иванка Руменова, отговаряше, когато я питаха нещо, усмихваше се приветливо, поднасяше на Андрея Бенков срещу нея някое по-вкусно късче – знаеше тя, че Андрея се стеснява да си вземе сам. Но през всичкото време мисълта ѝ летеше към далечна Русия, в паметта ѝ оживяваха един след друг незабравими, пък и забравени вече спомени...

Последните си две години в Русия тя прекара не като затворена пансионерка, а живееше в отделна квартира като свободна гражданка заедно с други две български девойки, които следваха в същата гимназия в Киев. Тяхната ученическа квартира бе станала постоянно свърталище на българските младежи, които следваха по това време в разни киевски учебни заведения. В квартирата им идваха и руски младежи и най-често от всички нейната съученичка Татяна Сергеевна. През един снежен декемврийски ден – спомняше си и сега Руменова – Тая доведе в квартирата ѝ своя по-стар брат, същия този Павел Сергеевич, доста спретнат, но меланхоличен поручик с тънки, черни мустачки, които бе пуснал някак по старчески да растат на воля. Тогава той нямаше брада, но тая рядка брадица и дългите коси не можеха да променят чистата, сякаш прозрачна бледост на тясното му лице, изразът на погледа му оставаше все тъй съсредоточен и тъжен, същото беше и широкото, гладко чело. Руменова позна веднага младия руски офицер. Още при първото си посещение в квартирата ѝ в Киев той бе казал, че иска да учи български език. Помагаша му всички там, а Павел Сергеевич беше усърден ученик. Още тогава,

види се, той се е готвил за това свое пътуване.

Малко преди полунощ станаха всички от трапезата. Време беше за почивка и сън. Двамата руски гости тръгнаха на дълъг път рано на другата сутрин. Иванка Руменова и Павел Сергеевич тръгнаха заедно през двора и поизоста- наха след другите гости, които се разотиха. Павел Сергеевич каза тихо:

— Аз съм тук по служба, госпожице Руменова.

— Не се ли боите, че ще ви открият турците?

— Не много. Ние сме пътуващи търговци с най-редов- ни документи. Освен това в Цариград има руски пълномош- ник, който влиза направо при султана и се грижи за руски- те поданици в Турция. Разбира се, ние се пазим да не дава- ме повод за подозрения, но и тук сме под покровителството на могъща Русия. Видях аз колко много се боят турците от нея.

— А видяхте ли пък ние, българите, колко я обичаме?

— Да, госпожице Руменова! Видях аз колко много любов има във вашия народ към моята родина. И ще кажа именно това най-напред, дето е нужно, и на всички там, да знаят всички за тая голяма обич. Но, моля ви, тук никога да не знае, че сте ме познали, дори и най-близкият ви човек.

— Никога няма да узнае.

— А може и пак да се видим и без да става нужда да се крием, че се познаваме отдавна.

— О...

Той ѝ подаде ръка. Стигнаха бяха до вратника, а на улицата вън бяха се спрели и ги чакаха съпрузите Глаушев- ци, Андрея Бенков, Вардарски и Николай Никитич, който раз- правяше нещо оживено, та цялата улица ехтеше от могъ- щия му глас. Павел Сергеевич каза на учителката все тъй тихо:

— След два или три месеца, когато ние с моя другар ще сме много далече оттук, кажете на вашите най-близки лю- де, които заслужават доверие, че след три или четири годи- ни, така мисля аз, Русия ще воюва с Турция. Кажете им, за

да се радват. Сбогом, госпожице Руменова!

— Сбогом, Павел Сергеевич... — И гласът на Руменова потрепера: — Благодаря ви, благодаря ви за голямото дове- рие и... за голямата радост! Поздравете Тая. Много, мно- го! Не съм я забравила, милата...

В утихналата къща на Аце Кутрев двама души не миг- наха през цялата нощ: Вардарски и Трънко Велев. И двама- та бяха легнали вън. Вардарски бе отстъпил стаята си на руските си гости и през тия няколко нощи спеше на чарда- ка, а Трънко през цялото лято спа под един навес до стая- та на сестра си.

Ния Глаушева прогони съня от очите на Вардарски. Това ставаше често с него, когато се случеше да я види, да бъде близо до нея. А тая нощ той и поплака в тъмнината; плачеше и със сляпото си око, намокри се превръзката му, та я захвърли. Нямаше от кого да се бои в нощната тъм- нина, че ще види грозната гупка на изваденото око, че ще види съзидателите му. Той ги остави да текат, да текат — ня- маше от кого да се крие в тъмнината. Той плака за себе си, плака своя път и за Ния. Щастлив беше и блажен, докато седяха тая вечер един срещу друг, макар да се реши да я погледне едва когато станаха всички да си вървят. Но той плака и за нея тая нощ — такова беше нейното лице и мно- го скръб тежеше в погледа ѝ. Какво ставаше с нея от някое време? Щастлива ли беше тя в живота си, или пък страда- ше от някаква скрита мъка? Той няма да узнае никога, тя няма да му каже никога — далече беше от него. Но той пла- ка, може би защото ни много вино тая вечер...

Той усети как мина Трънко откъм другата страна на къщата и прекоси двора с тихи стъпки — отиде да види конете на руснаците. Вардарски знаеше, че младият мо- мък заминаваше днес с двамата руснаци — предния ден те с Лазар Глаушев бяха го снабдили с тескере до Солун, а от-

там нататък той оставаше под покровителството на матушка Русия. Така бяха уговорили с Иля Андреевич и Николай Никитич: от солунското пристанище нататък те щяха да го водят. Ще ги дигне руски кораб. Вардарски едвам се беше въздържал да не каже:

– Вземете и мене!

Съживила се бе в сърцето му старата съкровена мечта: Русия! Да се учи там. Ала късно беше вече, много късно беше за него...

Попридигна се на лакът Вардарски. Студени бяха станали вече нощите, едва сега усети той. Наближаваше да се раздени. Изпод самата стряха на чардака надничаше Зорницата – слязла бе ниско тя, бяла, пламтяща искра, да поведе зората иззад тъмните планини на изток. Някъде към кладенеца изникна пак сянката на Трънко в звездния зрак на ясната нощ. Вардарски тихо подвикна:

– Трънко...

Младият момък се приближи към оградата на чардака и прошепна:

– И ти ли не спиш, гаскале...

– Днес тръгваш, а?

– Тръгвам.

– Радваш ли се?

– За кого ще жаялука... Сестра ми... деца си има, мъж...

– Ех... Младо си още. А ще ти дожалее и за това камъче – хе, дето е под нозете ти сега, и то даже ще те тегли насам. Но върви, върви. Щастлив си ти с тия добри люде. И да ги слушаш добре. А като ти дойде време, ти пак ще се върнеш тука. Така е то.

Трънко помръдна с едната си нога, помръдна и с другата, погледна там, долу, сякаш да види в предутринната тъмнина камъчето, което ще го доведе пак тука. Охо! Да отиде еднаж там, там... в Русия!

Той нищо не отговори на учителя.

Откъм стаята на Вардарски се дочу тихият глас на Иля Андреевич:

– Никитич... Време е вече. Никитич...

Трънко се отдръпна бързо от оградата на чардака и изчезна пак нататък, към колите на руснаците; там бяха и конете им. На изток бе изгряло бледо сияние и сякаш още по-ярко трептеше там бялата предвестница на зората. По двора се чу тропот на конски копита. Трънко доведе конете на кладенеца, да ги напои. Сетне ги върна и ги впрегна в колите. Изведе и двесте коли, една след друга към вратника. Показа се на чардака Николай Никитич. Гласът му разлюля сънната предутринна тишина.

– Маладец, Трънко! Е, хайде... тръгваме след малко.

Трънко прогони кучето и го затвори в плевнята, да не безпокои гостите. После мина на другата страна на къщата, дето беше стаята на сестра му. Тя го чакаше вече там, под навеса, и тихо подсмръкна:

– Аеле, Трънко, братче... Дали ще се видим пак...

И му подаде торба с хляб, усети Трънко в ръката си пращилата ѝ, влажни от съзвизите на сестра му. Той посегна бързо и извади изпод твърдата сламена възглавница на леглото си голямата кама. Нямаше какво друго да вземе Трънко.

IX

Спомнил си бе Таки Брашнаров отеднаж за своята бегна братовчедка Василица и напоследък отиваше често през свободното си време да я види поне за малко. Махленките го виждаха как се загадваше откъм долния край на улицата, винаги напет, облечен алафранга, по най-новата мода, минаваше пред портата на женското училище – къщата на Аврам Немтур, – после пред портата на Глаушевици и влизаше у братовчедка си. Сетне, обикновено след немного време, връщаше се по същия път. Появяването му на тая улица беше цяло събитие и започна да се повтаря много често, за голяма радост на махленките. Той беше ергенин – из-

тънчен, богат, те следяха възбудени всяка негова стъпка, разглеждаха облеклото му, ахкаха по голямата му хубост.

Той започна да минава толкова често по тая улица най-напред заради Ния Глаушева. Срещата му с младата Глаушева мина и замина злополучно за него и толкова бързо, че не я забелязаха дори и най-любопитните махленки. Но Таки Брашнарков не престана да посещава братовчедка си. Като минаваше толкова често по улицата, той видя в двора на женското училище учителката Руменова и сега минаваше тъкмо заради нея. Забелязаха това и махленките. Таки започна да минава по улицата в определено време – на обед, когато учителката пускаше ученичките си на обедна почивка, или вечер, когато ги нареждаше в двора на редици и ги изпращаше по домовете им. Той забавляше стъпки пред портата на училището и все нататък кривеше дългия си, винаги чисто подстриган врат.

Една вечер Руменова излезе да изпрати най-малките си ученички чак на улицата. В същото време насреща се заде Таки Брашнарков. Спря се той на госта голямо разстояние – знаеше, че в тоя момент го наблюдаваха най-малко двайсет чифта очи – и се поклони дълбоко на учителката. Весело ѝ беше на младата учителка с тоя шумен рояк от малки девойчета, които цвърчаха като врабци и все не можеха да се подредят в две редици въпреки големите си старания, и тя кимна на поздрава му със засмени очи. Тогава Брашнарков каза с почтителен тон, без да се помръдне от мястото си:

– Не мога да се начудя, учителке, как се справяте с толкова деца и по цел ден!

– Няма нищо чудно, господин Брашнарков – отговори му приветливо Руменова. – Аз съм учителка, това е мой дълг и после... аз обичам тия малки човечеци.

– Минавам аз понекога отпук, имам роднини по-нагоре, и често виждам с какво търпение вие... да, и винаги весела...

– Децата не обичат мрачни хора и още по-малко сърдити учители.

– Да знаете само как ние едно време... Имахме един даскал тука по старогръчки, кир Папагос, ще застане пред чина – тогава и чиновите бяха нещо ново – с пръчка цел аршин дълга, удари с пръчката по чина и ти скочиш. Почвай! Песен шеста от Омира. И ти почваш на старогръчки, нозете ти треперят. – Той изричаше стиховете на старогръчки, разчленено, отсечено и едноточно, а сетне ги преведе със същия тържествен тон:

Тъй рече той и подаде на своята свидна невеста
милото чедо и тя го притисна на пазви ухани
и се през създи усмихна, а Хектор с ръце я погали
и тъй ѝ продума и рече: „Скъпа, немой да тъгуваш...“

Присвиں черните си вежди престорено-тъжно, а в същото време святкащите му зеници дяволито се усмихваха, Таки попишваше деликатно с пръсти гладко обръснатата си брада и продължи:

– Даскалът удря по чина с пръчката на сека сричка, ти подскачаш, редиш дума след дума и като сбъркаш някъде – фрас! – с пръчката не по чина, а по главата ти. Така учехме ние некога Омира и... хм – присви той алениите си устни, – аз още го помня...

Руменова го слушаше с любопитство и се учуди на неговите неподозирани знания.

– Жалко, че са ви карали насил да изучавате тая велика поезия – рече тя, – вместо да ви разкрият нейната хубост и да я обикнете свободно.

– Моето сърце, госпожице учителке, винаги е било отворено за хубостта – наведе гъстите си, женски мигли Таки Брашнарков, но и сега се виждаше как блестят през тях зениците му. Сетне той изеднаж догаде: – Ще ми позволите ли кой ден да дойда в училището, да видя как работите с тия ангелчета?

– Заповядайте... Заповядайте, когато обичате – рече Руменова и се обърна да дочака друга редица ученички, които излизаша от училищния двор.

– Благодарен съм ви... – поклони се пак тъй отдалеко Брашнарков и отмина.

Той се възползва от гостоприемството на младата учителка още на втория ден. Тя го прие в една от класните стаи, ученичките ѝ скочиха прави да посрещнат важния гост и стояха, докато се ръкува той тържествено с учителката им, а тя му подаде, леко поруменяла, единствения стол в стаята. Учителката продължи работата си, но той нищо не слушаше, а през цялото време разглеждаше спокойно, внимателно младата жена, седнал на стола край стената. Руменова беше облечена в дълга, отпусната до земята, широчка, светлосива вълнена пола, с лека връхна дрешка от същия плат и бяла копринена блуза с висока, затворена яка. Долавяха се доста ясно пъргавите, гъбкави движения на младото ѝ тяло, лицето ѝ, обхванато под едва закръглената гушка от бялата коприна на блузата ѝ, поруменяло от смущение, изглеждаше още по-младо със своята моминска, чиста свежест. На няколко пъти тя докосна разсеяно с поглед госта и той като че ли едва сега забеляза колко много блясък имаше в нейните сиви очи. Но той не стоя много в училището – едва до първото междучасие. Благодарни още един път, похвали учителката за работата ѝ с подчертана сериозност на скромен, но възторжен почитател на науката и си отиде. Руменова не го видя доста време след това, но когато се появи той наново пред портата на училището, те се срещнаха вече като стари познати. И така се случваше през следващите дни, че те се срещаша доста често.

Иванка Руменова скоро се досети, че зачестилите минавания на Брашнарков по тая улица не бяха заради братовчедката му или не бяха поне само заради тая любима братовчедка. Тогова тя стана по-сържана спрямо него, съкратяваше срещите и много пъти ги избягваше. От то-

ва Брашнарков още повече се разпаляше, започна да я търси още по-често, в срещите си с нея проявяваше истинска изобретателност, за да я задържа повече. В него се разгоря с голяма сила ловджийската му страст – лов на дивеч и лов на жени, – той се боеше, че младата учителка може всеки миг да се изплъзне от ръцете му. Тъкмо така се държеше и Руменова към него – винаги беше готова да му обърне гръб; той можеше лесно да я срещне, да я спре на улицата, да я увлече в разговор, тя беше винаги внимателна, приветлива, но винаги умееше да го държи на определено разстояние от себе си. Тя не употребяваше никакви лукавства, никакви хитри клопки, а такъв беше нравът ѝ, такова беше държането ѝ към всички: свободно, прямо, честно. Въдъновяван от своята засилваща се страст към младата учителка, той ѝ разказваше с увлечение за своите пътувания и срещи; като позна нейната голяма обич към Русия, той сякаш съвсем искрено се отказа от своето поклонничество пред Европа и пред това, което смяташе за европейска култура, за предимства на Европа; като позна нейната голяма обич към книги, към наука, към духовен живот, той започна да чете книги нощно време, вземаше ги от читалището и ги търсеше навред, за да може да ѝ говори за книги, за наука. И той, женолюбецът, който приемаше и познаваше жената само като средство за наслада, започна да прави пред учителката сладкодумни излияния на почит и възхищение пред жената човек. Таки Брашнарков не бе се променил, но се увлече толкова много в своята страст към учителката и в своето честолубие на завоевател на женски сърца, че и сам започна да вярва, че обича Русия повече от Западна Европа, че обича книгите, поезията, почита жената. Това беше и в природата му да влиза с увлечение във всякакви роли, особено когато се стремеше да покори някое нежно, доверчиво сърце. Иванка Руменова се поотдръпна от него, а той се втурна подире ѝ с такава разпалена ловджийска стръв, че тя започна да вярва във всяка негова дума и в чувствата му, както ги проявяваше спрямо нея.

Брашнарков лесно голови, че Руменова можеше винаги да се въодушеви и от една приятелска дружба с мъж, дори тя беше по своему суетна и честолюбива по отношение връзките между мъж и жена, и той, ловък и съобразителен, дълго време не спомена нищо пред нея за любов, нито дори самата дума любов. Те бяха приятели, сериозни люде, които дружат и се разбират, и тя дори се гордееше пред себе си, че бе успяла по тоя начин да обуздае един сластолюбец, за когото бе дочула да се говори. В Преспа не можеше да остане скрита тая необикновена дружба, но на всеки намек или открито подхвърлена дума Руменова пренебрежително подигаше рамена или отвърщаше също тъй открито:

— Какво си мислите вие! Аз не съм дивачка.

Заговори ѝ простодушно Траяна Костагиница, прислужницата в училището, и както разбираше тя тия връзки между мъж и жена:

— Бива си го, учителке. У, какъв е хубав и богат, богаат... Ами ти, душко, гледай да го заведеш пред попа. Целият град ще ти завиди!

— Само за това ли се срещат, Костагинице, мъж и жена? Само за женитба!

— Ами за що друго, учителке... то, мъж и жена...

Руменова я прекъсна нетърпеливо:

— Да се видят като всички хора, да си поприказват...

— Ех, учителке... И това, ама като сме и двамата хубави и млади, то, другото, само гори во вас и не ще можете да го спрете.

Таки Брашнарков знаеше, че не можеше да скрие играта си с учителката, и като знаеше с какъв човек водеше тая игра, той я играеше открито, пред целия град — те никога не се срещаха насаме, а винаги на улицата, в двора на училището, в двора на църквата, посред бял ден. И никога срещите им не продължаваха прекалено много, никога не заговори той с недомлъвки или тихо, интимно — разговорите им, обикновено сериозни и дори прекалено сериозни, а понякога игриво-весели, можеше да чуе всеки. Позавъртяха

се около тях двамата доста злоезични приказки, но скоро затихнаха и Преспа сега наблюдаваше тая необикновена дружба някак отстраня и със спотаено любопитство.

Винаги блящи, винаги нащрек, Брашнарков забеляза по едно време, че в чистите, дълбоки зеници на младата жена започнаха да припламват някакви нови светлини, по-меки, по-топли. Виждаше се все по-ясно, макар че Руменова все още не си даваше сметка за това, че тя бързаше да го види, че се радваше открито на срещите си с него, заглеждала се в лицето му, в очите му, следеше движенията на устните му и понякога ставаше разсеяна. И той по-скоро разбра какво ставаше с нея. На една от следващите им срещи той ѝ поднесе малкото стъклъце с източен парфюм, който бе купил от арабина на панаира. Тя вдъхна жадно — отеднаж си спомни за тая им среща на площада край градския часовник — сега сърцето ѝ изтръпна с още по-голяма сладост. Той рече, загледан в очите ѝ:

— Спомняш ли си, учителке, как се казваше тая бистра, благоуханна вода?

— Не. Как беше...

— „Пред вратите на рая“.

— Хубаво...

И той повлече дълбок, топъл глас:

— Не сме ли ние с тебе пред самите врати на рая?

Тя го погледна изненадана, стресната. Отеднаж се уплаши, но като че ли не от неговите недвусмислени думи, а от себе си. Тя се захвърляше от внезапно възмущение и каза остро:

— Не ми говори такива думи, Брашнарков!

Той нищо не ѝ отговори, срамежливо наведе очи. Така лицето му изглеждаше трогателно смирено и невинно. Младата жена дори се разкаля за острия си тон. Винаги е лесно да заблудиш, да измамиш едно честно сърце.

И сърцето на младата учителка загуби своето спокойствие. Тя все се боеше от нещо, все очакваше да стане нещо необикновено. В тая своя неясна уплаха отново ста-

на по-сдържана към Брашнарков, започна дори пак да го избягва. През цялото време на тая своя гружба с Брашнарков тя споделяше всичко с най-добрата си приятелка – Ния Глаушева. Разказваше ѝ за всяка своя среща с него, преразказваше ѝ каквото бяха говорили, споделяше с нея всяко впечатление от него. Глаушева я предупреди още в самото начало:

– Ти внимавай с него.

– О, знам го аз! Но се гържи много добре с мене.

Ния беше във всичко предпазлива, предупредителна – не искаше да се меси в работите на своята приятелка. Руменова ѝ разказваше всичко с пълна откровеност, а сама Ния не виждаше нищо страшно в тия доста чести срещи. Но после тя долови, че младата ѝ приятелка говореше за Брашнарков с по-друг тон и може би с по-голямо въодушевление. Тя каза на Руменова:

– Той е опасен човек, Ванче. Ти не знайш сичко за него. Той може зле да те измами. Не искам да ти говоря повеќе, но вервай ми, Ванче.

Руменова стана още по-сдържана спрямо Брашнарков. Тя бягаше от него, криеше се. А той наистина забрави играта си, забрави хитрости и уловки и при всяка от редките им срещи сега Руменова чуваше от него буйни, пламенни любовни изповеди:

– Любя те! Вервай ми! Ти ме възроди!

Думите му се вливаха като огън в сърцето ѝ. Но тя все още се боеше от него и се защитаваеше отчаяно. Тя му каза еднаж:

– Ти си опасен човек! Така мислят и най-почтените хора в града. Ето, Глаушеви... Аз им вярвам.

– Глаушеви! – избухна той. – Аз спасих живота на Лазар Глаушев. Спасих го от смърт!

Ния се учуди, когато Руменова ѝ предаде думите му. Лазар нищо не бе ѝ казал. И тя попита мъжа си.

– Да – призна Лазар. – Спаси ме той от смърт. Не исках да ти казвам тогава, за да не се тревожиш.

И той разказа на Ния за срещата си с тайфата на Арап ага, за спасителната намеса на Таки Брашнарков.

Таки Брашнарков стана герой за Иванка Руменова. Отвори се сърцето ѝ отеднаж и тя призна пред себе си, че люби гръзкия красавец. Първата искра на тая обич бе проникнала в сърцето ѝ още от първата ѝ среща с него. Той ловко я разгори, но още повече със своята страст към младата жена. Тя прие тая страст като чиста обич, каквато беше нейната обич. А доколкото все пак бяха останали някакви колебания в нея, някаква боязън – реши да подложи любимия си на изпитание. Тя му каза, преди да го остави да се докосне до нея:

– Аз така разбирам гружба като нашата: ние трябва да се оженим.

Тя сама бе стигнала до простата мъдрост на Траяна Костадиница, до нейното просто знание за човека и за отношенията между човеците.

Таки Брашнарков отговори:

– Да. Ще се оженим.

Тоя път той се бе увлякъл твърде много в собствена-та си игра. Впрочем той беше на тридесет и пет години, а винаги у него в края на краищата преодоляваше търговски-ят му, практичен разум. Учителката Иванка Руменова беше млада, хубава. Така прие неговото решение и старите му родители:

– Време ти беше, Таки, да се ожениш. Ех, можеше на по-харно място, ама...

Сватбата на Иванка Руменова и Таки Брашнарков дигна на нога цяла Преспа, но то беше от голямо любопитство. В новата църква, дето стана венчавката, се събра много народ, макар че поканените бяха малцина и най-вече от по-заможните люде в града. Брашнарковци не признаваха ни приятелство, ни роднинство, а и сега бяха се повели спо-

ред своята полза и по своята надменност; бяха поканили на сватбата и неколцина бейове и агалари, а не бяха поканили ни един от своите по-бедни роднини и съседи. Събрал се бе много народ в църквата да гледа младоженците, но между хората по църковния двор се дочуваха такива разговори:

– Изгоре учителката...

– Как я замота и нея, брей! Майстор.

– Хубавите круши свинете ги ядат.

– Некоя от приятелките му сега се готвела да го посрещне на църковния праг с копилето му. Да го види и младата му невеста.

– Не е чудно.

– Ще си поплачат днеска и много моми. Такъв-иначе, ама сички зяпаха по него...

Събра се народ и в двора на Брашнаровци след венчавката. Изнесоха там табли и тепсии с колак-шекер¹ и чаши с вино – това беше всичко. Не се чу ни песен, ни чалгия², а хората се присмиваха или ръмжаха сърдито:

– От чорбаджия хаир – от муха лой!

– Сватба ли е, или е погребение!

– Що сме се събрали тука, ха да си вървиме!

– Язык за учителката!

Горе в широката гостна стая Таки Брашнаров и баща му Марко Брашнаров водеха велемудри разговори с поканените агалари и чорбаджии и ги черпеха с благоуханна гръцка мастика; за хатъра на агаларите вино не се поднасяше. В съседната стая бяха чорбаджийките с щерките си, дошли бяха забулени и няколко беици – да видят гяурска сватба. Тук черпеше старата Брашнарица със студен шербет, замесен с гюлсюи³. Тук беше и младоженката и търсеше с

¹ Колак-шекер – особен вид захарчета.

² Чалгия – група от неколцина свирачи.

³ Гюлсюи – розова вода.

тъжни очи познати хора между гостенките. Не бе дошла на сватбата и нито Ния Глаушева, нито дори вярната и Траяна Костадиновица, която я изпрати от моминската ѝ стая в женското училище, потънала в съзми; заплака тогава и Руменова, преди да тръгне с жениха си към църквата. Сега тук я поглеждаха чужди, враждебни очи. Чорбаджийските щерки ѝ завиждаха и я мразеха, че им отне най-желания ергенин, а старите чорбаджийки кривяха устни, мръщеа се недоволни: невестата, още щом се върна от църквата – свали сватбения венец от главата си, а сега, вместо да стои права до стената там, с наведени очи, докато те пиеха шербет, – седна и тя наред с гостенките. Учена, ама...

После всички се разотидоха.

Изпразни се голямата чорбаджийска къща, утихна. Останаха сами в къщата си Марко Брашнаров, жена му Поликсения, Таки, по-малкият му брат Васил и с тях – Иванка Руменова. Тъкмо се прибраха долу, в широката всекидневна одая на долния кат, влезе там по чорапи Неда, прибраната племенница на Стояна Глаушев, и подаде на Руменова голяма тепсия, покрита с бяла, везана кърпа, подаде ѝ също една кумка от градински цветя, вързана с широка, бяла копринена кордела. И рече срамежливо:

– Кака Ния ти праща това за честито...

Руменова сложи тепсията на една масичка и я откри: показа се майсторски приготвена, тънкокор, многокора баклава, напоена с шербет, а тепсията лъщеше нова, едващо калайдисана и нашарена по краищата като тантела. Като подигна младоженката очи да каже на момичето няколко думи на благодарност – то бе си отишло. Тогава Таки рече надменно:

– Лазар Глаушев праща тепсията; баща му я прави. Ще праща – охо! И ръка ще ми целува даже.

– Ния Глаушева праща това... Нали каза момичето! – подигна вежди младоженката и отеднаж ѝ стана тъжно, че трябваше да му възразява тъкмо днес, в деня на тяхната

сватба, в първия ден на общия им живот. И тъй, с тъга изви тя сивите си очи към него: — Защо трябва да ти целува ръка Лазар Глаушев?

— Нели знайш... Живота съм му спасявал.

— Знам. Ти вече си ми казвал... — потисна една неволна въздишка младата жена.

В широката одая стана тихо. Някъде вън се чуваше сух, стържещ шум — прислужницата циганка метеше широката дървена стълба за горния кат. Скоро престана и този шум. И като че ли едва сега започна големият чорбаджийски дом своя всекидневен живот. Иванка Руменова се почувства откъсната от целия останал свят, обградена от невидима стена заедно с тия люде, които занаят предвещаваше да съставят нейното семейство.

Марко Брашнаров изу с досада лачените си калеври и подви горе на мундера късите си, обути в чохени чакшири дебели нозе. Събра се там, в ъгъла на широкия мундер, едно купиче от тлъсти меса и кожи; късите, пухкави ръце на стария чорбаджия лежаха отпуснати върху корема му, той гледеше разсеяно с мътни, старчески очи, ушите му, местите и червени, бяха плътни залепени сякаш върху широките, надуплен врат, голият му череп лъщеше мътно на светлината на близкия прозорец. Седеше той мъгчав и непогъбен на мекия мундер и дишаше хрипкаво.

Леко, безшумно се движеше из стаята Поликсения Брашнарова. Тя беше още в сватбеното си облекло — цяло от тежка, черна коприна — и беше дребна, суха, та носеше облеклото си по стаята като пльжок своята къщурка. От самурената якичка на късата ѝ върхна дреха се подаваше изтеглена нагоре тънката, набръчкана шия; такова беше и лицето ѝ — тясно, с хлътнали бузи, с твърд, ръбест нос и две големи очи; малката, суха глава беше превързана с нагънатата черна кърпа, светлееха край ушите ѝ сребърнобели коси. От широките ръкави на горната ѝ дрешка се подаваха малки ръце, нашарени с изпъкнали, сини жили и бяха пръгави, неспокойни. Тя донесе на мъжа си броеницата му —

дръг наниз от едри янтарни зърна, — донесе му паничка с готови цигари, които сама бе свивала и лепила с върха на езика си; донесе му и огниво, подаде му цигара — едва сама не я сложи в устата му, — цъкна му огън с огнивото, сетне отиде да донесе и голям пепелник от излъскан пиринч. Не, не — тя не спираше, лека, мъничка, само коприната шумолеше по нея, и все намираще какво да върши в подредената стая. Младата невеста я гледеше учудена и не знаеше как да ѝ помогне, като я виждаше толкова заета и усърдна, не можеше да забележи кое не беше на мястото си, кое бе се изкривило, кое беше нужно сега и кое — малко по-късно.

Иванка Руменова, все още в булчинската си рокля от бяла коприна, изви уплашени, питащи очи към Таки. Той и не забелязваше тревогата ѝ — тревога на човек, попаднал в чужд дом, в чужд свят, който го обременяваше с много задължения, но той още не може да ги схване, да ги види, да ги приеме, а те го чакаха с неумолима настойчивост. Тя влезе в тоя дом и стана неин тоя дом, чакаха я тук нови задължения, а не знаеше с какво да почне, ръцете ѝ тежаха в скута в мъчително бездействие, измъчваше я чувството за неизпълнен дълг. Да беше продумала най-сетне свекърва ѝ, да ѝ каже що трябва да върши, да беше поискал свекърът чаша вода! Младата невеста молеше с поглед жениха си да ѝ помогне, а той сякаш нищо не забелязваше. Седнал го един от многобройните прозорци на одаята, Таки беше цял озарен от алениите отблясъци на залязващото слънце и сияеше в своята горделива, дръзка хубост. Сега виждаше Руменова колко много приличаше той на майка си: същите очи, същия нос, същите устни, но у него същите тия черти бяха млади, пълни с топла кръв и жив блясък, бяха мъжки, той бе израсъл едър, силен мъж и бе наследил, изглежда, тежката отпуснатост на баща си. Мина госта време и в стаята никой не продумваше; мълчеше и Таки, негли бе забравил младата си невеста, забравил бе, че днес беше сватбеният му ден. Руменова го гледеше отдалеко и си мислеше: „Какво стана с него изеднаж? Но той е може би уморен от

днешния ден, може би го боли глава..." И тя се приближи — меко, тихо шумеше копринената ѝ греха, — леко сложи малката си ръка на широкото му рамо и се усмихна приветливо, да срещне погледа му. Той сложи бавно ръка върху ръката ѝ, после дигна лице към нея и също се усмихна. В тъмния му поглед се надигна влажна мътилка, усмивката му се разля, застина угодлива и алчна. През сърцето на младоженката премина хлад. Тя се уплаши още повече и се огледа бързо. Тихо похъркваше на миндера старият Брашнарлов и тракаше равномерно с броеницата си. Свекървата прекосяваше стаята кой знае за кой път. Тогава младата жена видя в най-отдалечения ъгъл малкия Брашнарлов.

Там, в ъгъла, вечерният зрач вече се съгъстяваше. Белееше се отдалеко бледото, тъсно лице на момчето, с широко чело между венец от гъсти, тъмни коси. И сякаш още повече в зрача силно лъцяха очите му и те тъмни, като очите на майка му и на по-стария му брат. Види се, в тях се отразяваха светлините на залеза, струящи през редицата прозорци, но блясъкът в живите човешки очи извирал най-напред от техните дълбини, иде отвътре. С такава светлина в очите си гледаше момчето своята млада снаха. То беше едва на петнайсет години, с тесни раменца, белеха се там, в зрача, и ръцете му, още малки, нежни, детски. Ето при него отиде Иванка Руменова. Седна там на един стол с извито облегало. Тихо прошепна на малкия мъж:

— Какво правиш, Василе...

Бледият юноша не се обърна да я погледне, но веднага отговори, също тъй тихо, шепнешком:

— Нищо. Сега.

И помръдна ръцете си. Така, с тоя шепот в ъгъла, те се отделиха двамата, макар да не бяха сами между четирите стени на стаята, но се отделиха от другите трима в същата стая — той, дори и от майка си, а тя — и от своя мъж. Руменова не бе изгубила напълно своята смелост в тоя дом, между тия нови люде, с които трябваше да свик-

ва, та отеднаж грабна ръката на момчето и се приведе към ухото му, прошепна заговорнически:

— Искаш ли да излезем вън, да излезем оттук?

— Искам — отвърна ѝ то с шепот и току се обърна към нея уплашено, но стиснало упорито бледи, също тъй още детски устни.

Тя скочи, без да пусне ръката му, и го повеле към вратата. Тогава се чу гласът на майката — тих, но твърд, студен:

— Василе... къде?

Руменова се обърна към нея и забеляза, че старата жена гледаше не нея или малкия си син, а ръцете им, как се бяха вкопчили една в друга. И младата невеста отговори високо, сякаш да разбие тая тежка, задушаваша, омразна тишина в широката стая:

— Ще излезем вън. — После добави: — Васил ще ми покаже къщата, двора.

Руменова усети върху себе си погледите на двамата мъже, но не дочака дали ще кажат нещо, не дочака и отговора на старата, а дръпна вратата, изведе вън малкия си девер.

Вън момчето изеднаж се съживи, очите му засвяткаха по-весело, макар то срамежливо да избягваше да погледне снаха си. Тя бе пуснала ръката му, но закачливо го побутна:

— Къде ще ме водиш най-напред?

То не ѝ отговори, а се запъти към изходната врата през широкия трем, постлан с бели квадратни плочи. Излязоха на доста широката площадка пред вратата, също постлана с плочи, но тъмносини, спуснаха се по пет, извити в широк полукръг, каменни стъпала. Широка пътека, също постлана с бели плочи, водеше към чешмата настреща; другата такава пътека водеше към градината оттамък, а целият двор наоколо, чак до градината, беше постлан с едър калдъръм, обрасъл с млада пролетна трева. В мраморното

корито на чешмата се плискаше широка струя вода, сребристо проблясваше в светлината на гаснещия пролетен ден. Васил Брашнаров се запъти към градината с бързи, леки стъпки. Руменова го последва.

В ъгълото на голямата, занемарена градина, обрасла с бурени и храсталаци, момчето бе построило здрава колибка – виждаха се разкривени пирони, чукани с камък – и вътре в нея криеше два гълъба. То отвори вратичката на колибката, бръкна вътре до рамото си чак, извади единия от гълъбите – със синкавозеленикави петна по гърдите му, а главата му, с червени очи, и цялата му шия бяха бели, като да се спускаше бяло покривало и чак отпред по издутата му гушка. Момчето мушна мълчаливо гълъба в ръцете на снаха си, също приклепнала там, и бръкна за другия гълъб. Той пък беше съвсем бял. Кротки бяха птиците, свикнали бяха да стоят в ръцете му.

– Те сигурно бяха заспали вече – каза Руменова.

– Исках да ти ги покажа – чу тя за пръв път гласа на момчето, тъничък, тих, но изеднаж се пречуни, прозвуча презгав и остър. То продължи: – Тука ги крия, майка не ми дава да държа гълъби.

– Не е ли опасно тук за тях. Някоя котка или друго нещо животно...

– Охо! Колибата е здрава. Аз я направих. Хайде да ги оставим да спят... Утре пак ще дойдем да ги видим.

То прибра гълъбите един след друг, грижливо затвори малката вратичка на колибата. Сетне се запъти към къщи, забързано, съсредоточено, като че ли вършеше важна работа.

– Почакай... – подвикна след него Руменова. – Нека постоим тук.

Малкият се обърна изненадан:

– Ти нели рече да ти покажа къщата!

– Е, хайде.

Насреща се издигаше къщата като крепост – с високи стени и редици прозорци на двата кама, предната част на

горния кам беше издута в широк еркер от единия до другия ъ край, също и над двукрилата входна врата. Те влязоха в мрачния трем. Вдясно беше затворената врата на дневната стая, дето бяха сега другите трима членове на семейството, до нея имаше друга затворена врата, насреща беше голямата готварница с широко огнище, а оттам се влизаше в зимника, на седем стъпала в земята. Тъмен и тайнствен беше зимникът, едва проникваше светлина в него през три високи прозорчета, обковани с дебели желяза. В него имаше много тъмни ъгли и потулени места, между големите бъчви, между редиците по-малки бурета, кащи, делви, хамбари за брашно, нощви, и там се криеше Васил, когато по-старият му брат искаше да го бие. Но Васил друг път ще покаже на снаха си тъмния, страшен зимник с всичките му затулени ъгли и скривалища, друг път ще послушат те двамата с присвито сърце какви загадъчни звуци и шумове се чуваха тук и посред бял ден, а нощем сигурно се събираха вампири и сенища. Сега вратата вдясно може изеднаж да се отвори и може майка му да ги повика да се върнат в общата стая – и Васил изтича с тихи стъпки нагоре по стълбата, постлана с дебела, мека пътека. Горе ги посрещна прислужницата – мършава, дребна жена, – ухили се тя раболепно срещу Руменова с почернели, гнили зъби, погали с грапавите си пръсти копирения ръкав на младата си господарка:

– Добре дошла, майчице... Аз тука работя веќе пет години...

Васил махна с ръка към нея начумерен – да не се докосва тя до снаха му:

– Върви долу в мутвака, да ти даде майка да вечеряш, па да си вървиш! – Момчето ревниво погръбна снаха си и догаде, негли да я успокои: – Тя не спи тука нощем.

Тук се отваряше широко преддверие с голи, синкави стени, постлано с поизтъркан прилепски килим, та се провиждаше и основата, но шарките му бяха все още ярки и свежи. От двете страни на преддверието се виждаха по

три плътно затворени врати, нашарени на неголеми ромбове с тънки, прекарани на струг летвички; вратите не бяха боядисани, но бяха търкани със счукана керемиди и светеха от чистота, лимоненожълти. Момчето отмина бързо първата врата и се спря пред втората, натисна с палец желязното мандалце и я бутна; полъхна отвътре на застоял въздух и мухъл. Преди да влезе в стаята, Руменова се озърна и попита:

— Защо не почваме от първата стая?

— Там — рече смутено Васил, — там... спи бабе.

Младата жена се загледа за миг в съседната врата — там беше нейната нова спалня, общата спалня, там беше брачното ѝ легло... Рамената ѝ потрепераха като от внезапно пронизал я студ и тя влезе бързо след момчето в отворената врата, не пожела нито да надзърне дори в новата си спалня. Стаята, в която влязоха, беше почти тъмна, четирите ѝ прозорци — от единия до другия край на външната стена — бяха засенени с двойни завеси — бели, с везби и тантели по краищата и върху тях тъмни, от тъмнозелено кадифе, което се спускаше на широка, гървена рамка почти от тавана. Между варосаните ъгли горе се тъмнееше невисок, шестоъгълен гървен таван, нашарен също с рендосани летвички, които излизаха като лъчи от един изпъкнал гървен кръг в центъра му. По стените от двете страни бяха нарисувани два гигантски пауна с разперени опашки, шарките им едва светлеха в полумрака, птиците гледаха от двете страни с ококорени, човешки очи. Под прозорците настръхна се протягаше миндер с възглавници, край двете стени бяха наредени правени пак на струг тежки гървени столове, подът беше покрит от край до край с килим, а в средата на стаята беше сложена неголяма ниска маса, покрита до пода чак с тежка копринена покривка на разноцветни квадрати. Но виждаше се, в тази стая кой знай откога не бе влизал жив човек. Висяха там тежките завеси и препречваха дневната светлина, ширеше се празен мекият миндер, по гърбените столове бе полегнал прах, почти

невидими тлееха в мрака шарките на килима, загаснала бе лъскавината на коприната по тежката покривка върху масата — всичко мук, изоставено и безполезно, гниеше неусетно, разяждаше го прахът и застоялият въздух, само двата пауна се пулеха от стените с човешките си очи, та мъртвилото в стаята изглеждаше още по-печално.

— Влиза ли някой мук? — попита тихо младата жена.

— Кой ще влиза... Никой! — отвърна също тъй тихо момчето.

И те побързаха да излязат. Васил натисна мандалцето на съседната врата. И мук беше същото: студен мрак, тежки завеси на прозорците, миндер, килим, копринени покривки; същото беше и в другите стаи, само в гостната — още по-богато наредена — миришеше на тютюнев дим и на гърбика, столовете бяха поразмърдани, миндерът и възглавниците по него поизмачкани, като че ли сватбарите едващо бяха си отишли. Младата жена приседна на един стол до вратата, която бяха оставили полуотворена, сякаш се бояха да останат сами в затворена стая. Момчето погледна снаха си изпод вежди. Седеше тя там в сватбената си рокля сред цял куп дупли и гънки от бяла коприна, а мислите ѝ като че ли бяха останали оттамък, зад редицата плътно затворени врати, в богато наредените, но пусати, мрачни одаи.

— Майка е битолчанка — чу Руменова гласа на младия си другар и се сепна. Кой можеше да познае къде ще се насочат мислите на едно момче като него, но тя долови във внезапно прегръкналия му глас желание да обясни нещо, да оправдае нещо. И Васил продължи след късо мълчание: — Тя има двама братя в Витоля. Те са гърци! — дигна към нея момчето широко отворени очи и някак уплашени, тъжни.

— А тя... майка?

— Тя... тя е като нас. — То като че ли искаше да избегне друг подобен въпрос и продължи бързо, задъхано: — Циганката идва секи ден и майка ходи сѐ по нея. Като дойде Великден — сичко свалят и изваждат вън, после пак го нареждат.

Как бе дошла тя в тая къща! Но... да не мисли, да не мисли за това още в първия ден! После, утре. А чувстваше как се набираше в душата ѝ огромна тежест. После, утре!... И тя попита неочаквано високо:

– Какво правиш ти тук?

– Нищо.

– Не играеш ли, не скачаш, не викаш ли като другите момчета?

– Играя. Долу, в градината. Майка се вика по мене.

– А ходиш ли на училище?

– Да. Уча при даскал Райко. Тая година ще ми даде свидетелство.

– А после? Има и други училища, по-големи от преспанското.

– Учителят ни разказва за Русия.

Руменова бързо улови с две ръце малката му ръка:

– Да! Русия... Ти не знаеш, че аз съм учила там пет години.

Момчето срамежливо издърпа ръката си от ръцете ѝ, но после приседна доверчиво на стола до нея:

– Разкажи ми нещо за Русия...

– Ти трябва непременно да отидеш там. Аз ще кажа на бачо ти да те прати да се учиш там.

– Той нема да ме прати. И татко нема да ме прати. Татко само мълчи. Те нема да ме изпратят в Русия и бачо казва: „Хайде още тая година в училище и после ще дойдеш да работиш в дюкяна.“

– А ти искаш ли да се учиш повече?

– Искам. Учителят ми дава книжки от читалището.

Учителят вели да се уча повеќе.

– Да. Ти ще идеш в Русия.

– Разкажи...

Младата жена подпря бузата си на едната ръка и се замисли. Не беше само любопитството на това дете, което я караше сега да се връща към най-щастливите години на своя живот. И откъде бе дошла тъкмо днес, в сватбения

ѝ ден, тая безнадеждна скръб, от която премаляваше сърцето ѝ!... Няма да се върнат никога вече изминалите щастливи години. Станало бе нещо непоправимо... Но какво бе станало всъщност? Тя беше само разочарована малко, мислила си бе, че тоя неин ден ще бъде по-хубав, по-светъл, по-весел ден... Тя току-що влизаше в новия си живот и сигурно беше малко уплашена...

– Разкажи... – прекъсна момчето тревожните ѝ мисли.

Тя тихо въздъхна, за да успокои, за да облекчи сърцето си. И мисълта ѝ полетя към далечната страна:

– Там хората умеят да се веселят, умеят да се радват... Да ти кажа ли: умеят и да скърбят. Всичко става от сърце, от все сърце. Ето ние днес правим сватба, а като че ли мъртвец е изнесен от къщата. Не дойде на сватбата ми и най-добрата ми приятелка тук. Защо не дойде на сватбата ми Ния Глаушева? А в Одеса, в Киев биха долетели всичките ми дружки – весели, шумни. Биха се радвали от сърце на моята радост. Такива са тамошните хора. Да ги чуеш само как пеят – всички в хор, всички сякаш в една душа. Ние сме сурови, саможиви хора. Седим долу и мълчим. А пък аз влизам днес за пръв път в тая къща. И никой, даже и бачо ти не ми каза ни една радостна дума. Само ти, миличък, ето седиш с мене...

Тя внезапно изхлипа и едва не избухна в плач, но бързо се овладя, само сивите ѝ очи потъмняха и плувнаха във влага. Момчето се въртеше на стола си, местеше ръце, нозе, озърташе се безпомощно и току изеднаж се досети, изеднаж си спомни, дори протегна ръце към нея.

– Знаеш ли – почна то задъхано, – знаеш ли... Учителят Райко ни разказваше за една бабичка в Русия... как е оставила дюкянчето си, за да спаси едно момиче, а то беке замръзвало. Знаеш ли – сви вежди детето, – знаеш ли какъв студ хваща там! Руски студ!... И бабичката оставила дюкянчето си, за да спаси момичето. Спасила го тя, ама крадци обрали дюкянчето ѝ. Нищо, казаха руската бабичка, аз не жала за дюкянчето.

Руменова погали косите на момчето и му се усмихна с насъзани очи:

– Да, мойто момче. Аз познавам тая бабичка. А това момиче, замръзналото, бях аз...

Момчето разтвори широко очи, протегна към нея тънкия си врат:

– Ти!

Сякаш бе чуло някаква чудна приказка, която изеднаж оживява, става действителност.

– Да – кимна младата жена. – Самата аз.

– После! По-нататък...

Долу тропна врата, чу се треперлив, изтънял глас:

– Василеее!...

Девето подскочи:

– Майка.

Те и двамата се огледаха. Стаята бе се изпълнила с мрак.

– Слузай веднага! – чу се пак гласът на старата Брашнарица.

Слязоха и двамата долу, мъгчави, тихи. В общата стая беше сложена трапеза за вечеря – кръгла маса с покривка на светли черти. Старата посочи отдалеко, през масата:

– Невесто... ти тук ще седнеш.

– Да ти помогна нещо, майко...

– Не. Днеска не.

Седнаха и петимата: двамата мъже един до друг, срещу тях двете жени и момчето – до майка си. Старата сипа на мъжа си огромно количество ядене, той се нахвърли нетърпелив, лаком, започна да работи и с двете си ръце, с неочаквана подвижност и похватност, макар ръцете му да трепереха, види се, от лакомия. Той гърбеше и на двете си страни едновременно, върховете на челюстите му под слепите очи напиреха в дебелата кожа бързо и ритмично, помръдваха се заедно с тях червените месести уши, старият пулеше алчни, уплашени очи, да не би някой да дръпне яде-

нето му. Руменова не искаше да го гледа, но старецът привлече погледа ѝ с неотразима сила. Тя чуваше с болезнена яснота лепнещия, пухкав шум на мяскащите му устни, чуваше как той мачкаше храната с беззъбите си челюсти, как я смучеше и гълташе... Младата жена усети как изби студена пот по челото ѝ от погнуса. Как ще сега на една трапеза с моя стар чревоугодник!...

Старата Брашнарица посегна да сипе ядене в чинията ѝ.

– Стига... стига... Не съм гладна.

– Само толкова ли?

– Да – отвърна с беззвучен глас Руменова.

– Да не ти е лошо?

– Не.

През време на вечерята Руменова улови на няколко пъти същата угодлива, застинала усмивка на Таки. Той се хранеше чисто, сгържано и някак по женски приподигаше малкия си пръст, нагънат във всичките стави. Не яде много. И се обърна към нея, втренчил сега питащи, нетърпеливи очи: „Свърши ли вече?“ Руменова с мъка преглътна последното си зальче. Таки изви очи към братчето си.

– Сипи ми чаша вода – прозвуча гласът му сурово, заповеднически.

– Аз... – приподигна се Руменова.

– Не, не ти... – сви вежди той.

Сега видя колко много се боеше от брат си малкият Васил. Видя тя как се разплуска чашата в неговата малка, трепереща ръка.

– Их! Какъв си схванат... – изсъска по-старият брат.

Руменова почувства за един миг, че губи търпение. И рече бързо:

– Това не е негова работа и... той е още малък.

– Хм... – стисна устни Таки.

– Да се учи... да слуша по-старите – изгруктя с пълна уста отсреща старият Брашнаров.

Тая нощ Иванка Руменова не мигна ни за една минута.

Още преди това, през целия ден, тя беше в тревога и смут, а когато Таки ѝ направи знак с очи да стават вече от трапезата – тя почувства непреодолимо отвращение; такъв беше погледът му – гнусен, също и безсрамното му нетърпение да я отведе по-скоро в спалнята. Тя тръгна – как би могла да се противи, – но изстиналите ѝ нозе натежаваха при всяка стъпка и едвам стигна до вратата на спалнята, разтреперана от внезапна треска. Той отвори с едната си ръка вратата и я побутна вътре.

Тя се спря там, до вратата, и ясно чу как той я затвори зад нея. Младата невеста почувства внезапен, сладостен трепет, че те двамата бяха сами тук. Чувството на гнусливост не изчезна съвсем в нея, но то като че ли остана далечно от съзнанието ѝ. По-силно от всичките ѝ чувства сега беше бурното въннение, което обхвана цялото ѝ същество – ето тя е сама с тоя мъж, нейния мъж, вратата е здраво затворена и тая широка, хубава стая като че ли беше кът от някаква външна приказка. На една маса в средата на стаята, покрита с тежък, златист атлаз, беше сложена висока стъклена ламба с пъстър стъклен глобус и през него светлината се процеждаше пъстра, весела, топла. Тъмночервени кадифени завеси закриваха плътно прозорците, а миндерът под тях, също и възглавниците по него трептяха в богати, весели шарки. По светлосините стени от двете страни бяха нарисувани слънце, месечина и рой звезди: цяло от ярка жълта боя, слънцето се хилеше насреща с кръглото си лице като сито бебе, разперило по стената широки жълти лъчи, а насреща, на другата стена – пълна, кръгла месечина, и тя цялата жълта, намигаща лукаво с едното си око, опулила другото си око в наивна почуда; около нея, в четирите ъгли на стената, се тъпяха бели, зелени, жълти, червени звездици, там беше дори и Са-

турн с пръстена си. Под слънцето бе разтворило обятия необикновено широко, ниско легло и цяло в коприна заедно с двете хълмчета от възглавници, а двата отметнати йоргана пламтяха светлоалени. Но сърцето на младата жена се развънчува толкова буйно може би от аромата, с който беше изпълнена стаята, и сладко я замая, упои я. Това беше „Пред вратите на рая“.

После Руменова усети как я дигна той на силните си ръце и тя притисна глава доверчиво на широките му гърди. Ето Таки бе се върнал; той беше същият, когото бе обикнала, изчезнал бе някъде и сега пак беше тук, до нея, тя беше цяла в ръцете му. Но тая сладка радост продължи само няколко минути. Той я сложи грубо на леглото и започна да разкопчава нетърпеливо дрехата ѝ, опулила мътни очи. Хубавият сън отеднаж изчезна...

Той я държа дълго и тя беше като вещ в ръцете му. А после и така я остави, като мъртва вещ в леглото. Повлече едрото си тяло, примъкна се на другата страна на широкото легло и скоро заспа. Тя се сви в най-отдалечения ъгъл и замря. Сега бе видяла истинския му образ. Той беше животинно, скот. И какво космато беше тялото му...

Тя не спа цяла нощ и непрестанно беше във вледеният страх, че е затворена, че е сама с диво животинно, което спи там, но всеки миг може да се събуди и да протегне лапите си. Тя нямаше къде да избяга и как ще избяга, трябваше ли да избяга? Цялата тая грозотия е може би неизбежна – такава, каквато е. И може би ще се промени нещо, може би няма да бъде все така. Къде ще бяга – ето нейния мъж и тя е негова жена. Може би ще утихне тоя бунт в сърцето ѝ, ще изчезне може би с време тая погнуса, която късаше употребата ѝ...

Най-сетне мина тая безкрайна нощ, през тесните пролуки на кадифените завеси се провря изгреденият ден. Руменова стана тихо – все още в ужас да не би той да се събуди, – извади от сандъка в ъгъла, своя момински сандък, една от всекидневните си дрехи и безшумно се облече. Намери там

и някакви обувки, obu се бързо. Тъкмо в тоя миг се чу гласът му и тя потрепера:

— Дай ми там... тютюна...

Тя побърза да му услужи с пребледняло лице. Едва след като запали цигарата си, Таки попита отдалеко:

— Що си се облекла така... Къде?

— Отивам в училището. Вече е късно.

Днес едва ли би дошла в училището някоя от учениците ѝ — в първия ден след сватбата, — но тя искаше да се махне оттук поне за няколко часа. Той каза все тъй отдалеко, изтежко:

— Ти веке нема да отиваш в училището.

— Как...

— Ако им трябва на преспанци гаскалицы — да си намерят друга гаскалица. Жената на Таки Брашнарoв нема да им слугува за неколко гроша. Това е.

— Не, Таки — отвърна Руменова примирително и дори подигна очи да го погледне. — Ти не бива да ме спираш. Аз не съм никому слугиня, аз съм учителка. Децата ще ме чакат. И сега, към края на учебната година...

— Казах аз веке. Това е.

— Ти ме унижаваш повече тъй. Какъв е тоя господарски тон? Не, ти няма да ме спреш от училището.

Той остави някъде там димящата цигара, измъкна се безсрамно изпод йоргана целият гол, нахлузи захвърлената наблизу ношница и преди да стане, взе отново цигарата. Приблужи се към нея бавно, с присвити очи:

— Разбра ли що ти казах? Ти веке гаскалица нема да си! Събличай това — и той гръпна грубо дрехата ѝ, която изпраща и се цепна на едното рамо. Сетне добави пак тъй господарски: — Ей там имаи домашна роба.

— Ти ми скъса дрехата... — промълви тихо, с побелели устни Руменова и някак машинално. Ала отеднаж в гърдите ѝ бликна гореща вълна и като се задъхваше от гняв, рече: — От училището аз няма да се откажа. Пусни ме да мина!

Той приподигна бавно лявата си ръка и тъй, с опакото на едрата си ръка, я плесна по лицето.

— Ах! — изтръгна се глух вик от гърдите на Руменова и притисна тя длани на лицето си, притворила очи от внезапна слабост. — Звяр... Долен човек... — прошепна едвам чуто, но тоя сподавен шепот идеше от гъното на гърдите ѝ.

Таки Брашнарoв се обърна самодоволно с гръб към нея и бавно се отдалечи към прозорците. Сега вече никой не можеше да я спре, но той стоеше спокойно там, до прозорците, и току приподигна леко кагифената завеса. Сигурен беше, изглежда, че тя няма да се реши да избяга. Руменова пристъпи с твърди крачки към вратата, отвори я и я гръпна след себе си. Стълбата беше близу, тя се спусна бързо надолу. Някъде из двора се мярна циганката прислужница, портата беше отворена и Руменова изтича на улицата.

Руменова мина бързо през училищния двор, изтропоти по стълбата за втория кат и трасна вратата на стаята си, затвори се вътре. Още от вратата се хвърли на един стол край стената, да си отдъхне, да събере мислите си, да успокои сърцето си, да събере цялата си душа. Костадиница я забеляза още докато минаваше през двора, излезе сласана подир нея, чу я как се затвори в стаята си. Какво бе станало? Сигурно си е забравила нещо учителката... Но толкова ли беше важно, та да тича така рано още в първия ден след сватбата си? Ай, Господи!... Трайна не искаше да я безпокои и се върна да почака в своята стая. Учителката сама ще се обади.

Седнала на стола край стената, Руменова се чувстваше като захвърлена тук от някакъв вихър, който за късо време бе я издигнал на шеметна височина и отеднаж бе я захвърлил като сухо клонче. Или току-що се бе върнала от някакво далечно, изнурително пътуване, върнала се бе пак

в своята скромна стая като на тих, желан бряг. Но сърцето ѝ не се успокояваше, кръвта ѝ не се успокояваше, тя огледа стаята, като че ли да види дали това беше наистина нейната стая, и скочи. Нахвърли се да подрежда вещите, които бе оставила тук – тясното гървено легло, грижливо сгънатите постилки и завивки, малката масичка. Тя нареди отново леглото си – стаята да заприлича по-скоро на предишната нейна стая, – погледна с тъга голата масичка – там бяха стояли любимите книги, които занесе в... новото свое жилище заедно със сандъка си и всички по-хубави свои вещи. Не можеше изеднаж да скъса всички връзки с този човек, който бе навлязъл в живота ѝ така погдо, така гързко и грубо. Тя погледна празното място, дето бе стоял сандъкът ѝ, празния долап в стената, който бе забравила на тръгване полуотворен, и усети как злият вихър отново я подемаше, за да я върне, за да я отнесе наново сред страшната действителност, от която едва-що се бе изтръгнала, едва бе успяла да избяга, да се скрие тук, в своята стая.

Тя се хвърли ничком върху тясното, твърдо моминско легло – беше капнала от умора след мъчителната, кошмарна нощ. Ала не идваше сън – да се унесе, да се забрави, да си отгърдне, а мисълта работеше трескаво, с болезнена яснота, повтаряше се непрестанно всичко, чуваше всичко, усещаше с тялото си. Така ще бъде сега цял живот – няма да забрави никога вече тази нощ и вчерашния ден, час по час, минута по минута, ще остане грозният спомен завинаги в паметта ѝ. Може би това, което стана през нощта с нея, беше неизбежно, щом бе попаднала в ръцете на един развратник, може би с време би го ограничила или би го приела като тежък грях. Може би това беше нещо от човешкия живот, което тя не бе познавала... но не, не! Това беше той, само той – Таки Брашнаров, който бе се промъкнал погдо в сърцето ѝ. Жадувало бе и нейното сърце за милувки, за всички радости на любовта, но бе срещнала един развратен човек, деляла бе легло с него. И това непоносимо чувство да си като вец в ръцете му, отгърпването и сънят му на преси-

мено животно! И тоя удар по лицето ѝ... Тя страдаше за своето поругано тяло – лепнеха и сега по нея ръцете му, – но страдаше още повече за своята потъпкана гордост, разочарована до гъното на душата си, унижена, подиграна, измамена. И не идваше нито сън, да затвори очите ѝ, не идваха сълзи, да облекчат сърцето ѝ.

Траяна Костагиница на няколко пъти се приближи до стълбата, дори се качи на едно-две стъпала, но не се реши да влезе при учителката. Виждаше се, станало бе нещо нередно – какво ще прави учителката днес толкова време сама в стаята и не се обади ни еднаж! Чудна работа, чудна работа... В двора шеткаха двете ѝ щерки – ученички на Руменова – и все току поглеждаха към чардака горе, да видят учителката си и още повече сега, след сватбата ѝ, излизаша там, в широкия двор, и другите деца на Костагиница, но не дойде тоя ден нито една от другите ученички. Поизлезе от стаята и Костагин, наметнат със селския си кожух и сега, въпреки топлия пролетен ден, повъртя се и той в трема долу, покашлювайки тихо – хм, гледай ти... Какво става с учителката! Най-сетне каза на жена си с глухия си глас:

– Ами иди горе да видиш...

Костагиница се качи бързо горе и влезе направо в стаята на учителката. Руменова скочи със зачервени, но сухи очи. Траяна я гледаше уплашена и учителката сама почна:

– Избягах... Не мога да живея с тия хора!

Траяна стоеше срещу нея, както си беше все още в селските грехи, погледа я, погледа я и току рухнаха сълзи от очите ѝ.

– Уф, у-учителке – изхлипа тя, – уф, сестро!...

Не знаеше що друго да направи, не знаеше как да помогне и каза глупаво:

– Да ти дам да хапнеш нещо... Сварила съм коприва...

Руменова стисна устни, поклати глава мълчаливо. Траяна се обърна да си излезе и току дигна ръка към устата си уплашена:

– Той... Иге!

Току-що беше влязъл в двора Брашнаров и се приближаваше насам с бавни стъпки. Руменова привика бързо, със сподавен глас:

– Не го пускайте тук! Не мога да го гледам... и... той ме удари!

Траяна изви очи към нея, избърса с опакото на ръката си сълзите си и се спусна бързо по чардака, по стълбите надолу.

– Костагинеее! – подвикна тя на мъжа си и отиде, та посрещна Таки на пътеката: – Учителката рече да не се качваш горе!

Погледа, погледа жена си Костагин и току отхвърли от раменете си тежкия кожух. Приблужи се към нея с неочаквано бързи стъпки, като да не беше той болнавият, отпаднал Костагин. Струпаха се там, около тях двамата, и децата им. Ала Брашнаров сякаш никого не забелязваше, дигна ръка да отстрани от пътя си Траяна и гледаше някъде напътък, над главата ѝ.

– Ей! – викна иззад жена си Костагин, мина край нея и застана срещу Брашнаров настръхнал: – Нели ти се каза... учителката не иска да се качваш горе!

– Какво сте застанали на пътя ми, бре! – изръмжа Брашнаров и току да разблъска и двамата, но срещна твърдия лакът на Костагин.

– Що – протегна Костагин врат, космат и разголен в широката яка на селската му риза, – що искаш ти? Нема да те пуснем, бре! Каза ти се...

Таки се огледа: срещу него бе застанала цялата Костагинова челяд – вперили всички в него очи, разкрили яки, жилави ръце, пръсти. Брашнаров сви устни презрително и се обърна към Костагиница, гласът му беше пълен със закана:

– Кажу ѝ да се прибере веднага дома, че... за косите ще я откъсна чак там!

– Бреее! – изви ръце на хълбоците си Траяна. – Такъв ли си бил ти! За косите...

– Игу ѝ кажу!

– Нема що да ѝ казвам. За косите, а?

– Ще дойда със заптии!

– Ти върви си сега, пък...

Брашнаров завъртя глава заканително, обърна се и тръгна пак тъй с бавни стъпки по пътеката към портата. А Траяна – по петите му. Щом той прекрачи високия праг, тя блъсна портата след него и дръпна тежкия дъбов лост от единия до другия ѝ край, затвори я здраво, както някога бе я затварял Аврам Немтур.

X

Тая пролет в Преспа стана допитване до народа признава ли Българската екзархия, или остава с гръцкия цариградски патриарх. Това допитване ставаше според султанския ферман за Екзархията. Най-напред се обяви за допитването от амвоните на двете градски църкви. После тръгнаха аази¹ от каазалийския меджлис от дюкян на дюкян, от къща на къща; така стана и по селата – от село на село. А като се бояха общинарите да не стане някоя пакост, поискаха от всеки еснаф и от всяко село да направят изложение до меджлиса, подкрепени с еснафските и селските печати. Такова изложение направи и самата община, а друго изпрати до Екзархията в Цариград. Целият християнски народ в Преспанската кааза обяви, че признава екзарха за свой църковен глава, та дори и повечето от власите в града се обявиха за Екзархията; останаха верни на гръцкия патриарх само няколко влашки семейства. Тихо и спокойно мина допитването за по-малко от два месеца време – нямаше кой да го смуцава.

Заминаха и тая пролет търговци за далечните запад-

¹ Ааза – съветник.

ни страни и не само Ицо Баболев, не само двамата, трима, а цяла дружина – едни за Беч, други за Липуска и Мюнхен, двамата пък бяха се запътили чак за Лион. И не само за да купуват там разни стоки, а и да продават по тамошните пазари най-вече жито, тютюн, афион, кожи, сурова коприна.

Пак тая пролет преспанската църковна община реши да прави ново мъжко училище. Събираха се вече до петстотин деца, старото училище стана тясно. А бяха се събрали и госта пари в общинската каса, нямаше да откаже и народът своята помощ за такова общополезно дело. Реши се също женското пък училище да се премести за следващата година в старото мъжко училище: станала бе тясна за училище и къщата на Аврам Немтур – събираха се там до сто и петдесет девойчета. Всеки от учителите – и Руменова също – си имаше помощници от по-възрастните и по-схватливите ученици, но в общината се реши да се потърсят нови трима учители – двамата мъже и една жена. По тая причина някак общината даде бързо и лесно развод на Руменова – да я приласкае, та да може по-лесно да я задържи в Преспа. В своята молба за развод учителката се оплакваше, че съпругът ѝ Таки Брашнарков я бил, а това, според повечето от преспанските общинари, не можеше да бъде повод за развод. Йовче Златев, един от новите общинари, човек с весело сърце и винаги склонен към шеги, понамести се без нужда на мундера и рече:

– То, ако е само за бой, ние можем да разведем барем половината Преспа.

Не му подеха шегата другите общинари, а Лазар Глаушев рече:

– Учителката може да си има и други причини, но не пожелала да пише за них в прошениято.

Йовче Златев, с пръгавия си ум, веднага се съгласи с него:

– Нам учителката ни е сто пъти по-нужна, нежели Таки Брашнарков.

Като реши общината за ново училище, обърна се към Лазара Глаушев да ѝ продаде той къщата и двора на своя тъст Аврам Немтур, дето сега беше женското училище, и на това място да издигне тя новото училище. Лазар отговори:

– Стопанин на тая къща е моята съпруга и тя ще реши. Но мене ми се чини, че ще бъде по-харно да намерим друго някое място за училище. Това място е малко, тесно е. Училището трябва да има широк двор и после – ние сега имаме петстотин ученици, а след пет или десет години ще имаме хиляда. Училище не се прави за пет или десет, или за двайсет години.

Намери се друго място за ново училище – по-сгодно, по-широко.

По това време и Лазар Глаушев науми да прави нова къща. И като му се предложи от общината да бъде един от тримата общински пълномощници за строежа на новото училище, той отказа. „Не искам – мислеше си Лазар – да се говори после, че от народното училище съм си направил своя къща.“

Ния вече не беше му продумала за нова къща, откакто видя, че той гледеше повече на търговията си и не искаше да излиза от бащината си къща, не искаше да наскърбява майка си. Ния вече не продума, щом той предпочиташе печалбите си и търговията, която го хвана като комар, и се вслушваше повече в несправедливите желания на майка си. Нека бъде по тяхна воля! Но макар да се затвори тя със своите скърби и огорчения, Лазар знаеше за какво тъгува тя и не беше забравил нейните желания. Напоследък ясно личеше каква голяма мъка носеше тя в сърцето си, макар всеки, дори и той, по своему да разбираше тая нейна мъка. Младата жена се стопи, не се знаеше от що живее – не помисляше ни за храната си, ни за облеклото си, ни за всички радости, които крепят човешкото сърце. Започнаха момчетата да я гледат със страх – бояха се за нея, да не би да я яде някаква болест. Малко ли свят в Преспа чезнеше от

охтика, от скрити рани, от жълтеница, от лоша треска! И хубостта ѝ бе станала по-друга – не се радва сърцето ти, не трепери от желание и сладост, като я гледаш, а стоиш пред нея като пред икона. Изпито, бледо беше лицето ѝ, но много чисто, такива бяха и ръцете ѝ, трептеше от чистота всичко по нея, само очите ѝ, пламтящи и винаги влажни, гледаха все пак по човешки, гледаха с неизказана човешка мъка. Тя живееше сега само с душата си, бореше се с душата си и личеше мъката ѝ. В най-тежките часове на своя живот тя бе помислила и пожелала да сгреши с чужд мъж, за да стане майка, а така мислеше и вярваше сега, че грехът, за който човек е мислил и който е пожелал в сърцето си, е вече сторен грях.

Лазар Глаушев жалеше своята невеста и се боеше за нея. Дете можеше да им даде само Бог, но той можеше да я зарадва с нова къща. И може би ще се облекчи сърцето ѝ, ще се върне топлата кръв по лицето ѝ. Той ѝ каза:

– От общината искаха да купят бащината ти къща, да я съборят и да дигнат там новото училище. – Ния нищо не отвърна и той продължи: – Мястото е малко там за училище, но щом става дума за това, какво ще речеш, ако ние я съборим и си дигнем там нова къща?

– Ти решавай – рече тихо Ния, но той видя как просия топъл блясък в очите ѝ.

– Е – сви вежди той, – аз нема да влеза в нея никога, но ако речем да я съборим, за да дигнем там нова къща, то е друго нещо.

Посъживи се и Ния – виждаше той.

– Събори я – рече тя и повтори: – Събори я, щом трябва.

– Щом Руменова разпусне децата, веднага ще почнем.

Ния погали едва-едва бузата му – това беше обещание от негова страна и тя му беше благодарна, макар да не се радваше, както би се зарадвала някога.

Далечно беше още краят на учебната година и те чакаха търпеливо да мине нужното време. Лазар не бързаше да

каже и на майка си за своето решение – защо да я тревожи преди време? После дойде и нещастие то с Иванка Руменова – така нарече сама тя женитбата си с Брашнаров, – а те двамата с Ния бяха все край нея, те бяха най-близките ѝ приятели, и вече не продумваха за новата къща. Но имаше и друго нещо.

Лазар Глаушев реши да направи къща само заради Ния. За едно късо време той изтрезня и от печалбарската упойка. На работата в дюкяна гледаше някак покрай друго нещо, по-важно, по-значително, както някога, на млади години, когато поведе целия народ срещу фанариотите. Все побутваше Андрея Бенков – той да свърши едно или друго, – не се заглеждаше много и в това – колко печелят и колко губят в своята работа. Дори и двамата им калфи забелязваха това негово пренебрежение към работата, забелязваха го и другите житари в чаршията, които винаги се бояха от него да не ги изпревари, да не им подбие цената, да не им пресече пътя по един или друг начин в общото напреварване. Той не изоставяше съвсем работата си, но загуби охота към нея, изстина. Андрея Бенков забеляза пръв тая промяна в него, но не се решаваше да му каже и половин дума: за Андрея нямаше по-умен, по-редовен, по-справедлив човек от Лазара и как би се решил той да го пита и разпитва, да го съди и укорява? Андрея предусещаше с вътрешното си сърце, че неговият приятел се бори с някаква голяма мисъл или с някаква душевна болка, и чакаше търпеливо, със скрита загриженост, пръв той, Лазар, да заговори. А Лазар четеше всичко по лицето му – така отворено и ясно беше за него лицето на Андрея – и наистина сам заговори:

– Андрея, брате мой, ние с тебе нема защо да гоним големи кярове. Ти имаш една майка, аз имам една жена, сѐ ще преживејме. То се знай, че работата си ние нема да оставим да се забатачи, нема да оставим да ни каже некој, че сме некадърни за работа, но аз нема веќе да тичам по големи кярове. Пък ти, Андрея, знайш още по-харно за себе си, аз в нищо нема да ти преча, ами во секо нещо ще

ми помагам. Е, да земеш да се ожениш, да зарадваш майка си... На мене, брате, малко ми трябва.

— Не ми трябва и мене много нещо — отвърна Андрия Бенков. — За женитба пък и не мисля беке.

Тоя път Глаушев не каза нищо повече и нямаше какво повече да каже на другаря си — как би говорил за работи, които и на него самия още не бяха много ясни.

Раздвижи се нещо ново в него или се съживяваше някогашната негова душевна сила, но той още не знаеше как ще се изяснят мислите му. Това брожение в душата му започна от деня, в който влезе в бащината му къща Хайредин Арап ага с тайфата си и поиска да върне забяналите селяни по селата и чифлиците. После дойде срещата му със същия този Арап ага сред Преспанското поле. Лазар Глаушев стоеше още на своята мисъл, че народът на Преспа и Преспанско още няма сили да се бори против турските злодейства и турската власт; за другите места по Македония, по България той и не мислеше много — това беше работата на други, тамошни люде. Но като стоеше на тая своя мисъл и я следваше, той все повече се виждаше обърнат срещу целия живот в Преспа, в селата наоколо, пък, както дочуваше, и по други, по-далечни места. Имаше в живота на целия народ нещо, което още не беше отминало и нямаше да отминне скоро, но редом с него, в него дори се зараждаше и нещо ново, идеше нещо ново, което търсеше своето място.

По-будните селски люде не можеха да търпят повече турското господство. Те изоставяха своите огнища и бягаха в града да търсят по-сигурен зальк, по-сигурен живот. Можеше ли да ги спре някой и трябваше ли да ги спира? Дошъл бе да ги върне Хайредин Арап ага и трябваше ли той, Лазар Глаушев, да ги предаде в ръцете му, или да се спре да погледа дали те сами ще прогонят турчина? Той пръв се хвърли да ги защити, с гърдите си презгради пътя на насилника и не можеше да бъде иначе. Сега Хайредин Арап ага ходеше по цялото Преспанско поле, пронизал бе с

курум Атанаса Кривою, притъкми се злодеят да вземе и неговия живот и самият той, Лазар, дигна оръжие да се защити. Тъкмо като него се надигаше и народът да се спасява, да се защитава и това беше новото, което идеше, и никой не ще го спре. Знаеше се, че бяха излезли чети по Стара планина и по други места, чу се за някаква българска войска в Белград; четите бяха разбити и прогонени, българската войска в Сърбия била измамена от сръбския княз, но ще се съберат нови чети и нова войска ще се дигне. Не можеше да се сложи предел; дотук народът ще търпи, ще чака, ще събира сили, а оттук нататък ще стане да се бори за свободата си. Лазар Глаушев не можеше да стои дълго на такъв лъжлив, опасен, ненужен предел.

Един ден той се отправи към квартирата на Райко Вардарски. Отдавна не бе виждал приятеля си. Беше хубав ден към края на март и още по-ведър, по-приветлив тук, в окрайнините на града, по-близу до полето. По градините и дворовете наоколо цъфтяха гървеса и храсти, а върбите край реката вече се зеленееха. Щом влезе в двора на Аце Кутрев, дочу Лазар тихо бръмчене, сякаш идеше изпод земята; край оградата нататък се виждаха цели редици кошери, които се бяха пробудили. Лазар се спря да послуша и няколко черни точки се стрелнаха край самите му уши. Кучето откъм двора повлече синджира си, но Лазар не влизаеше за пръв път в тоя двор, та верният пазач го позна, прозина се и пак се отпусна лениво на топлата земя.

В стаята на учителя Лазар Глаушев завари и други гости, но най-много се изненада, като видя тук и Атанаса Кривою. Той бе преболял раната си още през миналата есен и Лазар бе го виждал няколко пъти по чаршията, но не очакваше да го види тук. Седеше направо на пода и пак личеше сакатата му нога, но сред всички тук се виждаше най-напред той с едрото си кокалесто тяло. До него на пода седеше и друг селянин, зад тях се бе изправил на колената си зетят на Трънко Велев, а на стената до вратата бе се пог-

прял Аце Кутрев, гологлав, със запретнати ръкави и бос – дошъл бе, изглежда, набързо от градината си. Срещу тях седеше Вардарски на едно ниско столче с някаква хартия в ръцете си, която, изглежда, бе се опитал да скрие, щом бе чул стъпките на Лазара, и така го посрещна той – изненадан, уплашен:

– А, ти ли си бил! – Сетне продължи ядно, гневеше се, види се, че бе издал уплахата си: – Седни. Дай столче, Аце! Ние четем нещо тук – добави той бързо, като да се боеше да не прекъсне Глаушев работата му.

Лазар кимна на Криво и рече, сядайки:

– Продължавай. Ще послушам и аз.

– Не. Ще почнем отначало. Да чуеш и ти сичко. Това е огън, а не човешко слово – святкаше с окото си Вардарски, хартията трепереше в ръцете му. Той я приближи към лицето си, пое дълбоко и започна да чете с развълнуван глас, като въртеше косматата си, рошава глава подир зравото си око, което тичаше от ред на ред:

– Кажу ми, кажу, бедни народе,
кой те в таз робска люлка люлее?...

Щом свърши стихотворението, Вардарски се вгледа свиреп в лицето на Лазара Глаушев и отпусна ръце между колената си заедно с хартията, сетне премести гневното си око върху примата селяни – от човек на човек, – а тоя гняв в погледа му беше от скръб и въннение. Той се изкашля, за да прикрие съзвизите в гласа си, и рече сърдито:

– Тая песен я съчинил Христо Ботев. Така пише тук. Чувал съм аз, има от него и други песни. – Той помълча за миг, сетне продължи и, види се, тъкмо това смяташе за по-важно: – Получих и писмо с тая песен... Преди близу два месеца турците обесили в София голем юнак и пръв народен войвода Васил Левски Дяконът.

Другите петима мъже мълчаха, само зетят на Тръпко поклати глава, намръщен и той като Вардарски, за да

му угоди повече. Атанас Кривиот гледаше учителя, заслушан все още в думите на песента, пълни с тъга и безнадеждност, но сетне попита със съжаление:

– Как се оставил да го уловят? Васил... Дяконът.

– Ранили са го. Ранен го уловили. Предала го черна душа. Ходил е да гуза народа от град на град, от село на село, горе, по Стара планина. Не знаел що е страх...

Пак настана тишина, после Тръпковият зет попита плахо:

– Защо не дошъл и тука... при нас...

– Защо! – сопна му се Вардарски, но продължи по-кротко: – Почнал оттам, от Стара планина... стигнал до София. Дотам е стигнал животът му. Такива люде не живеят много, ама не остават сами. След тях тръгват и други и стигат, където те не са могли да стигнат. – Окото му пак заблестя гневно, той изпъчи гърди, изправи глава, размахва хартията: – А ние тука – що? Ето, за нас пише тука. Или сме глухи и слепи да разберем!

... Мълчи народа!

Глухо и страшно гърмят окови,
не чуй се от тех глас за свобода...
Смок е засмукал живот народен,
смучат го наши и чужди гости!
А бедният роб търпи, и ние
без срам, без укор, броиме време,
откак е в хомот нашата шия,
откак окови влачи народа...

Той мълкна и се чуваше как гуша шумно през носа си. Не поглеждаше сега никого и чакаше да се обади Глаушев, който седеше на ниското столче неподвижен, с наведени очи, като че ли мислите му бяха другаде. Тръпковият зет не можа да издържи настъпилото мълчание, той изгледа всички, помръдна с провисналите си, тъмноруси мустаци и като не можеше да измисли свои някакви думи, повтори стих

от песента по своему:

– Смок смучи народа...

Вардарски се нахвърли пак срещу него:

– Смок ами... Смок отровен пие му кръвта! Ето тука е Атанас. Хайредин Арап ага с куршум го прониза! Сега ми разправете, че моя същият Арап ага убил и друг човек там някъде, по железнишкия път.

– Уби – кимна Атанас Кривиот. – А други бил, с коня си ги газил, жени имало, деца. Вие, казал, в града бегате...

– Тъй! Убил, с коня си газил жени, деца – продължи Вардарски. – Знаем ние сичко, виждаме сичко, ама търпим.

Раздвижи големите си кости Атанас Кривиот и сякаш нямаше за него достатъчно място в стаята. После рече, кривейки глава ту на една, ту на друга страна, не се решаваше да погледне никого, като да се боеше и сам от думите си:

– Търпиме... Ние не търпиме веке, ама... И защо се събираме ние около тебе като около матица. Ето – блъсна се той в разголените си гърди, – оздраве раната ми, ама останана белег от нея, пръста си мога да пъхна и нема да се заличи никогаш. Нощем като се разбудя, сè ме боли там, вътре, и времето като стане по-влажно... сè боли. Къде ще забравя аз що ми стори Арап ага. Не е само за раната, ами нели знайте защо ме удари той. А може пак да влезе в двора ми. Жена ми се поболее от уплах, легна, не иска ни да яде, ни да пие. Той казал, мръсният: не ми треба болна, ще я чакам да се дигне. Може ли да се търпи такова поругание! – Той млъкна за миг и рече с глух глас: – Ще го убия.

Вардарски посегна бързо, сложи ръка на рамото му, разтърси го:

– Така те искам! Най-сетне го каза: ще го убиеш. Друго за тебе не остава.

Селянинът, който седеше до Кривиот – гребен, млад човек, с тъмни, неспокойни очи, приподигна тесни рамена, като че ли да отхвърли някаква тежест, продума гънливо:

– Ние с Атанаса сè за това мислиме, ама като сме

само двоица, на си немаме и оръжие... Мене жената на Атанаса ми е сестра – добави той изеднаж.

Вардарски го погледна и като че ли се учуди, че той беше мук.

– Даскале – започна сега по-смело Атанас, – ти ще ме научиш. Затова сме дошли и днеска ние при тебе, виждам те аз, народен човек си ти... Ето и ти, бачо Лазаре, си тука, научете ме що да правя. Да е сам Арап ага или да са само двоица – нема що да пшам. Ама той, мръсният, петима воду и как ние с моя шуреј тука...

– Атанасе – прекъсна го Лазар Глаушев. – Жаля те, брате, пострада много, ама не искай от мене наука за такава работа. Ще ти кажа, по-стар съм от тебе, и да не говориш много за това нещо. Ако дочуе Арап ага, че му се заканваш, може наистина да влезе пак в двора ти.

Атанас подигна вежди, огледа се, навее глава срамежливо. Лазар се притъкми да си върви, но Вардарски сложи ръка на коляното му:

– Стой. Нема да си отиваш. – И той продължи, като да се оправдаваше: – Идват те тука понекога, приказваме си, рекох сега да им прочета песента на Христо Ботев. Добри люде са те, селски люде, мъченици... Но ти какво сега – започна той пак да се гневи, – защо ги плашиш! Щом Атанас решил да убие своя убиец и поругател, ние нема да му попречим.

– Това си е негова работа – смръщи вежди Лазар. – Нема защо от мене да иска той совет и поука.

– Ти се боиш.

– Да. Може и да се боя. Ами ти защо си се разпалил толкова?

– Ние сички требва така... Да горим с общата мъка. Не е, да речем, само за Атанаса: цел народ гине!

Лазар млъкна, но сега и не бързаше да си отиде. Умълчаха се и другите четирима мъже в стаята, затихна и Вардарски. Раздвижи се там, до вратата, Аце Кутрев и рече предпазливо:

– Хайде ние, Атанасе, да отидем оттамък, в моята стая... Може да си имат нещо работа бачо Лазар и гаскалът.

Глаушев и Вардарски останаха сами. Пръв започна Глаушев:

– Моля те, не се лютю, не викай... Да поприказваме спокойно. Аз нема да споря повеке с тебе за... за новата страница. Може тя наистина да е веке обърната. Е, ще погледаме още, ще помислим още. Нема защо да бързае, макар да е новата страница отворена пред нас. Колкото бехме буни и нетърпеливи преди, когато се борихме с патриката, сега трябва да бъдем сто пъти по-разумни и предпазливи. Сега, брате Райко, насреща иде сам султанът, а не патриката с дългата патерица. Сега глави ще падат, кръв ще се лей.

– Ха, ти ли това! Не те ли продупчиха тъкмо тебе с куриум? Не загинаха ли в зандана през хиляда осемстотин шейсет и втора братята Миладиновци. Падаха глави и тогава. Народът и тогава беше готов и глави да даде. А сега – още повече, още повече!

– Ти не искаш и да ме слушаш, Райко. Търпение немаш. Аз казвам да не се нахвърляме безумно в една сто пъти по-тежка борба. Виж и сам: събрал си тука, в стаята си, четирима души, насърчаваш ги да вършат убийства. Тоя, шурия на Атанаса, откога го знайш, колко пъти си го виждал? Такива опасни думи говориш пред непознати люде.

– Мене ми иде вече на улицата да викна, сред чаршията да викна, а ти! Стига робско търпение и покорство!

– Ще викнеш... Бесилки веке се люлеят.

– Оо! – прогърмя гласът на Вардарски. – Не са страшни такива бесилки! Виж какви мъже висят по тех... най-достойни мъже. Ние с тебе ще се свиваме, ще умуваме.

– Не казвам да умуваме. Казвам да бъдем мъдри.

– Да, мъдри. Съгласен съм. И винаги съм готов да те послушам. Но такава е тая работа, за която ние сега мъдруваме с тебе, че преди да я почнеш, трябва да решиш да

умреш. Аз съм решил за себе си. Затова говоря такива думи на Атанаса. Мене сега това решение ме води и моята мъдрост е по-смела. Ех, може да сгреша некога, може да попадна на лоши люде... Тогава – и той наду гърди, стисна зъби: – Нека и аз... като Васил Левски!

Дълго не можа да откъсне от него очи Лазар Глаушев.

Никога не е билал много весел и шумен Глаушевият дом. Такива бяха людето му, особено Султана – майката. Все бяха някак загледани в себе си, все се бореа с някаква мисъл, за всяко нещо търсеха оправдание и право. Такъв беше дори и Кочо, макар иначе да беше простодушен човек; той пък все мислеше как да нареди живота си, децата си, а и Раца, жена му, по него. Султана гържеше юзгите на всички, не позволяваше някаква волност. Тя взе в малките си жиливи ръце и Неда, племенницата; хранеше я, обличаше я, чистеше я и пазеше съня ѝ като на свое дете, но Неда препереше от нея, особено когато се случваше да сгреша нещо. Султана затускаше под своето коляно и Кочовите деца; не им даваше да дигат врява, да си дерат гърлата от плач, да се смеят прекалено. Те бяаха от нея, криеха се от погледа ѝ, но тя ги намираще навсякъде, следеше ги навсякъде.

Така Султана гържеше всички свои люде около огнището. Но не само със своята воля и власт, а пазеше тя и топлината на това огнище, огъня в него, доколкото умееше да го пази. А то беше – да живеят людето ѝ заедно, да не гърпа никой на своя страна, да си помагат, да живеят здрав, чист живот, да пазят името си. Такова беше нейното знание за човешкия живот. Това беше мъдрост и поука от живота на целия този народ, който живееше от векове в неволя, в немотия, в постоянен страх и несигурност. Ала животът се променяше, целият живот. Променяше се и животът около нейното огнище. Султана не виждаше новия живот, който започваше, не можеше да види и познае всяко

нещо – стара беше тя и непримирима, но ръката ѝ вече отслабваше.

Година след година Кочовите деца растяха, напълниха цялата къща. И най-напред те, децата, губеха все повече страх от Султана. По-големите – Благой и Кирил – не ѝ се даваха да ги удари и не я слушаха. Тя се опита един-два пъти да ги догони, но те бягаха далеко с младите си нозе и се присмиваха на баба си. Каквото правеха по-големите, правеха го и по-малките, дори и Царева, нейната съименица, надуваше устни срещу нея:

– У, лоша баба!

Тя не искаше да се оплаква на Кочо от децата му, да ги клевети – да смразява бащата с децата му, но сама не можеше да се справи с тях и страдаше от своето безсилие. Още повече се озорчаваше тя от нехайството на Раца, майка им. Тя едва ще подвикне на повилнелите деца с половин уста:

– Брей! Защо сърдите баба си... ей сега ще ви набия!

И не пропускаше напоследък да се обърне и към нея, към старата:

– Деца са, майко... Ти пък немой толкова с них...

Държеше страната на децата си. А още чакаше от ръцете на свекърва си всяка помощ, че беше хлабав човек и все бременна или с малко дете на гърдите си.

Ния и съвсем се отскубна от ръцете на старата жена, макар Султана да не пропускаше случай да я гръпне наново към своето малко стаго. Ния не се боеше от свекърва си и не ѝ се поддаваше. Когато беше за всекидневните нужди в къщата, за всекидневната работа, тя слушаша старата жена, изпълняваше послушно нареждите ѝ, гледаше и да ги изпреварва. Ала когато свекървата се опитваше да влезе в нейния личен живот – Ния не се обръщаше и да я погледне. Никога не каза тя на свекърва си лоша, тежка дума, дори и след като се нахвърли първа старата срещу нея, но издигна около себе си стена, която Султана не можеше да премине. Те живееха под един покрив, старата бе-

ше майка, свекърва, и Ния не забрави това, но когато трябваше да се срещнат тъй, една срещу друга, за добро или зло – снахата минаваше край старата жена сдържана, спокойна, студена.

– Нема вода ни канка – ще рече Султана, без да се обръща към никого.

И ако не е там Неда или някое от по-големите деца да ги накара да изтичат на чешмата в двора, Ния веднага ще вземе гюма, сама да донесе.

Ще се върне Султана от църква в неделя сутрин:

– Добрутро. На помощ да ни е света Неделя.

– Добрутро – отговаряше Ния стамно, прилично. – На помощ да ни е.

Но избягваше да нарече свекърва си „майко“.

– Пак ли в чаршията! – не пропускаше да каже Султана и все с укор. Или: – Пак ли при учителката...

Ния излизаше със спокойно лице, като да не бе чула нищо.

Не се впускаше вече в разпри и спорове и Султана; не беше прилично, а винаги беше по-лошо да се разваля приличieto в къщата. Само еднаж избухна тя, изля всичкия си яд и на няколко пъти после едвам се сдържа, но то беше от преголяма мъка. Щом не можеше да се скара като майка, когато беше нужно и редно, а можеше да очаква да ѝ се отвърне – по-харно да си мъчи. В недоволството ѝ от Ния, в гнева ѝ към нея имаше и много скръб. Би желала да бъде иначе животът ѝ с по-младата снаха, съвсем по-иначе... Раца... какъв човек беше Раца – като лицето ѝ никак, замазано, без вежди. По-друг човек беше Ния! Ама ето... И тая скръб в гнева ѝ срещу Ния бе започнала да го разяжда, да го смекчава. Старееше все повече Султана Глаушева.

Най-голямата нейна грижа и мъка си оставаше Азар. Промени се той много от някое време насам, поизтъня лицето му, погледът му натежа, по двете слепоочия рано се появили посребрени коси, съзстиха се, та широкото, изпъкнало чело се отвори още по-широко. Едва-що бе навър-

шил тридесет и шест години, а изглеждаше по-стар. Промени се той към всички – поизстина, затвори се, угълби се в себе си. Той беше от малък още премного съсредоточен в себе си, но винаги ще те срещне с приветлив поглед, ще те чуе, ще се посмее на шегата ти и сам ще се пошегува. Сега и жена си не дочуваше понякога що му говори. Те, двете жени – Султана и Ния, – го обичаха всяка по своему, но и двете сега еднакво си обясняваха причината за промяната в него: не беше той щастлив в живота си, не беше доволен от живота си. Ния обвиняваше себе си за тоя му живот, също и Султана в своята майчинска ревност шушнеше и въздишаше:

– Изгоре чедото ми с тая жена...

А в мислите си Лазар беше много далече от техните предположения, бе се отдалечил и от самите тях, макар и двете да си стояха всяка на своето си място в сърцето му, отдалечил се бе той и от другите свои люде. Както някога, преди десет и повече години, сега Лазар мислеше за... всички. Пред него и съвсем близо до него беше многоликият образ на народа, пред него беше родината – тия две върховни мисли, тия два живи образа, които човек носи в своето съзнание, в кръвта си и са в него като топлината на тялото му, и са жива част от душата му; народът – от първия срещнат на улицата в родното ти градче твой брат по общи мисли, общ език, общи копнежи и стремления, до милионите твои братя като него, които ти не си виждал, но с които си слят в една общност, жива и вечна; родината – от малкия двор, в който си израсъл, от родния хоризонт, през всички ония поля и планини, които не си и виждал и може би никога няма да видиш, но където живеят твоите братя и ти са мили като родното огнище. Лазар Глаушев не познаваше много люде извън Преспа, не бе ходил по-далече от Охрид, от Битоля и само за една неделя до Солун, ала неговата мисъл сега бродеше чак до Дунава, до Цариград. И виждаше в мислите си само това, което бе чувал, бе чел, което бе узнал по един или друг начин за тая широка земя,

за людето ѝ. Но не беше тъкмо това и само това, което го привързваше с такава сила към тая земя, към людето ѝ, а много повече го привързваше към нея съзнанието му, чувството му, че тя е обща родина на всички тия люде, милионите негови братя. Той беше във всичко заедно с тях, както със своите съграждани, с техните общи копнежи и стремления, с това, което беше обща воля, което беше правда за всички – великата народна правда. Това, което желаша преспанци, към което се стремяха за общо добро, желаша го, стремяха се към него и милиони други техни братя. Победата срещу фанариотите беше обща победа. Неволята, в която и след това остана целият народ, е обща неволя. Ще бъде обща и борбата срещу нея, ще бъде обща и победата над нея. Лазар Глаушев чувстваше как и собствениите му сили растяха с общите сили на милионите негови братя.

Дребни бяха домашните грижи, личните болки и несполуки. Той обичаше Ния, както винаги бе я обичал, обичаше майка си, всичките си домашни люде, както винаги бе ги обичал, но сега той мислеше за всички, за целия народ, за неволята му, за неговата борба и домашните грижи ставаха по-малки, по-прости. Той махна ръка от големи печалби в работата си, със същата леснина реши да направи нова къща на Ния. Пак тъй, с леко сърце пристъпи и към майка си, като стана време. Повика я той един неделен следобед в нейната стая, затвориха се сами там. Лазар обхвана с ръка тесните ѝ, отпуснати вече рамена, но не за да я прикотка и замае, а със същата негова синовна обич. Той ѝ каза с равен, спокоен глас:

– Майчице, ние ще си поговорим с тебе сега умната. Така сме си говорили ние с тебе секогаши.

В гласа му имаше може би и малко твърдост, но то идеше пак от добра воля – да хванат място думите му, да усети добре старата му майка тяхното значение. Тя нищо не отвърна и той продължи:

– Аз ще правя къща това лято. – Старата потрепера

и се полюшна, но той я попритисна към себе си нежно: — Чакай, не се тревожи. Ти виждаш, тука не може да се живееш повеќе така. Теснотия, гребни деца. За сички ни ще бъде по-харно да се поосвободим. Дал ми Господ некоя пара и зашто да се мълчим повеќе. И Кочо ще се радва.

— Тебе не ти е за Кочо — рече отеднаж Султана, но стоеше така, в ръката му, а Лазар очакваше, че тя ще избухне, ще се развика, ще се отстрани от прегръдката му.

— Нема да те лъжа — отвърна той. — Не ми е само за Кочо, но като мисля за себе си, за жена си, майко, мисля и за сички вас. Кочо ще остане да живееш тук с децата си, а ние, и ти, и татко, и Неда, ще живеиме в новата къща. Ще има место за сички там.

— Ти така велиш, а жена ти може и тя да рече така, ама нема да е от сърце, знам аз.

— И аз знам, майчице: от сърце ще бъде.

Тя още не се отдръпваше от него, но Лазар усецаше как рамената ѝ стават още по-тесни под ръката му, по-отпуснати; старата жена сякаш намаляваше, топеше се под тежестта на неговата ръка. Жално му беше за нея, но и се радваше, че тя не се противи. И продължи:

— Ще си наредим хубаво новата къща. Ти ще си вземеш оттук само коешто ти е по сърце, но повеќето стари работи ще ги оставим на Кочо, че е голема челядта му. А вие с Ния като се развъртите, каквото сте и двете огън в работата, за две-три години ще напълните новата ни къща. Аз нема да жаля парите. Ткайте, шийте, а сега и в чаршията се намират много неща за късна уредба.

Той издърпа предпазливо ръката си. Стори му се, че беше много тежка за поизгърбените плещи на старата му майка, макар да бе протегнал за милувка ръката си. Сега и гласът ѝ бе се променил, отслабнал. Тя рече:

— Е, синко... виждам аз, ти ще се делиш от мене. А не мога да те спра. Да мога, нема да те остава да се откъснеш от сърцето ми. Ти и като беше малък, сѐ не можех да те ударя. Што бой е ял брат ти Кочо! Пък и момите. Е,

върви, върви. Остарех аз беке, никому не съм нужна.

— Майко...

Тя не го слушаше и седеше все тъй неподвижна, със свити нозе, върху колената ѝ лежаха малките, сухи ръце, и те някак безпомощно неподвижни. Отслабваше все повеќе гласът ѝ:

— Е, върви, върви. С тебе аз нема да дойда, ние со стария, с татко ти, тука ще си останем. Ние тука ще си умрем. Ама това ще ти кажа: каквото ми направи некога Катерина, сега и ти ми го правиш. С нож право в сърцето ми. Не ми е крива чуждата ќерка, жена ти. Сега ти, синът ми, право в сърцето...

— Виж што говориш, майко. Грехота е, майчице. Ти харно помисли. Ние сички се мълчим в тая теснотия. И аз не искам да се отделя от тебе. Казах ти: ще дойдете и вие с татко в новата къща.

— Това знам аз, синко: като земе да се дели една челяд, тя беке се разтуря. А пък аз своето огнище нема да остава. Да излеза оттука и да отида на друго огнище — чужда ще бѣда беке и тука, и там, на новото огнище. Тука ще седне снаха ти, а там ще седне жена ти.

— Не искаш да ме разбереш, майко. Моето огнище ще бѣде и твое.

— Ти не разбираш, ако си толкова умен и учен. Аз искам да ви запазя сички заедно, както досега съм ви запазила. Ти теглиш на своя страна, утре и брат ти ще задърпа на своя страна. Ама не мога беке да ви спра, не мога... — поклати тя глава и дълго не спря, унесена подир мислите си.

— Ти помисли, майчице, и сама ще видиш, че така ще бѣде за сички ни по-харно. Аз така съм решил и нема да се откажа.

Тя нищо не отвърна, не каза нищо повеќе и той. Като стана да си върви и на излизане от стаята, Лазар чу как тя изхлипа и подсмъркна. Ех, нека си поплаче пък малко старата майчица...

Лазар като че ли все гледаше да избягва грижите около строежа на новата къща. Каза на жена си:

— Е, почваме, щом учителката разпусне децата. Кажу сега да видя каква къща искаш. Ти сѐ си мислила...

Ния — и тя, виждаше се, че се радва на новата къща, но не с пълно сърце, като че ли много късно идеше тая радост, като че ли сърцето ѝ беше преситено от всяко нещо и не можеше нищо да я съблазни, да я привлече. Тъгата ѝ за рождба надви, потисна всички други чувства у нея. Сега тя си мислеше: „Нова къща, а ние с Лазар вътре сами като кукувици...“ Ала все пак тя се радваше — толкова дълго бе мечтала за тая къща и сегашният живот заедно с всички Глаушевци бе ѝ дотегнал много. Щом и старата не иска да дойде в новата къща, Ния ще живее там по-свободно и по-широко, ще бъде поне сама с мъката си. И тя отговори на мъжа си:

— Мислила съм, Лазе. Нели знайш откога още ние за тая къща... Виждах аз в Битоля хубави къщи. Такава искам, ама — гласът ѝ затрепера — нашата нека бъде по-малка, нели сме сами...

Той погали бледата ѝ буза — не пропускаше случай да я утеши, да я обнадежди в нейната непрестанна скръб — и рече някак троснато:

— Защо? Нека ни бъде широко. Пък още не се знай дали ще останем сѐ тъй сами. Ще направя аз къща на два ката, с камен и печени тухли. Ами и улицата да се разхубави най-сетне! Да остане и след нас тая къща. Кажу сега ти що искаш, ти как мислиш.

Отдавна не беше се появявала руменина по бузите на Ния, та сега като да падна по лицето ѝ далечна светлина, като утринна алена заря.

— Искам — рече тя — широки стаи, с големи прозорци и високи тавани. Цел живот съм живеяла под ниски почернели тавани и в мрачина; стрехата не пуца слънцето в ста-

ята, стои то вън, а вътре студено и зима, и лете... Ама ти знайш по-харно — годяе тя бързо, негли се уплаши от своя блян за нова къща. — Пък попитай и майсторите.

Лазар отиде при най-добрия майстор в Преспа. И пак тъй — като че ли все искаше другиму да остави грижата за новата къща.

— Да ми направиш къща, майстор Дуко.

— Да ти направя, Лазаре — побутна едва-едва с опакото на ръката си майсторът редките си щръкнали мустаци.

— Аз ще ти кажа що искам, а по-нататък — твоя работа.

— Така искам и аз. Да не ми се пречка много стопанинът. Майсторът съм аз. Има некои, нищо не знаят, а душата ти ще извадят. Ти кажи, Лазаре, що искаш и остави на мене — сложи майстор Дуко на хълмналите си гърди едра ръка с дълги, възлести пръсти; иначе той беше гребен човек, превит едва ли не на две, с дълъг врат и ръбест гръблян, който играеше нагоре-надолу по жилестата гуша; лицето му беше също гребно — само нос и очи, а челото му, под бутнатия на тила фес, широко, упорито.

— На два ката, майстор Дуко.

— На два ката. Долу — камен.

— Камен. Широки стаи, с големи прозорци, високи тавани. Слънце и топлина да влиза от сички страни. И ще я украсиш. В Битоля съм виждал аз такива къщи.

— Знам що искаш ти, Лазаре. Остави на мене. Къде ти е местото?

— Къщата на жена ми, нели знайш.

— А старата къща, Аврамовата... нея какво?

— Ще я съборим.

— Е, харно. Много харно! Сгодно место за къща. И чешма има.

— Колко ще ми чини, майстор Дуко, такава къща?

Майсторът помълча малко, после рече:

— До четиристотин лири. Не повеке.

Лазар извади от пазвата си малка зелена кесия, издута и тежка.

— Тука са сто лири, майстор Дуко. Купувай каквото ти е нужно. Като ги свършиш тия пари, искай други. Ще почнем, щом разпуснат децата. Нели е училище там.

— Драго ми е да работя с човек като тебе, Лазаре... Ама и ти нема да се оплачеш от мене.

И майсторът едва сега взе малката тежка кесия.

Лазар имаше още една грижа с новата къща. На другата сутрин, на излизане за чаршията, той се отби в двора на женското училище. Изтича да го посрещне Траяна Костадиница. Тихо беше в широкия двор, само чешмата шуртеше в каменното корито, но откъм къщата насреща, и на горния, и на долния кат, се дочуваше детска врява, която му стихваше, ту избухваше по-шумно. Руменова работеше там с ученичките си — цялата къща беше пълна, заети бяха сега и долу две стаи, ниски и мрачни, засенчени от широкия чардак.

— Тука ли е Костадин? — попита Лазар. — Искам да говоря с него.

Показа се в трема под чардака Костадин. Пак наметнат със селския си кожух, а след него наизскачаха от мрачината в стаята три още дребни деца, момиче и две момчета, с блеснали от любопитство големи, ясни очи, както очите на Костадина, баща им.

— Кхе-кхе... — изкашля се глухо Костадин. — Повели, бачо Лазаре...

Лазар погледна Траяна, погледна Костадина и каза:

— Слушайте сега, добри люде: това лето ще правя къща тука. Нели знайте, ще се прави ново училище и веќе е тесно тука за училище. Тука сичко ще се събори. Ама вие не бойте се, това дойдох да ви кажа. Без покрив нема да ви оставя, сиромаси люде сте, с дребни деца. И за учителката ще требва поне една стая.

— Е, сполай ти, да си жив — каза Траяна все още с уплаха в очите. — Къде иначе ние с пет деца...

— Сполай ти... кхе-кхе... Сполай ти...

— Ами ти, Костадине, не искаш ли да порботиш с майсторите, като захванат? Ще има тука работа цело лето и добра надница. Ще кажа аз на майстор Дуко.

— Ами да порботи, защо не — отговори Траяна вместо мъжа си. — Като седи, още повеќе се поболява.

— Аз не съм... кхе-кхе... гин добре, ама... да порботя през летото. И тука помагам аз... на жената. Не съм гин добре, мъчно се намира като за мене работа...

— Ти порботи с майсторите. По-бързо ще оздравееш. Е, то се знай, ако можеш.

— Може, може — обади се пак Костадиница. — Как да не може! Не е толкова болен.

Лазар си отиде. Като пусна Руменова ученичките си за къса почивка, Траяна се качи горе. Дворът ехтеше от детски викот, класните стаи бяха празни. Учителката се разхождаше с бавни стъпки по широкия чардак, с посърнало лице. Траяна мина край нея:

— Дойде Лазар Глаушев. — И продължи, като влизаше и излизаше по стаята да поприбере едно и друго: — Каза, че ще прави къща тука. Тая тука, училището де, ще го събори. Нели ще правят ново училище... Ама не бойте се, вели, аз нема да оставя децата ви без покрив. Харен човек. И за нас помисли. Ще требва, вели, и за учителката да потърсуме друга стая...

Щом пусна децата навечер за вкъщи, Руменова се отправи по улицата нагоре за Глаушеви. Ния я забеляза още в двора и излезе на чардака да я посрещне. Учителката рече:

— Да седнем тук, Ния, на чардака. Виж какъв хубав ден! Лято иде вече.

Те седнаха и гвете на тесния миндер край стената, до оградата на чардака. Преди няколко години Лазар посади наблизу млада лоза, която бе пуснала сега над чардака яркозелени ластари; полюляваха се те, подухвани от вечерния ветреци, и току посягаха да се уловят ту към оградата,

ту към подаа се там гредичка или дори към надвесената стряха. Руменова откъсна един млад още, нежен и лъскав лист, наляпа го и го сдъвчи.

– Киселичко... – усмихна се тя едва-едва.

Двете приятелки не бяха се виждали скоро. Загубили бяха и двете охота за срещи и разговори. Още първия ден, когато Руменова избяга от къщата на Брашнарков, Ния отиде да я види. И не седна да разпитва учителката, а само взе ръката ѝ в скута си и не я изпусна през цялото време. Защо да човърка раната ѝ. Нека учителката сама каже каквото иска да каже. И Руменова не говори много – срамуваше се да разказва по-подробно какво ѝ се бе случило, а не би ѝ олекнало от приказки.

– Страшна нощ преживях. Ужас! – побърза да привърши разказа си тя. – Не съм могла и да помисля, че може да има такива хора. Ужас...

Ния повее друг някакъв разговор, за да отклони мислите ѝ, заслуша се и Руменова, но после отеднаж каза:

– Ти ме предупреди, Ния... но да бяхте ме спрели някак... ти, Лазар...

– Искан аз пак да ти говоря, но Лазар рече: не се меси много между мъж и жена; боя се и аз, рече Лазар, за учителката, но той, никаквикът, може да се усмири най-сетне, може да се привърже, тя е такава жена...

И само това каза още Руменова:

– Ще забравя може би всичко един ден... но унижението, на което ме подложи той, и особено удара по лицето... никога!

Те не заговориха вече за Брашнарков. Не дотягаха много на учителката и преспанки, колкото и да беше голямо любопитството им. Само ще извие по някоя глас и ще го прокълне. Жалеха те учителката си по женски, разбираха мъката ѝ – нали и тя толкова пъти бе им говорила за женските теглила, за горчивия женски дял в живота. Дадоха ѝ бързо развод и общинарите, всичко мина бързо и като че ли се забрави. Не забравяше само Руменова, лицето ѝ вече не

се разведри. И колкото беше уморена, изтощена вече със своите сто и петдесет ученички в четири отделения, навърли се с още по-голямо усърдие на работата си, да не мисли за себе си...

Поседяха някое време двете млади жени мълчаливо на тесния миндер. През все още редките листа на лозата се виждаше бистро вечерно небе. Нататък, към извишилото се пролетно небе, Руменова бе извила замислен поглед и сякаш се забрави. Ния седеше тихо до нея. Откъм вътрешността на къщата се чуваше как проплаква по-малкото момиче на Раца и от време на време сърдитият глас на старата Глаушица. Ния рече:

– За мене плаче малката. Искан да гоїде тук.

– Нека гоїде...

– Царее, Царее... – подвикна Ния.

Детето млъкна. Навътре в къщата стана съвсем тихо. Малката Царева не идваше. Ния въздъхна и рече шепнешком:

– Старата не я пуца... Откакто рече Лазар, че ще прави нова къща, тя не може веќе да ме търпи.

– Боли я.

– Боли я, знам. Но Лазар ѝ каза да гоїде с нас, моли я.

– Това е пак... от старост, Ния. Не ѝ се сърди.

– Не ѝ се сърдя.

Те млъкнаха пак, после Руменова изеднаж рече:

– Знаеш ли... кажи на Лазара, че аз, щом свърша учебната година, ще напусна Преспа.

– Много ми е жално, Ванче...

– Не мога да остана тук повече.

– Да. Разбирам, Ванче. След това, което ти се случи тук...

– Не, не! Не е само това... – Тя млъкна отново, замисли се. И тъй, загледана пред себе си, посегна, улови ръката на приятелката си, мълчаливо я стисна. Сетне промълви: – Има и друго нещо, по-важно. И то съвсем променя... Аз... Аз съм бременна.

Ния я сграбчи с двете си ръце и я стисна:

— Блазе ти... блазе ти!

— Да, Ния. Щастлива съм.

— Господ те награждава за сичките ти мъки.

— И после... Не искам никой да знае. Само ти. Оня нещастник може да ми направи нещо, може да ме спре или...

— Да, мила. А сега що мислиш? — попита Ния развълнувана, нетърпелива и едва освободи учителката от прегръдката си.

— Ще ида другаде. Викам ме в Витоля, в Прилеп, в Скопие. Получих писма. Ще помисля. Имам още време.

— Не бой се. Сичко...

— Не се боя никак — прекъсна я Руменова. — Защо да се боя? Жена съм, да. Сама тук и ми се случи такова нещастие, но... — И тя догаде живо: — Аз държа хляба в ръцете си. Нямам нужда от никого. Детето ми...

Тя отеднаж млъкна и току притисна ръце на гърдите си. Лицето ѝ засия отеднаж, стана пак тъй младо, свежо, както преди. И рече задъхана:

— Знаеш ли... За пръв път го споменавам тъй гласно. И като че ли е вече живо и... тъй, пред очите ми!

— О, мила, о, мила... — погали я Ния. — Щастлива си ти.

— Да, Ния. Най-напред като усетих, че... ето и сега. Каква радост... за него... още недошло на моя свят!

На Вратата отсреща незабелязано бе се показала малката Царева и гледеше със заплакани очи двете млади жени. Руменова първа я видя, скочи, взе я на ръце и се върна на миндера. Ала малкото момиче не искаше да седи в скута ѝ. То се дърпаше и протягаше ръчички към спринка си, към Ния.

— Е, вземи я... — подгаде ѝ я Руменова.

Момиченцето се прилепи към Ния, обви ръце около шията ѝ. Ния мълчаливо заплака, съзлите сами потекоха от очите ѝ. Руменова я обхвана през рамената, полюшна я галбовно:

— Не плачи... не плачи, Ния. Ще дойде и при тебе някой ден едно малко детенце...

XI

От една неделя портата на Аврам-Немтуровата къща стоеше по цял ден отворена и с двете си поли, подпрени и двете с камъни. Цели редици коли пренасяха тук грубо нацепени гранитни камъни, пясък, вар, тухли, а селяни от железничките села докарваха дълги, тежки греди от тамошните гори. От сутрин до вечер се чуваше гласът на майстор Дуко, който посрещаше колите и нареждаше кое къде да се разтовари по широкия двор. От два дни там чукаха каменари с тежки чукове, звънтяха в ръцете им железни длета, изскачаха от тях далеко наоколо каменни отломки и пръски, изгладеният зърнест гранит се синееше на правилни геометрични фигури. Като излизаша в двора малките ученички през време на почивките, все там се трупаха да гледат. Край стената зад портата Костагин изкопа голяма четвъртита дупка за вар; Траяна, жена му, едвам го накара да захвърли селския си кожух, но за два дни той изкопа дупка колкото една одая. И това каза на жена си:

— Ти гледай да не ме разлютиш еднаж...

— Знам те аз, мъжо. Тебе само мързелът ти е душман.

Майстор Дуко позна с какъв човек има работа и го улови здраво за дебелия врат. Костагин показа сила колкото за два вола и не се чуваше да покашлюва, да стенка.

Лазар Глаушев минаваше оттук всяка сутрин на път за чаршията; ще се поспре едва-едва да погледне от портата и ще отминне. А тая сутрин не се спря и никак. Боеше се да не помисли учителката, пък и майстор Дуко, и другите люде там, че иска да покаже господарска гордост и нетърпение. Нека си гледат людете работата спокойно...

Едва-що навлезе в чаршията, и забеляза отдалеко цяла тълпа пред портата на един хан. Дочуваше се възбудена врява. Улицата наоколо беше пуста, всички се бяха насъбрали пред хана. Лазар ускори стъпки. И го посрещнаха отдалеко гневни гласове:

— Ела да видиш що сторил пак моя кръвник, Арап ага, майката негова поганска...

— Ама що е това... Изпотрепаха селяните!

Лазар мина по тясната пътека между хората и влезе в двора на хана. Там бе се струпал още повече народ около една селска кола с високи ритли. Пред дребните воловци, които поклащаха опашки безучастно, стоеше с дълъг остен в ръка около дванайсетгодишно момче от полските села с бледо, изплашено лице; едрата му глава, силно сплесната отзад, сякаш едвам се държеше на тънкото мършаво врателе, което се протягаше от широката везана яка на селската му кошуля; гъсти, сплътени коси висяха изпод плиткото му капе по изпъкналото чело, около широко разперените бледи уши. Тъмните му сухи очи гледаха опулени, то не знаеше къде да ги спре и сякаш нищо не виждаше пред себе си. В колата, край една пълна вреца, върху някакви вънени селски грехи и забивки бяха търкулнати баща му и майка му, а ничком до майката лежеше три-четиригодишно момиче в групава селска ризка и с боси, прашни крачета. И тримата в колата бяха мъртви. Широки кръвави петна се виждаха по селското им облекло. Момчето лежеше кротко до майка си, върху ръката ѝ, но на тясното му гръбче се чернееше едва накарвадена дупка от куршум, опърлена наоколо от огъня на изстрела. Лазар се приближи към момчето, хората наоколо се умълчаха.

— Кажу, дете, що е станало с вас... Това майка ти и татко ти ли са?

— Майка и татко... — чу се изтънелият гласец на момчето. Бяха го разпитвали вече мнозина и то отговаряше машинално на въпросите на Лазара. — Татко рече: да бегаме в града. Тука ще измрем. Майка плачеше, а той пак: да

бегаме в града. Станавме рано. Тъмно беше. Впрегнахме и тръгнахме. Вървехме, вървехме. По едно време по нас турци. С коне. Татко рече: Арап ага иде. Подкара силно, ама воловете... Рипнах аз от колата, татко ме накара да гоня воловете, а той с остена. Къде? Настигнаха ни. Майка пици и пази Бояна. И Бояна пици. Излезоха ни турците отпред с конете, спреха колата. Арап ага с пушката в татко: „Къде сабайле, бре?“ Татко вели: „На пазар, Арап ага, в града.“ Арап ага пак: „Защо не питаш бега къде ходиш, защо си откраднал воловете и колата, защо бегаш в града, бре!“ Тогава изпукаха пушки, аз побегнах. Турците се върнаха към село. Излезох аз пак на пътя. От колата капе кръв — цел вир под нея на пътя. Питам татко, а той — нищо. Умрел. Аз... по пътя, по пътя и право тука.

Селянчето млъкна. И очите му пак тъй — блуждаят, сякаш и сега е там, край окървавената кола на пътя сред полето.

— Ами това, малкото в колата — обади се някой. — Него пък защо убиха!

— Те него не са и мерили, ама не са и гледали къде гърмят. Какво ще му мислят те за една християнска душица!

Зачуха се и други гласове, надигна се пак врява. Лазар рече:

— Да вземе некой да ги откара в църквата. Нема защо да стоят тука. Там жени ще ги приготвят за погребение.

Той се загледа в селянчето. Чу се до него гласът на самарджията Нестор Чаушка:

— Лазаре... аз ще го взема него... детето. Ще го прибера у мене вкъщи сега-засега. Пък вие вижте там, в общината, какво ще решите за него, като е сега то сираче без никого.

— Харно, стрико Несторе. Добре си наумил.

— Да кажем в конака! — викна някой от тълпата.

— Ха, в конака... — обади се друг. — Много искат да знаят там! Кой го праца Арап ага да избива селяните по се-

лата? Веке толкова клети души затри, а конакът си трай, ни чул, ни видел.

— Ха бегайте, бре! — викна Нестор Чашка по децата, които се бяха събрали от цялата чаршия и надничаха в колата с изблещени очи. Той взе поводата на воловете от ръцете на селянчето: — Е, хайде, дете, да вървим към църквата...

Лазар се прибра в дюкяна си, седна мълчаливо на миндерчето там. Андрея Бенков шетаеше наоколо уж много зает, но се виждаше, че умът му не беше в работата. Лазар го погледа, погледа и рече:

— Чу ли какво направил пак Арап ага?

— Чух — отговори веднага Андрея. Той се спря срещу Лазара с бледо лице и влажни очи: — Место не мога да си намеря! Ходи по селата като бесен вълк, убива... Нема ли кой да го спре?

Лазар нищо не отговори.

Късно следобед в дюкяна влезе Нестор Чашка. Покани го Лазар да седне, но старият самарджия отказа:

— Не съм за седане. Работа ме чака в дюкяна. И без това днеска не можах да свърша много нещо, ама рекох да дойда при тебе. Прибрах момчето вкъщи, бабата ще го погледа с нашите деца, докато вие там в общината решите, или може да го потърси некой от село, двоица стриковци, вели, имам, и тетка имам. Ама аз при тебе за друго, Лазаре... — И той сега пристъпи без покана, седна на крайчеца на миндерчето и се приведе към Лазара, зашепна хрипливо: — Ти нели знайш, там до мене има един сарач, Реджеб ага. Много харен човек, отидох аз при него, що е това, казвам, Реджеб ага, от вашите. Днеска, казвам, така и така... и едно детенце на три години убили с майка му. Слушай, вели той, Несторе, какво ще ти кажа, ама да не разправяш много, че и моята глава може да отиде, ако съм турчин. Те нашите бегове и агалари изпратиха Арап ага и Кючук Кагри и двамата-трима други катили да им пазят чифлиците.

Вашите селяни, вели Реджеб ага, бегат от селата, без люде ще останат чифлиците. Арап ага пазя да не бегат, а нашите бегове и агалари са му обещали награда цел чифлик. Така да знайш, вели, Несторе. Той убил тия люде в колата, той, Арап ага. Аз му казвам: ами как тъй, Реджеб ага, нели има хюкюмат, кадия. Несторе, вели, каквото решат беговете и агаларите, това става. Ако знай много каймакаминът, устата му со злато я запушват или пък с олово ще му я запушат. Това ми рече турчинът, Лазаре, и ето аз при тебе...

— Харно си сторил, стрико Несторе. Да знайме що мислят турците, що кроят. Ама това нещо знаят го и селяните. Сам Арап ага им се заканва: ако бегате в града, ще ви избия.

— Е не знам, Лазаре... Гледайте вие там, в общината, нещо за тия несретни селяци, сѐ те пазят, а нема кой да се застъпи за них.

Самарджията си отиде.

Ако бе мислил и размислял Лазар върху тая скръбна, кървава случка преди година-две, би решил да събере общинарите и най-старите от тях, и тия, които знаеха по-добре турски, биха отишли при каймакамина да се застъпят за селяните; или би направила общината оплакване чак до пашата в Битоля. Минаха му и сега такива мисли, но той сам ги отхвърли: каква полза? Ще ги посрещне каймакаминът и ще ги изпрати с празни приказки и обещания, няма да помръдне пръста си и пашата. Не би се решил ни единият, ни другият да излезе срещу бейовете и агаларите заради неколцина селяни. Сам султанът провъзгласяваше с фермани бейовете и агаларите за господари на раята. И сам каймакаминът знаеше какво става из полските села, но се преструваше на сляп и глух. Не, не... някой трябва да научи селяните сами да се бранят, някой трябва да насочи ръката им.

Щом започна да се свечерява, Лазар излезе от дюкяна

си и се запъти към старото мъжко училище. Поразходи се из училищния двор, докато учителите пуснаха децата. Вардарски сам изтича при него още като го видя. И още отдалеко завика възбуден, гневен:

— Виде ли що става? Започнаха да избиват и жените, и децата! Срам е за нас да търпим повече...

— Чакай, чакай... Успокой се — стисна Лазар ръката му над лакътя. — Хайде да излезем да се поразходим.

Поведе той учителя и през целия път трябваше да го укротява — да не вика, да не тръби с гръмливия си глас, людет се извърщаха да го гледат, макар да го знаеха какъв е буен и гневен. Те излязоха вън от града по пътя за Битоля и се отбиха по една височинка встрани, седнаха там на младата трева. Оттук се виждаше целият град и полето чак до железнишките планини на запад. Всичко тънеше в буйна зеленина — и градът със своите градини и дворища, и полето надалеч; реката блещукаше през купчини върбалаци, нататък, по междите на зеленчуковите градини, се почеха дълги редици тополи. Сред буьната, все още пролетна зеленина се виждаха вече и първите стъпки на лятото — побелели ечемичени ниви, изрусели пшеници, а тук-там дори и голи стърнища. Слънцето се бе спуснало ниско над Железник, планинските върхове светлееха сребристи в далечината, високо по зеленикавото небе плаваха кой знае накъде цяла редица бели, пухкави облачета. Полъхваха и мизми на разцъфтели се треви, а най-вече острият, свеж гъх на мащерка.

Умълчаха се двамата мъже, полегнали един срещу друг върху меката трева.

— Навика ли се най-последно... — рече Лазар.

Вардарски нищо не отговори. Лазар се изправи, изтърси машинално ръкава на грехата си, пропит от топлата влага на тревата, и се загледа в далечината към полето, дълго мълча с ръка върху овлажнелия ръкав. После отеднаж се обърна към приятеля си и като че ли продължаваше ед-

ва-що прекъснат разговор, рече бавно, дума по дума:

— Арап ага и целата му тайфа трябва да бъдат избити. Друг изход нема.

И сега Вардарски сякаш не го чу; пошавнаха само мустаките му. Лазар и не чакаше отговор от него. Той се отпусна отново на тревата и продължи:

— Арап ага ходи с пет-шест души. Срещу него трябва да излезат десетина души; уплашени са нашите люде и нò е страшно за них, нека бъдат повеќе. Това едно. Второ: трябва да са добре въоръжени нашите, с пушки. Да имат с пушките повеќе смелост и да угрят здраво.

— Трето?... — изръмжа Вардарски, без да се помръдне.

— Да, трето — повтори след него Лазар спокойно. — Има и трето: сичко да се нареди с ум и разум. Голема тайна. Ние сме по-слабата страна. Като ударим, да не ни ударят. Ами що, ние за пръв път сега искаме да дигнем ръка срещу турци, искаме да дигнем десет души с пушки. Тая работа не е лесна и трябва очите на четири за секо нещо.

— Четвърто... нето?

— Може да има и четвърто, и пето, и шесто. Ще видим. Ти немой така. Ако ни усетят турците, преди да свършим нещо, или ако я свършим калпаво, те ще избият още сто души селяни и Арап ага ще продължава да върлува по селата. Да ударим здраво и да се скрием под земята. Турците пак може да направят бели, ама и ще се уплашат. И доста ще си помислят дали да изпратят друг Арап ага по селата.

Сега и Вардарски се обърна срещу него, подпрян на лакътя си:

— Виждам, че ти е дошъл най-сетне умът, но пак тънко я предеш. Първо, второ... шесто! Ами работата е проста. Защо пък десет? Пет или шест пушки. За люде е по-лесно. Люде по-лесно ще се намерят.

— По-лесно, а? Мислиш, секи, който псува и вика... За такава работа са нужни здрави мъже и не е лесно да ги намериш сред тоя напласен народ. И друга ще бъде нукна-

та смелост, като са десетмина, като са два пъти повече от турците.

— Те нема да излезат гърди с гърди срещу турците...

— То се знай. Ама нашите за пръв път ще вземат пушка в ръка и сичко може да се случи. Слушай сега що мисля аз — тупна той с шеп по меката трева: — Ти прати хабер на Атанаса Кривио да дойде, да си поговорим най-напред ние тримата с него. Ама никоѝ друг да не знай, никоѝ. Азата му нема да го пусне, ама той ще намери начин.

Те дълго мълчаха, всеки със своите мисли. И тъй, като на себе си, Лазар продума:

— И аз съм взел къща да правя... Но нека, нека си тече животът, нека не спира. Секога е по-харно тъй, човек да живеѝ с целата си душа.

Обади се и Вардарски:

— Утре, като погребваме убитите, мисля да държа слово.

— Харно си наумил. Ама знайш ли...

— Що? — подвикна Вардарски нетърпеливо.

— Аз не искам да те уча, но... ти помисли: гледаѝ да не се гневиш, да не се заканваш, ще дойдат в църквата много люде и секакви люде, ще се разчуе що си говорил. А ние с тебе, като захващаме такава работа сега, требва харно да премисляме сека своя дума. Може да кажат после: гаскалът насъскваше...

— Брей! Чак накъде гледаш...

— Ами и ти требва така да гледаш. Аз мисля, че е по-харно ти утре да предизвикаш со словото си скръб, жалост за убитите. Да се научим най-напред да милеем един за друг, да се жалим, та да се хванем сички ръка за ръка...

— — —

Кучето на Аце Кутрев се разлая късно през нощта и се виждаше, че лае по човек. Нощем го отвързваха и сега се мяташе и лаеше яростно към вратника, види се, там сто-

еше чужд човек. Вардарски излезе да види що става по дбора — беше още буден по това време. Пред вратника стоеше Атанас Кривиот. Вардарски прогони кучето и въведе късния гост в стаята си. Запали ламбата. Кривиот беше потен и прашен, по лицето му бяха потекли потни браздички, мокра беше под мишките му и широката, разгърдена селска кошуля.

— Викал си ме, гаскале — рече той уж по-тихо, но гласът му се чу остър и хриплив в затихналата юнска нощ.

По-тих се чу гласът на Вардарски:

— Сегни, сегни.

И те неусетно започнаха едва ли не да шепнат. Кривиот рече:

— Тръгнах, щом се стъмни, а още преди зори требва да си бъда в село. Започнахме здраво жетвата, глава не можем да дигнем. Нема да ме пуснат клите — къде ти, и хайде нощем. Ама требва още преди зори. Иначе ще ме изядат.

Вардарски се взираше в него с окомото си — хала човек! Три часа път и още три часа назад за една къса юнска нощ с куцата си нога; жънал и връзвал снопи цял ден, утре пак...

— Ти полегни тук, да си починеш. Аз ще требва да излеза.

Кривиот махна с дългата си ръка, подала се разголена и космата от широкия везан ръкав на ризата му:

— Море остави, какво ти легане... Ами кажи сега ти що...

— Ще отида да доведа Лазара Глаушев. Да поговорим за Арап ага.

— Е хайде, гаскале. Чакам.

Вардарски се попрестегна набързо, подаде на госта си кутия с тютюн и излезе. Към къщата на Глаушеви той винаги тръгваше развълануван, в някакво смътно очакване да се случи нещо, да види Ния. Сега се породи в него и друго чувство — виждаше му се тайнствено и опасно нощното посещение на Кривио, това излизане посред нощ и предстолящата среща. Той се промъкваше с дебнеци стъпки по за-

тънтените улици, да не го срещне деврие¹ или пазвантин² – ще го питат къде ходи по това време и без фенер, а това бягство от подобни срещи засилваше възмущението му, чувството, че върши нещо опасно и тайно. Тихо почука на портата на Глаушевици. Почука още еднаж. Предпазливо скръцна входната къщна врата и се чу гласът на старата Глаушица:

– Кой е...

– Нека излезе Лазар. Искам да го питам нещо – отговори бързо, троснато Вардарски, да изпревари други въпроси.

Но Султана пак попита, макар да позна гласа му:

– Кой си ти?

– Вардарски.

– Ама що по това време... Лазар спи.

– Събуди го. Ще почакам.

Старата жена промърмори нещо ядно, входната врата пак скръцна. Като се показва Лазар на портата в тъмнината, Вардарски му пошушна:

– Кривиот е тук. Току-що дойде и трябва веднага да се връща. Хайде!

Вардарски забеляза през рамото на Лазара силуета на старата Глаушица, която стоеше на стълбата на чардака и чакаше. Лазар почеса брадата си и едвам сподоби една прозявка:

– Ами защо сега... в полунощ... Не може ли утре?

– Не може. Той избегал. Още преди зори трябва да си бъде в село.

– Влез за малко. Да се облека.

Те намериха Кривио заспал; търкулнал се бе върху леглото на Вардарски, с ръце присвити на гърдите, с полуотворена уста, и хъркаше шумно.

¹ Деврие – нощен патрул.

² Пазвантин – нощен пазач.

– Ей сиромашкият... – промълви Лазар.

Разбудиха го. Селянинът скочи с учудени, уплашени очи. Дадоха му пак да си свие цигара. Вардарски чакаше нетърпеливо Лазар да започне най-сетне. Сви си цигара и Лазар, чука дълго с огнивето. Най-сетне попита:

– Що велиш ти, Атанасе: ще можем ли да отървем селата от Арап ага?

Кривиот изпревари приказката си с едно рязко движение:

– И как още! Нели говорихме... Ето изяде и други люде. Сичките ще ви избия, вели. Не се трай повеќе.

– Как мислиш ти, как ще стане тая работа...

– Да имаме три-четири пушки...

– Три-четири нема да стигнат – възрази Лазар бързо и веднага попита с рязък глас: – Ти можеш ли да си намериш дружина от десетмина здрави мъже?

– Десетмина... Защо ми са десетмина?

– Ти нема защо само от вашето село. И да бъдат, ако може, пострадали люде. Да се заловят от сърце.

– Ще намеря, бачо Лазаре... ама защо толкова много? Арап ага ходи с по четири-петима катили. Ще му хванем пътя и – хайде.

– Ти слушай мене, Атанасе: по-харно ще бъде дъвама наши срещу един турчин: по-сигурно да е. Ако ги изтървем, ще стане още по-лошо, ще пострадаме още повеќе. Трябва изеднаж и до корен да ги затрием. Така и сичките турци ще се уплашат, и по-лесно ще се скрие сека следа.

– Харно велиш, бачо Лазаре.

– Десетмина. Ще ги избереш най-здрави люде, пострадали, и ще ги закълнеш да ти бъдат верни другари. Ако се издадете, турците ще ви избият, ще пострадат и домашните ви люде. Ти сега подбери си другарите и не им казвай сичко. Само ще им подхвърлиш, колкото да знайш дали ще ти станат другари. После ще им кажеш сичко. Като дойде време. Тая работа трябва да се свърши здраво. Иначе полза нема да има и ще стане още по-лошо. Да се научим да се

браним, Атанасе, да се браним. Иначе, нели виждаш, нема живот.

— Нема живот, бачо Лазаре...

— Ето, тичаш да се върнеш; кехаята над главата ти.

— Нема живот иначе... Ами пушки, бачо Лазаре?

— Пушки ще се намерят. Ти гледай да намериш люде. И така да бъдете — един за друг, повеќе от братя. Може да са и осем души най-сетне. Ама рекохме: мъже на место.

— Люде ще намеря, бачо Лазаре. Черно ни е и пречерно веќе на сички.

Глаушев го побутна по коляното:

— И никому ни дума, Атанасе, къде си бил тая нощ, с кого си се срещал, що си говорил. И на ръжен да те пекаш. Така и с твоите другари: нема да ги събираш заедно, а един по един; со секиго поотделно ще говориш. Ето така, Атанасе.

— Така, бачо Лазаре. — И селянинът току изпъчи разголените си космати гърди, отвори широко очи: — Олекна ми, бачо Лазаре. Сега аз от нищо не се боя.

Лазар стана:

— Ти легни да поспиш, ако имаш време.

— Ще изпия още една цигара и тръгвам. Ще стигна тъкмо навреме в село. Да не ме усетят.

Вардарски изпрати Лазара до вратника.

Старата Глаушица чакаше сина си и побърза да му отвори още щом се спря той пред портата, за да не става нужда да чука по това късно време. Утре съседите може да попитат, а не е тяхна работа да знаят кой е влизал и кой е излизал от портата и тая нощ. Преди да се качат¹ на чардака, тя попита тихо сина си:

— Що беше това излизане посред нощ?

— По работа, майко — отвърна късо Лазар.

Тя не попита нищо повече. Позна: Лазар няма да ѝ каже нищо повече.

Тежки и отсечени бяха ударите на сърцето му, така прозвуча и гласът му в нощната тишина — тежък и отсе-

чен. Развълнувано и тревожно беше сърцето му, но той чувстваше, като лек, сладък гъх, и немного ясна радост от нещо ново в живота си, нещо важно, съдбоносно, от едно дълбоко удовлетворение.

*

И тоя път краят на учебната година бе отпразнуван с тържествен акт на сам ден Петровден — 29 юни. Тържеството стана пак в широкото преддверие на старото мъжко училище — новото едва-що бяха започнали да строят. Преддверието пак се напълни с люде, напълниха се и класните стаи наоколо, та бяха оставени вратите отворени, за да се чува и вътре. Поканени бяха и каймакаминът — наскоро бе дошъл нов каймакамин, — кадията, реизът и бинбашията¹ — началник на преспанския гарнизон. Дойдоха те заедно с първите гости, а тоя път реизът бе повел със себе си и тримата ходжи — учители в преспанското турско училище. Като влязоха в преддверието, реизът се обърна към ходжите и рече:

— Гледайте сега какво ще става тук и поучете се.

Посрецинати бяха тия първи представители на турската власт в града от членовете на църковната община и училищните настоятели, от тримата по-стари учители, а Вардарски се позабави в църквата, за да не става нужда да се кланя пред тия ефендии². Насядаха те на първата редица столове, дото беше определено място за общинарите и по-първите граждани. Реизът се огледа да види що става с неговите трима ходжи и едва не викна с глас от изненада: ходжите не бяха седнали на столовете, а и тримата бяха наклъкали край стената встрани, дремена смирено и премятаха в ръцете си броеници с дребни зърна и дълги

¹ Бинбаши — хилятник.

² Ефендия — господин.

поскиолчета. Не се съдържа реизът, гласно въздъхна и се приведе към каймакамина, рече му тихо, с нескрита болка:

— Виж ги тия нашите нищожни хора как са наклакали край стената, сами себе си не зачитат за нищо, от тъпота и простотия!

В същото време двамата големци видяха как учителят Тодор Божинов канеше турските си колеги да седнат и те на столовете.

Скоро пуснаха и двете църкви, нови въани от люде нахлуха в училището, изпълни се всичко в предверието и по стаите, останаха мнозина и вън, по стълбата и в училищния двор. Време беше тържеството да започне. Райко Вардарски даваше знаци, ала насъбраното множество не преставаха да шуми. Тогава Вардарски изведе на малкото, празно място на горния край на предверието училищния хор от около тридесетина момчета, подреди ги набързо, дигна двете си ръце и ги размаха в такт. Зачу се нестройно песен на два гласа, но младите певци бързо се съвзеха от смущението си, гласовете им закрепнаха; плавно се понесе прости, но тържествена мелодия, умълчаха се заслушани всички наоколо, в настаналата тишина песента се чуваше и далеко вън, по училищния двор.

И след тысяща годин у нас все ехтят
хвалби, песни в памет за нашите святци.

Всекой свое усеща и оценява.

Премина цената на чуждо добро!

Дух народен духна, разпръсна тъмнина,
че във България светна веч светлина!

Що не може една постоянна душа,
душа пълна със любов към народа?

Всекой свое усеща и оценява,

премина цената на чуждо добро!

Дух народен духна, разпръсна тъмнина,
че във България светна веч светлина!

Песента затихна, свърши се, младите хористи се отдалечиха встрани, но тишината в широкото предверие и по стаите наоколо продължаваше все тъй дълбока, сякаш събраните тук люде, смълчани и заслушани, чакаха още нещо. Избухнаха тук и там едвам съдържащи кашлици. И докато траеше все още тишината, изправи се там Вардарски, пред една неголяма маса сред празното място, покрита с бяла покривка и с две големи китки от алени рози от двете ѝ страни. Негли едва сега, като се отвори там празното място и застана учителят до масата, зад него, високо на стената, заблестя с позлатата си голяма икона на солунските братя, цяла в един огромен венец пак от рози и зеленина, та изглеждаше в светлия зрач в предверието, като че ли те двамата се загаваха с одеждите си по някаква светла пътека, разгънали бял свитък със стройните редици на славянската азбука. Екна изеднаж гласът на Вардарски, дигна той глава с високото си чело, замахна с бялата си малка ръка:

— Измина още една дълга година с труд и усърдие в тая свята сграда, в тоя храм на нашите святци Кирила и Методия и ние не сме вече там, където бехме в нейното начало, а сме много по-напред...

Говори той дълго с голямо въодушевление, размахваше ръце, подгръпваше немилостиво брадата си, взираше се сърдито с окоето си, сякаш да улови кой не го слуша с нужното внимание, изричаше дълги фрази и гръмки думи, може би немного ясни и за него самия, но пълни със страстна обич към народа, към науката, към всеки напредък. Още по-неясни бяха те и за събрания тук народ от занаятчии, работници, търговци, от жени, но ги възприемаха те всички със замрели сърца и по своему разгадаваха техния смисъл — те чувстваха силата им и не бяха ли достатъчно ясни такива думи като правда народна, любов народна, наука, напредък и светлина, за да разберат тия прости люде и цялото слово на учителя?

Сетне той разгъна шумно дълъг лист хартия и даде

отчет за работата през тая година в двете училища – мъжкото и девическото.

– Но ти, народе – завърши той словото си, – не заспивай сладък сън, като виждаш какво си постигнал, не сегай да почиваш от умора и трудове, а върви нагоре, да се върнеш, където си бил некога, и още по-нагоре да отидеш. Днес в Цариград имаш своя екзархия и ако не се уморяваш, ако не се жалиш в борба и тежки усилия, ще постигнеш и сичко, що си загубил. Амин!

Той се отстрани от масата и се оглеждаше да изведе наново младите певци на празното място, когато тишината в преддверието стана още по-дълбока. До масата неочаквано се изправи Иванка Руменова. И някаква женица някъде сред събрания тук народ тихо изрече:

– Ох, сладката...

Гласът ѝ се чу надалеко в тишината.

Руменова започна и не трепереше мекият ѝ глас, а се засили и се чуваше ясен, звучен по цялото преддверие:

– Високопросветеният наш учител господин Вардарски каза тук всичко, каквото беше нужно и за девическото училище, както всяка година досега. Но аз напускам вече Преспа и моля да ми се позволи да кажа няколко думи като за сбогом и за благодарение.

За шумя цялото преддверие, раздвижи се събраните тук люде, въртяха глави ту към единия, ту към другия съсед, дочуваха се и отделни гласове; изненадаха се преспанци, като им каза учителката, че си отива. Но шумът бързо стихна – те искаха да чуят какво ще им каже тя.

– Тук аз прекарах ето четвърта година – продължи тя. – Но за мене е най-важно, че децата, с които отворих девическото училище в Преспа, тая година свършват това училище. Най-важното е това, което стана през тия четири години. Когато дойдох, аз трябваше да събирам учениците си от къща на къща. Сега вие сами ги довеждате в училището. Сега сами виждате ползата. Някои мислят, че жената не е човек. Това е унижение и за тях самите, и за

човека. Иде време, когато и жената ще заеме своето важно място в живота. Когато дойдох аз в Преспа, жена не смееше да отиде в чаршията. Сега много жени, в пазарни дни или през време на панаира, помагат на мъжете си. Нека всеки сам да разсъди каква е ползата от това и кога е било по-хубаво, по-разумно. Съпругата е другар в живота и ще имаш голяма помощ, когато тя е просветен човек, а не робиня. Ще кажа и това, че вече и тук, в Преспа, жената се пробужда и скоро ще заеме своето място...

Отново се понесе по цялото преддверие глуха врява, дочу се смях. Видя се отдалеко как силно почервения лицето на учителката, но тя повиши глас:

– Жените трябва да се борят за своето право! Те трябва да докажат, че заслужават своя заплата. И ще бъде за общо добро, когато мъжът и жената заживеят не като господар и робиня, а като свободни хора. Има по света страни, където жената работи наравно с мъжа и там тя е вече свободен човек...

– Ашколсун¹ – не се стърпя най-сетне реузът и повтори полугласно: – Ашколсун!

Той не разбираше какво говори учителката, но и всички турци там, които я видяха как застана и започна да говори, сякаш не вярваха на очите си и ушите си. Гледай ти каква жена! Реузът и каймакаминът бяха виждали по Солун и Цариград европейки, които ходеха без страх по улиците, влизаха по магазините и се държаха навсякъде свободно, ала не можеха да се начудят откъде се намери такава свободна жена и в Преспа. Говореше тя като кадия. Ашколсун! А Руменова бе хванала очите на турските големци и със своята външност.

Публиката не можеше вече да се успокои – всеки имаше да каже по нещо на съседа си, а жените се разбърбиха

¹ Ашколсун – браво.

неудържимо. В същото време други от публиката непрекъснато и сърдито подканяха към тишина – махаха с ръце, шишикаха, подвикваха гласно. Учителката побърза да приключи словото си.

– Благодарна съм на всички в Преспа – каза тя с омекнал глас. – Добре прекарах тук, между вас, четири години. Срецах добри, разбрани хора. Такива са хората тук, че моите усилия като учителка няма да останат напразно и това ще бъде най-голямата награда за мене...

Тя се отдалечи от масата и побърза да се скрие между струпалите се там ученички и ученици, които чакаха да получат свидетелствата си. Хорът изля още няколко песни, публиката се умълчаваше за късо време, но вече не можеше да се успокои. Пристъпи се към раздаването на свидетелствата и то стана с особена тържественост за учениците и ученичките, които свършваха училището тая година: Вардарски прочитаха гласно името на ученика, успеха му и поведението му, сетне подаваше свидетелството на каймакамина, който пък го предаваше на застаналия чинно пред него ученик. Същото стана и с ученичките, но имената им прочете Руменова, а свидетелствата им раздаде реизът.

Като станаха да си вървят четиримата управници на Преспа, общинарите ги изпратиха чак на улицата. Четиримата ефендии поеха бавно, изтежко своя път към турската махала. На няколко стъпки след тях вървяха почти телно тримата ходжи. Когато се бяха отдалечили доста от училището, реизът се обърна към каймакамина и бинбашията вдясно, сетне към кадията вляво и рече:

– Далече ще отиде моя народ... Ето и жените им...

Каймакаминът и бинбашията вървяха мълчаливо, мълчеше и кадията от другата му страна. Сега реизът се обърна към тримата ходжи, изгледа ги с презрение и така, с презрение в гласа си, им рече:

– Виждате ли какво прави раята? А вие!...

Ходжите наведоха смирено очи, а единият от тях, в

смущението си, шумно подсмъркна и обърса без нужда носа си с опакото на ръката.

Иванка Руменова излезе от училищния двор, следвана от цяла тълпа жени и момичета, нейни ученички, които държаха навити в ръка току-що получените свидетелства. В облеклото на жените преобладаваха тъмни цветове въпреки горещия юнски ден. Само учителката между тях беше облечена в бяло, но и тя беше стегната във висока яка и дълги ръкави, с мантила до над колената от сивосинкава коприна. От дясната ѝ страна се клатушкаше на разкривените си нозе, скрити под дългия черен фъстан, около петдесетгодишна стрипа с побелели коси, които блестяха под черната кърпа на главата ѝ; тя бе сложила смирено на корема си набръчкани съсухрени ръце – да си починат найсетне в тоя празничен ден. В едната ръка държеше бяла кърпичка, с която избърсваше от време на време устата си с твърде нестеливо движение от прекалена сдържаност, и пак слагаше ръката си там, върху другата ръка:

– Ами харно велиш, учителке... Аз... и зиме, и лете от темно сутрин и кой знай до кое време вечер... докато сложа сички да спят. Родила съм дванайсет деца... Четири ми са живи. Дали е лесно? Да ги облечеш, да ги нахраниш. От огнището – тичай на коритото с прането; от коритото – тичай в разбоя да ткаеш. Главите да им умиеш, нозете, сека събота да им дадеш прани дрехи. Ами като дойде болест... по цела нощ над главата му. Така, учителке. Колкото за децата, още повеќе за мъжа; в нищо нема да го оставиш по-назад. И пак ще ти рече: хлеба ми ядеш. И ще те напсува... Сега, като поизраснаха децата, по-друго е, ама когато бехме по-млади, той и ръка гизаше по мене. Ще те прикомка, когато му е кеф, а после – през очите...

От лявата ѝ страна вървеше група стрипка, и тя на около петдесет години, но висока и суха, кокалеста, също с

черна кърпа и дълъг, черен фъстан, със салтамарка от износена синя чоха. Тя също бе склонила ръце на корема си – приличието е задължително за всички, – говореше някак проснато и едновременно с другата стринка, която вървеше от гясната страна на учителката:

– Аз, учителке, водя трети мъж, такъв ми бил пустият късмет. Ама то, знайш, от човек до човек има разлика. С първия си поживех най-харно, ама само две години. Родиху се дете, а той сви се и умре за два дни. Не мога да го прежаля, учителке, и досега. За секо нещо ще ме пита: що велиш, Магделино, харно ли съм сторил... От сахана ще извади най-хубавата гробенка и мене ще ми я даде. Ама не биде късмет, умре човекът. Ходих вдовица три години и, пусти късмет, попаднах на катинаш. С дърво ме е бил, учителке. С него родих четири деца. И сега са ми живи, кротки деца, а баща им... треперела съм като лист от него. Турци го убиха. Ходих вдовица още две години. Къде сама жена с гребни деца! Ама, пусти късмет, попаднах на пияница. Каквото извади – изпива го. Търпех, търпех... че като взех един ден аз пък дървото... Сега пък той лази пред мене на четири нозе, ама сѐ се напива, пусти да опустей!

Две млади невести поразбутаха стринките и те двете тръгнаха редом с учителката. И те със смилено склочени ръце, с фъстани до земята, главите им бяха стегнати в цветни шкепета, с провиснали край ушите краища.

– Моят, учителке – започна бързо-бързо едната, – като земе много да вика, да гърми вкъщи, това му казвам: в търните ще спиш. Вика, псува, бутне паницата с боба, ама най-сетне пак ще се примолви. И тогава аз знам как да го режа и нареждам...

Едновременно с нея говореше и другата невеста, от другата страна на учителката, с еднозвучен плачлив глас:

– Не знам, учителке, ама така е благословено от Бога: жената да е по-покорна. Мъжът се ражда со звезда на челото, той во сичко е по-силен. Мъжът е крило за жената и къде без него. Лош, харен – сама жена за нищо не я бива.

Вика, може и да те удари, ама ти за него се дръж, че къде без него, без стопанин... Така ме е учила мене още майка ми, Бог да я прости...

Сетне други две жени разбутаха младите невести и до портата на девическото училище спътничките на Руменова постоянно се сменяваха. Пред портата на училището жените се струпяха около нея, обградиха я от всички страни, посягаха да я докоснат:

– Защо си отиваш, учителке...

– Ти ни беше като слънчице. Ние сѐ в тебе гледахме.

Една невеста я погали по рамото и рече:

– Ох, милата... И тя изгоре тука, между нас. И тя си нема късмет...

Тогава друга една невеста мълчаливо грабна ръката на учителката и я целуна. Руменова я притисна до гърдите си.

В двора на девическото училище Руменова завари Ния и Лазар Глаушеви. Те бяха застанали сред струпаните там греди, камъни и тухли. Лазар сочеше нещо на жена си, обясняваше ѝ нещо около строежа на новата им къща. Щом видя учителката, Ния се запъти към нея.

– Чакаме те. Канени сме на обед у Бенкови. И ти, и ние, и Вардарски. Както първия ден, когато дойде в Преспа...

Чу се отдалеко гласът на Траяна Костагиница:

– Ама аз... нели съм ѝ сготвила обед...

– Ех... – извърна се към нея Глаушева. – Ще го дадеш на децата.

– Ела, ела, Костагинице – подвикна Лазар.

Костагиница се приближи, като вървеше смутено ръце о престилката си, а откъм къщи се зададе и Костагин, по рица и богро дигнал глава. Лазар продължи:

– Е, така реши моята жена. Нели тя е стопанин ту-

ка? Тия две стаи долу ще ги оставим, нема да ги събаряме. Ще им стегнем отгоре покрив и ще бъдат за вас. Вие ще живеите там. — И току добави: — Да бъде весел и нашият двор с децата...

Ния притвори очи и по лицето ѝ мина едва доловима бледност. Никой не забеляза мъчителното ѝ възмущение, което бе предизвикал неволно Лазар с тия свои думи за Костадиновите деца.

— Да си жив и здрав, бачо Лазаре! И невестата да ти е жива... — притисна ръка в ръка насреща Траяна Костадиновица.

— Да си жив... — повтори след нея отдалеко Костадин.

— А Костадин — каза Руменова — мира няма с тая ваша къща. От сутрин до вечер е на крак, все реди и подрежда камъни, греди, тухли.

— Той — засмя се Лазар, — откакто захвърли кожуха, захвърли и сичките си болести...

Старата Бенковица посрещна гостите си на чардака; там, на хлад, беше сложена трапезата. Двете млади жени се изкачиха бързо по няколкото стъпала. Бенковица пристъпи и улови Руменова за ръката:

— Ех, щерко... ти си отиваш. Не стоя много при нас...

— Такава е нашата гаскалска участ, бабо Бенковице: скитници, от град на град...

— Чергари... — избуботи мрачно насреща Вардарски, който бе заел вече място на трапезата.

Двете жени, старата и младата, се гледаха една минута и една и съща пъга тлееше в погледите им: Бенковица дълго бе мечтала да си вземе за снаха учителката, да съживи с нея своя дом, а Руменова току се замисли в тоя кратък миг за своя скитнишки, бездомен живот...

През време на обета Руменова едва пророни няколко думи, макар разговорът да се въртеше все около нейното заминаване. Когато към края Андрея Бенков напъна още една чаша с вино, тя съгна кърпата си, сложи я на софрата и току попита:

— Спомняте ли си за двамата руснаци, които бяха дошли тука на панаира миналата година?

Всички дигнаха очи към нея, погледна я и старата Бенковица. Учителката стоя един миг заглеждана пред себе си, после рече:

— Тук сме все наши хора... пък и те сигурно са вече отдавна във от Турция... аз трябва да ви кажа, преди да си замина... — Тя продължи: — Единият от тях, Иля Андреевич, ми е познат още от Русия. Истинското му име е Павел Сергеевич. Той ми каза, че след три-четири години ще има война. Русия ще воюва с Турция. Аз му вярвам.

Андрея Бенков, най-сързжаният, най-свенливиият от тримата мъже, изеднаж скочи мълчаливо, бавно се прекръсти с такова изражение на лицето си, като че ли се кръстеше пред лицето на самия Господ. Прекръсти се след него и майка му и промълви с набожна благодарност:

— Милостиви Боже, милостиви Боже!... — Сетне тя догаде: — Да беше жив сега баща ти, сине...

Вардарски дигна с разтреперана ръка чашата си, пълна догоре с вино, и я изпи жадно, притворил блажено очи. Сетне удари чашата на трапезата, без да я пусне, и рече:

— Налей още една, Андрея. Колко са такива минути в човешкия живот?!

Ния го наблюдаваше с развеселени очи, сетне изви поглед към мъжа си — да види как той посрещна тая необикновена вест. Лицето на Лазара беше зачервено, пламтяха и ушите му, но тя никога не бе виждала това лице така озарено от някаква вътрешна светлина, дори и през най-щастливите минути на задружния им живот. „Я гледай ти...“ — рече си тя ревниво, но мисълта ѝ бързо изчезна недовършена. Лазар седеше неподвижен, заглеждан пред себе си, но едва ли виждаше нещо. Той рече унесен:

— Три-четири години... или пет... Що са те спрямо тия близо петстотин години, които са минали! И ето нам ни се падна великото щастие... — Той изеднаж се огледа и продължи със закрепнал глас: — Но ние трябва да го заслужим!

— Не сме ли го заслужили? — попита Руменова учудена и добави: — Колко страдания... моя наш народ...

— Да... — кимна разсеяно Лазар. И сега беше в ума му все тая мисъл, обладала от някое време цялото му съзнание: борба! Борба срещу турските потисници, борба за народно освобождение. — Да! — повтори той живо и догаде: — Но нашият народ тъкмо сега не бива да чака наготово свободата си, като милостиня. Да помогне поне с нещо, да покаже, че е достоен...

Той забеляза как в погледа на жена му премина тревожна сянка. Но сега трябваше всички да се радват и той сложи ръка на коляното ѝ, засмян с цялото си лице:

— Нищо... Ще посрещнем гостите си в нова къща. — Той се обърна закачливо към Руменова: — А ти... защо си мълчала досега?!

— Трябваше да мине време, докато ме...

— Да беше ни казала вчера, да беше ни казала преди една неделя! Една неделя, един ден повече радост...

— — —

Руменова се прибра в жилището си рано следобед. Андрей Бенков обеща да ѝ наеме кочия за Битоля. Тя трябваше да прибере багажа си. Траяна Костагиница и двете ѝ по-големи щерки, които бяха получили свидетелствата си днес, вървяха след нея и не ѝ даваха нищо да пипне:

— Ти само кажи, учителке... Ние ще приберем. Ти не се уморявай, дълъг път те чака утре...

После дойде и Ния. Да помогне и тя, пък и да поседят заедно. Когато стените на стаята се разголиха, сандъкът стоеше заключен и бутнат до вратата, в ъгъла беше само тясното моминско легло, младата учителка почувства как отеднаж сграбчи сърцето ѝ голяма, тежка скръб, която сякаш се бе спотайвала далече от нея и бе я дебнела. Тя седна на сандъка, стисна коляно между преплетените си длани. Бяха сами с Ния. Учителката промълви с глух глас:

— Тук, в Преспа, погребях най-хубавата си мечта: да срещна достоен другар. Ние, жените, всички носим в сърцето си такава мечта.

— Но ти — що... Остарела ли си?!

Руменова и не чу приятелката си:

— Знаеш ли... Все ми се чини... съвсем не е случайно, че тъкмо с мене се случи такава страшна грешка. Втурнах се изеднаж, повярвах изеднаж...

— Било каквото било, Ванче. Ще срещнеш друг, по-достоен човек...

— Не, Никогa вече няма да допусна мъж близу до себе си.

— Ето, виждаш ли? Сега пак се втурваш...

— Сега детето ми... За него ще живея. Това пък е най-голямата мечта на всяка жена. Благодарна съм на Бога. То е тук, в употребата ми.

Ния нищо не продума. Тя пристъпи и седна върху сандъка до приятелката си. И те отеднаж се прегърнаха. Гласна ги едно смесено чувство — всяка го носеше в сърцето си, — чувство на горчива скръб, на съжаление към себе си, на жажда за радост и надежда. Ния въздъхна:

— Такъв е човешкият живот...

— Не, не — трепна Руменова и стисна още по-силно Ния в прегръдките си. — Не! Човешкият живот може да бъде по-хубав, по-щастлив...

Скоро след това Ния Глаушева си отиде. Вече се смрачаваше. Но за Руменова моя неин последен ден в Преспа още не беше се свършил.

Някой неочаквано почука на вратата ѝ. Тя пристъпи да отвори. Пред вратата стоеше малкият Васил Брашнаров.

— А... Ти ли си? Заповядай, влез... Ето тук, на сандъка... седни.

Руменова затвори вратата. Момчето се озърна, сякаш да види дали бе затворила добре, и се чуваше в тишината на стаята как диша бързо и дълбоко.

– Вземи ме с тебе... – рече то изеднаж.
 – Как да те взема... – загледа се в него Руменова учудена и уплашена. – Къде да те взема, Василчо?... Но сегни, сегни.

Момчето седна машинално на сандъка, приседна и тя го него. То дишаше с полуотворена уста, после преглътна и облиза устните си.

– Аз... Аз искам в Русия.

– В Русия?

– Да. Ето имам пари. Сто лири.

То извади от пазвата си забързано, припряно една не-голяма синкава кесия, пълна, здраво завързана, тежка, показва я в малката си шепна колебливо, сетне гръпна ръката си и я отпусна в скута, стиснало кесията. Руменова проследи движенията му разсеяно, мисълта ѝ работеше прескаво. Тя попита:

– Къде си намерил тия пари?

– Взех ги от дома – побърза да отговори момчето. – Ние имаме много.

Младата жена се премести по-близу, обхвана с ръка рамената му, но дълго стоя мълчалива, умислена, сякаш се заслушваше в бързите удари на малкото му сърце, както го усещаше сега близу до гърдите си. Тя си мислеше: „Умно, храбро дете. То ще загине там, в оная къща, в бащината си къща, ще го погубят. Такива хора са те... баща му, майка му... брат му. В Русия... То ще се учи там, ще стане... Но как да го взема със себе си? И после как ще го изпратя в Русия? Още е малък... То ще бъде истинско спасение за него, да замине. Има и доста пари...“ Тя притисна рамената му и продължи гласно:

– Няма ли да тъгуваш за майка си, за Преспа...

– Не, не.

– Далечно е там, няма да можеш да се върнеш скоро.

– Ако. Искам да уда там. Ти ще ме изпратиш, ти знайш.

– Ако тръгнеш утре с мене, вашите веднага ще се сетят, ще изпратят по нас и ще те върнат.

Васил Брашнаров нищо не отговори. Мълча някое време и Руменова. Сетне пак притисна момчето към себе си и каза:

– Добре, Василе. Ти ще заминеш за Русия. Ще бъде хубаво за тебе, много хубаво. Но не утре. Ще пратят по нас и веднага ще те върнат. Ти ще останеш тук и ще чакаш писмо от мене. Аз ще проуча как можеш да заминеш и ще ти пиша. Ще ти пиша чрез твоя учител Вардарски. Иди при него след петнайсет дни и ако дотогава няма писмо от мене, отивай през два-три дни, докато се получи. Аз ще пиша бездруго. И той, учителят ти, ще се погрижи да те изпрати до Витоля. Аз ще бъда там, в Витоля. Или ще ти пиша къде ще бъда.

Момчето стана:

– Харно.

Стана и Руменова:

– А ти пак помисли, Василе, дали наистина искаш да заминеш толкова далече. Можеш да почакаш още една-две години. Но аз ще ти пиша.

– Ще замина. Искам.

Детето се обърна да си върви.

– Сбогом, Василе.

– Сбогом.

На другата сутрин, още в зори, пред портата на досегащото девическо училище спря кочия с два коня, които подрънкваха с цели гердани малки пиринчени звънчета. Като че ли тъкмо това бяха чакали, по улицата се зададоха в утринния зрач Ния и Лазар Глаушеви, Андрея Бенков и, от другата страна на улицата, Райко Вардарски. Костагин вече изнасяше багажа на учителката. Там беше и тя, готова за път, с пребледняло лице. Край нея подсмърчаха Траяна Костагиница и гвете ѝ по-големи щерки. В кочията имаше и други двама пътници – мъж и жена, няма да бъде учителката сама по пътя.

Руменова подгръпна настрана Вардарски и му повери тайната на Васил Брашнаров.

— Е, много хубаво! — избухоти Вардарски. — Много хубаво... Способно момче. И виж ти, обръща гръб на тия фари-сеи...

Сбогуваха се без много думи. Дъго се гържаха в прегръдките си Ния и Руменова. Сетне учителката прегърна Траяна, щерките ѝ.

— Айди! — изплющ с камшика си кочияшът турчин. — Дънъгър-дънъгър-дънъгър... — запяха пиринчените звънчета по шииите на конете в тишината на сънното лятно утро...

Като се изкачиха на първата височинка по пътя за Витоля, Иванка Руменова се обърна да погледне още еднаж Преспа изпод чергилото на кочията. Зората грееше иззад планинските хребети на изток, но слънцето още не беше се показало. В светлия утринен здрач ясно се виждаше цяла Преспа. Но това ясно видение на града оставаше все по-далеко.

— Дънъгър-дънъгър-дънъгър... — пееха неуморно пиринчените звънчета в тишината и самотията на полето на-около.

Руменова попи с малка бяла кърпичка сълзата на едното си око, после на другото си око. И току се обърна, загледа се в пътя, който се губеше в далечината напред, по посока към Витоля.

XII

Лазар Глаушев остави всичко около новата къща в ръцете на майстор Дуко. Той се отбиваше да погледа само сутрин по няколко минути и вечер, когато се връщаше от чаршията, ако беше по-ранко. Най-напред започнаха да събарят старата къща на Аврам Немпур, за да се отвори цялото място. Майсторите свалиха покрива само за един ден, започнаха бързо да сриват и стените. Тогова Лазар рече:

— Е, хайде, побързайте да стегнете най-напред двете стаи на Костадиша, да се приберат по-скоро децата му, да не скитат по чужди къщи.

Там беше и Костадин, мъкнеше някаква греда. Омкак-то беше все на открито, селският му врат отново се зачерви, а сега стана още по-червен, но Костадин не изглед-ни с една дума радостта си. Той поглеждаше Лазар с преда-ни очи и работеше с неподозирана сила.

Ния започна да идва, когато майсторите правеха ве-че изкопите за основите на новата къща. Тя не можеше да познае бащиния си двор. Изглеждаше ѝ много по-широк и чужд; старата къща бе изчезнала, нататък в тъгъла се из-прати къщурката на Костадина. Ния се не бавеше много тук, да пречи на майсторите, но когато започнаха да градят основите, тя поиска майстор Дуко да прегради зимника на три отделения — едно голямо и две по-малки. После каза:

— Ще ми направите, струко Дуко, врата за избата и отвътре; да се влиза в избата и от двора, и отвътре со стълба от готварницата.

Щом си отиде тя, един от майсторите каза:

— Чорбаджията не ми се вижда много мераклия, ама чорбаджийката... знай що иска: да не излиза зимно време чак в двора за избата, пък и по секо време ще ѝ е по-сгодно да слеза отвътре.

Майстор Дуко каза поучително:

— Като е за къща, жените секога повеке разбират.

Отбиваше се често и Стоян Глаушев — колкото да по-леда как се градеше къщата на сина му, толкова и да по-бърри с майсторите. Отби се няколко пъти и Кочо, надзър-таше и Раца, а децата им все тук се ровеха в купчините пясък. Само Султана не дойде да погледне нищо еднаж. Тя отказа да дойде и когато освежаваха основите на новата къща, макар да се събра там много народ, заклаха и мъжко агне за гощавка. Поканиха я и Лазар, и Ния, а тя само това рече:

— Нема да дойда.

Не се отвори вече нищо еднаж лицето ѝ, не се разведри, не омекна ни гласът ѝ, ни погледът ѝ. Не викаше, не се караше, ще проговори две-три думи само когато беше необходимо, а когато ставаше нужда да каже нещо на Ния – казваше го на Раца или на някое от децата ѝ, та да го чуе и Ния. Помръкна, помрачи се с нея и цялата къща. Ала и сега Султана не нарушаваше с нищо реда в къщата. Тя не говореше с Ния, не я поглеждаше, не споменаваше името ѝ, но се случи еднаж по-младата снаха да позакъснее за трапезата, улисана с някаква работа в стаята си, и Султана се обърна към седналите там:

– Кажете ѝ, че сме сложили.

И никому не даваше да почне, докато не седна на трапезата и Ния.

Опита се Раца, докато бяха сами, да я запrikaже, да я поразговори – такава си беше тя, дотегна ѝ това мъчание вкъщи:

– Ех, майко... те ще се делят веке, Лазе и Ния, нема що, ама ти немой толкова, ще се поболиш. Където се прави нова къща, сички са весели, за радост е новата къща...

– Що! – настръхна срещу нея Султана. – Ти знам, че си весела, сички сте весели... ама мене гроба ми градят там.

И Стоян отвори уста еднаж – дано да е преминало на старата:

– Охо! Първият кат отиде веке нагоре. Майстор Дуко...

– Ха! – сонна му се Султана и така го погледна, че приказката му спря на гърлото недоизречена. Очите ѝ гледаха страшно, с почервенели клепки.

Макар да беше тя все така в огън, не се заглеждаше много сега в людетте си. Само Лазара дебнеше непрестанно, с жадни, тъжни очи, търсеше го непрестанно с поглед, когато беше вкъщи, и все поглеждаше към вратата, когато приближаваше време да се прибере вечер. Не можеше да му се нагледа, но се пазеше да не забележат другите тая ней-

на нова жажда. Лазар не ѝ заговори вече за новата си къща и тя изпитваше мрачна радост, когато забеляза, че той не мислеше много за къщата си.

Другаде беше с мислите си Лазар Глаушев.

Райко Вардарски за всяко нещо гореше с цялата си душа, но повече беше склонен да ръкомаха, да надуба гуша, да гърми с гласа си, отколкото да действа. Не липсваше смелост на учителя, не му липсваха и сили, но той като че ли все не знаеше как да почне, кога да почне. Около една неделя след заминаването си Руменова му писа, че ще помогне на малкия Брашнарков да замине за Русия; нека бъде готово момчето всеки час да замине и тя ще пише кога да замине. Вардарски дебна два дни пред къщата на Брашнарови, докато успя да предаде на малкия какво бе писала учителката. И после все го преследваше, търсеше го да му повтаря поръчката на Руменова – да не забравя, да бъде готов за път всеки час. Двадесетина дни по-късно той получи второ писмо от Руменова, тоя път от Скопје. Тя му пишеше да изпрати веднага момчето и как ще я намери то в Скопје. Вардарски се смути, забърка се: за Битоля – лесно, ами сега чак в Скопје! Той не знаеше как да изпълни поръчката на Руменова. Далечно е Скопје, а Васил Брашнарков е още малък и трябва да бяга скришом от домашните си, от всички в Преспа! Вардарски изтича при Лазара, откри му тайната на малкия беглец.

– Минава ли ти през ума какво ще стане – каза Глаушев, – ако се узнай, че ние с тебе и учителката сме замесени в тая работа? Нема да е само за бегството на малкия, ами Брашнаровци ще рекат, че ние... Ама – тръсна той глава отеднаж – добре е да замине това дете. Ние немаме ни едно наше дете в Русия, а от другите градове сѐ заминават да се учат там, сѐ пращат млади люде. И още по-харно, че е Брашнаровче. Брат му и татко му никога нема да го пуснат там, по-скоро в Атина ще го пратят или...

– И е способно дете – рече Вардарски.

– Пък ние с тебе – продължи Лазар – ще гледаме добре

да я наредим тая работа. Ние ни сме го подмамнали, ни сме го насилвали, то по своя воля и желание тръгва. Ще бъде за негово добро и на народа си може да бъде полезен един ден. Да имам аз син или брат като него, веднага ще го пратя в Русия. Така мисля за него аз, като да ми е свое дете, и не мисля, че ще извърши злодеяние, като му помогна да замине. Да можеше, бих отишъл за него при баща му, при брат му, да ги убедя, ама нели знайш, аз с них...

— Но и ти — изкриви към него окоето си Вардарски — като да се боиш за тая работа...

— Боя се. Дете още, на далечен път тръгва... Ама виждам, че моята съвест никога нема да ме мъчи...

Поразмисли Лазар два-три дни, посвети в тайната и Андрея Бенков. Накрая го попита:

— Приемаш ли да помогнеш да свършим тая работа?

— Що ме питаш? Нели знайш...

— Е, харно. Ти ще заведеши Брашнарчето до Скопје.

— Ще го заведа.

— Да тръгна аз с него, може да се усъмни повеќе Таки Брашнаров. Не, аз не бива, щом ние с Таки... Ами ще разгласим още днеска, че ти ще пътуваш по работа до Скопје. След ден-два, като се поразчуе, ще наемем един кон и ще тръгнеш нощем: горещо е времето, искаш да пътуваш по хлад. Брашнарчето ще чака във от града и ще изкарате с коня до Прилеп. Оттам може да наемеш кочия, ами гледай да не би познай некой.

Така и стана. Като се разчу, че изчезнал по-малкият син на Марко Брашнаров, дигна се голяма врява по Преспа. Сам новият каймакамин отиде в дюкяна на стария Брашнаров да го разпитва за детето му.

— Как стана тая работа, чорбаджи?

— Не знам, каймакам ефенди. Ядохме, прибрахме се да спим и когато потърсихме детето на другия ден — нема го.

— Не знаеш ли кога е излезло от къщи?

— Не знам.

— Съмняваш ли се в некого, чорбаджи?

— Не се съмнявам, каймакам ефенди, но...

— Но все некой го е извел от къщи — намеси се Таки Брашнаров. — Подмамил го, отвлекъл го некъде. Как иначе? Къде ще отиде то само?

Така мислеха всички — и Брашнаровци, и каймакаминът, и целият град: отвлечено е детето за откуп. Малко ли пъти се бяха случвали такива задигания и отвлечания, особено по пътищата? Каймакаминът дигна рамена и не знаеше какво да предприеме. Касаше се, най-сетне, за едно глурче... А самите Брашнаровци чакаха всеки ден вест за откуп и не се тревожеха толкова за живота на детето, колкото за големината на откупа. Когато се върна Андрея Бенков от Скопје и каза, че малкият Брашнаров заминал за Русия, науми тогава Лазар да изпрати някого при майката на беглеца да ѝ каже, че детето ѝ е живо и здраво.

— Немой — рече му Бенков. — Те, Брашнаровци, ще предадат човека на каймакамина и кой знай що може да стане. Малкият ще пише писмо на баща си, щом пристигне в Русия. Така му поръча учителката.

Мина някое време и по Преспа рядко ще се спомене за Брашнаровчето:

— Бре наистина: що стана с това дете?

Поталожиха се страховете и на домашните му. Баща му все задържаше пари — да не му поискат откупа внезапно, — а майка му търпеливо го очакваше и все ѝ се струваше, че ще се върне нощно време. Едва през последните дни на панаура се получи писмо от малкия Брашнаров и пишеше той на баща си и майка си, че е в Русия, в град Одеса. Не се узна кой донесе това писмо — оставил го в дюкяна на Брашнарови някакъв непознат човек, а не казал от кого е и се загубил в панаирската навалица. Това беше един скопиец, пратила го бе учителката и Лазар го научи как да предаде писмото...

На втората неделя след панаура Лазар и Ния отидоха да живеят в новата си къща. Пренесли бяха преди това някои вещи и всичко, що бе донесла Ния у Глаушеви като

прикля. Голяма беше новата къща, с широки, светли стаи, не можеха да я подредят със своите вещи младите стопани, не им достигаха за такава къща, и стаите къртяха като празни. Ния бе запазила много от бащината си по-кънина, но Лазар и сега не искаше да си служи с постилките и съдовете, с каците и бърчите на Аврам Немтур. Не искаше той и да огорчава жена си с такава, още нестихнала ненавист към баща ѝ, та каза:

— Подбери, Ния, което ти е по-свидно, а другото раздай на сиромаси. Ето Костадин нищо си нема. Каквото не ни достига и ни е нужно, ние ще си го купим ново.

Цялата къща миришеше на вар и на дялано дърво, по подовите и навред лъцяха наскоро забити пирони, по стените на стаята, която определиха за гостна, трептяха свежи, весели шарки. Но повечето от стаите стояха голи — не се събираше къща, не се пълнеше лесно и за късо време. Тогава старият Глаушев се реши и каза на жена си:

— Да им дадем нещо... некой килим, некая ямболия от по-новите. Празна им е къщата.

Султана рязко отсече:

— Едно влакно нема да извадя аз от къщата си.

Стоян често се прокрадваше и влизаше в новата къща още преди да се настанят там Ния и Лазар. На гощавката, когато младите стопани влязоха в новата си къща, той пи много вино, пи песни, дигна се и хоро да завърти, та Лазар го задържа чак до вечерта, докато му размине от виното. На гощавката бяха дошли и Раца и Кочо с децата си, и Манда и Нона с мъжете и с децата си, събраха се и други люде, дошла бе и Бенковица. Не дойде само Султана. Отиде сам Лазар да я покани, подканиха я на търгване и Кочо и Раца, та и Стоян се реши, но тя само това отговори на два пъти:

— Там аз нема да стъпя.

Излязоха всички, тя остана вкъщи сама. И докато Стоян се веселеше за новата къща на сина си, пееше песни и чукаше чашата си с Вардарски, Султана лежеше ничком в

стаята с огнището и стенеше, виеше като вълчица. Така я завариха Кочо и Раца — прибраха се те рано следобед. Тя не попита нищо за стария, нямаше защо и да пита — знаеше и сама за песните му, за чаиштите, за всичките му лудости, когато има вино край него, а Лазар нищо няма да му спре.

Той се върна късно вечер и беше още развеселен, но щом видя Султана — намръщи лице престорено, а сините му очи, които никога не лъжеха, издайнически святаха — нему още му се пиеше вино, още му се пееше, още му се искаше да тропне по новите дъски в Лазаровата къща. Султана прочете всичко по очите му, като по книга, и му рече, ала и тя вече притихнала:

— Не виждаш ли бре, не разбираш ли! Къщата ти се дели, синовете ти се делят...

— Е, що да правиме, жено... Те, младите...

— Младите! Като нема кой да държи здраво...

— Как ще държиш човека, жено! Кон ще задържиш, вол ще задържиш, колкото и да е силен, а човека не можеш да задържиш. Него друга сила го води.

— Ти сега, знам аз: като надигнеш чашата — сè много знайш, на секо нещо корена и дъното търсиш. Ха върви да си легнеш! Цел смърдиш на вино и тютюн.

Подчини се Стоян, както винаги, но и волята му за още веселби и приказки отеднаж се прекърши. Лицето на старата жена, тъмно-потъмняло, пламтящото чернило на погледа ѝ, загасналият ѝ глас — това беше жива мъка. Попогледна я той и му се доплака за нея. А тя пак ще рече, ще му се скара, че от виното го избива на плач! Отиде той и си легна послушно. И веднага заспа.

Султана му подви отзад — да не му духа в гърба, че нощем започна да студене, сложи го общата възглавница бардучето с прясна вода — ще стане той през нощта, ще търси вода и още повече сега, като е пил вино. Прибраха се и Кочови в стаята си, утихна цялата къща, а старата жена ходи още дълго насам-натам и все си намираше някаква работа. Настана дълбока нощ, а тя, уж все залисана

в работата си, току се заслушваше ту към входната врата, ту към малката стаичка, дето до тая сутрин бяха шумели Ния и Лазар. Тихо беше навред, не се чуваха ни стъпки, ни глас.

С новата къща Лазар Глаушев нагви най-голямата си грижа за Ния. Тя беше пак в бащиния си двор, имаше нова, широка и светла къща, разкопаха и разчистиха място за градина, постлаха с плочи нова пътека към чешмата, шуртеше тя още по-засилена – Лазар поднови кюниците и не се губеше ни капка от водата. Прибраха те в новата къща и Нега – станала бе тя голяма мома, та имаше кой да помага в домашната работа, имаше с кого да си поговори Ния. Лазар подканваше жена си да си направи някоя нова греха, да поизлезе някъде, а откакто почнаха нощите да нарастват, те често събираха гости в новата си къща.

Лазар беше, както всякога, ласкав към Ния, не беше престанал той да се възхищава от нея, от нейната хубост и от всяка нейна постъпка, макар сега не с такава пламенност, но пак с цялото си сърце. Ала Ния забеляза, че той живееше и друг някакъв живот.

Той не се радваше като нея на новата къща. Грижеше се да я нареди, да я украси, но се виждаше – пак заради нея, а не за себе си. Беше мил и ласкав, но като че ли пак само за нея – да не я натъжи, да я зарадва; такива бяха и милувките му, топли, но някак сдържани. Той беше все някъде другаде с мислите си – колко пъти тя бе го залавяла: ту няма да забележи нещо, ту няма да чуе, ту веднага ще забрави. И Ния по своему си обясняваше всичко: Лазар не я обича или поне не я обича както преди. И нищо чудно, нищо чудно! Човек на всичко се насища, а тя не можеше да му даде нищо повече.

Колкото и да криеше Ния тая своя нова голяма скръб, на няколко пъти се издаде ту с поглед, ту с въздишка, ту с недоизречена дума. Пък и Лазар сам долавяше душевните ѝ

терзания след толкова дълга гружба между тях и като знаеше какво става и в него самия. Опита се да я поуспокои, да я утеши, но никак отдалеко, предпазливо, та засили още повече всичките ѝ подозрения.

– Стар съм веке аз... – ще каже той негли на шега. – Ама наистина! Ето виж – и ще покаже белите коси около ушите си.

Тя бе ги забелязала още преди него – не бяха те от старост, като бяха излезли толкова много още на тридесет и шест години. И Ния потъваше по-дълбоко в своята нова мъка. Нахвърла се тя да реди и кити къщата, после почна да трупа чез за Нега – приближаваше време да загомят девойката. Но с това минаваше само времето. Човек никъде не може да избяга от себе си.

А мислите на Лазар Глаушев наистина бяха повече другаде. Той не искаше да признае това на жена си – нека стои тя по-далеко от сегашните му мисли и кроежи. Тая есен преспанските агалари дадоха на Хайредин Арап ага обещания чифлик с триста долюма земя, направиха му и кула на два ката, с хамбари.

– Пък ти, Хайредин ага – рекоха му те, – сам ще си събереш хора да ти работят земята, изполичари и ратаи. Вземи от всяко село, ние няма да ти попречим.

Те и тук си правеха своя сметка: ще остане Арап ага постоянен пъдар на чифлиците им и ще сплаши още повече селяните да не бягат. Правеше си своя сметка и Арап ага да стане и той чифликсайдия като тях. Сега той ходеше с тайфата си по селата и принуждаваше люде да се заселват край неговата кула, да стават негови изполичари. Събра там няколко семейства, накара ги да си направят къщи, задигна от другите чифлици разни оръдия и вещи, подбра от цялото поле и добитък.

– Ето бре! – викаше на новите неволници. – Що искате повече! Къщи ви дадох, добитък и сичко. Тука ще живеите, при мене ще живеите! Ако некой избега, главичката ще късам!

За по-малко от година време, до следващото лято, Хайредин Арап ага издигна ново чифлишко село. Където имаше около чифлика му селска нива, той си я присвои. Не се уморяваше да ходи от село на село и отвсякъде задигааше по нещо за своя чифлик. Искаше той от селяните и пари, налагаше данъци и ги събираше. По това време той уби още двама селяни.

Атанас Кривиот идваше често в града. Лазар почака доста време сам той да заговори, но най-сетне го попита:

— Що има, Атанасе?

— Лошо.

— Лошо. Това го знайме. Чуваме и тука що става по селата. Арап ага ново село събира. Ама аз за друго те питам.

— Не била лесна тая работа, бачо Лазаре. И не може тъй, набързо.

— Не ти казвам да бързаш, ама нели има и една приказка: както сърце болело, така и очи плакали.

— Говорих аз веќе с неколцина. Наплашени са много люде, не се решават лесно в такова нещо.

— Наплашени — повтори след него Лазар. — Колко души е избил досега Арап ага? И жена уби, и дете. Още толкова ще избие и два пъти по толкова. Сега и с чифлик се сдобил. Докато е той там, вие бел ден нема да видите. Така им рече. Поразтреси ги, да се разбудят. Злодеят още по-малко ще ви жали, щом му се боите толкова.

Мина пак доста време, Атанас Кривиот пак влезе в дюкяна на Лазара. Мълчаливо му посочи Лазар да седне до него на миндерчето; в дюкяна имаше неколцина купувачи и той ги дочака да си излязат.

— Атанасе — започна пак Лазар. — Това не е, да речем, заради тебе и заради мене, или само заради тия там, които са пострадали, ами е за целия народ. Арап ага не е само по нашата земя, целият народ страда от такива като него. Разбираш ли... Като ударим ние него, надалеко ще се чуе. И да не мислиш, че само ние... На много места веќе наро-

гът се дига. А вие що? Още ли ще търпите Арап ага да ви трие сол на главата, да ви коли като овни!

Селянинът търпеливо го изчака да се изкаже и като се обърна да даде отговор — в очите му хитро заиграха светлинки. Кривиот каза:

— Бачо Лазаре, ние сме веќе петима.

— Петима? Е, харно.

— Петима. И, ще кажа аз, стига са толкова.

— Не, не. Намери поне още двама-трима. Работата да е в кърпа вързана.

— Е, щом така велиш... Ами... Що става с оружието.

Лазар нищо не отговори. В дюкяна бе влязъл друг купувач и той го чакаше да си излезе. Сетне стана и рече на двамата калфи, които нареждаха край стената насреца вреци, пълни с ячмен:

— Ще слезнем долу, да покажа овеса на Атанаса. Хайде, Атанасе...

Той дигна един гърбен капак на пода и се спусна по тясна, гървена стълба в зимника под дюкяна. Атанас предпазливо го последва с кривата си нога. При здрачната светлина, която идеше през отворения капак и от две малки прозорчета към улицата — с железни решетки, цели замрежени от паяжини, — Лазар поведе селянина към един хамбар в ъгъла, догоре пълен с овес. Край стените наоколо се виждаха и други такива хамбари, но бяха празни.

— Тука ние редко насипваме и за късо време, че е влажно... — рече Лазар и бръкна с ръка дълбоко в овеса. Той търсеше нещо там и току измъкна една пушка с доста широка цев, която беше запушена с парцалче.

Атанас разтвори жадно очи, посегна да вземе пушката, но Лазар я подпря на хамбара и отново бръкна в овеса. Той извади оттам още три такива пушки една след друга. Сетне извади и четири патроната. По тях бяха наредени един до друг по около тридесет патрона с лъскави пиринчени гилзи, във всяка от тях беше втъкнато едро, синкаво оловено зърно. Атанас не можеше да задържи радост-

ната си усмивка и току посягаше да вземе ту една, ту друга от пушките. Лазар сам му подаде една:

— Мартинки. Силно оръжие. Опитайте ги. Ама вие можете ли с пушки? Ето... Дръпни тука. Сложи сега кушум. Затвори. Сега готово. Требва сички да се научите да стреляте.

— Нема ли други? — попита нетърпеливо селянинът.

— Ще има още. Това е моя грижа.

— Вачо Лазаре — стисна Атанас в големите си ръце пушката, но Лазар го прекъсна, като посочи с пръст отворения капак на пода:

— По-тихо. Да не чуят калфите. Може и чужд човек да влезе.

И Атанас зашепна, но едвам сдържаше гласа си от възмущение:

— Като имаме това оръжие... вече от нищо не се боя. Ще му видиме ние сметката на Арап ага... Вачо Лазаре, кога ще ми ги дадеш?

— Тука не бива да стоят дълго. Влажно е, а може некой от калфите да ги набара. Харни момчета са те, но по-харно нищо да не знаят. Ние затова насипахме моя овес тука... Дай сега пак да ги скрием. — Сетне той улови селянина за ръката и продължи с тих, но ясен глас дума по дума: — Тия дни ще ми донесеш тука в дюкяна четири снопа ръженица, ама да е по-дълга. Ще гледаш да бъде привечер, малко преди да се затвори чаршията. А рано на другия ден, преди още да се раздени, ще дойдеш да си вземеш ръженицата. Разбираш ли?

— Разбирам — и Атанас хитро намигна.

Той донесе ръженицата след два дни, а още по тъмно на другата сутрин Лазар и Андрея му я върнаха. Във всеки сноп имаше по една пушка, а в една вреца бяха навързани четирите патроната. Един месец по-късно той пренесе на село по същия начин още три пушки и три патроната.

XIII

Хайредин Арап ага тая зима прекара в града. Лазар Глаушев го виждаше почти всеки ден из чаршията, винаги заедно с неразделния му другар Кючук Кагри. Новият чифликсайбия бе оставил двамата от тайфата си да пазят чифлика му, а той прекарваше зимата на по-топло в града. Преспанските агалари и бейове го посрещаха и изпращаха с големи почести — нямаше вече да бягат селяни от чифлиците им. Те канеха Арап ага на гощавки по селямлъциите си, пиеха заедно ракия, наливаха го с кафета по кафенетата. Той приемаше почестите, които му се правеха, но си мислеше:

„Лъжете се, агалар. Пъдар аз вече няма да ви бъда.“

Той имаше сега до петстотин долома земя, имаше си кула, дигнал бе около кулата ново село от четири къщи с петдесетина селяци — покорна рая. Щом се запролети, наскани се да замине за чифлика си: Арап ага знаеше да пази земята си по-добре от някои преспански чифликсайбии, които не знаеха дори колко земя имат. И агаларите пак около него:

— Пазете добре там раята, Хайредин ага, пък и ние няма да те изоставим...

— Бъдете рахат, агалар.

Започна да го гложди мисъл, че някой ден най-верният му другар Кючук Кагри може да се изкуши и да се нарече ортак на чифлика му; те бяха винаги заедно, заедно бяха грабили и убивали. Преди още да замине за чифлика, той наброи на Кагрията тридесет лири и му рече:

— Ти, кардаш, гледай си кефа тук. Какво ще скиташи по селата! Стане ли ми нужда от верен приятел и брат като тебе — веднага ще ти пратя хабер.

Кючук Кагри вярваше на всяка негова дума, а тридесетте алтъна още повече го заслепиха. Арап ага замина с останалите свои двамата голтаци, а другите двамата го чакаха в чифлика му. Още му бяха нужни тия гладни хрътове —

тая година кроеше да заграби още земя и добитък – къде силом, къде милом, – та да стане истински ага и чифлик-сайбия.

Той заповяда на орачите си да навлязат при пролетната оран тук и там – заграби нови няколко селски ниви, разора едно селско пасбище, навлезе и в земята на съседните чифлици. За селските ниви и за пасбището никои не посмея да гоиде да се оплаче, но кехаите от съседните чифлици дотичаха един след друг:

– Какво става, Хайредин ага! Тия твоите кяфири са влезли в наша земя?! Какъв джуван¹ ще даваме на нашите аги и бейове...

– Гледай ти, мръсни кяфири! – тюхкаше се Арап ага. – Кой ги е карал да влизат в чужда земя! Ама вие, агалар, не се тревожете: аз ще върна вашата земя. Нека мине тая година, посели са я кяфирите и щом приберем през лятото – всичко ще върна.

Той нищо не мислеше да връща и така заграби още земя. Където не можеше направо да задигне от добитък, пращаше свои люде да искат временно волове или кон и никога не ги връщаше. Другите чифликсайбии знаеха за тия му заграбвания и завличания, но махваха с ръка:

– Гладна въшка... Ще се награби, ще миряса. Държи барем здраво раята – халал да му е каквото задигнал.

Щом се попривърши пролетната работа и времето улегна, Арап ага тръгна с тайфата си да събира по селата данъци. Навлезе и по някои от железничките села. Той не отминаваше никого, а от някои несретници взе по два и по три пъти. Селяните стояха пред него окъсани, та месата им се виждаха, с лица потъмнели от немотия и уплаха, а той викаше:

– Давай, давай! Ще ти изпопроша кокалите!

– Немам, ага! Сиромаси люде сме ние...

– Един лира ще дагеш! Три меджидии ще дагеш!

¹ Джуван – отговор.

– Немам, ага!...

– Немаш... Ама ако немаш пари, дай един овца, бре! Донеси в мойто чифлик...

В село Пещани – едно от най-големите преспански села – живееше поп Петко. Той беше поп на двайсетина села наоколо и повече, за да кръщава новородените и да опява умрелите. В тия села нямаше ни една църква. Попът ходеше, както всички други селяни от полето, носеше черна ряска и зиме, и лете, носеше и висока, черна капа от шаяк, пуснал си бе брада и дълги коси, та само по капата и по брадата се познаваше, че е поп. Като се съберяха в някое село по няколко новородени – отиваше да ги кръсти, а идваха да го вземат с кон или магаре да погребат някого в друго някое село. Имаше той и малко своя земя, та често трябваше да остави ралото наред нивата или да захвърли сърпа, за да отиде да погребат някого по християнски. Бейовите и агите по селата не го закачаха за нищо, по някакво низхождение към мръсната вяра на гяурите, но не обичаха да го срещат по пътищата с тая негова черна капа, с нечистите косми, които стърчаха на сплъстени фитили от всички страни на едрата му глава.

– Махай се, папаз! – викаха му те отдалеко.

Поп Петко и сам се отбиваше от пътя им.

Хайредин Арап ага влезе за втори път в неговия двор. Бе му взел най-напред две лири и една овца, а сега му искаше други пет лири.

– Немой, ага... Немам аз толкова пари...

– Имаш ти, папаз, имаи. Богат си ти. Нашите ходжи са богати, и ти си богат. Попейи, попейи – земеш грош, земеш два гроша. И земя имаи.

Той го срещаше често по пътищата – нали и свещеникът ходеше по селата. И все това повтаряше:

– Папаз, кога ще ми дагеш парите!

– Немам, ага... Вервай...

– Ти ги дай с добро, папаз. Иначе аз брадата ти косъм по косъм...

Арап ага бе дочул, че жената на Атанас Кривио била болна, и вече не влизаше в двора му. Младата жена често боледуваше от некое време и все от страх да не би Арап ага пак да дойде да я търси. Но ще полежи тя вкъщи ден или два, докато събере душата си, и пак ще тръгне по работа. Така един ден Арап ага я срещна пред вратника, дигнала бе ведро, пълно с вода; оставили я бяха тоя ден от работа в полето да изпече хляб. Турчинът спря коня си тъкмо пред нея, спря се и тя — нямаше как да мине. Бузите на младата невеста бяха пламнали от тежкото ведро, а сега лицето ѝ почна да бледнее от уплаха и като че ли стана още по-хубаво.

— Болно, а, болно! Не си веќе болно, аха! — разнежи се агата и дори се навее, посегна да погали жената.

Дръпна се тя, водата се разплеска във ведрото, сетне младата жена перна коня по муцуната и се втурна във вратника.

— Брей! — викна с възхищение Арап ага и едвам задържа подплашения си кон. — Какъв серт жена!

Рано на другата сутрин, едва-що бе изгряла зора, Арап ага влезе с коня си в двора на Атанас Кривио, а след него вървеше и тайфата му. Атанас и жена му тъкмо се канеха да вървят на работа в полето, гочуваше се врява и по съседните дворища. Две кучета лаеха яростно по неканените гости, нахвърляха се да захаят нозете на конете им. Излезе Атанас и се спря пред вратата.

— Спри кучетата, бре! — викна Арап ага. — Бога ми, ще гръмна по них!

Атанас нищо не отговори, само се помръдна едва-едва на кривата си нога. Агата скрита коня си — ще сгази селянина, ще влезе чак в къщата с коня. Атанас продължаваше да стои пред вратата. На две стъпки оттук, зад вратата, беше подпряна една пушка; той бе сложил и патрон в нея.

— Е, какъв човек си ти, бре! — викна пак агата от коня

си, но с омекнал глас. — Дошъл съм за твоя добро. Ще ставаш субаша¹ на мойто чифлик. Рахат ще живееш. Хайде!

Атанас отговори:

— Ние тука сме люде на Рашид бей.

— Ти мене гледай. Ще дойдеш в мойто чифлик. Субаша. И жена ти — субашица. С твоя бей аз ще се разправам.

— Нема да дойда.

Арап ага го гледаше от коня си с присвити очи и рече през зъби:

— Един път те ударих — отърва. Ако те ударя още еднаж, няма вече да станеш. Жена ти ще вържа за опашката на коня и така ще я откарам в мойто чифлик. Ти сам си направи есан кое е по-харно за тебе.

Атанас Кривиот го гледаше, без да мигне — тъй, край главата на коня му, — и се виждаше, че не е много уплашен. Пушката беше току зад гърба му, пълна.

— Ами ти — обърна изеднаж приказката си Арап ага — защо стоиш още? Ха да вървиш на работа! Така ли слушаш бей си, бре!

— Ти не си ми ага. Ти си гледай своята работа...

Погледа го една минутка Арап ага и току изръмжа нещо на турски, без да сваля поглед от селянина. Той обмисляше нещо. Сетне току смушка коня си, обърна го и се отправил към вратника, следван от четиримата си пазачи, а двете кучета лаеха току под опашките на конете им.

Атанас Кривиот излезе след турците и ги следеше отдалеко накъде ще вървят. Те минаха през селския мегдан и влязоха през голямата порта в двора на бейската кула. Кривиот се прибра в двора си. Не мина много време и през мегдана се загаде един от кехашите на бей. Кривиот скришом го наблюдаваше и турчинът се спря тъкмо пред неговия вратник. Кучетата се хвърлиха напатък.

¹ Субаша — домакин, слуга по домакинската работа в чифлика.

– Ей, топал!¹ – викна кехаята през лая на кучетата. – Ти днеска нема да ходиш на работа, чу ли! Ще дойдеш в кулата, там има работа за тебе. Чу ли, бре? Хайде, с мене ще дойдеш.

– Чух, чух. Ти върви... ще дойда.

– Ама – ей! Да не ме караш да идвам втори път!

И турчинът си отиде.

Виждаше се: Арап ага кроеше нещо, искаше да го погмами в бейската кула. Атанас куцаше насам-натам из двора си, не знаеше къде да се спре. Край оградата му минаваха селяни на групи – мъже, жени; отиваха и днес да копаят царевиците отвъд големия дол. Скоро по къщите ще останат само стари люде и деца, а в кулата беше Арап ага с пазачите си, там бяха и двамата кехаи на Рашид бей, господаря на селото. В къщата на Атанас Кривио бяха скрити седем пушки, но що можеше да стори той сам с тия пушки? Арап ага го канеше да стане субаша в чифлика му – да му заведе там жена си... Е, дошло бе време, дошло бе време!...

Атанас влезе вкъщи и рече на жена си:

– И за нас веке, жено, нема живот тука. Ще бегаме в града.

– И аз отдавна си мисля, Атанасе...

– Арап ага и сега ми крои нещо, викат ме в кулата. Аз нема да влезам сам в ръцете им, ама нема да седнем тука и да ги чакаме. Селото остава без люде, може да ни дойдат тука мръсните. Ама не бива да тръгваме сега за града, посред бел ден, ще ни видят, ще ни настигнат с конете... Гледай ти как ме сгащиха! Така е, когато оставиш злото да се качи на главата ти. – Атанас ходеше из къщи, а по широкото му лице течеше пот на вадички. Сетне каза на жена си: – Прибери едно-друго, което ти е по за работа... не може да земем сега всичко, ще ни усетят. Ще идем да

¹ Топал – куц.

копаме и ние царевките отвъд дола. Оттам ще тръгнем за града довечера, щом се стъмни.

Атанасица прибра някои вещи в две торби, пови и детенцето си в груба вълнена пелена. Бяха им умрели две деца и това им беше третото – детенце на пет месеца. Излязоха вън, Атанас заключи къщната врата с голям самоделски ключ, който си бе поръчал в града, откакто започна да ги преследва Арап ага. Надяна торбите на две молики, дигна ги на рамо:

– Хайде, жено.

Атанасица тръгна след него с детето си на ръце.

Към плагне дойдоха от селото деца на царевиците ниви и казаха, че турци пак са влизали в двора на Атанас Кривио. А пролетният ден сякаш нямаше край и Атанас едвам дочака да се свечери.

– Хайде, жено – пошушна той на жена си. – Дано да имаме късмет да не ни срещнат по пътя, докато се стъмни.

Той взе детето, а жена му – торбите. И тръгнаха направо от нивата. Мълчаливо ги проследиха с очи съселаните им, а те повечето бяха тук...

Атанас Кривиот и тоя път почука на вратника на Аце Кутрев по късна нощ. Атанасица влезе с детето си при Ацевите деца, а сам Кривиот влезе при Вардарски. И така започна той още от вратата:

– Срам ме е веке да те гледам, гаскале. И тебе, и бачо Лазара. Сега веке допре нож до кокал.

– Ние сè така – изръмжа срещу него Вардарски. – Ка то допре нож до кокал!

– Доведох и жената, гаскале. На вашите ръце я оставям с детето. Аз още тая нощ се връщам в село.

– За жена ти не бой се, за детето... Да видим ти сега каква работа ще свършиш.

– Нема, гаскале, сега ни нагоре, ни надолу.

Вардарски го гледаше упорито, после мълчаливо му погаде кутията си с тютюн. Атанас сви с разтреперани пръс-

ти дебела цигара, но не я допуши. Излезе на чардака, повика жена си:

— Аз ще се върна в село, жено. Ти тука си при добри люде.

— Леле, Атанасе — проплака младата селянка. — Ще те убият турците там...

— Нема да ме убият.

Той се върна в Сърпец още преди да се раздени, но не отиде да спи в къщата си. Завря се в една купа миналогодишна слама и там спа, докато изгря зора. От тоя ден Кривиот заживя като вълк единак, който скита из планината и не знае ни къде ще яде, ни къде ще спи. Селяните от Сърпец, от Койнево и от другите села наоколо го виждаха през всяко време ту да се прокрадва край плетищата, ту да куцука по полето — едър, ъгловат, цял разкривен. Той беше навсякъде, дето не можеше да го срещне Арап ага с тайфата си или кой да е турчин от чифлициите наоколо. Понякога влизаше и в къщата си, но никога не знаеше кога влиза и кога излиза. На два пъти влезе в двора му и Арап ага с пазачите си, уби кучетата му с пушка, разби вратата и тя хлопна на вятъра дни наред, докато се прибра Кривиот и набързо я постегна.

Кривиот имаше четирима другари, които му бяха дали дума да ударят заедно Арап ага и тайфата му. Преди те бяха по-нетърпеливи и той трябваше да ги задържа:

— Чакайте да се съберем барем седмина, колкото пушки имаме, та да бъдем повечко.

Сега Кривиот отиде при всекиго от тях по два, по три пъти и той беше, който бързаше:

— Нема да чакаме повеке. Петима сме ние, петима са и те. Не се намериха повеке мъже на место ни в Сърпец, ни в Койнево, ни в село Преспанско.

Ала сега пък двама от другарите му почнаха да се тегавят. Дойде време да действат и те се уплашиха, дуреха начин и повод да се отпрекат от думата си:

— Ти нели сам каза да се съберем повеке люде... Нема

да можем ние сами... Ние за пръв път вземаме пушки в ръцете си, а те, турците...

А като почнаха да се гърпат и отказват те двамата, почнаха и другите двама да подигат рамена, да позамълчават. Само за Атанаса Кривио нямаше връщане назад. Той вече не подбираше с кого говори и що говори. Влизаше от къща в къща по Сърпец и Койнево, по другите села наоколо, спираше люде по пътищата низ полето. Слушаха го всички и клатеха глави одобрително, проблясваше надежда в уплашените им очи, но не се намери ни един мъж да каже:

— Дай пушката, Атанасе, да вървим...

Страх и трепет бе вселил в сърцата на поробените Арап ага.

През това лято Арап ага стоеше повече в своя чифлик, да го пази и наглежда, и той пръв в цялото Преспанско поле навреме ожъна, навреме прибра зърното в новите си хамбари. Едва-що бяха привършили люде по другите села и чифлици с жетвата и вършитбата и Хайредин Арап ага тръгна с тайфата си да събира недосъбраните още данъци, които бе разхвърлил между раята. Ала още като влезе в първото село, в първия двор, той се стълписа изненадан: раята не искаше да плаща данъка си. Селяните отговаряха гръзко, поглеждаха го накриво. Така беше по всички села. Рядко ще изтича някой старец, както преди, и ще целуне гологлав широко желязно стреме на седлото му, а той ще го бутне с пращата си обувка. Като да се бяха заклели селяните, отговаряха с едни и същи думи:

— Немам, ага... Не се рогди тая година, малко ни даде нашият бей... Ще ни почакаш, ага, още некое време.

Дочу Арап ага, че те дори насъскваха кучетата си по него.

Това идеше от Атанаса Кривио. Той не можеше да намери петима или шестима мъже, с които да удари Арап ага, но като ходеше по селата — разбуня народа, внуши му повече смелост и надежда.

Хайредин Арап ага ходи и в село Пещани, влезе два пъ-

ти и в двора на поп Петко. Отказа му попът – и той със същите думи:

– Немам, ага... Ще ме почакаш още малко време.

Още там, в двора на свещеника, Арап ага срита гневно коня си с железните стремена и уплашеното животно едва-що не прескочи оградата. Разлютоеният ага препускаше с другарите си по селските улици и по пътищата, налиташе на хората да ги прегазят, биеше ги с волска жила. Той уби с пушката си един селянин от Койнево, а една неделя по-късно срещна поп Петка сред полето, на пътя между Сърпец и Пещани.

– Стой, папаз! – викна му Арап ага и слезе от коня си.

Слязоха от конете и другарите на агата. Отведоха свещеника в един дол край пътя. Накараха го с ножове на гърлото да се съблече гол. Набиха му отзад гървен кол, напъниха попската му капа с изпражнения и я нахлуниха на главата му. Надалеко се чуваха писъците на свещеника, та дори конете на турците цвилеха тревожно, ала никой не му се притече на помощ. Така го оставиха турците в гола – премалал от срам и болка. Като се качваше отново на коня си, Арап ага му викна:

– Ето тъй, който не ми плаща! Кажу, папаз, на сучки гяурски свини!

Свещеникът се прибра по тъмно в селото си и плака, риде като дете пред своите люде, криеше лицето си. А не спираше и кръвта от тялото му. Така поживя той два дни и умря в големи мъки, изгоря от срам.

Атанас Кривиот по-лесно събра сега четиримата си другари. Събра ги направо в своята къща. Повика и Богоя, шурей си, макар да нямаше голяма вяра в него. Не беше време да се мисли и премисля. Най-напред страхът от Арап ага събра тия люде пак заедно и сега ги подтикваше не юнашка смелост, а някаква мрачна решителност.

– Ще ни избие сучките моя звер, както започна! Я по-на, сиромашкия...

– Нема ли да се намери още един... – рече Кривиот. – Седем са пушките, та да бъдем барем седмина, да не стоим напразно една пушка.

Излезе мълчаливо един от другарите му и се върна заедно с по-младия си брат. Атанас Кривиот на него даде седмата пушка.

Събрали се бяха те по тъмно тук и останаха да почакат до първи петли. От Сърпец до чифлика на Хайредин Арап ага имаше близо два часа път и така крояха те – да стигнат до чифлика по глуха доба. Докато чакаха да дойде време за тръгване, Атанас вече кой знае за кой път учеше другарите си как да си служат с оръжието.

Когато излязоха седмината мъже от къщата на Кривиот, месечината се бе дигнала право насреца, пълна и ярка, та звездите едвам проблясваха през нейната студена светлина далечо някъде по безромото септемврийско небе. Поуплашиха се те и седмината от светлата ясна нощ, сбутаха се един в друг, озъртаха се и никак криеха пушките си, да не би да ги види някой отдалече. Ала нощната тишина бързо ги успокои, самотна и безучастна грееше месечината от високото небе, селските къщи наоколо стърчаха смълчани, не се чуваше никакъв шум и глас ни близо, ни подалеч. Атанас Кривиот поведе другарите си, вратникът на двора му остана широко разтворен след тях.

Те тръгнаха направо през полето – не се криеха от никого и нямаше от кого да се крият в тая глуха нощ. Вървяха един след друг или по двама, цевите на пушките им святкаха, едвам ще пошушнат в босите им нозе засъхнала трева или кой знае откъде долетял лист и само месечината, спряла се високо горе, следеше стъпките им. Спряха се и се събраха закуп едва когато се изправи в далечината насреца кулата на Арап ага с белите си стени. Тя се издигаше на малка височинка, край която минаваше пресъхнала през лятото песъчлива рекичка с ниски брегове, нагъсто

обрасли с ракутак и всякакви бурени. Край реката криволичеше пътят за кулата и седмината мъже спряха тъкмо там да пресрещнат агата, скрити в гъсталака. На другата страна на височинката бяха разхвърляни четирите къщи на новото село и бяха доста далеко от реката и пътя край нея. Седмината селяни навлязоха още отдалеко в пресъхналата река, тихо, едвам чуто шумолеше пясъкът под нозете им. После излязоха пак на брега и отеднаж изчезнаха и седмината в ракутака край самия път. Оттук до кулата на Арап ага нямаше ни сто разтега, пътят слузаше оттам полегато и се виждаше всяко камъче по него на ясната месечина. Откога още Атанас Кривиот бе избрал за пусия това сгодно място.

Сгушиха се те, престанаха да шумолят и се чувахе по-ясно дишането им, както бяха насядали един до друг. Кривиот тихо рече:

— Ще излезат те рано още. Знам аз. Както секи ден. Ако пък не излезат, ние ще им влезем, цом отворят портата.

Той не знаеше как ще влязат те в кулата на Арап ага, но повече вярваше, че агата ще излезе на пътя с пазачите си. Месечината незабелязано бе се изместила накъм запад, все тъй тиха беше нощта, мъгличиво и пусто се ширеше далече наоколо полето в сребристия лунен зрач. Нощният хлад пропъзляваше през широките яки на ризите дълбоко под грубото селско облекло и Богоя — шурейт на Кривио — цял потрепера, дори хлопна със зъби.

— Кажу сега, Атанасе — рече той, — кажи да видиме как ще бъде...

— Нели веке толкова пъти аз... — отвърна Кривиот. — Ето тука... един до друг... Пръв аз ще гръмна, като дойде време. После ще нарипаме, ако остане жив някой от тях, да му смачкаме главата като на змия.

— Да имахме и по един ятаган... — рече някой в тъмнота.

— Имам си аз харен ятаган — изправи се на колена

шурейт и над главата му блесна на месечината остър нож. — Да ми падне Арап ага... реже това нещо като бич!

Някъде близу се чу тихо похъркване; някой от седмината селяци бе заспа. Умълчаха се и другите. Едва когато Зорницата затрептя на изток, сякаш искри отскачаха от нея, Кривиот стана и рече:

— Наближава време. Ха сега един до друг. Аз тука. Моят пушка ще чакаме и никой да не смей по-рано. Като се загадат насреща, аз ще ви кажа кой в кого да мери. Да не удариме сички в един!

Върбалакът дълго шумоля и пак всичко утихна.

Започна да се усеща приближаването на деня още в тъмното. Пропя петел и в кулата на Арап ага. Гласът му се разнесе като ехо далеко из полето и дълго се повтаряше от всички страни — пееха петли и по дворовете отпаятък, и по близките села. Начупената линия на планинските зъбери на изток изеднаж се откри върху бледнеещото небе. Някъде в полето се чу тих, но ясен човешки глас, остро изскърца колело и започна равномерно да се повтаря тоя звук, докато затихна някъде в далечината.

— Ами ако ни усетят, преди да... — подхвана изтихо Богоя, но някой го ритна сърдито и гласът му отеднаж пресекна.

Започна бързо да се развиделява и скритите тук люде, легнали ничком върху пушките, въртяха очи на всички страни, сякаш за пръв път виждаха това поле и живота по него, който пак започваше с новия ден. Откъм новото село се загадоха две жени и се изкачиха по височинката към кулата; едната все току местеше ту в едната, ту в другата си ръка доста голямо, черно котле, види се, пълно с току-що издоено мляко. Спряха се те пред портата на кулата, чуха се гласове. Някой отвори портата отвътре и двете жени влязоха. Портата остана отворена след тях. Шурейт на Кривио току се приподигна на лакти:

— Ами що не влезем ние вътре, бре! Какво ще ги чакаме тука?

Кривиот се подпря на пушката си, изправи се на колене. Огледа се наново той през гъстия храсталак. Слънцето още не беше изгряло, много рано беше още, агите няма да развалят толкова рано рахатлъка си. Те са в кулата, те още спят. Портата отвори някой от ратаите и ето още зее насреща... Кривиот пак се подпря на пушката и стана:

— Хайде... Ще влезем.

Виждаше се как закуца напред, храстите се клатушкаха над него. Надигнаха се и другите шестима селяни и тръгнаха през ракитака. На двайсетина разтега от портата рекичката забиваше встрани ведно с ракитака по двата ѝ бряга. Тук Атанас Кривиот изеднаж излезе от гъсталака и като се кривеше на всички страни, изтича към отворената порта; втурнаха се след него и другарите му. Те и седмината почти едновременно влязоха в двора на кулата. На няколко стъпки пред входната врата на кулата стоеше наметнат с някаква греха един от тайфата на Арап ага, види се, току-що станал от сън. Щом видя въоръжените селяни, той изпсува гласно и остана с отворена уста срещу тях. Нататък, към дъното на двора, стояха двете жени и двамата от ратаите на агаата; бяха се извърнали насам и също гледаха като втрещени. Атанас се насочи с пушката в ръце към турчина пред входната врата, току зад него вървяха другарите му. Турчинът посегна с едната си ръка назад — търсеше вратата зад себе си, — но Атанас го сграбчи с голямата си кокалеста ръка за разголената гуша, избута го и го притисна до стената:

— Да не си посмеля да викаш! Ей сега ще те изтърбуша!

Турчинът бързо се окопоти, но едвам успя да викне с прогрян глас:

— Хайредин ага!...

Нахвърлиха се върху него и другите селяни — с ръце, с пушки и след къса борба оставиха го мъртъв край стената. После те нахътаха в отворената врата на кулата и зашляпаха с босите си нозе по дървената стълба на горния

кат. Долу бяха само хамбари, а горе имаше четири стаи. Горе, в тесния ходник между вратите на четирите стаи, се показаха други двама от пазачите на Арап ага, и те без оръжие, по долни грехи, току-що наскочали от леглата си.

— Угри! — викна Атанас и гръмна. Изтрецяха още няколко изспрела. Сгромолясаха се там и двамата турци. Селяните минаха през труповите им. На една от вратите се мярна и друг турчин. — Дръжте го! — викна пак Кривиот; той напълни отново пушката си и блъсна съседната врата в ъгъла.

Отвори се широка стая с цяла редица прозорци насреща. Атанас влезе бързо вътре с насочена пушка, след него влезе и шурейт му. Откъм съседната стая се чуваше тропот и вик — водеше се там отчаяна борба. Надигна се страшен писък, сетне утихна загавено и отеднаж настана тишина. А тук, върху нисък одър край стената, седеше сам Хайредин Арап ага, току-що събудил се. Той беше с някаква нощна капа, с разкопчана шарена риза. В ъгъла срещу леглото му бяха подпрени две пушки, на едно ниско столче там беше сложен сляхлъкът му с кама и револвер, виждаха се и редица патрони под тънката жълта кожа. Агаата гледаше изпод вежди нахъталите в стаята му селяни, но и се ослушваше към другите стаи. Лицето му иначе беше спокойно, сънно, ала под мургавината на кожата му бе избила бледност, та изглеждаше като опърлен.

— Е, Арап ага... Куче бесно! — викна или може би въздъхна срещу него Атанас Кривиот.

Тогава агаата притисна презрително дебелите си мускули и понечи да скочи. Хлътна бързо върху кривата си нога Атанас, още еднаж и цял се стовари върху турчина с едрото си тяло. Арап ага напразно се опитваше да се измъкне. Кривиот сложи пушката си на пода, сграбчи турчина за брадата, изби главата му назад.

— Да! ножа — посегна той с другата ръка към шурейт си.

И закла агаата в леглото му.

Селяните взеха само оръжието на петимата избити катили¹. Атанас Кривиот рече:

— Да не посмей някой да вземе нещо друго от тука! Ще кажат после, че сме ги ограбили. Ние не сме за грабеж...

Слязоха и седмната долу, в двора. Стояха там все на същото място двете жени и ратаите на Арап ага. Атанас Кривиот им махна с ръка:

— Елате... — Сетне той продължи: — Само вие тука видехте що стана и ако се разчуе за нас, ще знайте, че вие сте казали.

— Не бери грижа, Атанасе — викна един от ратаите. — От нас нема да излезе. Ние...

— Направихме го, ще знайте, за добро. Ама ако отвори някой от вас уста — ще смогна аз да му откъсна главата. Изтребихме бесни песове, дете в майка беше проплакало от них.

— Така, така, Атанасе... Живи да сте, брате!... Не берете грижа — развикаха се един през друг ратаите и двете жени.

Излязоха от двора на кулата седмната въоръжени селяни, надигали сега по две пушки, силяхълци и всякакви други оръжия. Те още се виждаха наголу по пътя, когато една от жените в двора викна:

— Ама що стоиме ние тука!

И току се спусна тя навън, на към новото село, припна след нея и другата, като подрънкваше с празното котле.

Малко по-късно откъм селото се загаде тъла от петдесетина души мъже, жени, деца. Скърбуцаха между тях няколко коли, клатеха глави гребни кончета, магарета. Нахлуха всички в двора на кулата. Разбиха хамбарите, разбиха вратите и на другите складове нататък към гръното на двора. Дигнаха всичко, що се намери тук за храна, за облекло, и го пренесоха по къщите си, скриха го вдън земя, отве-

¹ Катил — злодей, убиец.

доха и конете на Арап ага. Нямаше какво друго да се вземе — останаха само голите стени в кулата, разбитите врати и празните хамбари. Тогава тия възбудени люде дигнаха и хвърлиха в трема долу, под стълбата между хамбарите, и убития в двора турчин. Сетне напълниха долния кат на кулата със слама и я запалиха.

*

Беше на шестия ден на панаира, когато докараха в двора на чаршийската джамия обгорелите трупове на Хайредин Арап ага и на четиримата му пазачи. Още предния ден се разчу за убийството на Арап ага, но само това се знаеше, че бил нападател в кулата му от непознати люде, които са запалили и кулата. Настана голям смут из чаршията, когато минаха там, през цялата чаршия, колите с избитите турци. Същия ден заптиета и въоръжени преспански турци прекараха пак през чаршията голяма група селяни — изпозичарите на Арап ага и други някои селски люде, които заптиетата бяха настигнали по пътищата тоя ден — боси, окъсани селянци, които вървяха като погнлешено стадо между настръхналите въоръжени турци. Наблъскаха ги всички в градския затвор — гладни, жадни, премалели от страх. Между тях не беше ни Атанас Кривиот, ни шурейт му, ни друг някой от другарите му.

Настаналото смушение в чаршията премина бързо тоя ден. Никога преди не се бе събирал толкова свят за панаира, никога не бяха ставали толкова много покупки и продажби, дошли бяха тоя път в Преспа и повече камилски кербани, та изкарваха камилите на цели стада в околностите на града. Голяма беше залисията у всички — минаха през чаршията колите с убитите турци и заминаха, минаха и задържаните селяни, замря, утихна за някое време пазарът, сетне пак всичко зашумя, завика, раздвижи се нагоре-надолу. Шумно, с викот и тропот започна и другият ден. Никога не забелязваше, че в чаршийската джамия се събира-

ха турци. Още рано тоя ден те бяха погребали убитите и сега пак се събираха в джамията, но мнозина от тях бяха надигали оръжието си.

Най-напред всички се струпяха в самата джамия. Глух и някак далечен се чуваше в полумрака между дебелия каменни стени гласът на главния ходжа. Той не изричаше молитви, нито повтаряше изречения от Корана, а с несдържана ярост призоваваше правоверните да излязат в защита на своя дълголет и падишах, на своята мюсюлманска чест. В зрача под сводовете на джамията, над главите на събраните тук османлии, застанали един до друг мъгчачи-ви и неподвижни, се виждаше широката бяла чалма на ходжата и мрачното му лице – мургаво, с хлътнали бузи и дълбоки бръчки, обкръжено с прошарена, кръгло подстригана брада. Той не ръкомахаше, не въртеше очи и глава и само гласът му се носеше из цялата джамия, пълен с гняв:

– ... Не давайте, което ви е дадено от самия Аллах, счупете ръката, която посяга да ви го вземе! Вие сте господарите на тая земя, а всички други, които живеят тук по ваша милост, са ваши роби. Така е отредил Аллах и това е неговата воля. Но дали не сме предизвикали върху себе си неговия справедлив гняв? Който се отдели от него и който погази неговия закон – ще загине. Има между нас мнозина, които се отклониха от неговия път и от неговия закон. И ето вашите презрени роби дигнаха ръка срещу вас. Правоверни! Вземете отново оръжието, което ви е дадено от Аллах, за да побеждавате неговите душмани! Правоверни! Вървете срещу душманите на истинската вяра!

Сетне целият двор на джамията се изпълни с възбудени турци, които се събираха на големи групи и слушаха какво ще каже ту един, ту друг между тях. Макар да беше голяма възбудата им, никой не повишаваше глас, не махаше с ръце. Тук бяха и най-богатите преспански аги и беюве, около тях се трупаха бедни люде с изпокърпени потури и джамадани, надянали изпомачкани калеври на боси нозе. Сдържано, изтежко подхвърляха агаларите по някоя дума

на гняв и недоволство, а бедняците около тях се ежеха и ръмжаха, стискаха оръжие в ръцете си.

– На главата ни се качиха вече гяурите – рече Исмаил бей и гласът му като че ли излизаше от огромния му корем. – Цялата чаршия е тяхна, а ето дигнаха и оръжие срещу нас. Какво ще ги гледаме още? Удри свинята, да знае мястото си!...

По-нататък Рамадан ага въртеше тъмните си кръгли очи, с едната ръка току подръпваше дългите си мустаци, а другата ръка бе сложил върху сияхлъка си, който беше пълен с револвери и ножове.

– Какво – ръмжеше той. – Московецът ги учи! Московецът ги кара да се дигат против нас! Нашият най-голям душманин, а всички гяури и тия наши келеши са с него...

Край шагравана сред двора бе застанал Кючук Кагри, препасан и той със сиях, с пушка в ръце, и току кривеше надменно рамена, ръце:

– Сто гяурски глави ще взема за Хайрегин ага! Няма да питам ни каймаками, ни паши. Тях Ицо Бабол с алтън ще ги купи... – Той стисна кокалената гръжка на ятагана си, който беше мушнат в сияха му, и викна: – Кардашлар! Тръгвайте след мене!

С ръка на кривия си ятаган, с пушка в другата ръка Кючук Кагри се заклати на късите си нозе към портата на джамията. Пред него се разтваряше широка пътека между навалищата, а зад него се струпваха все повече турци и се блъскаха, надпреварваха се кой да го настигне по-скоро. Той излезе пред широката порта на джамията, огледа се, като да се колебаеше накъде да тръгне, и току се отпрати към чаршията. След него тропяха с кондурите си около стотина агалари и всички бяха въоръжени. Никой не знаеше и не питаше накъде ги води Кючук Кагри, но всички бързаха след него на гъста тъпа.

Преди тях още, като вледеняващ полъх, се разнесе слух из цялата чаршия, че идат насам разярени въоръжени турци, но панаирджийската залисия не спираше. И дори нас-

тъпи още по-голямо оживление – всеки бързаше в страха си да купи каквото бе наумил или да продаде още нещо. Само по улицата, по която се зададоха въоръжените турци, и навред, където минаваха, заглъхваше шум и глас, людеите ги гледаха с уплашени очи.

Кючук Кадри влезе право в магазина на братята Баболевци. Нахълтаха в големия магазин и други от турците, сблъскаха се на двете му врати, не ги побираше да влязат всички отеднаж. Магазинът беше пълен и с купувачи, които замръзнаха от страх кой където бе застанал или се притискаха край стените да не пречат на агаларите. Кючук Кадри мина през целия магазин, мина край Миро Баболев, който виждаше, че става нещо нередно, ала не се и опита да спре турчина, а другите турци, които се притискаха след Кадрията, го изблъскаха чак към стената зад него. Кючук Кадри влезе направо при Ицо Баболев, зад стъклената преграда. На мундърчето там седеше и един битолски търговец – евреин, който тъкмо в това време бе извадил една голяма кесия с пари и се готвеше да плаща за някакви току-що купени стоки. Ицо се приподигна на мястото си, като че ли за да посрещне турчина или може би да се затцати, но Кючук Кадри бързо насочи пушката си в лицето му и гръмна. Лицето на търговеца в миг почерня, той се сви на мястото си, сетне се полюшна и падна, рухна без глас в нозете на Кючук Кадри. Евреинът стоя един миг занемал и неподвижен, с кесията в ръката си, после скочи и се дръпна назад, блъсна с гръб стъклената стена зад себе си, изпукаха остро стъклата и се пръснаха със звън на пода. Погледна го Кючук Кадри с мътни очи и току премести пушката в другата си ръка, пресегна се и дръпна кесията от ръката му. И докато мушката кесията в пазвата си, прекрачи трупа на убития търговец, навеси се над масичката, дето Баболевци събираха през деня парите си. Дръпна припряно едно чекмедже, звъннаха там купчини пари и Кючук Кадри сграбчи от тях с цяла шепа, мушна в джеба на потурите си, после пак. На пода тупнаха и се търкулнаха изпуснати

монети. Нахълтаха в стъклената стаичка и други турци, струпаха се и те около ниската масичка. Другите турци вън се нахвърлиха да разбиват и грабят по целия магазин. Купувачите се разблягаха един през друг, избяга вън и Сандо, по-големият син на Миро Баболев, избягаха и калфите. Само Миро стоеше там до стената, видя как Кючук Кадри уби брат му и едва когато започнаха турците да ограбват магазина, като че ли гърлото му изеднаж се отпуши, нададе той нискливи викове:

– Аман, агалар! Що правите, защо правите така, агалар! Аман...

През счупените стъкла на преградата се пулеше с пребледняло лице евреинът, но там, зад преградата, нямаше вече турци. Сега те всички тарашуваха и се блъскаха пред рафтовете по всички стени на магазина и колкото мушката по пазвите си, в поясите, по джебовете си, много повече тъпчеха разни стоки и вещи по пращия под. Сетне отеднаж, като по команда, грабителите се втурнаха към вратите и се изсипаха вън, на двете улици пред магазина. А оттук, от моя кръстопът, бе започнала страшна бъркотия, която бързо обхващаше цялата чаршия.

По всички улици наоколо бляха люде на гъсти пълпи, дюканджииите спущаха с трясък кепенците на дюкяните си, многобройните сергиджии по улиците и пазарищата прибираха с трескава бързина стоките си и в уплахата си често не знаеха с кое да се заловят по-напред. Чуваха се виковете, вайкания, плач, викаха мъже, жени, деца:

– Бегайте бре, люде! Турци, турци! Убиват! Майчице!

Чуваха се и други виковете по дюкяните, около сергииите:

– Затваряйте по-скоро! Пусни кепенците! Прибирай!

Носи това, дигай това! Остави, остави, огън да го гори! Избиха ни!...

Турците се струпаха на улицата за към атпазар. Кючук Кадри махна с ръка и ги поведе нататък. Мнозина от тях се отбиваха ту в един, ту в друг от дюкяните, които бяха останали отворени или полуотворени, и задигаха от-

там едно или друго, или пък вземаха нещо и току го захвърляха още там, в дюкяна, или на улицата. Повечето от дюкяните бяха оставени отворени или пък кепенците бяха набързо спуснати и зееше отворена само вратата. По тесните тротоарчета бяха разхвърляни всякакви стоки и разни други вещи – стопаните бяха се опитали да спасяват по нещо или пък не са усетили как са изпуснали ключовете от дюкяна, тефтерите, някаква греха, как е паднал фесът от главата. Една бакалница стоеше цялата отворена, с пълни вреци и сангъци чак на тротоара вън – стопанинът ѝ оставил всичко и избягал, без да се обърне да погледне поне още еднаж дюкяна си.

Бъркотията започна от тая улица, след като се чу изстрелът, с който Кючук Кадри уби Ицо Баболев. Разбягаха се най-напред купувачите в магазин на Баболеви, сетне всички се втурнаха да бягат. Като гледаха пред себе си това подплашено човешко стаго, турците се спуснаха по дигре му с още по-голямо настървение. Чуха се изстрели, засвяткаха ятагани. Някой от бягащите изпищя отчаяно и когато тълпата отмина и се разля, изчезна по съседните улици, настред улицата останаха два трупа – единият мичком, с подвити нозе, а другият се бе проснал по-нататък по гръб, с разперени ръце и нозе. Турците минаха край тях и като че ли се бояха да не ги настъпят, да не стъпят в кървавите локви край тях. Малко по-нататък те настъгнаха един старец, съсякоха и него с ятаганите си.

Целият пазар, от единия до другия му край, беше пуст. Насреца, в началото на госта широка улица, бе се струнал добитък – коне, волове, магарета, сритваха се тук-там, въртяха глави, а над цялото стаго стърчаха неподвижни църкналите самари, кривите вратове и плоските глави на две камили. По целия площад бяха разхвърляни стоки, виждаха се съборени сергии, а на пътеката за към чешмата се виждаше една стара преспанка, отпуснала се на колена и легнала цяла върху голям куп навити платна, надуплени ризи, чорапи и други подобни вещи. Тя лежеше там, презър-

нала с двете ръце стоката си, косите ѝ, доколкото се виждаха под черната кърпа, отдалеко се белееха. Тя беше единственият човек, който се виждаше по целия този широк площад. Останала бе да пази стоката си, легнала като квачка с разперени крила върху платната, новите ризи и чорапи. Дюкяните наоколо бяха затворени – успели бяха людето тук да затворят, затворени бяха здраво и широките порти на ханищата, дето се криеха много люде, които не бяха успели да избягат по махалите. Огледа Кючук Кадри площада с кръвясали очи, като победител напуснатото от врага бойно поле, дигна пушката и я размаха над главата си:

– Кардашлар! Да вървим към затвора! Там са убийците на Хайрегун ага. Да им теглим ние сатъра, докато не са ги пуснали!

След Кючук Кадри тръгнаха не повече от тридесет-четиридесет души турци – останалите бяха се пръснали из чаршията да грабят. Друга една тълпа от турци и цигани, надигнали вреци, торби, кошове, нахлуваше в същото време в чаршията откъм турската махала пак за грабеж. А когато Кючук Кадри и следващите го агалари излязоха на улицата, където беше конакът на каймакамина и градският затвор – срещу тях се загадоха две групи от по двайсетина залпиеца и им преградиха пътя.

– Назад, агалар – махна с ръка срещу тях юзбашията¹ на залпиецата. – Какъв е моя бузгунлък?² Прибирайте се всички, така е заповядано!

– Кои, каймакаминът ли? – разкрачи се срещу него Кючук Кадри. – Дай ни път, юзбаша, да турим под ножа тия гяури в затвора! Те избиха Хайрегун ага и другите наши османлии.

– Назад, Кючук Кадри! – махна сърдито юзбашията. –

¹ Юзбашия – стотник.

² Бузгунлък – смут, безреגיע.

Прибирайте се, че ето с нас ще се разправяте. – После той изеднаж промени глас и изрази на лицето си, пристъпи към убиеца и му рече примирително: – Не може вече, Кючук Кагри. Каквото сте направили досега, направено е. Повече не може, щом ние излизаме вече на улицата. Хайде, кардашлар, вървете си.

Поогледа се Кючук Кагри, поразкърши рамена и току надяна пушката си на шарения ѝ ремък. Юзбашията не можеше да го пусне по-нататък – към затвора, – но му даваше свободен път, да се прибере с тайфата си. И Кючук Кагри сви по една съседна улица, наежените му другари мълчаливо го последваха.

Заптиетата се пръснаха по чаршията на малки групи. Оттук-оттам, като да изникваха от земята, започнаха да се показват все още преплашени преспанци, които се бяха изпокрили по зимниците и по други затулени места в дюкяните си, разтвориха се и портите на ханищата. Двама чауши с по неколцина заптии тръгнаха и по християнските махали. Те се спираха тук-там и подканяха:

– Излизайте, чорбаджилар. Върнете се в чаршията. Излизайте, ние сме тук, никой няма и с ръка да ви докосне...

Наизлязоха люде плахо, предпазливо, сетне се занизаха цели върволици към чаршията. Дигнаха убитите с плач и вик, който бързо затихна. По дюкяните се раздвижиха стопаните им, прибраха едно и друго, ругаеха и проклинаха, но и тук се озъртаха все още уплашени. Оживлението из чаршията се засилваше, улиците пак се изпълниха с люде, които бързаха нагоре-надолу, но някак тихо, плахо, не се чуваше шумна пазарна врява и викот, а повече тропот на бързи стъпки или тук-там ще изтрака и ще отмине кола. Чуждите люде, които бяха дошли в Преспа за панаира, се разоттиваха. По всички пътища наоколо бяха потеглили кервани и бързаха да се отдалечат от разтревожения град...

Рано следобед през чаршията минаха на голяма група

общинарите, първомайсторите на еснафите и други някои от по-заможните преспански граждани. Отидоха в конака да се оплачат на каймакамина за станалото тая сутрин в чаршията. Когато минаваха пред дюкяна на Лазара Глаушев и Андрея Бенков, поспря се тук председателят на общината и подвикна от улицата:

– Хайде, Лазаре, Андрея... Чакахме ви в общината, ама вие... Ще отидем да се оплачем. Що е това чудо, що се върши в Преспа от лоши люде!

Излезе Лазар на вратата на дюкяна си, а зад него застана и Андрея Бенков. Лазар рече:

– Нема да дойдем ние в конака. Нема полза.

Надигна се врява сред спрелите се тук преспански първенци, наизлязоха люде и от съседните дюкяни.

– Как да нема полза... – каза председателят на общината. – Да се оставим да ни изпотрепат ли?!

– Не, не – отвърна Лазар и току повиши глас, да се чуят думите му по-далеко: – Не казвам аз да се оставим... Ами кажете на целия народ да затвори чаршията и да не отваря, докато каймакаминът не залови убийците на Ицо Баболев и на другите невинни люде.

Надигна се още по-шумна врява.

– Ама как... Ние против конака ли?... – поозърна се председателят и отмина, следван от другите общинари и първенци.

Каймакаминът посрещна преспанските граждани прав сред стаята си и започна той пръв да се оплаква:

– Бре, бре... Каква беля стана? Какъв джуван ще дам сега на валията и чак в Стамбул ще ми искат джуван за тая работа! Кажете, чорбаджилар, кой уби Хайредин ага и неговите хора, питайте между вашите, че както са се разлютили мюсюлманите в града, може още по-голям бузгунлък да стане.

– Каймакам ефенди – започна председателят на църковната община, – днес пострадаха невинни...

— Знам, знам — прекъсна го каймакаминът. — Ицо чорбаджи беше добър човек, приятел ми беше и бъдете рахат, аз ще заловя виновните.

— Видели са там, Кючук Кадри бил... — започна пак председателят, но каймакаминът пак го прекъсна:

— Знам, знам, чорбаджиляр, кой е бил и кой не бил. Знам аз по-добре... и бъдете рахат...

Така възразяваше той на всяка дума и преспанци нямаше какво повече да кажат. Спогледаха се те и току тръгнаха да си вървят. Каймакаминът подвикна след тях:

— И кажете на вашите да не предизвикват мюсюлманите, че, не дай, Боже, още по-голяма беля може да стане.

Преспанските агалари и бейове скриха на сигурно място Кючук Кадри за известно време. Следователят при конака разпита един по един задържаните селяни, но никой от тях нищо не призна, нищо не издаде. Каймакаминът нареди да ги освободят и прати до валията в Битоля доклад, в който писа: „Задържаните селяни освободих, понеже не се намериха между тях виновни за убийството на Хайредин Арап ага и хората му. Една голяма тълпа от разярени мюсюлмани нападна чаршията и уби четирима християни. Това беше заради убития Хайредин ага и хората му. Виновният Кючук Кадри не се намери в града. Вярвам, че не ще се намери вече християнин да дигне ръка срещу мюсюлманин и ще настъпи пак мир и тишина в поверената ми кааза...“

Не последва никакъв отговор, никакво нареждане до каймакамина. Това лято бе пламнало въстание в Босна и Херцеговина. После се чу за бунт в Стара Загора. Битолският валия намери, че размирицата в Преспа беше благоприятно приключена.

III ЧАСТ

Дядо Иван

На Дунав сум било бре, мале,
чудо сум се чудил с онаа руска войска!
Той напред що беше – много нишанджия,
воџ лева рака коня узда държи,
воџ десна рака – крџста, ем байрака,
воџ Дунав се фърли – на суво излезе,
турци да победи, мале,
Бугария да ослободи!

Народна песен

По Бугарско кърф се лей, окол Плебен, София.
Седнал Осман да тагуе и во раце перо ми зел,
па си пише на султано:
– Слушай, царе, помощ давай!
– Слушай, пашо, Осман пашо, не можам помощ да давам
от бугарските комити
патот ми е сегде фатен...

Народна песен

Невесто калеш мори убава,
що кротко одиш леле на вода?
Дали ти тежат стомните,
или ти тежи герданот?
– Нити ми тежат леле стомните,
нити ми тежи герданот,
пуку ми тежи леле меракот.

Меракот ми е во Битола,
во тия пусти зандани,
во тие тесни долапи,
со тежки пранги на нозе,
со белезици на раце...

Народна песен

I

След вечерјата Ния и Неда седнаха да навишат прежда. Ния вѐртеше в малката си рѣка нарастващо кѣлбо, а Неда, наднала преждата на двете си рѣце, поднасяше ѝ нишката с равномерни движењия. В кѣта, откѣм другата страна на високата газена ламба, седеше Лазар, разтворил получен днес цариградски вестник. По белите стени на стаята смешно се кривяха три тѣмни сенки. Насреќа, в светлината на ламбата тихо трептяха и сияеха ярките шарки на спуснатите завеси на прозорците. Заг тях се дочуваше глухият вој на мартенска ношна бурја. Неда позабави движењата на рѣцете си, Ния спря да навиша и ја погледна. Девојката среќна погледа ѝ със замижали очи, сетне отеднаж ги разтвори широко, празни, уплашени. По устните на Ния премина едва доловима усмивка. Тя рече тихо:

— Еј сега ще свѐршим...

— Аха... — отвѐрна като ехо Неда.

Пристѣпите на ношната бурја заг ѝжките прозорци на новата кѣща предизвикваха в девојката страх, но и чувство на здравина и сигурност, та ја унасяха в сладка грымка. Ния започна да навиша кѣлбото по-бѣрзо, а Неда продолжаваше да се бори все тѣй безуспешно с непобедимата грымка.

— Е, хайде, хайде — рече тихо Ния. — Вѐрви да спиш.

— Не, аз...

— Вѐрви, вѐрви. Аз сама ще довѐрша още малко. Не ми се спи.

Лазар и Ния останаха сами. Ния протегна нозе вѣрху

меката ямболия, придръпна свенливо фъстана си и наядна останалата прежда на малките си, тесни стъпала, обути в шарени чорапи. Върху новия мутаф, там, дето почиваше дебелията ямболия, тя бе оставила чехличките си от тъм-ночервено кадифе, допрели едно до друго тесните си връхчета. Ръката на младата жена отново започна да върти кълбото, а другата ѝ ръка ритмично подгръпваше проточилата се нишка. Лазар прошумоля с вестника и го остави в страни, загледан пред себе си. Сетне рече:

— Иде веке време...

Ния отпусна ръце в скута си и се послуша. Той продължи:

— Херцеговците и бошняците пак започват. Спрели бяха през зимата, сега пак започват. Не може да се справи с тях падишахът. Непокойно е и по сръбската, по черногорската граница. И нашите горе не стоят веке мирно; започна в Стара Загора лани, ама то ще продължи. А се вижда: страхът на турците иде от по-далеко, от московците иде. Не могат да скрият. Веке и насън им се приближда Московецът... — Той стоеше все тъй загледан пред себе си и като че ли четеше някъде това, което говореше. Поспря се за минутка, сетне бързо, живо сви нозе, прехвана ги с две ръце и продължи, а на устните му трептеше мечтателна усмивка: — Едно време, Ния... дете бях аз тогава... дойде да ношува у нас, в старата къща отпатък, един рилски монах. Чуден човек беше той и словото му беше като жив огън. Вербаш ли, аз още помня неговите думи, ето, кажи го, гвайсет и пет години оттогава. Сега още по-ясни ми са тия думи, още по-прави. „Ние сме — така рече той, — ние сме многоброен народ со свой език. Но ние сме един залив от големото славянско море, а то хваща почти половината земя. Докъде се простира чак Русия — чак до Великия океан, а ние сме дошли оттам преди векове. Русите са наши кръвни братя, и поляците, и чехите, и сърбите, и хърватите, ето и бошняците, херцеговците... Могъщ славянски род!“

Тогава аз почувствах каква голема сила сме ние и от сърцето ми излезе секакъв страх. И сега става с мене такова нещо. Да сме сички заедно... Да се дигнем сега сички срещу турчина — ето бошняци, херцеговци, черногорци, сърбите, а с нас и Русия! Сърцето ми трепери... Така си мисля сега: иде време! Нели и учителката, Руменова, нели и тя каза: след три-четири години Русия ще воюва с Туркия.

Той пак млъкна, усмивката изчезна от устните му, лицето му прие израз на загриженост и тъга. Като заговори наново, гласът му беше станал по-тих, по-глух, той сякаш забрави Ния край себе си:

— Да ни събере некой сички заедно, да се съберем сички заедно, братя... Ние тук засега сме само с надеждата си в Русия. Чакаме. Ама така не бива! Ние сами трябва най-напред да помислим за себе си. Дочувам аз, нагоре са излезли народни люде, ходят сред народа и по планините ходят с оръжие.

Той наведе глава, замисли се. Ния седеше с ръце в скута, чакаше да чуе отново гласа на мъжа си, думите му, пълни със смисъл, макар той още да не беше се изказал ясно и докрай. Така заслушана, тя като че ли едва сега чу тревожния вой и тътнеж на бурята вън и през сърцето ѝ премина хлад. Но Лазар пак започна и тя наостри слух:

— Виде се що може нашият народ... ето с Арап ага. Ама тъй — нещо да го раздруса, да го заболи чак до сърцето. Като е робувал пет века... Кой ще го раздруса, пък и оръжие ще бъде нужно, много оръжие, за сички, и топове ще бъдат нужни. Аз съм като пред планина... извисила връх чак до небето. Нужно е да раздвижиш секо камъче, сека песъчинка, сека тревичка, да раздрусаш цялата планина и тя ще тръгне, после сама ще тръгне. А що си ти — един човек. Да са и десет, да са и сто души!

— Ама ти що мислиш, Лазе... — промълви тихо Ния и тъй, думите ѝ сами се откъснаха от устата ѝ.

Той се обърна бързо към нея, погледна я и нищо не от-

говори. После стана, изви ръце отгоре и както беше по чорапи, тръгна из стаята – по ямболията, по мутафа към вратата и пак назад. Той обмисляше какво да каже на жена си и какво да премълчи: жената и мъжът са различни люде, но не могат един без друг; не могат да бъдат във всяко нещо заедно, различни са те и по душа, и по тяло, различни са в много неща, но винаги е по-добре, когато са заедно, когато са с една мисъл. Той се спря пред нея и се загледа в прозорците настреща, в шарените завеси там:

– Ти никога в нищо не си ме спирала, не си ме спъвала, никога не съм те чувствал като тежък товар, като камен на шията си, а някои така чувстват и много им тежи, не са свободни. И се мъчат, и се разкайват. Аз никога... винаги ми е било леко да ходя с тебе...

Ния притвори очи и тихо, едва чуто въздъхна, да облекчи сърцето си от бликналата радост, там, от самото ѝ сърце. Лазар и сега беше същият – мил, верен, най-близък човек. Тя долавяше, усещаше с какви мисли се бореше той, знаеше накъде го теглеше винаги мъжкото му сърце. Но тя и сега беше в сърцето му – каза го той. Не беше се отделил от нея с нищо. Минали бяха единайсет години, започваше дванайсетата година загружен живот, човешкото сърце на всичко се насища, и на младост, и на хубост, а тя беше като безплоден корен до него и цветът ѝ скоро ще повехне, ще окапе. Мил, верен, свой единствен човек... Тя съжаляваше себе си, че не можеше да го направи щастлив или може би по-щастлив – каква е жената, която няма да даде рожба на своя мъж! Сега неволно се изтръгна от гърдите ѝ дълбока въздишка.

– Ти пак се разтържи – погледна я той загрижен и дори сложи ръка на главата ѝ.

Тя улови ръката му, после с двете си ръце придърпа го нежно:

– Седни... Седни тук, до мене. – Той седна, а ръката му остана в двете ѝ ръце. Тя гледаше някъде край него и продължи: – Никога нема да бъда като... като къпина в нозете

ти. Какъв мъж ще бъдеш ти, ако не си свободен! А ти в нищо не си дължен към мене, можеш и съвсем да ме изоставиш, аз... те оставих без рожба.

Главата ѝ падна като отсечена на гърдите ѝ. Лазар я презърна поривисто през приведените ѝ рамена, притисна я към себе си, а тя криеше лице, за да не види той съзвисте ѝ. Той търсеше тъкмо лицето ѝ, очите, устните ѝ, притискаше жадно, пламенно своите устни навред, дето се мернеше гола частица от кожата ѝ – по крайчеца на едното ѝ ухо, по другото, по врата, по едвам показалата се буза, после по косите ѝ, най-сетне и по цялото ѝ лице – мокро от сълзи, – по влажните затворени клепачи:

– Що говориш ти... Що говориш! Да те оставя... тебе! Ами как ще живея аз без тебе! Не искам деца, не искам деца! И ако ми заговориш още еднаж за това, ще те натупам... така ще те натупам, че ще събереш махалата...

Едва сега отвори тя очи и го погледна. Отвори се, озари се цялата ѝ хубост – жива, топла, зряла. Отдавна не беше заиграла такава руменина по бледите ѝ бузи, под чистата матова кожа. Той се загледа в лицето ѝ задъхан, в очите ѝ, плувнали в сълзи, и каза:

– Мене ми стига и моя поглед, тия очи... Какви греховни думи говориш ти, Ния? Още ли не знайш колко те любя!... И друго нещо искам да ти кажа. Аз нелюбим как живеят люде... жената гледа сѐ в гнездото да те задържи, до себе си, а ти си като крило на рамото ми.

Той не ѝ каза нищо повече, не ѝ загатна нищо повече тая нощ за тайната, която пазеше в сърцето си. Два дни преди това той бе образувал първия таен комитет в Преспа.

На другата вечер, едва-що се прибра от чаршията, Лазар каза на жена си още от вратата:

– Да вечеряме, Нийо, аз ще излеза след вечеря.

Той забеляза, че в погледа ѝ пробягна тревога, но му отговори със спокоен глас:

– Добре, Лазе.

Той излезе пак на двора, да се умие на чешмата, а Неда, братовчедката му, припна след него да му занесе чиста кърпа. После седнаха да се хранят и тримата. Ния попита:

– Ще се позабавиш ли вѐн? – И сякаш се уплаши от въпроса си, бързо догаде: – Питам дали да те почакаме, да ти отворим портата, като се връщаиш.

Лазар отговори късо:

– Сам ще заключа портата, сам ще я отключа.

– Ще вземеш ли ключа?

– Дадох да ми направят още един ключ. Да ми се намира, когато ми се случи да излизам. Защо да чукам нощем на портата? Вие с Неда легнете си спокойно.

Веднага след вечеря той излезе. Тихо отключи и пак заключи портата; да не го усетят и Костадиновите люде, че излиза по това време...

Събраха се в квартирата на Вардарски осмината членове на комитета. Стаята беше толкова малка, че изглеждаше чудно как се побираха в нея толкова мъже – насядали бяха всички, обръщаха се на една, на друга страна, движеха ръце, нозе. Тук бяха Лазар Глаушев, Вардарски, Андрей Бенков, Миле Рибар, Борис Мутафчия, Алекса Кочов, Атанас Кривиот, Аце Кутрев. На тая втора среща на комитета Миле Рибар дойде въоръжен с кама и револвер – виждаха се те набучени в пояса му. Вардарски се улови за него:

– Ти, Миле, какво... Да не си тръгнал да превземаш конака!

Миле Рибар поизпъчи широките си гърди, погледна изкосо учителя, който изглеждаше още по-дребен и по-сух срещу него, и рече нетърпеливо:

– Аз, гаскале, така я разбирам тая работа, гето сме я почнали сега: оръжието да е секога в ръката ти.

– Той нели е ловджия... – усмихна се само с устните си

Алекса Кочов, който седеше до него.

Те тримата с Бориса Мутафчия бяха нови люде в тая дружина. С оръжието на Миле Рибар започна и Лазар съветването на комитета тая вечер.

– Ние, Миле – каза той, – едва-що започваме и най-напред ще ореме и ще сейме. Както се каза оная вечер, да съберем най-напред народа около себе си. То се знай, каза се и това, и за оръжие ще мислим, и оръжие ще събираме и набавяме, сега ние нема да се борим с патриката за църкви и училища, а искаме да съборим султана и царицата му. Нека сега да каже секой от нас що е свършил от това, което решихме миналия път, и да видим как да продължим по-нататък. Ние с Андрея – погледна той приятеля си – намерихме още по двама души, които мислят като нас, дори Андрея има веќе трима свои люде, та ние двамата станехме седмина. Така излиза тая работа, като да е чакал секи досега да му заговориш. Щом само отвориш дума, и се прилепва към тебе: хайде, готов съм! Дай, Боже, сѐ така да върви.

Всички слушаха мълчаливо. Гласът на Глаушев звучеше тихо, спокойно в малката стая, само шарената гърбена табакера на Вардарски минаваше от ръка на ръка, свибаха си цигара и тия, които не пушеха, после палеха цигарите си един от друг. Но Миле Рибар не издържа докрай.

– И моите така – прекъсна той Лазара, но избухна в кашлица от тютюна и през кашлицата си добави: – И аз събрах трима... аха!

– Наистина – продължи Лазар, – ние сега почваме от най-близките си люде... роднини, приятели, ама нели си знайме, на сички е дошло веќе до гуша от турска управа и зулуми. Разтуриха панаира, а нови вериги разхвърлиха, люде убиват... Не ще да търпи народът повеќе.

– Не ще да търпи! – тупна по коляното с големия си юмрук Миле. – Иде ми да влезе некой ген в некое от турските кафенета и както са наседали там агаларите... ни един да не стане веќе!

Алекса Кочов го бутна с лакът – да мълчи, а самият той рече:

– Аз имам двама сега. Каафите ми. Ама са огън момчета.

Той се усмихваше все тъй – само с устните си, а сивите му очи гледаха зорко изпод вежди. Беше бояркия, цял миришеше на кисело, щипливо, ръцете му бяха винаги едва ли не до лактите в боя – ту зелена, ту червена, ту модра, а и сега се тъмнееше някакво петно на бузата му.

Сух и блед, с тясно, продълговато лице, седеше до него Борис Мутафчия. Кръстосал в скута си дълги възлести ръце, с кошто двайсет години прехвърляше тежката совака на мутафчийския разбой, навиваше козина, усукваше конопени възжета и дебели ортоми, той слушаше с пълно стиснати тънки устни и сякаш никога няма да отвори уста да продума. Но дойде ред и той да се изкаже:

– Брат ми Йоан, по-малкият... Те са цела дружина, сè млади люде. Сичките ще дойдат с нас.

И тоя път Борис Мутафчия не каза ни една излишна дума.

Разлаяха се кучетата по цялата махала. Старото куче на Аце Кутрев влачеше из двора синджира си (той не беше го пуснал тая нощ заради гостите) и лаеше дрезгаво, продрано; звънко отекваше край него лаят на по-младото, още незаякнало куче, което Аце доведе неотдавна в двора си отнякъде. Той се послуша за миг, стана бързо, както беше седнал до вратата, и се провря навън. Тъкмо в същия момент се раздвижи на мястото си Атанас Кривиот и рече, като поогледна Лазара, после Вардарски:

– А моята дружина, тя...

Той не говореше. В стаята се вмъкна все тъй ловко и бързо Аце Кутрев.

– Турци. Деврие – прошепна той тихо.

Вардарски скочи. Изправи се и Миле Рибар с ръка върху гръжката на револвера си. По лицата на всички премина и сякаш се спря там бледа някаква светлина. Лазар мах-

на отсечено с ръка и пошушина:

– Ще кажем... жито се уговаряме да купуваме тая година. Ортаци сме.

– Не, не! – дигна ръка Аце и всички го погледнаха, като знаеха какъв сдържан човек беше той. Вън кучетата лаеха разярено; дочуваха се оттам и човешки гласове. Аце продължи бързо: – Вървете след мене сички... Учителят нека си остане...

Той мина през тях и едва ли не ги разбута, отвори прозореца откъм градината и прекрачи вън. Струпах се всички там и прекрачваха един след друг, прекрачи прозореца и Атанас с кривата си нога. В стаята остана само Вардарски сред облак пушък, който се залюля на широка струя и се понесе през отворения прозорец, оттам нахлу хладен, влажен нощен въздух. Докато подреди набързо столчетата край стената, пооправи леглото си, дето бяха седели Лазар и Андрея Бенков – в стаята пак се вмъкна Аце Кутрев през отворения прозорец и рече, като се обърна да го затвори:

– Преведох ги през градината. Отидоха си... Ама тия сега вън... – обърна се той към учителя и като че ли едва сега го улови страх.

– Аз ще ида – гръпна вратата Вардарски и излезе.

Той срещна турците вече в двора – те бяха прескочили оградата. Нощта беше много тъмна, едвам проникваше насам светлинка през отворената врата на стаята на Вардарски. Турците ругаеха високо, размахваше там един пушката си срещу младото куче, което се нахвърляше с писклив лай, бухкаше по-нататък и се гърпаше на синджира си и Караман. Вардарски позна сърдития глас на Шериф чауш от конака:

– Защо не отваряте, бре... не спирате кучетата! Докога ще чакам!

Вардарски отговори на своя анадоолски турски език, с който винаги забъркваше местните турци, които говореха на някакво грубо, бедно турско наречие.

– Прощавай, Шериф чауш – каза той, – не съм чул да се тропа, а кучетата лаят по цяла нощ.

Тоя път Шериф чауш не се уплаши много от анадолия му език и продължаваше да вика сърдито:

– А някой излезе и пак се скри. Що говориш ти, гаскале, как тъй не си чул! Ти сам ли си тук? – попита той изеднаж. – Я да видя вътре.

– Заповядай...

Вардарски го поведе към стаята си, а други петима заптии тръгнаха след него в тъмното с подкованите си обуца. Шериф чауш надърна предпазливо в стаята, огледа я внимателно и сякаш не искаше да повярва, че малката гола стая беше празна. В гласа му прозвучаха примамливи, угоднически звуци:

– Е, гаскал ефенди, ще дойдеш сега с мене в конака. Вика те каймакаминът за малко.

– Как тъй – сонна се Вардарски. – Сега ли, посред нощ?!

– За малко, гаскал ефенди. Няма да скършиш хатъра на каймакамина.

Те и двамата стояха пред отворената врата на стаята, ламбата ги осветяваше отвътре. Чаушинът гледаше учителя нетърпеливо и злобно. Заптиетата бяха изпълнили малкия чардак и чакаха с пушки в ръце. Все пак Вардарски се опита да се противи:

– В никой закон не пише такова нещо – да дигнеш човека посред нощ от леглото. Утре аз сам ще дойда при каймакамина, сабахлен още.

– Каймакаминът чака, гаскале. Ти да не си по-голям от него!

Вардарски се обърна мълчаливо, влезе в стаята да вземе горната си греха и мина пред чаушина към двора. Чаушинът тръгна след него, а Вардарски, дигнал глава с високия си фес, не искаше и да го чака. Тръгнаха след тях и заптиетата. Вардарски и чаушинът бяха вече в двора и срещу тях в тъмното внезапно се показа Аце Кутрев: отишъл бе да прогони кучетата и сега се връщаше.

– Кой е тоя? – попита чаушинът стреснат. – Кой си ти, бре?

Вардарски отговори, без да се обърне:

– Хазаинът ми.

– Хайде и той! Хайде, тръгвай и ти с нас.

Сега Вардарски бързо се обърна:

– Какво искате от него пък! Сиромас човек.

– Не, не, не! Хайде, бре! Върви с нас! – побутна той Ацета Кутрев.

Отдире скръзна врата и се чу гласът на Митра Кутрева:

– Що ти сторил човекът ми бре, турчине! Той знай само мотиката... гецага ни гладни ли ще стоят!

Тя, изглежда, бе следила всичко от стаята си. Шериф чауш нищо не ѝ отговори и отново побутна Ацета Кутрев. Вардарски го изгледа през рамо:

– Остави човека да си вземе поне горна греха.

Като излязоха на улицата и двамата задържани вървяха между заптиетата, Шериф чауш изби глас присмехулно:

– Ти, гаскале, струва ми се, и друг път си излизал така, та се свещаш да си вземеш и греха!

– Да, чауш. Излизал съм – отвърна късо Вардарски. После той се извърна към чаушина и едва-едва се поспря: – И един като тебе ми извади окото с камшик. Но после, чауш – повиши той глас, – сам пашата ми отвори вратата да излезе.

– Брей, брей, брей...

– Да, чауш.

Шериф чауш отведе задържаните право в затвора, който беше в един обграден със здрава стена двор до конака. Вардарски не се и обърна да изкаже недоволството си, че чаушинът го бе излъгал. Затворът беше ниска, стара каменна сграда с тесен ходник и с по два кауша от двете му страни. На тавана на ходника беше закачен фенер с газена ламба; мигава червеникава светлина се процеждаше през

зацапаните стъкла на фенера. Тъмничарят, Фаук онбаши¹, отвори първата врата вдясно и чаушинът побутна вътре Вардарски, сетне и Ацета Кутрев. В кауша беше тъмно, вонеше на застоял спарен въздух и на нечист човешки дъх. Някъде към гъното му някой се раздвижи, дочуваше се оттам как друг някой диша издълбоко, с отворена уста. Вратата хлопна, изтрака ключ. Аце докосна леко с ръка учителя и продума:

- Не мога да я разбера тая работа...
- Ще я разберем... – отвърна неохотно Вардарски.
- Кои сте вие, бре? – чу се оттамък прогрян глас, повлечен, по арнаутски напевен.
- Тукашни люде – отвърна напосоки Аце в тъмнината.
- Тукашни... утре ще ви видя. Седнете там, до вратата.
- Гледай си ти работата... – рече недружелюбно Вардарски.
- Ор, бре... Кой си ти, бре? Аз и в тъмното ще ти извия врата!

Вардарски нищо не отговори. Той протегна ръце напред и пристъпи нетърпеливо, припряно докосна грапава, влажна стена и се спря. Придвиги се след него предпазливо и Аце.

- Да седнем ли, учителю...
- Аз нема да седам. Кой знай какво е тука.
- Стоя дълго край него и Аце, но после току седна на пода край стената.

След убийството на Арап ага и пазачите му Атанас Кривиот се позакри някое време, но после се прибра с жена

¹ Онбаши – десетник.

си в една къщурка в същата махала, дето живееше Аце Кутрев. Едва-що беше влязъл в къщурката си тая нощ, след като Аце Кутрев ги изведе през градината си, нахълтаха в неговия двор трима заптици; дворот беше разграден и турците направо почукаха на вратата му. Кривиот не успя нищо да помисли дори за бягство. Турците го извикаха вън и го отведоха. Уплаши се Атанас Кривиот – мислеше си, че няма вече кой да го търси за убийството на Арап ага, а сега ето – бяха дошли да го вземат.

Сънливият тъмничар отвори за него втория кауш на същата страна на ходника – селянин беше той, а вторият кауш беше тъкмо за такива люде. Това беше най-лошият от четирите кауша на затвора – с пръстен под, с едно малко прозорче, та и през деня едвам проникваше тук светлина. Като влизаше Кривиот и още на вратата беше, чу откъм вътрешността на кауша името си. Фаук онбаши дръпна вратата и я заключи отново, а вътре в кауша беше съвсем тъмно. Тогава Кривиот чу гласа на шурей си Богоя:

- Тука сме, Атанасе, ние сичките...
- Кои сте, бре?... – попита Кривиот в тъмното, но той знаеше какъв отговор ще получи.
- Зачуха се няколко гласа едновременно:
- Сички... ето... Гьоре, Никола, Кръсте, Орган, Недан...
- Това бяха люде, с които Кривиот нападна кулата на Арап ага.
- Има ли тука други люде? – попита той с пресипнал глас.

- Нема... нема... Сами сме... – чуха се пак няколко гласа и Кривиот забеляза, че шурейт му вече не се обаждаше.
- Ела по-близу... Седни тука...

Кривиот пристъпи нататък предпазливо. Подът на кауша беше влажен и размекнат. Кривиот се спъна в нечи нозе, протегна ръце и най-сетне се намери между другарите си, седна върху някаква греха край стената.

- Е, Атанасе... загинахме... – въздъхна, едва ли не проплака един от селяните и току добави сърдито: – Богоя ни я нареди тая работа! Той...

– Той... Богоя... – обади се и други.
– Къде е той... – раздвижи се Кривиот и дори протегна ръка в тъмнината.

– Тука съм... – чу се наблизо угасналият гъгнив глас на Богоя.

Кривиот изеднаж цял се преметна нататък, мина през нозете на двама от другарите си, прегазу ги. И кой знае как набара в тъмнината жилестия, тъничък врат на шурея си:

– Кажу що си сторил! Нищо нема да скриеши!

– Пуци ме... пуци ме... Живота си не ща...

– Говори!

Богоя помълча малко, Кривиот усещаше как дишаше той изгълбоко, пресекнало, поотпусна шията му и тоя започна:

– Беше на Благовец, събрахме се у Никола. Пухме ракия. Много пухме...

– Ти ли най-много, като улав! – чу се укорен глас.

– Е, аз най-много. Мене ме хвана. Нещо ми веди: мълчи, не говори! А езикът ми сам започна да меле. Казах как влезохме в кулата и как стана с агите. Те сички там знаеха и некой ми рече да не ломотя, ама аз... сѐ за това ме сърбеше езикът. Сичко си казах... и казах, че, такова, че аз заклах Арап ага с ножа си. Зеха сички да ми се смеят, а мене кръвта... съвсем веке в главата. И почнах да се карам, да викам: аз го заклах бре Арапа, ей с тоя нож! И въртя ножа...

– А в това време – чу се пак същият глас – туп! Пълзят Асан ага на вратата.

– А в това време Асан ага на вратата – повтори Богоя, преглътна и продължи: – Влезе, нищо не веди. Не взе и ракия. Мене отеднаж ми се събра умът, ама... После, като си отиде, започна кавга: чул е, не е чул. И още на другата нощ дойдоха заптии, дигнаха ни сички. Затвориха ни тука...

Той мълкна. И пак се чу същият глас, сърдит и предизвикателен:

– Ха де! Разправяй по-нататък. Защо мълчиш...

– Не си ща живота веке, Атанасе, брате... – проплака Богоя. Преглътна съзрите си и продължи: – Днеска ме заведоха при един... може би забитин¹. Кажу, вели, сичко. Ние, вели, сичко знайме, но ти си кажи. Мене сега умът ми е в главата, ама... грабнаха ме, свалиха ме долу и – бой, бой! Загубих се от мъка. И сѐ това: кажи! Не изтърпех, Атанасе – проплака той пак. – Сичко казах. И за даскала, и за бачо Лазара, та и за Аце Купрев, че сме били в неговата къща.

– Жив нема да те оставя веке! – затисна го цял Кривиот и Богоя писна с изтънял глас:

– Аман... прости ми, Атанасе, брате!...

Атанас се гръпна от него с отвлечение.

– Лайно! Изля си ни сички. Ама аз съм крив – нели те знаех що за лайно смрадливо си!

Седяха един до друг край влажната каменна стена сегмината селяци и дълго никой нищо не продума. Чуваха се само дишането им – тежък беше въздухът тук, а двама от тях бяха заспали в късния нощен час...

Лазар Глаушев мина незабелязано по тъмните пустии улици, тихо влезе в къщата си. Ния го чакаше будна. Някое време той все се ослушваше накъм улицата – да не би да са тръгнали турците подир него, – и едва когато си легна и духна ламбата, рече на жена си в тъмнината:

– Знайш ли... аз искам така да бъде, че с нищо да не те тревожа. Защо не спиш? Като знам, че ме чакаш будна, мъчно ми е. Ама от тебе повеке зависи, ти трябва да намериш повеке сили в себе си.

Ния като че ли обмисляше отговора си. После рече:

– Ти си гледай своята работа спокойно. За нищо нема

¹ Забитин – офицер.

да те питам, нема да ти преча в нищо. Ти не мисли за мене. Будна съм... ама не ми се спи и затова съм будна. — Тя обърна към него глава в тъмнината и гласът ѝ прозвуча по-ясно, близу до него: — Аз едно знам: каквото вършиш ти, сѐ е добро. И е нещо важно... и за нас, и за другите люде.

— Сега ще се случва по-често да закъснявам нощем — каза той доверчиво, но на нея ѝ се стори, че той остана по-далеко, зад някаква ограда.

През сърцето ѝ минаха студени тръпки, тя обърна глава и нечуто въздъхна. Ослушан в нощната тишина, Лазар кой знай за кой път се питаше: как бяха ги подушили турците, как бяха узнали, че се бяха събрали тая нощ в квартирата на Вардарски? По-добре, че се измъкнаха през прозореца — и той заспа успокоен.

Едва-що бе започнало да се зазорява и той чу гласа на Ния:

— Лазе... — Тя леко го побутна: — Лазе, некой тропна на портата.

Лазар и сам чу бързи, нетърпеливи удари с чукчето на портата им, скочи веднага и премина в отсрещната стая, която беше над улицата. Той видя в ранния още зряч сенките на трима заптии пред портата. Върна се бързо, скри револвера си в едно малко скривалище, което му бе направил майстор Дуко в дебелата външна стена под един прозорец, поприбра се и излезе да отвори. В двора бяха наскочали и Костагин, и Траяна.

— Кой ли е по това време... — питаха се те и Костагин вече отваряше портата.

Лазар посрещна Шериф чауш на входната врата на къщата си, а другите две заптиета останаха в двора.

— Що има, Шериф чауш... толкова рано?

— Каймакамът те вика, чорбаджи — отвърна почти телно чаушинът и направи селям¹ с ръка, докосна едва-ед-

¹ Селям — поздрав.

ва челото си, а отзад се люлееше дългият пискюл на феса му. — Хайде, чорбаджи, чакат те.

Лазар го погледна — не беше трудно да подхване човек чаушина — и рече:

— Заповедай, Шериф чауш, влез за малко, докато се облека.

Турчинът влезе. Лазар му подаде стол в широкото преддверие и продължи:

— Аз ей сега... Ама каква е тая работа, Шериф ага, що съм потребвал толкова на каймакамина. Заповедай една цигара.

Турчинът си мислеше: „Казаха ми да го отведа в затвора и аз ще го отведа, в ръцете ми е. Но такъв човек е той, че ако му помогна с нещо, все ще имам някакъв хаир от него.“ Като забиваше цигарата, той гласно каза на развален преспански говор:

— Чорбаджи, нема да крия от тебе... казано ми е право в хапуза да те заведа. Земи си некой по-топло греха. Рекоха ми през нощта да гойда, ама аз не исках да ти развалям съня. — Без да бърза, той напљончи цигарената книжка с езика си и залепи цигарата, после догаде: — Некакъв хаир-съзин казал лоши думи за тебе, чорбаджи. За тебе, демек¹, и за оня, кьоравия гаскал.

Лазар му поднесе огнивото — знаеше ли нещо повече турчинът? — и рече гласно:

— Човек не знай, Шериф чауш, що може да го спогети изневиделица. Ами оня, гаскала, взехте ли го и него?

— Аха. Взехме го.

Лазар влезе в стаята да се облече. Ния мълчаливо му помагаше, ръцете ѝ едва-едва трепереха. Той ѝ каза:

— Некой ме наклеветил нещо. Или некакво подозрение. Вервам да ме пуснат още днеска. Дай ми за секи случай и зимното палто. „Ами ако са узнали за Арап ага?“ — мина му

¹ Демек — значи.

изеднаж през ума и той усети как изстина лицето му, пок-ри се със студена влага.

Ния погали пребледнялото му лице и тихо попита:

– Ама ти боиш ли се от нещо?

– Не, не! – сепна се Лазар. Той се показва на прага и попита чауша: – А други има ли, дали сте задържали и други люде, Шериф чауш?

Сега турчинът излъга:

– Нема други, чорбаджи. – После той продължи с доброжелателски тон: – Ти, чорбаджи, ще правиш инкяр¹. Не знам, не съм чул, не съм видел. Каквото и да е. И сто души да казват, че ти си сторил, демек, това или онова, щом правиш инкяр – не бой се. Пък ние в конака – надебели глас чаушът – нели знайме какъв човек си ти. Хазър² ли си веке?

Лазар се върна отново в стаята и Ния мушна във вътрешния джеб на палтото му една малка кесийка, задържа там ръката си:

– Вътре са десет половинки лири. Да ти са на сгоџа. От баща си го знам: с тоя ключ секакви врати се отварят:

Вън едва-що се бе развиделило, но по улиците вече се мяркаха люде и повечето излизаха за полето, с мотички и копачки, в това пролетно утро...

Замбориха и Лазара в кауша при Вардарски и Аце Кутре-рев. През двете прозорчета на кауша – с дебели железни решетки – едвам проникваше утринната светлина. Вардарски веднага се спусна към Лазара – той бе стоял през цялата нощ подпрян на стената – гнусеше се да седне на пода.

– Каква е тая работа, а?

– Наклеветил ни некой...

– Ами ако... – и Вардарски отеднаж млъкна.

Приблужи се и Аце. Лазар усети удар в сърцето си и попита стреснат:

¹ Инкяр – отричане.

² Хазър – готов.

– Ами ти... защо? Има ли и други?

– Доведоха снощи некого и след нас.

– Ор, бре! – чу се грезгав сънлив глас: – Що сте се развикали, вашата майка глурска, още е нощ вънка!

Вардарски рязко се обърна и току понечи да се втурне нататък, но Лазар го улови за ръката:

– Остави...

Край стената насреца бяха налягали трима грипави арнаути и единият от тях бе се надигнал на лакът и въртеше глава заканащо:

– Ще ви спроша кокалите! Сус там, вашата майка...

Вардарски пак се дръпна, но Лазар го стисна по-здраво и сам се обърна към арнаутина:

– Ние сме другари сега тука. Защо псуваш? Стой си там мирно.

– Искам да спя! – тръсна глава арнаутинът.

– Е хайде, спи! – И Лазар подръпна Вардарски към другата стена: – Немаме ние работа с них. Ела да седнем тук, ето върху молята греха.

Ставаше все по-светло, мътна дневна светлина изпълни през двете нечисти прозорчета целия кауш.

По едно време ключът на вратата изтрака, показа се там Фаик онбаши – тъмничарят.

– Хайде. Излизайте.

Наскачаха тримата арнаути, отпратиха се към отворената врата и пръв между тях, разкривил бабаитски рамена, същият, който напсува новите гости на затвора. Той и сега изгледа изкосо, предизвикателно – да не сте посмяли да излезете преди мене!

Станаха да излязат Лазар, Вардарски, Аце и тъкмо Лазар да прекрачи прага на вратата – по ходника пред него се полюшна Атанас. Лазар бързо го дръпна в кауша.

– Какво! – прошепна той в лицето на Криво, който веднага се съвзе и отговори също шепнешком:

– Молят... шуреи сичко издал. Тука са и те сичките.

И Лазар видя как заг широкоия гръб на Криво минаха

другите селяни и последен, с наведени очи, с отпуснати рамена – Богоя.

– Сичко ще отречате! – зашепна отново Лазар. – И на огън да ни сложат. И не се познаваме, чу ли, не се познаваме! Излизай!... – И той го побутна навън.

В двора бяха излезли около двайсетина затворници. Тъмничарят стоеше до оградата, която делеше двора на две половини, а зад оградата стоеше друго заптие с пушка. До кладенеца на единия край на отсамната част на двора бяха застанали тримата арнаути – миеха се, пълнеха с вода една очукана стомна. Като се отстраниха те от кладенеца, приближиха се там да пълнят стомни и бардучета неколцина цигани. Там наблизу чакаха реда си неколцина селяни от железничките села – окъсани, рошава, брадясали, види се, отдавна бяха в затвора. Малко по-отсам стоеше Атанас Кривиот и край него – шестимата му другари, но Богоя стоеше встрани от тях и пак тъй, с наведени очи, с отпуснати рамена, дори някак цял приклепнал на тънките си нозе.

Около един час по-късно тъмничарят викна на турски:

– Влизай!... Влизай!

Лазар пусна в ръката му половин лира:

– Ще те моля, онбаши, поръчай шест кафета за нашия кауш.

Лицето на тъмничаря просия:

– Бъди рахат, чорбаджи. Гледай си кефа!...

Като влязоха отново в кауша Лазар, Вардарски и Аце Кутрев, а скоро след тях и тримата арнаути, тъмничарят затвори вратата, но не я заключи. Спря се същият арнаутин сред кауша, изви ръце на хълбоците си и рече на Лазара със своя забавен, по арнаутски напевен преспански говор:

– Ор, бре... Ти ли си уредил бре Хайредин ага? Чухме ние за него. Е, аферим, бре, аферим, бре, ала! ти вера!

Той говореше с искрено възхищение. Лазар отговори смирено:

– Грешка имаш, ага... как ти беше името... Не съм уреждал аз никого.

– Ех, ех, ех... Немой така, бре! От мойто уста никога нема да излезе, аз съм Джафер ага бре и аферим ти велям, ако си каурин! Ихтибар¹ ти правя, щом си такъв бабаутин, ала! ти вера бре!

– Не, Джафер ага, грешка имаш.

Арнаутинът сви дебелите си черни вежди, кошто сякаш подпирала силно изпъкналото му чело, махна снизходително с ръка:

– Е, харно, харно, щом си рекъл да мълчиш. – После изеднаж отвори широко очи, разкриви цялото си лице в някаква хитра усмивка, стисна в кръг палеца и показалеца си, размахна ги и продължи полугласно: – Знайш ли... Инкяр ша правиш! Сос инкяр от бесилка можеш да слезеш. Мене слушай!

Влезе заптие с тенекиен поднос и на него – шест кафени чаши и шест тенекиени джезвенца, пълни с кафе. Лазар посочи тримата арнаути:

– Дай първо на агите. Буйрюнус, агалар!

Вардарски гледеше мрачно някъде пред себе си, сега сърдито изръмжа през зъби:

– Чудя ти се на ума!...

Джафер ага пристъпи и седна кръстнозе на пода срещу тримата гяури; седнаха до него и другарите му. Заптието поднесе кафетата, а Лазар извади кутията си с тютюн и огнивето. Арнаутите си свиха цигари, запалиха ги, шумно сръбна от кафето си Джафер ага, след него и двамата му другари. Запалиха цигари и тримата гяури, сръбнаха и те от кафето си. Джафер ага като че ли тъкмо това бе чакал – изпъчи гърди, изправи горделиво глава:

¹ Ихтибар – чест, почит.

— Е, чорбаджи... Ние не сме турци, бре, ако ни е верата турска. Хвърлят вина върху нас, че сме убили двоица заптии. Не! Не сме ние. — Той сръбна пак от кафето си и едва ли не смукна половината чашка. И продължи нехайно: — Тука, в съседния кауш, има един ваш... селянин некакъв, вчера ме извикаха да го бия с дърво, да каже що знай, що не знай. Плаче кератията като жена. Не може да изтрай. Сега вънка научих, че той за вас казал, че вие сте уредили Хайредин ага. Ти, ето и моя, и моя... Така рекъл кодошът¹ му с кодош! Ако ми го дадат още еднаж в ръцете — жив нема да го пусна. Голем ихтибар правя аз, чорбаджи, на такива като тебе.

Той погледна Лазара и после едвам доловимо му намигна.

Стана Джафер ага, станаха след него и двамата му другари, отидоха си в своя ъгъл насреща. Дълго стоя замислен Лазар Глаушев — обмисляше той, претегляше всяка дума, която чу от арнаутина. После се обърна към Вардарски, обърна се и към Ацета Кутрев, да ги призове с поглед. Нададоха те ухо и двамата, дори Аце се приподигна, приближи се повече. Лазар тихо заговори и гледаше пред себе си, премисляше и сега всяка дума:

— Тоя тука, насреща, ясно ми каза: ако му попадне Богоя още еднаж в ръцете, може да го умъртви. И той наистина пак ще му падне в ръцете. Сега, като сме сички заедно и сички ще отричаме, ще отрече и той, Богоя, каквото е казал. Атанас ще го принуди и той да се държи по-здраво. Тогава ще го предадат пак в ръцете на арнаутина. Сега само той, Богоя, е слабото ни място. Ако дам една-две лири на оня, там, насреща — жив нема да го пусне от ръцете си.

Лазар млъкна. Млъкнаха някое време и другите двамата мъже от двете му страни. Раздвижи се отеднаж Аце Кутрев, изправи се на колената си и се приведе към Лазара с лице близу до лицето му. Лазар дори се поотдръпна — като

¹ Кодош — предател, клеветник.

пламък го полъхна дръхът на Ацета. Лицето на градинаря, обрасло с червеникава четина, беше побледняло, той гледаше Лазара отблизу с остри, студени очи, нямаше в тях ни жал, ни милост. Той изрече с тих, но ясен глас:

— Нека му извие врата. Ти сам велиш: той, Богоя, ни е слабото място. Другите аз ги знам сичките — ни един нема и дума да изтърве. Богоя сичките ще ни обеси. Само той. Щом той млъкне, от нас нема веке кой да проговори.

Аце чакаше отговор и погледът му беше все тъй твърд и студен. Чу се от другата страна и гласът на Вардарски — сърдит, изрезгавял, но никак далечен:

— И аз така мисля, макар че...

Той не каза нищо повече. Лазар го погледна изкосо — Вардарски припряно оправяше превръзката на окото си. Приподигна се Лазар, опря гръб плътно на стената и рече:

— Ами вие, да попаднете под дървото на моя там, насреща, сигурни ли сте, че нема да се разприказвате? Още не сте опитали.

— Аз нема да кажа ни дума — отвърна бързо Аце. — На парчета да ме направят. Ни дума!

Вардарски млъкеше.

— Аз пък не знам дали ще устоя — рече Лазар и като помълча малко, добави: — Как да предам тогава Богоя в ръцете на моя джелатин!

Аце махна с ръка и се дръпна на мястото си.

— Загасвай огъня, където се подхванал — рече той ядно. — Да не отиде сичко. Така знам аз. Богоя се издал — запуши му устата. Пък ако не можем да изтрайме и ние — каквото си надгробим, това ще си сърбаме.

Лазар не отговори. Малко по-късно той стана, пристъпи към средата на кауша, извади тютюневата си кутия.

— Джафер ага — подвикна някак весело, — ела да свием по една. Веке отдавна не сме палили цигара.

Скочи арнаутинът, приближи се. Лукава усмивка пробягна по лицето му:

— Да запалиме, чорбаджи...

Той взе кутията и като я отвори — върху тютюна светнаха две половинки лири. Арнаутинът ловко ги прибра и започна да си свиwa цигара. Лазар тихо продума:

— Пък ако ти падне оня... кодоша де — ти не го бий много. Слаб човек е той, може още повеќе да се уплаши и да каже още повеќе лоши приказки за нас. Ти немой, гледай по-кротко с него...

— Бъди рахат, чорбаджи.

Вардарски чу късия им разговор, въздъхна и се присви към стената, притихна.

Още щом влязоха седмината селяни в своя кауш и ключът на вратата зад тях изтрака, Атанас Кривиот пак сграбчи шурей си, разтърси го цял:

— Ще отричаш сичко, ще отричаш сичко! Биха ме, кажи, уплаших се. И тия там — бачо Лазара, даскала... не ги познаваш, не си ги виждал!

— Нема веќе... нема... Каквото и да става... — тракаше с челюстите си Богоя, увиснал като грша в силните ръце на Кривио.

— И да си знайш: жив нема да те оставя, ако не отречеш сичко, каквото си изгърдорил. Нели знайш, като кажа аз еднаж...

Той го бутна напред, но не сваляше очи от него, после отиде и седна край стената. Насядаха там и другите селяци. Бяха постлали горни дрехи, пропихи вече с влага. През единственото прозорче едва се процеждаше светлинка, сива, зрачна, зълите на кауша тънеха и сега в мрак; тук-там по влажния пръстен под проблясваше размазана рядка кал. И беше студено в тая влажна, мрачна дупка, а вън, зад тия дебели каменни стени, сияеше ведър, топъл мартенски ден.

Богоя пак се отдели от другарите си, сви се в най-

тъмния ъгъл, тъкмо под прозореца, сякаш да се скрие там. Но те и шестимата го виждаха — малка купчинка там, в ъгъла. Мрачно проблясваха очите им в полумрака и каквото да продумваха — всяка тяхна дума идеше от една и съща, постоянна, обща мисъл: за Богоя. От него бе им дошло това зло, от него можеше да им дойде още по-голямо зло, да им дойде и гибел.

— Да бехме хапнали по един зальк...

Те не всички бяха успели да си вземат хляб от къщи, яли бяха вече от донесената храна и сега изсипаха от няколко торби само изостанали късчета черен хляб.

— И от глад ще измреме тука... Кой ще ни погледне...

— Немаме и стомна за вода.

— Като те пуснат вън, тогава ще пиеш.

— Кога ще ни пуснат пак... Трай ли се без вода!

И пак всички попоглеждаха към Богоя, мрачно святкаха очите им. Не го покани никой да вземе и той един зальк от общата храна. Селяните прибраха торбите вече празни. Умълчаха се. Що ги чакаше в тая дупка? Глад, жажда и тоя страх, който разяжда човека отвътре като червей.

— Той, Атанас, нели му е шурей, жали го...

— Жали го Атанас, ама той сички ще ни изяде.

— Изял ни е веќе.

Кривиот мълчеше. Богоя беше брат на жена му; той жалеше нея, а не него. Ще го пита тя един ден, ще писне: „Къде е Богоя, брат ми... Ти си го убил в затвора, удушил си го с тия ръце!“ Как ще ѝ дадеш отговор? Ами ако не устои Богоя пак... И ако трябва да го стисне за гърлото — той трябва да го стисне, Атанас, макар да му е шурей. Той, Атанас, взе най-напред на душата си тия люде. И Атанас се смъкна долу, сви се до стената, обхвана глава с двете си ръце — да не вижда нищо, да не чува, да не мисли нищо и сякаш сам да се задържи, както бе уловил с две ръце главата си, да се задържи, да не скочи...

Другарите му не го и поглеждаха, не очакваха нищо от него — жално му беше нему за шурей. Богоя следеше от тъм-

ния ъгъл погледите им, движенията им и да не беше толкова тъмно, те биха видели как трепереше цял, както беше събран на купчинка. Но те не поглеждаха сега и него. Те се гледаха помежду си и очите им говореха ясно, открито. Оставаеше още да скочи някой пръв, да се хвърли пръв върху предателя...

Ключът на вратата скръдна остро и тракна два пъти. На вратата се показа тъмничарят, а зад него стояха двама заптии с пушки. Тъмничарят викна от вратата:

— Ставай, ти бре, Богой... Излизай!

Богоя скочи с неподозирана сила и се втурна към вратата. Тъмничарят я дръпна, ключът отново скръдна и изтрака в ръждясалата ключалка.

— Изпуснахме го... — рече някой от селяните в кауша. Надигна се и Атанас Кривиот, огледа се. Чу се друг глас:

— Сега веќе съвсем ще ни нареди Богочче...

Недан беше най-младшият между тия селски люде. Нямаше още ни двадесет години. Той мълчеше през цялото време и току се озърташе, като че ли с пламтящия си поглед да сруне тия влажни, каменни стени наоколо. Умълчаха се всички и едва сега рече той с въздишка:

— Да знаех... да знаех... щех да побегна към Железник. Нямаше да се дам. Там, по планините, ходят едни люде и аз со них. Виж къде ни докараха, в това тъмнило...

Никой не му отговори. А те всички знаеха, че от някое време по Железник ходеше една хайдушка дружина. Но сега те бяха тук, в тъмното, между тия каменни стени. Късно беше да въздишат за Железник...

Мина час време, минаха и два часа. Вратата пак се отвори, влезе в кауша Богоя, тъмничарят затвори отвън, а той като че ли нямаше сили да стои на нозете си, подпря се с гръб върху дървената врата. Но сега лицето му сияеше и се виждаше отдалеко как дишаше бързо-бързо, с полуотворена уста.

— Отрекох! — викна той и спря, да си поеме дъх. После продължи пак на пресекулки: — Отрекох сичко... Нищо не

знам, рекох, за Арап ага... Аз вчера от страх, биха ме... Нищо не знам... Тия люде... гаскала, бачо Лазар... не ги знам... тъй, в града съм ги виждал, а иначе... Тѐ това е, братя. — Той се усмихна и дребното му лице цяло се набръчка: — И оня, арнаутинът, тоя път не ме би много... Вика, замахва, а като удари — не боли много...

Бледа светлинка мина по лицата, в очите на шестимата селяци насреща. Богоя мина през кауша — чуваше се как лепнеха по калта на пода босите му нозе, — отиде и приседна до Кривио.

Ния веднага изпрати Неда да съобщи на старите, че заптии бяха забрали Лазара. Дядо Стоян и Кочо току-що бяха излезли за чаршията и Неда разказа всичко на старата Глаушица, каквото бе чула и видяла девойката иззад вратата на стаята си.

— Е, защо го взеха? — попита старата жена и сама си отговори: — Ама що те питам... Откраднал ли е Лазе, или е убил некого... Душмани, това е. Ами гаскала? Него пък защо... Той и в общината не се меси. Ха си върви сега, Него. Ако научите нещо повеќе, да дойдеш да ми кажеш. Ама те може да го пуснат още днеска.

Тя отпусна ръкавите си, както бе се запретила да мие съдове, попритегна кърпата на главата си и отиде у Бенковици насреща. Бенковица току-що бе отворила портата, за да напути кравата, която държеше заради Андрия — да има той всеки ден прясно мляко и масло. Глаушевица я намери на двора.

— Стана ли Андрия?

— Още спи, ама време му е веќе да става.

— Ами тая сутрин заптии са забрали Лазара.

— Що думаш! Защо мори, сестро, що е сторил човекът?

— Дойдох и аз да питам Андрия. Знай ли той нещо...

– Влез, влез...

Андрея, сънен още, подигна рамена, стисна устни, но старата Глаушица забеляза как побледня лицето му.

– Не знам каква е тая работа – рече той с пресъхнало гърло и си помисли: „Те и за мене ще дойдат...“

Нямаше какво да пита повече Султана, нямаше тя време за губене сега. И каза припряно:

– Ти, Андрея, ако научиш нещо, прати некой от калфите да ми каже. И ако не си дойде Лазе до обед, прати ми единия от калфите да му занесем храна, постилки. И учителят бил с него, Вардарски.

– И Вардарски ли?... – попита Андрея и лицето му още повече побледня.

– За него пък кой ще се погрижи... постилки, храна... Нема си никого. Е, нема да го оставим така, ама дано да ги пуснат.

Тя махна и си мислеше: „Андрея знай нещо. На два пъти се промени лицето му. Те знаят нещо тримата: Лазе, Андрея, учителят...“ Дигна тя наново очи към Андрея, негли да познае нещо по лицето му, да проникне с поглед в мислите му. Смутен беше той и все поглеждаше майка си. Султана рече:

– Андрея, сине, кажи, ако знайш нещо. От майка нищо не се крие.

Той пак погледна майка си и като че ли тя го бе попитала, на нея отговори, нея искаше да предупреди, но и да успокои:

– Смутно време... народът се тревожи, не ще да трай повеќе... А и турците се боят... Знаем ли, може за това да са задържали Лазара и Вардарски, от страх. Може и мене да дойдат да ме вземат, може и други да вземат, но нема нищо, нема нищо...

Погледа го Султана, погледа го и рече:

– Ти не ми казвай сичко, Андрея, и нема да ми кажеш. Ама само живи да сте и здрави. А ние, майките, то се знай нашето. Е, хайде да вървя. И не забравляй, Андрея, за калфата.

Тя се върна бързо вкъщи, събуди Благоя – по-голямото Кочово момче:

– Иди кажи на стрина си Ния да приготви постилки, завивки за чичо ти. Да приготви и ядене, а пък аз ще му източа баница. Нека има повеќе, там са повеќе люде и учителят е с него. Кажи ѝ, баба ще отиде към обед, да му ги занесе с калфата. Тичай, сине. – И тя догаде като на себе си: – Ако пък го пуснат до обед... ама кой знай дали ще го пуснат, кой знай...

И се запретна да точи баница. Като се върна Благоя, тя не го остави да си отиде.

– Върви сега при учителя си... Нели знаеш къде живееш! – Старата жена забеляза недоволство по лицето на внука си, тръсна брашнените си ръце и викна: – Ами нели ти е учител, бре! Заплати го взели тая сутрин, в тъмница го затворили. Не ти ли е жал! Ха тичай! Кажи на тая там, Ацевича, да му приготви постилка, завивка, да ги върже, чичовият ти калфа ще отиде да ги земе към обед и ще му ги занесем в затвора. Така ѝ кажи. Ама тичай. Грехота е, учителят ти, нема си никого...

Детето беше вече на улицата. И скоро се върна:

– Тя, Ацевича, рече и нейния мъж го взели снощи с учителя. Ще дойде и тя, заедно да идете в затвора...

Глаушица се нахвърли върху току-що замесеното тесто да прогони лошите си мисли. Не ще да са току-тъй тия задържания, а може да има и други задържани люде. Що ли става? А тя да побърза; да не остави детето си без храна, без завивка...

Не остави тя никого на мира – нито Ния, нито Андрея, нито Ацевича. Все току изпращаше Кочовите деца, изпрати и Кочовица да помогне на Ния, макар да бяха там три жени.

– Върви, върви. Да не закъсней Ния.

Тъкмо по обед време пред оградата на градския затвор се изправи старата Глаушица, а току зад нея застанаха Ацевича, с две бохчи и торба, наляната на ръката ѝ, единият от Лазаровите калфи, натоварен с два големи вър-

зона постилки и завивки, двете по-големи Кочови деца – и те с разни неща в ръцете си. Спряха се там всички задъжани – Султана ги бе накарала да обиколят, за да не минат през чаршията. Тя не беше стъпвала досега в чаршията.

– Що е туй мори, бабо? – спря срещу тях заптието, което пазеше пред оградата на затвора. – Вай, вай, вай! Много нещо, бре...

– Ами като сте затворили толкова люде! – сопна му се Султана.

Заптието повика тъмничаря.

– Това е за Лазара Глаушев, за учителя и за Аце Кутрев – каза на тъмничаря баба Султана. – Иди, ага, пусни ги да дойдат да си ги земат. Храна, завивки...

– Е, бабо, е, бабо... – усмихна се в рошавите си мустаци Фаук онбаши. – Ще дойдат други люде да вземат туй нещо. Ти почакай...

– Кои други люде? – прекъсна го Султана. – Какви други люде... аз нема да ги дам на други люде. Повикай сина ми, Лазара Глаушев. Нему ще му ги дам.

– Не може, бабо...

– Как да не може бре, ага? Искам да видя сина си.

– Ела после, бабо. Сега не може. След пет саати. Ще пуснем всички в двора, ще гледаш ти твоят син.

– Ами като съм дошла сега, така ли ще се върна бре, ага! Без да го видя! Ти немаш ли майка бре, турчине?

Не беше лесно да се откаже нещо на Султана Глаушева. Не бяха само думите, всякога изричани с голяма сила, още по-трудно беше да се устои на погледа ѝ, срещу цялата ѝ осанка, макар да се бе смалила съвсем тя, откакто Лазар и Ния напуснаха къщата ѝ. Върна се тъмничарят, изведе Лазара от кауша, наруши реда. И сякаш да се оправдае, той рече:

– Сербез¹ майка имаш, чорбаджи... Ама да не се бавиш

¹ Сербез – смел, мъжествен.

много, да не се бавиш...

Застана Лазар до оградата, на няколко стъпки пред него стоеше майка му; не я пускаха да се приближи повече. Погледна го тя една минутка – да прочете по лицето му това, което искаше да узнае; иначе той може да я излъже или няма да каже всичко пред турците там. Богър беше той и дори весел, а какво ли е на сърцето му? Такъв си е бил всякога Лазар: трудно ще познаеш по лицето му дали се бои, дали го мъчи нещо... Той ѝ се усмихна:

– Е, майко... Виж ти къде ни било писано да се видим!

– Такъв е човешкият живот, сине. Сичко ще види човек, и затвор.

Радостно му беше, че я виждаше сега, през тая ограда, и все тъй безстрашна, дейна, да види тая светлина в очите ѝ, да чуе богрия ѝ глас. Той рече:

– Нема нищо, майко. Изтървал се там един... но сега призна, че е лъгал. Ще ни подържат некое време и ще ни пуснат. Не бой се, майко.

– Ти не мисли за нас, които сме вън, сине. Тебе ти е нужна сега по-яка душа. Крепи се и не се предавай на лоши мисли.

– Аз съм като тебе, майко: юнак! – засмя се Лазар и не без известна гордост.

– Хайде, чорбаджи... – обади се зад него тъмничарят.

– Пак ще дойда, Лазе.

Тя отиваше всяка сутрин по оня час, когато пускаха затворниците в двора. Още щом излезеше на вратата на затвора, Лазар я виждаше да стои вече там, пред оградата, с някой вързоп в ръце. Идваха често с нея и дядо Стоян, и Кочо, и Ацевица, та и Атанасовица. За Ния не беше място тук – да я зяпат турците, безсрамни и мръсни са някои от тях, когато е за глурка. Не спомена нищо за това ни Лазар, ни Султана, ни пък сама Ния – то се знаеше само по себе си.

Заклепа се бе Султана да не стъпва в Лазаровата къ-

ща. И не стъпваше. Преди да тръгне сутрин за затвора, тя ще изпрати някое от Кочовите деца:

– Иди кажи на стрина ти, време е веке.

И Неда, или пък самата Ния ще донесе каквото е приготвила за Лазара. А когато се връщаше старата от затвора – пак ще прати някое от Кочовите деца или ще почака да дойде Неда или Ния:

– Лазар е добре. Много здраве праца.

Тя и преди не продумваше с Ния нищо повече от това, което беше необходимо.

А като застана дядо Стоян за пръв път пред оградата на затвора, разхлипа се и не можеше да се успокои, но Султана му се скара чак когато си тръгнаха:

– Ти мъж ли си, бре! Детето ни е в затвора, а ти... да нажалиш повеке сърцето му.

Научи тя за шестимата селяни в затвора – никой не идваше за тях, ни хляб да им донесе, ни греха. Имаха и те свои люде, но агите не ги пущаха да идват в града и още повече сега, по най-работното време. Султана влезе в някои къщи, където можеше да влезе, притекоха се на помощ добри люде, ала не беше за ден или два, или за десет дни – проточи се много време. Тогава тя сама, по свой ум, отиде при поп Димитрия Тошев, който сега беше председател на църковната община; и не в общинската канцелария – нямаше работа там, където отиваха жени да се развеждат с мъжете си, – отиде в дома му, та и попадията да помогне.

– Тия люде ще измрат, отче, гладни, вълшки ще ги изядат.

– Те не им ли дават по нещо в затвора?...

– Дават им по два залъка сух хляб, ама това са селски люде, в тъмница са, как ще живеят с два залъка хляб...

Тогава се реши в общината и се сложиха в двете църкви нови дискусии. И докато се научи народът за новите дискусии, епитропите, които продаваха свещи на пангара, току подсещаха:

– Ето тука за помощ на затворниците...

Събираха се за бедните затворници всеки празник по двайсет, по петдесет гроша, пък и повече.

Навикнаха затворниците да виждат старата жена всеки ден пред оградата на затвора и си казваха:

– Майка Султана пак дошла...

Чу се по едно време, че ще пуснат задържаните за Арап ага. Дори Лазар побърза да зарадва майка си:

– Може да ни пуснат тия дни.

Бяха ги питали и препитвали по десет, по двайсет пъти. Биха пак Богоя, биха и другите селяни, та и Кривю, и Ацета Кутрев. Заплашиха с бой и мъки и Лазара, и Вардарски. Не излезе вече нищо налице, никой нищо не призна. Богоя като че ли сега беше по-смел от всички. Все това повтаряше пред следователя, пред заптиите:

– Аз тогай се уплаших... Нищо не знам за Арап ага!

Дойде следовател и от Битоля, но скоро си отиде. Тогава се чу, че ще пуснат задържаните. Тъкмо по тия дни в Преспа нахлу цяла орда аскер и башибозук – турци и арнаути. Водеше я янинският паша.

Пашата разпъна шатър във от града, та каймакамунът и реузът, и всички преспански агалари отидоха чак там да му направят темане, но аскерът му и башибозукът се повлякоха по улиците. И все повече по чаршията, също и по християнските махали. Изпълниха ханищата, влизаха по дюкяните, надзъртаха по дворовете. Взимаха каквото им попадне и без да пшат. Дигна се олелия по целия град. Преспанци започнаха един по един да затварят дюкяните си, но тогава аскерът се нахвърли да разбива затворените дюкяни и колкото грабеше за себе си, много повече разхвърляше и тълчеше с нозете си по улиците. Залостиха преспанци и портите си, а турците блъскаха по тях с прикладите на пушките си, някъде бяха успели да влязат по къщите и бяха посегнали на жени.

Още като започна да се затваря чаршията и уплашени люде пребягваха по улиците, старата Глаушица не можеше да си намери място вече ни вкъщи, ни по двора и току

излизаше на портата да надзърне – идат ли си людето ѝ. А като видя да се задават те – Стоян и Кочо, – спусна се срещу тях:

– Скоро да доведете тука, у нас, Ния и оная... Нега!

– Защо, майко... – отвърна Кочо. – Има там люде, не са сами, и портата им е яка...

– Не, не! Тука да са, со нас. И гледайте да не срещнете турци...

Не беше далеко до новата къща на Лазара, малко по-надолу по същата улица: Стоян и Кочо скоро се върнаха, а с тях – и Ния с Нега. Като се прибраха всички въщи, Султана сама заключи портата, накара Кочо да я подпре с една дебела греда.

Не се успокои тя и сега – виждаше се: пожълтя лицето ѝ, потъмня и не се промени вече. Не казваше тя нищо на домашните си, но с друга зла, мъчителна мисъл се бореше сега: „Нема ли да влезат турците в затвора... да мъчат християнските души там... и, помилуй ни, Богородице майчице, може и по-лошо да се случи...“

Чуваше се ту по-близу, ту по-далеко как тропаха турците по портите, негде се надигнаха и писъци – влезли бяха някъде изедниците. Спряха се турци и пред портите на Глаушеви. Заудряха с пушките си. Кочо прибра жена си и децата си в своята стая, дядо Стоян се хвърли на колена пред иконата, да се моли и да се вайка, скри се негде и Нега. Ния седеше на едно столче в стаята с огнището, по лицето ѝ не беше останала ни капка кръв. Султана излезе един-два пъти на чардака, а турците не преставаша да блъскат, портата започна да пращи и да се поклаща. Султана каза на Ния:

– Прибери се и ти там, в малката стая.

Ния стана и влезе в малката стая. А Султана излезе пак вън, слезе в двора и започна да вика:

– Що искате бре, аги! Що сте тръгнали по чужди порти, срамота е, царски аскер сте! Ха си вървете по пъти!...

Турците спряха да блъскат портата, ослушаха се, пос-

ле някой от тях продума нещо. Чуха се стълки. Отминаха.

Стъмни се. Стана още по-страшно. Никой не смееше да запали светилка и градът потъна в черен мрак. Месечината късно изгряваше. Преспанци прескачаха стени, прехвърляха жените и децата си, мушкаха се през съседски вратички – събираха се в по-здравите къщи, пък и да не бъдат сами в тая страшна нощ. Събраха се съседи и в Глаушевата къща. Яка беше Глаушевата порта, пък и стената откъм улицата беше доста висока. И баба Султана беше там. Ала още щом се стъмни, улиците стихнаха. Прибраха се турците. Тръби някакви тръбяха откъм шатъра на пашата. Прибра той аскера си, но не от милост към глурите, а още в зори на другия ден продължи похода си към североизток.

Отмина оргата на янинския паша, но и след нея останана голям страх сред народа в Преспа. Разчу се, че нагоре, по Стара планина, целият народ се дигнал на въстание. Отвориха дюкяните си преспанци, но се спотайваха из запулените ъгли; тихо прекосяваха улиците, избягваха всяка среща с турчин. Запъти се старата Глаушица за затвора като всяка сутрин и сега дори по-рано. Не я пуснаха този път да види сина си. Пресрещна я тъмничарят начумерен пред оградата:

– Ха си върви, бабо! Не може днеска, не може секи ден! Върна се тя въщи и рече:

– Нема да ги пуснат скоро, милите... Ще ги мъчат още много време.

II

Чу се, че в Цариград убили султана. Дошъл нов султан, но бил побъркан, та и него прогонили. Седнал там трети султан – Абдул Хамид. После се чу, че са се дигнали на война срещу турчина Сърбия и Черна гора. В страх и трепет мина цялото лято на 1876 година. Уплашени бяха и турци-

те, и техният страх беше по-голям. Пак се събираха агалари и безделници в двора на чаршийската джамия, в двете кафенета на чаршията. Някой ще рече:

– Нашият падишах с малкия си пръст ще смаже и тия по Коджа Балкан¹, и Сърбия, и Карадаг², и бошняците, и херцеговците!

А друг срещу него ще отвърне в настъпилата тишина:

– А Московецът! Той е зад тях, кардашлар...

Чаршията замря, затихна и скъпотия стана голяма. Нощем преспанци се събираха по къщите – от уличка в уличка, през съседски вратички, през огради и прелези. Дойде есен, зима, дълги бяха нощите, как ще изтрае човек сам с толкова страх в сърцето си, но и с толкова надежди за спасение...

Започна да се шепне – макар да се криеха людете между четири стени и на прозорците се окачваха дебели черги, та да не прониква вън никаква светлинка, страхът стискаше гърлото, задушаваше гласа:

– Турците влезли в Сърбия...

И тъкмо в най-големите страхове от турската сила тръгна по Преспа нова приказка:

– Отишъл руският консул, отишъл при султана. В сараите му влезъл. Прибери си, рекъл му, султане, аскера, че и твоята глава ще падне!

През първите дни на новата година, а нали тогава са и през ден, пред два все празници, най-сладкодумните люде в Преспа разказваха от къща в къща, макар пак на тих глас, още по-нова и още по-хубава приказка:

– Събрал руският консул в Стамбул англизина, аустриец, немец, французина... Не се търпи веке, рекъл им, тая християнска мъка по Турско. Реките почервенеха от

¹ Коджа Балкан – Стара планина.

² Карадаг – Черна гора.

християнска кръв. Дете в майка проплака. Не се щади ни имот, ни чест християнска. Народът християнски живей в беда и сиромашия, а го мъчат и ограбват сички, от царя до пъдаря. Нели и сички ние сме християни? Дайте си ръката да свиеме врата на турчина, да даде той свобода на България, на Босна и Херцеговина.

Съгласили се, подали ръка и аустриецът, и немецът, и французинът, подал ръка и англизинът. Но той, англизинът, влязъл тайно при султана и го подучил:

– Ти кажи, че веке си дал свобода на България, на Босна и Херцеговина.

И когато влезли после сички консули при султана, той рекъл:

– Що искате вие от мене? Аз веке дадох свобода и в моя двовлет сички са братя: и турци, и българи, и гърци, и арнаути, и евреи...

Приели думата на султана англизинът, немецът, аустриецът, французинът, похвалили го. Само руският консул казал:

– Ако и сега не изпълниш каквото каза, друг цар ще се смил на християнския народ в твоеото царство...

През месец декември 1876 година в Цариград се бе събрала европейска конференция.

На сам ден Водици в двора на преспанския затвор влязоха каймакаминът, следователят и началникът на заптиетата. Тъмничарят изведе пред тях Лазара Глаушев, Вардарски, Ацета Кутрев, Атанаса Криво и шестимата му другари. Времето беше студено, от устата излизаше цели валма пара, замръзналият сняг скърцаше под нозете. Струпаха се десетмината затворници пред вратата на затвора. Лазар Глаушев напред и всички други около него, а настреща стои каймакаминът с ръце в джебовете си и се крие зиморничаво в дигнатата яка на горната си дреха. От студ или може би и сам не вярваше на думите си, каймакаминът заговори бързо и неясно:

– Каквото сте сторили, сторили сте го, нашият ми-

лостив падишах ви прощава. Той иска да има мир и спокойствие в царството му. Но ако загине някой отсега нататък ръка срещу дъвлета и верните му люде, няма да има милост за него. Чуйте и запомнете. Свободни сте всички вие да се приберете по домовете си.

— Благодарим, каймакам ефенди — рече Лазар, като видя, че турците чакаха някакъв отговор. И продължи: — Ние лежим близу година време, без да сме съдени и осъдени, но наистина, ако дойде за всички в тая държава мир, ред и закон, грехота ще бъде да ги смущава който и да е.

Посивяло от студа, лицето на каймакамина нито потрепна и гледаше той с присвити очи, някак занесено, отдалеко. Той кимна на тъмничаря:

— Освободи ги да си вървят.

Тогава се чу гласът на Вардарски — грезгав и хриплив на студа:

— Ефендилер, да кажа и аз две думи...

Каймакаминът се намръщи, но началникът на заптиите опули очи, слуса го турският език на Вардарски — такъв чист, истанбулски език. Вардарски стоеше насреща с рошава, вече силно прошарена брада, с подпухнало око, с изтънял врат, изпомачкано, похабено беше и облеклото му, но дигна той глава и продължи:

— Говори се за нов живот, за ред и закон, а се започва пак със старите грешки. Все ние ли сме виновни за всички зулуми и насилия, и неправди, та пак срещу нас се отправят заплахи? Ние лежахме тук близу една година заради Арап ага, а преди това същият Арап ага години наред убиваше, ограбваше, мъчеше невинни и нямаше кой да го спре, кой да...

— Стига! — прекъсна го сърдито каймакаминът. — Заповядано ми е да ви пусна на свобода и ето аз ви пуцам. Но мене ми се струва, че ние с вас ще се видим някой ден пак тука, в моя двор. И тогава...

Той не довърши. Обърна се все тъй с ръце в джебовете

и се отдалечи, следван от следователя и полицейския началник.

Към края на месец януари Ния Глаушева получи следното писмо от Иванка Руменова, която беше все още учителка в Скопие:

„Мила Ния,

Отдавна не съм получавала писмо от тебе, а всеки ден чакам и се надявам да ми съобщиш радостна вест, че бай Лазар и Вардарски, както и другите хора с тях са вече свободни. Но ти не тъжи и не се отчайвай, ако са още там. Няма да стоят още дълго и скоро ще дойде денят на спасението. Ако мога да ти пиша всичко, което зная, и на тебе ще ти се разтупти сърцето, както мене ми тупти сега и не спира.

Вчера пак получих вест от Васила. Той, милият, не ме забравя, но и знае, че като ми пише, не е само за мене и аз знам кому да кажа. Така му писах и аз, че тук мнозина чакат добри вест от него. Най-радостното, което ми пише сега, е това, че от Коледа бил заедно с оня мой стар познат, който бе дошъл на панаира в Преспа. Нали си спомняш за него и какво ми каза той тогава. Тая работа сега сигурно ще стане и всеки ден се чака да започне.

Васил ми пише, че там всички са готови. Моят познатник отишъл на Коледа при него в пансиона и го попитал: искаш ли да помогнеш. Васил отговорил: на драго сърце. Той го взел със себе си и Васил напуснал гимназията. Завел го някъде и заедно работят, нали Васил е тукашен и всичко знае за нас тук. Пише ми още, че там заварил и вашия калфа Трънко. Нали той тръгна с моя познатник, все бил при него засега, и Васил пише, че не можеш да го познаеш, и говори по тамошному. Васил пише още, че като дойде време, те и тримата ще тръгнат заедно, и то ще бъде скоро, та скоро ще се видим и всички ще се радваме. Това е, мила Ния, и ти никак да не се тревожиш за бай Лазара, ако още не си е дома. Васил също пише да предадем от него

много здраве до майка му. Аз, както знаеш, не мога да се сношавам с тия хора и те моля ти да предадеш на майка му неговите поздравя, да ѝ кажеш, че той е добре, и пиши ми ти как е тя, за да отговоря на Васила. Той пише само за майка си. И тук е, както у вас. Казах на някои и хората са като замаяни от радост...”

По-нататък Руменова пишеше за своята малка черка и както във всяко свое писмо молеше Ния да пази тайната ѝ – боеше се да не би Таки Брашнарков да узнае, че тя бе родила дъщеря от него.

Ния подаде писмото на мъжа си и рече:

– Виж... прочети го и ти. Мене не ми е много ясно.

Лазар започна да го чете и сякаш се забрави в него; прочете го един път и още един път. Изправи се и не го изпушаше от ръцете си, а лицето му сияеше:

– Ясно е и преясно, Нию. Те ще дойдат веке... русите, Нию! Така ѝ писал Васил Брашнарков. Нейният познайник е оня русин, който ѝ казал, че ще има война. Ето така пише: тая работа ще стане и секи ден се чака! Войната, Нию. Нека и нашият Тръпко тръгне с него... Готвят се там и ще дойдат скоро! В Скопје били като замаяни от радост... Ами питаш ли ме?

– Дај, Боже, дај, Боже, Лазе! Не е живот нашият живот, сѐ в страх и трепет. Дај ми писмото. Ти кажи, комуто ще казваш, но писмото друг не бива да го чете.

*

В Преспа се завърна вторият син на Миро Баболев – Георги Баболев, който живееше от пет години във Виена. Когато чичо му Ицо го заведе за пръв път в големия далечен град, Георги бе плакал и бе го молил да го върне пак в Преспа, но после той, през тия пет години, не помисли ни еднаж да се върне в родния си край. Бързо навикна с тамошния живот и се привърза. И сега, още като се показа в Преспа,

виждаше се, че иде от чужд, далечен свят. Младият преспанец живееше там в богата, търговска среда и с течение на времето бе се сродил с нея, придобил бе нейните нрави и схващания, та с това още повече се бе отдалечил от своята родна среда. Но Георги Баболев беше младеж с жив ум и не пропиля напразно времето си в чуждата страна, в едно от най-оживените средища на Европа.

Той пристигна от Битоля сам в една битолска кочия с ялове и с три коня. Когато спря колата пред бащината му порта, младият човек трепна от изненада. Във Виена бе живял с детските си спомени за бащиния си дом – една от най-големите къщи в Преспа, и той дори го бе сравнявал с някои от по-малките виенски дворци. Бащината му къща бе нараснала още повече във въображението му и каквато беше сега тая дървена, двукрила порта, обкована с широкоглави цигански гвоздеи, с грубо желязно чукче; тая стена, която допреди малко в спомените му изглеждала като крепостна ограда, и тая звуковата къща с широки стрехи и безброй малки прозорци, която приличаше на някаква селска къща в околностите на Виена! Погледа, погледа младият човек и току отхвърли дебелото вълнено одяло, с което бе завил нозете си. Ами такава беше цяла Преспа, с тия къщурки и тесни криви улочки – едно голямо, извехтяло, бедно село! И откъде изникнаха толкова деца, струпана се там друпава, мършава като децата от бедните виенски квартали! Младият Баболев и това бе забравил, че едва ли не във всяка преспанска къща имаше по цял рояк малки човечи, че и той самият бе израснал в бащината си къща между три други деца. Той скочи от колата и тупна глухо с лъскавите си полуботуши върху разкрития калдъръм, който едва-що бе засъхнал от последните предпролетни дъждове, и там, по края на тиенното тротоарче, лениво течеше мътна, кална вода. Децата наоколо и не поглеждаха шарената битолска кочия, а съгъстиха кръга си около него и не можеха да откъснат очи от необикновеното му облекло, от чудноватата му капела. Той носеше тъмен полуцилиндър,

госта тежка горна греха с дигната висока яка и пелерина почти до кръста. Носеше и тънък, лъскав бастун със сребърна топка на горния край, та не можеше да се начудят децата: млад човек, тъй с тояжка се подпира като старец! Кочиятът свали от колата и четири големи куфара. Найсетне през двора се загаде Мировица. Уплаши се тя от младия човек, но веднага го позна:

— Геор... сине!

Погледна той позастарялата, госта бедничко облечена преспанка и позна майка си, но пак с голямо разочарование. Изправи се пред нея, извишил ръст две педи над главата ѝ, свали капелата си и целуна почтително майчината ръка, а майката проплака и не смееше да го прегърне.

Вкъщи поиска да му дадат отделна стая. Имаше стаи в Мирвата къща — избра си той най-хубавата на горния кат. Младият човек се учудваше и сепваше постоянно, едва ли не пред всяко нещо в бащиния си дом, не можеше да се освободи от своите виенски привычки, но младата му намет идваше на помощ и все по-бързо си спомняше той някогашния си живот в същата родна негова къща. Като му нареждаха стаята, той попита:

— Тъй ли, на пода ли ще спя, мамо? Още ли нямате кревати в Преспа?

— Кревати?! — учуди се Мировица на новата, непозната дума. И бързо продължи, за да излезе от затруднението си: — Ами тука, сине, ще ти постелем, на ястъка, мека, вълнена постеля. Ние сички тъй, нели знайш...

И езикът му беше чуден — някак твърд, като да имаше камъче в устата, запъваше се, търсеше думите си, не можеше отеднаж да си ги спомни, говореше и някакви непознати думи. Не оставяше да подвият нозе ни майка му, ни по-малката му сестра, която се унесе по него, прилепи се и бързаше да му угоди във всичко: постлаха в стаята му нов килим, донесоха му столове от гостната и някаква масичка — нямаше по-голяма, — сложиха двойни завеси на прозорците. Сетне той, с тяхна помощ и при непрестанните ах-

кания и хлпания на слисаната му сестра, пререди и четирите си куфара, пълни с горни и долни грехи, с разни чудновати дреболии, кутии, шишенца, извади оттам три други шапки и още два бастуна, те вече със златни топки на горния край. Стаята се изпълни с гъста миризма на къолнска вода и с други някакви приятни миризми; като видя младият човек неугържимото възхищение на сестра си, великодушно ѝ подари едно шишенце с благоуханна вода и едно също тъй благоуханно, червено сапунче, нашарено с изпъкнали по него цветя и букви. Той улови майка си за ръката и някак с твърде голямо съжаление каза:

— Останах без пари, преди да си тръгна, боях се дали ще ми стигнат за път и не можах да ви донеса... а-а... подаръци, но аз, мамо, сѐ ще намеря нещо за тебе в моите куфари.

— Ех, сине... ти не идваш от печалби... Учил си там.

— Учих, мамо — каза той с гордост и нареди на масичката седем-осем красиво подвързани немски книги, няколко пера и една тежка мастилница, която се затваряше с някакъв сложен механизъм.

— Цъ-цъ-цъ!... — чуваше се често-често по стаята цъкането на прехласнатата майка.

После той се разположи да се бръсне. Извади бръснаци, каиши, сапуни, пудри, кремове, шише с къолнска вода. Поискка топла вода. Майка му сега съвсем се сащиса и за пръв път ѝ мина през ума, че синчето ѝ малко нещо прекалява. Какъв е станал, същински шваба!

— Ами, сине... утре не е празник... и нямаш нищо по брадата...

— Хе-хе... майчице... — засмя се и шеговито, и снизходително младият мъж. — Секи благороден човек трябва да се бръсне ката ден.

Обръсна се той бързо, ловко, но възрусите, лъскави брадички от двете страни на бледото му тясно лице чак до крайчеца на ушите останаха небръснати. Майка му посегна, но не смееше да се докосне:

— Защо ти е това... бръснат, пък с две бради...

— Това е по виенска мода, мамо.

Щом се обръсна, облече се пак, сега в други, по-нови грехи, като че се готвеше да иде на гости.

Свечеряваше се вече, но и Миро Баболев побърза тая вечер да затвори по-рано магазина си, като научи, че синът му пристигнал от Веч. Той беше позастарял, понатежал малко, но пак личеше лекият му нрав. Нахвърля се шумно да прегръща, да целува сина си, а той, Георги, се погръпна, опъна се пред него почтително, поклони му се дълбоко, та и бащата се позабърка в своя изблик на радост. Виждате ли Георги! Цял шваба. И той като че ли едва сега забеляза колко се бе променил синът му.

По-големият Миров син — Сандо, — който работеше с баща си в магазина, гледеше виенчанина изпод вежди, подаде му сгържано ръка, но го поздравя с пълен глас:

— Добре дошъл!

Това беше от приличие, а иначе като гледеше брат си, той изпитваше смесено чувство на страх, на ревност и на презрение. След убийството на Ицо Баболев на мястото му зад стъклената преграда седна Миро. Той не можеше да се задържи там по цял ден, като покойник си брат, и току излизаше вън да се пазари с купувачите било по навик, било по притеснение — не беше по нрава му да стои зад оградата, да се рови по тефтерите, да се чумери важно. Някога Ицо оттам командваше целия магазин, като капитан кораба си, но Миро нямаше ни лице, ни глас за команди. Той и не помисли да ходи като брат си по Виена и Липуска, а и панаирът в Преспа вече не се събра, по-голямата търговия сега ставаше в Витоля, държаха я там евреи и гърци. Работата в големия магазин на Баболевци намаля, не беше както по време на панаири, но и не спря съвсем, пак там се трупаха и граждани, и селяни за платове, басми, тантели, конци и всякакви подобни стоки. Стигаше му на Миро Баболев и това. Сандо, по-големият му син, все поглеждаше към мястото на баща си зад стъклената ограда, пък и свикна с

мисълта, че един ден ще го наследи, мечтаеше да стане голям търговец, като чичо си Ицо, но беше непохватен човек и немного схватлив. Той виждаше, че баща му не беше на мястото си там, зад оградата, но и бащата забелязваше, че той често бъркаше сметките или влизаше в лоши разпавии с калфите, с купувачите от глупава надменност. От време на време Георги им пращаше от Виена по някой сандък със стока и като че ли само тогава си спомняше Сандо за него и никога не бе помислял, че един ден по-младият брат ще се върне в Преспа.

На вечерята и след това всички следяха как се държи „швабата“ — как се храни, как ще сегне и как ще стане, какво ще отговори. Дори и Миро в своята веселост и бърливост току го поглеждаше час по час или се заслушваше за миг в приказките му, а Сандо не пропускаше ни една дума, ни едно движение на по-младия си брат. Той беше техният Георги, но все пак беше толкова чужд сред тях, като временен и неочакван гост. С всяко нещо стоеше далече от тях, всяко нещо правеше по друг някакъв начин, ала те не можеше да забележат веднага, че той още от първия миг започна полета-лека да се връща все повече към тях, към общия ред в къщата, към общите привички. Като седнаха да се хранят, той едвам се присви с тесните си панталони край ниската трапеза; въпреки голямото си богатство Миро Баболев не беше променил някогашния ред в къщата си — семейството се хранеше на ниска софра и всички сърбаха или топляха от една обща паница или общ сахан. Посегна и Георги към общия сахан, но се усмихна примирително и рече:

— Не бива така, сички от един сахан. Во Виена това и най сиромасите не го правят.

— Е, во Виена... Други люде са там — гизна рошавите си вежди Миро и сякаш се пообиди от бележката на сина си. Но току се засмя: — Е, сине, сахани у нас колкото щеш, майка ти и не знай колко са... сахани, тенджерки, вагани, гюмове! — И току се обърна към жена си: — Дай му, дай му друг сахан!

– Не, не, тамко – побърза да го успокои Георги. – Аз и така... но не само заради мене. И после, стига с тия сахани, с моя бакър. Сега сички люде се хранят в порцелан.

Настана тишина – що е пък това чудо: пор-це-лан!

Миро се реши да попита:

– Що е то пор... пор...

– Ами ето – посочи Георги сложеното там пиято. – Ето порцелан. Но има секакви... по-големи, по-малки, дълбоки, плитки.

– Ами какво ще правят казанджииите бре, сине, ако почнем ние с пията?

– Нихна работа – подигна рамена „швабата“.

Поиска той и нож. Дагоха му ножа за рязане на хляба.

– Не, не. Инакъв нож ми трябва. Во Виена секи се хранят с вилница и нож.

– Ех, во Виена, во Виена – подигна пак вежди Миро. – С вилницата мене никакъв нож не ми трябва. Добре си работя аз и без нож.

– Ето и аз – съгласи се Георги, ала по-късно той накара баща си да поръча маса за хранене, накара майка си и сестра си да слагат на трапезата повече сахани, да слагат чинии, та и ножове.

На другата сутрин той сна до късно и като стана, пак се обръсна, уми се с много вода, среса грижливо гъстите си дълги коси, бакенбардите си, намаза леко с помада тънките си мустачки. Облече се с тесни сиви панталони, с кафяв сюртук, сложи още по-висока лъскава, черна капела, взе бастунче със златна дръжка. Като излезе на улицата, всички се спираха да го гледат, струпваха се по портите жени, по вратите из чаршията – мъже, и никой не посмя да го заговори, макар всички да го знаеха още от малък. Най-напред отиде в магазина на баща си, седна за малко зад стъклената ограда, после обходи целия магазин, разгледа, разпита едно и друго. Сега брат му Санго едвам се сдържаше да не го хване за шията, да го събори на земята като някога и да го мачка до премаляване, да пухне на земята

лъскавата му капела, да я стъпче с нозе. Но Санго пак се уплаши от по-малкия си брат, когато каза той, по-малкият, някак пренебрежително:

– Отивам, тамко, да направя визита на каймакамина.

Още повече се слуса Миро:

– Що велиш... каймакамина! Защо бре, сине!

– Така е редно. Той е управител на града.

Каймакаминът се стъписа малко пред тоя млад европеец, който бе довтасал внезапно в касабата му и кой знай каква беля можеше да му докара, но като разбра, че младият „келеш“ е син на Миро Баболев, отеднаж се наежи срещу него. Георги Баболев седеше на посочения му стол в прилична поза, с ръце върху златната дръжка на бастунчето си и бе прихванал с два пръста цилиндъра си. Той не знаеше турски и попита с най-голяма предупредителност:

– Каймакам ефенди говори ли немски?

– Йок¹.

Късият им разговор продължи на преспански. Каймакаминът това намери да му каже:

– Ти, челеби, махни тая капела. Сички поданици на падишаха носят фесове. – И кой знай по какви съображения или може би не знаеше що друго да каже, току попита: – Какво прави аустрийският цар?

– Ами... добре е – усмихна се скромно младият човек. – Царува.

Намръщеният каймакамин изпрати госта си до вратата – все пак той беше син на един от най-богатите преспанци.

Георги Баболев посети реиза, който остана поласкан от вниманието на младия челеби, разпита го за живота във Виена, за намеренията му, като се върнел в родния си град.

¹ Йок – не.

— Оставам тук — отговори младият човек. — В магазина на баща си.

— Много добре, много добре. Не може ли пак да се събира панаир в нашия град? Добре беше за целия град тогава. Твоят чичо некога пръв започнал.

— Да — отвърна с нужната сериозност младият Баболев. — Аз също имам големи връзки во Виена, но...

— Е, ашколсун, ашколсун...

Реузът мислеше за доброто на своя град, но все пак челебията беше още толкова млад...

Георги Баболев мина пак през чаршията с цилиндъра и с тънкото си бастунче и отиде да посети стрина си Ицо-вица. Там остана той и да обядва. Стрина му беше все тъй болнава и вече стара жена, но се зарадва на вниманието му към нея и дълго, с голямо любопитство наблюдаваше облеклото му: тя се чувстваше някак сродена с големия далечен град, където бе отивал толкова пъти покойният ѝ мъж. Гледай ти какви били виенчани! Георги се държеше с нея като с някоя виенска фрау, а това харесваше на старата жена, колкото и да я учудваше в същото време. Нейният Ицо никога не бе ѝ разказвал за Виена, а сега Георги не преставаха да ѝ говори за големия швабски град, за хората там, за къщите, за наредбата им. Слушаше го тя и сама го питаше, съживи я, развесели я младият ѝ гост. Откакто бе умрял мъжът ѝ, тя живееше самотна в голямата си къща, прибрала бе само една своя бедна роднина, с която мълчаха по цели дни. Весел и бодър влезе при нея младият човек, беше сладкодумен и толкова внимателен, а някога Ицо, макар да беше такъв, тежък, кадърен човек, все ѝ се караше. Добро момче, добро момче. Георги забеляза, че ѝ хареса. А тя и сега беше равноправен съдружник в магазина. Всяка година, в първия неделен ден след годишнината от убийството на Ицо, при нея отиваше Миро, деверът ѝ, с всички тефтери от магазина. Предаваше ѝ той сметките, както сам ги нареждаше, и всяка година записваше по неколкостотин лири на нейно име, като неин дял от печалбите.

Какъвто си беше Миро, тя знаеше, че я маме, но беше доволна и на толкова. За да го насърчава в добрата му воля към нея, тя му казваше всяка година на тоя ден:

— Аз, Миро, нели знайш, свои деца немам...

Георги Баболев искаше да спечели благоволенieto ѝ, за да стъпи по-здраво в общия магазин. Като бъдещ наследник на баща си, но още по-добре, ако може, и като бъдещ единствен наследник на чичо си. Той дори успя да се поплаче от по-стария си брат, от Сандо:

— Знайш ли, стринке... хич не се зарадва, като ме виде.

— Такъв си е той — съгласи се старата жена. — Ето и тука веќе не знам от колко време не е стъпвал.

Харесаха се те двамата — племенникът и старата стрина.

На другия ден Георги Баболев посети някои от по-първите граждани между търговците в чаршията. Тоя път той носеше по-скромна шапка — сив полуцилиндър, — но беше облечен в същия сюртук и същите сиви панталони. Най-напред влезе в брашнарския дюкян на Таки Брашнарoв, който го посрещна много студено и през цялото време разглеждаше с ревниви очи облеклото му; дoсeгa той, Таки Брашнарoв, държеше лаврата на първенството по модно, контешико обличане в Преспа, а ето изеднаж се явяваше опасен съперник. С такoвa ревниво нетърпение подхвана Таки и разговора си с младия човек: прекъсна го още в самото начало и не го остави вече да продума, разказа му за своите пътувания по Солун, Атина, Цариград. Като забеляза, че младият Баболев го слушаше внимателно и все току поклаща одобрително глава, Брашнарoв съвсем се въодушеви от своите попресилени, както ги разказа той, приключения по тия места, на няколко пъти го задържа да остане още малко и накрая го покани да го посещава по-често. Най-после Георги Баболев стана да си върви, поклони се, сложи с госта

грациозно движение шапката на главата си и се отправил към вратата. Загледа се след него Таки Брашнаров със стиснати устни, като че ли искаше да спре думите, които напиреха на езика му:

– Копиле... Сложих ли те на местото ти аз!

Георги Баболев влезе и при Лазар Глаушев. Покани го Лазар да седне на мундърчето до него и гостът доста се загледа в извехтялото олизано килимче, но седна храбро там. Той помнеше Лазара Глаушев още отпреди, слушал бе още като юноша негови беседи в читалището и подхвана с него разговор не за търговия и далечни пътувания.

– Времето, бачо Лазаре, още не е за такъв дълъг път... гъждове, бури, та и снег ме настигна, но побързах да се прибера.

– Що толкова бързана пък, Гьорче...

Поогледа се младият човек, подкани с поглед и Андрия Бенков да дойде по-близко и рече с подходящ тон:

– Война ще има, бачо Лазаре. Никои не знай докъде ще стигне. Може цела Европа като Наполеон едно време. Най-добре е сега човек да си е в родното място, макар да не се знай какво ще става и тука...

– И ние чуваме такова нещо... Що се чува там, по Виена, що пишат вестниците?

Младият Баболев почука тихо с бастунчето си по пода, пое си дъх и премерваше всяка своя дума:

– Русия е в пълна мобилизация. Готви се и Австро-Унгария. Те ще ударят – той пак се огледа и тихо продължи, – ще ударят Туркия. Едната за Цариград, другата за Солун. Тука ще дойде Австрия.

– Ха... – обади се Андрия Бенков. – Тука нема работа Австрия!

Младият човек го погледна отвисоко и рече бързо:

– Е, да... нашите люде тука чакат... гедо Ивана, но тука ще дойде Австрия и ще бъде по-харно за нас.

– По-харно, велиш? – попита Лазар.

– По-харно. Европа... Богата, силна, уредена държава. Само да видите как се живеят там...

– Австрия ни е чужда, Гьорче – загледа се в него Лазар. – Русия е наша кръв, славянска. Австрия ще дойде да ни владее и ще сменим един господар с друг. Русия ще дойде да ни освободи. Виждаш ли разликата? Австрия богата, силна... за нея си ще бъде, не за нас.

– А Русия за нас ли ще удари Туркия? За Цариград ще удари. Откога още се готви и се не е готова. Бъркотия. И се бои от Англия. Англия е с Туркия. Не се знай и Бисмарк накъде ще удари. Сички гледат да грабнат нещо от „болния човек“... така наричат сички Туркия. Австрия знай що прави. Като тръгне еднаж, ще стигне до Солун. Като тръгне Русия, сички ще се дигнат срещу нея.

– Как ще се дигнат срещу нея! – придръпна се Лазар. – Тя ще тръгне за правда. За нас сички тука, за християнския народ. А нели и те са християни... Австрия, Англия! Ти си се поуплашил нещо, Гьорче...

– Не съм се уплашил. Слушах що говорят там умни люде. И вестниците четех. Ще ми пращат и тука вестници.

– Австрийски?

– Австрийски.

– Те сѐ пишат каквото им е сгодно – обади се пак Андрия.

– Ами нели се вижда що е и какво е! – отговори младият Баболев.

– Русия е най-силната държава – зачерви се цял Андрия. – И си е наша.

– Наша... – повтори пренебрежително Георги Баболев. – И тя като Туркия – болен човек. Сички така я...

– Наша, славянска велика държава, Гьорче – прекъсна го Лазар с твърд глас. – Повеке от сто милиона народ. Сички треперят от нея. Ти идеш от Виена. А защо се бунтуват там чехите, хърватите, пък и унгарците през 1848-а? Не ще да е толкова добре за них в Австрия. Ама ти не знайш,

не си чул, не си видел. Ще те завладей, ще иска да те по-
немчи. Ще иска за нея да работиш.

– И Русия ще те завладей, бачо Лазаре. Тя ще дойде
тука заради Цариград. Това е руската политика.

– Каквато и да е политиката, руският народ ще си
бъде с нас. За наше добро ще тръгне кръв да пролива.

– Кой ще пита народа...

– А който върви против волята на народа, ще намери
губел. Целият наш народ чака Русия, Гьорче. И ние сички с
него.

– Нашият народ е още прост. Не знай що иска.

– Народът секога знай що иска. Народът секога търси
правдата. Ето ти сега говориш за Австрия. Живял си
там, харно ти е било, но тя ще иска да ни прегази, за да
стигне до морето. С нея ли е правдата? Бисмарк чака дру-
гите да се изпотрепат, за да се издигне той над сички. С
него ли е правдата? Англия държи за Туркия, за нашия мъ-
чител. С нея ли е правдата? Русия вели: аз дигам оръжие, за
да освободя християните в Туркия от претекка мъка и зло.
Къде трябва да бъдем ние, на кого да се надеваме? Ти за
това помисли, Гьорче. Сега ти си велиш: мене ще ми е доб-
ре, като дойде Австрия тук: езика ѝ знам, приятели имам
во Виена. Човек трябва да мисли за целия си народ.

– Мисля, бачо Лазаре. Австрийската политика е по-
мудра.

– По-мудра... Нема по-велико нещо от правдата, Гьор-
че.

Младият човек току почукваше неспокойно с бастун-
чето си, по бузите му пламтеше руменина, но той не се
смущаваше толкова от думите на Лазара, колкото от пог-
ледите на Андрея, който го гледаше с презрение, с едвам
сдържан гняв. Уплаши се и Лазар, като забеляза размъте-
ния блясък в сините очи на своя другар – в гнева си Андрея
се забравяше и можеше да изпъди госта, можеше да го уда-
ри, макар иначе да беше кротък, свенлив човек. Лазар про-
мени разговора:

– Сега ти, Гьорче, що мислиш... в магазина ли?

– Да. В магазина с татко.

– Е, харно, харно...

Гостът стана да си върви, поклони се към Лазара, към
Андрея и току рече някак заговорнически:

– Каквото сме си говорили... между нас, нели...

Лазар се усмихна:

– Бъди спокоен, Гьорче...

Младият Баболев се поклони още еднъж и си отиде.

На другата сутрин, още докато бяха всички въщици,
той каза на баща си:

– Стига съм се излежавал. Днеска постъпвам в мага-
зина.

– Ох, ох, ох – викна весело Миро. – Още една отмена за
мене!

– Сички ще работим, татко. Скоро ние тука ще завър-
тим такава търговия, че ще надминем десет пъти какво-
то беше преди. Керваните ни ще идват направо от Виена...

Той мислеше за предстоящите политически промени,
но не се доуказва.

– Еха! – викна пак Миро. – Да е жив сега стрико ти
Ицо.

– Сега ние да сме живи, татко, ние...

Като влязоха в магазина, Георги свали шапката си и я
окачи на един пирон в стъклената стаичка, после седна да
прегледа тефтерите на баща си. Обръщаше лист по лист,
мръщеше лице и каза:

– Не така, татко, не така. Това не са търговски теф-
тери.

– Добри ми са мене тефтерите, дете.

– Ще ги направим още по-добри. Нели това съм учил
аз?

Брат му Санго го гледаше с потъмнял поглед. Но Геор-
ги излезе от стъклената стаичка и се нареди с него и с
калфите да продава – гологлав (а никога в преспанската чар-

шия не сваляше феса си), грижливо сресан, бърз и ловък, търпелив и любезен с купувачите.

— Шваба... — повтаряха дълго за него преспанци.

За Чисти понеделник тази година се случи най-хубаво време: тихо, слънчево, топло. Преспанци извадиха всичко от къщите си, от най-тъмните ъгли на избите си. Дворовете приличаха на панаирджийски сергии. Прозорците зееха с извадени рамки, стаите кънтяха празни, с голи стени, с разтворени долапи и мусангри. Във всеки двор пушеха огньове — топлеше се вода, изваряваха се блажните съдове. Дигаше се на цели облаци бяла пара — във всеки двор се гасеше бар. По чешмите се трупаха боси жени с котли и гюмове, бързо прекосяваха улиците. Навред се чукаше, стържеше се, търкаше се, плускаше се вода, чуваха се богри гласове, плачеха изоставени деца. Мъжете се спотайваха в чаршията, обядваха с купешки хляб и солчица или тахан халва, или с по няколко маслинки; не се отиваше днес вкъщи, не се стъпваше, всичко беше обърнато наопаки, нямаше дори хляб в нощите. Само някой женски Пейо се навърташе там около жена си, да ѝ помага под нейна команда.

Отдавна, може би никога, не се е случвал в Преспа такъв оживен, шумен Чисти понеделник. Времето беше много хубаво, но не беше само времето...

— Ама, стрино Васко, ти и отвънка ли ще варосваш?!

— И отвънка. После с модро ето тука, долу, по края, и около прозорците. Да ми светне къщата и отвънка. Нели чакаме мори, щерко, мили гости!

Други съседки по-нататък са изкарали на двора и най-новия си килим.

— Що, вие... пак ли килима? Нели го газихте в снега за Божик?

— Ако, ако... Да светне още повеќе. На чисто и шарено да стъпи дего Иван.

В друг двор още по-нататък са насядали жените и децата да обядват на слънце; сух, изостанал хлебец или току-що опечено набързо прясно кравайче и сърбат шумно с дървени лъжици разсол, със ситно нарязан крехък праз, останал още от зимата. Запретнатите, подгизнали ръце потреперват от умора, но и от глад, и от сладост в глота. Едно момченце, което всяка сутрин плаче подир батковците си, когато тръгват за училище, а то остава вкъщи, побутва майка си и пита нетърпеливо с пълна уста:

— Ще дойде ли у нас дего Иван?

— Ще дойде, мило, ще дойде и у нас.

От прозореца на горния кат се показва Маца Чучурска, оглежда се бързо, пълното ѝ лице, вече с провиснали бузи, просиява, дебелините ѝ вежди отскачат нагоре, младежки светлят очите ѝ. Тя вижда по дворищата наоколо разбързали се съседки и не се сдържа:

— Хайде, сестрици! Мийте, търкайте! Иде веќе дего ви Иван, иде!...

Мъжете се прибират по-късно тая вечер по къщите си. Здрач е вече и още по-тъмно става, но жените току притичват по двора, влизат, излизат — все още има какво да довършват...

— Тука, тука стъпи, Ристе! Немой с праешните кондурки по измитото. А сега събуи се, събуи се! Как ще влезеш тъй вкъщи...

Разтворени са всички врати, отвсякъде лъха на чистота и свежест, от стените — на прясна вар, всичко трепти измито, изпрано, подновено. По полиците блестят излъскани медните съдове, светлеят и стъклата на малките прозорци, които цяла зима не бяха отваряни.

Андрея Бенков влиза по чорапи вкъщи, по изпраните черги и килими. Баба Бенковица го посреща край огнището, но се вижда, че едвам се държи на нозете си от умора. И тук всичко трепти от чистота, стените са варосани и стаята изглежда по-широка. На оджака свети газена ламба, измито блести и нейното стъкло. В ъгъла гори кандило-

то – измито е и то, старата жена е сипала ново гървено масълце, сияе сребърният венец около потъмнялото скръбно лице на Богородица. Андрея се оглежда:

– Хубаво, майко. Ти като че ли Господа Бога ще посрещаш...

– Ами да, синко... Нели чакаме мили гости, нели чакаме тая година сам Господ да влезе во сека християнска къща...

Старата жена се прекръсти с премалката си ръка.

III

През един от последните дни на месец април, още цом се раздени, новината тръгна от врата на врата, от човек на човек:

– Русия обявила война... Русия обявила война!...

Някои пограници дюклянци се връщаха от портата, от улицата, за да съобщят вкъщи:

– Русия... война!

Никой не смееше да покаже външно своята радост. Идваше краят на християнската неволя, но още не беше дошъл. Война и докато дойдат русите, ятаганът ще бъде все в ръцете на турчина. Сега в злобата си, в страха си агарянецът ще направи още по-големи поразии. Дано да са малко вече дните на проклетата му сила!...

Преспанци отвориха чаршията, както всеки ден. Още по-тихо, по-смирено. Ако някой чирак или по-млад калфа не може да се сдържа в радостта си, че ще има война и турците ще бягат – майсторът го хваща за ухото:

– Събирай си ума! Ако ни забележат агите, че се рагваме, на пастърма ще ни направят.

Но самият той уж случайно се поспира край дюкляна на съседа си и пита изтихо:

– Чу ли?... Научи ли се?

– Чух... чух...

И тихо е в цялата чаршия. Не се чува тропот ни откъм папукчиите, ни откъм казанджиите. Не се работи никому, всеки се помайва, слухти, чака, тръпне...

Още рано тая сутрин джамииите почнаха да се пълнят с турци. Сам каймакаминът – никога преди това не бяха го виждали преспанци толкова рано по улиците, – а след него и реизът и други някои от хюкюмата минаха през чаршията и влязоха в чаршийската джамия. Пълна беше голямата джамия от стена до стена. Сред гробна тишина главният ходжа четеше с глух, треперлив глас редове от Корана. И такъв беше гласът му, такива бяха думите, които изричаше – неясни, тайнствени за повечето от богомолците, – че час по час в тишината под високите сводове на джамията се надигаше общ, сподавен вик, неугържим стон:

– Алах... Бисмилях...

Ходжата призоваваше правоверните да се съберат под священото знаме на пророка, за да спечелят с мъжество и безстрашие най-голямата награда за всеки мюсюлманин, който излезе на бойното поле в защита на истинската вяра: вечно блаженство в загробния живот. Той дигна ръце към небето и гласът му прозвуча, пълен със закана:

– Братя по вяра и по кръв! Заклетият наш душманин, най-злият наш душманин от векове, проклетият Московец, пак извади нож срещу нас, срещу нашата гържава! От четири дни той бие нашата граница в Кавказ и се приближава към Дунав от север. Аз викам към вас, братя, с всички сили: вземете оръжието! Да пресечем пътя му, да го сразим, да влезем в земята му и камък върху камък да не остане там, да не остане ни една мъжка глава на рамената си, да вземем богатствата му, жените и гъщерите му да молят за милост в нозете ни! Правоверни! Всеки от вас да намери своето място в табурите на падишаха, всеки да намери другаря си и Алах няма да изостави своя народ...

И пак се надигаше час по час общ вик и стон:

– Алах... Бисмилях...

После се изпълни с турци дворот на джамията. Те приказваха бързо, възбудено, ала никои не изпреварваше другия. Навред се чуваше и се повтаряше едно и също име:

– Московецът... Московецът... Московецът...

Каймакаминът, реизът и другите управници от хюкюмата минаха през тълпата, всеки мълчаливо се отдръпваше да им отвори път. Те минаха през целия двор и не се спряха да заприказват с никого: каза се и се обяви, което беше нужно, нека сега всеки намери своя път. Тъкмо на излизане от портата на джамията каймакаминът среща Кючук Кагри; заместникът на султана в Преспа се престори, че не вижда убиеца, и го отмина. След убийството на Ицо Баболев Кагрията не се вестяваше вече в Преспа. Сега той стоеше там въоръжен пак с пушка, препасан със силехък, събрал бе около себе си и неколцина от предишните си другари. Като се отдалечиха от портата на джамията, реизът попита каймакамина, без да го погледне:

– Видя ли го? Кючук Кагри.

– Да.

– Няма ли да го задържиш?

– Ба... Сега е време тъкмо за люде като него.

Реизът тихо въздъхна.

В джамията беше и Реджеб сарачът. Той беше набожен турчин и също се боеше от Московеца. Но Реджеб беше вече застарял човек и Аллах не беше му отредил такъв дял – да заслужи с оръжие вечно блаженство в рая на правоверните. Сиромас човек беше той, цял живот бе се борил с иглата и сарачкия нож, такъв ще бъде и загробният му живот. Ех, така му е било писано...

Той излезе от джамията със сърце, натежало от тъга, от страх. Пак се разбъркваше дюнията и не за доброто на бедните люде. Той мина край своя дюкян – не беше го отворил тая сутрин – и влезе в самарджийницата на Нестор Чашка.

– Повели, Реджеб ага... – посрещна го съседът му.

Сложиха един нов самар да седне комшията. И пак тъй бяха наредени тук – долу, на пода: Нестор, брат му, по-старият му син, седнал бе вече и вторият му син, и всички работеха, пъгнаха самари с ръженица, разпорваха едни, шиеха и кърпеха други. Реджеб знаеше, че от него се чакаше първата дума. Още повече днес и нали той идеше от джамията, а там бяха всички аги и бегове, там беше и каймакаминът, и реизът...

– Е, Нестор, Нестор... Лошо!

– Що има, Реджеб ага?

– Морабе¹. Пак морабе.

– Що думаш...

– Московецът удари. Иде отгоре.

Старият Нестор Чашка не можеше да отговори на тия думи с лъжливи думи. Стар приятел му беше Реджеб ага, добър човек беше, ама беше турчин. Че идеше Московецът отгоре, Нестор Чашка се радваше, а Реджеб ага не можеше да се радва на такова нещо. Вижди как са разделени людето! Но Реджеб не чакаше отговора на тия си думи. Той повече искаше да изкаже своите мисли и мъката в сърцето си, та дано му олекне. И той продължи тъй, като на себе си:

– Московецът... Да го иде тука Московецът, ако не ми тегли ножа, аз пак ще си бъда сарач... с иглата, с ножа. Да му мислят Исмаил бей, Рамадан ага, да му мислят каймакаминът, валията в Битоля, те без хлеб ще останат. Ама, Нестор... пак за нас, сиромасите, идат най-много тия бели. – Той въздъхна и продължи с отпаднал глас: – Имам аз... ехе, в Анадола, имам син аскер. Ето шест години на султана служи. Шест години не съм го виждал. Сега ще го пратят да се бие с Московеца... Дали ще го видя още еднаж...

Погледна Нестор Чашка синовете си – те бяха тук,

¹ Морабе – война.

живи и здрави, дожаля му още повече за турчина:

– Бог ще ти го пази, Реджеб ага. Не бери кахър...

– Аллах... ех, Аллах... Ами ето пак война иде. – Той си сви цигара, запали я и се загледа някъде: – Ходжата вели: тръгвайте сички. А той ще тръгне ли? Ама те моя син ще пратят срещу Московеца... Ходжата нема да върви, каймакаминът нема да върви, султанът нема да върви, Исмаил бей и той нема да върви, че коремът му е колкото една бъчва...

Дочу се някъде отдалеко, откъм турските махали, глухо думкане на тъпани, писклив вой на зурли. Ослуша се Реджеб, поклати глава:

– Хвана ги бестът тия, нашите. Ще идат да бият Московеца. И поветето са голтаци като мене. Не си гледат хала ки! Пък бейовете сеир ще си правят. Ех, Нестор, Нестор... Некак наопаки върви тая дюня!...

– Белки се оправи некак, Реджеб ага...

– Цел живот чакам аз да се оправи, ама белки се оправи най-сетне. – И кой знай как дойде тая мисъл в ума му, турчинът току добави: – Ти помниш ли, като ме изгони от стария ми дюкян вашият Ицо Баболе? Ама после пък него Кючук Кадри го уби с един куршум.

Той стана.

– Що бързаш, Реджеб ага, поседи... – обади се по-старият син на Нестор Чашка.

– Ще вървя в дюкяна. Работа имам... Нели трябва да се живеи некак...

Една тъпла от около сто или сто и петдесет души турци се събра на площада при градския часовник. Това бяха редифи¹ или такива, които се готвеха да тръгват с ба-

¹ Редиф – запасен войник.

шибозука, и мнозина бяха въоръжени. Двама цигани надуваха зурли с изблецени очи, други двама до тях блъскаха тъпани. Изправен беше там зелен байрак и край него се перчеха неколцина млади бейски синове, облечени в скъпо облекло, нагиздено със сърма и гайтани, на поясите им бяха пристегнати пълни с оръжие сияхлъци. Малко встрани от тях стоеше още по-наперен Кючук Кадри с мартинката си в ръце, а около него стояха група негови другари, и те с пушки и претоварени сияхлъци. И не те, бейските синове, а Кючук Кадри даде знак за тръгване. Трябваше да се покаже на гяурите турската сила, да се покаже и на ония турци, които не проявяваха достатъчно омраза към московския гяурин. Циганите размахаха зурлите, задумкаха по-бързо тъпаните, полюшна се, развя се зеленият байрак, тръгна след него Кадрията с тайфата си, но редом с него и младите бегове – да не останат по-назад. Проточи се дълго шествие и навлезе в чаршията, от улица в улица.

Всички християни се изпокриха по дюкяните си, а някои се поизмъкнаха и към махалите. Както приближаваше бумтежът на тъпаните, улиците опустяваха една след друга, криеха се дори и малките чирачета, които и не знаеха накъде бяха тръгнали тия турци със зеления байрак. А турците вървяха мълчаливи, едва-едва поглеждаха изпод вежди – ето те са бабаитите, които ще сразят московския гяурин, нека трепери всеки враг на исляма и падишаха!

Тъкмо шествието завиваше по улицата, дето беше рибарницата на Миле Рибар, той излезе от дюкяна си да изтърси там, във вадата край тясното тротоарче, някакво кошче; сега, като нямаше да дойде риба от Охрид или Костур и людето се заглеждаха повече в мъстните агнета по касапниците, той продаваше спанак и пресен лук. Това изтърси той във вадата – спаначени листа, перца от лук. И се изправи с кошчето в ръка да погледа – тъпаните гърмяха току пред дюкяна му. Той и не помисли да бяга, да се крие. И рибарският му нож, с голяма гървена гръжка, стърчеше отгласно в пояса му. Забеляза го Кючук Кадри, втренчи

очи в него, в ножа му. Той свали пушката си, както беше на рамото му, взе я в лявата си ръка и току мина пред байрака. Миле се почувствуваше, като го видя пред себе си, и го гледаше отвисоко, едър човек беше той и беше застанал на тротоарчето горе; срещу него Кючук Кагри изглеждаше като недорасло момче. Турчинът замахна, подскочи дори и удари една плесница на рибаря. Шествието поспря, но зурлите и тъпаните запищяха, задумкаха още по-силно. Трепна, гръпна се Миле Рибар, изненадан от удара, а Кагрията посегна да вземе ножа му. Миле стисна с едрата си шепя ръката на турчина върху гръжката на ножа, та Кючук Кагри сви лице от болка и веднага гръпна ръката си като опарен. Сега турчинът посегна към револвера в силехлъка си, но Миле го ритна в корема, нурна се назад Кагрията и едвам го задържаха неколцина от турците там, да не падне. Тъпаните спряха, жаловито изписука една от зурлите и също млъкна. Погледна Миле Рибар спрялата се на улицата тъпна, погледна я някак учуден и с презрение, после бързо се обърна с кошчето в ръка, да си влезе, да се скрие в дюкяна. Тресна изстрел и още няколко. Миле посегна да се улови за рамката на вратата и препречи цялата врата с широкия си гръб, полюшна се, кошчето падна от ръката му, падна и той навътре в дюкяна, само едната му нога остана да стърчи вън от вратата.

Сред турците се надигна бърза врява, чува се сърдити викове, писна пак една от зурлите, последваха я с гръм двата тъпана. Полюшна се и зеленият байрак, размърда се цялата тъпна, задните побутваха по-предните и току се повлякоха всички надолу по улицата...

На другия ден заминаха за Битоля всички редифи и гвайсетина души от башибозука. С тях замина и Кючук Кагри. Каймакаминът бе казал:

— Да се махне от града, че иначе ще бъде принуден да го затворя.

Същия ден замина за Битоля и целият преспански гарнизон.

Откакто се чу за обявяването на война между Русия и Турция, учителят Райко Вардарски беше в непрестанна възбуда, която едновременно беше и радост, и ненавист, и борческо въздушевание. Тоя ден той влезе два пъти в дюкяна на Глаушев и Бенков, седнаше там на тясното миндерче, пушеше цигара след цигара и все с това започваше разговора си отново и отново:

— Сега ние в никой случай не бива да седим со скръстени ръце! Сега ние трябва да помагаме со сички сили. Трябва да решим нещо, нели сме комитет, да съберем повече люде около нас...

— Право е — съгласяваше се Лазар. — Русите во война близат за нас, а ние що... сеир ли ще гледаме само? И аз сѐ за това мисля, Райко. Ама какво ще измислиш, какво ще решиш... Немаме ние голема сила — ни люде имаме готови, ни оръжие, а сме много далеко от Дунава. Не е работа да предизвикваме само турците, та върху нашите глави да излят сега яга си.

— Ние сѐ умуваме! Ако бехме почнали по-с време, сега и люде повече щехме да имаме, и оръжие, и повече смелост. Ама ти с твоите мудрости...

— Нема да тръскам аз гърбото, преди да са узрели крушите. Нема полза, вреда има голема. Ние трябва да мислим за целия народ, като сме рекли да го водиме. И простият овчар нема да тръгне из полето со затворени очи.

Когато кажеше своята дума учителят, сините очи на Андрея Бенков заблестяха още по-силно и плувваха във влага; сега него все го избиваше на плач от някакво непрестанно умиление към всяко нещо. Той се улавяше за думите на учителя, готов беше да ги повтори като свои, възбуден и той като него, ала и сега не можеше да се отдели от Лазара; щом чуеше отговора му, той не намираше какво да възрази, отпущаше ръце, макар миг преди това да беше готов

да посегне и към оръжие. А имаше той вече и револвер, и пушка.

За убийството на Миле Рибар Вардарски чу в училището. Той не се откъсваше лесно от училищната си работа, търпеливо дочака обедната почивка, но после се спусна гологлав през чаршията – забравил си бе феса в учителската стая, тръгна направо от клас – и се втурна задъхан в Лазаровия дюкян:

– Виде ли що става!

– Видех и не се чудя – отвърна спокойно Лазар.

Вардарски избухна:

– Ама не може тъй бре, човече! Ти пак почна като порано! Люде ли сме ние най-сетне, или овци търпеливи и волове безсловесни!

Лазар придръпна учителя към мундърчето:

– Сегни, сегни... Чакай... Не викай...

Вардарски опипа черната превръзка на окомото си и сегна. Но веднага пак започна да буботи, макар и със сподавен глас:

– Ние образувахме комитет за борба. Ето сега, като да е нарочно, върху нас дигат най-напред ръка, върху комитета. Наш човек убиха, Милета, член на комитета убиха.

– Както узнах аз – отвърна Лазар, – убийството станало случайно. Миле така си стоял пред дюкяна, а Кадрията посегнал да му вземе ножа. Ако си стоял Миле в дюкяна, нищо немало да се случи.

– Е, що сега? Милета Бог да го прости, и нищо повече! Ние трябва да отмъстим за него, бре! И ние трябва да ударим сега поне двама или трима от агаларите.

– После те ще се нахвърлят да изколят целата чаршия. Не може така.

– Те сега и без това може да се нахвърлят да ни колят сичките. Започват с Милета и като виждат, че сме рая покорна, още повече ще се нахвърлят.

– Не знам дали започват веке, но ако ние предизвикаме, сигурно ще започнат.

– Аз вече не знам: от голем ум ли е това, нашето, или от страх.

Лазар почака малко, като че ли да прекипи яростта на Вардарски, и рече:

– Ето що съм наумил аз, учителю: ние ще убием само Кючук Кадри. Не знайме дали той убил Милета, ударен е сиромашът с четири куршума, но Кадрията пръв захванал. Той уби Ицо Баболев, той беше и с Арап ага. Ще го убием, за да се знай, че не сме рая покорна, както велиш, а и секи разумен турчин ще си рече: Кадрията отдавна си влачеше пояса. Нищо повеке нам не ни трябва, ние нема защо да дърпаме тъкмо сега дявола за опашката.

– Това е друго нещо, макар...

Ала Кючук Кадри още на другия ден изчезна от Преспа.

Докато стоя Лазар в затвора, Андрея Бенков изостава в дюкяна. По гумно той закупи малко жито и скоро го разпродаде – още през зимата. Така стояха те с Лазара сега, в началото на лятото, без работа – нямаше ни що да купуват, ни що да продават. Задръжали бяха само единия от калфите си, повече поради привързаност към него – беше ведър, работлив млад човек, с пълни уста разкривени, но бели, здрави зъби и все се усмихваше. Оставиха го те в празния дюкян, да не стои без работа и без плата, женен човек беше с две деца.

Не се смущаваха ни Лазар, ни Андрея от своето безделие – време ли беше сега да мислят за търговия и печалби? Илия, калфата им, повече се тревожеше от тях:

– Как ще седим тъй до ново жито...

И все гледаше да си намери някаква работа из дюкяна – да изчисти, да закове нещо, да размести нещо:

– Житарски дюкян, тък мишка не остана! Ще измрат от глад тука мишките, в празните хамбари.

– Потърпи, потърпи... – отвръщаше му понякога Ла-

зар. — Нема да останем без работа. Нашата работа отсега нататък ще почне...

Откакто започна войната и макар да беше през най-гладното време на годината, когато всичко расте още и зрее по полето, пазарите в Преспа ставаха много оживени. Идваха селяни от най-далечните села, но повече да ходят по улиците, да се срещат, да ходят по дюкяните на своите приятели из чаршията. Намаля и страхът им от турците, напушаха и своите, и господарските ниви, идваха в града радостно възбудени, да се срещат тук от разни села, да питат и разпитват. В пазарни дни дюкянът на Лазара беше пълен със селски народ, макар нищо да не се купуваще, нищо да не се продаваше. Лазар и Андрия черпеха селските си приятели с цигари и кафета — това беше сега работата на Илия: да отива да поръчва кафета в близкото кафене за селските гости. А те все повече около Лазара:

— Е, сега, бачо Лазаре, що... война, а? Какво ще става? Иде ли веке дедо Иван? Кога ще дойде, скоро ли? Хайде, не се трай побеке! Трайхмe петстотин години, сега по не можем да трайме.

Радваха се тия груби, селски люде като деца, нетърпеливи, развънчани, и беше хубава тая радост, като сяеше по техните селски лица, опърлени от слънчевия огън, от зимните ветрове, набръчкани, брадясали, измъчени. Лазар намираше за всекиго по две-три думи:

— Потрайте още малко. Иде веке дедо Иван. Нашият живот сега ще започне. Азите ще си отидат и вие ще си останете там, по селата. Свободни!

В дюкяна идваха всеки ден и граждани — да поразпитат за войната, да кажат и те какво бяха чули, да изкажат и радостите, и тревогите си.

— Сега какво, бачо Лазаре, като дойдат русите, хюкюматът ще бъде наш, нели? Каймакамият, заптиите, сѐ наши люде, а?

— Наши.

— Ще плащаме ли данъци?

— То се знай: как се крепи държавата без данъци! Ама като е наша държавата, и данъците ще се събират за обща полза.

— И аскерът ще си бъде наш...

— Наши.

— Какво ще става с турците?

— Ще се откажат от агаляка си. Ще запретнат ръкави и те като нас, нема да лежат по цел ден по кафенетата.

— Некои ще избегат.

— Ще избегат. Който иска да стои тука — нека си стои, нека си живеи свободно. Ние нема да сме за никого изедници.

— Дали ще става пак панаур в Преспа, а, Лазаре...

— Може да става. Нема кой да ти пречи, върви да работиш свободно, да живеиш свободно. Нема ни Кючук Кадри, ни страх да не замръкнеш на открито. И голема ще бъде държавата ни, широка...

Така по цял ден ходеха людете по чаршията, от дюкян в дюкян, срещаха се, събираха се, всеки да чуе нещо, да каже, каквото бе чул:

— Те, русите, с хиляда тона са тръгнали, само коне имало до сто хиляди, пушките им биели на цел час място! Нема сила да излезе срещу них, да ги спре, нема по-голема сила! Идам веке, братя!

Така се събираха преспанци и по къщите вечерно време.

Започна да се шушука из града, че от Кръстец — планински връх на три часа път североизточно от Преспа — нощем се чуват руските топове. Селяни разправяли, дървари. Илия каза на Лазара и се смее с всичките си бели, криви зъби:

— Събират се некои, ще вървят тая вечер на Кръстец... — И той догаде заговорнически: — Да чуят топове. Руските.

— А ти?

— Ама аз, ако речете, работа немам, така седя тука по цял ден...

Андрея изпревари Лазара:

— Върви, Илия, върви и ти да чуеш!

Веднага щом се стъмни, тръгнаха за Кръстец петдесетина души, все по-млади мъже и момчетици. Върнаха се чак на втория ден и пак по тъмно — да не забележат нещо турците, силата беше още в техни ръце, пусти да останат! Илия разправяше с нажалено лице, макар и сега да се белееха весело зъбите му:

— Лежиге и слушаме на сам ти Кръстец, по каменациите. Цела нощ. Нищо. Само ветърът: фуу! И кучета лаят далеко някъде. Само Андон Чорбев, той само току подвикне: „Чакайте, тихо! Чувам. Ето: бууу!“ Друг никой нищо не може да чуе. Скоро се раздени, колко ти е сега нощта! Привикаха някои да се връщаме в града. И яденето ни се свърши: слушаши, слушаши през нощта, па току бръкнеш в торбата. Като се наканихме да си тръгваме, сѐ ни се чинеше, че ще оставим нещо на Кръстец, че ще забравим нещо, ще изпуснем. Ама как тъй да не чуем топовете, как ще се върнем, без да ги чуем. Ха да останем и тая нощ! Останахме. Гладни. Разшавахме се да търсим разни треви, коренчета, ама що има по Кръстец. Голо. Камен. Позалъгахме се с това-онова и повеке вода гътахме, макар тя, колкото пиеш, повеке ти се яде от нея... Пак цела нощ. Ама пак само ветърът: фууу! Може пък тия дни да не е имало бумки. Немали сме късмет. Нкои пак мислят да угат на Кръстец...

По тия дни, в началото на юли, руските войски едва-що бяха преминали Дунава. Доста по-късно, вече през август, в дюкяна на Лазара влезе една сутрин Георги Баболев. Предния ден, кой знае по какви пътища, той беше получил военски вестници. Чете ги до късни полунощи — бяха все със стара дата, но имаше в тях много вести за войната. В Преспа други вестници не идваха, рядко идваха сега дори и цариградските вестници, в които пишеше повече за лъжли-

ви турски победи. Не се получаваха вести за войната и в дюкюмата, не знаеха там и това, което се носеше от ухото на ухото между християните, та каймакаминът изпрати един ден Кемал бей да научи що се говори из чаршията. Кемал бей беше сдържан и добродушен турчин, имаше приятели между християните, влезе в много дюкяни, влезе и при Лазара Глаушев, но не научи много нещо за войната. Какво знаеха българите, все беше за турски поражения и всички залъгваха бей. Глаушев му каза:

— Чувам, бей, че се бият някъде към Дунава. Нашият падишах голем аскер изкарал срещу московците. — И на свой ред попита: — Ти какво чуваш, бей?

— И аз това знам, Лазар ефенди: нататък към Дунава се бият. — И белят въздъхна: — Войната е лошо нещо... Не знаех какво ще ти дойде на главата. — И току добава унило, със скръбно лице: — Московците са голема сила, чорбаджи...

Сега Георги Баболев влезе в дюкяна на Лазара без много поклони и теманета, поздрави по преспански с добър ден, а Лазар го покани да седне до него на миндерчето. За това късо време, откакто се бе върнал, военското дустро на младия човек доста се поотърка. Ходеше той все хубаво обленен, във военското си облекло, с бяла яка и ярка връзка на нея, но беше малко поомачкан — види се, от работата му в магазина, — обръснал бе и бакенбардите си, захвърлил бе и швабските капели, та бе сложил, както всички преспанци, фес (сам бе разсъдил да не предизвиква турците в това тревожно време). В дюкяна на Лазара нямаше никого, не беше дори и Андрея, а калфата кърпеше вреци нататък край хамбарите. Младият Баболев веднага започна:

— Немски вестници получих, бачо Лазаре. Аз нели ти казах...

Не се зарадва много Лазар — нищо добро за Русия няма да пишат немските вестници, — но попита:

— Що има, що пишат...

Младият човек изкриви очи някъде встрани и сдържа-

но се усмихваше, но някак не за себе си, а от снизходителна щедрост към своя събеседник, когото ей сега ще зарадва великодушно:

– Хвалят русите. Преминали Дунава. Показали голема сила. Голема храброст показали.

Лицето на Лазара се покри с руменина и засия, засмя се той, побутна феса си назад. Мълча дълго, сякаш да изпита докрай голямата си радост, но после бързо улови младия човек над лакътя, стисна го силно:

– Друго що... що пишат още?

– Ами... – бавеше се важно и хитро младият Баболев. – Това... турците навсякъде бегат, отстъпват... Русите бързат към Стара планина беке. Много се прочул който си генерал Гурко.

– Ама немските ли вестници пишат тия работи?! – като да не вярваше на собствените си уши Лазар.

– Немските.

– Щом те пишат така, руските победи трябва да са още по-големи.

– Не, бачо Лазаре... – обърна се към него Георги Баболев едва ли не обиден заради немските вестници. – Те пишат, както си е работата. Досега не се знай да е мината с войска такава голема река и толкова бързо. Нашият брег отсам – висок, и на него стоят турците с топове. Русите – срещу них през водата. Турски куришуми, гюлета като гъжд, а русите – с лодки, и мост са направили, а други направо, хвърлят се во водата, плават, и с коне плават, гържат се за опашките им, не се боят ни от вода, ни от куршум. Чудо, ти казвам! И вестниците така пишат: чудо! Голема руска сила.

Лазар шумно въздъхна:

– Е, да си жив, Гьорче! Да си жив, брате... Зарадва ме ти мене много.

– Ама ти, бачо Лазаре, немой никому, че аз съм ти казал...

– Не бой се. Знам аз. – И отеднаж попита: – Ами тия... австрийците, що правят?

Младият Баболев пак поприсви устни хитро:

– Нищо. Гледат сеур и чакат.

– Що чакат?

– Да дойде време и за них.

– Лов дебнат. Плячка.

– Ами тъй, бачо Лазаре. Такава е нухната политика.

– Ти пак ли ще кажеш, че тука, в Македония, те ще дойдат, а не русите?

– Така ще бъде, бачо Лазаре.

– Така, Гьорче, ама генерал Гурко ще им пресече пътя. Русите са минали беке Дунава, ще минат тия дни и Стара планина, а оттам ще дойдат и тука. Нема кой да ги спре. Нека стоят австрийците, нека чакат. Те искат сухи да ловят риба, ама рибата дего Иван ще я улови. Кой ще посмей сега да го спре? Ти сам велиш: сички се чудят на силата му.

Нямаше какво да възрази Георги Баболев, не се решаваше да възразява. Стана да си върви и рече сговорчиво:

– Като науча нещо, аз пак ще дойда да ти кажа.

Каквото чу Лазар от младия Баболев, каза го на Андрия, каза го и на Вардарски и на други свои приятели. Можеше ли да се крие такава радост и нямаше защо да се крие. Но той дори и на Андрия не каза откъде бе научил радостните вести. Следващата неделя в новата преспанска църква се кръстиха четири мъжки отпочета. И четирите момчета бяха кръстени с името Гурко.

Вършитбата закъсняваше всяка година, ронеха се и гнечеха снопите по нивите чак до август и все така, докато не се продаде йошурът¹ и не го прибере хюкюматът в царската хазна. Тая година снопите останаха още по-късно по

¹ Йошур – десетък.

нивите. Не се решаваше ни един от градските чорбаджии, пък и от беговете и агаларите, да купи данъка – ще смогне ли да го прибере, след като го е платил предварително на държавата, която – ето вече пропадеше? И цялата чаршия се зачуди, като се узна, че Таки Брашнарков и Миро Баболев купили десетъка за цялата Преспанска кааза; с тях бил и Исмаил бей. Даде се най-сетне разрешение да почне вършитбата, а беше вече месец септември.

Към края на август Георги Баболев получи пак няколко вестника от Виена. Прочете ги той, но не отиде да съобщи закъснелите новини на Лазара Глаушев, а влезе при Таки Брашнарков. И като човек, който е дошъл да върши работа и не желае да губи времето си напразно, той каза на Таки:

– Говорих и с татко, искаш ли да купим йошура заедно тая година?

Таки го изгледа от глава до пети с нескрито пренебрежение:

– Ти, младо, имаш ли ум?! Влизам ли аз в такъв капан сега? Светът се е запалил, а ти?!

Дори и старият Брашнарков, който бе отстъпил на си-на си всичките си права, не се сдържа:

– Не се затварят сега пари в нищо. Дръж парите си в такава време...

А младият Баболев спокойно го изслуша и рече с твърд глас:

– Войната горе се затегна. Знам от сигурно място. Русите си удариха главата в Плевен, та свет им се зави. Не ще могат да минат те скоро Стара планина. Стъписва се и Австрия. Затова се тая работа и тъкмо сега можем да вземем ние йошура и да го приберем бързо-бързо. Ще го вземем по-евтино и ще натискаме после да го прибереме по-бързо, военно време е, няма да чакаме никого. Ще вземем за ортак и некого от бейовете – християни сме ние, а той да ни бъде арка¹.

¹ Арка – покровител.

Докато говореше младият човек, лицето на Таки Брашнарков се променяше с всяка негова дума: присвито презрително, то, дума по дума, сякаш се разтвори, разтегна се от учудване, но и от алчност. Подуши той лесна и голяма плячка. Умно говореше хлапакът! Таки само това попита:

– Ама ти насигурно ли знайш, че русите нема да дойдат скоро тука?

Притвори очи надменно младият Баболев и рече:

– Русите нема да дойдат тука никога. Тука ще дойдат австрийци. Ама ще мине време.

– Откъде знайш ти толкова, джанъм?! Кажу да виду-ме.

Георги Баболев процеди – той знаеше цената си:

– Имам черно на бело. – Той извади, без да бърза, един от вестниците, които бе получил ден, два преди това, и го удари с другата си ръка. – Тук пише. И за Плевен, и за други руски бъркотии.

– Прочети да видуваме. Ама то е по швабски...

– Ще те лъжа ли? Нели ти казвам ортаци да бъдем, заедно да бъдем...

Той прочете и преведе по няколко реда от вестника. Брашнарков рече:

– И аз четох за Плевен в гръчките вестници, ама си рекох, като ги пишат в Цариград, може да е лъжа тая работа.

Купиха те йошура за тридесет и пет хиляди лири. И още с купуването му спечелиха по пет и повече хиляди лири – така се продаваше всяка година йошурът за Преспанската кааза: най-малко за четиридесет хиляди. И само за име взеха за съдружник Исмаил бей. Така му каза Брашнарков:

– Ти, бей, в тая работа само с хюкюмата ще се разпращаш. Запий ще поискаш, да речем, ако стане нужда. За тая твоя грижа, бей, ще имаш петстотин лири чиста печалба. Пък ние ще спечелим ли, ще загубим ли, това тебе нема да те засегне. Твоите петстотин лири ти ще си ги получиш и ето ти още сега сто лири.

Взе парите Исмаил бей и сам, по своя воля, стана като заптии на Миро Баболев и Таки Брашнаров. Гледаха преспанци и се чудеа, но скоро стана всичко ясно: Миро и Таки бяха хвърлили сrekме в мътна вода. То се знай, в края на краищата парите при пари ще отидат и кой друг ще може да купи йошура за цялата кааза, но младият Баболев слуса всички: тичаше на кон от село на село, а подир него цяла сурия заптии и колджии¹, забрави той съвсем и швабските си капели, и бастунчето си...

Като започна вършитбата и по улиците на Преспа заскърцаха коли, натоварени с ново жито, Андрея пръв заговори:

— Е, хайде да тръгваме. Да посъберем нещо по селата, че хамбарите цела година веке стоят празни. — И като че ли трябваше да се оправдава, той продължи: — Не ми е мене сега толкова го работа, място не ме хваща веке от нетърпение, ама сè трябва да се работи, пък и повеке хлеб ще е нужен тая година, нели чакаме гости.

След като построи новата си къща и после близу една година лежа в затвора, Лазар Глаушев нямаше много пари за търговия. Той каза на Андрея:

— Повеке от триста лири аз не мога да вложа в нашата работа сега. И мене ми стигат. Сè ще изкарам от них за прехрана.

— Защо се делиш така? — попита Андрея с огорчение.

— Ами аз не мога с повеке, а ти можеш. Да се знай колко ще е моето.

— Аз никога не съм се делил от тебе и сега нема да се деля. Може да имам сега аз малко повеке от тебе, ама моите пари секога са и твои.

— Знам, знам, Андрея, ама мене не ми трябва повеке.

— Не ми трябва и мене много нещо...

Така започнаха те двамата търговията си и тая година.

¹ Колджия — вардач.

През лятото и докъм средата на месец септември русите удариа Плевен три пъти, но не успяха да го вземат. Тук участваха и румънски войски. Застояха се русите и по Стара планина. Турците се опитваха да променят в своя полза хода на войната. Осман паша събираше сили в Плевен и се опитваше да пробие обсадата. Сюлейман паша атакуваше яростно руските и българските дружини на Шунка, за да разкъса фронта и да премине в Северна България. Напираха турците и към Черни Лом. Враговете на Русия и на цялото славянство злорадстваха, сочеха шумно грешките на върховното руско командване, на някои руски генерали, Англия подтикваше Австро-Унгария да се намеси в помощ на Турция. Грешки имаше, имаше и неспособни руски генерали, но в руската войска имаше и генерали като Гурко, Скобелев, Драгомиров, а голяма беше храбростта на простия руски войник, на руския офицер, непреодолимо беше търпението им във всички страдания, лишения и всякакви трудности.

И тъкмо когато малцина очакваха, пред самия праг на зимата, руската войска отново показа своята мощ. Плевен бе превзет, започнало бе стремително настъпление по целия фронт, сред зимни студове и бури бе преминалата и Стара планина, през Пловдив и Одрин русите бързо се насочваха към Цариград. Светът отново спотаи гъх пред подвизите на руския човек...

Спотаи гъх и Преспа — приближаваше бързо денят на спасението.

Чу се, че казашки разезди са стигнали до Вардара между Велес и Скопје. Не беше далеко оттам до Преспа. Тъкмо по тия дни пред дюкяна на Лазара мина Георги Баболев. Лазар му се усмихна отдалеко, но Андрея не се сдържа, излезе вън, на тротоарчето пред дюкяна, и му каза:

— Отдавна не си идвал, Гьорче, да ни видиш.

Спря се младият Баболев с ръце в джебовете на горна-

та си греха, понамръщи лице зиморничаво – денят беше студен.

– Ами работа... – отвърна той.

Сините очи на Андрея светеха присмехулно. Той продължи:

– Идате беке, а?

– Идате – отвърна младият Баболев и отеднаж се съживи, засмя се: – Идате, наистина идате, готвим се да ги посрещнем.

– Целият град се готви, целият град...

– А ние с Таки пратихме люде в Тиквешко да закупят там вино. Колкото има, колкото намерят. Сега тичаме да търсим бълчи, чакаме да ни докарат повеќе от сто хиляди оки. Казаците, нели знайт, обичат вино.

– Не го обичат по-малко и преспанци. А вие... пара да падне, а?

– Е, защо не... Пък и вино ще има в Преспа повечко.

– Върви, върви, Ѓорче. В Преспа ще се намерят бълчи...

Няколко дни по-късно започнаха да се точат цели кервани – коли, коне, катъри, магарета – и всичко пренасяше тиквешко вино в бълчи, в бурета, в мехове. Размириха се целият град на вино. Напълниха се много изби в преспанската чаршия, пък и по махалите, с бълчи и мехове. Нахвърлиха се да купуват от тиквешкото вино всички преспанци, които нямаха лозя и не бяха си сипали свое; който не можеше да си напълни бълчи или буре, вземаше поне по десетина оки. За милите гости... Току-виж, някой ден – изтрупотили казаците с конете си по преспанските улици! С празни ли ръце ще ги посрещнеш, па да си и последен сиромаш! Пък и преспанци доста си попибяха тия дни, от нетърпение да чакат гостите...

Минаха големите празници – Божик, Водици. Нека минават. Идеше друг, по-голям празник...

През месец януари на 1878 година руските войски превзеха Одрин и стигнаха на осемдесет километра до Цариград.

турското правителство помоли за примирие. Руските войски стигнаха до Сан Стефано, на дванадесет километра до Цариград. В същото време английска флота мина през Дарданелите и навлезе в Мраморно море.

IV

Към края на месец февруари същата година преспанският каймакамин получи следното тайно писмо от битолският валия:

„Поради нашите големи грехове тоя път Аллах ни изостави и ни лиши от своята милост. На 19. т.м.¹ в Сан Стефано при Стамбул се подписа с русите мирен договор и по силата на тоя договор повереният ми Битолски вилает влиза в границите на новата българска държава. Но Аллах никога не е изоставял съвсем своя избран отомански народ и затова още не са загубени всички надежди. Нашите врагове са силни, но силни са и нашите приятели. Когато русите се приближиха до Стамбул, в Мраморно море навлезе на два пъти голяма английска флота, за да ни помогне. Руският аскер е при Стамбул, но зад гърба на Русия стоят немците, французите, италианците и са готови да хвърлят въже на шията ѝ. И тъй, да не губим надежда. Поради всичко това, заповядвам ви следното: правоверните османлии, а също и арнаутите в каазаата ви от 18 до 60 години да бъдат поставени под вашите заповеди и на пълно ваше разположение, за да отхвърлят всяка чужда власт, ако бъде установена; ако има в каазаата ви гърци или други християни, които признават гръцката патриаршия, вземете ги под своя пълна закрила и ги подпомагайте с всички сили и средства в техните действия срещу всяка нетурска власт, която може да бъде установена, а също и във всичките им

¹ Стар стил.

браздебни действия срещу българския милет в поверената ви кааза; това последното важи и за всички други народности в каазата ви, които не желаят да влязат в границите на една българска държава; поставете под най-строга бдителност българския милет в поверената ви кааза, като спъвате дейно, осуетявате и унищожавате всякакъв опит от негова страна да установи каквато и да е своя власт в каазата ви или всеки опит да подпомага нова някаква власт или какъвто и да е опит да се наруши сегашното положение на нещата. Във всички нужни и необходими действия от ваша страна при изпълнението на тия наши заповеди предпазвайте се от излишен шум или каквото и да е, което би привлякло в наша вреда вниманието на външния свят. Донесайте ни своевременно и незабавно за всичко във връзка с тия ни заповеди и тяхното изпълнение...“

По същото време бързоходец на битолската българска община донесе в Преспа и предаде лично на председателя на преспанската община следното писмо:

„До почитения Председател на българската църковна община във градъ Преспа и до сички нейни почитени членове.

Известяваме ве за знание: на 19-иъ день от месеца фефруарія 1878 год. во Санъ Стефано ся подписа миръ между Руссія и Туркія и ся призна свободно българско Княжество, а въ него влиза и цѣлата наша Македонія. Известяваме ве, защо може да на са стигнали тия вѣсти до васъ и защо сички неприятели на славянскіотъ болгарски народъ ся дигатъ да развалятъ това гѣло на нашата освободителка Руссія. Тука ние сме на голѣма мака най-веке отъ нѣкои гърци воглавѣ со владиката имъ, тръгнали са да сбиратъ подписи и мохори да остане Македонія пакъ подъ Туркія, нѣ нѣма да прокопсатъ.“

Щом получи това писмо и го прочете един път и още

един път, председателят на общината поп Димитрия Тошев веднага се отправи към дюкяна на Лазара Глаушев. Едва-що влезе в дюкяна, той дигна очи и ръце към небето, проплака:

— Нине отпуцаеши раба твоего, владико...

Лазар скочи да го посрещне, а поп Димитри се хвърли да го прегръща:

— Лазаре... брате... Спасение... спасение!...

Лицето му беше мокро от сълзи, но сияеше от радост. Не се учуди Лазар на това посещение и на тия сълзи — такава беше времето сега, тъй и той усети как се присви гърлото му за плач. Поп Димитри поривисто мушна писмото в ръцете му.

— Ела, сегни, отче...

— Чети, чети!

Още щом прочете Лазар първите редове на писмото, ръцете му започнаха да треперят, гърлото му още повече се сви и той спря да чете задъхан.

— Лазаре... брате... — проплака отново поп Димитри.

— Ама кажете що има! — пристъпи към тях Андрея Бенков и лицето му, колкото беше бледо, станало бе възбленикаво.

Поп Димитри го погледна разсеяно, а Лазар отново бе зачел писмото със строго, съсредоточено лице и само ръцете му трепереха. После той мъчалливо подаде писмото на Андрея и се обърна към поп Димитрия с тих глас:

— Ела, отче, да седнем...

Андрея Бенков изхлипа, но не откъсваше очи от писмото.

— Какво ще правим сега, Лазаре — каза поп Димитри угрижен, щом седнаха двамата на тясното миндерче; той искаше да покаже своето съзнание за глът като председател на църковната община, но все не можеше да задържи сълзите си и току извади голяма, шарена кърпа да бърше мокрите си мустаки и брада.

Лазар се усмихваше на собствените си мисли и като

че ли не забелязваше пона. Тих беше гласът му, пречупен от внезапна умора след толкова продължително напрежение. Тиха беше и радостта му – отеднаж премаля сърцето му от нея и той нямаше повече сили да ѝ даде по-ярък израз, само лицето му, едва-едва побледняло, беше озарено от вътрешна светлина. Той каза, но повече на себе си:

– Нели сѐ това чакахме, а сега, като дойде, дори не ти се верва... но това е от преголема радост...

– Ха де, ха де... – клатеше глава поп Димитри със зачервени очи. После рече: – Какво ще кажеш, Лазаре... Да бием камбаните, да съберем народа...

Лазар се умълча.

– Ами да бием камбаните! Хайде! – чу се гласът на Андрея и не би го познал човек такъв възбуден, припрян, нетърпелив. – Да сберем целия народ, да известим на сички... Свободно българско княжество!...

Лазар мълчеше. Умълчаха се и те двамата, чакаха го да проговори.

– Не, не – рече той и гласът му бе закрепнал. – Не со камбани... со шум. Рано е още. Да почакаме. Ама излез на улицата сега, кажи само на двамина и за половин час ще узнай целият град. Това стига засега.

– Ще излезе! – викна Андрея. – Ей сега... и когото срещна...

На вратата той едва-що не се сблъска с Камбер онбаши. И както беше възбуден, припрян, той попита грубо заптието:

– Що има, турчине?

Онбашията едва го погледна, но сякаш не забеляза грубия му глас и пристъпи към Лазара:

– Чорбаджи... И ти също, поне... тамам и тебе търся... вика ви сички каймакам ефенди, ама сички, целиот опущина. Сега, веднага.

Погледна го Лазар и после рече:

– Кажи, Камбер онбаши, на каймакам ефенди, че нема

да дойдем веднага. Имаме малко работа. Ще дойдем след един саат. Така му кажи.

Потрепнаха едва-едва провисналите мустаки на онбашията, някакъв бърз блясък премина в погледа му, но кротко отвърна:

– Харно, чорбаджи. Така ще река: след един саат.

Той направи темане мълчаливо и си излезе.

– Илия! – подвикна Лазар на калфата си и го изпрати да съобщи на всички общинари да се съберат веднага в общината.

Когато след един час време общинарите тръгнаха от общината на път за хюкюмата, минаването им през чаршията се превърна в тържествено шествие. Целият град знаеше вече за щастливото събитие в Сан Стефано. Щом се зададоха общинарите в чаршията, наскочаха люде от всички дюкяни, струпах се по тесните протоарчета и долу, на самата улица, стари и млади, майстори, калфи, чираци, разнесе се, разля се от улица в улица радостен, несдържан викот:

– Хайде, братя! Да живеј! Вървете да вземете хюкюмата, стига им на агите! Тука е веќе наше царство!...

Блажено се усмихваше поп Димитрия Тошев, усмихваше се и Лазар Глаушев – не бе лъгал той никога тоя народ, богдро пристъпваха край тях и след тях останалите общинари.

Минаха те всички през двора на конака и тъкмо пред вратата на каймакамина пред тях се изпречи пазачът му Камбер онбаши:

– Каймакам ефенди рече да почакате малко, чорбаджиар...

Излезе пред него Лазар Глаушев и каза с леден глас:

– Ако каймакам ефенди не ни приеме веднага, ние си отиваме. Влез, онбаши, и кажи му това от наша страна.

Заптието влезе и скоро се върна:

– Буѝрюнус, чорбаджиар...

Каймакам ефенди си бе отмъстил за тяхното закъснение, сега те можеха да влязат.

Той не беше сам в стаята си. По широките миндери край стените бяха насядали около петнайсет души бейове и агалари, седяха там и двамата от преспанските власи — Миту Чука и Кости Пучура. Каймакаминът едвам се приподигна от мястото си зад една маса, покрита с червено сукно, и посочи с ръка миндерите насреща:

— Буйрюнус...

Общинарите насядаха тясно един до друг на края на единия миндер, а двамата от по-младите дори останаха прави край стената — нямаше де да седнат. Агаларите насреща бяха се разположили нашироко, ала никои не се и помръдна да направи място. Каймакаминът се преструваше, че нищо не забелязва, и тъкмо се готвеше да говори, но Лазар Глаушев го изпревари:

— Прощавайте, каймакам ефенди — рече той на преспански със зачервено лице, — но тука, у вас, е доста тесно, ето прави стоят людете...

Разбърза се отегнаж каймакаминът, плесна с ръце, Камбер онбаши донесе няколко стола. Виждаше се, каймакаминът едвам съдържаше гнева си и така започна, с едвам съдържан гняв, и езикът му не беше много ясен, употребяваше непознати турски или арабски думи:

— Събрах ви, първенци от мюсюлманите в Преспа, от власите и гърците, от българите, да чуете какво ще ви кажа и което чуете, да го разгласите между своите в града. Има някои в нашия град, които забравят, че тука е турска държава и турска власт. Военно време е, властта няма да се шегува, всекиго ще тури на мястото му. Никому няма да се позволи да нарушава реда и закона, да смуцава и тревожи мирните граждани...

Той не каза нищо повече, а само повтори и потрети с по-други думи казаното и както беше още преди това уговорено, веднага след него заговори най-старият от събраните там агалари — Мехмед Али ага:

— Между нас, мюсюлманите в Преспа, няма кой да нарушава реда и закона, кой да смуцава и тревожи. Но това ще кажа аз, да се знае, че ако други някои се опитат да смуцават държавата, ние всички турци в Преспа ще излезем срещу тях. Между мюсюлманите в Преспа има още мнозина, които могат да държат оръжие. Това ще кажа да се знае и да се помни от всички.

Стана да говори и Кости Пучура. Той беше нисък човек, а иначе беше с широки рамена и дебел, зачервен врат, с голяма, някак четвъртишата глава, с много висок ален фес, сякаш да увеличи с него ръста си.

— От наша страна, каймакам ефенди, и вие, почтени агалари — започна той и все искаше да покаже колко правилно говори на турски, — от наша страна, искам да кажа, никога не е имало никакви смущения, ние гърците и патриархистите винаги сме били мирни граждани и верни поданици на падишаха. Така е било досега, така ще бъде и занапред...

Поп Димитрия Тошев все току пооглеждаше към Лазара Глаушев и като че ли следеше как се преливаше по лицето му ту бледност, ту гъста червенина. Като млъкна Кости Пучура и седна на мястото си, Лазар погледна каймакамина:

— Изглежда, и ние ще трябва да си кажем думата...

Каймакаминът разглеждаше едната си ръка през спуснатите си клепки и едва-едва кимна с глава, но Лазар още преди това бе станал прав и лицето му беше бледо.

— Аз ще говоря на български — каза той с напрегнат глас, а лицето му стана още по-бледо. — Секи тука знай български. — Той не сваляше очи от каймакамина и продължи, като произнасяше ясно, отсечено всяка дума: — Ние получихме в нашата община известие, че на 19-и февруари во Сан Стефано е подписан договор между руския цар и султана. Войната е свършена победоносно за Русия и от тоя ден се създава свободно българско княжество, в което близа

и нашата Преспа. Каймакам ефенди, ти никакъв хабер ли немаш за това нещо?

Надигна се от всички страни глуха врява – говореха помежду си и турците, и българите, и двамата власи възбудено се караха, макар и с потиснати гласове. Каймакаминът гледаше Лазара с широко разтворени очи, но бързо се съвзе и рече:

– Не знам аз нищо за никакво българско княжество. А войната е свършена, каза се тук още преди да дойдете вие.

Лазар повиши глас, да заглуши надигналата се врява:

– Който не знай, да чуе: тука не е веке Туркия. Нема да мише много време и там – посочи той с ръка масата пред каймакамина, – там ще седне друг човек и сичко ще се промени. Нема защо да ни заплашвате, каймакам ефенди: никой от нас нема да смути реда и спокойствието в града или некъде по селата! Отсега нататък в тая земя наистина ще има ред и закон. Като ни заплашвате, че сме размирници, ето какво ще кажа аз: ние, българите, тука сега не сме сички. Нема го между нас Милета Рибар и неговото место е още празно в нашата община. Като говорите за ред и закон и ни заплашвате, аз ще попитам, каймакам ефенди: що направихте вие с убийците на Милета Рибар, защо не ги заловихте? Къде е Кючук Кагри, каймакам ефенди, защо го оставихме да се скрие, а той уби навремето и Ицо Баболев... Но тия злодейства в Преспа и по целата тая земя веке нема да стават, тука е веке друго царство.

– Слушай, слушай, Глаушев... – викна срещу него Кости Пучура. – Още нищо не се знай! Русия едно вели, ама да видиме какво ще рече ингулизинът и сички други държави. Сан Стефано... а Мраморно море е пълно с ингулизки вапори. Рано е още да се радвате вие.

– Тебе аз, Кости Пучура – обърна се към него Лазар, – искам да ти кажа нещо отделно. Не знам аз какъв грък си ти, влах си, а за гърци говориш, но щом се радваме ние, не трябва ли и вие да се радвате като истински християни? Новото царство ще бъде християнско царство и Русия тръг-

на за доброто на всички християни в Туркия. А ти що, с твоите ингулизи? Искаш да ти стои на главата Кючук Кагри...

– Е, харно, ама не сте само вие тука, в Македония... Има и гърци, и други, а вие българско царство ще правите!

– Има гърци, Кости Пучура, и власи има, и евреи, ето и турци има, и арнаути, ама ние сме от сички повеке. Гърци, власи, турци – нека си бъдат, никой нема да им пречи. В новата държава сички ще бъдат свободни. Като патихме толкова време, цели векове, ние никого нема да потискаме. Така вели Русия: свобода за сички. За правда тръгна тая кръв да пролива...

Размърда се на миндера, изправи се разкрячен Мехмед Али ага и върти на всички страни тъмни, гневни очи:

– Вие що, бре?! Сегнали сте тука да делите нашия дяволем! Гърци, българи, ингулизи, руси... Ние сме тука бре, ние! Да не смей никой да дига глава, бога ми, на парчета ще го сториме! Лазар Глауш, Туркия е тука, и толкоз.

– Мехмед Али ага – отвърна Лазар. – Свали си ръката от оружието. Никого нема да уплашиш.

Отново се надигна врява откъм турците, уговаряха се, изглежда, за нещо, ръмжаха и шушукаха и каймакаминът бързо се обърна към тях разтревожен:

– Не, не... оставете! Не така, кардашлар!... – Сетне се приподигна към Лазара: – Дръж езика си, Лазар Глауш! Ти още не си станал каймакамин тука...

– Аз каймакамин нема да стана – отговори Лазар. – Друг ще седне там, на това место, по-достоеен.

– А вие защо мълчите?! – обърна се каймакаминът към другите общинари. – Само той ли ще говори, Лазар Глауш?

– Ние сме сички с него – рече поп Димитри Тошев.

– Сички сме с него – рече и Борис Мутафчия.

– Станете сега да си вървите – махна с ръка каймакаминът и дигна пръст, размаха го заканащо: – И добре запомнете какво ви се каза.

— Ще си вървим — изправи срещу него глава Лазар. — Ама скоро и вие ще си вървите оттука и завинаги.

Общинарите се отправиха към вратата, а заедно с тях излезе и Миту Чука.

— Не ме е яд на турците — рече той. — Нихно царство беше досега, мъка им е, че го загубват. Ама моя погърчен влах, Пучура — той по турчин и от турците иска да излезе, той ще крепи султана...

Всеки ден преспанци очакваха да влезе руска войска в града им. Всеки ден се слагаше да ври на огнището тенджерата с по-хубава гозба или поне каква да е чорбича — да не е къщата без топло ядене, както ставаше иначе много пъти по сиромашките къщи: човек сам в къщата си всякак може, но дойде ли ти гост — трябва да му сипеш нещо в паничката. Всеки ден преспанци бяха като пред голям празник — тревожни, припнени, със запрети ръкави — да измият, да изтупат, да преметат още еднаж новите черги и килими, да понагледат подаръците, кой каквото си е приготвил за милите гости — кошули, чорапи, кърпи, всичко да е в ред и готово. Всяка минута гостите може да изпълнят улицата и тичай да разтваряш врати и порти! Всеки ден и колко пъти на ден ту един, ту друг от къщи ще мине през двора, ще отиде да надзърне на портата — нагоре и надолу — не идат ли вече, не се ли задават най-сетне? Цели ята деца от разни махали се събираха на битолския път и там пренесоха игрите си — чакаха първи да видят русите. В чаршията всеки ден беше празник: изоставиха люде работата си, събираха се на весели разговори по дюкяните — от дюкян на дюкян, пращаха по кръчмите чирачета за вино и ракия и чуваха се песни — кога е било то песни да се пеят по дюкяните! От много радости през деня някои вечер се връщаха весели и превесели и ту към едната стена ще се нурне, ту към другата, портата си не може да познай, а

кога ще видиш преди пияни люде да се кандилкат по улиците! Чаршията се пълнеше със селяни всеки ден и които имаха приятели по дюкяните — ще се отбият по два, по три пъти и все това ще пият:

— Нема ли ги още? Их... изгорехме веке да чакаме...

През пазарните дни се стичаха в града по цели села, с жените и децата, и само ходят нагоре-надолу, ходят и никого не питат, нък и в механата ще седнат. Ходиха селянци от чифлигарските села и в общината:

— Кажете ни, братя, какво ще става со чифлиците? Да си вземем ли веке земята, наша си е...

— Потрайте още малко. Земята на вас ще се даде.

Така бяха решили в общината — по всяко време да има там от общинарите, че по цял ден влизаха люде да питат за какво ли не. Човешките нужди никога не се свършват и общината по тия дни бе станала градско управление за всяко нещо, към дюкюмата и конака никога не поглеждаше.

Русите още не идваха. Не се чуваше да са дошли и по другите места наоколо — ни в Битоля, ни в Охрид, ни в Прилеп, ни във Велес, макар да се чу по едно време, че казаци са стигнали до Вардара. Някои ходиха и нарочно до Битоля, отиде и Лазар Глаушев да научи нещо в това шумно средище на вилаета. Още нищо не се знаеше, нищо не се чуваше! Дните минаваха, дойде нова пролет, затопли се времето. Трудно беше, от голям копнеж, да се задържи човек по дюкяни и по ниви, та и полето взе да позакъснява. Излезе повеля от общината, пратиха люде и по най-далечните села, най-вече където имаше турска земя и чифлици:

— Да не се изоставя полето! Тая година е нужен още повеке хлеб и секаква храна било за люде, било за добитък. Може отеднаж да довтаса цела войска...

Турците се спотайваха. Събираха се тихо и мирно по селянските в своята махала, по двете турски кафенета, по джамииите. Каймакамият седеше сам в стаята си, реизът също, заптиите се разтакаха по двора на конака. Рядко ще мине турчин през чаршията, кротко, с наведени очи, а

ни един от беговете и агите не отиваше да види чифлика си в полето. Дошли бяха по турските махали мухаджирите¹ от горе, имаше чак от Плевенско, върнали се бяха и някои от редиците и всички бяха изплашени до смърт от московците:

— Аман... московгяур! Ни с пушка ще го спреш, ни с топ...

Много изби в чаршията и по махалите бяха пълни с бълчи и бурета тиквешко вино. Навреме бяха го докарали от Тиквеш Таки Брашнаров и Георги Баболев, но русите не идваха и виното остана неизпито. Всеки преспанец имаше си свое или които бяха купили от тиквешкото — купили бяха вече, не им беше нужно — и по избите останаха до сто хиляди оки непродано вино. Като започна времето да се затопля, из чаршията, а тук-там и по махалите, взе да се усеца издалеко-издалеко, после все по-сило миризма на кисело. Нямаше в Преспа сгодни изби и съдове за такова вино, а и някои от механджиите бяха накупили повечекото тая година — и те, и Таки Брашнаров със съдружника си мислеха, че русите ще го изпият за месец-два и ще напълнят кесите им с рубли. Но русите не идваха и виното се превръщаше в оцет по топлите изби, в топлите пролетни дни. Старият Марко Брашнаров, който бе започнал да изглупява, ходеше по приятелите си из чаршията и едва ли не плачеше с глас:

— Те, руснаците, и за търговия не ги бива... За нух купихме толкова вино. Ама това копице, Баболевчето, то ни подлъга. До хиляда лири ще загубим и повеќе. Да си бежа стояли в Русията...

Русите не идваха. Радостта на преспанци започна неусетно да стихва, да гасне. То не беше поради продължителното очакване — преспанци не бяха се уморили да чакат и още толкова. Сега всеки знаеше за руската победа, за Сан Стефано, за пълното турско поражение. Но защо не идваха

¹ Мухаджир — бежанец.

още русите? С моя въпрос започна една обща и все по-голяма тревога. После се чу:

— Нема да дойдат!

Кой изрече пръв тия жестоки, лъжливи думи? Може би Кости Пучура... Някакъв пътник дошъл от Витоля. Писмо някакво дошло, вестник някакъв писал... Преспанци забелязаха, че и турците започнаха да се посъживяват, някои от тях пак тръгнаха с оръжие из чаршията. Както през първите дни, когато се каза, че русите вече идат, започнаха все повече люде да се отбиват в общината или в дюкяна на Лазара Глаушев.

— Що има?... Що се чува?...

В очите тлееше тревога, страх.

— Нищо лошо нема.

— Дай, Боже!

И все пак тревогата ставаше по-голяма, страхът ставаше по-голям с всеки нов ден, радостта гаснеше, в сърцата отново оживяваше старата, вековна тъга...

През първите дни на месец май в преспанската община пак се получи писмо от битолската община. Събраха се бързо преспанските общинари, като да почувстваха всички какво съдържаше това писмо, преди още да го отворят, наведе се ниско над него секретарят Орган Чингелов и колкото трепереше хартията в ръцете му, още повече трепереше гласът му:

„Братия общинари от Прѣспа и сички Прѣспански граждани, дойде врѣме да браниме нашата слобода прѣди уще да я имаме. Както що ви се извести прѣди врѣме, врагове наши и душмани сакаатъ да посѣгнат на Санѣ-Стефанскій миръ и на Болгарското Княжество, сбиратъ подписи противъ насъ и прочіе. Рѣши се и дойде извѣстіе одъ многу мѣста изъ Македонія да се собери цѣлиотъ народъ по сички градища и одъ селата и да подай прошеніе до сички чужди консули во най-големіотъ градъ на Македонія

Солунъ, оти не сака да се гълаи отъ другитѣ братія свои Болгари отъ общото ново Болгарско Княжество. Сберете го сичкиотъ народъ и да се избератъ двоица достойни люде, да се потпишатъ на прошеніето и да ударатъ общинскій вашъ печатъ. За сичко ще ви се извѣсти на врѣме, кога избрани-тъ отъ васъ да тръгнатъ за Солунъ, каде ще се сбератъ сички избрани одъ цѣла Македонія.“

Рано на другата сутрин, след като се получи в Преспа това писмо, Лазар Глаушев се качи на една кочия и заминува за Битоля. Върна се на втория ден вечерта по тъмно и преди да се прибере у дома си, отиде да намери общинския слуга и клисарите на двете църкви, нареди им да съобщят на всички общинари и на всички първомайстори на еснафите да се съберат на другата сутрин в общината. Клисариат на новата църква пошавна с куцата си нога, разгледа я с нажалено лице и промънка:

— Ама ние сега цела нощ трябва да ходиме... много люде са това.

— Нема да пропуснете ни един — рече Лазар остро. — Ще кажете и на учителите, на поповете от двете църкви и те да дойдат.

Сутринта общинската стая се напълни с люде и които дойдоха малко по-късно, трябваше да стоят прави. Дойдоха и люде, които не бяха ни общинари, ни първомайстори, а бяха подтиквани от голяма ревност към народните работи, или пък от моголство. Такова беше времето сега — всеки чувстваше, че се решава съдбата на целия народ. Вратата на общинската стая остана отворена, пък и задушно беше вътре в топлия майски ден, струпаха се люде вън чак до стълбата. Вътре в стаята бе останало малко свободно място пред миндера, дето седеше председателят, и малко по-нататък, дето беше масичката на секретаря Орган Чингелов. Само първомайсторите бяха тридесет и двама, колкото бяха и еснафите в Преспа. В стаята

и вън, пред вратата ѝ, се чуваше само шепот или тих говор, никои не повишаваше глас, а тая обща сдържаност идеше от Лазара Глаушев. Всички знаеха, че той бе ходил в Битоля и бе ги събрал сега тук, всички погледнаха към него, а той седеше замислен до поп Димитрия Тошев с потъмняло, затворено лице. Последни дойдоха поповете, направиха им път и те седнаха на миндера от другата страна на председателя. Лазар като че ли това бе чакал, стана и без да дава никакъв знак — в стаята и вън настана пълна тишина. И гласът на Лазара бе потъмнял като лицето му, когато заговори:

— Пет века страдания и как, с какво си спечелил този наш народ толкова много врагове? Кому сторил зло нашият народ, та сега, като дочака деня на своето спасение, сички са се дигнали срещу него да му попречат да сваля робските синджери! — Той млъкна за минутка и отеднаж се чу гласът му пътен, силен, дори остър: — Сега веке, братя, ние трябва да покажем дали сме достойни за свобода и за свое царство! Нашата спасителка и майка Русия победи и порази Туркия, а сега християнска Европа се дига да спасява тая същата Туркия. Това е от страх, от завист и за плячка. Ние сега трябва да дигнем силен глас за своето право, да покажем на целия свет, че искаме да живеем свободни. Туркия иска да задържи Македония, не я дава, макар да се подписа в Сан Стефано. На такъв ум я учи християнска Европа, а и фанариотите ѝ помагат. Реши се да се даде едно прошение от целия народ в Македония до консулите в Солун и да каже този народ що иска. Нека дойдат консулите тук, и тука, в Преспа и навсякъде по Македония да видят и чуят що иска този народ. Такова прошение ще се подаде от името на целия македонски народ. Ще изберем ние двама достойни люде да отидат в Солун и да се подпишат на това прошение от наше име и да ударят нашия общински печат за здравина и потвърждение. Те ще отидат в Солун да подпишат и ако дойдат тука консулите, ние сички трябва да потвърдим, което те ще кажат там и подпишат. Щом

изберем ние тука сега тия люде, секи еснаф още днеска или най-късно утре ще се събере и ще реши за них и ще потвърди с печата си дали е съгласен и секи има право да се изкаже и тука сега, и където и да е, за да се знай, че те ще отидат в Солун от името на целия народ. Да се разгласи също и по селата, да знай за тая наша работа и селският народ, да дойдат консулите и него да питат. На пратениците в Солун ще се даде пълномощно и ще им се даде общинският печат, за да го ударят на общото прошение.

Лазар седна, свали феса, обърса с кърпа лицето си. Наоколо беше тихо, като че ли всички чакаха Лазар да продължи словото си, гледаха го настрани, следяха движенията му. И тъй, в тишината, се чу откъм вратата ясен глас:

— Що има да избираме: ти ще бъдеш, ти ще идеш в Солун! Ето и Андрея Бенков, ако са нужни двамата.

Това беше като даден знак, зачуха се гласове от всички страни, викаха и тия пред вратата, макар да не бяха канени за това събрание, и все това се чуваше най-вече:

— Ти ще бъдеш, ти ще идеш в Солун! Ти и Андрея Бенков...

Така и записа в протоколната книга Орган Чингелов: „... Сичкиотъ народъ прѣспанскій викна съ единъ гласъ: ти, Лазаре Глаушевъ, ще идешъ за Прѣсна и Андрея Бенковъ съ тебе.“

Утихнаха виковете, посочи се и се избра Лазар Глаушев, но общата врява и шум не спираше. Тогава стана първомайсторът на кантарджийския еснаф — човек на около петдесет години, с мешинената си престилка, както бе дошъл от дюкяна си, с разкопчана кошуля, зацапана с чернило, и с такива думи започна той, с такъв тъжен глас, че всички замълчаха, за да го чуят:

— Лазаре... ти ще идеш в Солун и Андрея, рекохме веќе. Ама ти, брате, криеш нещо от нас, не ни казваш сичко. Кажу ни сичко и нищо не крий. Каквото и да е, лошо или добро, щом е за народа, не го крий, нека го знай целият народ и така ще бъде за сички по-харно. — И току догаде кан-

тарджията: — Имай, брате, доверие в народа, нема да те остави той никогаши.

Той се огледа срамежливо и седна там, скри се между другите люде. Пак се надигна врява и Лазар позна, и гочу, че всички тия люде чакаха отговор от него. И мнозина видяха как изеднаж лъсна лицето му от влага. Стана, покламти глава:

— Да... Нищо не трябва да се крие от народа, което е за народа. Да не бъде той в заблуда, когато се решава целият му живот. Русия, братя, победи Туркия. И тия никога нема да ни изостави. Но руси по нашите места сега-засега нема да дойдат. — Лазар въздъхна и бе станало толкова тихо наоколо, че въздишката му се чу чак вън, суха и мъчителна. Сега той като че ли се почувства по-свободен, по-смел и продължи някак сърдито, повелително: — Да видим сега ние сами какво ще направим за себе си. Сега нашият живот най-много от нас зависи, сичко е в нашите ръце и както го направим, така ще бъде. Русия сега я викам на съд, а с нея и нас ще ни съдят. Каквото покажем пред света, такава и присъда ще ни отсекаат. Реши се да дадем прошение до консулите в Солун, да дойдат да видят с очите си що иска тоя народ, а утре, ако не стигне това и ако е нужно нещо повече да направим, ние трябва да го направим. Ето, братя, сичко ви казах и веќе нищо не крий от вас.

Откъм ъгъла до вратата се чу гласът на Вардарски; той бе седнал там, в ъгъла, людетете бяха го притиснали и като заговори, гласът му се чу като изпод земята:

— Ясно е веќе сичко. Бехме сложили трапезата и чакахме да ни дойдат гости, та заедно с тях да седнем да се гоцаваме. Хубаво нещо е това и весело, но ето не иде нищо наготово. Руси нема да дойдат по нашите места, ами малко ли е това, което направиха те за нас? Ние остава само да довършим. Погледнете се колко сме тука, погледнете целия град и наоколо и още по-нататък, що има да чакаме още!

— Къде бре, гаскале, къде ще ни водиш?! — попита не-

търпеливо Йовче Златев, който беше закачлив и присмехулик, но не можеше да се познае дали се присмиваше сега на учителя.

Видя се как замахна с ръка Вардарски над главите на всички и викна с още по-силен, разтреперан глас:

— Към конака ще вървим! Още ли ще седят там тия злодейци, колцина са те, а ние сме цел град люде! Конакът е вече наш и управлението, нели това се реши и се подписа в Сан Стефано!

Надигна се пак шумна врява, заозъртаха се людете, всеки се привеждаше към ухото на съседа си, ширеше очи, пръсти и току се чу отново гласът на Йовче Златев:

— Какво ще кажеш ти, Лазаре...

— Ти погледни сички и попитай какво ще кажат — отвърна Лазар, без да става от мястото си, и гледаше мрачно Йовчета Златев. Сетне продължи: — Е, щом питате мене — да кажа: може и за това да дойде време, може и към конака да тръгнем. — Глъчката се засили, отеднаж заговориха всички, раздвижиха се, станаха някои от мундерите, още повече викаха и шумяха тия, които бяха се струпали пред вратата. Гласът на Лазара изеднаж заглуши дигналия се шум и виком: — Стига, стига! Каза се сичко. Да си вървим веке и нека първомайсторите изпълнят, което се реши тука...

Потече по широката стълба народът, бавно заглъхваха врявата и тропотът на толкова люде. В широката общинска стая останаха само поп Димитри Тошев, Лазар Глаушев и там, до масичката си, секретарят Орган Чингелов. Заслушан в отдалечаващите се гласове и стъпки, поп Димитри бавно се прекръсти и промълви:

— Ръка милостива протегни, Господи, над моя народ...

— Сетне поклати глава и сякаш продължи молитвата си: — Лазаре... Накъде тръгваме ние и къде ще спрем...

— А тука ли да останем, отче, дето сме сега? В тъмнина и неизвестност... Напред ще вървим, напред! Където

виждаме светлина да ни се мерка. Да излезем на път, на отворено...

Остро проскърцваше перото на Орган Чингелов по коравата хартия на общинската протоколна книга.

Прибра се в дюкяна си и Лазар Глаушев. Навред из чаршията се забелязваше оживление, макар да не се дочуваше отникъде всекидневният шум и тропот. Всички еснафи се събираха на съвещание и всеки на своето място — в някой от по-широките дюкяни, по кафенетата или по ханищата. На тридесет и две такива места из чаршията се събираха къде двадесет, къде петдесет, къде до сто души и повече, както беше с казанджийския еснаф, който имаше над тридесет работилници, а също и с кантарджийския еснаф, който имаше също близу тридесет работилници. Като се знаеше защо се събираха, първомайсторите разгласиха да отидат на събранията не само майсторите, а и мнозина от калфите — не се решаваха еснафски въпроси за цените или за продажбата, или за вергите¹, а се решаваха всеобщ народен въпрос. Никъде не се пита и не се говори много — кой не познаваше в Преспа Лазара Глаушев и Андрея Бенков, — бързо се записваше в еснафския тефтер, че народът ги праща да дадат прошение до консулите в Солун, но щом се ударише там печатът на еснафа и се затваряше дебелият тефтер, някой с нажален, с тревожен глас ще попита:

— Ами русите? Наистина ли нема да дойдат? Що рече Лазар?...

Ни един еснаф не отложи събранието си за другия ден, а на третия ден общинският слуга пак събра първомайсторите в общината и те подписаха, подпечатаха с еснафските печати пълномощието, което бе дадено на Лазара

¹ Вергия — данък.

Глаушев и Андрея Бенков като на народни пратеници и застъпници. Докато чакаха те да получат вест, за да заминат за Солун на определен ден, в дюкяна им идваха селяни от разни села в Преспанската околия и които от селата имаха печати – удряха и тях върху пълномощието.

На 15 май Лазар Глаушев и Андрея Бенков затвориха дюкяна си и заминаха за Солун. По същото време там се събраха представители на почти всички македонски градове и на 20 май бе подадено до чуждите консули в тоя град (английски, австрийски, французки и италиански) следното прошение:

„Ваше Високочревосходителство!

Познати сж вече на цял свят вѣковните страдания и мъжкѣ, на които бежа беззащитно изложени християнските подг турското фанатическо господство. Познато е сжщо, че адските изтязания, които особено претърпе въ послѣдне време миролюбивия български народъ отъ турското безпримерно варварство по всемо пространство на бащиното му огнище в Мизия, Тракия и Македония, подигнаха общо негодувание въ образованный святъ, и най-после извика Руссо-Турската война, която недавно прѣстана по сѣдствие на сключенный въ Св. Стефано по между двете воюющѣ страны мирный договоръ.

Всичкий българский народъ ся зарадва като видѣ, че желаніята му се изпълниха и нуждите му се удовлетвори, и ний, всеите българе въ Македония съ силата на Св. Стефанский договоръ, чекахме съ големо нетърпение освобождението си отъ бѣснующето още надъ насъ Турско варварство. Но на мѣсто това, за голема жалъ виждаме, че местните власти, одъ една страна, и гръцкото духовенство, отъ друга, съ различни сѣдства изнудиха отъ нѣкои наши невинны братия подписы, за да ги злоупотребатъ, като

увѣратъ Великыите Поручительны Силы, че ужъ ний сме были гръци, а сме желаеле само улучшено statu quo, а не присоединението си съ новоучреждаемому българско княжество. Това безнаказано подигравание съ нашите подписы, сирѣчь с народното ни име и чувство, дълбоко наскърби всички ни особито при предложението, че такво едно лжжливо изявление отъ страната на Македонските българе можъ да ся е вече подало и на Ваше Високочревосходителство. Поради това покорнопописанными представителями отъ разни общини в Македония, осмеляваме ся днесъ най-смилрено да Вы поднесемъ настоящето прошение, съ което като протестуваме противъ всякой злоупотребителъ на нашите подписы сжщевременно умоляваме Ваше Високочревосходителство въ името на правдата и човеколюбието, да благоволиете да подѣйствувате предъ честното Правительство на Негово (Оставено празно мѣсто за дописването на името на съответния гържавен глава), за да се опредѣли, ако би било нужно, една комисия, която ще може най-здро и най-безпристрастно да испита и да се увѣри на местото, че нашите желанія и нужди сж общи и неразлучны съ тѣя на нашите братия българе, които населяватъ Мизия и Тракия, и съ таковъ начинъ да прѣстанатъ еднажъ за всякога безсрамный викове на незначительный помежду ни гръцки элементъ, който непрестанува да безпокои човеколюбива Европа въ возвишеный и чувства и намѣренія къмъ страдающыи.

В твърда уверенность, че милостиво ще погледнете на тая ни смирена просба, зимаеме честь съ най-дълбоко почитание да ся наричаме на Ваше Високочревосходителство покорнѣишии слугы.

Македонски българи
Представители отъ разны общины отъ Македонія
Солунъ, 20-го Маія 1878 г.

Печат на Велешкото църк.
настоятелство, 1868 г. Представители Велешкы
Саздо Петрушевъ Шулевъ
Ан. Георговъ

Печат на Струмишката
църковна община, 1870 г. Представители Струмичкы
Ставрушъ Тимовъ
Константинъ Русовичъ

Печат на Скопското
българско общество, 1870 г. Представители Скопскы
Тодоръ Стевковичъ
Иованъ Карагеоровъ

Печат на българската община
в Витоля, 1872 г.

Печат на Прилепската
българска община Представители Прилепскы
Христо х. Илиовъ
Христо Фукара

Печат на Неготинската
българска община, 1871 г. Представители Тиквешкы
х. Арсо
Христо Николовъ

Печат на Гевгелийската
българска община, 1871 г. Представители Гевгелскы
Георги Баялцали
Ичо Догановъ

Печат на Кукушката
българска община Представители Кукушкы
Ангонъ х. Стойковъ
Михаилъ х. Диновъ

Печат на Солунската
българска община

Представители Солунскы
Паунчевъ Никола
Насто Стояновъ

Печат на Ваташката
община

Представители (отъ)
Ваташа
Мише Ризовъ
Ризо Добревъ
(Имената не личат ясно)

Печат на Тетовската
българска община, 1869 г.

Представители Тетовскы
Икономъ папа Серафимъ
Зафиръ Николовъ

Печат на Кумановската
българска община, 1870 г.

Представители Кумановскы
Попъ Вожинъ
Дімо Ивановъ

Представители (отъ)
Радовишъ
Христофоръ Константиновъ
Христо Ико(но)мовъ

Представители Воденскы
Трпче Стояновъ
Иованъ Безо

Печат на Стърско-Мелнич-
ко-Драмско-Неврокопското
учителско сдружество

Настоятели училищны
Стефанъ Шаманджиевъ
Георги Любиаховскы

Печат на Петричкия
казалийски съветъ

Представители Петричкы
Стоянъ Гергиевъ
Георги Урумовъ

Печат на Неврокопската българска община	Представители Неврокопски
Печат на Д. Хисарския казалийски съветъ	Представители Демиръ Хисаръ Попъ Димитри Кърчевски Иванъ Голагановъ
Печат на Щипската българска община Кюстендилска епархия	Представители Щипски Мано Панајотовъ Лазо х. Димитровъ
Печат на Сърската българска църковна община	Представители Сърски Илиа Ивановъ Касаровъ Иванъ Братановъ
Печат на Драмската българска църковна община	Представители Драмски Печу х. Оглу Алекси Чановъ

Представителите на Радовиш и Воден не бяха донесли със себе си печатите на своите общини и сложиха само подписите си, а представителите на Битоля и Неврокоп удариха само печатите на общините си¹.

Когато се завърнаха в Преспа Лазар Глаушев и Андрея Бенков, целият град знаеше къде бяха ходили и що бяха вършили. Узна и каймакаминът, узнаха и мнозина от преспанските турци. Лазар и Андрея не бяха се крили много ни в Преспа, ни в Битоля, ни в Солун. Турците в Преспа кротуваха и изчакваха. Чу се за турски бунтове и размирици само някъде по Родопите.

¹ Един екземпляр от това прошение се пази в Пловдивската народна библиотека и музей.

На 13 юни 1878 година се откри Берлинският конгрес. Англия, Германия и Австрия разкъсаха Санстефанска България на три части: от Северна България се създаде ненапълно свободно княжество; така наречената Източна Румелия с главен град Пловдив бе превърната в автономна турска област, а Македония оставаше и занапред под пълна турска власт. Без да пролее ни капка кръв, Австрия успя да си присвои Босна и Херцеговина, а като награда за своето приятелство към Турция Англия получи остров Кипър.

Щом се разчу по Преспа за берлинското задеяние, мнозина преспанци изпаднаха в смут и страх. Те не бяха крили радостта си от руската победа и сега се бояха от турско отмъщение, ала още по-голям беше страхът им и смущението им пред бъдещето, след като бяха повярвали, че няма да бъдат повече турски роби. И които бяха по-предприемчиви, взеха да бягат от Преспа; продаваха набързо каквото имаха от имот и покъщнина или пък изоставяха и дом, и всякакъв имот и бягаха на север, към свободната българска земя. Бягаха отделни люде от по-младите, но бягаха и цели домочадия.

— Да побързае, докато турците не са затворили пътищата и новите граници!

За едно късо време, докато започнаха първите студове, само от Преспа избягаха над две хиляди души, а имаше бежанци и от селата. Бежанци имаше и от цяла Македония.

И Ния Глаушева тогава отвори дума пред Лазара за бягство.

— Тежък ще бъде животът ни, нели знайме що е под турско — каза тя. — Ето мнозина тръгнаха. За нас ще бъде по-лесно, като сме... сами. Как да е, гладни нема да останем там...

— По-лесно е да го каже човек — отговори Лазар. — Не

ми се бега мене от Преспа, сърце не ми дава. Знам сичко какво ще бъде сега, турците ще са още по-зли към нас, но има нещо, държи ме тука и не мога да го скъсам, не мога, Нищо... Пък и още не се знай какво ще бъде с Македония, макар тия юди в Берлин... Русия нема да ни остави така нас, а и ние може да си помогнем некак...

Така подхвърли Лазар Глаушев на жена си, но той носеше по-ясна мисъл в себе си: Македония може да си помогне, трябва да си помогне, сега, докато е още време! Руските войски бяха още тук – на границата на Македония и в самата Македония – в Кюстендил, Дупница, Горна Джумая. Турците бяха още в смущение и безредие, в Преспа и в много други градове нямаше ни един турски войник. Лазар ходи на няколко пъти в Битоля. Там се събираха люде от целия вилает, идваха и от други, по-далечни места. Още през месец юли, като се разчу за Берлинския договор, по цяла Македония започна едно общо брожение сред българите. Сега се знаеше, че по Струма, от двете ѝ страни, селата са се дигнали да прогонят турците. В началото на октомври въстават най-напред селата Кресна, Влахи и Оцава, а след тях и много други села навътре в Мелнишко. Въстанието бързо се разширява и към Паланечко, обхваща много села в Разложко, превзет е град Банско с прохода Прегел, въстават и селата в серски Демирхисар, оттамък Рупел. На 10 ноември същата 1878 година ръководството на въстанието издава в Пирин от името на „Привременно Българско управление в Македония“ въззвание, което завършва с двете пламенни думи:

– Свобода или смърт!

В тоя призив се вслушваше цяла Македония, а най-вече ония, които имаха по-горещи сърца, защото много големи бяха надеждите, отколкото действителните изгледи за успех...

За първи път, откакто се знаеха и помнеха, сега Андрия Бенков беше против Лазара. Колко пъти вече бе повтарял Андрия:

– Времето минава, а ние чакаме турците да съберат сила. Чакаме да си отидат русите. Чакаме Македония да опустее от люде. Ето, нели се чу: по Пирин планина веке се бият!... Да мога да дигна тоя народ... Ама аз не мога, ти можеш и с една дума.

– Не може с голи ръце, Андрия. И после, само ние ли тука, в Преспа? Пирин – е, харно. Ама нека и другаде да се захване; да се дигне цела Македония. Това чакам аз. Дедо Иван е още тука, не бой се. Ти сега гледай да съберем повеке пушки.

Райко Вардарски и не говореше вече с Лазара. Избягваше да минава дори пред дюкяна му. Той събираше в малката си стая едва ли не всяка вечер Атанаса Кривю, хазаина си Аце Кутрев, покрай тях идваха и някои селяни, идваха и други по-разпадени млади люде, слушаха гневните му словесни избухвания, но погледите им бяха насочени към Лазара – чакаха да чуят той какво ще каже, той какво ще направи. А той, когато влизаха в дюкяна му, сѐ това повтаряше, както и на Андрия:

– Дедо Иван е още тука, не бойте се. Ще почакаме още некое време. Вие гледайте пушки да съберем повеке, пушки ни требват...

Тая година зимата беше люта и продължителна. Затвори се сякаш, заключи се целият живот, особено по тия най-отдалечени краища на Македония. Но после отеднаж избухна всичко, що бе тлеяло под студената зимна кора и мраз...

След великденската седмица Лазар пак отиде в Битоля. Не се бави там ни два дни. И каза на Андрия веднага щом се върна:

– Тая пролет трябва да се дигнем. Немаме много пушки, немаме, кажи-речи, нищо в ръцете си, ама иначе още по-лошо ще бъде. Трбва, докато русите са още тука. Нагоре на много места са станали битки. В Мариово са се дигнали към петстотин души. Ех, повеке со тояги и секири, ама сѐ са живи люде. По Костурско са се дигнали още пове-

ке, също по Бабуна, между Прилеп и Велес. Става нещо и по Албания, ври нещо и там. Но и турците се съвземат. Пратили много войска към Струма. Да можеше така сички заедно, цела Македония, отеднаж, па да се дигне и Албания... Ама нема веке време за губене. Ако сега изпуснем – свършено е с нас кой знай за колко години. Като се започне еднаж тук и там – ето по Струма, в Паланечко, Малашевията също, ето в Мариово, в Костурско, по Бабуна... сичко ще се запали. Ще дойдат и руси, то се знай. Казаха в Битоля, готови били за Македония седемдесет души руски офицери. Ще дойде и руска конница за секи град. А тия в Европа, щом видят, че целият народ тука...

Още същата вечер Лазар Глаушев събра Андрея Бенков, Вардарски, Борис Мутафчия, Алекса Кочов, Атанас Кривио и Аце Кутрев. Събраха се те в стаичката на Вардарски.

– Е, Аце, Атанасе – най-напред към тях двамата се обърна Лазар. – Кажете да видим сега колко пушки сме събрали, колко куршуми, какво друго оръжие имаме.

Той и сам знаеше какво оръжие беше събрано, ала сега трябваше всичко да се прави на ясно. Пушките бяха само осемдесет и две с хиляда седемстотин и деветдесет патрона.

– Имаме и пицови, има и от тия с по пет куршума – побърза да каже Атанас Кривиот и като че ли се боеше да не би Лазар пак да отложи цялата работа.

Аце Кутрев, който беше винаги по-спокоен и по-самоуверен, рече с равен глас и дори не подигна очи да погледне Лазара:

– Знам аз... в града ще се намерят и други люде, които имат оръжие. Кой пушка, кой пицов или нож.

Лазар нищо не отговори, а седеше с ръце отпуснати на колената. Сетне попита:

– А людете? Колко люде, мислите, ще излезат, ако речем да станем...

– Колко... – повтори Кривиот колебливо.

– Колко – повтори и Аце, но веднага добави: – Колкото пушки, толкова и люде. На когото дагеш пушка в ръцете, той ще тръгне с тебе. Люде колкото искаш... целият град.

Както бе седнал Глаушев – неподвижен, с мрачно лице, Вардарски на няколко пъти го попогледна и окомото му свлякаше присмехулно. Сега той стана, рови дълго под постелката си върху тясното дървено легло и пак се върна на мястото си. Разтвори голям жълтеникав лист хартия и гласът му отеднаж изпъли малката сталя:

– Четиридесет и осем души са записани тук. Сички доброволно и клетва са дали да мрат.

Лазар го погледна изненадан:

– Ти ли? Ти ли ги закле сичките?

– И ние тука седмина – продължи Вардарски, – това прави петдесет и петима, които са се обрекли и клетва са дали.

Съживи се и Атанас Кривиот.

– Да има пушки – рече той, – аз ще дигна сичките села.

Едвам забележимо, но все повече бледнееше лицето на Лазара Глаушев; той се приведе напред и каза:

– В града има трийсет и шестима заптии и ще излезат срещу нас не по-малко от двеста души други въоръжени турци. Но пък ние... ние ще гледаме да ги изненадаме и тъй... отеднаж да ги затиснем. – Той се изправи, попригладни нервно с опакото на ръката мустаките си и продължи с изяснен глас, сърдито, сякаш спореше с някого: – Е, това е! Като трябва – трябва!

– Е, най-после – не се сгържа Вардарски и погледна изкоско Лазара.

Бавно обърна към него Лазар бледо, строго лице и повтори:

– Най-после. Да! Не знам как е с тебе, с вас тука, но мене тая работа ми тежи като цела планина на рамената.

– Да не е от ... страх – рече Вардарски и прошумоля смутено с хартията в ръцете си.

– Ами да – отговори просто Лазар. – Наистина се боя... за тебе, за себе си, за целия град. – Той посегна и взе от ръцете му списъка на заклелите се въстаници и току рече: – А ето започваме. – Погледна Вардарски в лицето, сякаш да види какво впечатление направи на учителя тия две думи, сетне погледна той и останалите си другари, разгъна хартията, прочете целия списък докрай. И тъй, загледал в списъка, продължи: – Като се връщах от Витоля, видех в друга кочия Кючук Кагри. Връщах се и той в Преспа с други двама турци. Ще го убием още тия дни, ама наред чаршията. Сам ли ще бъде, с двама ли, с трима ли – сичките ще паднат. Аз ще я наредя тая работа. – Той се загледа още за минута в списъка, после го съгна, скри го във вътрешния джоб на дрехата си. – Нели така бехме решили... Това ще бъде първият знак. И да поуплашим агаларите. На другата сутрин, два часа преди да се раздени, ще вземем и конака.

Райко Вардарски отеднаж скочи, бързо се изправи срещу него и Лазар. Учителят се хвърли и буйно го презърна:

– Лазаре, брате!...

Наскачаха и другите, Андрея Бенков проплака с глас.

*

От два дни по няколкото улици, които водеха от турската махала към чаршията, се навъртаха някакви младежи – калфи ту от железарите, ту от обуцарите, ту от другите еснафи, – стояха там, зяпаха по цели часове, та почнаха някои от близките дюкяни да ги закачат:

– Що бре, изпъди ли те майсторът ти?

– Ела бре, ела да ми напълниш бардучето с пресна вода... Щом стоиш тъй, без работа.

Младите люде подхващаха шегите или пък мръдеха по-нагоре или по-надолу и пак се връщаха. Като си отиваха

едни, идваха други. Людете наоколо вече не ги закачаха, но все повече се заглеждаха в тях: каква ли е тая работа?! На втория ден, доста късно следобед, откъм турската махала се зададе Кючук Кагри с двама свои другари, но като минаваха през площада при градския часовник, единият от тях се отдели и влезе в чаршийската джамия. Кючук Кагри продължи към чаршията, а половин стъпка по-назад от него вървеше другарят му; и двамата бяха с тежки силехлъци, носеха и пушки в ръцете си, като да бяха тръгнали по лов из полето. Дватамата калфи, които тъкмо по това време стояха наблизу, отеднаж изчезнаха.

Турците навлязоха в чаршията и все ръмжаха навъсен, мятнаха на всички страни предизвикателни погледи, та людете избягваха да им се изпречват на пътя. Внезапно, на един кръстопът към касанската чаршия, върху двамата турци се навъртаха четирима младежи с револвери в ръце и започнаха да стрелят по тях. Кючук Кагри веднага падна, пушката му остана под него. Другарят му изпусна пушката и приподигна ръце, негли да се защити, отвори уста да викне, но не се чу ни вик, ни глас, види се, поради изстрелите. Падна и той там, до тротоара пред един дюкян. Двама от младежите веднага побягнаха по посока към българските махали, но другите двама сякаш и не мислеха да бягат, дигнаха пушките на убитите, бръкнаха и в силехлъците им, извадиха револвери и ножове, а единият гръмна още един път в главата на Кючук Кагри със собствения му револвер. Едва след това те и двамата също побягнаха по посока на християнските махали.

Когато се чуза изстрелите, Андрея Бенков беше някъде навътре в дюкяна с калфата и току се приближи с бързи стъпки към Лазара, който седеше на миндерчето.

– Те са... – пошушна Андрея.

Лазар кимна мълчаливо с глава.

Тихо беше из цялата чаршия. Ала изеднаж откъм горния край на улицата се зададе голяма група люде, които бързаха, някои и тичаха към махалите. Веднага след тях и

около тях започнаха да се затварят дюкяни, групата на бягащите се увеличаваше и бързо се приближаваше насам, по посока на махалите. Лазар скочи, излезе на улицата, след него и Андрея. Те пресрещнаха бягащите и Лазар викна:

— Къде... къде сте тръгнали! Що не си стоите по дюкяните?

— Турци убиха там... Кючук Кагри убиха...

— Е, та що! Вие ли сте ги убили, та бегате? Връщайте се сички по дюкяните си... — Между тия изплашени люде имаше и от заклеаните се въстаници, които на другата сутрин трябваше да превземат с оръжие конака. Лазар извика някои от тях по име: — Йоско... Петре Нунков... Здраве... и вие ли! Връщайте се сички по дюкяните си бре, люде!...

Някои започнаха да се връщат, след тях и други. Които бяха затворили дюкяните си наоколо, започнаха пак да ги отварят. Все пак някои отминаха към махалите, но повечето се върнаха и улицата бързо се разчисти. Върнаха се в дюкяна си и Лазар с Андрея.

— Да беше се позакрих поне ти — рече колебливо Андрея.

— Ха!... — махна с ръка Лазар. — Хубава работа. Излезохме да спираме людето, пак сега ние да побегнем, а?

Из чаршията отново стана тихо. Всеки се спомайваше в дюкяна си, рядко ще прекоси някой улицата. Не мина много време, по чаршийските улици излязоха заптии, по двама, по трима, с пушки в ръце.

— Виждаш ли — усмихна се Лазар. — Ще ни пазят.

Малко по-късно по улицата насреща се зададе Шериф чауш с други двама заптии, също и те тримата с пушките си. Като наближиха на десетина стъпки, те изеднаж се насочиха право към дюкяна на Лазара.

— Скоро бегай! — изшушука Андрея бързо.

— Късно е веке... — отвърна Лазар. — Ще видим що е...

Шериф чауш влезе в дюкяна, след него и другите двама заптии.

— Хайде с мене, чорбаджи — рече чаушинът на Лазара.

— Вика те за малко каймакам ефенди.

Лазар се усмихна горчиво, само с устни:

— Пак ли ме вика... или — пак в затвора, а? — Без да чака отговор, той стана от мундърчето и се обърна към Андрея, но много повече говореха очите му: — Изпратете утре рано житото... Може и без мене.

Андрея кимна — разбрал бе той, на другата сутрин нападението върху конака трябваше да стане, макар и без Лазара. Но в същото време към него се обърна и Шериф чауш:

— И ти ще дойдеш с нас, чорбаджи.

Тясното лице на Андрея побеля, останаха там само сините му очи и в миг потъмняха, размътиха се. Той облиза бързо пресъхналите си устни, посегна под жилетката си и викна пресипнало:

— Бегай, Лазаре!... Аз ще избия тия кучета!

В бледата му ръка блесна револвер и веднага се чу изстрел. Шериф чауш притисна пушката към гърдите си, а с другата ръка се улови за рамото. Андрея успя да гръмне върху другото заптие, но третото от заптиетата го изпревари с пушката и го уби с един куришум. После и тримата турци насочиха пушките си към Лазара, развикаха се на турски:

— Излизай! Излизай! Тръгвай!

Той пристъпи, приведе се към убития си другар, погали изстиващата му ръка, челото му:

— Андрея... брате мой...

— Хайди! Хайди! — гръпна го Шериф чауш.

— Не ме пипай, чауш! — изправи се срещу него Лазар. Сетне погледна още еднаж мъртвия и излезе от дюкяна, следван от тримата заптии.

В дюкяна остана само калфата и дълго не се решаваха да се приближи до мъртвия. После дюкяният се напълни с люде.

Затвориша Лазара в същия вътрешен кауш на тъмницата, в който преди време бяха затворили Атанаса Криво и другите селяни. Сега каушът беше празен, студената мътна светлина в единственото прозорче сякаш и не можеше да премине през решетката от дебели, ръждясали железа. Лазар отиде и се подпря с рамо на влажната стена, по-близу до прозорчето, загледа се там – не можеше да се откъсне от света, от който идеше тая светлина, живия свят, дето бяха останали всички други люде, и Ния там, и майка му, и Вардарски... и мъртвият вече Андрей. Сега Лазар мислеше най-вече за него, за Андрея, и някъде по-нататък, в здрач някакъв, бяха другите му мисли, мярваше се по-ясно там пребледнялото, скръбно лице на Ния, зорките очи на майка му, загледи в него, рошава глава на Вардарски, черната превръзка на окомото му, която разсичаше на две лицето му, и той говореше нещо, викаше сърдито... Но по-близу там, пред него, в застинала светлина на малкия прозорец беше Андрея. Макар че всичко бе станало толкова бързо и неочаквано, Лазар не се учудваше, не беше изненадан от постъпката на другаря си, от внезапната му смърт. Андрея винаги бе готов да се хвърли пръв във всяко нещо, да се хвърли пръв и в огън. Той бе живеял с мисълта, че ще умре скоро, млад още, че смъртта го е набелязала и върви по стъпките му, той бе свикнал много с тая мисъл и може би не се боеше вече от смъртта, не бе тя много страшна за него, може би не бе и помислил той за нея, когато изтегли оръжието си. Сега Лазар мислеше и за преголямата, ревнива обич на Андрея към него. Но не беше само това, не беше само неговата голяма разпаленост, безстрашието му пред смъртта, голямата му обич към него – Андрея сигурно бе помислил, че като задържат него – Лазара, – ще пропадне въстанието, което бе решено за другата сутрин; като задържаха и него – Андрея, той не можеше да предаде на другарите си поръчките на Лазара – да дигнат бунт и

без него... Андрея Бенков бе легнал на пода в дюкяна с отметната назад глава, фесът му се бе гръпнал и челото му стоеше открито, мраморнобяло и гладко; побеляло бе и цялото му лице, но не беше изчезнала и сега от него тъжната, морна сянка, едва-едва бяха отворени устните му и някак горчиво присвити. Очите му, в които винаги бе горял чист огън и смелост, и жажда за живот, сега бяха плътно затворени, върху лицето му бе останала само скръбната сянка на смъртта.

– Андрея... брате мой... – повтори Лазар тихо и отново се разделяше с другаря си, но чувстваше, че тая скръб не беше всичката му скръб по него, тая болка не беше цялата му болка, и едва не продума гласно: – Ами майка му сега!... Как ще го прежали...

Лазар се гръпна от прозорчето, сякаш да се отдалечи от мъртвия си приятел, от прескръбната му майка, от Ния, от собствената си майка – не беше сега време за скръби... Той се отдалечи към отсрещния тъмен ъгъл, сетне пак се върна и пак назад. Друго беше по-важно сега: „Не започнахме ли с грешка?... Убийството на Кючук Кагри...“ И Лазар се оправдаваше пред себе си: убийството на Кагрията беше решено и поради смъртта на Миле Рибар; така влезе и остана тая мисъл в главите на всички. И така трябваше да бъде заради Милета! Но Кючук Кагри беше и много опасен турчин, той би повел утре всички турци, щом се дигне въстанието. Така турците могат да се уплашат, да се стъписат... Не са вече глурите рая покорна, а бият с оръжие!...

Е, каквото и да е, каквото и да е... Кое то станало, вече е станало. И мислите на Лазара преляха в друг, близък улей: какво ще стане тая нощ, рано утре, преди да се съмне? Ще се дигнат ли преспанци и кой ще ги поведе – Вардарски, Атанас Криво, Аце?... Ще излязат ли всички, които са се клеели, и всички, които имат оръжие... Това е сега най-важното. Ния, Андрея, сиротата му майчица, неговата собствена майчица... това после, всичко това после, после... И Лазар ходи кой знае колко време от ъгъл до ъгъл, про-

зорчето неусетно бе започнало да тъмнее.

Вън се чуваха гласове, стъпки, звъннаха ключове, проскърцаха врати. Мина доста време и всички тия шумове и гласове отново се повториха. Пуснали бяха другите затворници на следобедна разходка из двора – Лазар си спомняше предишното си престояване в тоя мрачен зандан. Тогава с него бяха и Вардарски, и Аце Кутрев...

Но няма да стои дълго тук Лазар! Тая нощ и преди още да се раздени, ще дойдат Вардарски, Кривиот... ще разбият вратата или разтрепераният тъмничар ще разгрънка ключовете и сам ще я отвори. Докато още светлееше в кауша, Лазар избра най-сухото кътче край една от стените и се спря там, после отеднаж седна направо върху пръстения под. Сивото петно на прозорчето бързо чезнеше и Лазар неволно започна да се ослушва навън – няма ли да екнат изстрели наблизу...

Така мина цялата нощ. Гърмежи не се чува тая нощ. Лазар видя как на същото място срещу него се показва четвъртитото петно на прозорчето и ставаше все по-светло, докато застина в същата мътна, студена светлина.

Преди още да пуснат затворниците на утринна разходка в двора, тъмничарят отвори вратата на неговия кауш и мълчаливо хвърли вътре един голям вързоп с постилки и завивки; сетне се върна и донесе торба, един голям сахан с похлупак, сложи ги на пода до вратата и затвори кауша. Лазар дълго гледа вързопа сред кауша, лъскавия похлупак на сахана до вратата и само това си помисли:

„Требва да е дошел който от нашите... Сигурно майка...“

Друга мисъл бе обладала цялото му съзнание:

„Нема въстание в Преспа.“

Като се дочу вън шум и тропот – вече пуцаха затворниците в двора, – Лазар се съживи:

„Дано да ме пуснат и мене... Ще видя, ще попитам що става...“

Изведоха го, след като прибраха другите затворници.

Пред оградата на затвора стоеше само заптието часової. Същото стана и за следобедната разходка, същото стана и на другия ден. Сега Лазар се бореше с друга мисъл: дали турците не бяха подушили бунта?... Тъмничарят мълчеше навъсен, а Лазар нямаше ни един грош в джеба си, за да го накара да проговори. Едва на четвъртия ден го изведоха заедно с другите затворници. И още отдалеко видя майка си пред оградата на затвора, близу до нея стоеше и калфата му. Те носеха пак храна и друга някаква завивка. Подаде му часовоят всичко това през оградата, а Султана в същото време се караше:

– Що е това! Толкова дни веке не можем да те видим! Аз и при каймакамина ходих... да не убил неког моят син!...

– Нищо, майко – прекъсна я Лазар, – и това ще мине... ами... Що има, що нема там... как сте вкъщи сички...

Тя се загледа в него и той по очите ѝ позна, че бе го разбрала. Кимна ѝ мълчаливо, за да я насърчи, и тя каза:

– Нищо нема. Сички сме си вкъщи. Само Андрия, синко... – потрепера гласът ѝ. – Отиде си момчето, погребяхме го завчера, учителят му каза слово и сички плакаха...

– А стрипа Бенковица...

– За нея де – побърза Султана. – За нея и аз искам да ти кажа. Изгоре веке. Почерне. Топи се като восък на огън секу ден.

– Учителят ли му каза слово?

– Учителят Вардарски.

– Имаше ли много народ?

– Много, много!

В скръбта си за Андрия, за старата му майка Лазар си помисли: „Преспа нема да въстане. С това ще се свърши сичко...“ Той чу пак гласа на майка си:

– Оня, едноокият де... като улав. Ама той секога си е бил... От къща на къща, от човек на човек и знайш ли що гърдори? Косите ти да се дигнат...

Тя забеляза как просия лицето на Лазар и мълна. Лазар си мислеше: „Ами той е там... Вардарски. Той ще запа-

ли огъня...“ Преди да си отиде, Султана му предаде пак чрез заптието една малка кесийка. Лазар напипа едри монети – межджугии.

– Донесе я Ния вкъщи – рече майка му и току се сопна: – Ама тебе нещо ти е много весело тука!...

Лазар наистина се усмихна, та се бянаха зъбите му отдалеко, но забави отговора си. После каза:

– Ами скоро ще изляза оттука, майко. И кажи на едниокия да си стои на думата, на думата да си стои, така му кажи. Още гнеска, майко.

Пак се загледа в него Султана и му кимна с очи:

– Ще му кажа.

Тая вечер Вардарски започна:

– Днес Лазар поръчал на майка си да ми каже, че трябва да устоя на думата си. Разбирате ли що значи това? Друга дума аз не съм му давал освен за въстание. На тая дума иска Лазар да устоя.

Аце Кутрев каза мрачно:

– Ние стоиме на думата си, ама другите не стоят.

– Другите, другите... – повтори като ехо след него Атанас Кривиот.

Те тримата се събираха всяка вечер в стаята на Вардарски.

Както бе уговорено, на другата сутрин след убийството на Кючук Кагри, два часа преди да се съмне, на три определени места недалече от конака тръбваше да се явят заклелите се преспанци с пушките си. Те бяха четиридесет и осем души, а се явиха в уговорения час само двадесет и двама заедно с останалите членове на комитета. И те, като видяха, че никой друг не идва, бързо се разотидоха. След убийството на Андрея Бенков и след задържането на Лазара Глаушев всички се бяха уплашили. И тия също, кои-

то все пак излязоха на уговорените места. В словото си при погребението на Андрея учителят открито говори за бунт, за борба, за смелост, за позорния страх на отрекалите се от клетвата си, после той ходи от къща в къща, от човек на човек да убеждава заклелите се мъже да тръгнат срещу конака, да им внушава храброст. Тридесетина души пак дадоха дума да излязат с пушките си, но никой друг не се решаваше да тръгне след него. А когато съставяха план за въстанието, те всички – и Лазар, и Андрея – бяха уверени, че щом превземат конака, щом обезвредят заптиите и ударят камбаните на двете църкви, ще се дигнат с оръжие поне още стотина мъже, ще се дигнат на крак всички преспанци. Такъв дух владееше над целия християнски народ в Преспа, та и по селата също. А сега? Какво бе станало, кой вдъхна отново страх и трепет в сърцата на преспанци?

Вардарски, Аце Кутрев и Атанас Кривиот се събираха всяка вечер в тясната стаичка на учителя да се байкат, да ругаят, да кроят безплодни планове. Тая вечер Вардарски каза и това:

– Лазар иска да устоя на думата си и аз ще устоя! Макар и сам да остана.

– Що говориш, гаскале... – рече унило Кутрев. – Не е там работата, да се хвърлим с главата надолу. Работа трябва да се свърши. А как ще бъде то без люде?...

– Вие нема ли да дойдете с мене? – пулеше учителят в тях пламналото си око. – Да гръмнем поне по един куршум в конака... А ще дойдат и други, ще излезат...

От тая махала, край реката, бяха излезли дванайсет души по уговорените места; в една къща наблизу се криеха четиримата убийци на Кючук Кагри. Ще излязат и те – друг път нямаше за тях. Атанас Кривиот въздъхна:

– Ех... ще излезат пак двайсетина души, ама...

Тъкмо в тоя миг някой тихо почука на прозореца откъм градината. Вардарски скочи и го отвори: там бе зас-

мана зетят на Трънко Велев, който все още живееше в съседната стаичка със семейството си, но отдавна се бе облякъл в граждански грехи.

— Даскале — продума той тихо. — Идват ти гости. Отвори отпътът.

По чардака вън се чува немного тихи стъпки. Скочи да отвори Аце Кутрев и дръпна вратата широко, чак до стената, от някакво смесено чувство на изненада и тревожно любопитство, пък и на страх. Показаха се там, осветени от бледата червеникава светлина на ламбата, трима въоръжени мъже, и тримата в непозната униформа, вече доста износена, пропити с прах, само на рамената им бодро се червенееха широки пагони. Руси! И тримата носеха високи калпаци, а по тях искряха някакви знаци, разядени лъбчета, дигнали се на задните си нозе, жълтеникави искри проблясваха и по копчетата им на гърдите. Руси!! Препасани бяха с ремъци, отпред с по две кожени сумки, през рамената им висяха навити шинели, торби. И тримата бяха обути в прашни ботуши, бяха се спрели пред вратата, подпрени на пушките си, по които стърчаха дълги, остро върхи щикове. Вардарски се взираше отдалеко в тях, привел малко встрани глава, после се втурна и бутна с лакът Ацета Кутрев, да им стори по-широк път:

— Моля... влезте! Заповедайте. — И току извика развълнуван, но и с нотка на разочарование в гласа си: — Васил Брашнаров... Трънко... вие ли сте?

Той протегна ръка да се ръкува с нощните си гости и ги въвеждаше един по един в стаята си. Те бяха Васил Брашнаров, Трънко Велев и още един около тридесетгодишен, непознат мъж, и тримата в опълченска униформа. Не бяха руси, но все пак...

Десетина минути по-късно тримата неочаквани гости седяха един до друг върху тясното легло на Вардарски, а в ъгъла срещу тях бяха пушките им с щикове едва ли не до тавана, поясоците им с по две сумки, шинелите им, раниците. Насядали бяха там и Вардарски, Аце Кутрев, Кри-

виот, зетят на Трънко Велев и не можеха да откъснат очи от тримата опълченци. Трънко не беше се променил, а тънките мустачки и едва-що подкаралата брадичка на Васил Брашнаров не можеше да скрие неговото все още почти детско лице, само в погледа му се долавяше някаква строгост и съсредоточеност. Третиият опълченец беше непознат.

— А вие откъде сте, ваша милост? — попита Вардарски.

Мургавото лице на непознатия опълченец просия и той показа едри бели зъби, усмихна се и очите му хитро, загадъчно:

— Ами аз... и аз съм преспанец.

И тримата мъже насреща се взираха в него, мъчеха се да го познаят, а той продължи:

— Наум Овчаров ме викат. Не ме познавате, отдавна съм напуснал аз Преспа, немам никого тук. Забегнахме преди петнайсет години с баща ми чак в Кишинев. Знаете ли де е? Отпътът Влашко, в Бесарабия. Там се записах опълченец, воювахме ние и тримата тук, а сега, ето, пак в родния край...

Вардарски веднага се улови за тримата опълченци:

— Тъкмо навреме идвате.

— Чакай, даскале — побутна го Аце Кутрев. — Не сме ги попитали още дали не са гладни.

— Гладни сме — рече Трънко Велев. — Много сме гладни. — И той се обърна към зет си: — Нема ли нещо, Стойко, там у вас... да похапнем...

Скочи Аце Кутрев, след него и Стойко. Сложиха на гостите да вечерят.

Най-напред започна Наум Овчаров:

— ... Минахме в Пловдив, в Романия, и там се събрахме към пет хиляди българи от всички краища, имаше и отпък, от нашите места, мнозина. Събраха ни в шест гружини и

сички под руска команда с генерал Столетов. После се събрахме докъм осем хиляди, имаше между нас секакви люде: и учени, и прости, и дюкянджии, и градшари, и секакви работници, народ секакъв. Идваха и други да се записват, много още, но дойде команда: стига са тия българи, руският цар има войска! Преминахме Дунава след руската войска, а идеше много войска и след нас. После ние минахме под командата на генерал Гурко. И никъде турците не можаха да устоят срещу руската сила, а и ние вървехме насекъде с русите. Минахме през много места. Превзехме Велико Търново – старата българска престолнина. Минахме през Стара планина. Познахме що е глад и жажда през ония юлски дни. А се случваше да останем и без патрони, само со щикветите си срещу турчина. Не знам дали се боят от нещо тия руски люде – не се плашеха те ни от глад, ни от жажда, ни от куршум. И ние с тех, и ние...

После той разказа и за битката при Стара Загора:

– Ние търсихме да се срещнем со Сюлейман паша. Взехме Стара Загора и минахме в полето надолу – ехее, широко, широко поле! – а срещу нас безбройна турска войска. Не даваха и те лесно царството си, а беха седем пъти повеќе от нас! Те се дигнат срещу нас, с нозе да ни прегазят, скачаме и ние: – На щики!... С пушките, со щикветите, с ножове и саби, с нокти и зъби... И пак се гръпнем премалели и двете страни, а между нас остават натръшкани из полето стотици мъртви – и техни, и наши. Кой знай колко пъти се дигнахме така. Не мислиш дали ще умреш, или ще останеш жив. Искаш само да убиваш, все повеќе, искаш само да надвиеш. Там, между нас, беше подполковник Калишин. Руски офицер. Два пъти го раниха и той не излезе от боя. Знаменосецът падна. Към знамето посегат турци. Хвърли се към него подполковник Калишин, дигна го: – Вперѐд, ребята! – Ние сички след него. Как ще се жалиш! Убиха го там, загина там Калишин. Четири часа се бихме в самия град. Не можеш да ги спреш: убиеш един – трима се хвърлят върху тебе. Даде се команда за отстъпление. С нас се диг-

на целият град – жени, деца... бегат. Гореше и градът. Турците ще помнят моя бой. И ние ще го помним, останаха там много наши другари. За нас генерал Гурко каза: „Вие се показате такива герои, че целата руска армия може да се гордей с вас. Вие сте ядро на бъдещата българска армия. Ще минат години и тая бъдеща българска армия ще каже с гордост: „Ние сме потомци на славните защитници на Стара Загора.“ Това запомних аз дума по дума...

Обчаров млъкна и стоя тѐй, сякаш още се вслушваше в думите на руския генерал. Аѐ Кутрев му подаде кутията с тютюн. Вардарски се обърна към Васил Брашнаров:

– Разкажи и ти нещо. Къде си бил... Ние тука не можахме да ви видим, не можахме да ви посрещнем. Разкажайте, поне да чуем...

Младият опълченец взе кутията да си свие и той цигара. Някогашният му учител се навъси:

– И ти ли пушиш...

Васил дигна към него хубавите си млади очи:

– Знаеш ли, учителю... Дълго време там, в Русия, при много случаи като че ли сѐ още чувах гласа ти. Ти ме поучаваше и там кое е добро и кое е зло. Вервай, през целото време там сѐ не се решавах да запуша с другарите си, сѐ чувах твоя глас: „Тютюнът е отрова!“ Но... войната променя човека. – Той смукна от цигарата си два пъти едно след друго и продължи: – Аз се записах опълченец в Киев. После нашата дружина мина под командата на генерал Радецкий, а ни водеше пак генерал Столетов. Минахме през цела Мизия и се спрехме на Шунка – голем проход по средата на Стара планина. Оттам, стрѐмно надолу, се слиза в Средногорieto и още по-нататѐк, в Тракия. Не бехме ние много войска на Шунка, руси и българи. А беха ни сложили на таква място... Дочу се по едно време, че срещу нас иде голема турска войска. Беше през първите дни на август. Ще изгорим по нагорещените камѐнаци. Виждаше се, приближаваше към нас голема сила. Позасилихме ние позициите си, чакахме да ни дойде помощ. Започнаха да се изкачват нагоре към

нас най-напред бежанци от тракийските села и градове, хиляди уплашени люде с добитък и покъщнина, кой каквото е успел да дигне. Надолу по полето се дигнаха стълбове дим, гореха нашите села, а по пътищата се дигаха облаци прах – движеше се насам многобройна турска войска. Към нас се приближаваше Сюлейман паша, да пробие тук нашите линии, да мине планината, да се съедини с Осман паша в Плевен и с друга една голема турска армия на река Черни Лом. На такова място бехме ние, а никаква помощ не ни идваше и останахме сами да посрещнем армията на Сюлейман паша. Не беше много сгодна и позицията ни – от двете ни страни се издигаха по-големи височини, каменисто беше и не можехме да се окопаем по-добре. Но под нас беше много стръмно и ние се готвехме да отблъснем турците. Надолу всичко се виждаше. На 7 август, привечер, долу почерне от аскер. Едва сега видехме колко малко сме ние горе. Турците беха пет пъти повече от нас...

Той млъкна. В стаята беше тихо. В градината вън шумолеше нощен ветреца, тихо цушнеха младите листа по гървесата. Вардарски не се сдържа:

– После?

Васил Брашнаров продължи и сякаш не бе спирал:

– Турците започнаха да нападат сутринта на 8 август. И право срещу нас, в центъра. Лазеха нагоре по цели тълпи. Ние ги посрещнахме с огън, с пушки и топове, и колкото гърмят пушките и топове, планината ги засилва и ги повтаря още повече. Приближават се, приближават се турците, почервене сичко пред нас от фесове, лазят нагоре, но изеднаж некаква сила ги блъсва назад – не могат да преминат през нашия огън. И пак отново започват. Те се дигнаха срещу нас шест пъти едно след друго. Пушките ни се нагорещиха, не можем да ги държим вече в ръцете си. Тогава започнахме да търкаляме надолу камъни, по-големи, по-малки, пък и цели канари. Камъни, гървета. Убивахме, мачкахме, а турците като да извират. Те вече стигнаха позициите ни, ще влезат в окопите и тогава ние се хвър-

ляме на щик и гуша за гуша. Така цел ден. И на другия ден. Паднаха мнозина и от нас. На третия ден ние се видехме вече обградени, оставаха само да измрем. Не ни оставаха вече и много патрони за пушките, свършваха се и камъните, и гърветата наоколо. Тогава започнахме да хвърляме срещу турците и телата на убитите наши другари. Сюлейман паша не биваше да мине през Шипка... Най-сетне, тъкмо в най-тежкия час, дойде ни помощ. Колкото имаше казаки с коне, спуснаха се към другата страна на прохода да посрещнат нашата войска и качаха на конете си отзад по един пехотинец, за да стигнат по-скоро до нас. Още скачайки от конете – хвърляха се и новите в боя. Турците напиха още три дни. Напразно. Стръмнината надолу почерне от турски трупове. Сюлейман паша не можа да мине през Шипка. Но боевете за Шипка още не беха свършили...

Васил Брашнаров отново посегна за цигара. Всички наоколо чакаха нетърпеливо да я запали и да продължи разказа си. И пак Вардарски не се сдържа:

– После, после, Василе...

– Да, после... – подзе младият опълченец. – После дойде най-страшното. Турците не предприеха нови нападения срещу нас, но беха ни обградили от три страни и постоянно ни обстрелваха. Бързо мина лятото горе, в планината, и още през месец септември започна да ни мъчи стужът. Не беше толкова страшно да се биеш с врага с пушка в ръка, да го срещнеш гърди с гърди; по-страшно стана, като започна зимата. Задуха ветър, дни наред не можехме да се покажем от окопа; ще те отнесе. После започнаха и снежните бури. Немахме ни топли грехи, ни здрави обувки. Хранехме се повече със сухари, не хапвахме топъл залък. Не можехме да палим и огньовете. Дрехите ни замръзваха върху нас. Не можем да се движим и който падне в снега, не може да стане без чужда помощ. Полише на шинелите ни не се свибаха, а се чупеха. Събирахме се на купчини и се мъчехме да се стоплим взаимно. Нямаше къде да се скрием от стужа. Колко пъти намирахме в снега замръзнали часови... Го-

леми беха страданията ни от студа, но още по-големо беше търпението на руските войници и на нашите – да, и на нашите люде. Учителю – протегна младият човек ръка към Вардарски, – там ние изгържахме с търпението си. И вервай: по-трудно е да покажеш търпение, когато е нужно, отколкото да излезеш и срещу самата смърт с щик в ръка... – Той въздъхна издълбоко и негли беше пак там, на Шипка, в страшната зимна буря. Бързо привърши разказа си: – Долу срещу нас сега беше Весел паша, настанил се бе при село Шейново, в подножието на прохода. Руси и наши минаха планината влево и вдесно от Шипка и генерал Скобелев удари турците в лагера им. Ние се спуснахме отгоре. Весел паша се предаде с 22 хиляди аскер и 93 оръдия. Планината бе премината пак посред зима и от генерал Гурко. Турците не можах да се спрат вече никъде. Ние ги преследвахме по петите им чак до Сан Стефано при Цариград.

Сега Вардарски, Аце, Атанас, Стойко обърнаха жадни очи към Тръпко Велев. Нека разкаже и той за войната. Остана тя далечно, отмина. Да чуят те поне заглахващия и тъмнеж...

– Като е за студ и зима – започна Тръпко, но изеднаж промени приказката си: – Ти, даскале, и ти, Аце... вие помните двамата ония руснаци, които беха дошли тука за панаира и нели аз заминах с тях. Заведоха ме те чак в Русия и аз веке не се отделих от Павел Сергеевич... помните ли го оня, по-слабичкия. Той беше офицер. Нареди ме там да работя, баща му имаше голема градина край Киев. А щом се обяви войната, аз пак с него. Искаше да ме вземе като вестовой, но аз казах, че искам да вървя с пушка. Ну, харашо! Ще воюваме за освобождението на България, чак в Преспа ще идем. Убиха го него при Плевен. До мене падна. Подигнах го – мъртъв. Предаде се Осман паша, взехме Плевен. Нашият полк мина под командата на генерал Гурко. Още не бехме се съвзели от битката при Плевен, даде се команда за два дни да минем Стара планина. Тръгнахме. Войска, топове, коне. Ние – сѐ нагоре. Студ – камен и дърво се пука.

Газихме снег до пояс. Такъв студ, а от тебе тече пот. Войниците хвърляха дрехите си, торбите со сухари. Започна буря и сичкият снег се дигна от земята, завърте се, в очите близа, в носа, не можеш да дишаш. Изкачихме се по една стръмнина и вървим един зад друг – тесна е пътеката и плъзгава. Току до нозете ни зеи пропаст, не се вижда докъде е надолу. Чуващ, писне некой, праметне се и изчезне в пропастта. Тесно, плъзгава, а ветърът те блъска право в пропастта. Страхът те лови за нозете, лази до сърцето ти чак. Некои от войниците се уловиха за опашките на конете, за стремената, и ха нагоре. А с топове каква мъка! Генералът казал: „Со зъби макар, ще ги изтеглите нагоре!“ Теглихме ги, дърпахме с въжета и ги пазехме повеке от людетте. Къде без тях, без топове! Плъзна се един надолу, премаза двамата, а други двамата държат, не искат да изпуснат въжето, повлече ги топъл в пропастта... Па мъгла, току връхлети, не можеш нищо да видиш на две крачки. А как ноцувахме там, в планината, без огън, без подслон... И сега ми става студено, като си спомням – засмя се Тръпко и бързо добави: – Но минахме, минахме планината. Превзехме София. Ударихме после към Цариград...

Тръпко млъкна и Вардарски повтори след него:

– Към Цариград... – После учителят се раздвижи върху ниското столче и попита нетърпеливо: – А ние тук?... Македония...

Поизкашля се Васил Брашнаров и рече:

– Македония сега трябва сама да си помогне.

– Да, сама – улови се припряно за думите му Вардарски и продължи: – Но русите... нема ли те да ни помогнат?

– Ще ни помогнат. И свободните вече българи ще ни помогнат. Но ние трябва първо да покажем пред света, че Македония не ще да бъде повече турска робиня. Затова дойдохме и ние тук...

Вардарски размахна юмрук:

– Ще покажем! Цела Европа ще чуе и ще види.

На другата сутрин, рано още, Вардарски тръгна из града, горделиво дигнал глава, тревожен, дързък. Той близаше по къщи и дюкяни, търсеше мъжете, които бяха се заклели да се дигнат с оръжие срещу турската тирания. Които бяха по-смели, сами излизаха да го посрещнат, но някои се опитваха да го избягат или се криеха от него. Той се връщаше по няколко пъти да ги търси, дебнеше ги пред вратите им. И буботеше немного предпазливо:

— Клетва сме дали... Тая нощ ще излезем. — После добавяше тайнствено, с изблещено око: — С нас ще има руски войници. Наши люде, но са руски войници.

Из града тръгна радостна, вълнуваща мъгла:

— Руски войници... Идват руски войници в Преспа...

Изеднаж се съживиха всички надежди, отново пламна прегорелата радост на преспанци. Настана голямо оживление из чаршията, по махалите, срещаша се людето, търсеха се, питаха:

— Къде са русите? Кога ще дойдат...

Разнесе се тогава и нова мъгла:

— Щом чуем камбаните, излизайте! Всеки да дигне каквото оръжие има, ще гоним турците...

Градът замръкна в смут и тревожна радост...

Още рано след полунощ, ту по-близу, ту по-далеч из града се чуваше да скръцва порта, предпазливо се затваряше и тихи стъпки заглъхваха някъде в тъмнината. От разни страни, от разни улички наоколо се промъкваха бързи сенки и хлътваха в двора на новата църква. Тук бяха тримата опълченци, Вардарски, Атанас Кривиот, Аце Кутрев, Алекса Кочов, Борис Мутафчия; бързо се насъбра около тях голяма група мъже, които се обаждаха, питаха се помежду си с шепот. Всички се трупаха, блъскаха се да видят опълченците, доколкото можеха в тъмнината.

— Те ли са?

— Нема ли други?

— Ще дойдат и други... сигурно ще дойдат.

Беше тъмна, безлунна нощ; между невидими по небото, разкъсани облаци трептяха редки звезди. В тъмния звезден зрач, в ръцете на тия люде се мяркаха пушки или стърчаха високо над главите им дългите цеви; мътно проблясваха железата по тях или излъсканият пиринч на гилзите по патронташите, препасани на кръста или през рамо.

Уреченият час наближаваше. Примъкнаха се още неколцина преспанци и вече никой не дойде в църковния двор.

— Разделете се на три — чу се далечно по двора сподавеният глас на Вардарски.

Разбъркаха се людето, чуха се непредазиви гласове, подгряване на оръжие, разделиха се край стената на църквата три неголеми групи. Излезли бяха тая нощ с пушките си тридесет и девет души преспанци. Присъединиха се към всяка група Вардарски с Наум Обчаров, Аце Кутрев с Васил Брашнаров и Атанас Кривиот с Тръпко Велев. Поведоха най-напред дружинката си Вардарски и Обчаров, с тях бяха и другите двама членове на комитетата — Алекса Кочов и Борис Мутафчия. Отпразвиха се към чаршията. Веднага след тях излязоха една след друга и другите две дружинки. През стихналия църковен двор преминаха други две сенки и изчезнаха в малката вратичка на камбанарията.

Трите дружинки се насочиха към конака. Там, в същия двор, беше и помещението на заптиетата — ниска тухлена сграда с дълги редици прозорчета и към двете улици, които минаваха от двете страни на конака. Въстаниците трябваше да ударят най-напред тая малка казарма — така бе уговорено. Едната дружинка, която беше предвождана от Вардарски и Обчаров, трябваше да нахлуе в двора на конака, а другите две — да бият в прозорците на помещението на заптиетата. По улиците не срещнаха те ни жива душа, само някакво бездомно куче лавна и избяга подплашено в тъмнината. Когато наближаваха вече конака, един от въстаниците поизостана и току се скри под сянката на една широка стряха. И щом заглъгнаха стъпките на другарите

му нататък, той хукна да бяга назад, към дома си.

Като не излизаше никой да попречи, и трите дружинки ускоряваха стъпки, колкото повече се приближаваха към конака. Дружината на Вардарски вече мина край помещението на заптиетата и се насочи към широката порта на конака. На двайсетина стъпки след нея вървеше дружината на Аце Кутрев, а по другата улица отпътък се движеше дружината на Атанас Криво. Тогава се чу откъм двора на конака силен, уплашен глас.

— Ким сънз сиз, бре?! Дурунус орда, бре!¹

Зачуха се отпътък и други тревожни гласове, изтупотиха стъпки, тропна врата, някаква светлина угасна. Вардарски носеше два револвера в ръцете си — той не можеше да стреля с пушка поради съпото си око — дигна високо револверите и викна:

— Напред, братя! Долю Туркия!...

Чу се силно блъсване наблизу — турците затваряха тежката порта на конака. Когато Вардарски и Овчаров изтичаха нататък, портата беше вече здраво затворена и се чуваше откъд бърз, припрян говор на турски:

— Излизайте! Хващайте стениите. Дръжте прозорците!...

— Отворете! — викна Вардарски също на турски и ритна портата.

До голямата порта имаше друга, по-малка порта. Овчаров я натисна с рамо, блъсна я с приклада на пушката си — не се помръдваше и тя.

Струпа се там цялата дружинка. В тъмнината нататък се мяркаха и други люде.

— Да прескочим — рече Вардарски.

— Къде, гаскале — обади се Алекса Кочов. — Високо е. Тука не може без стълба.

Стената беше наистина висока, с госта широчка стряха над улицата.

¹ Кои сте вие, бре? Стойте там, бре!

— Да има сега един фугас — рече Овчаров, но никой не се обади: въстаниците за пръв път чуваха такава военна дума.

— Секири... няколко секири трябва! — рече пак Алекса Кочов.

— За нищо не сме помислили ние — каза вразумително пак някой от въстаниците. — Така ли ще ни посрещнат агите, с отворени порти!

— Тя, портата, сѐ си стои отворена, ама сега... — промърмори друг.

Отпътък, откъм другата страна на конашкия двор, изпукаха пушки, закипя и се проточи бърза стрелба. Засвяткаха изстрели и надолу по улицата — стрелбата се пренесе и отсам.

— Залегайте! — викна Овчаров. — Стреляйте по прозорците.

Той се втурна към отсрещната страна на улицата, въстаниците се разбъркаха, но после и те се спуснаха нататък, по един, по двама; пред конашката порта остана само Вардарски с двата револвера в ръцете си, като че ли чакаше някой да му отвори. В тъмнината по цялата улица надолу святкаха и трецяха изстрели, святкаше се и по прозорците на помещението на заптиетата, през мигновените затишии се чуваше остър звън на счупени стъкла.

Изеднаж, през разбърканата стрелба и сякаш някъде високо, се зачу бърз камбанен звън:

— Бим-бим-бам! Бим-бим-бам!

Стрелбата се засили от всички страни около помещението на заптиите. Зачуха се по улицата надолу и гласове, провиквания. Камбаните продължаваха да бият и по едно време, някъде още по-далеко, се зачуха и други, по-тихи звуци на камбана, но и те сякаш надвиваха трясъка наоколо, чуваха се ясни и чисти. Сега биеха камбаните на двете църкви:

— Бим-бим-бам! Бим-бим-бам!...

И после по-далеко:

– Дан-дан-дан! Дан-дан-дан!...

Вардарски дигна револверите си, гръмна два пъти едновременно след друго нагоре към звездите и викна с нечовешки глас:

– Напред, братя! Да живеят! Удрийте...

Протегнал напред двата си револвера, той тръгна край високата конашка стена да атакува направо прозорците на малката казарма.

– Даскале! – викна подире му Овчаров. – Къде си тръгнал! Връщай се! Ще те ударим, връщай се назад!

Вардарски пристъпи към най-близкия прозорец, подпря се там, на стената. Оттук не се стреляше. Вардарски предпазливо се приведе напред, надзърна в тъмния прозорец. Нямаше там никого, прозорецът зееше с изпочупени стъкла, но беше обкован с яка желязна мрежа. Вардарски стисна гневно зъби, гръбна се назад и току се ослуша: стрелбата зад него бе стихнала; бързо затихваше и надолу по улицата, а от прозорците на казармата трещяха все по-чести изстрели. Той чу наблизу гласове, позна гласа на Овчаров:

– Бегай насам! Бегай насам! Турци идат, обграждат ни!

Едвам сега дочу Вардарски, че откъм другата страна на конака бе кипнала нова, още по-честа стрелба. Насреща, малко по-надолу, дето започваше една тясна, пряка уличка, се мяркаха бързи сенки – другарите му бягаха. Стрелбата отпък се засили още повече за няколко мига, съгъсти се, но после се разкъса, разпиля се и започна да се отдалечава. Само камбаните не преставаха да бият, сега още по-ясно, по-бойко в тревожната нощ:

– Бим-бим-бам! Бим-бим-бам!...

– Дан-дан-дан! Дан-дан-дан!...

Стрелбата около конака престана. Само някъде към българските махали се чуваха редки, глухи изстрели.

Вардарски чу зад себе си сърдити гласове, сетне вик:

– Дур! Ким съм сен, бре? Дур!¹

Той бързо се обърна. Покрай стената на конака тичаха насам голяма група турци – чуваше се ясно сърдитата им врява. Вардарски насочи към тях револверите си и започна да стреля напосоки, докато замлъкнаха и двата револвера в ръцете му. Той захвърли единия, после другия. Обърна се да избяга, но зад него се чува изстрели. Вардарски усети някакъв твърд удар по главата си, писнаха в миг двете му уши и той загуби съзнание.

Замлъкнаха скоро и камбаните на двете църкви – най-напред на едната, а после и на другата...

Лазар Глаушев се събуди още при първите изстрели. В кауша беше тъмно, само прозорчето насреща едва-едва се мержелееше. Изстрелите вън се засилваха и като че ли се ронеха глухо някъде зад стените на затвора. Лазар скочи от постелката си, пристъпи към вратата в мрака, сетне отиде и се прилепи на стената до прозорчето. Затворът беше зад конака, изстрелите тук се чуваха като изпод земята, но ясно, сякаш падаха едри гържовни капки по сухата, твърда земя. Ето и камбаните на новата църква, после заби и камбаната на старата църква, някъде по-далеко, по-глухо. Лазар усети как бързо изсъхна гърлото му, той дишаше с мъка и чуваше в ушите си как луго, отсечено беше сърцето му, сякаш екнеше цялото му тяло. Нямаше съмнение – другарите му нападаха конака. Той пак пристъпи опипом в черния мрак към вратата – те сега ще дойдат да разбият тая врата... Стрелбата позатихна, после се засили още повече. Кипна, съгъсти се някъде наблизу и друга стрелба. В затвора не се чуваше никакъв шум, никакъв глас. Лазар пак се приближи до прозореца. Стрелбата

¹ Стой! Кои си ти, бре! Стой!

започна бързо да затихва и да се отдалечава, разрези се на отделни изстрели, чуха се по-наблизу още няколко гърмежа и всичко утихна. Престанаха да бият и камбаните най-напред на новата църква, после замлъкна и малката камбана на старата църква. Какво ставаше вън? В затвора беше все тъй тихо. Лазар отново мина от прозореца към вратата и пак се върна към прозореца. Не знаеше вече колко време беше минало в тъмнината и в тая оживяла тишина...

Изтрака ключът на външната врата на затвора. Идат ли вече! Вратата се блъсна в стената, чу се врява, тропот на стъпки, които се преплитаха. Сърцето на Лазар замря – той чу пред вратата на кауша разбъркан говор и шумно, хрипливо дишане. Ето и ключа. Не, това не бяха неговите другари! Вратата широко се разтвори и в тъмния кауш нахлу треперлива, червеникава светлина. Лазар видя там, в ходника, тъмничаря със запален фенер в ръка, а други две залпиема и неколцина преспански турци гържах в ръцете си тялото на някакъв човек, тъкмо до прага на вратата висяха отпуснатите му нозе. В следващия миг Лазар позна Вардарски – може би само по нозете му, по обувките му, лицето на учителя не се виждаше. Турците ругаеха гневно, нахълтаха в кауша и оставиха тялото на учителя направо върху влажния пръстен под. Лазар зърна за миг, че лицето на учителя беше окървавено. Турците излязоха пак вън, тъмничарят, както беше с фенера в едната си ръка, пресегна се с другата да затвори вратата. Лазар бързо пристъпи към него:

– Фаук онбаши... остави ми фенера... фенера!...

Турчинът го изгледа изкосо и гръбна вратата, заключи я отвън. Стана още по-тъмно. Стъпка по стъпка, Лазар се приближи към Вардарски, напипа го. Когато го подигна да го повлече към леглото си, учителят тихо простена. Жив беше... турците и не бяха го донесли тук, ако беше мъртъв. Лазар го настани в леглото си, доколкото беше възможно в

тъмнината, и сам приседна там, до него. Друго сега той не можеше да стори за учителя.

Нямаше съмнение: нападението на конака беше несполучливо. Ето Вардарски... Какво ли е станало по-нататък! Лазар пак чуваше отсечените, твърди удари на сърцето си. Вардарски простена. Тихо въздъхна след него и Лазар. Нямаше ли да се раздени най-после! Той предпазливо напипа ръката на ранения. Студена, отпусната лежеше тя край тялото му. Лазар я взе в двете си ръце, негли да я стопли. Не можеше да му помогне, не можеше да му помогне, а той може би умираше... И Лазар тихо, колебливо извика:

– Райко... брате...

Той усети, че Вардарски помръдна, раздвижи се там на възглавницата главата му и внезапно се чу гласът му, пресипнал, угаснал:

– Къде съм...

Лазар бързо се приподигна:

– Тука си, Райко, при мене! Аз съм Лазар Глаушев...

– Ах! – въздъхна шумно Вардарски. – Хванали са ме...

– Къде си ранен... къде усещаш?...

– Не знам. В главата усетих... като да ме удари чук. Имаш ли вода? – И Вардарски се раздвижи, опита се да стане.

– Имам вода, но да не си ударен негде в корема или в гърдите...

– Само главата ме боли. Бучи. Другаде не ме боли.

Лазар му даде вода. Той пи жадно, два пъти едно след друго.

– Що стана, що стана? – попита Лазар сега нетърпеливо.

– Що стана... Побегнаха сички! Знам ли що стана... Хванахме конака от три страни. Портата затворена. Усетиха ни и затвориха. Стрелят. На прозорците – жезла. Стрелят те, стреляме ние. По едно време ми викат: бегай, турци, обграждат ни! И сички бегат. Гледам зад мене – тур-

ци. Обърнах се и – го последния куршум. Немаше що, требваше и аз да бегам. Стрелях по мене и... ето тука. Аз не се помня.

– Дотичали са турци от махалата. Нели е наблизу. Ами нашите? Коацина излезох?

– Тридесет и девет души. Ни един повече. И ние с тех...

– А портата на конака затворена...

– Затвори я.

Лазар помълча малко и рече:

– Не я премислихме ние харно тая работа. Ех... – погзе той след късо мълчание: – Сѐ пак Преспа се опита да се дигне. Немаме оръжие, какво ще направиш с голи ръце. Пострада ли и друг некой от нашите?

– Не знам. Може да е пострадал. Голема стрелба беше. А знаеш ли – съживи се Вардарски. – Дойдоха с нас и трима опълченци... на война били заедно с русите: Трънко, спомняш ли си... Васил Брашнаров и още един преспанец – Наум Овчаров. С оръжието си дойдоха и облечени като войници. Право за Преспа тръгнаха. Сега, казват, сами трябва да си помогнем. Затова са дошли в Преспа.

– Само те ли са... тримата.

– Тримата. Мнозина били нашите во войната. Чудесни разправят... голема руска сила.

– Ех, майчице! Не стигна тя до нас...

– Стигна тя, но зли душмани попречиха. Европа!

Замълчаха и двамата. Прозорчето насреща сякаш помръдна и започна да светлее по-ясно. Съмваше се.

Щом стана по-светло, Лазар проми раната на Вардарски, разкъса една своя прана риза и го превърза.

– Не е страшно. Ще мине. Куршумът разцепил кожата. Замаял си се от удара.

– Колкото да ме хванат. Сега оттука – право на бесилката. – И Вардарски току попита: – Не си ли видел моя фес?

Лазар се огледа:

– Нема тука друг фес, не виждам. Моят само...

– Задигнали ми го гаджалите. Нов беше още. Ама... нема да ми е нужен повече – и той грижливо оправи превръзката на сляпото си око.

Лазар помълча малко и рече:

– Ти що... нема да мислиш за най-страшното. Бесилка и не знам що. Нищо се не знай. Нели знайш що са казали старите елини: докато съм жив – жив съм, щом умра – нищо нема да усещам.

Вардарски се вгледа строго в него:

– А ти що мислиш... Че се плаша ли? От нищо не се плаша. И от бесилка не се плаша. Още по-добре ще бъде да умра. Да беха ни избили сички там, при конака. Да се знае, че сме се дигнали да умрем!

Учителят рязко извърна глава към прозорчето. По бялата превръзка на главата му бе избило неголямо кърваво петно. Лазар почувства как се надигна топла вълна в гърдите му от умиление към тоя човек, но нищо не рече и нищо го докосна с ръка.

Вън се чу тропот и врява. Дали бе дошло време да ги пуцат в двора? Скоро пак сичко затихна. Но малко по-късно пак се чу да влизат люде в затвора. След това – пак тропот и врява.

– Знайш ли що е това? – рече Лазар и не дочака отговор: – Чини ми се, нови затворници водят тука.

Докъм обед вратата на тъмницата се отвори още много пъти. Заптийетата довеждаха преспанци на цели групи и ги затваряха по каушите. Напълни се с нови затворници и каушът на Лазара, напълни се и тремът вън – чуваше се през вратата глуха врява на много люде. Сега стана всичко ясно – новите затворници разговаряха един през друг:

– Тая сумтрин некои нападнали конака. Имало и руски войници с нух! Наши люде, ама руски войници. Камбаните биели да се дигне целият град, ама що – людете немаат оръжие! Дигнали се сички турци от махалата, да бранят конака. Нашите побегнали. Пагнали там двама, убили ги тур-

ците. Сега в затвора има до двеста души. Турците от къща на къща. Прибират. Чаршията вън е затворена... Що ли ще става!

— Двеста души — повтори ядно Вардарски. — Да беха излезли тия двеста души тая сутрин, щехме да вземем конака! Ама овцата... защо я колят...

В кауша стана тихо. После някой хитро, предпазливо попита:

— Ти... даскале... там ли беше?

— Бех — отговори бързо Вардарски и добави: — Там ме хванаха турците.

— Аха — отвърна сговорчиво същият глас: — Така рекоха и в града.

— Оставете това — рече остро Лазар и повиши глас: — Сега, братя, като сме тука, кой каквото чул, видел, за себе си да го знай. Ще ни питат, ще ни разпитват, може и да ударят некого, ама нема и що да ни правят, като са ни сбрали толкова люде. Ако вземем да приказваме много, може и да пострада некой от нас.

Между затворниците той бе познал и неколцина от тия, които се бяха клеели да излязат с оръжие.

Няколко дни по-късно в затвора бяха докарани и селяни. После заптиетата почнаха да извеждат по двама, по трима от затворниците и ги водеха на разпит в конака. Затворът взе да се изпразва. Повечето от затворниците след разпита биваха освобождавани. След около два месеца време, доста късно следобед един ден, в двора на тъмницата бяха изведени Лазар Глаушев, Вардарски, Аце Кутрев, Атанас Кривиот и още двайсетмина други преспанци, но между тия двайсетмина мъже нямаше нито един от участвалите в нападението срещу конака. Двама цигани ковачи оковаха в тежки вериги двайсет и четиримата затворници, по четирима ръка за ръка, в шест редици. На първата редица бяха Лазар, Аце Кутрев, Атанас Кривиот и Вардарски. Учителят бе дигнал високо рошава си глава, раната му беше вече оздравяла, но един нов белег личеше към

края на широкото му чело, над слятото око. Тъмничарят Фаук онбаши бе им пошушал:

— Ще ви водят в Битоля. Пеша.

Никой от затворниците не се обърна към заптиетата наоколо да се оплаче, да поиска нещо. Битоля — е, харно, нека бъде в Битоля!

— Не знам как ще докуцам аз, бачо Лазаре... — рече Кривиот.

Лазар се приведе напред да го види:

— Не бой се, Атанасе. Яка кост си ти. И полека ще вървим ние, полека.

Беше към края на месец юни. Дългият летен ден нямаше край. Накараха затворниците, както бяха във веригите, да насядат край стената на затвора. И едва като се стъмни добре, петнайсетмина въоръжени заптии на коне ги подкараха край конака, през чаршията, на път за Битоля.

VI

Старият битолски зандан беше пълен със затворници от целия вилает. Преспанците бяха освободени от веригите и едвам успяха да се настаят в един широк кауш, и той пълен — човек до човек. Имаше тук люде от Охрид, Струга, Дебър, Кичево, Ресен, Прилеп, Лерин, от костурските села и от други села по целия вилает, от самия град Битоля.

Лазар Глаушев и Вардарски лежаха един до друг и толкова беше мястото им край стената — колкото да лежат на едната си страна. В претъркания кауш не можеше да се диша от задуха и смрад. Срещу вратата на кауша светлеше две прозорчета с железни решетки със зацапани стъкла и бяха плътно затворени. По телата на неволниците и по пода, по стените, по тавана пълзеше безбройна гад — гървеници, въшки, бълхи, паяци, стоножки, мокрици... Нощем тъмничарят запалваше мъничка газена ламба с опу-

шено стъкло, близу до вратата беше сложена ръждясала, воняща тенекия, в целия кауш имаше само една стомна и щом я донесеха пълна с вода, веднага тръгваше от ръка на ръка, а после стоеше цяла нощ празна там, до вонящата тенекия. Всяка сутрин на затворниците се раздаваше по половин войнишки хляб.

На втория или на третия ден Вардарски рече тихо на Лазара:

— Не ми е за пръв път, но такова нещо не съм виждал... Василчо Брашнаров разправяше за търпението на руските войници. Посред зима горе, на Стара планина. Без огън, без грехи, без храна. Дрехите замръзвали по тях. Да видим сега ние тук. Ние пък от горещина ще измрем, без въздух. Но...

И той скочи, присвил глава между рамената си, сякаш дебнеше да се хвърли върху някого. Някои от налягалите наоколо затворници се загледаха в него с любопитство — очакваха да видят какво ще направи: толкова еднообразен беше животът тук, че дори и едно по-рязко движение привлечаше вниманието им. Вардарски тръгна стремително, направо през налягалите на пода, стъпи върху ръката на един, прескочи с нога друг, който бе седнал да се пощи, дигнаха се след него виковете и гневни думи. Протегнал напред тънкия си врат, Вардарски се улови за железата на едното от прозорчетата, изкриви лакът и в следващия миг се чу трясък и звън на счупено стъкло. В кауша настана тишина, като да изтрещя внезапно гръмотевица. Някой тихо рече:

— Ами сега?

В гласа му се долавяше страх, но и доволство. Друг по-нататък викна:

— Що направи бре, човече! Сега сичките ще ни накажат. Не дават да се отварят прозорците.

Вардарски стоеше до прозореца и жадно вдъшваше нахлуващия пресен въздух, а край едната страна на лицето му полъхваше друга — топла, воняща струя, откъм вят-

рейността на кауша. Раздвижилият се въздух дигаше по главата му дълги, сплътсени кичури коса. Вардарски се обърна и огледа целия кауш, това купище от ръце, нозе, глави, обърнатите към него нечисти лица, вътрешените погледи.

— Дишайте сега — рече той глухо и се върна на мястото си.

Лазар го погледна изкосо и нищо не каза. Тъмничарят вече тропаше с ключа в ключалката на вратата и се втурна вътре настръхнал, с къс, дебел бич в ръката си; седналите до вратата бързо прибраха нозете си.

— Кой счуни джама, бре! Кажу, бре!

— Аз — отговори Вардарски от мястото си, без да се помръдне.

— Ти ли, а! Ти ли... — спусна се към него турчинът и дигна бича.

Лазар бързо се изправи на колена между него и Вардарски:

— Ето, чауш (тъмничарят беше обикновено заптие), ето... плаща! Той си плаща джама, не искаше да го счупи.

Тъмничарят зърна едрата бяла меджидия в ръката на Лазара, после изкриви поглед към Вардарски, но ловко прибра меджидията:

— Да не смейш друг път... кокалите ти ще изпотроша!

Лазар плащаше стъклото двайсет пъти по-скъпо и тъмничарят побърза да си излезе. Като се дръпна Глаушев отново на мястото си, тихо продума:

— Ти нemoй друг път, че скъпо излезе... Имаме само две меджидии още.

— Защо му даде толкова пари...

— Да го оставя да те удари ли?

Вардарски мълчаливо го погледна, в окомото му просия мека, топла светлина. После рече:

— Какъв си... здрав, умен, чист човек... спокоен...

Лазар стеснително побърза да го прекъсне:

— На секо нещо трябва да се гледа ясно... ама то, човек не може да не сгреша.

— Аз... винаги съм грешил много — въздъхна Вардарски, но някак пренебрежително и дори присмехулно. И току добави строго: — Ама винаги съм вървел право, по правия път... Кой знай пък дали и това е верно.

Той махна. Мълчеше до него и Лазар. Всеки се понесе подир мислите си.

Откакто го заловиха турците с ранена глава край стените на конака, Вардарски често се връщаше в мислите си към своя изминал живот. Той вече не виждаше свое бъдеще — каквото оставаше пред него, смяташе го за бързо, неизбежно и някакво общо заключение на живота му. Дотук бе стигнал той, по-нататък нямаше да отиде, оставаше още да свърши добре, оставаше само краят...

Кой редеше и нареждаше човешкия живот? Бог или... Не бе наредил добре неговия живот. В целия негов живот — мислеше си той — винаги бе липсвало по нещо много важно. И острата му, жива, буйна мисъл се стремеше да разбули загадката на собствения му живот: в неговия живот никога не бе имало радост, чиста, здрава радост. Не идеше ли всяко зло от сиромашията, в която се бе родил, и от лошия, разбъркан, нещастен живот на всички люде около него? В какъв мрак преминаха детските му години, а толкова ясно слънце грееше до него — майка му; тяхната бедност помрачаваше целия им живот, и неговия, и нейния. После той се сблъска с господарската заина на турците, също и с робската несрета на своите, с покорството им, с робския им страх, с робската жажда за живот и страха за жалкия им живот. Там беше и сиромашията им. Оттам идеше зло то в неговия живот, в техния живот, оттам идеше тая неизлечима тъга в сърцето му, която помрачаваше, отравяше всяка радост. Какво бе постигнал той в живота си, докъде бе стигнал? Едва бе направил няколко стъпки и чувстваше, знаеше, че тъкмо оттам нататък започваше истинският живот, отваряха се необятни простори в светлина и невиждана хубост. Докъде бе стигнал той в науката? Едва бе вкусил от нея, колкото го знае каква е нейната

сладост, и цял живот да жадува, да копнее за нея, едва бе надзърнал в страниците на книгите, едва бе стигнал до няколкото прости струни на тамбурата си... Да беше успял да отиде в Русия или във Виена, или в Липиска, или... Той бе стигнал до село Ерекьой край Бруса, в Анадола и бе ходил толкова години по света с едно око.

А Ния... От тринайсет години беше тя в живота му. Друго едно слънце, като майка му някога, като майка му и сега, в неговите спомени. Още по-хубаво слънце, изгряло високо на неговото небе, високо горе, недостижимо високо и той не може да му се радва свободно, с цяло сърце. Гледа хубостта му, чувства топлината му скришом, като крадец. Ния беше чужда жена, беше жена на тоя човек до него, най-близкия му другар, ето и сега рамото му, коляното му се допираше до него, братски — в общата неволя. Той не мразеше Лазара, не му завиждаше — достоен беше Лазар за нейната обич и по-достоен от него, само понякога неволно се надигаше в сърцето му горчилка и погледо желание да го засегне някак, да го нарани. Това ставаше против волята му и също помрачаваше чистата му радост от Ния, от нейната хубост. Щом не можеше да я обича открито, да очаква взаимност, защо не можеше да запази скритата си обич чиста от всякакъв грях, от всяко греховно пожелание? Имаше мигове на греховна сладост, когато против волята си я пожелаваше, потрепваше ръката му в неукротимо желание да я докосне, замечтаваше се той за близост с нея. Щом беше непостижимо далечна за него и толкова хубава и чиста, защо не бяха и мислите му за нея винаги чисти, та да се радва с чисто сърце на своята скрита обич? За любовта си към Ния той не търсеше ни Бога, ни друг някой разпоредител с човешкия живот, а прокланаше само своето алчно сърце, алчното човешко сърце, и се боеше от своята тайна, пазеше я от чужди погледи, от чужда помисъл, зорко и с голям страх. Тук никой не бе разбъркал живота му, а сам бе се заплел и се ненавиждаше за своята греховна страст. Но сякаш скришом и от себе си той се радваше на

своята обич, когато му се случваше да види Ния, да чуе гласа ѝ, да се унесе в мечти по нея.

Той стисна очи, негли да се скрие от Лазара – стори му се, че Лазар можеше да прочете мислите му и с поглед. И тихо промълви с горчивина и съжаление към себе си:

– Да, да... И това не е верно, че аз сѐ по правия път...

Още на петия ден, след като ги бяха довели в Битоля, извикаха Лазар през време на следобедната разходка да види майка си. Струпали се бяха много затворници на оградата на двора и Лазар едвам си пропрати път да застане и той там, до оградата. На три-четири аришина от оградата беше опнато въже и зад него се бе струпал народ от всички краища на вилаета – мъже, жени, деца, дошли да видят своите близки между затворниците. Запхиета с пушки непрекъснато сновяха между оградата и въжето, час по час прибъгваше по някое дете, мушнало се изпод опнатото въже. Дигаше се шумна врява от двете страни – всеки искаше да каже по нещо на милия си човек тук, или затворникът – на близките си, които бяха дошли от родния край. Всеки искаше да каже по нещо особено важно, за което бе мислил преди това и бе се заричал да не го забрави, а сега за какво ли не се говореше, но това, най-важното, бе изчезнало от паметта. Всъщност казано бе всичко и повторено, а това, което изглеждаше недоизказано, забравено, беше мъката, копнежът в тая неволя. И все това се повтаряше най-често от двете страни:

– Ти не се тревожи за нас, добре сме ние, за тебе мислим, че си тука.

– Вие не се тревожете за мене, добре съм, казват, че скоро ще ни пуснат.

В тия взаимни успокоявания и уверения имаше много скрита скръб и много обич. Гостите на затворниците най-напред предаваха оттамък въжето разните вещи, които бяха донесли от родния дом – храна, грехи, – та в първите минути не успяваха, не се и сецаха да избършат бликналите сълзи. Плачеха и мнозина от затворниците, но и мнози-

на се смееха през сълзите си от радост, че виждаха своите близки. Запхиетата важно пренасяха от едната на другата страна пълни торби, кошници, вързопи, лакомо ги опипваха и криеха в разкопчаните си пазви това, което се даваше и на тях като на омразни напращници.

Султана Глаушева не беше сама – с нея беше и Ния, а с тях стоеше и някакъв битолчанец, роднина на Ния по майка. Имаше там и други преспанки и преспанци, дошли и те за своите люде. Лазар дълго гледа Ния, вече отдавна не беше я виждал, а тя му се усмихваше насреща, но не можеше да се сдържи и очите ѝ плуваха в сълзи. Той се опита да надвие някак, да пробре гласа си през шумната глъчка наоколо:

– Добре си сторила, Ния, че си дошла и ти. Чинеше ми се кой знай откога съм в затвора... от сто години.

Той я виждаше ясно, блестяха влажните ѝ очи, а милият глас едвам се чуваше сред общата глъчка, сякаш идеше от много далеко и всеки миг да се скъса, да заглъхне:

– Така решихме с майка, заедно да дойдем. Добре ли си ти, здрав ли си...

Старата Глаушица не криеше мъката си, нито гнева си, че бяха затворили сина ѝ, нито своето безстрашие и всичко личеше в погледа ѝ, изпод ниско пригърпнатата черна кърпа. Най-напред се погрижи тя да предаде на сина си каквото му бяха донесли. Лазар викаше отсреща:

– Не ми давай много забивки, майко, само една-две черги, колкото да си постелем с Вардарски. Много е горещо вътре и няма място за повеке грехи.

– А това на Аце Кутрев... това пък на оня, Криво – предаваше Султана торби, веленца, едно кожухче. – Не могат жените им, сиромашките, да дойдат чак тука...

Като предаде тя всичко, видя как прибраха всичко и застаналите зад него Кутрев и Кривот, погледа, погледа сина си, на току обърса с края на кърпата едното си око, после другото. И тук най-напред беше грижата за несретното дете, а след това идваше мъката ѝ по него.

Говориха те дълго за едно и друго, после Ния рече:
– Ами що не излезе Вардарски да го видим. Добре ли е той...

– Не го оставяй, Лазаре – подвикна и старата жена. – Нема си никого той...

– Ей сега ще го доведе – гръпна се Лазар от оградата. Намери учителя в най-отдалечения край на двора.

– И Ния е дошла... Ела, ела. Искат да те видят.

Вардарски бързо, смутено попила превръзката на око-то си и понечи да тръгне, но веднага се гръпна:

– Не, не... Върви ти...

– Ама аз оттам идвам... Тебе искам да те видят. Ще ги пита кой в Преспа как си, що си...

– Не, не... Виж на какво приличам. Плашило. Кажу им много зрабе.

Не беше само това, че той наистина приличаше на плашило с изпомачкани, нечисти грехи, с рошава, сплъстена брада и дълги, отдавна нестригани коси. Той не искаше, не можеше да приеме тъкмо от Лазара тая милост на съдбата – да види Ния в тия свои най-черни часове. А сърцето му примираше от болка. Лазар погледна разсеяно посивялото му лице и го остави.

*

Всеки ден и по цял ден извеждаха затворници от каушите и ги водеха на разпит. Някои изчезваха по цели дни и после ги довеждаха премазани от бой, с посинели нокти на ръцете и краката, изпозорени под мишниците с горещи ялца или надупчени с горещо желязо. Между затворниците, от кауш на кауш, от човек на човек се носеха приказки, ту пълни със страхотици, ту пълни с надежда:

– Ще дигнат бесилки. Ще ни пратят на заточение. Ще ни изколят сички тука некая нощ...

– Некой може и да пострада, но не сички, не сички. Консулите нема да позволят. Руският консул казал: „Нико-

му косъм да не падне от главата, че ние пак ще прегазим Дунава...“

Дойде ред и на преспанци. Най-напред изведоха Лазара Глаушев. Двама заптии го заведоха в една ниска сграда близу до затвора. Минаха през един мрачен ходник с разкрибени, скърцащи дъски на пода, побутнаха го да влезе в малка стая с единствен, тесен прозорец срещу вратата и целият обкован с гъста желязна мрежа. Заптиетата останаха вън, до вратата. Край стената насреща седеше следователят – гребен, сух турчин в чиновнически тъмносин сюртук, закончан чак до гърлото му. Пред него беше сложена ниска маса, покрита с избеляло зелено сукно, зацапано на няколко места с мораво мастило. Сложени бяха там широки листа хартия, стъклена мастилница, зацапана с цели пластове засъхнало мастило, а до нея, направо върху сукното, лежах снопче турски тръстикови пера. Следователят се загледа продължително в Лазара с натезали клепки и никак отдалеко, а тежкият пискиол на феса му, увиснал над лявото ухо, безспирно се поклащаше. Без да се помръдне и едвам отлепил тънките си устни в сянката на редки, провиснали мустаки, следователят рече на турски:

– Лазар Стоян Глауш... преспанец.

– Евет, ефенди¹.

Следователят продължи все тъй безучастно на своя книжовен турски език:

– Позната ми е цялата ти история. Безполезно е да криеш каквото и да е. Ти си главатар на Преспа от много години. По тебе са стреляли да те убият. И това си има своето значение.

Лазар не се сгърча:

– И това ли е моя вина, ефенди?

– Да. И това е твоя вина. Ти не си откраднал нищо, не си убил никого, а стрелят по тебе да те убият. Някои са

¹ Да, господине.

били против тебе и ти си бил против тях. Немирен човек. Тартор на всички бунтовници в Преспа. От малък още. Да ти припомня ли някои неща, ако твоята памет е отслабнала? Ти си дигнал преспанци някога да правят нова църква без позволение, а още си нямал ни гва косъма пог носа. Това е от начало до край. И ти сам го знаеш. Ами какво ще кажеш за убийството на Хайредин Арап ага от Преспа? Или – мина-замина, а? Не е минало, не е заминало.

Еднозвучният тих глас на следователя изеднаж утихна, сякаш го отрязва някой с ножица, като нишка, която се точеше равномерно от устата му. Но турчинът пак отлепи тънките си устни:

– Ти не си глупав човек и да не си губим времето ние с тебе... Да ти припомня, може твоята памет да е отслабнала. Повикал ме преспанският каймакамши, и тебе, и всички от вашата община, а ти си казал: „Каймакаминът да почака!“ После си казал: „Да стане каймакаминът да ме посрещне на вратата.“ Тогава московците бяха близу до Стамбул. Силен си бил ти. Не си се боял от каймакамина. И това си казал тогава: „Тук, в Преспа, е вече българско царство. Тук не е вече Турция.“ Така си казал ти пред всички първенци в Преспа и това стига. Стига и това, Лазар Глауш, но ти си казал и си направил нещо повече: казал си за Кючук Кадри и после си пратил хора да го убият. Ние и това знаем. Нападението на конака в Преспа е също твоя работа. Не може да стане такова нещо в Преспа, а ти да не знаеш. – Турчинът пак махна, обърна се към прозореца и рече: – Говори, Глауш, да те чуя.

Като се обърна следователят към прозореца, искаше да покаже своето пренебрежение към Лазара, към това, което можеше да каже той. Тъкмо оттам почна Лазар и макар да усещаше бързите, отсечени удари на сърцето си, напращаше всички сили да защити живота си. Той чувстваше лека парлива болка дълбоко в гърлото, някакво леко стържене по врата си – с ловки, жилави пръсти следователят слагаше въже около шията му. Колкото напращаше Лазар

ума си да подбира всяка дума, толкова се напращаше той да поддържа гласа си спокоен и твърд, да запази спокоен израз на лицето си. Той каза също на турски:

– Лошо са те осведомили, следовател ефенди. Не е вярно това, което са ти казали против мене. Всичко е наредено така, че да ме погуби, а не както е според истината и правдата.

Следователят се обърна към него с едва-едва учудено лице:

– Отричаш ли?

– Отричам, следовател ефенди.

– Свидетели за всичките ти думи и деяния са всички първенци в Преспа.

– Извисявам се, следовател ефенди, но ако има свидетели срещу мене, това ще са хора от другите народности в Преспа. Няма да се намери нито един мой сънародник в Преспа, който ще потвърди техните обвинения срещу мене.

Следователят изеднаж отвори очи изненадан и сега изглеждаше чудно, че имаше такива големи, опулени очи. Бързо се съвзе и каза:

– То се знае, твоите ще бъдат с тебе!

– Може да е така, но също така се знае, че чуждите ще бъдат против мене.

Следователят подскочи, загуби власт над себе си.

– Ние не можем – викна той кресливо, – не можем да не вярваме нашите първи хора в Преспа!

– Тогава, следовател ефенди, Господ да ми е на помощ.

– Признай всичко и съдът ще бъде снизходителен към тебе.

Лазар усети как изчезна парливата болка в гърлото му: следователят не беше вече толкова самоуверен.

– Няма какво да признавам, следовател ефенди. Работил съм за християнския народ в моя роден край, за църкви, за училища, но всичко е било по закон. Какво е станало с преспанския конак, аз не знам. Чух гърмежи една нощ, но

бях в затвора, затвориха ме много време преди това.

Загледа се в него следователят със зли, враждебни очи. Дигна едно от перата пред себе си, показва го на Лазара, завъртя го между розовите си, пухкави пръсти:

— Аз ще говоря вместо тебе... — и без да дочака отговора на Лазара, плесна по масата: — Чауш! — На вратата се показаха и двамата заптии: — Отведете го!

Около един час по-късно пред следователя се изправи Вардарски. Ефендията току-що бе написал две големи страници и в заключение ги сочеше като безспорен следствен материал срещу Лазар Глаушев. Беше доволен от работата си и бе възстановил отново своето самочувствие на ловък, изкусен следовател. Но той не можеше да скрие учудването си, като видя насреща учителя. Едрата глава на Вардарски беше едно валмо от разбъркани, нечисти косми, бледото му лице беше прерязано от черната превръзка на сляпото око, а здравето му око пламтеше още по-силно и в цялата му външност личеше нападателна стремителност, по измачканата му греха се виждаха засъхнали кървави петна. Той не дочака следователя и заговори пръв, а турчинът още повече се учуди на анадолияския му турски език. Вардарски рече:

— С мене вие, следовател ефенди, нямате никаква работа, нито пък аз с вас.

— Как тъй... — и следователят още по-плътено стисна тънките си устни.

— Аз отивам направо пред съда и там ще кажа, което имам да кажа.

— В съда мога да те пратя само аз. Без мене ти не можеш да се явиш пред съда.

— Прати ме тогава. Искам да се явя там. Но ти и без това, нали?

— Чуден човек! Ти ли разпитваш мене, или аз тебе...

— Както се случи.

— Я мълчи там! И не забравяй къде се намиращ!

— Хе, следовател ефенди, как ще забравя къде се намирам!...

Следователят нервно премести по масата едно от перата си, после пак го върна на мястото му.

— Ти взе ли участие в нападението на конака в Пресна?

— Да. Взех участие.

— Там ли, на самото място те заловиха и с оръжие в ръка, нали?

— Там. На самото място. С оръжие в ръка.

— Имаше ли други хора с тебе? — продължаваше да разпитва следователят с нарастващо въодушевление и в гласа му взеха да прозвучават сладникави нотки.

Втрени в него Вардарски окото си и рече:

— Нищо повече няма да чуеш от мене. Няма полза. Кажу да ме върнат в кауша.

— Ако се гържиш така и пред съда, няма да отминеш бесилката. — Вардарски нищо не отговори, а обърна рошавата си глава към прозореца. Гласът на следователя стана по-твърд: — Заловили са те на местопрестъплението. С оръжие в ръка... — Вардарски мълчеше. — Ти и сам признаваш. — Следователят почака един миг и гласът му отеднаж се пречупи, омекна: — Ами защити се по някакъв начин бре, човече! Говори! Кажу, че са те подмамили, че си бил пилян или... Кажу кой те подмами, ти не ми изглеждаш лош човек, учител си бил. Защо искаш сам да сложиш въже на шията си...

— Остави, следователю, не си губи времето. Ще ти повярвам ли, че ме жалиш? Тия, като вас, никого не жалият. Ти искаш да изтръгнеш повече приказки от мене. Да се похвалиш, че добра работа си свършил. Аз пред съда ще кажа повече. Заповядай там, да послушаш.

Следователят се опита още няколко пъти да предизвика Вардарски към по-голяма словоохотливост, но напразно. Най-после повика заптиите да върнат даскала в затвора. Стигаше и това, което призна и сам даскалът. И Вардарски още не беше излязъл от стаята, когато тръстикото перо на следователя заскърца остро и пискливо по

твърдата хартия, меката му пухкава ръка се залюшка с къси, равномерни движения отгъдно наляво по хартията.

Тоя ден бяха изведени на разпит и останалите преспанци. Никой от тях не призна, нямаше против тях и никакви улики, но което не достигаше, за да се образува дело, следователят го набавяше по свой ум и през целия този ден пръстиковото му перо усърдно скърцаше и писукаше в малката стая. Срецу Аце Кутрев и Атанас Криво тои използва нашироко предишното им задържане. Още като му се възложи следствието по това дело, казано му бе, че в Преспа трябва да се издигне бесилка.

Ни един от задържаните не излезе от затвора през цялото лято. Довеждаха все нови затворници от всички краища на Витолската област. Разкрити бяха на много места съзаклятия за бунт и се узна, че някои македонски градове бяха изпратили тайно свои представители на Учредителното народно събрание във Велико Търново. Знаеше се и за прошенето до чуждите консули в Солун. Турската власт искаше да задуши и с най-сурови мерки революционното брожение в Македония. Ала руските представители в Турция бяха; те подтикваха и другите чужди представители, подканяха ги да изпълняват своя дълг и като пратеници на своите крале и императори, и като християни спрямо потиснатото християнско население в държавата на султана. И турската власт действаше в две посоки: изпращаше и покровителстваше из цяла Македония турски разбойнически банди, които избиваха и ограбваха християнското население, а от друга страна, устройваше процеси привидно по всички правила на съдебната законност и даваше вид, че е в законна самоотбрана срещу размирните елементи в държавата...

Рано една сутрин през втората половина на септември във вътрешния двор на затвора бяха изведени всички

преспанци. Беше ясно, свежо утро. Дворът беше още пуст, тънеха в сънна тишина и ниските, мрачни сгради на затвора. Поискаха преспанци да се поразкодят из празния двор, да се поумият свободно на бунарите, докато бяха още сами тук. Обградени ги бяха въоръжени заптиета и не им даваха да отидат никъде. Ала дойде някакъв полицейски юзбашия и викна на чаушина, който командваше заптиетата:

— Накарайте ги да се умият! Да се поприберат... — После той добави по-тихо: — В съда може да ги видят консулите.

Лазар Глаушев и Вардарски се спогледаха:

— Ще ни съдят.

— И консули ще има в съда — опули окото си Вардарски и пръв се втурна към бунара; той винаги се измъчваше и се гневеше, че поради навалищата в затвора не можеше да се умие добре. Сега дълго се плиска с твърдата стипчива вода, разтърсваше мократа си глава и пръхтеше от удоволствие.

Турците доведоха и двама бръснари, също затворници. Вардарски не позволи да се докоснат до него.

— На какво приличаш с това брадище, бре! — викна юзбашията.

— Брадата ми е още от рождение, юзбаша — отвърна учителят на своя гърлен анадолски език.

— Ще уплашиш хората в съда... — провеси дебелите си устни юзбашията, но не каза нищо повече.

Сградата на вилаетския съд беше наблизу, на другия бряг на Драгоар. Въведоха двайсет и четиримата преспанци в една неголяма зала с нисък, почернял таван; разхлабените, пропити с прах дъски на пода глухо скърцаха под стъпките им. Прибраха ги край една от стените, обградиха ги от всички страни, заптиетата потупваха с пушките си по неравния протъркан под. Дълго стояха затворниците така и тихо приказваха помежду си. Чаушинът им позволи да изпуснат по една-две цигари. Септемврийското слънце вече приличаше през тесните прозорци, в струите слънче-

ва светлина се мотаеха пращинки и валяма тютюнев дим. По ходника вън често се чуваха скърцащи стъпки, но в залата никой не влизаше. Към горния край на залата беше сложена и сякаш закована там широка маса, покрита със зелено сукно, виждаха се през нея високите гърбове на три стола. Две масички със столове бяха сложени от двете ъстриани, а край стената бяха наредени пет ниски кресла, подплатени с протъркан червен плюш, с проскубани висулки по краищата.

В гъното, зад голямата маса, се виждаше друга врата. Най-сетне тя се отвори. Влезе председателят на съда — приведен, дребен, около петдесетгодишен човек в черен сюртук и с яркоаелен фес, с подстригана, доста побеляла брада, с напрегнат поглед, сякаш недочувахе и все се ослушваше. След него се проточи целият състав на съда и всеки зае мястото си, последен от всички — клятишият с дебел сноп книжа под мишницата, сграбчил в едната си ръка стъклена мастилица и цяло снопче пръстикови пера. Той сложи на масичката си книжата, мастилицата, подострените пера и сам седна там, чинно, на крайчеца на дървен, разклатен стол.

Председателят на съда вече на два пъти извади изпод сюртука си, между последното и предпоследното му копче, едър дребен часовник с издути капаци, с мъничко ключенце, което се мошкеше насам-натам. И на два пъти прибра търпеливо часовника си, закопча предпоследното копче на сюртука си. Най-сетне взе да се оглежда — готвеше се да отвори заседанието на съда, но в същия миг вратата насреща скръцна и в залата влезе висок, млад мъж, с полуцилиндър в ръка. Той се поклони към съда още от вратата, после мина бавно през цялата зала и седна удобно на едно от креслата край стената, погладу едва-едва тъмнорусите си мустаки. Това беше руският консул. Минута след него в залата влезе друг един мъж в европейско облекло, нисък, тантурест, с къс врат и ниско остригана глава. Той също се поклони, мина през залата и седна до руския консул. Това беше авст-

рийският консул. Малко след него влезе италианският консул — сух, дребен мъж, с матово лице и гъсти, рошави черни мустаки. Мина и той през залата с бързи, пъргави стъпки и седна до австрийския консул. Мина още някое време. Председателят за трети път извади големия си часовник, натисна капачката му, който бързо отскочи, чу се после как цъкна в шепата му. Вратата насреща пак се отвори. Влезе невисок, също млад мъж с бръснато, румено лице, в ездашки костюм, с мъничък камшик в ръката си и едва сега свали ездашкия си каскет. Той кимна към съда навъсен, мина бавно през залата, изгледа колегите си сякаш ядосан, че ги вижда там, и седна не на следващото, а на крайното кресло. Това беше английският консул.

Председателят бе поканил четиримата консули за това дело и трябваше да ги чака, сега изеднаж се чу гласът му — тих и еднозвучен. Разглеждането на делото започна. Пръв бе извикан пред съда Лазар Глаушев.

Той отхвърли всички обвинения против него, едно след друго, със спокоен глас, на доста правилен турски език и накрая дори се оплака, че лежи в затвора вече пет месеца.

— Ето, сами виждате — рече той. — Как може да бъда обвиняван за някакво си нападение на конака в Преспа, когато в същото време и дни преди това аз бях в затвора?!

Председателят не го и погледна, а направи знак с лениво движение на разсилния при вратата. В залата влязоха петима преспански бейове и агалари, след тях и Кости Пучура. Те излизаха един след друг пред съда и повтаряха едни и същи обвинения срещу Лазара:

— Водач на бунтовниците в Преспа. Убиец на Хайредин Арап ага, на Кючук Кадри и другарите им...

Влахът гъркоманин Кости Пучура се опита да бъде по-убедителен:

— Да, ще повторя и аз същото, което казаха тук тия почтени аги. И сега, откакто Лазар Глаушев е в затвора, в Преспа е мирно и тихо. Няма го вече там размирника и хората спокойно си гледат работата.

Председателят погледна четиримата консули, сдържан и скромен в своето тържество, леко приподигна рамената: какво искате повече? Ала чу се отново гласът на Лазара, спокоен и ясен:

— Защо почитаемият съд не е намерил ни един мой сънародник в Преспа, който да излезе тук и да каже, че аз съм там най-големият размирник и убиец? Ако наистина е било смутно в Преспа с мене и сега там е спокойно без мене, все ще се намери и някой мой сънародник да потвърди това. А ти, Кости Пучура, можеш ли да се прекръстиш тук и да се закълнеш в името на нашия християнски Бог...

— Стига, стига, стига... — прекъсна го нетърпеливо председателят.

Английският консул плесна с камшик по ботуша си.

Свидетелите се отдръпнаха към насреещната стена, до вратата. Лазар се върна между подсъдимите. Повикаха пред съда Вардарски. Докато пристъпи и застана там учителят, между свидетелите насреца се забеляза раздвижване; поразместиха се, загледаха се с любопитство в него и консулите. Дигнал високо рошавата си глава, той изгледа едните, сетне другите и току спря остър поглед върху председателя. Гледаха го учудени или с присмехулно присвити устни и съдиите, и свидетелите им, та и консулите, но те всички останаха изненадани, когато от тесните гърди на тоя слаб, изтощен човек прогърмя силен, твърд глас:

— За бунта в Преспа, за всички размирия там и за убийствата виновен съм само аз! Не, не съм виновен, а именно аз съм човекът, който дигна бунта в Преспа, който преди това нареди да бъдат убити Хайредин Арап, Кючук Кагри и другарите им. Съдете мене, аз ще отговарям тук и никой друг — посочи той с ръка зад себе си, без да се обръща, — никой друг от тия хора не е виновен, напразно ги държите в затвора и ги мъчите.

Председателят му направи знак да млъкне и попита изтихо:

— Къде си научил турски?

— В Анадола.

— Как си попаднал там?

— Бях изпратен на заточение!

— Защо?

— За непокорство — дигна още по-високо глава учителят.

— Тъй... тъй. Стар размирник. Ти и сега признаваш само това, което не можеш да отречеш. Заловен си на местопребыванието с оръжие в ръка.

— Да, с оръжие в ръка...

— Но... но... — направи му пак знак с ръка председателят — ти, разбира се, не си бил сам в своите злодеяния. Не си убил сам толкова хора, не си нападнал сам конака в Преспа, с тебе...

— Не бях сам, разбира се — прекъсна го на свой ред Вардарски и дигна ръка, замахна: — С мене беше целият народ!

— Как тъй, как тъй целият народ! Не бил целият народ, ами ти кажи кои бяха с тебе, точно, име по име.

— Аха... име по име. Предател ли искате да стана? Казах: целият народ. Дигна се целият народ да се бори за свободата си. Не може да търпи повече насилия, неправди и злодеяния. Преди да ни изправите нас тука на съд...

— Ти ли ще говориш за насилия и злодеяния — прекъсна го председателят, — ти ли, който сам призна, че си вършил убийства?!

— Преди да ни изправите нас тук — продължи Вардарски, — трябваше да попитате кой беше Хайредин Арап ага, кой беше Кючук Кагри, защо дигна срещу тях ръка народът и ги уби. Цялото Преспанско поле проплака от Арапа, а Кючук Кагри уби и ограби сред преспанската чаршия...

— Чауш! — приподигна се от мястото си председателят и махна с ръка: — Отстранете тоя гързък човек!

Спусна се чаушът и двамата от заптиите, издърпаха Вардарски, но той и сам се върна при своите. В залата се надигна шум — дочуваше се шушукане, покашляване, скър-

цане на столове и разхлабени дъски по пода, стържени на повлечени нозе. Англичанинът пошушна нещо на австриец и стана; стана след него и австриецът. Поклониха се сдържано на съда и напуснаха залата. Лазар стискаше развълнуван ръката на Вардарски и промълви с голяма скръб:

– Какво направи ти... какво направи...

Повикаха пред съда и Аце Кутрев. После и Атанас Криво. След тях един по един и всички останали преспанци. Отговорите на всички бяха едни и същи:

– Не знам. Не съм бил...

Председателят приключи разпита на обвиняемите някак набързо, сетне стана и обяви, че за следващото заседание на съда ще се съобщи своевременно. Той искаше да отстрани от съда двамата неудобни сега свидетели, които преди това сам бе поканил – руския и италианския консули; англичанинът и австриецът сами си бяха отишли, за да се чувстват съдиите с развързани ръце. Съдът напусна залата в целия си състав: отидоха си и двамата консули; отидоха си и преспанските турци, повлече се след тях и Кости Пучура. Чаушът махна с досада ръка към подсъдимите:

– Тука ще чакате вие... Така ми е наредено.

Лазар се хвърли върху Вардарски, прегърна го, опипваше го с ръце, стисна пак ръцете му:

– Ама защо... защо им се даде!... Защо им призна, защо и сам се обвини! Ти се загуби...

Вардарски пооправи превръзката на окото си – беше и сам смутен, развълнуван от постъпката си пред съда.

– Ние с тебе нема да избегнем въжето... – рече той глухо.

– И така да е, ние пак ще се борим докрай! Нема да им се дадем и не се знай какво ще бъде в края на краищата.

– Най-сетне мене ми е с едно... – продължи пренебрежително Вардарски, но изеднаж се вгледа в Лазара и рече с остър глас: – Нема да им дам аз главата си мъришна. Казах им сичко, тук беа и консулите: народът се бори за свобода-

та си! Нека сега ме обесят. Народът ще ме помни.

– Ами ние ще продължаваме да се борим за него, щом сме живи...

– Лазаре – стисна Вардарски на свой ред ръката му: – Исус Христос умре на кръста, за да стане истина и живо дело сека неговата дума. Да живеем и да се борим... но като умра, народът ще поверва в мене. – Той наведе глава и рече: – И... от сѐ сърце ще се радвам, ако моята смърт ги задоволи и нема да посегнат върху тебе, върху другарите ни тук...

В тоя миг той мислеше пак за Ния.

Стояха там, около тях, и слушаха и другите преспанци. Аце Кутрев, хазаинът на Вардарски, шумно се изсекна, за да скрие вълнението си и сълзите си.

Съдът отвори второто си заседание още същия ден следобед. За голяма изненада на председателя, пък и на всички там, в залата пак се яви руският консул и седна на старото си място. Присъдата по това дело бе прочетена след неколкостотин отлагания и пак, за голямо огорчение на председателя, в присъствието на руския консул. Вардарски бе осъден на смърт, Лазар Глаушев на сто и една години затвор, Аце Кутрев и Атанас Кривоот – по на десет години, други двамата преспанци – по на пет години, а останалите бяха оправдани. Веднага след прочитането на присъдата Вардарски бе отделен от другарите си. Два дена по-късно се получи от Цариград телеграфно потвърждение на присъдата му и още на другия ден го върнаха в преспанския затвор.

Беше последният ден на септември. Рано, още в зори, насред атлазар в Преспа цигани и заптиета дигнаха белилка от три дебели греди, като разтворена селска порта. Опипваха я циганите гали е здрава, побутваха я с рамо:

— Охо! Нема да я събори къоравият гаскал. Колко тежи той...

Изгря ведър, слънчев ден. Но градът беше буден още по тъмно — разбудили го бяха негли ударите на циганските чукове и тесли, които коваха бесилката. Ходеха люде по дворовете, събираха се пред портите, говореха тихо, шепнеха уплашени, жени бършеха насълзени очи с престилките си. Как се бе разучило из целия град, че тая сутрин ще бесят учителя Вардарски? Никои не бързаше да отиде в чаршията, никои не се решаваше да отвори дюкяна си.

От белегуето¹ излезе рано още телялинът² Юсуф, мина през чаршията, по пустите още улици, между затворените дюкяни, бавно се движеше той, спираше се тук и там, както винаги, озърташе се, но нямаше кой да го чуе. И веднага щом навлезе в българските махали, спря се на първия кръстопът и проточи през носа си дрезгав глас, сякаш се оплакваше от нещо:

— Хей, люде, събирайте се сички на атпазар, ще бесят къоравия гаскал, пръв душманин на царцината! Хюкюматът така заповедвааа... — Той винаги добавяше и нещо свое, добави и сега: — Секи да си тури обица на ухотоооо...

Людете наоколо го слушаха мълчаливо, някаква жена прокле гласно и глашатай, и султана, и царцината му, после всички влязоха в портите си. Повлече се турчинът нататък, спря се на следващия кръстопът. Дълго се чуваше проточеният му глас из стихналите махали.

После той премина в турската махала. Скоро след това по улиците, които водеха от турската махала към чаршията и атпазар, затропотиха с калеврите си, зашляпаха с чехли турци и цигани, по двамата, по трима, на цели групи: циганите огласяха улиците с шумна глъчка. Зададоха се на големи групи и забулени кагъни, въртяха край тях пьстри-

¹ Белегуето — общинско управление.

² Телялин — глашатай.

те си шалварки и деца. Струпаха се те всички на атпазар — мъжете, цяла тълпа, край бесилката, а по-далеко зад тях — кагъните и децата. Рано беше още, търпеливо чакаха агите, над главите им се издигаха струи синкав дим от цигари и чибуци. Някое от турчетата вироглаво се откъсваше от ръката на майка си и се спускаше да види бесилката по-отблизу, прогонваше го оттам с дрезгав вик бащата.

Пръв откъм християнската махала се загаде Косту Пучура, извил ръце отзад. Спря се той срамежливо и подалечко, откъм другата страна на бесилката, срещу търпеливата турска тълпа, претърси без нужда всичките джебове на салтамарката си, на дългата си антерия и току извади кесията си с тютюн. Като претърсваше всичките си джебове, макар да напиша два и три пъти тютюневата си кесия, и като свиваше после цигара, току пооглеждаше през рамо дали няма да дойде и друг някой християнин на губилището. Не идваше никои; пусти бяха улиците нататък, към чаршията и към християнските махали. Слънцето още не беше изгряло, но над града, над цялата околност сияеше ясно небе, студено синкаво, безучастно.

Веднага щом мина глашатаят и заглъзна зловецият му глас, улиците по християнските махали пак се оживиха.

— Ще отидем ли да гледаме...

— Грехота е да се събираме там на сеир!

— Грехота е и срамота! Учителят ще ни види. Какво ще си помисли за нас, милият...

— Да бехме отворили барем чаршията...

Тогава излязоха някои по-млади мъже, от улица в улица:

— Хайде сички на атпазар! Как ще оставим учителя! Излезли са там сички турци... и кагъните им, а ние тука... Сам ще умре между тях. Ще се ругаят те с него и как ще го оставим самичък в последния му час! Хайде сички...

Потекоха цели потоци народ към атпазар. Мълчаливо бързаха навъсени мъже, а много от жените, и по-млади между тях, бяха се превързали с черни кърпи; ходеха и нарежда-

ха някои от тях, плачеха на глас:

— Леле, учителие, изядоха те душмани... Знай ли те сега пустата ти майчица...

Струпа се на широкия площад цяло море народ, а над главите на всички стърчи бесилката, отдалеко се вижда.

Вардарски беше затворен сам в кауша с пръстения пог, в тъното на затвора. Не бе спал и тая нощ — бореше се той в голяма мъка със смъртта. Колко пъти вече мина през мислите му целият му живот. Събираше в ума си всичката мъдрост и в сърцето — всичката си душевна сила. Струваше му се, че носи на плещите си огромен, смазващ товар и нозете му вече трепереха от немош, трепереше цялото му тяло и самото му сърце от някаква болезнена студенина. Но той бе дал дума пред народа си, пред целия народ и това беше тоя огромен товар, той трябваше да го изнесе до самия връх. Далече ли беше още върхът? Защо беше толкова трудно за човека да се отдели от живота? Той нямаше какво да жали в своя несретен живот и не затова страдаше сега, но ето, не можеше да притъпи, да заглуши тая болка в сърцето си, да премахне тая разлива студенина в самото сърце. Понякога, и цели часове наред, струваше му се, че всичко това — и пътуването му до Битоля, и съгът, и връщането му оттам, и тоя кауш с малкото мижаво прозорче, и тоя влажен, лепкав здрач — всичко това е тежък, мъчителен сън и той ей сега ще се събуди в малката си стаичка и ще види насреща ниския, отворен към градината прозорец, тамбурата на стената до него... Само в тия минути се облекчаваше сърцето му, но ето помръдваше ръка или нога и се чуваше тихият глух звън на веригите, дръпваше го, сякаш да го събуди, студената, смазваща тежест на ръждивите железа, които бяха захапали ръцете и нозете му. Като слаб и отдалечен глас звучаха в ушите му, в самота му памет смелите думи, които каза пред съда и пред чуждите консули, всички безстрашни думи, които бе казал на Лазара Глаушев и сам на себе си за своето решение да умре и да не се плаши от смъртта. Защо угасна — едвам гори и

плее силата, която бе чувствал в сърцето си през целия си живот и която бе го водила и тласкала във всичките му дела?... Това е страхът от гроба — тая немош на сърцето, тая тъга, макар и за живот като неговия. Но нямаше връщане назад, нямаше пробуждане от тоя мъчителен сън. Той бе дал дума в себе си, но и пред целия народ, обрекъл се бе да умре храбро и се ловеше за тая си мисъл като за твърда опора, подпираше се с цялото си тяло и с огромния товар на плещите си като с някаква яка стена. Имаше той още една опора, докато трепереше от слабост тялото му — Ния. Чуждата, далечна жена... Няма да я види вече никога! Как ще я види сега, в тъмнината или по късия път до бесилката?... Но той я любеше, знаеше я, бе я виждал толкова пъти, гласът ѝ звучеше и сега в ушите му, той се бе докосвал до ръката ѝ — малка, мека и топла... Всичко това сега беше в сърцето му като някаква сладостна мъка и топлина, която се бореше да стопи леда на смъртния ужас...

Малко преди зори Вардарски заспа дълбоко, без сънища. Тъмничарят и петимата заптии, които влязоха в кауша, с големи усилия разбудиха заспалия неволник. Той се стресна и бързо се приподигна на лакът. Разбра всичко, още в първия миг: дошъл бе последният му час. Сърцето му се сви в бърза, остра, болезнена трепка и отеднаж утихна, умири се. Той се изправи — глухо, ръждиво звънтяха веригите му — и спокойно попита:

— Къде е бесилката?

Никой не му отговори, а чаушът на заптиите посегна да го поведе навън. Вардарски се дръпна и отново, настойчиво попита:

— Кажете къде е бесилката бре, турци?!

— На атпазар — рече тихо Фаук онбаши, тъмничарят.

Вардарски въздъхна:

— Близу е...

Скоро всичко ще се свърши... Близу е до върха. Той приподигна веригите и сам се отправи към вратата.

Излязоха на двора. Светлината на септемврийското

утро го удари с болка в здравето му око, той отвори уста и пое издълбоко свежия утринен въздух. В двора беше полицейският юзбашия – намръщен, но с бледо, уплашено лице. Приблжиха се към затворника двама цигани ковачи – същите, които оковаха преспанските затворници, преди да потеглят за Битоля, – свалиха с няколко удара на чуковете си оковите му. Отново въздъхна Вардарски с облекчение, огледа се, опипа превръзката на окото си.

– Фаук – се обърна той към тъмничаря и гласът му прозвуча дори весело, – моля те, дай да си свия една цигара.

Извади турчинът тютюневата си кесия и му я подаде с разтреперана ръка. Вардарски си сви цигара с привычна ловкост. Турците наоколо наблюдаваха търпеливо движението му и чаушът вече цъкаше на огнището си, подаде му да запали. Жадно смукна тютюневия дим Вардарски, един път и още един път. Като че ли тъкмо това бе чакал, към него се приближи едно заптие с въже в ръцете си. Вардарски се обърна към юзбашията насреща и рече с развълнуван глас:

– Юзбашу ефенди... Имам една молба: не ме връзвайте. Нема да ви направя никакви неприятности.

Поколеба се юзбашията един миг, после махна с ръка:

– Добре. Не го връзвайте. И хайде...

Учителят шумно въздъхна, виждаше се как се вълнуват гърдите му изпод зацапаната риза. Цигарата димеше в ръката му – той като че ли бе я забравил. Не се подигаха нозете му от земята, оловно тежки. Огледа се той, като да се срамуваше от някого за изпомачканото си облекло, за нечистотата си риза. После, все тъй задъхан, дигна цигарата към устата си, засмука я жадно едно след друго. Цигарата опари устните му, той не усети острата болка, но някак се забърза, напрегна се с голяма сила да повлече нозете си и рече с дълбок, хриплив глас:

– Хайде, Господи, помагай...

Едва направи няколко стъпки и походката му отег-

наж олекна, стъпваше той здраво и пъргаво върху пращната земя, та заптиетата около него трябваше да поизбързат. Когато излязоха на широкия площад, срещу тях се надигна глух, многоглас, неясен вик:

– Ааа...

Вардарски захвърли цигарата с рязко движение, изправи глава. Нататък се белееха гредите на бесилката. Широка пътека през площада, между две живи стени, водеше право към нея. Учителят вървеше нататък. От двете страни на пътеката надзъртаха през тесните цепки на булата си кадъни. Някоя от тях изсъска:

– Хаирсyz¹... душман...

Десетгодишно турче с бяло, везано фесче бързо се наведе да вземе камък, но не се реши да го хвърли по осъдения.

Вардарски и обкръжилите го заптиета минаха през тъпната турци, които мъчливо го наблюдаваха. Сетне се отвори широко място около самата бесилка. Там наблизостоеше каймакаминът и цяла група люде от хюкюмата. Насреща, широко по площада, се бе струпало в гъста, смълчана тъпна едва ли не цялото християнско население на Преспа. Вардарски се спря и приподигна ръце, да ги протегне нататък, но пак ги отпусна. Едва сега забеляза той колко тихо беше наоколо, при толкова люде. Въведоха го под самата бесилка и заптиетата се отгърпнаха. Изправи се срещу него и пристъпи по-близу един от градските свещеници, дигнал в ръката си неговия, посребрен кръст. Вардарски бавно се прекръсти, приведи се и целуна кръста, който трепереше близу до лицето му ведно с ръката на свещеника.

– Учителю... учителю... – чу Вардарски глух, негли далечен шепот, – пред тебе е разтворена самата врата на рая... Ти, мъченик и праведник...

После край осъдения останаха само двама цигани, опу-

¹ Хаирсyz – негодник.

лили очи, с отпуснати, провиснали устни, и чу той как ги шаха бързо, задавено. До нозете му бе сложен сандък, дигна той поглед, цръкна нагоре разрошената му брада: над главата му едва-едва се полюляваше дебело въже, обилно намазано със сапун. За последен път усети Вардарски мъчителната, болезнена тръпка през тялото си, сви се тя и замря в гърдите му.

Двамата цигани посегнаха от двете му страни, но той бързо се дръпна стъпка назад:

– Оставете ме... Аз сам...

И се качи на сандъка; въжето висеше край главата му. Той беше с гръб към турската тълпа, а навред пред него, по целия площад вляво и вдясно, чак до отсрещните сгради се притискаха сякаш все познати люде, там бяха и учениците му от тринайсет години и тия, които трябваше да посреещне тая година в широките класни стаи на новото училище...

– Народе... братя... деца мои! – се изтръгна вик от гърдите му, силен, треперлив. Той дигна ръка, замагна: – За свободата загивам аз и не жая! Сбогом, братя...

Той млъкна, огледа се пак; високо над главите на занемелите там люде светлееше ясното утринно небе. Вардарски и сега попица с върха на пръстите черната превръзка на окото си, после изеднаж посегна и сам надяна въжето на шията си.

Двамата цигани се нахвърлиха хищно, издърпаха сандъка изпод нозете му.

– Аааа... – надигна се и се понесе над целия площад многоглас стон, сетне изеднаж го проряза остър женски писък.

IV ЧАСТ

Смъртта на хаджи Серафимовата внука

Дали знаеш, Яновице,
кога беше плен по земи,
плен по земи, огон в гора?...

Народна песен

Що ѝе щама на горна долна земя?
Ели ми ѝе мътна вода носит?
Ели ми ѝе силен огон горит?
Ели ми ѝе силен паша биет?...

Народна песен

Лазар Глаушев пролежаше в затвора близу три години. Чу се скоро след като ги осъдиха, че петимата преспанци ще ги пращат на заточение в остров Родос. Така пращаха турските власти мнозина затворници, които биваха осъждани на повече години – по Родос, по Мала Азия, по Северна Африка, където имаше турски владения. Настана зима, а преспанците с Лазара Глаушев продължаваха да лежат в битолския зандан. Отложило се бе еднаж пращането им на заточение и вече ги забравиха. Близките на затворниците се радваха, че бяха останали те близу, та да могат да им пращат по нещо и да ги виждат от време на време. Едва по-късно се узна как било отложено пращането им на заточение.

В казанджииницата на Глаушеви влезе един ген Георги Баболев. Не знаеха де да го поканят да седне дядо Стоян и Кочо – навред из дюкяна им беше нечисто, покрито с възлищен прах и сажди, а неочакваният гост беше облечен от глава до пети в хубави, чисти дрехи. Кочо подсмърчаше край него от смущение, а дядо Стоян махаше и с глава, и с ръка на калфите да не чукат и тропат по наковалните. Гостът сам си намери място де да седне, издуха там и постла носната си кърпа.

– Как е работата, дедо Стояне?...

Дълго кума дядо Стоян Глаушев, преди да отговори:

– Слабо, Георги, слабо върви, синко. – Той подаде на госта тютюневата си кесия и продължи: – Осиромаша народът повеќе. Затвори се некак, сърцето си затвори. Никой не ще да купува... защо ми е, вели, и така ще минем, со старото. А като купят едно от мене, и аз ще отида да

купя. Ти помниш ли как беше по време на панаира тука?

— Помня, дедо Стояне.

— Нема веќе в народа воља за ништо...

Георги запали цигарата си и попита:

— Имате ли известие от бачо Лазара?

Стоян Глаушев тјкмо бе започнал сјщо да си свиџа цигара и отеднаж спря, втренич в младия човек сините си, вече старчески очи, пълни с тревожно любопитство: не бе дошъл току-така тој в дюкјана му, никога не бе стјпвал туку преди.

— Имаме... Майка му ходи миналата недела — отговори старецът, но чакаше тој да чуе госта си и продължи, негли да го предизвика: — Лежи там, мјчи се...

Георги Баболев се поогледа — няма ли да ги подслушва някој, — а дядо Стоян досетливо се приближи и нададе ухото му. Младият човек рече тихо:

— Не сте ли помислили да го извадите некак оттам... Цел живот ли ще гние в затвора... такъв човек...

— Мислиме ние — подигна рамене Кочо, — мислиме, ама как...

— Се може да се намери некакъв начин.

Стоян Глаушев ловеше думите му с трепетно нетърпение. Гостът продължи предпазливо:

— Как е тој, бачо Лазар... остави ли некоја пара вкјци?

— Не му знајме ние сметките — рече Кочо и разтјрка с цјла даан гјсто прошарената си вече брада, небрјсната от една седмица. — И да е оставил нешто, не ще да е много. Тој от години веќе глава не може да дигне... по затвори, по...

Дядо Стоян побутна леко, с върха на прјстите си младия човек:

— Ха идете вие с Кочо при Ния... Лазаровица. Тј сјчко ще ти каже, тј е... разбран човек.

Ния посрещна гвямата мјже и с нищо не издаде изненадата си, но и уплахата си — зашто идваха те, не ѝ ли носеха лоши вести за Лазара? Георги Баболев я виждаше за пръв

пјт, откакто се бе върнал от Виена, и отдавна вече не беше чувствал таква силно желание да покаже своето европейско възпитание и блясък както сега. Тој се поклони по стар, позабравен навик, пристјпни леко и почака да му подаде тј рјка, поклони се отново. Хубостта на Ния беше още в својата зряла сила, която сјкаш нјмаше да премине никога, но тј очарова и дори уплаши младия човек повече с усмивката си. Тјя лека, приветлива усмивка не можа да скрие сдържаната скрјб по бледото ѝ, госта изтјняло лице, но цјло го озари с чуден блясък. Ния покани гостите да седнат, ала Георги Баболев не се реши да седне преди неј, макар да не беше това по обичаите в Преспа, дето гостите са винаги на по-голяма почит.

— Не знам дали сте научили — започна бјрзо-бјрзо младият човек (тој почувства непреодоливо желание да зарадва Ния), — но за да останат нашите преспанци в Витоля, вместо да отидат чак в Родос, както отидоха други нашеници, много помогна австријският консул. Аз се познавам со секретаря му, другари сме още от Виена. Ама сега... затова съм дошъл аз, да видим дали не можем да извадим бачо Лазар и сјвсем от затвора.

Бледността по лицето на Ния отеднаж се засили и пропјзја дори нјкјде зад крајчетата на ушите ѝ, очите ѝ потъмняха още повече и не мигваха. Георги Баболев продължи, но като че ли все избјгваше нешто важно, обикаляше предпазливо около него:

— В Туркия сјчко е възможно... Аз се върнах вчера от Витоля, моят приятел, секретарят на консула, сам ми заговори за нашите затворници. Тој може да накара консула пак да помогне. В Туркия сјчко може — повтори тој и најсетне се реши да каже нај-важното: — Ама пари требват, пари.

— Пари — рече тихо Ния. — Много ли пари са нужни?

— Ами... до триста лири. Те, моят приятел и консулт, не искат нищо за себе си... кјде ще ги подкупиш нх... европейци, ама за пашата ли са нужни тјя пари, за пред-

седателя на съда ли... не знам, моят приятел не ми каза. Само това ми каза: „С около триста лири моят шеф – така нарича той консула – може би ще успей да извади от затвора Лазара Глаушев.“

Ния погледна с тъга девера си Кочо, който седеше нетърпеливо на стола срещу нея. После тя въздъхна:

– Къде ли ще намеря толкова пари, не са малко триста лири.

Георги Баболев седеше неподвижен на стола си, смирено бе навел очи с тъжно присвити вежди и по тъмното му лице беше изписана неговата мисъл: „Дойдох да ви помогна от сърце, да! Лазар Глаушев е народен вожд, страда за нашето общо отечество, пък аз също съм добър патриот. Но парите... това си е ваша работа.“ Ния не го и погледна и заговори направо на Кочо:

– Да видим за къщата... Да я продадем. Защо ми е къща, щом Лазар е в затвора.

Двамата мъже продължаваха да мъчат. Ния попила леко челото си, попригладя машинално косите си над ухото:

– Да помисля, да помисля ден-два...

Георги Баболев стана и пак се поклони:

– Аз съм на разположение. Щом се намерят парите, веднага ще ги занеса на моя приятел в Битоля.

Вечерта, на връщане от чаршията, отбиха се при Ния дядо Стоян и Кочо.

– До петдесет лири ние с Кочо ще дадем за Лазе – рече старият Глаушев.

Същата вечер, като се прибраха мъжете и стана дума за Лазара, старата Глаушица излезе мълчаливо, прекося улицата и влезе у Бенковици. Тъмнееше вече, но Бенковица не беше запалила ламба; Султана я завари да седи на тъмно в предната стая и да плаче. По това време Андрия Бенков се бе прибирал вкъщи, старата му майка чакаше и сега умрелия...

– Смири сърцето си, Бенковице, сестро – проплака и

сама Султана. При зрачната светлина, която идеше откъм прозорците, тя пристъпи и седна до разтъжената майка. Бенковица промълви:

– Изгори ме преголем огън мене, сестро... Ама ето, душа не излиза, само за мъки живея...

Стана тя да запали ламбата и Султана рече:

– За моя Лазе дойдох при тебе...

– Кажу, кажу що има, Султано...

– Искат ни триста лири, за да го пуснат. Ние нямаме толкова пари, а Ния искала къщата да продава. Чакай, рекох, да те питам, ако имаш некая пара.

Бенковица запали мълчаливо ламбата, едвам се виждаше лицето ѝ, забулено в димите на черната ѝ кърпа. Тя сложи ламбата върху стряхата на огнището, подпря ръка там:

– За Лазара аз, нели знайш... Той ми е сега и мене син – потрепера отпадналият ѝ глас: – Ще дам, колкото е нужно. До двеста или триста лири мога. Пари имам аз, ама къде ми са людете...

– Господ утеха да ти даде, сестро. Знаех си, че нема да ми откажеш.

– Как ще ти откажа! За Лазе. Мене нищо не ми трябва...

Замина Георги Баболев за Битоля с триста лири, но Лазар Глаушев лежа още доста време в затвора. Пуснаха го късно през есента на 1881 година. Излязоха с него и другите преспанци. Така успя да нареди работата Георги Баболев със своя приятел в Битоля.

Не беше лесно за Лазар Глаушев да подхване отново работата си, отново да подреди целия си живот. Когато се завърна от Битоля, през къщата му се източи едва ли не цяла Преспа; всеки бързаше да го види, след толкова време, да го поздравя. В същото време той седяше с Ния и Неда на

трапезата с черен, клисав хляб и чорбица едва ли не от гола вода и сол. В дюкяна му сега работеха други люде. Дойде да го види и калфата му – Илия. Като стана да си върви, почеса се по врата и току рече:

– Бачо Лазаре... ти знайш... имам да вземам от плата-та си една лира... ако можеш да ми я дадеш, че...

Смугти се Лазар, позачерви се дори, като да беше отк-раднал тия пари. И каза с мъка:

– Ще ме почакаш малко, Илия.

Бенковица дойде да го види още същия час, когато се върна. Прегърна я Лазар, просъзди се и той с нея за другаря си, за Андрея. После ѝ каза:

– Ти ме спаси, майчице, тоя път. Ти си ми втора май-ка.

Няколко дни след това той пък отиде да я види. На излизане ѝ каза:

– Пари аз сега немам, но от мене, майко Бенковице, нема да ти се загубят.

– Що говориш! Мене пари не ми требват. Нищо не ми трябва. За хлеб нема да умра... нищици, лозе, пък и некоя пара имам още. Да знайш, сине: като умра, сичко на учили-щето ще остане. За душите на Климента и Андрея...

Лазар ѝ дължеше двеста и петдесет лири – толкова бе гала тля за освобождението му, – но сега виждаше, че ги дължи не толкова на нея, колкото на училището, на памет-та на Климента и Андрея Бенкови.

Зимата чукаше на вратата, а животът в Преспа бе-ше така нареден, че всеки, и най-бедният преспанец, гледа-ше да я посрещне поне с петдесет оки брашно, с един то-вар гърва, с едно каче туршия. И за Неда често мислеше Лазар: станала бе мома за омъжване, времето ѝ минаваше. Поразпита тук-там дали не би купил някой къщата му. Ни-кой сега в Преспа не искаше, никой не можеше да купува такава къща. Чаршията глъхнеше в безделие, пътищата пустееха, дошли бяха тежки дни за цялата страна и кой

каквото бе успял да запази в ръцете си, връзваше го в три възела. А Георги Баболев му рече:

– Никой сега, бачо Лазаре, нема да затвори пари за такава къща, да му я дадеш и на половината ѝ цена. Война беше, знайш, нови граници, забърка се животът, гържавата пропада.

Бедните трепереха за залъка си, а неколцината по-богати люде в Преспа стискаха здраво кесите си.

Лазар криеше големите си грижи, а людето, които се досещаха за положението му, се преструваха, че нищо не забелязват. Всеки беше уплашен за себе си и не искаше го-ри да мисли за другия. И открай време, като бе живял тоя народ все в сиромашия и всякакви нужди, парата и всеки имот ценеше повече от живота си, от живота на другия, ценеше я повече от голямата душевна радост да помогнеш на другия. Лазар влезе пак в общината, навред го посреща-ха с още по-голяма почит, но грижите му си оставаха него-ви грижи. Само те двамата с Ния се надпреварваха да си вдъхват сила и всякакви надежди.

– Ами къде бех аз, Нийо! В самия пъкъл, на бесилка можех да увисна, по далечни места можех да загина. Сега съм свободен и тука съм си, вкъщи.

– Само здрави да сме, Лазе. Господ нема да ни погуби.

– Да изкараме еднаж зимата.

– Ще изкараме криво-лево...

Не ги забравяше и Султана, майка им. Нямаше сега голямо изобилие и в нейната къща, но все ще изпрати едно-друго по някое от Кочовите деца, по Неда: брашно – да опи-тали от това брашно, месо и мас – заклали си прасето за Божик, фасул ще им прати – бързо се сварявал тоя фасул, и така за всяко нещо ще намери и някакво, макар привидно оправдание. Но тля и сега не стъпваше в къщата им.

За Лазар беше по-трудно да си намери каквато и да е работа. Нямаше да отиде той да се глави калфа някъде, а в Преспа и всеки гледеше със своите си ръце да върти рабо-

тата си, за да прибере за себе си облагата ѝ; така беше нареден целият живот и още повече сега – скромен, сиромашки, затворен най-вече във всекидневните човешки нужди. По-лесно си намери работа Ния. Тя беше изкусна да тъче тънки платна, да плете кенета и тантели, да вези на гергеф. Ала колко можеше да извади една жена с такава работа – да събираш нишка по нишка, бримка по бримка, бог по бог, а времето тече и бърза, не усещаш кога се мръква, кога се съмва. И що е наглед – в шепата си ще събереш работата си за цяла неделя, свидно им е на преспанки за такова малко нещо да покажат по-голяма щедрост. Ния впредна в работа и Неда. Тя криеше най-напред, че взема да работи чуждо – тя, щерката на Аврама Немтур, който мереше с кантара парите си. Преспанки цъкаха, клатеха глави, като че ли не знаеха те всички що е нужда. Криеше се Ния, свенеше се от безсмислени съжаления и пращаше ту Неда, ту Костадиница да вземе някоя нова работа, да занесе каквото беше готово. Опита се да крие тя и от Лазара – щадеше неговата гордост. Сядаше да работи, щом той излезеше от къщи, а като седне нощем край ламбата и Лазар ще се загледа в ръцете ѝ, тя все намираше да каже:

– За Неда е... Да помогна малко на Раца... на Манда... на Нона.

Но като се разчу, че работи и как работи, започнаха жени да я търсят чак в къщи и вече нямаше как да се крие ни от тях, ни от мъжа си.

– Срамота ли е да се бориш за хлеба си, Лазе?

– Не е срамота. Но хлебът в къщата ми е моя грижа, пък ти... Сърцето ме боли, като те гледам. Аз ходя из чаршията като... С ръце в джебовете.

– Хайде, хайде... Нема да бъде сè така. Нема да останеш без работа.

Сега Ния беше по-весела, по-разговорлива, макар вечер очите ѝ да тежаха от умора. Радваше се на работата си – като започне нещо, и сърцето ѝ трепти от нетърпение да

го види по-скоро как расте и се оформява, как оживяват в ръцете ѝ шарките му, трепти сърцето ѝ, като свърши нещо, и тя чувства сладката радост на сполуката. Така сред грижите, в умората духът ѝ се разведри, закрепи. Тя посрещаше приветливо жените, които ѝ донасяха работа, изпращаше ги весело, смееше се добродушно на тяхното нетърпение, на скъперничеството им или когато не знаеха що искат. Вечер споделяше всичко с Лазара, ставаше дори бърлива и не го оставяше, докато не се поразведри и неговото лице. Идваха за тях и по-весели минути.

Колкото и да бяха големи грижите му и огорчението му от хората, които не можеха да преминат някои граници на себелюбието, да надвият в себе си робското малодушие и гребनावост, да очистят душите си от нездравата чернилка и мрак на робския живот, Лазар се радваше на жена си както през първите години на техния общ живот. Богрият ѝ дух озаряваше хубостта ѝ, сякаш я подновяваше, и той я обичаше с нова сила, с нова любовна радост. Когато се завърна от затвора, тя му изглеждаше като сянка на предишната Ния, но бързо придоби своята жива плът и здрава кръв, която пак заливаше страните ѝ, шията ѝ, алена и гореща. Само в очите ѝ продължаваше да тлее незагаснала скръб, неутолен копнеж и Ния често скриваше погледа си.

По едно време Лазар долови нова промяна в жена си. Беше след Божиук, а това продължи през целия Голям Сечко и докъм средата на Малък Сечко. Не повехна, не се разтъжи отново, дори беше все тъй разговорлива, но като че ли се затвори в себе си, като да се ослушваше в себе си и по лицето ѝ дори падна едвам доловима, загадъчна сянка. Тя се криеше ловко, но и когато се смееше весело, очите ѝ като че ли бяха обърнати другаде с погледа си. Лазар всичко забелязваше, още по-ясно забеляза той, когато тя странна сянка по лицето ѝ започна бързо да изчезва, погледът ѝ се съсредоточаваше и пламтеше с нов блясък. Не можеше да крие

гълго тя от него своята радостна тайна. От преголям страх – да не би да се лъже, да не излъже и него, тя почака вече с неугържимо нетърпение да навлезе във втор свой месец и му призна, че е бременна.

Чу я Лазар и виждаше лицето ѝ – пламнало от съян, от радост. Отиде той и се изправи пред иконата като баща си:

– Благодаря ти, Господи... за тая милост велика в тия мои горчиви дни...

Не беше го виждала Ния такъв набожник и като се обърна той отново към нея, срещна хитро засмените ѝ очи:

– Ти що тъй... – започна тя.

– Ами как иначе, Нийо! Аз това само на Господа мога да го кажа най-напред, тая радост моя сега....

II

Ния имаше още от баща си един наниз от стари златни пари и два пръстена с едри скъпоценни камъни – купувал ги някога Аврам Немтур за майка ѝ. Колкото бяха хубави и скъпи, толкова и мили бяха на Ния тия накити – носила ги бе покойната ѝ майка. Колко пъти през последните години бяха изпадали в нужда те с Лазара, но тя не посегна към тях, за нея те не бяха злато и елмази, а по-скъпо нещо – мил и драг спомен от родната ѝ майка. Когато стана нужда да се търсят пари за освободението на Лазара, тя помисли и реши за накитите, а после много се радваше, че не излязоха тогава от ръцете ѝ.

Щом се запролети, Ния забеляза, че Лазар ставаше все по-неспокоен, макар да криеше от нея тревогите си. През тая гълга и гладна зима белите косми на главата му станаха още повече, позабехна и лицето му, сега тя често се улавяше, че не я слуша, а стои унесен в мислите си, полегът му блуждае.

– Сега аз – рече той еднаж – трябва да си запретна

ръкавите. Стига лежах цела зима, сичко живо тръгнало вече да работи.

– Що мислиш, Лазе... каква работа...

– Най-добре старата си работа да започна. Ама пари са нужни, малко поне, пусти да опустеят... И що да е, най-сетне – така ли ще живея аз!...

Нямаше що да мисли Ния и да премисля – Лазар трябваше да се заложи за работа. Тя извади една сутрин накитите, както бяха в кутийките си и вързани в една везана кърпа, и ги сложи пред него. Знаеше ги той, позна везаната кърпа, но не посегна да ги вземе. Аврам Немтур ги купувал: негови бяха те. Как ще ги вземе Лазар Глаушев, за да отвари дюкян! Да се преклони унижен пред сляката на стария чорбаджия... Ния като че ли усети що ставаше с него и рече:

– От мама ми са спомен... но сега ние трябва да мислим не само за себе си.

Да, те трябваше да мислят сега и за детето си. Още като видя Лазар накитите, почувства, че упорството му срещу умрелия не беше вече така силно. Може би защото бяха минали толкова години и ненавистта към стария чорбаджия, изгнана вече в гроба, не беше така силна, а може би и душевната сила на Лазара беше намалала. Като чу той сега Ния да споменава, макар и отдалеко за детето им – то беше вече във всичките му мисли, – почувства как изеднаж нещо се размекна в душата му, разпадна се, а това беше някогашната горда упоритост дори и срещу името на Немтур. Ами Немтур беше баща на Ния... да! В жилите на детето му ще тече и негова кръв... Как се променя човек! В гърдите на Лазара – и в мислите му също – остана да тежи нещо, остана нещо тъмно и забъркано, но той посегна и взе кърпата с накитите. Загържа ги в ръцете си... Заради детето. Ами гългът му към старата Бенковица! И той мушна бързо накитите във вътрешния джоб на дрехата си.

Занесе ги на Георги Баболев. Младият Баболев сега гър-

жеше в ръцете си цялата търговия на баща си, а баща му и брат му Санго ходеха във всичко по него като негови помощници. Той посредна Лазара в стъклената стаичка в магазин и разгледа с любопитство хубавите накити.

– Кажу, бачо Лазаре.

– Нужни ми са пари. За работа. Ти направи сметка за тия неща и лухвата за една година. Виж колко ще ти дадеш и ще оставя тия неща у тебе за една година. Ако не ти върна парите за една година... накитите остават твои.

Георги Баболев пак разгледа накитите и с още по-голямо любопитство преброи златните пари по наниз, после прибра пръстените в кутийките им, върза ги заедно с наниз в кърпата, но в същото време правеше сметката си. Най-сетне рече:

– Мене, бачо Лазаре, тия неща сега не ми са нужни. Още не съм научил да се женя, макар да ми чукнаха веке двайсет и пет. Ех, за твой хатър, ще ти дам за тях петдесет лири. И ще те чакам една година. Лухва аз от тебе нема да взема. Ама слушай сега и аз какво ще ти кажа, пък ти помисли и реши кое ще бъде за тебе по-харно. Търговията ни от некое време не върви: осиромаша народът, не купува такива стоки, като нашите. Ама без хлеб никои не може да живеи и натам съм хвърлил аз око. Аз и Таки Брашнаров. Решихме ние с него да посъживим работата си. Решихме да гизнем тука, в Преспа, голема парна мелница. Аз съм виждал такава в Австрия и оттам ще купим машините. С такава мелница, бачо Лазаре, ще съберем ние работата, кажи-речи, на сички воденици около Преспа. А може и другаде да изнасяме брашно, по други места наоколо. Който дойде да меле жито за хлеб, ще си смеле, който пък иска и направо брашно, ще си купи от нас. А ние ще събираме зърното от цялата Преспанска кааза. Голема ще бъде мелницата ни, с петдесет аришина комин. Още това лето ще я гизнем. След Великден аз тръгвам за Виена. Ще купя машините и ще ги докарам. Какво ще кажеш ти, бачо Лазаре?...

– Големо нещо сте научили.

– Големо. А ти що мислиш сега, старата ли работа?...

– Старата работа. Жито ще събирам, ще продавам.

Друго аз и не знам.

– Затова и те питам. И слушай сега какво ще ти река аз от моя страна: знам те аз кой си и що си, опитен човек си в тая работа, но с тия петдесет лири, които ще ти дам, пък и още толкова да имаш, далеко нема да отидеш. Колко жито ще събереш и колко ще спечелиш от него... Ами ела ти да работиш с нас. За мене най-веке. Да ми бъдеш опора в новата работа. Аз тая мааза нема да я затворя, а между нас да си остане, боя се от Таки Брашнаров, той си е малко нещо въртоверец. Ти ще бъдеш до мене като свой човек. Ще бъде добре с тебе и за цялата ни работа.

– Не мога да влеза с вас, Георги, в такава голема работа. Немам аз толкова пари, нели виждаш. Ето – посочи той накитите, – това ми е сичко. А и не е само това.

– Не става дума за пари. Аз ще внеса пари и за тебе, пък ще делим... по сметка, разбира се. Да бех се сетил порано, можехме и сами да започнем. Пари имам.

– Не, не. С Таки Брашнаров не влизам в обща работа.

– Ама защо, бачо Лазаре! За твое добро...

– Не. С Таки Брашнаров никога. Ако ще и райски порти да отвори пред мене.

– Какво ще правиш ти сам и с толкова пари... Ние с него ще вземем сичко в ръцете си по цяла Преспа.

– Ще отворя дюкяна и сè ще изкарвам по нещо. Мене много и не ми трябва.

– Ти помисли пак. Не бегай от късмета си.

– Ясно ми е сичко. Нема що да мисля. Со жито работя отдавна. Ама за мене това... с Таки Брашнаров не е никакъв късмет. Човек не бива на сека цена...

– Ти знайш, бачо Лазаре, аз нема да седна да те уча, ама човек трябва со сметка да живеи и с ясен разум.

– Разумът ни, Ѓорче, не е само за нашите сметки. В

нашите сметки повеќе дяволът се меси и ни учи.

Младият човек прибра накуштите в касата си, върна кърпата на Лазара и му наброи петдесет лири. Тъкмо толкова бе преценил и Лазар наниза и двата пръстена – младият търговец не се полакоми да го изнуди, но не се излъга ни с един грош повече.

Лазар нае един по-малък дюкян близу до житни пазар. Имаше той време сега – цяло лято, и сам се зае да стегне дюкяна си за житарница. Сглоби и скова хамбари край стениите, направи си и миндерче. През цялото време, откакто влезе в тоя дюкян, все си мислеше за Андрея с голяма тъга. Дори като постла миндерчето с една вехта черга и седна там, неволно се огледа, сякаш търсеше с очи другаря си. И друга тревога смущаваше мислите му, тревога и страх – поуплаши се той от съдружието на Таки Брашнаров и Георги Баболев. Не ще бъде лесно да се бори с тях на един и същ мегдан, да изтръгва от ръцете им по нещо за себе си. Но и не беше преголям страхът му – ще се бори мъжки той с тях, почивка няма да знае. Все натам го отвеждаше мисълта му: „Преклоних се аз пред Аврама Немтур, но нема да се преклоня никога пред Таки Брашнаров.“

Нова сила гореше сега в него, нови крила имаше на рамената си: детето! Като мислеше за още нероденото дете, той пак мислеше само за Ния, но сега тя беше някак нова и като че ли имаше някакво двойно име в мислите му. Тя беше във всяка негова мисъл, ала вече не беше самичка – там до нея, с нея имаше и друг някакъв, неясен образ, друго някакво същество, непознато още, но също тъй мило.

Вкъщи присъствието на очакваното дете се чувстваше по-определено. Стройното тяло на Ния още не беше се променило видимо, пък и тя все гледаше да облече някоя връхна дрешка, не беше се променило много и лицето ѝ, но погледът ѝ беше по-друг. И най-напред по погледа познаха някои жени, че е бременна, та се разчу из целия град. Омекна силният блясък на тъмните ѝ очи, погледът им стана

по-дълбок през разширените зеници, превърна се в някакво постоянно сияние, топло и милващо. Това беше поглед на две щастливи очи. Не беше това много ясно за Лазара, но когато го милваше тя с топлия блясък на очите си, той все мислеше за нероденото дете. То беше там, в нея, в употребата ѝ, а също и в тоя поглед. Тя прекара доста леко първите месеци на своята бременност, но все ѝ се случиха няколко пъти неприятни, болезнени смущения и Лазар си мислеше: „Ето, почва то да мъчи майка си...“ Целият им живот вкъщи постепенно взе да се променя и да близа в друг ред, да се приспособява пак към него – очакваното дете. Ния изпитваше непреодолимо отвращение към някои яденета и такива яденета вече не се готвеха у тях. Това нямаше никакво значение за Лазара, той не беше лакомец, но го забеляза.

– Отдавна не сме яли леца, Нийо...

Тя отеднаж побледня, очите ѝ се разтвориха уплашени.

– Аха – досети се Лазар. – То не иска леца.

– Лошо ми стана само като я спомена.

– Немой тогава, немой. И аз не искам.

– Искаш ли за утре спанак? Има пресен. И мене ми се приляло.

– Искам, искам. Щом то иска спанак, и аз... Ние с него се разбираме.

Ния продължаваше да взема чужда работа и нощем оставаше до по-късно, задържаше и Неда. Сега тя трябваше да приготвя едно-друго и за детето си – ризки, пеленки, чорапки, а времето не ѝ стигаше. Поизоставаше и всекидневната домашна работа. Като намереше някое незашиито копче на ризата си, Лазар се оплакваше на жена си престолено:

– Аз веќе не мога да се вредя от него! Кога се е случвало преди, да ми дагеш ти кошула со скъсано копче...

– Ето, ето... – бързаше Ния с игла и конец в ръка.

– Ти немой... Аз с него се карам.

То, нероденото, беше вече възраст. То беше в сърцето му. Заедно с Ния. Лазар имаше големи грижи и се боеше за предстоящата си работа, но и не помисляше да се спре, да потърси друг някакъв изход. За работата си – тук, в житарството, се чувстваше най-сигурен и тъкмо тревогите му, страхът му го правеха по-силен и нетърпелив да мине по-скоро през тях.

Веднага след Великден Георги Баболев замина за Австрия. По същото време в една ливада край пътя за Железник, дето свършваха последните къщи на града, цяла една дружина аргати започнаха да копаят основите на мелницата. Таки Брашнаров отиваше там всяка сутрин, измерваше с въже по колко да изкопават аргатите, а вечер отиваше да проверява дали са изкопали премереното място. Той се караше всеки ден с тях:

– Като ти плащам по три гроша на ден, искам да знам и каква работа ще ми свършиш!

– А ти, чорбаджи, мериш с въжето за два дни наеднаж! Земи ти копачката да видиш как се копа.

Целият град следеше какво става там – за пръв път се правеше в Преспа „фабрика“ и такава голяма сграда. Край самата ливада течеше доста голяма вада и людете се подсмиваха:

– Ама каква е тая работа: уж воденица с огън, пък то пак водата да е наблизу. Де да видим какво ще излезе...

Започнаха цели кервани коли да пренасят и да разтоварват в ливадата печени тухли, тежки камъни, разположиха се там каменоделци и от тъмно до тъмно чукаха с длета и чукове, деляха големи каменни блокове. Чак от Мариово превозваха с разтеглени коли борови трупи по един аршин дебели, прави като свещ, други коли превозваха пък от Железник дълбоко и буково дърво. Разположи се там и цяла дружина дърводелци и бичкиджии, деляха и бичеха греди, дъски. Тъкмо в разгара на тая подготвителна работа в Преспа пристигнаха двама италианци – инженер и негов

помощник. Те и двамата бяха с бели, сламени капели – не бяха виждали преспанци такива капи и сякаш това ги слуха най-много.

– Брей, нема шега тука! Талянци. Пара играй тука брей, люде!

Италианците се настаняха в един от ханищата на атпазар. Сутрин отиваха на ливадата край града, разтваряха там големи хартии, размахваха линии, пергели и взеха те двамата командата за изкопите, за камъните, за гредите, та копачите, каменарите и дърводелците се чудеха как да разбират езика им. Когато след много викове и ръкомахания най-сетне се разбираха по някакъв начин, смееха се всички от сърце, и италианците, и преспанците – радваха се, че са се разбрали. Това беше през първите няколко дни, докато инженерът и помощникът му влязоха в работата. Строежът всъщност още не беше започнал и те двамата имаха доста свободно време, та ходеха надолу край вадата, дето тя се разливаше по ниските места, ловяха там жаби. Пържеха и ядяха задните им крачка. Людете по Преспа се потърсваха от тоя им лов и взеха да им викат:

– Жабарите!

Шумни, весели люде бяха те и двамата.

Лазар Глаушев надаваше ухо накъм ливадата край града с глуха тревога в сърцето си, а още по-често поглеждаше и накъм полето – следеше как растяха тая година посевите. Случваше се да мине пред дюкяна му Таки Брашнаров. Не беше се променил Таки много през изминалите години, само две леки бръчки се бяха очертали от двете страни на носа му, сякаш колкото да личи, че и той бе преминал било то на човешкия живот. Той поглеждаше надменно празния дюкян на Лазара, презрително приподигнал само едната си вежда. Сигнал на мундърчето си, Лазар Глаушев срещаше спокойно дръзкият му поглед, макар да се разтуптяваше сърцето му при всяка такава среща. Не само от тревога пред тоя опасен човек, но в него се надигаше и борческа сила.

Като узна Султана Глаушева, че Ния е вече бременна, за пръв път се засмя кой знай от колко време, може би още отпреди смъртта на Катето. Доидоха да ѝ кажат Манда и Нона, щерките ѝ, надали се бяха и двете заедно. Седна при тях и Раца Кочовица. Не можеха да се начудят, не можеха да се наравдат трите по-млади жени на смеха ѝ. Та колко пъти са я виждали да се смее и усмихва! Не беше само това, ами цялото ѝ лице се промени, да не го познае човек. Светлина го огрея отвътре, та се разхубави – старческо чисто и ясно лице.

– Мамо, мамо... – плесна с ръце Нона, която винаги си е била по-шумна. – Ами засмей се така, майчице, що стоиш сѐ смуртена; виж сега като да си друга и да му е драго на човек да те погледне!

Бързо угасна усмивката на старата жена, ала останала да догаря светлината по лицето ѝ, очите ѝ гледаха умилено. И както беше сега цяла разнежена, хаджи Серафимовата внука рече:

– Да се засмея ли велиш? Що си мислиш ти: не иска ли и моята душа смех и радост? Ама кога затрепери сърцето ти... Питаш ли ме, щерко, какъв живот съм живеела? Какви мъки и нужди съм познала, и сиромашия, и смърт, и колко черни грижи и ядове, докато ви изправя на нозе сичките, та и татко ви най-напред. Ето Лазе – за Катето тя не спомена – две недели го държах в ръцете си ни жив, ни умрял. Само това ли?... Харно е човек да се посмей, да се порадва, ама не може в тоя пусти човешки живот само со ха-ха и хи-хи-хи. Не може. Мъчен е нашият човешки живот и с гърди трябва да вървиш срещу него. – И старата жена изеднаж току се сопна: – Ами защо не е дошла Ния да ми каже, че е трудна! Най-напред при мене требваше да дойде.

– Не е ходила тя никъде, майко – опита се Нона да защити по-младата си снаха. – Отидохме да я видим ние с

Манда и ни каза. Ами то – не се сдържа Нона – целият град веке говори.

– Виждате ли... Целият град знай, само аз не знам.

Тоя ден тя не каза нищо повече. Чак привечер прати едно от Кочовите деца да ѝ повика Лазара. Той веднага дойде и Султана го въведе насаме в малката стая. И с това започна:

– Ами ти? Ти барем защо не дойде да ми кажеш! Майка ли съм аз? Тя, Ния, си е чужда кучка, не иска да ме знай, ами ти къде си!

Гневеше се тя, но се виждаше колко беше развълнувана. И нито изслуша оправданията на Лазара.

– Ще ѝ кажеш – рече тя строго – още утре да дойде при мене. И сѐ с мене ще се държи. Сега тя е на такъв ред... и пак не е като другите жени. За Раца тука аз и не мисля; носи ги и ги ражда като крава. С Ния е друго. Седем-найсет години минаха, откакто сте женени, броила съм ги ден след ден, сега тя пръв път... Трябва да се пази десет пъти повеќе. Да не гига тежко, да не се подхлъзне, да не ѝ остане мерак по нещо за ядене и по каквото и да е, да не се уплаши. Тя не може сама; макар да не е веќе много млада, сѐ е аджамия в тия работи. А ти си мъж. Тука трябва да е тя, по-близу до мене. Може да съм ѝ казвала по някоя крива дума аз, ама... ето, майка съм, зло никога не съм мислила.

Колкото и да беше смела, Султана не се реши да изкаже докрай своята мисъл: Ния и Лазар да се приберат отново в къщата ѝ. Сама виждаше: кой ще я послуша? Нема да се върнат те вече никога в къщата ѝ. Но тя продължаваше да ги тегли към себе си, да ги държи по-близу до себе си. Лазар рече:

– Харно велиш, майко. Ния наистина, както е сега... ами ела ти да поживейш при нас! Знайш ли колко ще ти се радваме!

Султана не беше изненадана от думите му, но отговори твърдо:

– Там аз нема да влеза никога.

– Не е разумно да се зарича човек, майко. И аз казвах едно време, нели знаиш, че нема да влеза в двора на Аврам Немтур, ама влезох.

– Аз пък нема да влеза.

– Не е само това, майко – продължи Лазар. – Ето сега отворих дюкян, кажи го, с негови пари...

– Вие мъжете уж сте по-твърди от нас, ама човек вас по-лесно може да ви прекърши.

– Не е така, майко. Животът се променя. Сичко се променя. Човек не бива сам да си слаза букаи на ръцете. Вчера е било едно, днеска пък е друго. Аврам Немтур ми беше враг, ама сега той, Бог да го прости, на пръст се е превърнал и прах, а ето щерка му дете ще ми роди. Нели виждаш как е сичко в човешкия живот.

Старата жена се поколеба; не беше тя никога глуха към умни думи. Най-сетне намери отговор:

– Може да е така с тебе. Ама ти се откърши от мене, избега с жена си от мене и аз сега нема да тичам по пети-те ти. – И обърна приказката си: – Кажи на Ния още утре да дойде при мене. Ето тука ще си седнем, ще си затворим вратата. Каквото и да е, каквото и да е ставало между нас, аз съм ви майка и на двамата, и на нея, като си нема своя майка.

Ния отиде още на другата сутрин при старата. Затвори се сами в малката стая. Султана се загледа в нея, да я пронизе с поглед, но веднага – види се, да не я уплаши – посегна и я погали по бузата с твърдата си суха длан.

– Благослови те и тебе Богородица, щерко... – продума с несигурен глас старата жена, откритите ѝ очи бързо се наляха с влага. Тя се изкашля сърдито и попита: – В кой месец си беке?

– В четвъртия.

– Така си мислех. Е, добре си, добре си; да немаш ника-къв страх. Излезли са ти веке знаци и щом те са в рег,

сичко си е в рег. Затова ги праща Бог за секо нещо.

– Добре ми е, майко. Само понекога...

– Е, то се знай. Затова се вели: трудна жена. Така сме благословени сички ние, така сме прокълнати. С труд и мъ-ка да носиш рожбата си в утробата, с мъка да я родиш. Ама ти не бой се. Кое то е дадено от Бога, не е страшно. Сега гледай само харно да се вардиш. Като не си родила толкова време, още повеке ще се вардиш...

Тя повтори сичките правила и целия рег, който тряб-ва да спазва всяка бременна жена, за да износи благополуч-но плода си. Разказа и за себе си как бе носила всяко свое дете и току подигна пак към Ния строги очи:

– Ще се пазиш сега и от мъжа си. – Ния навее поглед, лицето ѝ пламна, ситна роса покри челото ѝ. А Султана я гледаше упорито, трябваше да ѝ каже всичко докрай и дори не подбираше много думите си; в такива неща не се хитру-ва и извърта, всичко се казва ясно, за да не стават лоши грешки: – Мъжът си е мъж. Те са едно, ние сме друго. Те много не придирват, като им дойде. За нас сичко е рожба-та, а мъжът е ненаситен. Ще го държиш настрана от себе си, по-далеко. Може да те повреди, а не е харно и за душата ти сега. Ти сега само за детето си ще мислиш, нему ще угаждаш секак, да лежи то спокойно в утробата ти, да рас-те. – Като каза всичко това, старата жена въздъхна с об-лекчение и веднага обърна приказката си в друга посока: – Работата си нема да изоставяш. Ще си гледаш работата, както секи ден. Нема да се излежаваш и да се отпущаш, ами ще си шеташи по къщи и в двора ще поизлезеш. Не си болна! Гледай и залькът ти да е сладък, и сънят ти да е сладък, та и детето ти още в тебе да расте здраво и сил-но.

Султана бе приготвила още преди това едно вързопче, развърза го сега пред Ния. Показаха се стари, чисто изпра-ни пелени и детски грешки.

– Запазила съм по нещо от моите деца. Виж дали ще

ти влезе нещо в работа. А моя повой тука ще го вземеш. С него аз и Лазара съм повивала. Сега ти пък повивай с него детето му. Да бъде и то като него. Нели се казва: в каквото повой майка ти ме повивала...

Ния разгъна повоя и беше ѝ чудно, че с него е бил повиван Лазар. Това беше дълга, ситно тъкана лента от бяла вълна и цяла везана с алени трендафили, с извити клонки и зелени, назъбени листенца по тях. Вълната беше пожълтала от времето, но везбата по нея личеше сякаш още по-ярко. Ния се усмихна:

– И бодлите се виждат по трендафила, като остри нокти.

– С них трендафилът пази хубостта си... То и за човека прилега, като го помислиш.

Ния тръгна да си върви, излязоха да я изпратят чак до улицата и Султана, и Раца, и по-малките Рацини деца, които бяха вкъщи.

– Ти идвай по-често, секи ден – рече Султана.

– Ами и ти, майко, ела у нас... – реши се да я покани на свой ред Ния.

Старата жена нищо не отговори. Омекнало бе много сърцето ѝ сега, но все оставаше една презграда между нея и по-младата снаха. Ния бе излязла от къщата ѝ, бе се отделила от нея и ето, дошла бе, но пак си отиваше, като чужда. Няма да се повлече подире ѝ Султана Глаушица.

По тия дни беше, изеднаж легна болна старата Бенковица. Какъв живот бе живяла и колко несрети бяха ѝ се случили, и с мъж, и с деца, но тя все се държеше на нозе. Сега изеднаж падна в легло. Дойде да я полекува Султана, но се виждаше, че душата на болната беше вече в гърлото ѝ.

– Остави се, сестро... – рече тя и едвам диша. – Не съм аз за лекуване... И по-харно... да си уда и аз при моите... Прати, прати да ми повикат Лазара.

Лазар дойде и седна до леглото ѝ. Тя посегна за ръката му и едвам събра душа да му проговори:

– Ето, Лазе... не ме бива... Ех, стига ми мене... държа ме Господ последна. Ти си ми на местото на Андрия... Мене беке душата ми излиза... Ех, аз съм ти казала веке, ама... ето: каквото ми е останало от Климента, от Андрия, имот, пари... за училището ги оставям. Дрехи, покъщнина... на сиромаси ще ги раздадете... за душите ни. В сандъка имам още некоя пара, ти ще видиш... сичко, Лазе, за училището. Двама по-нови килима... ще ги видиш... за тебе и за Ния... да ме помните.

– Бъди спокойна, майчице. Сичко ще бъде, както ти искаш и нареждаш. Парите, които си дала за мене, двесте и петдесет лири, аз го пара ще ги дам за училището, по твоя воля. Сега аз немам пари, но със зъби и с нокти ще се боря и нема да се посрамя.

– Знам, сине. Ти си като моя Климе... чист човек. Не се мъчи много, ще успееш, млад си още.

– Нема да се бавя много, майчице.

– Когато успееш, чедо... Това исках да ти кажа... поръка да ти оставя.

Една неделя по-късно старата Бенковица тихо угасна. Още на другия ден след погребението ѝ Лазар рече на председателя на общината да събере всички общинари и училищни настоятели. Изправи се пред тях Лазар и това им каза:

– Вчера погребяхме баба Бенковица. Тука, в Преспа, по-старите люде знаят кой беше мъжът ѝ, Климент Бенков. Виждате ли новата ни църква – той стана причина да се съгради. Той цел изгоре от любов към род и народ, за името народно българско. Каквото беше бащата, също такъв беше и синът му Андрия Бенков по сърце и по душа, макар да беше скромнен и сдържан човек. Вие сички го знайте, между нас беше, верен и предан гругар до смърт. Сега ще чуете каква поръка ми остави баба Бенковица да ви предам, на вас и на целия ни народ, каква беше последната ѝ воля на

смъртното ѝ легло. Целият ѝ имот: къща, две ниви, лозе, остават на преспанските училища. В сандъка ѝ, с нейно позволение, намерих осемдесет и една лира и сто и четири-найсет гроша гребни пари. За погребението ѝ се похарчи лира и половина. Целата останала сума е за училищата. Общината и училищното настоятелство ще имат грижата да се почита паметта ѝ, също паметта на покойните Климент, Андрея и Божана Бенкови, както е ред според нашия църковен закон. Покойникът ѝ ще се разгаде на бедни люде. Но има и друго нещо, най-много за него искам да ме чуете. Преди некое време за мои важни нужди покойната Бенковица ми брои двесте и петдесет лири златни. Сега аз не съм во състояние да ги върна. А и тия пари са за училищата. На смъртното си легло тя ми даде позволение да ги върна, когато успея. Аз моля да се запише по книгите моя мой дълг и да ми се даде време, докато го върна. То се знай, както му е ред, сичко това, което казах, ще се запише в протоколната книга на общината и аз ще го подпиша заедно с вас.

Той седна и веднага се чува наоколо гласове:

— Бог да я прости старицата... Щедър дар за училищата ни.

— Чувал съм аз от баща си за Климента Бенков... Ами Андрея! Живота си даде сам...

— Бравос на тебе, Лазаре, че сичко си запазил и изпълнил! За тия двесте и петдесет лири... Знайте ние къде беше ти. Не са загубени тия пари в ръцете ти, само жив да си и здрав.

Но се чу още един глас:

— Ами ние откъде да знаем, че сичко е било, както го каза тука Лазар Глаушев? Аз нищо нема да кажа против него, ама да знаем некак по-точно.

Стана тихо в общинската стая. Всички чакаха да чуят какво ще отговори Лазар. Той пак се изправи:

— За сичко, що казах тука гласно пред вас, знаят само

съпругата ми, моята майка и... Бог. Знае го — повиши мой едва-едва глас — и моята съвест.

Председателят, поп Димитрия Тошев, който седеше до него, подръпна го леко за ръката:

— Седни, седни, Лазаре. Не те ли знайме ние кой си и какъв си! — Той изгледа общинарите един по един и добави: — Е, що... Знай се: който скрие едно, може да скрие и сичко. А комуто сърце и съвест не дава — той нема да присвои ни една аспра, ни цел товар жълтници.

III

Общественият живот в Преспа излезе от общинската стая — не можеше да се задържи повече между четирите ѝ опушени стени. Съживи се отново читалището, а в чаршията се отвори ново кафене, в което се събираха по-будни преспанци „да бистрят политиката“. В Преспа имаше нови люде и не бяха вече само общинарите и неколцина по-грамотни преспанци, които промишляваха за църква и училище, за напредък и благополучие. В Преспа имаше вече осем учители и три учителки, имаше мнозина местни люде и от чаршията, които бяха свършили разни училища, четяха книги и вестници, а една дружина преспански младежи се учеха в Солунската гимназия и през ваканциите младите им гласове се чуваха из целия град.

Всяка вечер в читалището се събираха по-будни люде, та Лазар Глаушев поръча да купят чак от Солун с общински пари една голяма газена ламба и я окачиха на тавана да осветява цялата читалищна стая. Често пъти люде се застояваха до късно и винаги имаше що да се говори и спори. Ще каже някой нещо по-важно, по-любопитно, нещо, което прочел или чул, или пък сам измислил, и ще почнат да се обаждат гласове от всички страни — всеки бърза да каже своето мнение, да оспори или да потвърди.

Прочете еднаж Лазар Глаушев в един цариградски вестник за някакво злодеяние в Ениджевардарско, остави вестника и въздъхна. Около голямата читалищна маса седяха седем-осем души и четяха вестници или книги, но тихата въздишка на Лазара привлече вниманието на неколцина от тях.

— Що има, бачо Лазаре? — попита Васил Брашнарков, или както се наричаше той сега, Марков.

Поклати глава мълчаливо Лазар и после рече:

— Нема да се умири веке тая наша земя македонска.

Прошумоляха вестници и книги, дигнаха погледи всички насядали там и чакаха Лазар да продължи приказката си. Така се отваряха винаги вечерите в читалището и най-често Лазар подхващаше разговорите. Сега той продължи:

— Прочетете тука... Некакъв си ениджевардарски бег искал да грабне за харема си мома от некакво село там. Селяните го били с тояги. Отива той после с цела тайфа и половината село изклал. Пишат го по вестниците без срам и страх. Та само това ли е? Не ходиха ли цела година разбойници по Железник? Колко пъти веке сме чували за убийства и секакви злодеяния? Ама това си мисля: преди, до войната, ние бехме само рая и за властта, и за секакви там агалари: гледаха само да ни държат в покорство и много не ни зачитаха. Сега е нещо по-друго, сега раята стана опасен враг. Турците ни бият, ама и се боят от нас. Пък и нашите: на удара с удар. Ето и сега: дошъл бегът в селото да граби момата, а селяните — с тоягите.

— То не е само от турците, бачо Лазаре — каза Васил Марков Брашнарков. — Турците не се промениха, а раята се промени. Турците преди, както казвах, гледаха да ни държат в покорство и страх, а сега има борба. Раята не се дава, противи се, бори се. Раята вижда как русите стигнаха до Цариград, вижда, че от турската сила има още по-голема сила. Сега има българска държава. Като му причернее некому тук или турците го подгонят — там ще побегне. Намалява страхът у нашите люде.

— Намалява — кимна Лазар. — По-друг стана народът ни, по-гневен, по-смел. Ама ние пак сме в ръцете на турците. Русите дойдоха до Цариград и си отидоха. Горе има българска държава, ама между нея и нас стена се издига. Ние останахме сами срещу турците.

— Бачо Лазаре — обади се от другата му страна Илия Роглев, син на стария Пере Роглев. — Така е сега, ама тия нашите отвъд стената, както велиш, сè нема да ни забравят, като са те сега свободни. Нели сме един народ...

— Един народ, то се знай — отвърна Лазар. — Ама ето сега между нас стена се издига. Разделиха ни и кой знай докога ще бъде това и докъде ще стигне.

— Докато бутнем стената... — засмя се Роглев.

— Не се бутат лесно тия стени, младо. С каква сила се дигна Русия и би здраво агите, ама нели видехме що стана. Англия, Германия, Австрия... целият свет се дигна на нозе.

— Ами Русия може пак да дойде тука — рече Кирил Глаушев, племенникът на Лазар Глаушев.

— И това не става лесно — отвърна чичо му и продължи: — Това искам да река аз: останахме ние пак в пълното и нема да се усмири веке нашата земя. Русия дойде до Цариград: възкресе стара България след пет века, а ние тука рано или късно ще се уловим с агите гуша за гуша. Не може веке да се върнем назад, щом видехме и повервахме еднаж, че можем да бъдем свободни.

— Нема да се връщаме — повтори след него Васил Марков.

След нападението на конака Васил Марков Брашнарков се скри за някое време, скри също опълченската си униформа и оръжието си. Другите двама опълченци — Наум Овчаров и Трънко Велев — забягнаха по тайни пътища в свободното вече българско княжество. Васил Марков излезе като мирен гражданин и каза, че се върнал от учение. Той представи в общината свидетелство, че бе завършил шести клас в една от киевските гимназии, и бе назначен за учител в класното училище.

В читалището се събираха повече млади люде като него. Илия Роглев беше двайсет и няколкогодишен търговец, непримирим съперник на Георги Баболев и като се стремеше да го настигне във всичко и да го надмине, обличаше се като него, кроеше планове за голяма търговия, идваше в читалището да чете книги и вестници, да се среща с най-будните преспанци. Георги Баболев бе заминал пак за Виена, а Илия Роглев се тъкмеше да отиде поне до София, но все още беше във властта на баща си, който стискаше здраво кесията си, пък и не беше богат колкото Баболевци. Племенникът на Лазар Глаушев – вторият Кочов син Кирил – беше от две години ученик в Солунската гимназия и бе се върнал през лятото в Преспа. Той не се отделяше от чичо си, седеше по цял ден в празния му дюкян и вечер тръгваха заедно за читалището. Баща му, Кочо, се оплакваше на жена си:

– Сѐ при Лазара. Не стъпва в нашия дюкян. Може да седне да почука с нас, да помогне. Малко ли пари харча за него в Солун?

Раца Кочовица се радваше, че синът ѝ бягаше от казанджийницата на баща си, и се опитваше да го защити:

– Ами що... Те с Лазара са учени. Разбират си приказката. Кирил нема да стане казанджия, като е отишъл чак в Солун да учи наука.

В това беше скритата гордост и на Кочо. Той винаги бе облажавал брат си, че е по-щастлив от него, въпреки тревожния живот на Лазара. Затова той изпрати чак в Солун Кирила, който се учеше по-добре от другите му деца – да стане и той учен човек, за да живее по-щастливо. Кирил отиде в Солун, след като бе чукал бакър в дюкяна на баща си и дядо си няколко години, и под носа му се чернееха мустачки. Чу се тогава, че в Солун се отваря най-голямото българско училище...

Към средата на лятото в Преспа се върна Георги Баболев. Върна се през Солун; пътувал бе с кораб от Фиуме.

Две недели след като се върна той в Преспа, от Градско, през Прилеп и Витоля, пристигна цял керван коли, претоварени с разни сандъци и жезла, а една от тях беше нарочно правена и в нея бяха впрегнати шестнайсет чифта биволи. Докарал бе младият Баболев по море от Австрия до Солун, а после с железницата до Градско машините за мелницата и други някои стоки. От Градско до Преспа машините и стоките – с тях и парният котел за мелницата – бяха прекарани с коли. До Преспа колите бяха пътували десет дни – голямата кола се бе чупила много пъти под огромната тежест на котела и бяха умрели три от впрегнатите в нея биволи. Завиха тия коли право към ливадата, дето се строеше мелницата, разтовариха там цели грамади жезла – колела, винтове, лостове, и много народ отиде да гледа, най-вече големия котел:

– Бре, майката... цела къща от жезло! Какъв ти котел!...

Спряха се коли и пред магазина на Баболевци. Разтовариха двайсетина големи сандъци. Струпа се и тук много свят да гледа. Калфите на Баболевци, а между тях и Миро Баболев – да командва, – отваряха сандъците един по един и вадеха оттам всякакви съдове, но не от бакър, а от гледжосана ламарина. Веднага се разчу из цялата чаршия за това ново чудо и за малко време пред магазина на Баболевци се събраха мнозина от бакърджиите и калайджиите. Сам Миро излезе да им покаже новите съдове: тенджери, сахани, вагани, та и джезвета за кафе. Няколко от тях минаваха от ръка на ръка, а в същото време Миро Баболев хвалеше новата си стока:

– Бакър не хваща и калай не иска! Виж какво е гладко, като сърца. Могро, зелено, шарено, каквото искаш. По-големо, по-малко. Леко, здраво и по-евтино! И виж какво е хубаво, чисто. Машина бре, брате, машина го прави.

Мълчаливо разглеждаха бакърджиите и калайджиите новите съдове, но много ръце трепереха, много лица поб-

ледняха. Най-сетне викна един от тях и каза, което всички мислеха сега, но не се решаваха да го кажат:

– Ами вие бре, Баболевци, без хлеб ще ни оставите!

Избухнаха сърдити или плачливи гласове от всички страни:

– Залъка ни вземате! От глад ще измрем! Децата ни ще погубите! И без това работата ни отслабна, сега и вие... ръцете ще ни отрежете!

Макар да беше застарял вече Миро Баболев, цялата му коса беше побеляла, пак си бе останал лекомислен човек и това каза на уплашените люде от казанджийската чаршия:

– Без хлеб ще останете... За вашия хлеб ли ще седна да мисля аз!

Голяма врява и викот се дигна пред магазина на Баболевци, та Миро избяга и се скри чак в стъклената си стая.

Откраднал бе някой от бакърджиите едно малко ваганче, като чаша, от новата стока на Баболевци – да не им върви с нея. Тръгна ваганчето от дюкян на дюкян, разглеждаха го, въртяха го в ръцете си и тия, които бяха виждали вече новата стока, и тия, които не бяха я виждали. Дойде ред, взе го в ръцете си и Стоян Глаушев, въртя го дълго между изкривените си пръсти с позеленели нокти от бакъра. Усмихна се:

– Хубаво, дяволското... Виж ти как са го докарали! Ами не можем ли и ние да направим такова нещо?!

– Машина го прави него, дедо Стояне – рече някой от събралите се там съседи.

– Машина... – дигна белите си вежди Стоян Глаушев.

– Машина! – гръпна го от ръцете му Кочо, цял пламнал от ярост, и с все сила го удари о земята: – Дяволът го прави него!

Гледжосаното ваганче подскочи и се търкулна по утъпкания пръстен под. Сега се спуснаха всички там, да видят що бе станало с него. Дигнаха го няколко ръце. Гледта бе се

олуючила на няколко места и се виждаше под нея черната ламарина. Зачуха се развеселени гласове:

– Ето какво е... Виде му се силата! Колко време ще изтрай на огън такова нещо!

Някой рече унило:

– Не се развайте толкова... Взе ни хлеба тая паничка. Хитро са я направили швабите...

— — —

В читалището угваше понякога и Георги Баболев. С Васила Марков те винаги се хващаха в спор и людето се трупаха около тях да ги слушат. Влезе Георги Баболев в читалището и сега, няколко дни след като се върна от Виена. Чакаха го там да разкаже какво бе чул и видял по Европа. Беше неделен ден след отпущ църква и както винаги в празник, читалището беше пълно с люде. Георги Баболев отиде и седна при Лазара Глаушев, а там беше и Васил Марков. Спорът между двамата млади мъже веднага започна. Подхвана го най-напред Васил Марков – той като че ли тъкмо за това бе чакал Баболева.

– Е, какво – започна Марков и се зачерви от едвам сдържан гняв. – Басми, мантели, разни там джунджурици, а сега и съдове...

– Да – отговори едва-едва усмихнат Баболев. – Взех малко, да опитам. Ако вървят, ще доставя повеќе. Варвам, че ще вървят. Хубави са и евтини.

– А какво ще прави цяла чаршия бакърджици?

– Това не е моя грижа.

– И ти като баща си отговаряш. Така рекъл той: „За вашия хлеб нема да мисля.“

– Василе... Ти си учител. От търговия не разбираш. Където да намеря аз каквато и да е стока, която ще ми даде печалби, веднага ще я доставя. Иначе ще бъда лош търговец.

– От търговия аз не разбирам, но кажи ми по съвест: какво ще стане сега с казанджиите в Преспа? Тридесет и няколко дюкяна. Майстори, калфи, чираци. Може да има до двеста души.

– Повеке са... – чуха се гласове. – Ами калайджиите?

– Е, харно – кимна, присви мърдо вежди, Георги Баболев. – Двеста или триста души. От новите съдове пък целият град ще се ползва.

– Така е. Нема да откажа. Но – плесна с ръка Марков върху масата – в целата тая работа има нещо нечисто, има една несправедливост: ти ще печелиш от тия съдове и двама-трима като тебе, а триста души ще останат без работа, без хлеб.

– Кои е виновен за това?

– Най-напред ти!

– Но, Василе... ти сам призна. От новите съдове ще има полза целият град.

Васил Марков млъкна и още повече се изчерви, тъмните му очи плувнаха във влага; той дишаше тежко, в напрежение да намери отговор. Чувстваше, че истината беше в неговото възмущение срещу търговеца и въпреки ползата от търговията му, но не можеше да я посочи, да я изясни с думи. Чакаха отговора му и другите наоколо, а Георги Баболев се облегна на стола си, улови деликатно с два пръста някакъв косъм по грехата си, пусна го на пода. Сложил сплени ръце върху масата, Лазар Глаушев продума:

– В нашия човешки живот има и некакви забъркани, неясни работи, ние не можем да ги разясним. Ама и мене ми се чини, че е по-справедливо да мислим за тия триста души казанджии – не защото и моят баща, и брат ми са казанджии, а защото тия триста души сега ще страдат за един залък хлеб, а градът може да вари чорба и в бакърните си съдове. И аз не мога да го кажа по-ясно, ама така ми се чини.

Георги Баболев се обърна към него:

– Бачо Лазаре... Забъркани работи, велиш... Нема тука нищо забъркано. Сичко е ясно. Никой няма право да спира човешкия прогрес. Новите съдове са по-хубави и по-евтини. За обща полза ще бъдат. Къде са бакърните, къде са тия, новите! Е, триста души бакърджии ще гладуват, щом не може иначе.

– Прогрес значи напредък – подзе отново Васил Марков. – Но истинският прогрес, истинският напредък не значи убийство. С тия твои хубави съдове ти, Баболев, подхвърляш на страдание и гладна смърт триста невинни човешки създания, и тях, и семействата им. Това не е прогрес! Прогресът трябва да бъде в обща полза, за общо добро.

– Чудни думи говориш! В Европа не те питат, никого не питат, щом може да се направи нещо по-хубаво, по-евтино. Цела Европа си служи с такива съдове, а ние тука, в Преспа, за бакъра ще гържим!

– Не мога да ти обясня – въздъхна Васил Марков, – но умът ми се бунтува, целата ми душа... аз не мога така лесно да приема да измрат триста човеци. Аз не съм, не съм против хубавото и полезното... ето и против тия нови съдове, може би са наистина по-хубави, но сърцето ме боли за тия честни люде, които стават жертва. Не ме ли разбирате? Аз искам хубавото да е хубаво за сички човеци. Това е по-важното, което искам да кажа... да оставим най-сетне тия съдове. И после, Баболев... ти защо сичко обясняваш сè с тая Европа, като че ли се криеш зад нея.

– Ами както ти правиш с твоята Русия – приподигна рамена Баболев.

– Аз не съм против Европа, както ти си против Русия. И после, твоята Европа не е истинската Европа, доколкото съм чувал и съм чел за нея. Твоята Европа е търговска Европа. Европа на Бисмарк и Дизраели. Има и друга, за която ти никога не си и споменал. Така знам аз.

– От Европа иде сичкият прогрес.

– Да. Това е верно. Наука и секакви знания, изкуства.

Но има и друга Европа, която остави Македония под робство.

— А Русия? Тя мина Дунава през седемдесет и седма не за нас, а за Цариград, за морето.

Пламналото лице на Васил Марков изеднаж побледня, отпла се от него всичката му кръв. Той не повиши глас, гласът му стана по-тих, но в така стихналия му глас се чувстваше още по-ясно голямото му възмущение и всичката сила, която напираше в него.

— Аз не знам — рече той, — не знам каква е била руската политика...

— Виде ли... — усмихна се тържествуващ Георги Баболев. Васил Марков втренчи за миг в него учуден поглед и продължи:

— ... каква е била политиката на царя, на министрите му, и това е друга Русия, но руският народ тръгна да воюва, за да освободи българския народ от вековно робство. Двеста хиляди руси паднаха по бойните полета. Аз бех там и знах. Ти говориш за прогрес — да! А руският народ се бори за правда, търси правдата...

Върху устните на Георги Баболев бе застинала високомерна, пренебрежителна усмивка. Васил Марков забеляза тая усмивка и млъкна. Към него бяха обърнати много погледи, но той махна с ръка и вече не продума. Мълчаха и всички наоколо, притиснали се, обградили широката маса. Тогава заговори пак Лазар Глаушев:

— Не съм ходил като вас... едва тука, около Преспа и до Солун. Не съм и учен, живеял съм тука, и аз както сички преспанци, като целия наш народ, в тъмно, тревожно време и такъв е бил винаги нашият живот, тежък и претегък, без правда. Ето и сега, през седемдесет и осма в Берлин, за нас пак не се намери правда. А нашият народ, сички ние така ще живейме и занапред: правда ще търсим, за правда ще се борим...

Той млъкна, без да погледне никого, в широката чита-

лицна стая стана още по-тихо. После всички наоколо заговориха изеднаж, завикаха, дигна се шумна врява. И всички се струпяха около Лазара Глаушев, подгръпваха го някои дори за грехата, искаха той да ги чуе, пред него да се изкажат. А повтаряха, всеки по своему, неговите думи.

IV

Вършитбата закъсна и тая година докъм Голяма Богородица. Пак поради десетъка — нямаше кой да го откупи и хюкюматът не даваше позволение да се вършеше. Намериха се най-сетне закупвачи и вършитбата почна.

Лазар Глаушев се готвеше да тръгне по селата за жито с четиридесет лири в пазвата си. Нищо не бяха тия пари за такава работа, но повече не можеше да намери. Имаше той много приятели между селяните, там бяха и бащините му роднини, надяваше се да вземе стока и на почек. Друга беше сега по-голямата му грижа: както очакваше Ния, тъкмо след Голяма Богородица трябваше да роди. Как ще я остави сама в такъв час?

Последните няколко месеца бяха много трудни за нея. Една сутрин, току-що станала от леглото, стори ѝ се, че нещо се бе променило в нея, дълбоко в утробата ѝ. Тя не можеше да каже нищо определено, не чувстваше никакви болки и повече с душата си усещаше, че бе станала някаква промяна. Лазар забеляза уплахата по лицето ѝ, но Ния разсея тревогата му:

— Нели знайш как сме ние жените, щом сме на такъв рег... Нищо не ми е.

Не се оплака тя никому, не знаеше от какво да се оплаче. Седмия месец прекара в голяма тревога — боеше се да не роди предивременно. А после това ѝ чувство за някаква промяна в нея стана по-определено: започна да я мъчи една все по-голяма тежест в кръста и ниско в корема. Сега тя

се уплаши много, но не за себе си, а за детето. Както винаги, както във всяко нещо, откакто беше бременна; дори и когато посегнеше да изпие глътка вода – и то беше за него. Уплаши се тя сега за него и се реши да се оплаче на свекърва си. Сепна се и Султана, но и тя скри уплахата си. Помисли, помисли и рече:

– Така е винаги в последния месец. Тежи нагоду... наближава му време да се отдели от тебе.

Тревогата от тая нова мъка остана в Ния. Нали тя все пак не беше както всички други жени – раждаше след толкова много време от женитбата си и близо на четиридесет години... Но тя през цялото време и, струваше ѝ се, през целия си живот бе набирала смелост в сърцето си тъкмо за тоя час, който трябваше вече да дойде и нямаше да я отминие. И си мислеше: „Да го родя здраво и живо, пък с мене да става каквото ще... ако ще и както с майка ми... щом така трябва да бъде...“

Дойде време и Лазар да тръгва по селата.

– Нищо... ти веќе чакаш секи ден...

– Да...

– Ами да остана, ако е нужно.

– Не, Лазе. Ти върви по работата си. Откога още чакаш да тръгнеш за жито. – Тя се усмихна свенливо: – Мъжете не са нужни в такова време за нас. Имам си аз бабичка. Върви, върви...

Преди да тръгне, той помисли да се отбие при майка си, да я помоли да не оставя Ния сама. Но махна с ръка и се надигна в него гняв спрямо майка му: „Нема да прекрочи тя прага на моята къща, клетва е дала!“ Само на Неда каза:

– Отваряй си очите, Неда, като сте тука сами!

Мома беше Неда, не се реши той да ѝ рече нещо повече. Каза на Костадиница, вече на тръгване:

– Траяно... нели знайш Ния... Сама остава.

– Немай страх, бачо Лазаре.

Но той тръгна с натежало сърце от страх и тревога. Как се случи тъкмо сега да остави Ния сама! А не можеше да не тръгне, трябваше да се бори за хляба си.

Като остана Ния сама с Неда, пак почувства страх, но бързо ѝ мина: това беше от навика ѝ да търси за всяко нещо опора в мъжа си и още повече сега. Но с какво можеше да ѝ помогне Лазар наистина – и дори ѝ стана по-леко, че той няма да бъде вкъщи, да се тревожи и мъчи заедно с нея.

Първата болка я прониза вечерта на Симеон Стълпник, тъкмо се бе стъмнило. Тя се спря сред стаята и сякаш се послуша в себе си. И щом дойде болката за втори, за трети път, Ния каза на Неда:

– Е, хайде... идете с Костадиница да кажете на бабата да дойде веќе. Ама никому другиму ни дума, нели знайш!

Неда я гледаше с опулени очи, като че ли очакваше ей сега да стане някакво невероятно чудо с Ния, и машинално отвърна:

– Никому... никому ни дума, знам.

Така беше открай време – да не се разгласява, когато ражда жена, а Ния и сама не искаше да се разчуе из града, че ще ражда.

Мина доста време, докато се върнаха Костадиница и Неда с бабата. Ния беше сама вкъщи. Все същата болка се повтори още няколко пъти на определено време, но може би само с една минута по-скоро и все по-силна при всеки пристъп. Като че ли оживя нещо в тялото на Ния – не детето ѝ, което беше отдавна живо в нея, а тая болка, и рогулка-та я усещаше как се приближава, как преминава през кръста ѝ, извиваше се, пропъзвяваше все по-продължително, помъчително. Или това беше някаква невидима ръка, която се замахваше отдалеко и забиваше в кръста ѝ остър, нагорецън шиш, завъртваше го все по-бавно и все по-бавно го

изтегляше през цялото ѝ тяло. Ния влизаше от стая в стая, не се застояваше, за да не я принуди болката да легне, само час по час ще се подпре с ръка на стената, ще избърше потта от лицето си с една голяма мека кърпа. Прегледа отново всичко, наведе се да поправи без нужда и леглото си долу, върху дебелия дюшек на пода. Всяко нещо беше на мястото си. В готварницата огънят гореше добре и съдът с гореща вода вече шумеше: в спалнята беше и малкото коритце, измито с гореща вода и мек кримски сапун, там, близу до леглото, бяха и пелените – блестяха от чистота на ламбата. Нямаше го още него – мъничкото, но идеше вече и то... И откъде идеше още сега тая радост, посилна и от оживялата болка! Идеше закъснялото гостенче, желано и чакано от много години...

Най-напред се втурна Нега, загъхана, после влезе бабата, а Костадиница бе останала по-назад, да заключи портата. Скоро влезе и тя. Като видя Ния, че бабата започва да пипа едно и друго с нежни ръце, както беше дошла откън, каза на Нега:

– Заведи бабичката да си умие в мутвака ръцете, че тя не знай къде, и нели така трябва.

Сети се бабата и отиде да си умие ръцете. Ния все още беше на крак и току бършеше лицето си с кърпата. Костадиница нищо не забелязваше – нали селянките все така раждат, до последния миг на крак и колко пъти по нивите! Ала щом се върна бабата от готварницата и погледна Ния, веднага се развика:

– Ха легай, легай! Не бива да стоиш повеќе на нозе...

Не искаше Ния да се предаде още – нали за детето било по-добре, по-лесно ще дойде, ако стои права повечко време, но най-сетне легна. И започна една безкрайна, мъчителна нощ.

Бабата прогони и Нега, и Костадиница.

– Хайде, излезте вие, не е харно да се сбираме много люде тука. Ако стане нужда, ще ви повикам.

Ния би желала да излезе и тя – бабата. По-лесно би се борила сама, а болките ставаха още по-чести и по-мъчителни. Остри железни куки се забождаха дълбоко в тялото на рогилката. Разтрепераното ѝ сърце напираше в гърлото ѝ, сякаш да изхвъркне, и вече примираше с остра болка, но изеднаж, когато Ния мислеше, че душата ѝ ще излезе в следващия миг, че вече излиза, болката спираше, отдръпваше се някъде за известно време. Докато си поемаше гъх няколко пъти, докато избърше потта, рухнала обилно по лицето ѝ, по гърдите. После пак същите железни куки през кръста ѝ, през корема ѝ, още по-дълбоко, още по-болезнено и тая мъчителна минута нямаше край.

През едно от късите затишия между два пристъпа на болките Ния рече с отпаднал глас:

– Забравила съм да запаля кандилото...

– А... Ще го запалим, ще го запалим. Не бой се, Богородица нема да ти се сърди.

– Бех го приготвила, а забравих да го запаля.

Бабата отиде да извика Костадиница да запали кандилото пред иконостаса в ъгъла, а по лицето на Ния пак бликна пот от нови болки. Щом запали кандилото с разтреперани ръце, Костадиница попита тихо, уплашена и дори се страхуваше да погледне рогилката:

– Още ли нема нищо?...

– Излизай, излизай! – махна ѝ с ръка бабичката. И току викна след нея: – Що се кокорюш така! Ти не си ли раждала, мори? Излизай...

Бабата също бе започнала да се плаши. Тя все поглеждаше рогилката, опипваше корема ѝ. Минало бе доста време, а още нямаше признаци за скорошно раждане. Нямаше да бъде лесно. И тя едва сега се сети:

– Ами ти, невесто, защо не викаш? Викай! Силно викай, не се срамувай. По-лесно ще ти бъде.

Ния ѝ кимна с очи.

Защо да вика, щом не се отваряше гърлото ѝ за вик и

писък? Само да я чуват съседите или ако мине някой вън по улицата. Ами нали всичко това трябва да се претърпи и защо ще викаш, защо ще бягаш от болката! Нека боли, нека боли! Само да изтрае сърцето ѝ...

Мина полунощ. Започваше втората половина на нощта. Бабата се помири с мисълта, че раждането ще бъде трудно, продължително; излезе вън и поиска да ѝ сварят кафе. В готварницата Нега плачеше с обилни сълзи.

— Що, мори! Да не би ти да раждаш... Ха виж кафето!

— И на така Ния ли... кафе? — изхлипа Нега.

— Ехе! — мясна бабата с хлътналите си устни: — На нея сега нищо не ѝ се ще. Да ѝ е — сто пъти да умре от мъка. Такава е нашата женска проклетия.

— Аз толкова деца съм родила — присви рамена Костагиница, — ама такова нещо, толкова мъка не съм имала.

— Е, тъй... Едни по-лесно, други по-мъчно. Тая, като не е раждала толкова години... Може да има и грехове да плаща...

— Грехове тя нема — сонна се Костагиница. — Да знайш само каква невеста е!...

— Е — проточи лице бабата. — Чужди грехове може да плаща, не свои. Иначе, ще речеш, защо да се мъчи толкова човек...

Ния лежеше отпътък и беше ѝ по-добре сама. Но бабата скоро се върна. Повъртя се около родилката и отиде, присви нозе върху ямболията насреща, опря се с гръб на стената. Ния видя как се бореше старата жена с гърмяката си, скоро гочу и досадно пуфкане на сбръчканите ѝ пресъхнали устни — дълбоко спеше тя върху меката ямболія. Нека спи. И Ния като че ли я забрави.

Колко време бе минало? Наближаваше ли да се раздени? Дали така се бе мъчила и нейната майка с нея? Ния бе я жалила през целия си живот, но сега още повече я жалеше — познала бе и тя сега нейната мъка. Ще умре ли и тя като майка си? Де е сега Азар? Той нищо не знай. Мъчи се

там някъде, мисли за нея, но по-добре, че не е тук. Не би заспал той тая нощ... Ния посрещаше храбро, мълчаливо задушавашите я вълни на болката, те минаваха през нея една след друга, отминаваха и пак се връщаха. Кой знай колко време бе минало, колко безкрайни часове и най-сетне прозорците на стаята започнаха да светлеят през шарените завеси.

Бабата се събуди и попита грезгабо:

— Още ли нема нищо?

Подпря присвити ръце на пода и се изправи.

— Нема нищо, бабо... — рече Ния.

Гласът ѝ бе отпаднал, изтънял, тя сама не можеше да го познае. Бабата я погледна с кръгли, тревожни очи.

— Ама ти... Не се предавай.

Ния не ѝ отговори. Портата вън се отвори и пак се затвори. По улицата нагоре се чува бързи стъпки. Някой тичаше нататък — Ния чуваше ясно стъпките му, докато заглъхнаха.

Нега и Костагиница не мигнаха цяла нощ. Цяла нощ шепотиха в готварницата. Млъкнат за някое време и пак започнаха.

— Ти не плачи, Него. Раждането с мъка иде. Така е со сички жени.

— Жа-жално ми е... Мъ-мъчи се цяла нощ...

— И мене ми е жално. Много стана, брей! Откога е почнало. Сипи пак вода в котела. Пак изври. Виж и огъня.

Седят една срещу друга и се ослушват накъм стаята на родилката. Тихо е из цялата къща, из целия град. Пазвантинът мина, като почукваше отдалеко с тоягата си, отмина и пак всичко утихна.

— Пък не вика мори, Него! Твърдо сърце. Аз да съм, целата махала ще разбудя. Не се трай на такова нещо.

Неда подсмърча и нищо не отговаря. Струва ѝ се, че сърцето ѝ се е свило колкото един орех.

— Знайш ли как е! — продължава да шушука Костагиница. — Като куче хапе, с ей такива зъби. Къса, червата ти мъкне едно по едно.

Неда пак се разплаква.

Така цяла нощ. И щом се развидели, Трайна Костагиница рече:

— А иди ти, кажи на свекърва ѝ.

— Не, как ще ида! — сепна се Неда. — Вуйна Султана нема да дойде тука. И така Ния нищо не ми е казвала.

— Ама виж... цела нощ мина. Още нищо нема. Ти знайш ли... сичко може да се случи...

— Не говори така...

— Да не говоря, ама... Те пак са си свои. Ето, нема го бачо ти Лазара.

— Иди да я попиташ... иди попитай така Ния.

— Какво ще я питаме сега? Малко ли ѝ е на нея... Може и баба Султана да се сърди, че не сме ѝ казали. Ти върви ѝ кажи, пък тя, ако не иска, да не идва. Върви, върви!

И сама преплашена, Неда изтича да съобщи на старата Глаушица. Тъкмо пред Глаушевата порта девойката срещна дядо Стояна, Кочо и по-големия Кочов син — тръгнали бяха те тримата за чаршията.

— Що си се затичала, Недо? — попита Кочо.

— Кака Ния... цела нощ... — заекна Неда.

Мустаките на дядо Стоян потрепнаха в усмивка, той пръв се досети:

— Що, ражда ли бебе? — После присви побелелите си вежди: — Ама ти защо плачеш?!

— Мъчи се много... и още нищо...

— Ай, Господи... — прекръсти се старият човек. — Ти чай бързо при вуйна ти Султана! Ай, Господи, помагай, Господи... Да беше барем Лазе тука...

Тримата мъже отминаха. Неда се втурна в двора. А

Султана като че ли бе чакала до вратата — още щом се показа Неда в двора, излезе да я посрещне:

— Що има, Недо? Ти що така! Думай де!

Неда едвам събра душата си, за да отговори, от страх, от жал за Ния, от умора, докато бе тичала дотук:

— Цела нощ се мъчи... И още нищо.

И девойката пак изкриви лице на плач. Султана я погледа, погледа и само това рече:

— Ами защо не дойдохте да ми кажете? Още снощи, мори! Ха се връщай... може да има нужда от тебе там...

Тя влезе вкъщи, уми се, облече си по-чисти грехи и забърза към къщата на сина си. За клетвата си да не стъпва в тая къща и не помисли. Само когато влезе вече вътре и Костагиница и Неда излязоха да я посрещнат, мярна се бързо през ума ѝ мисъл за прага на тая къща, но мина и замина. Други мисли бяха завладели ума ѝ сега. Тя бързо попита:

— Къде е... заведете ме!

Старата жена сви нозе на пода до леглото, нахвърли се върху снаха си и започна да я мие с такава нежност, да ѝ говори такива думи, че Ния забрави за няколко мига мъката си и я гледеше учудена. А после заплака и току се сгуши в малките, изпръхнали глани на свекърва си.

— Милата ми щерка... — продължаваше Султана. — Да не знам аз, че ми се мъчи цела нощ... Нели съм ти майчица аз тебе сега... нема да те оставя да ми се мъчиш толкова. Не бой се, чедо, сичко ще мине...

Ния премаля в нов пристъп на рогините мъки, но чувстваше ръката си в двете силни, жилави ръце на свекървата. И докато потъваше без гръх в страшните мрачини на болката, не угасна в нея съзнанието, че тия две ръце я държаха здраво, нямаше да я изпуснат. После, като се разтвори пак светлина пред очите ѝ, тя пак чу гласа на Султана — пълен със сила, топлина и нежност:

— Ти само не бой ми се, чедо. Много боли, нели знам,

щерко, ама от тия болки не се умира. Ще мине, ще го забравиш... Ама ти, старо – сонна се тя на бабата, – защо си ми го оставила девицето да се мъчи цела нощ! Хайде де! Помагай... – И пак се обърна към Ния. – Е, скоро ще мине, скоро веке...

Бабата стоеше настрана с отпуснати ръце – що можеше да стори тя сега, щом Глаушица беше тука, такава твърда и люта жена, нали я знаеше целият граг, силна и безстрашна. И пак от страх пред Глаушица, да не би да помисли тя, че бабата не я бива в работата ѝ, пораздвижи се, мина от другата ѝ страна и рече:

– Помагам аз, ама требва още да се почака.

– Е, харно – отвърна веднага Султана. – Ще почакаме, щом требва. Още ще почакаме... Иди ти сега, бабичко, иди отпатък да ти дадат да закусиш, сигурно още не си закусила.

– Не съм...

– Върви, върви...

Щом останаха сами, Султана взе кърпата и докато бършеше лицето на снаха си, гушата, гърдите ѝ, рече, без да я погледне:

– Ти от мене, чего, нема що да се боиш... Майка съм ти аз... Дай сега да видя що става... иде ли веке мличкото.

– Добре, майчице... – прошепна Ния.

Султана дигна предпазливо дрехата ѝ. Нямаше още нищо: само едно малко, розово петно едва-едва се червенееше върху белия чаршаф. Султана сега наистина се уплаши. След цяла нощ мъчителни напъни нямаше още никакъв признак за скорошно раждане. Имаше такива нещастни случаи – затваряше се утробата, стягаше се и рожбата оставаше вътре, така и загиваше заедно с майката. Немој, Господи, така!... Що ти е сторила толкова тая душица, ето цел живот чака да я благословиш с рожба!...

Не издаде с нищо Султана големия си страх и тревожните си мисли, а силите ѝ като да се угвоиха.

– Ще дойде, ще дойде – каза тя бързо, делово, завивай-

ки отново рогилката. Взе пак кърпата да обърше лицето ѝ, полепналите коси по слепите очи, по челото и продължи: – Напъвай се, чего, со сички сили. Да му е по-лесно...

– Немам сили веке, майко... – рече без глас Ния. – И ми се спи... да знайш само... колко ми се спи...

– Ами да поспиш, сине... ама то, милото, нема да те остави. Исква да излезе по-скоро.

– Да... усещам го... Да не му стане нещо... майчице, щом... щом толкова време веке и още не...

– Нищо нема да му стане!

– Ето... ето пак... О... о... майко... – простена за пръв път Ния и виждаше се как се загуби в болката.

Лицето ѝ се бе стопило, с хлътнали страни, и беше тебеширенобяло заедно с устните; по краищата на нежния овал, по изпъкналите скули, по слепите очи, между полепналите там черни, влажни коси едва-едва се синееше мъртвешка сянка. И пак беше хубаво това лице, с призрачна някаква хубост, останало без капка кръв, озарено негли от лунен блясък. Страшна беше тая хубост и тъжна. Притворените очи тънеха в сянка и като че ли тежеше върху тях покоят на вечния сън. Султана едва задържаше в гърлото си надигнал се вик.

– Ния... Не се давай, чего!...

Тя пипаше непрекъснато рогилката, оправяше косите ѝ, галеше челото ѝ, бузите, ловеше я за брадичката, подръпваше я, стискаше ръцете ѝ – да не я остави да заспи, непрестанно ѝ говореше, за да я държи будна и жива, да прикрие и собствения си страх:

– Ето в такъв час, чего, не бива да се предава човек. Стегни си сърцето. Страшното веке минало. Искаш ли да ти дам водичка? Ето веке и слънцето изгрея, и днеска ще бъде хубав ден...

Докато ѝ говореше и стискаше изстиналата ѝ влажна ръка, за да я държи в живота, докато се бореше и сама със страха си, старата жена чувстваше с голяма болка и скръб близу там, до рамото си, сянката на своята Катерина. И

както тогава, със същата сила в сърцето си, беше готова да се бори за живота на Ния сега. И като че ли всичко това беше пак за Катето...

Ния отваряше очи и в тях гореше живот, съживяваше се цялото ѝ лице от техния трескав блясък. Двете хубави очи гледаха с доверие и благодарност старата жена, те бяха живи. В сърцето на Султана бликваше радост със сладка болка. Чакала бе тя тогава, чакала бе да се отворят очите на Катето с такава светлина в тях и ето те се отваряха, Боже, светли и живи...

— Да бехме пратили някого... да потърси Лазара... — чу някъде отдалече Султана гласа на Ния.

— Защо ти е Лазе, щерко! — сепна се старата жена. И пак беше тя там, да застане богра и силна срещу всяко зло.

— Ами... да го видя поне още еднаж...

— Гледай ти сега що ти е дошло на ума! Немой така, сине! Ами това не е за умирачка. Не се предавай така, ще уплашиш и малкото. И още повече ще се забави то. Ами давам ли те аз, чедо! Ето аз не мисля за умирачка, че съм веке на седемдесет и четири, та ти ли! Нека си гледа там работата Лазе. Нема никаква работа той тука сега и похарно е, че заминал.

Ния гледаше свекърва си без сълзи, бодрият, едва-едва сърдит глас на старата жена се вливаше направо в сърцето ѝ.

— Подигни завесите, майко... Да влезе слънцето...

— Ей сега...

Стаята се напълни със слънчев блясък; в чистите стъкла на прозорците сияеше ясна небесна синева.

— Хубаво е, майко...

— Ами хубаво е, чедо! Хубаво е. И мене ми се разигра сърцето, ако съм толкова стара... Ей сега ще ти донеса да пийнеш малко топло млекце.

— Донеси, майко... Кажу на Неда...

Дойде пладне и мина, но никои в тревожната къща не

забелязваше времето. По улицата вѣн минаваха жени почесто, отколкото друг път, забавяха стѣпки, заглеждаха се в портата и по прозорците. Разчуло се бе из целия град, че по-младата Глаушева снаха, Лазаровата невеста, се мъчи да роди, а не може. Скоро след пладне дойде и Раца, дойдоха една след друга и Манда, и Нона. Султана ги затвори в готварницата и не даде да се чуе дори гласът им. Никои с нищо не можеше да помогне. Само Господ!

Но човек не бива да седи тъкмо в такива часове със скръстени ръце. Султана ли ще седи тъй и ще чака? Докога? Трябва да се направи нещо, трябва да се помогне някак! — Булки някакви — няма. Врачки, вещици — пусти да останат! Ето и бабата нищо не знае. Жените в готварницата споменаха нещо за поп... да дойде да пее на рогулката, да прогони лошата сила. Поп — какво ще търси той при рогулката? Само да я уплаши... Султана не можеше място да си намери. Очите ѝ горяха, главата ѝ се цепеше от какви ли не мисли. Блъскаше се тя в някаква стена, и пак все отново. Да измисли нещо, да намери изход някакъв. Очите ѝ горяха, гореше в огън и мозъкът ѝ, душата ѝ. Вече доста късно след пладне Ния започна видимо да отпада; тя все почесто и не усещаше вече болките — губеше съзнание. Слънцето се отдръпна от стаята, промъкна се едвам голобим зрач — далечна, невидима сянка на нощта. Не! Ния не биваше да дочака още една нощ в такова състояние!

Султана скочи и повика от готварницата Манда (тя беше по-яка и по-смела), повика и Костагиница. Затвори вратата на стаята след тях.

— Ха сега — рече тя на двете жени, минете да я дигнем за рамената. Да я изправим... и ако може, да походи малко, да ѝ се пораздвижи малко кръвта. Хващайте... ти, Мандо, от едната ѝ страна, ти пък от другата. Полека, внимавайте, полека... — И тя сама се навее към рогулката, улови ръцете ѝ, негли да я поведе като дете, което прохужда: — Хайде, чедо... Да ѝ си повеке сила!

Двете жени пробряха ръце под мишниците на рогул-

ката, изправиха я бавно и започнаха да я дигат.

– Боли, майко... – пошушна Ния и това не беше глас, а едвам чута въздишка. – Ох, много боли...

– Боли, чего... – попритегли Султана ръцете ѝ. – Още малко, сине... още малко... Стискай зъби.

Манда и Костадиница се задъхваха – Ния цяла се отпусна в ръцете им. После тя неочаквано се позадържа на нозете си, направи няколко стъпки по леглото и дори стъпи долу, на пода, но пак се отпусна съвсем, загубила съзнание, главата ѝ увисна назад. Тя глухо простена, по нозете ѝ потече влага и бързо намокри чаршафа върху постелята.

– Сложете я, сложете я пак да си легне! – викна бързо Султана, после въздъхна: – Хайде, Господи... белки започне веке.

Манда и Костадиница сложиха удобно в леглото Ния и се гръпнаха. Костадиница рече:

– Там, у нас, на село, сѐ така правят, когато иде мъчно. Изправят я и я карат да прескочи нещо там... Как не се сетих по-рано да кажа...

– Ти не си се сетила... ето аз се сетих... – промърмори Султана и после каза: – Хайде сега, излизайте.

След малко влезе бабата и започна от вратата:

– И аз знам така... помага. Ама и в ръцете ти може да умре.

Султана потрепера чак до петите си. Боже мили... да се случи такова нещо! Още един път да ѝ се случи... в ръцете ѝ! Обърна се с цялото си тяло, мъничка вече, стопена от годините, и ужасът, който изеднаж бе оживял в нея, беше още в очите ѝ. Присвитата ѝ твърда брадичка потрепера:

– Като си знаела, защо не дойде да помогнеш! Нели си баба, затова сме те повикали... Аз ли требваше!...

– Ами ти се захвана. Пък и не смея аз много... чужда челяд е, сичко може да се случи.

– Моето сърце да не е от камен! Чужда челяд... не те боли. А като е твое, и в огъня ще влезеш направо...

– Казаха... водата изтекла.

– Изтече.

– Е, харно, харно...

Силен вик отеднаж заглуши треперливите гласове на двете стари жени. Султана махна с ръка на бабата и бързо се отпусна на колене до леглото на рогилката...

Детето се роди едва привечер. Беше мъничко, посиняло момченце, но с голяма глава. Султана Глаушица промърмори някак сърдито:

– Глауш...

Ала новият Глауш беше като мъртъв и бабата трябваше да го съживи с няколко плесници на коравата си ръка. Чу се тъничък, слаб гласец.

Доста късно през нощта на портата се почука нетърпеливо. Излезе да отвори Костадиница. Беше Лазар.

– Що става... как е Ния? – попита той бързо и едвам дочака отговора на Костадиница.

– Хайде да ти е живо! Момченце си имаш.

– А Ния... Ния?

– Ния спи.

На вратата на къщата го посрещна Султана.

– Майко... – прозвуча в ушите ѝ гласът му, както някога, преди много години, когато беше още малко момче. – Ти тука ли си!

Старата жена си помисли за миг: „Те секогаш се втурват тъй към майка си... децата. И когато станат ей такива мъже. Со същия глас. Секогаш, когато ги подгони беда...“ Тя каза гласно:

– Да ти е живо. Мъжко. Ей с такава глава. Глауш!

– Ния, майко, Ния... Казаха ми, зле била...

– Не е зле. Ти затова ли тичаш! Кой ти каза чак там, на село...

– Братучедите в Гранче. Кочо казал днеска и... Там бех аз днеска.

– Е, поизмъчи се тя. Спи сега. Едвам успехме да ѝ дадем малко млеко. Веднага заспа. Душа не ѝ остана.

Лазар въздъхна издълбоко.

– Ех, деца, деца... – скри своята въздишка Султана.

Влязоха вътре...

Цяла една неделя Ния не можеше да се съвземе от изтощение – изтекла бе много кръв от нея. Новороденото плачеше почти непрекъснато. С тъничък, жален гласец. Искана да го отделил от Ния, но тя не даваше; все питаше за него или се заслушваше да чуе жалния му плач. И сама плачеше без глас, с гребни оскъдни сълзи. А Султана все междутях – болната майка и немощото дете.

– Е защо плачеш сега, щерко... Ето сичко мина.

– Ох, майчице... Не го ли чуваш как плаче, като че ли ще плаче през целия си живот.

– Гледай ти, що говориш! Ами и то си има мъка. Човешките мъки започват още от първия час.

Завиваха го в памук малкото; хранеха го повече с млека, сладка водица. На втория ден го сложиха на гърдите на майка му, и то повече заради нея – да не би да се запушат гърдите ѝ, пък и да потегли то, че млякото на майката едвам се процеждаше. Султана не спеше по цели нощи. Ту ще погледне синкавото, безкръвно лице на снаха си, ту жалния плач на новороденото ще пониже ухото ѝ, ще я стресне в едва-що надвишата я грымка и кому по-скоро да помогне...

А и Лазар се прилепи към нея с тревогата си, с мъката си за Ния – за детето все късно си спомняше, дори и когато чуваше гласеца му. Всяка вечер идваше и Стоян, погсмърчаше разтъжен, та Султана и него трябваше да успокоява. Пък и Неда – и тя се пулеше в нея с уплашени очи, забравяше яденето на огъня, забравяше да налее вода от чешмата. Като че ли само тя, престарялата вече жена, не

се плашеше за снаха си, не жалеше внучето си, не се уморяваше. Ама нали можеше да държи сърцето си...

Към края на неделата Ния започна да се съвзема, дойде по-обилно и млякото ѝ. Малкото продължаваше да плаче – плачеше непрекъснато, докато беше будно. Поспи час-два и отново започне. Когато го развиваха, трепереше цяло в памука, тъничките му ръце и крачка едвам се присвибаха от слабост... Само лицето му бързо се изчисти, побеля, а на високото му чело блестяха цяло снопче златисти косички.

Когато се поуспокоиха всички, Лазар се спря една сутрин до леглото на Ния. Детето беше на гърдите ѝ. Лазар го посочи с поглед:

– Как ще го кръстим, а, Ния...

– Не знам. Ти кажи.

– Борис. Така мисля аз, Ния. Какво ще речеш?

– Нека бъде Борис, щом искаш.

– Да бъде силен мъж, борец.

Ния помълча малко и рече:

– Аз искам да бъде добър човек, чист и хубав.

– Е, е – обади се от другата страна на леглото Султана. – Какво сте почнали като наречници! Силен да бъде, хубав... Каквото сърце му е дал Господ, такъв ще бъде. Оставете го сега детето да си гълтне майчиното млекце. Друго сега не му трябва. Ни име, ни хубост. Мочко! Само плаче и моча. Майка му не може да мигне от него... Майка. Нема да има за нея веке ни мир, ни сън. Уф... И аз като некая наречница!

V

Към края на следващата пролет, вече пак пред ново жито, Лазар Глаушев изпразни до дъно хамбарите си – и тия в дюкяна, и тия в бащината му къща, и тия в Бенкова-

та къща, дето сега стопанин беше общината. Той взе тефтера си и сметката беше ясна: тръгнал бе предната година с четиридесет лири по селата, а закупи от селяните „на почек“ за триста и осемдесет лири; разплатил се бе на селяните, отделил бе и петдесет лири, които взе от Георги Баболев срещу накупите на жена си, останаха му чиста печалба тридесет и четири лири. Да не беше прекъснал закупуването поради раждането на детето си, би могъл да закупи повече и повече да спечели. Изпревариха го и го надминаха други закупвачи, най-вече новите съдружници Таки Брашнаров и Георги Баболев, макар мелницата им още да не беше напълно построена. Стискаха бяха те с Ния здраво всяка пара, но до следващата вършишба той не можеше да загържи повече от двайсетина лири свои пари. Като се навърши година, откакто бе взел петдесетте лири от Георги Баболев, той взе тия пари и отиде при младия търговец.

— Нося ти, Георги, колкото ти дължа. Ето. Ама мене още ми са нужни тия пари. Можеш ли да ми ги оставиш за още една година? Нанизите и пръстените, то се знай, ще стоят пак у тебе.

Що бяха за Георги Баболев петдесет лири? Баща му Миро Баболев не беше успял да увеличи богатството си, но не беше го намалил и те сега заедно с вдовицата на Ицо Баболев имаха пак — в имоти, в стоки и пари — до шест милиона гроша. За мелницата бяха дали досега над три хиляди лири за своя дял, но и то не беше преголяма сума за тях. Мелницата още не работеше, ала работеше магазинът им непрекъснато. Не отговори Георги Баболев направо на въпроса му, а рече:

— Пак ще ти кажа аз, бачо Лазаре: ела да работиш с нас.

— Не, Гьорче. С Таки аз не мога да работя заедно. Той и миналото лето казвал на селяните да не ми продават жито. Защо? Що му влиза нему в работа да ми пречи по моя начин? И търговията трябва честно да се прави. Има и

друго, Георги: както и да ме наредиш ти при вас, аз ще ви бъда като слуга. Не ставам аз слуга никому, докато ми е здрава главата и ръцете ми са здрави.

— Защо слуга, бачо Лазаре! Съдружник ще ни бъдеш. Ще те оставим ти да закупуваш житото от целата наша околия.

— Съдружник, ама пак с твои пари.

— Ами как ще вървиш срещу нас, бачо Лазаре? Ние ще закупим сичко, до зърно.

— Сè ще остане и за мене.

— Е, повеке нема да ти говоря — махна с досада ръка Георги Баболев.

— Кажу сега за тия петдесет лири.

— Да ти ги оставя за още една година, щом искаш. Ама моя път ще ми платиш лихва.

— Колко?

— Ами колкото е средната печалба, нели знайш: десет на сто. Догодина ще ми върнеш петдесет и пет лири и ще вземеш наниза и пръстените.

Лазар отвори дума и в общината за своя дълг:

— Не съм забравил и нема да забравя, ама пак не мога да върна нищо.

Тоя път се дигна по-голяма врява; позабравили бяха людето защо бе направил тоя дълг Лазар и че би могъл да го скрие. Стана дума дори да му отсекал лихва. Той веднага се улови за тая дума, макар да я изрече само един от общинарите:

— Е, харно. И лихва, щом искаме. Кажете колко лихва ще ми вземе общината...

Никой не се реши да повтори тая дума.

Лазар влезе и в дюкяна на баща си и брат си. Те бяха там тримата, с по-големия син на Кочо, имаха и две момчета като калфи. Нямаше го някогашния шум и тропот ни в дюкяна на Глаушевици, ни в цялата казанлъжска чаршия.

— Виждам... — започна Лазар. — И на вас не ви е лесно. Ама не мога да ви върна сега петдесетте лири.

Дядо Стоян дигна към него сините си, поизбелели вече очи и все влажни бяха те от някое време, съзляха:

– Кой ти иска пари! Не знайме ли как ти е и тебе?

Кочо нищо не рече за парите, но взе да се оплаква:

– Немаме веке работа ни на половина. Сè така върви от години, ама откакто излезе новите съдове... хептен веке...

Тогава той за пръв път спомена, че иска да бяга от Преспа.

Лазар се готвеше да посрещне тоя път вършитбата с около седемдесет лири. Но тъкмо през това време се случи друго нещо. Влезе един ден в дюкяна майстор Дуко, който бе строил къщата му. Запушиха по цигара и майсторът рече:

– Дошъл съм при тебе по една работа, ама де да видим какво ще кажеш...

– Хаурлия да е, майстор Дуко! Кажу да видим.

Майсторът духна пушък през провисналите си мустаци:

– Ти нели имаш едно девойче у тебе... братучедка ти е.

– Имам. Братучедка ми е.

– Ами ха да я задомим, Лазаре!

– Да я задомим. Време ѝ е. Стига да излезе добро място.

– Излезло е. По-добро място – здраве. Дошъл съм ти аз строенник за Спирко Крайчев, терзията. Нели го знайш?

– Знам го.

Лазар се замисли. Шивашкото дюкянче на Спирко Крайчев беше наблизу. Кротък, смирен момък беше Спирко и добър майстор в занаята си; преди време той бе ушил панталони на Лазара. А на Нега отдавна ѝ беше време за женитба. Но една сватба сега... А Крайчев може би ще иска и зестра в пари... Лазар попита:

– Знай ли ни момата Крайчев?

– Ами, ами... Нели той ме праща.

– Ще трябва да попитаме и нея.

– Ти я попитай, ама те се знаят.

– Знаят ли се? – усмихна се Лазар. – Я виж ти... Нега!

Сватбата стана в неделята преди Богородични пости. Лазар похарчи за Нега десет лири, други десет лири даде баща му. Пооблече се Нега за сватбата си, а Спирко Крайчев прилепи още една стаичка към къщурката си, купи и нова шевна машина. Капиталът на Лазара значително намаля, но можеше ли той да застане на пътя на братовчедка си заради своите сметки?

В деня на Нединамата сватба за пръв път се чу из цяла Преспа свирката на новата мелница. Много народ отиде там да гледа как работеха машините. Мелницата беше цяла от червени тухли, високо се издигаше куминът ѝ. Как бяха го направили пустите му майстори, като свец нагоре, а имаше го тридесет и пет метра! Широкият двор се изпълни с народ, влизаха люде и вътре да гледат. Те, машините, като да бяха живи. С огън. Какво ли няма да измисли човек! И желязото ще завладей, и огъня... И свирката пак:

– Уууу...

Да ти проиже ушите! Тогава излезе пред всички там Таки Брашнаров и рече горделиво:

– Отсега нататък преспанци нема да имат нужда от часовник. Нашата мелница ще свири секи ден по три пъти: сутрин в дванайсет¹, на обед в шест и вечер пак в дванайсет часа.

Така и навикнаха преспанци да познават времето.

Още преди да почне вършитбата, Лазар научи, че Таки Брашнаров и Георги Баболев – новите мелничари – събирали закупвачи и ги пращали по селата, а сами ходили по преспанските бегове и агалари да купуват още отсега житото им. Васил Марков влезе при Лазара и му каза:

– Таки, брат ми, се хвали вкъщи, че ще ме съсипе. Къ-

¹ По турски.

гето даде Глаушев, казва, пара, моите моге ще дадат два пъти повече. Зърно нема да му дам да закупи. Така се хвали.

Откакто се върна в Преспа Васил Марков, те двама-та с брат си Таки бяха в постоянна вражда. Старият Браш-наров бе умрял и Таки сложи ръка върху цялото му богат-ство. Когато по-малкият брат поиска дела си от бащиния имот, Таки му отвърна:

— Ти избяга от къщи... и пари открадна тогава. Аз сто-ях тука и работих. Що искаш ти! Не си внесъл вкъщи ни един грош и сега искаш наготово да ми станеш ортак. И татко, откога още не го биваше за никаква работа и сичко аз съм печелил. Ти по Русия скита и с пушка дойде тук, ама благодари, че си ми брат. И ти можеше да увиснеш като оня, смахнатия Вардарски.

Той му призна право само върху част от бащината им къща. И му повтаряше великодушно:

— Това ти е от баща ни. Твоего не ми е нужно мене.

— Не ми е нужно и мене твоего богатство — отвръща-ше му по-младият брат в честите им разпри. — Дай ми само да отида да довърша науките си, да свърша универси-тет в Русия.

— Продай си дела от къщата.

— Купи го ти...

— Мене не ми трябва. Имам си аз свой дял.

А никой друг не искаше да купи дела на по-малкия — кой би влязъл да живее в една врата с Таки Брашнаров? От-делно живееха и двамата братя — всеки в свои стаи. Майка им — между двамата, но повече беше склонна към по-голе-мия. Васил, по-малкият, се отказа и от общото фамилно име — наричаше се на баща си: Марков.

— Бачо Лазаре — оплака се той и сега от брат си: — Вълк е той, а не човек. Пази се от него.

— Ще се пазя, Василе.

Нямаше и с кого да сподели тревогите си Лазар по то-ва време. Негов изповедник открай време беше Ния. С нея

делеше той всичко и колко пъти бе му давала добри съвети или тъй, някак си по женски, ще го насочи, ще го подсети. Сега той не искаше да я тревожи със своите грижи. Имаше си тях свои грижи и по-големи за една майка: детето им беше все болнаво. Не растеше, както всички деца. Набавя-ваше да навърши година, а още не можеше да се изправи на нозете си, дори не можеше да седи по-продължително вре-ме. Все протяга ръчички към майка си — да го вземе в скута си или на ръце. И проплаква — тихо, жално. Боли го нещо, мъчи го, а не може да каже. Нямаше и спокоен сън, проплак-ваше и нощем. Никого няма да огладнее, да заплаче от глад, да се нахвърли. Залапа гърдата на майка си, сложи ръчичка отгоре и така стои, едвам ще се сети час по час да глътне от майчиното мляко. Стои така и гледа майка си в очите. Косите му се бяха съгъстили и бяха като златно калпаче на главата му. Приличаше на майка си, но приличаше и на дядо си Стоян Глаушев — още отсега беше по-голяма глава-та му, с изпъкнало чело. И очите му бяха сини като очите на дядо Стояна.

— Гледай ти стария дъркул! — чудеше се старата Гла-ушица. — Прероди се во внучето си...

Тя може и да позавиждаше малко, че внучето не прили-чаше на нея, та все за тая прилика с дядо Стояна приказ-ваше и не можеше да се начуди...

Щом чу за злите закани на Таки Брашнаров, Лазар ре-ши да заложу къщата си или дори да я продаде, за да има повече пари. Как ще излезе да се бори с новите мелничари с шестдесет лири в кесията си! Въпреки заканите на Таки ще се намерят селяни и нему да продадат жито; най-малко роднините му от Гранче, а имаше той и други приятели по селата. Но как ще иска от тях да му дадат житото си по-евтино, тъй и на почек? Нали казал Таки, че ще го плаща по-скъпо от него, и то се знай, пари на Таки не му липсват... Ходи Лазар при всички по-заможни преспанци да предлага къщата си. Искаше четиристотин лири, колкото бе похар-

чил за направата ѝ, а тя имаше и място повече от един долям, и чешма в двора. Никои не искаше да я вземе ни по залога, нито пък да я купи. От войната насам чаршията беше все замряла, не бяха малко пари четиристотин лири и никои от по-заможните не искаше да ги затвори в къща, да ги извади от ръцете си. А колцина бяха по-заможни в Преспа – едва ли десетина души в цялата чаршия.

Тъкмо по тия дни в дюкяна на Лазара влезе Атанас Кривиот. Все същият си беше Атанас – едър и як мъж, само бе станал още по сиромаш през последните години, откакто бе излязъл от затвора. Отдалеко личеше сиромашията му, нямаше, види се, да си купи и един фес за два гроша, та бе вързал голямата си селска глава с кърпа.

– Що има, Атанасе... – посрещна го Лазар. – Отдавна не съм те виждал. Ха седни да свием по една.

Виждаше се, че Кривиот отдавна не беше пушил, та си сви дебела цигара от Лазаровата тютюнева кутия – своя кутия той нямаше.

– Ще събираш ли жито тая година, бачо Лазаре?

– Ще събирам, Атанасе. Нели това ми е работа.

– Земи ме да ти помагам, бачо Лазаре.

Кривиот държеше гласа си, но очите му молеха с голямо отчаяние. Лазар си мислеше с горчивина: „Гледай ти съдружник, гледай ти помощник... Той не знай, сиромашкият, че и аз едвам се държа...“ И каза гласно:

– Атанасе... немам аз, брате, работа за двама. Докато ходя по селата, ще оставя тук, в дюкяна, едно от братовите ми деца. И калфи веќе не държа, Атанасе.

Но Атанас не искаше да се пусне лесно от него:

– Сички ме знаят там, по селата, нели знайш. С половината поле съм свой. Ще намерим жито, колкото искаш, и по-евтино. Нема нищо да ти искам аз, колкото ти се откъсне от сърцето...

Замисли се Лазар. Запали втора цигара. Ами Атанас Кривиот наистина можеше да му бъде полезен. Колкото имаше той свои люде в полските села, Кривиот имаше два

пъти повече. Нали там бе израснал Кривиот, нали оттам бе дошъл! Там бяха и другарите му, с които уби Хайредин Арап ага...

– Колко ще ми искаш, Атанасе? На чисто да си бъдем.

– Казах ти: на тебе оставям. Не те ли знам кой си? Ако извадиш повеќе, повеќе ще ми дадеш; ако извадиш по-малко – по-малко ще... Ако не извадиш нищо – замахна Кривиот едрият си кокалест юмрук и го тръсна във въздуха, – нема нищо да ми дадеш! Не ме пъди, бачо Лазаре...

Лазар сложи ръка върху коляното му:

– Нема да те пъдя. Ама така да знайш: може и нищо да не извадим ние с тебе.

Посегна Кривиот да си направи втора цигара и големите му ръце препереха от възмущение и радост. Погледа го Лазар и току извади и му даде две лири:

– Скоро ще тръгваме... да оставиш у дома некои грош.

Сега Кривиот се просъзри. И призна:

– От два дни, бачо Лазаре... дома нема ни щипка брашнице...

Като склочи неочаквано Лазар Глаушев такова съдружие, дойде му наум и за друго съдружие. В Преспа имаше още шестима житари, по-средна ръка люде като него, и единият от тях беше турчин. Те всички бяха еднакво застрашени от Брашнарков и Баболев, които искаха да закупят житото от цялата околия. Лазар ходи при всеки един от тях, по един път и по два пъти, предложи им да направят общо съдружие. Все това им повтаряше:

– Като сме заедно, по-лесно ще се борим с Брашнарков и Баболев, ще успеем и ние да закупим по нещо, а така, едн по едн, те лесно ще ни прегазят.

Неколцина от житарите веднага отказаха:

– Секи с късмета си, Лазаре...

Другите госта се позаслушаха в думите му, но и те отказаха. Само турчинът се съгласи, по-после и той се отказа: беговете и агаларите нямаше да го оставят без жито. Като чуа двамата нови мелничари за тия опити на

Лазара да сдружи срещу тях всичките преспански житари, и двамата открито му се заканваха. Георги Баболев дойде в дюкяна му:

— За тебе нема полза, бачо Лазаре, да тръгваш срещу нас. Сега Таки хептен ще те съсипе.

— Таки... ами ти? — навъси се Лазар и не дочака отговора му: — Така не се живеи с людете, Георги, така не се работи... Ще ме съсипе... защо? Немам ли аз право на един залък хлеб? Во секо нещо требва да има чест и човещина...

— В търговията, бачо Лазаре...

— И в търговията.

— Ама и ти си тръгнал да събираш срещу нас...

— Тръгнах, като научих, че Таки се готви да ме съсипе... и мене, и сички като мене. — Той усети как заигра сърцето му и повиши глас: — Ще ме съсипе, а? Де да видим!

Младият търговец присви устни насмешливо:

— Ти значи поемаш ръкавицата?

— Що е то... аз ръкавици не нося.

— Аз, бачо Лазаре, те обичам и те жаля. Ти си патриот човек и...

— Немой да ме жалиш, не ща да ме жалиш. Но бъди честен търговец, млади момко. Парите и богатството не са най-важното нещо на тоя свят. И не са трайно нещо те, парите...

Тоя път Лазар тръгна по селата няколко дни по-рано и като да излизаше на бойно поле. С него тръгна и Атанас Кривиот. Най-напред влязоха в Гранче.

Роднините му го посрещнаха сдържано и все въртяха очи, кривяха голи вратове, не смееха да го погледнат.

— Много работа, Лазаре...

— Е, то се знай. Вършитба. — И той попита: — Колко жито ще ми дадете тая година?

Отговори един от братовчедите му:

— Още не сме овършали. Бегът още не ни е дал нашето.

— Ще овършите. Ще си приберете вашето, както сека година. Нели знам, не ни е за пръв път. Кажете колко жито ще ми дадете и аз сега-засега нема да ви дам ни пара. Ще ме чакате.

Лазар говореше с твърд глас, но и братовчедът му се сопна:

— Не можем да те чакаме. Пари ни требват. Малко ли чакаме вършитбата цела година!

Лазар го улови за пояса, поразтърси го:

— Слушай, братучед: знам аз сичко. Казали са ви да не ми продавате жито. Ще ви го платят по-скъпо от мене. А вие ще ме предадете ли, за да земете два гроша повеке? Слушай сега и друго нещо да ти кажа: и аз ще ви платя толкова, колкото ще ви плащат другите. Само едно нещо искам от вас: да ме почакате за парите.

Той остави роднините си и замина с Кривиот за съседното село. Ден след ден, те обиколиха почти всички села от двете страни на битолското шосе. Навсякъде Лазар говори със селяните, както с роднините си в Гранче. Навсякъде те въртяха очи и кривяха голите си вратове; людете на Таки бяха размътили главите им. А и те сега, закупвачите на Брашнаров и Баболев, ходеха по селата. Като чуха, че и Лазар ще плаща колкото и те — закупвачите на новите мелничари не повишаваха цената на житото и това беше първото им отстъпление. И сега не Лазар, а Кривиот погръпваше и разтърсваше селяните за широките им пояси:

— Що бре... Вие со чорбаджиите ли, дето имат по цели вреци с алтъни? И бачо Лазар ще ви плати колкото нух. Не знайте ли кой е бачо ви Лазар, та не искате да го почакате с парите? Кому е излял и една пара досега? Ето и той ще ви даде по некой грош, а за другите ще го почакате, както винаги досега. Е, той нема пълни вреци...

Лазар не можа да разгада всичките си пари. Някои от селяните приемаха да им дава нещо като предплата, но други не приемаха и Лазар не знаеше що мислеха те. Прибраха се с Кривио угрижени. И за една цяла неделя, след като се върнаха в града, едва дойдоха за Лазара десетина-петнайсет селски коли с жито. Атанас Кривиот се опитваше да го успокоява:

– Почакай, бачо Лазаре. Селските глави не убират лесно. Пустата пара ги блазни... Друго е да земеш на ръка. Пуста сиромашия! Ама почакай ти, бачо Лазаре...

И така излезе. Цяла неделя влизаха и излизаха селски коли все през портата на новата мелница. Селяните извиваха очи към високия кумин и цъкаха с език: що беше това чудо! Оглушителният вой на парната свирка плашеше воловете им. Голяма сила, брей! Но изеднаж селяните започнаха да обръщат колите си към дюкяна на Лазара Глаушев, към неговите хамбари. Мнозина се оплакваха:

– Казаха, че ще ни плащат по-скъпо, а на кантара гледат да ни ударят. Изедници! Ние от тебе, бачо Лазаре, нема да се делиме...

Тая година излезе благополучна за Лазара. Също и другата година. Той задържа и Атанаса Кривио в дюкяна си. Но парите се оказаха по-силни и от двамата. Житото на Преспанското поле пак потече към новата мелница. За Лазара Глаушев и за другите житари в Преспа оставаха само трохи.

VI

Щом започваше да се смрачава, детето все по-често попоглеждаше към вратата и се ослушваше навън. Скоро след това се дочуваха познатите стъпки по ходника, тежки и бавни, вратата се отваряше предпазливо и влизаше дядо Стоян. Още щом скръцнеше вратата, детето започ-

ваше да размахва ръчички и надаваше виковете с лице, светнало от радост, дребни, редки зъбчета се белееха в широко разтворената, влажна уста, чуваха се отделни думи:

– Де-де... иде... Боко, Боко...

Това значеше, че дядо иде пак при Борко.

То едва изричаше първите си детски думи и още не можеше да се задържа на крачката си. А първите му две годинки бяха се търкулнали. Дядо Стоян протягаше големите си начернени ръце и гизаше малкия човек на рамото си. Борко надаваше нови виковете: колко високо беше на дядовото рамо, стаята ставаше по-широка, през прозорците се виждаше в двора и в съседните дворове, виждаше се и улицата – какъв широк свят! После те сядаха на меката ямболия и започваше безкрайна игра с ръце, с пръсти, с побелелите мустаци на дядото, с капата му, с богливата му брада, с коравите космати уши. Не спираше и разговорът между двамата, малкият усвояваше нови думи, а старият после ги повтаряше на детския език. Ния влизаше, излизаше по работата си, но те и не я забелязваха. Когато прозорците потъмняваха, дядото ставаше да си върви. Детето го гледаше учудено, понякога и проплакваше недоволно, ала бързо се примиряваше с тая необходимост и викаше:

– Деде... пак!... Деде... пак...

– Пак ще дойда, сине, пак ще дойда...

И дядо Стоян идваше всяка вечер да види внука си, на връщане от чаршията. Понякога те двамата толкова се улисваха един в друг, че баба Султана идваше да прибере стария и се караше на Ния:

– Що не го изпъдиш! Той не се сеца да стане, а нощ е беке.

Заварваше ги често заедно и Лазар, който се прибираше по-късно. Дядо Стоян все намираще с какво да се похвали от малкия:

– Не съм виждал такова дете! Какво е маленко, а сич-

ко разбира! Ама ние с него сме веќе на един ум...

Детето често боледуваше. Дядо Стоян така се застојаваше край леглото му, че Ния понякога трябваше наистина да го подсети за баба Султана. Старецът се врьцаше вкъщи и казваше съкрушен:

— Борко пак е болен...

И се хвърляше пред иконостаса да се моли по цели часови. Молеше се не за малкият — каква вина и грех можеше да има такова дете! — а се молеше и плачеше за себе си, грешниот, и за всички грешни луѓе, милостив да биде Бог към тях, слабите човечи, ето и такива дечица трябваше да страдат заради грешниот човешки род...

Като влезе в третата си година, малкиот нај-сетне проходи, отпусна се брзо и да приказва. Сега и игрите станаха по-груби, и разговорите меѓу тях двајмата. Детето питаше и разпитваше ненаситно: откъде иде дядо, кде отида, що има вкъщи, що има в дюкјана, ами видял ли е тој кучето на улицата...

Дядо Стоян пак се хвалеше:

— Какво чудно дете! Бога ми, то сега знај повеќе от мене...

Детето често се заглеждаше ту в мајка си, ту в дядо си, ту в баба си. Мама — от неа идеше всичко хубаво и сладко в неговиот свят; с дядо беше много весело, но татко не беше катод дядо. И татко го вземаше на колената си, милваше го, но понякога го забраваше в скута си или ръката му никак си сама се движеше по малката му главичка; то чувстваше как отслабваше силата ѝ все повеќе, докато спреше да се движи, и татко също седеше неподвижен, не виждаше нищо и не чуваше. Долавјаше то нешто тревожно и в разговорите меѓу мама, дядо и татко — следеше то израза на лицата им, колебанијата на гласовите им. Ами татко никога не се смееше и когатод се усмихваше — очите му сякаш не виждаха Борко.

— Што му мислиш толкова, Лазе... — каза еднаж дядо Сто-

ян. — Нели си плати всичките борчови! Никому не дължиш веќе нищо.

— Платих ги, татко. Тая година сичко платих. Никому нищо не дължа веќе. Што мисля ли? За сичко мисля. Целиот ни живот се промени.

— Промени се. Право е. На по-лошо се обврна. Ама пак ще се обврне на добро, сине. Требба сичко с весело срце...

— С весело срце... А вие в дюкјана по ден работите, по два дни стоите со скръстени ръце. Аз пък со зъби и нокти требба да се бора за секо зрно. Така е со целиот народ. Само Брашнаривата мелница се врти секи ден. Преди години знаехме накъде вървим сички, сега — наникъде. На едно место, в един батак киснем сички.

— Ти пък немой да се кахъриш за сички... За сички да мислиш...

Детето се ослушваше в гласовите им, долавјаше нешто в тях, кетод караше да се свива малкотот му срце от уплаха и от груби някакви неясни чувства, от гърдите му се откъсна въздишка и то изхлипа с учудени, уплашени очи.

— Гледай го ти — притисна го дядо му на широките си гърди. — И то въздиша...

Ния посегна да вземе детето, катод да усещаше наблизу някаква опасност. Тя седна встрани, с детето си в скута, и рече:

— Наистина, Лазе... Добре ти казва татко. Малко пошироко срце...

— За себе си мисля и за сички. То е сè едно. Накъде бехме повели тоя народ и докъде стигнахеме?

— То... народ не гине, синко. Мравуняк.

— Поведохте го... — повтори Ния след мъжа си и добави:

— Нема да се вврне тој, кдетод беше.

Детето слушаше и срцето му се пълнеше със смътна тревога.

Стариот стана да си вврви. Изпратиха го тримата до вратата. Детето размахваше ръчички след него:

– Дего, пак..
– Пак ще дойда, синче.

По улицата за към дома той усети, че нещо натежава в гърдите му, и си помисли: „Разтъжи ме Лазе...“ Тая вечер той не яде с охота.

– Ти що... – загледа се в него Султана.
– Нещо като да не ми е много харно...

– Гледай да ми се поболиш... Кои ще те гледа... Не мога веке аз – нареждаше Султана и се взираше в лицето му: нищо му няма! Все това бяло, румено лице и като че ли още повече се отвори, откакто побеляха мустаките и веждите му; под провисналите мустаки се спотайваше все същата весела, добродушно-хитра усмивка.

– Е, старо... – завъртя той голямата си глава, оголяла на темето: – Може и да се поболее еднаж и аз... Седемдесет и една веке...

Той стана от софрата все тъй разширил рамена, здраво стои на нозете си, здраво стъпва. Султана го погледна няколко пъти: нищо му няма! Преди да си легнат, той пак застана пред иконостаса, както всяка вечер, отпусна се на колена и се моли дълго, усърдно. Отдавна не беше се молил толкова дълго и така разпалено. Търпеливо го чакаше тоя път Султана, не го прекъсна както друг път, когато старият се увличаше в своите молитви, а тя никога не лягаше преди него. След молитвата лицето му още повече се разведри и едва като си легна, рече:

– Поразтъжи ме тая вечер Лазе...

Султана го покри, притисна завивката към гърба, към кръста му – да не му хладнее през нощта, есен беше вече, нощите ставаха хладни. После тя попита:

– Що те разтъжи толкова?

– Нели го знайш него... Той бере грижите на сички. Открай време...

Старата жена нищо не отговори. Такъв беше Лазар. Ето дете му се роди – нема да си седне вкъщи, своята си работа да гледа. Дядо Стоян продължи:

– Ама пък и в него сички се кръстят, в него гледат.

Султана пак нищо не отговори. Така е – няма що да отговаря. Преди да духне ламбата, тя поглежда стареца още еднаж: той е затворил очи и се усмихва на мислите си.

Така го завари тя и на другата сутрин – усмихнат. Само лицето му бе леко побледняло и постоянната румена по бузите му се бе събрала на петна. Побутна го, а миг преди това се досети, че той беше мъртъв. Още през нощта забеляза тя, че бе притихнал някак особено, не го усети да се помръдва, не го чу да хърка или да се изкашля. Ето какво било! Тя не писна, не се забавя, а го погледна остро: как я оставя така! Улови ръката му – студена, твърда, неподвижна! И простена глухо, с потисната скръб:

– Ох, Стояне... Що ми стори. Как не те полекувах не-що снощи... Ама и ти... нищо не рече. Ох...

Тя скочи. Предстоеше ѝ най-важната работа. Нямаше време да плаче и да тъгува сега. Свило се бе сърцето ѝ с голяма болка, но сега камък върху него. Най-напред трябва да се тури в ред мъртвият. А в същото време и друга мисъл оживя в ума ѝ:

– Сега... сама! Отиде си. Заспа си и това беше. И пред иконата стоя с молитва. Сега сама света Богородица ще те посрещне горе и ангелите. Праведна душица, чиста. Не стори ти зло никому. И краят ти такъв... ни болка, ни страх. Ама мене защо ме остави така отеднаж... като от ръцете ми да избега...

Откъм стаята на Кочо и Раца не се дочуваше никакъв шум: рано беше още. Тихо беше и в малката стая, дето спяха по-големите Кочови деца. Старата жена не отиде да вика, да тропе. Нека спят. Мъртвият не бърза. Тя сложи да се топли голям котел с вода. После отвори големия сандък в стаята си, извади оттам вързоп с чисти, нови долни грехи: отдавна бе ги приготвила за тоя час. Виж как идва смъртта, когато и никак не я чакаш. Там, до тоя вързоп, имаше и друг, с нейните грехи за последно обличане. Извади тя и най-новите горни грехи на умрелия – да го премени за

последен път. После се спря пред вратата на Кочовата стая:

– Кочо... ставай, сине. – Когато се показа Кочо на вратата, тя му рече: – Ти бъди жив, синко. Баща ти умре.

Кочо сякаш не я дочу:

– Що велиш, майко... Ами кога?

– Снощи. И аз не съм го усетила. Иди, сине, кажи на Лазара. Елате после двамата, да наредите татко си, както е прилично. Прати да кажат и на Манда, на Нона.

Едва когато беше всичко готово – мъртвият бе изкъпан и лежеше с ръка върху ръка на гърдите, проснат върху бял чаршаф сред голямата стая, облечен в най-новите си грехи, с бели чорапи, – Султана подви нозе и седна до главата му, облечена и тя в най-новите си грехи, с голяма, черна кърпа. Над главата на мъртвия горяха няколко восъчни свещи. Ния бе сложила там няколко есенни китки. Светлината на свещите играеше по чистото лице на умрелия, бузите му все още се руменееха. Постоянната усмивка на Стоян Глаушев и сега не беше изчезнала съвсем от лицето му. Привела се над него с отпуснати краища на черната си кърпа, Султана тихо рече:

– Вижте го как се е усмихнал... Ангела си вижда, райската врата вижда. – И като че ли си спомни тя изеднаж целия му живот, целия техен общ живот, въздъхна издълбоко и добави: – Изпусна чуковете най-после, Стояне... Нема да влезеш веќе в дюкяна си...

Едва сега заплака старата жена.

*

Една сутрин, скоро след като бе минала година от смъртта на стария, Кочо излезе малко по-рано от стаята си – не дочака да го извика майка му, както винаги.

– Още не съм запалила огъня – рече тя, приседнала пред огнището. – Не може веќе без огън. Димитровден мина.

Кочо нищо не отговори. Излезе вън да се умие на чешмата и пак се върна. Султана забеляза, че Раца все още не излизаше от стаята, както друг път. Мързи я, магарница ниедна! Тя вече нямаше малко дете, та да се бави... Кочо приседна до огнището и въздъхна пресекнало. Тежи му нещо. Старата жена чакаше.

– Майко... – започна той пресипнало, изкашля се и прогължи: – Аз, такова, ще замина за България.

Аха, що било! Затова Раца не бърза да излезе. Така са наредили те двамата. Бои се тя сега да излезе пред очите на свекърва си. И Султана викна:

– Хайде, Рацо... Ела да гадеш закуска на мъжа си.

– Нема веќе живот за нас тука, майко – започна пак Кочо.

Султана мълчеше. И Кочо вече не чакаше отговор, когато тя заговори, загледана в подхваналия се огън:

– Ти веќе много пъти споменаваш за България. И татко ти беше още жив. Тука, велиш, нема живот... ами там?

– Там е друго – разбърза се Кочо, но не можа да каже много нещо: – Там е веќе свободно и... Сички отиват сега там.

– Отиват. Знам. Мнозина веќе отидоха. Ама ти не си видел с очите си как е, що е. Тука новите съдове ви зеха хлеба, ами там нема ли нови съдове?

– В София ще ида. Голем град. Ако не може едно, друго ще може.

– Ти не можеш веќе друго, не можеш веќе много нещо. На петдесет години не се захваща нов занаят. А тук, криво-лево, без залък нема да останеш.

– Ами може и там со занаята. Сѐ по-лесно ще бъде там.

Тя го погледна през рамото си и рече остро:

– Секи камен на местото си тежи. – И току викна: – Рацо, мори! Хайде, мъжът ти чака закуска да му гадеш!

За някое време Кочо не се реши пак да отвори дума пред майка си за България. А и тя нищо не споменаваше.

Кочо и сега още се приболяваше от нея. Но тогава се случи и друго нещо: разчу се из целия град и вестниците писаха, че България и Сърбия се бият. Сръбският крал Милан нахлул с войска в България и българите го бият. Завидял кралят, че са се съединили Княжеството и Румелия, и дигнал войската си срещу тях. Българите тичали на бойното поле по двамата на кон, както русите при Шипка, и бият краля.

По това време беше, излезе една нощ Султана Глаушица да пообиколи двора, преди да си легне, да види дали портата е добре затворена, и току нагаде вик:

— Скоро, Кочо, да видиш що става!...

Зачуха се гласове и по съседните дворове. Кочо изтича вън, след него и Раца, и децата, по-големите, които бяха още будни. Нямаше що да питат — всичко се виждаше: ясно то ноемврийско небе цяло се бе разбунило. Понесли се бяха роянци звезди една срещу друга, пръскаха и отскачаха пламтящи искри по всички посоки, та цялото нощно небе сияеше. Невиждано чудо и знак — наизлезлите люде по дворовете в студената есенна нощ гледаха небесния огън разтреперани. Старата Глаушица се прекръсти три пъти и рече:

— Ето що става, когато брат срещу брата се гига с оръжие... Ще ни накаже Бог, ще ни затрие...

Не продума вече Кочо за България. Пък и зима настана, затвориха се пътищата, не беше сега време за такова пътуване. Но Султана забелязваше, че Кочо не беше се отказал от мисълта си за България и дори се готвеше той с едно и друго за път. Също и Раца. Дочу старата жена, че той продавал разни вещи от дюкяна, а Раца все току стягаше и прибираше, каквото имаха по-ново от облекло и по-къщишна. Споменаваха и децата за България, като бърбеха вечер край огнището. Виждаше се, цялото семейство на Кочо знаеше за това пътуване и се готвеше.

Нова рана се отвори в сърцето на старата жена. Но майка беше тя, никой няма да я пита за раните ѝ, за болките ѝ. По цели нощи тя си цепеше ума как да спре по-големия си син. По-малкият изхвъркна от ръцете ѝ, но по-

не беше тук, наблизу, можеше да го вижда, а тоя сега искаше съвсем да я изостави. Ами децата! И децата си ще вземе Кочо, празна ще остане къщата ѝ, пуста и празна... А как ще го спре? Парите, петдесет лири, които им върна Лазар, бяха у нея, в нейния сандък. Няма да ги даде на Кочо! И той да не продава бащиния си алат в дюкяна — баща му е още цял в гроба! Ако рече да тръгне, тя ще дигне ръка и ще го прокълне. На прага ще легне, да я прескочи. В нозете му ще падне, ще плаче, ще го моли... Така я лъжеше умът ѝ, виждаше тя. Щом не може да задържи Лазара ни с думи, ни с молби, ни със заплахи — Кочо ли ще задържи! Лазар има по-милостиво сърце, а Кочо през нея ще мине, ще я прегazi — такъв е той още от малък, не отстъпва, щом науми нещо. А като е рекъл да тръгва на такъв път с пет деца, тя парите ли ще му спре? Къде ще го пусне без пари? Цепеше си тя ума по цели нощи, а раната зееше на сърцето ѝ отворена...

Мина зимата и тъкмо на Поклади беше, на „прошка“. Дойдоха привечер да се простят с майка си, както беше обичай, Лазар и Ния, доведоха те и малкия Борис. Дойдоха Манда и Нона с мъжете си, с децата си, но те скоро си отидоха. Дойде и Неда с мъжа си, Спирко Крайчев — нали и тя беше като своя в Глаушевата къща. Събра къщата людете си — нямаше го само дядо Стояна, нямаше го и Кирила Кочов, той беше и тая година в Солун, да се учи. Не беше шумно и весело както други години на тоя празник, докато беше жив старият, а той беше най-шумен и най-весел на тоя ден — но сърцето на Султана беше пълно, стихнали бяха и облагнали всичките ѝ рани и болки. И тъкмо сега намери Кочо време да заговори пак за България, а и Раца зяпна в него — чакаше го да заговори, те пак се бяха наговорили. Тя беше зад него в тая работа, кучката, тя го погледваше, макар да си остана иначе все тъй отпусната и хлабава! Нали беше Кочо малко тежък в езика, това намери да каже:

— Хайде да се прощаваме, че кой знай дали ще се види-

ме още еднаж на тоя ден... След Великден ние с децата тръгаме за България.

Султана и това забеляза, че никой не се изненада от приказката му – всички знаеха за решението му да замине; дори и Неда, и мъжът ѝ Спирко Крайчев, който сякаш не знаеше да говори от стеснение. Старата жена чакаше да чуе Лазар какво ще отговори на тия приказки на по-стария брат. А и с него те двамата като да бяха се наговорили. Лазар започна:

– Както е тръгнало, Македония ще запустей... Лоша ли ни е земята, не може ли да ни изхрани, ама ето, такова време дойде да бегаме от нея. Зло ни гони. Аз нема да те спра, Кочо, колкото и да ми е жално.

„Виж го ти и него!“ – втреничи Султана очи в по-младия си син, но погледът ѝ бързо омекна. Колкото и да бе мислила какво да каже тъкмо сега – всичко изчезна от старата глава; някак против волята ѝ отпадна и гласът ѝ, та като заговори, всички наоколо я гледаха със съжаление.

– Ами барем върви ти сам – рече тя. – Остави децата тука, върви първо ти или ето, с Благоя, да видите какво е, що е там. Никъде не дават наготово и со лесно. А как ще тръгнеш така, с толкова деца, жена...

– Аз, майко, питах и разпитвах – отвърна по-смело Кочо. – И писмо писах, и отговор получих. В София работа секаква. И по цела България, където искаш. Свободно е там веке, майко, нема ни турци, ни...

Натежаха очите от сълзи на старата жена и тя викна, но гласът и прозвуча като плач:

– Е, харно де! Свободна България, нема турци там... Ами наша Преспа огън ли да я гори, бре? Нигде нема похубаво от Преспа. И как ще ми вземеш децата, бре... тука сама аз, като кукувица...

– Ела и ти с нас, майко! – изправи се живо на колената си Кочо; виждаше той, прекършил бе волята ѝ. Обади се и Раца:

– Ние и за тебе си говорихме да... да те вземем с нас.

– Аз ще те кача на кончето, бабо – викна Благой, най-големият Кочов син, и догаде като на присмех: – Ще те кача на коня като селска невеста...

Всички бяха против нея. Е, харно! И тя ще застане срещу тях. И викна гневно на внука си:

– Куче! Един път съм била аз невеста, втори път нема да бъда. Как ще оставя гроба на гедо ти, бре! Не излизам аз от тая къща.

Обади се пак Лазар и той я удари право в сърцето:

– Гробът си гроб, майко. Нема да го забравим никога, но... Я ние да се дигнем, сичките... и ти, и аз, и Ния... па да идем в София. Мъчно се живеи тука.

Загледа се в него Султана, лицето ѝ потъмня. Само очите ѝ горяха – само в тях имаше тя още сила и огън. И нямаше глас да викне, а прошепна загадено:

– Ако тръгнеш и ти... да знаиш, аз ще умра.

Сговориха се двамата братя и продадоха бащиния си имот – дюкяна, нивиците и лозето, за сто и двайсет лири (повече и не можеха да вземат по това време), разделиха си братски парите, дадоха на Манда и Нона каквото им беше дял. Казаха, че къщата остава за майка им, а тя, Султана, сега в нищо не им се бъркаше. Веднага след Великден Кочо замине за София с цялото си семейство. По едно време Султана бе наумила да му рече да ѝ остави поне Царева – помалката си щерка, – но после старата жена махна с ръка: нека вървят всички, тя нищо вече няма да продума, щом той сам не се сеца да помисли и за майка си. Остана Султана Глаушева сам-сама в празната къща.

Всеки ден и по два пъти на ден идваха при нея ту Лазар, ту Ния, пък и двамата заедно, да я молят да се прибере при тях. Старата жена отказваше и най-сетне им се скара:

— Оставете ме бре, деца! Що знайте вие! Как ще оставя огнището си да угасне, да изстине! Тука съм се родила аз, тука съм раждала и вас, тука умре и татко ви... Що разбирате вие от такава мъка!...

Минаха по няколко пъти и Манда, и Нона, но те си бяха все чужди. Мина един или два пъти и Неда, и тя от жал към вуйна си, но и повече от приличие, че бе яла хляба на старата жена толкова време. Отбиваха се първите дни и някои от съседките, но те пък повече за да научат нещо, да разпитват и сами да се показват в чуждата неволя. Скоро Султана остана съвсем сама и дни наред не стъпваше човек в двора ѝ. То се знай, Азар и Ния не я забравяха, но не можеха да идват всеки ден; имаха си те свои грижи, а и детето им пак се разболя по това време.

Не наруши с нищо реда в къщата си Султана Глаушева. Ставаше все тъй рано, лягаше си късно и беше все на крак, все имаше какво да върши, а беше чудно как се държеше още на нозете си. Колкото се беше смалила, откакто застаря, сега се стопи още повече от мъка, но и от глад. Мъката беше нестихващ огън в душата ѝ, не спираше силата му, но тя и гладуваше — заключило се бе сърцето ѝ, едва ще хапне по няколко залъка на обед и вечер, та дори и водата не ѝ беше сладка. Кой знай дали по навик от толкова години или подтиквана от неясна и празна мисъл, че ще дойдат людето ѝ, да ги нахрани, тя слагаше всяка сутрин на огнището да вари някаква гозбица, слагаше и софрата на обед и вечер, както му е ред, но сама едва ли изляждаше по три-четири залъка. Гозбата после даваше на съседите, завъди и куче. Спомни си еднаж за кучето на дядо Стояна — колко години бяха минали оттогава, но човек все се връща към миналото време. Завъди си куче тя и за да има поне такъв един другар в самотията си, да чува лая му из двора, да му приказва като на човек. Нарече го Шаро, както наричаше и дядо Стоян кучето си. Тая зальгалка с гозбата и със софрата не продължи много — самотията надви, старата

жена нямаше кого да чака, кого да храни и дори хляб си замесваше по един път за цяла неделя.

Изтощи се тя, отслабна, та нозете ѝ се люлееха, но по цел ден шетахше из къщи, по двора. Кочо не дигна много нещо от покъщината и стаята бяха наредени, както преди. Старата жена всеки ден чистеше, редеше и пререждаше — да бъде, както е било, за да не запустява съвсем къщата ѝ. После тръгваше из двора, в градината — пролет беше, и лято дойде, разкопа тя лехи, сажеше и пресаждаше. И пак сега си спомняше за Стояна, когато разкопа той за пръв път тая същата градина. Все той, старият, беше с нея, до рамото ѝ, само той и от гроба си не я изоставяше...

Дните минаваха по-лесно — с работата из къщи и по двора, чуваша се гласове по съседните дворове, врява и тропот по улицата, залисва се човек и се зальгва. Ала нощите бяха тежки и претежки за старата самотница. Още като вземаше да се смрачава, в тоя час, когато людето ѝ преди се прибираха вкъщи... Тя оставяше къщната врата отворена, после запалваше ламбата на оджака. Никой вече не влизаше във вратата ѝ, в къщата ѝ. Идваше време да затвори най-сетне и вратата — няма да стои цяла нощ отворена. Тогава започваше най-голямата ѝ мъка. Цяла нощ сама в празната къща... Не се чуваше ни един познат глас, никакъв шум и тропот по другите стая, а чуваше тя самата тишина в къщата, легнала и на рамената ѝ, притиснала я като страшно сенище¹. За децата жалеше тя най-много, за внучетата си, техните гласове, тяхната шумна врява и тропот искаше да чуе, на тях искаше да се скара, че бяха немирни и бърбиви. Но къде са сега, кому ще се скара тя в празната къща? Още преди някаква студенина полъгваше между нея и Кочо; той все ѝ обръщаше гръб и към жена си се привърза много. А Раца винаги ѝ беше по-чужда —

¹ Сенище — привидение, вампир.

някак без образ беше тя, Раца, колкото и да беше иначе кротка и послушна. Е, каквито и да са и Кочо, и Раца, все ѝ са челяд, а децата им старата жена не можеше да забрави, да прежали. Най-вече по-малката – Царева, именницата ѝ, нали на нейното име я бяха кръстили... Тихи и празни бяха стаите, не се чуваше зад вратата тъничък гласец:

– Бабооо...

– Чуя, Царе.

– Да дойда ли да спя с тебе? С тебе и с гедо...

– Дедо ти хърка нощно време, Царе. Като мечар¹ хърка, ще те уплаши.

– Ако, бабичко...

А Стоян ще почне да се кикоти от сърце:

– Като мечар, а! Не съм мечар аз... Царето си е мое девойче...

И на шега не ще каже той, проклетникът, лоша дума... Ала не се чуваше сега в къщата ни гласът на Царето, ни неговият смях. Летни нощи бяха, но като че ли пак бяха много дълги. Само вятърът ломоти нещо в кумина, някакъв червей дълбае по гредите или мишка ще изтропоти по тавана.

Никога досега Султана не бе плакала толкова много. Нито дори за Катерина, когато след смъртта ѝ се криеше в малката стая или вѣн, в плевнята – да не видят людегте сълзите ѝ. Сега тя и нямаше от кого да се крие. Сълзите сами мечтаха ситни, солени, ще изгорят очите ѝ, ще ослепее от сълзи и тъга.

Отиде няколко пъти у Лазарови. Да види болното – иначе не ѝ се излизаше вѣн от прага на къщата; тя поне да не изоставя къщата си, макар и за малко време. Лазар я попита дали има пари, дали има брашно, не се ли нуждае от

¹ Мечар – мечок, мъжка мечка или изобщо нещо страшно, плашило.

нещо. Всичко имаше Султана: и пари (Кочо ѝ беше оставил десет лири), и брашно имаше го ново, и гърва, само людегте нямаше в къщата ѝ, само живи людегте нямаше... И сега Лазар ѝ спомена да се прибере у тях, и Ния също спомена. Дойде ѝ на Султана да викне на сина си:

– Ами ти защо не се връщаш в къщата, където съм те родила, а искаш и аз да я напусна, та да се развѣдят у нея утки и бухали!

Това беше на сърцето ѝ, но не рече ни дума; не искаше Султана да говори ненужни, безполезни думи. Няма да оставят те двамата сега своята си къща заради старото огнище, което бяха напуснали. В сърцето на старата жена още тлееше яд срещу тях двамата – те първи излитнаха от нейното гнездо. И тя не влизаше сега в къщата им заради тях – не! Сложи ключ на своята къща на няколко пъти само заради болното им дете, заради тоя малък мъченик.

Не можеше да дигне глава от болести това дете. Докато се понадигнеше от една, настигаше го друга. Изпоредиха го всички детски болести – шарки и сипаници, гърла и кашлици, а още не беше навършило четири години. Така почна то още от рождение, още от първия ден. Късно проходи, от немоц, късно проговори. И сега крачетата му бяха като тънки толяжки и вратлето му бе се проточило като на пет-ле, та едвам крепеше голямата му глаушевска глава. Но говореше като старец, приказката му не беше според възрастта. Може би защото растеше самичко между такива люде като Лазара и Ния, които можеха да му дадат отговор за всяко нещо, всяко нещо да му покажат. Но и детето си беше такова – будно, всичко ще види, всичко ще забележи и всичко иска да знае. Това беше – кой знай – може би защото стоеше повече затворено в стаята и през прозореца гледаше как играеха и лудуваха децата по улицата, та се разгаряше жажда в душите му да види повече, да знае повече. Когато беше здраво, пускаше го и Ния с другите деца в махалата – тъй искаше Лазар, пък и тя: да не губее

детето, да дружи с другите люде; те го оставяха и с гостите, когато им дойдеха гости – само да не говори и да не разпитва. А то за какво ли не питаше и баща му няколко пъти ходи в читалището да рови и търси по книгите, за да му даде отговор. Накъде ли не се обръща и не лети детският му ум, та понякога баща му и майка му не можеха да намерят отговор дори и в книгите.

Може би защото почти винаги го болеше нещо, или пък бе заседнала някаква тъга в душата му, то много пъти току ще въздъхне. Пак също като старец, обременен с грижи: стои, стои замислено, сините му очи блуждаят премежени и току въздъхне:

– Що въздишаш, Борко?

– Не знам.

Но понякога ще отговори:

– Искам да порасна като тамко.

– Ще пораснеш, Борко. Защо бързаш толкова?

– Тамко никога не е болен. Тамко е много силен!

Или други неочаквани думи ще изрече. Когато умря дядо му Стоян, то питаше всеки ден за него и много се разтържи. Казаха му и му повториха, че дядо Стоян се качил на едно конче и отишъл някъде по работа; скоро щял да дойде пак при Борко. Детето престана да пита за дядо си. Мина доста време след това и когато детето пак въздъхна единаж, майка му го попита:

– Що въздишаш, Борко? Що има...

– Мисля си къде ли е гедо... Нема да дойде той при Борко.

Не беше попитало то вече за дядо си, но не беше го забравило и тъгуваше за него. Споменавахе го и по-късно, ала дядото, който бе останал в мислите му, беше вече друг някакъв дядо, който прескочил с кон гвете тополи насреща и отишъл некъде; детето, види се, разправяше някакъв свой сын.

Разболяло се бе пак и дойде да го види баба му Султана. То стана от леглото – можеше да става за малко, –

заклати се на слабичките си нозе, отиде и взе от ъгъла своето малко столче, повлече го през стаята, сложи го до леглото си:

– Седни, бабо. Пък аз ще легна, болен съм.

– Болен си, чедо. Ами що ти е, мило, що те боли?

То написна с юмручета корема си.

– Тука ме боли, бабо.

Султана гледеше разголените му ръце – тънички, бледи, със сини жици. Лицето му – с хлътнали бузички и цялото беше негли от бял восък. Но като дигнеше към нея сините си очи с едва-едва подкарнали златисти вежди – сякаш я гледеше сам нейният Стоян. Каква прилика, Боже! Сякаш се бе преродил той във внука си, но къде беше неговото здраве и сила, а това дете... Приседна там, до леглото му, и Ния. Погледна я Султана да ѝ проговори, но думите ѝ спряха на устните, задържа тя само погледа си върху снахата. Нямаше много радост и в нейното сърце от преголеми грижи за това дете, по косите ѝ блестяха вече доста сребърни жички, около ушите ѝ бяха на цели снопчета. Това беше, откакто бе родила малкия – затова ли бе го чакала близу осемнайсет години!

– Що го лекуваш, Нийо?

– Нана¹ му сварих.

– Харно.

Султана продължаваше да гледа посърналото ѝ лице, както бе седнала Ния там, до леглото, и не сваляше очи от детето си. „Това те яде тебе, щерко – мислеше си старата жена, – ще задържиш ли моя ангел в ръцете си... Късно ти долетя той, голем е страхът ти...“ Винаги, когато трябваше да преодолее нещо, в сърцето на Султана Глаушица бликваше сила, надигаше се гняв и нетърпение. Така и сега, заради снахата, заради това дете, пак се съживи старото вече сърце, разтуптя се, затрепера:

¹ Нана – джоджен.

– Не се предавай, щерко, на лоши мисли!... Дяволът се радва. Ти гръж Божиата страна и от нищо да не се боиш.

Ния нищо не отвърна, не се помръдна дори. Дали разбра думите ѝ? Как няма да ги разбере – тя мислеше само за детето си. Погледа я Султана още някое време, а детето пък гледаше нея. Каква беше безстрашна баба му Султана! Караше се и на мама, а тя, мама, беше все тъжна и угрижена, едва-едва ще се усмихне. То неочаквано попита баба си:

– Ти сама ли живееш сега, бабо?

– Сама, чедо.

– Нема ги ни чичо Кочо, ни Царева, ни стрина Раца...

– Нема ги.

– Ти мама ли си на татко?

– Мама съм му, сине.

– Ами той защо не живей при тебе?

По бузите на Ния пропъзля бледа руменина. Султана подсмъркна:

– Не живей при мене, ама той при тебе живей, при твоята мама.

– Аз ще живея при моята мама, а той...

Детето се замисли: „Но татко трябва да живей при детето си... нели е татко!...“ То не можеше да разреши сега такава трудна задача...

Борко пак оздравя. Ния го пусна в двора да си играе с децата на по-голямата щерка на Траяна Костадиница. Беше слънчево утро към края на лятото. Но детето не се спря в двора – то друго бе научило. Мина край вратата на Костадиница и излезе на улицата.

Султана тъкмо бе приседнала на едно коляно пред огнището и требеше боб в една тепсийка; виждаше тя добре с очите си и кажи го, само те, очите ѝ, бяха още здрави.

Вратата насреща беше отворена, утринното слънце току-що бе стъпило на прага ѝ. Отеднаж се изправи там и Борко. Погледна го баба му изпод вежди – гледай ти! Оздравяло вече, милото... Никога не бе идвало само в дядовата си къща. Косите му пламтяха на слънцето, но цялото беше някак прозрачно – с това личице и бледите ръчички, облечено в светли грешки.

– Ела, чедо. Влез.

Прекрачвайки високия праг, то чукна кондурките си. Баба му остави тепсийката с боба, стана да му подаде столче.

– Седни, милото ми гостенче... – Тя приседна до него и пак взе тепсийката, сложи я с две ръце на коляното си. – Сетило си се за баба, чедо...

– Бабо, аз при тебе ще живея.

– Харно, сине.

Как бе усетило, как бе разбрало то най-голямата ѝ мъка? Но то ѝ подсказа:

– Татко вели: уф, мъчно ми е за майка. И мама така вели: и мене ми е мъчно, сè сама седи. Пък аз дойдох при тебе да живея. Татко при мама ще живей.

– Харно, чедо.

Започна безкраен разговор. Най-напред за кучето на баба. То се спря пред отворената врата, дигна муцуна да подуши, поклати опашка и отмина. После за боба, за тепсийката и оттам за дядо Стоян.

– Нема го още да се върне, бабо, дедо ми Стоян.

– Нема го, сине – и баба Султана подсмърча. Уф, каква плачлива стана от някое време, сама се ядосва на сълзите си. После тя разказва на внучето си за дядо Стоян. От село дошъл той, имал куче, сняг газил до колената си, дърва цепил с голяма секира...

Султана сложи боба да се вари в огнището. Разговорът не спираше. После тя отиде в градината и донесе оттам едра, зряла праскова. Обели люспата ѝ – да не тежи

на чревцата на малкия. Детето взе прасковата със светнали очи, лепкав сок потече по бледата му ръчица и то лакомо го облиза.

– Ха, така, сине! Сичко да ти е сладко.

Доиде Ния да търси детето си. По устните му, по брадичката лепнеше сладък уханен сок; една залутана пчела жужнеше и се молееше във въздуха наблизу – търсеше и тя детето. Баба Султана сърдито я прогони.

– Мамо, аз ще живея при баба.

– Ами какво ще прави мама без дете?

Тогава те седнаха и тримата. Детето ще играе всеки ден при баба си; ще играе из двора, в градината. Но вечер то ще се прибира въщи – иначе мама и татко ще плачат нощем за детето си...

Малкият Борис Глаушев играше всяка сутрин при баба си. Не пропускаше ни една сутрин – нали така беше казано. Султана го чакаше нетърпеливо – все попоглеждаше към вратата, когато се случеше детето да закъснее – тя излизаше и на портата да погледне. Техните разговори не се свършваха. Султана казваше:

– Ами с него можеш за сичко да си говориш. Сичко разбира и ще ти отговори на място.

Разказа му тя целия си живот: за Стояна, за баща си, за дядо си Серафим, за прадядо си Марко; разказа му и за умрелите си деца. И за Катето – погубил я лош човек.

– Какъв беше той, бабо? – попита детето с уплашени очи.

– Лош... безумец. Напива се со вино и не знай що върши. Ама и тя беше безумна. Жива изгоре. Стори голем грех, а един грех носи и други след себе си.

Детето приемаше думите ѝ по своему или я разпитваше, докато и тя се забъркваше. Тя му разказа целия си живот, но не такъв, какъвто беше, а повече какъвто би желала да бъде; където влизаше в противоречие с очевидната действителност, старата жена се впускаше в разсъждения

и в спор с живи и мъртви, дори и със себе си. Еднаж каза:

– Не беше лесен моят живот...

Детето я слушаше с напрегнато внимание, жадно за всяка нейна дума. Тя поддържаше в ума му непрестанно брожение на всякакви мисли, то виждаше – разбира се, по своему – целия ѝ живот, учеше се да вижда живота и всяко нещо около себе си. То не помнеше за дълго и всяко нещо, което чуеше от нея, но някои нейни думи попадаха в младия му мозък като живи семена.

За старата жена тая гружба беше като закъснял, есенен слънчев лъч. Тя не помнеше да се е радвала толкова дори и на собствените си деца, както се радваше на това свое закъсняло гостенче. Но нали и то беше нейно дете – рожба от собствената ѝ рожба... Тя и не бе умеляла да се радва досега. Винаги бе имало някаква тревога в сърцето ѝ, нетърпение и гняв срещу греха и срещу всяка човешка слабост; робувала бе и сама на собствената си непреклонна воля да подчини всичко на своя ум. И ето, всичко изпусна от ръцете си, а това светло ангелче само дойде на вратата ѝ...

Не продължи много тяхната гружба – твърде късно бе започнала тя за старата жена. За рождения ден на детето – втори септември – тя му изплете нови чорапки. Колко пъти, докато още ги плетеше, то сядаше на земята пред нея и гизаше краче да му ги премери. Излязоха хубави чорапките, като изляени и с много шарки. На самия ден тя отиде да му ги обуе. Детето беше пак болно.

– Главичката ме боли, бабо. Ей тука, тука, тука...

– Ще ти мине, чедо.

Тя се върна сама въщи.

Детето боледува близу цял месец, после започнаха гъжгове, лошо време. Сега повече тя отиваше да го вижда.

– Като дойде лято, бабо, аз пак ще живея при тебе. Сега мама се бои да не се разболея.

– Харно, сине. Ще чакаме пак да дойде лято.

А сега идваше навъсена, гъжделива есен, идваше зима. Започнал бе и здрачът в живота на Султана Глаушева и бързо се съгъстваше студен, неприветлив. Около Свети Никола, при първите студове, и тя легна болна. Не лежа много, само два-три дни, дори Лазар и Ния не я усетиха, но вече не се оправя.

— Сѐ ми е студено, деца — оплакваше се. — Не мога да се стопля. Четири фъстана съм наденала и кожухче ето...

Лазар ѝ купи няколко товара дърва.

— Имам си аз още дръвца, сине...

— Ако, майко. Да имаш повечко. Грей се край огнището

та — Ами сѐ там аз от некое време, до огнището. Като мачка.

Тогава той пак ѝ рече:

— Ела си у нас, майко. Поне за зимата. Ето, сѐ си немощлива.

— Нищо не ми е, сине. От старост е това. Ами веке седемдесет и осем, Лазе... Не са премного, да речеш, ама не са и малко.

Но хаджи Серафимовата внука вече мислеше за смъртта си. Кой знай защо, все ѝ се струваше, че и тя ще умре като мъжа си. Може би това беше нейно желание, но, то се знай, човек не може да се бърка в Божиите работи. Ето, като него да си заспи и вече да не се пробуди. Вечер тя се кръстеше усърдно пред иконата, да не я завари ангелът неподготвена. Ех, блазе му на Стояна! Не можеше тя да се моли и да говори с Бога като него. Може би и затова Господ му даде такава лека смърт. А тя и с Бога бе воювала няколко пъти...

На десетина дни преди Божик тя пак легна. Някаква голяма тежест затисна гърдите ѝ, та не ѝ даваше да диша. Излезе и ръжда в плонката ѝ.

— Е, вижда се веке... Не ми остана веке сила...

Лазар и Ния бяха все около нея.

— Да знайте — каза им тя една сутрин. — Сичко ми е

готово там, в сандъка. Вързано е, най-отгоре. И саван си имам... божигробски.

— Не говори тъй, майко. Ще оздравейш.

— Знам си аз, виждам.

Стана дума да доведат Бориса да я види. Тя сама заговори за него най-напред, но после каза:

— Не, не. Какво ще гледа болна баба. Да ме знай здрава... така да ме помни... здрава.

Дойдоха Манда, Нона, мъжете им, някои от децата им. Тя се скара на щерките си:

— Какво сте се размърсуляли... С орлите ли ще живея!

Получи се по тия дни писмо от Кочо. Тя накара Лазара да ѝ го прочете два пъти:

„Мила майко, брате Лазаре и снахо Нийо,

Поздрав от мене и от Раца, и от децата до сички вас. Ако пишате за нас, ние сички сме добре и молиме Бога за вашето здраве. Получихме го вашето писмо и разбрахме, че сички сте здрави и живи. Писах ти, брате Лазаре, преди около месец време, че отворих дюкян тук, в София, на улица Нишка номеро 26. Едно, друго и пак на стария занаят, пак с бакъра ще си вадим хлеба. Тук има повеке от новите съдове и какво ли нема, но като е голем град, всекакви хора идват и в моя дюкян и най-вече за таби и тепсии и дълбоки таби за сладко. Без хлеб нема да останем, тук хората и не се пазарят много, има и богати, и всекакви. Има много хора от нашите краища, от разни места и шопите ни викат, че сме гъсеници, ние превзехме чаршията и целия град. Да дойдеш ти, брате Лазаре, тук, както си учен, ще станеш чиновник и още по-хубав живот ще живееш. Благой работи с мене, а Кирил влезе във Висшето училище и Стефан ще го учиме за офицер. По-хубаво да се изучат, че с моя занаят нема да продължи още много. Тук от нищо не-

маме страх. Кажу ѝ на майка да си дойде и вие сички, много ни е жал за вас и тук по-хубав живот се живее. Но пак ни е жално за Преспа. Родно место ни е, тегли, и Раца още си плаче за Преспа. Мила майко, брате Лазаре и снахо Ниѝо, и вие, мили сестри, приежете нашите поздрави и чакаме вашия бърз отговор. Писмото пише Царева и аз ѝ казвам какво да пише, а тя го реди по тукашно. Ваш син и брат, и девер Кочо Глаушев.“

Като чу писмото на по-големия си син два пъти едно след друго, Султана въздъхна:

– Да ги чуваме, да ги знайме барем живи и здрави... – После изви към Лазара блящи очи и рече: – И тебе те вика там.. По-хубав живот ще живееш... Жали той за Преспа, ама забравил я веќе, излезла е от сърцето му, виждам... Ами тука кой ще остане, бре! – напрегна се да викне тя и се задави в кашлица, но тъй, през кашлицата, продължи: – Само нашите гробове ли...

Лазар се приведе към нея, улови ръката ѝ:

– Не, майко... Аз тука ще остана. И аз, и мнозина групи наши люде.

Султана не свалише очи от него и той кимна пред зоркия ѝ поглед, негли да потвърди думите си.

Тя дишаше все по-трудно. Лазар и Ниѝа не се отдалечаваха от леглото ѝ. Привечер старата майка поиска водица и попита:

– Стъмни ли се веќе?

Прозорците на стаята още светлееха, но гаснеше вече живата светлина в очите на Султана. Малко по-късно старата жена издъхна. Лазар притисна очите ѝ с върха на пръстите си и това трепетно докосване беше като милувка.

ДУМИ ЗА ДИМИТЪР ТАЛЕВ

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Димитър Талев е роден на 1 септември 1898 г. в град Прилеп (днес в Република Македония).

Първоначално малкият Димитър (наричан Димче от близките си) учи в родния си град. След това се премества в Солун, където постъпва в Българската мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“ – най-голямото българско учебно заведение в Македония от 80-те години на XIX в. до Балканската война 1912–1913 г. Оттам се прехвърля в Българската гимназия в Битоля. Учи известно време в Скопие и завършва средното си образование в Стара Загора.

Трудно е да си обясним причините за това често местене в посочените градове другояче освен с материалните затруднения, които е изпитвал жадният за знания младеж. По тази причина той не продължава и по-нататък образованието си. Принуден е да започне работа, за да осигурява не само своята, но и на семейството прехрана. Баща му умира, когато той е още 10-годишен, и поради това издръжката на останалите двама братя и сестра падат на ръцете на майка му. Мизерията, на която е изложена цялата им фамилия, е причина за ранната смърт на сестра му.

Едва след края на Първата световна война Талев прави опит да продължи образованието си. През 1920 г. записва медицина в Загреб, но неизкарал до края семестъра, прехвърля се във Виена, където следва само един семестър философия и също се отказва. Влечението му към литературата се оказва по-силно, поради което постъпва като студент по славянска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Твърде случаен, но и твърде знаменателен е фактът,

че Талев пристига в България (есента на 1921 г.), когато току-що е починал патриархът на българската литература Иван Вазов. Като дете и юноша той чете с увлечение неговите творби и изпитва силно влияние от романа му „Под игото“. За начеващия писател няма по-голямо желание от това да бъде написано подобно произведение и за трагичната участ на родната му Македония.

Като студент в университета Талев има рядкото щастие да слуша лекциите на професорите Иван Д. Шишманов, Йордан Иванов, Боян Пенев, Михаил Арнаудов, Любомир Милетич и Стефан Младенов, всеки един от които е цяла епоха в българското литературознание. Под тяхно влияние интересът му към българската литература и история се засилва още повече. Когато обаче завършва висшето си образование, няма възможност да се отгаде професионално на литературна дейност. Потребността от материални средства го тласка към свършено друго поприще – журналистиката. За няколко години извървява трудния път от обикновен коректор до редактор, главен редактор и директор на в. „Македония“.

Навлизането му в журналистиката го поставя в непосредствено съприкосновение с общественно-политическия живот на България. Той е непосредствен свидетел на големата покруса, обхванала българското общество, от тежките условия, наложени на страната от Ньойския диктат (1919 г.) след поражението ѝ в Първата световна война. В същото време вниманието на младия Талев не се откъсва и от съдбата на родния му край. Той е още невръстно дете, когато в Македония и Одринско избухва епичното Илинденско-Преображенско въстание 1903 г. После ще узнае, че и баща му – Тале Палисламов, също е взел участие в него.

Талев е вече 15-годишен, когато Вардарска Македония, в която се намира и родният му град Прилеп, след премахването на османското иго попада под ново чуждестранно владичество – на сръбската власт. След края на Първата световна война по силата на споменатия вече Ньойски до-

говор положението във Вардарска Македония не само че не се подобрява, но се влошава още повече. В областта е стоварена многобройна сръбска войска, доведени са нови сръбски учители и свещеници с неприкрития стремеж на белградските управници за нейното незабавно асимилиране и генационализиране. Неслучайно самата област е наречена от тях „Южна Сърбия“.

Като студент в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ Талев е свидетел и на друго важно събитие – възстановяването на Вътрешната македонска революционна организация (ВМРО), на която поробеното българско население във Вардарска Македония гледа като на свой защитник от репресиите на сръбската власт. В самата организация обаче протичат сложни и противоречиви процеси, които довеждат до остри сътресения в нейния живот. В края на август 1924 г. при твърде мистериозни обстоятелства е убит водачът на организацията Тодор Александров. Неговото място заема младият Иван (Ванче) Михайлов, който само за няколко години се утвърждава като нов предводител на ВМРО.

Талев е вече на работа във в. „Македония“, когато през юли 1928 г. на една от централните софийски улици пада убит и другият водач на организацията – генерал Александър Протогеров. Неговата смърт довежда до разцепление на ВМРО на две крила – михайловистко и протогеровистко. Младият журналист е изправен на кръстопът. Той бе изживял веднъж едно идейно превъплъщение. Като ученик в горните класове и по-късно изпитва върху себе си влиянието на анархистическите, социалдемократическите и дори комунистическите идеи. Неслучайно и първите си публикации помещава именно в левия български печат по време и след края на Първата световна война. Към средата на 20-те години на миналото столетие той вече се е освободил от тях и насочва вниманието си към съдбата на поробеното си отечество.

Време за колебание при изникналите раздори във ВМРО

няма и той преминава към течението, възглавявано от Иван (Ванче) Михайлов. До 1944 г. е не само негов искрен привърженик, но и един от близките му съратници. Като редактор, главен редактор и директор на в. „Македония“ последователно и неотклонно прокарва неговите възгледи за българския етнически облик на Вардарска Македония и за крайната непримиримост спрямо установеното в нея сръбско господство.

Застанал на тези позиции, Талев не крие разочарованието си от непоследователната политика не само на земеделското правителство, но и на наследилите го след това кабинети от 1923 г. насетне по отношение на македонския въпрос. Особено силно е неговото недоволство от решението на деветнайсетомайския режим да разтури не само съществуващите в страната политически, но и национал-революционни организации, сред които е и ВМРО.

След преврата от 19 май 1934 г. Талев продължава журналистическата си дейност. Спирането на в. „Македония“ го принуждава да стане сътрудник на други столични издания – в. „Мир“, „Дневник“ и пр. Чак през 1938 г. получава назначение като редактор в друг вестник – „Зора“, издаван от широко известния по онова време журналист Данаил Крпчев. Поверен му е културният отдел на вестника. Задачата му никак не е трудна, тъй като има пълно единомислие с Крпчев не само по тази проблематика, но и изобщо по общественно-политическото развитие на страната. И двамата с еднакво усърдие подкрепят цялостната вътрешна и външна политика на българските управляващи в навечерието и по време на Втората световна война. Поради това Талев е високо тачен от тяхна страна. Неслучайно той е един от малцината български журналисти, които след прикачването на България към хитлеристката ос е канен два пъти на посещение в Третия райх. Избран е за член на Съюза на българските писатели и минава за един от големите авторитети по литературни и културни въпроси.

Всичко това продължава до преломната 1944 г., която поставя нов период в личния му живот. Непосредствено след политическата промяна на 9 септември Д. Крпчев е ликвидирани. Същата участ сполетява и други представители на българската литература и култура – Йордан Вадев, Райко Алексиев и т.н.

В първите дни след тази дата с Талев нищо не се случва. Той обаче живее твърде напрегнато и в очакване. Тревожните му предчувствия скоро се сбъдват. През октомври 1944 г. е повикан „за справка“ в Дирекцията на милицията и оттам се озовава в килия на Централния софийски затвор. През ноември с.г. узнава от своите близки, че заради „фашистката си дейност“ до 9 септември 1944 г. е сред изключените 28 членове на Съюза на българските писатели. Макар че не е изпратен пред Народния съд, участието му никак не е по-лека от тази на тия, които са съдени от него и оставени живи. Последва изпращането му в различни трудово-исправителни общежития (концлагери), където е принуден да упражнява тежък физически труд въпреки недоброто си здравословно състояние. След освобождаването от лагерите не му се разрешава да се завърне в столицата, а е интерниран в малкото градче Луковит, където прекарва чак до 1952 г.

След възстановяването на гражданските и политическите му права е върнат отново в редовете на Съюза на българските писатели. Скоро след това следва и включването му в неговия Управителен съвет, а малко по-късно дори е избран за народен представител в V Народно събрание. Той обаче няма време да се радва на оказаните му почести, тъй като на 20 октомври 1966 г. умира в София.

Талев започва литературната си дейност, макар и само мимоходом, още в годините на Първата световна война. Първият му разказ – „В очакване“, излиза във в. „Родина“ и е написан изцяло по погрешане на Ив. Вазов. Както вече казахме по-горе, през следващите години сътрудничи на някои от левите издания в страната. Едва от средата на 20-

те години насетне се насочва не само към в. „Македония“, където е редактор, главен редактор и пр., но и към други македонски издания – в. „Македонска трибуна“, в. „Свобода или смърт“, в. „Вардар“, сп. „Родина“ и пр.

През 1925 г. излиза първата му книга – „Съзидател на мама“, която обаче не оставя дълбоки следи в творческата му биография. Чак след появата на новата творба – трилогията „Усилни години“ („В грезавината на утрото“, „Погем“ и „Илинден“), привлича вниманието не само на литературната критика, но и на българската общественост. Темата за Илинденско-Преображенското въстание продължава да го вълнува, поради което се заема с написването на нова биография на Гоце Делчев. Куражът му не ще да е бил малък, след като е знаел, че подобно произведение за най-обаятелната фигура в македонското революционно движение бе написал преди него не кой да е, а Пейо К. Яворов – приятел и другар на Гоце, също участвал в революционните борби на Македония.

Талев посреща с голяма радост навлизането на българските войски в Македония (пролетта на 1941 г.) и бидейки под въздействието на това събитие, пристъпва и написва отдавна замислената си книга „Град Прилеп, борби за род и свобода“, в която показва не само българския облик на родния си край, но разглежда и водените от него борби като съставна част на революционната борба на българския народ през вековете.

Към съдбата на Македония Талев се връща и след политическата промяна на 9 септември 1944 г. Изумителното в случая е, че той пристъпва към знаменитата си трилогия „Железният светилник“, „Преспанските камбани“ и „Илинден“ в момент не само когато животът му е на косъм от смъртта поради сполетелите го житейски несгоди, за които вече стана дума, но и когато е налице крайно неблагоприятна общественно-политическа обстановка в страната за разработване на такава проблематика. Знае се, че непосредствено след края на Втората световна война но-

вите управляващи фактори на България са силно увлечени от идеята за южнославянска федерация и по-конкретно за обединение със съседна Титова Югославия. При тази обстановка всяко напомняне за българска етническа принадлежност на християнското население във Вардарска Македония би се натъкнало на остропротиводействие на Белград и би било немалка пречка на идеята за двустранната федерация. Нещо повече, самата българска власт бе презърнала възгледа за т.нар. македонска нация и позволи на скопски емисари да пристигнат в Пиринския край и да насаждаат открито „македонският език“ сред местното българско население. При тази обстановка всяко напомняне, че във Вардарска Македония живеят българи, се анатемосваше и жигосваше като израз на „български национализъм и шовинизъм“.

Така или иначе, идеята за южнославянска федерация скоро се проваля, и то не по вина на България. Както се знае, през лятото на 1948 г. по внушение на Москва Югославската комунистическа партия е осъдена за „груб национализъм“ и изключена от състава на Коминформбюро. Това доведе веднага до влошаване не само на съветско-югославските, но и на българо-югославските гържавни отношения.

Въпреки настъпилата обратна промяна в българската позиция по македонския въпрос не се почувства. Това е и причината, поради която при преброяване на населението в страната (1956 г.) жителите на Пиринския край насилствено са записвани като „македонци“. Едва след произнесената от Тодор Живков прословута реч в Благоевград (март 1963 г.) започна преориентация на българското становище по въпроса за етническата принадлежност на населението не само в Пиринския край, но и във Вардарска и Егейска Македония.

При тази очертана макар и в най-общи шрихи вътрешна и външна политическа ситуация след 9 септември 1944 г. Талев се заема с написването на своята сага. В нея

на преден план са изтъкнати не исторически, а граждански и битови проблеми на една фамилия от Македония, като се третираат въпроси за наследяване и развитие на родовото начало, за духовното единство на поколенията и пр.

След публикуването на трилогията доточа анатемосваният писател е посрещнат с открити симпатии и възхищения от официалната литературна критика. През 1959 г. му е присвоено и най-голямото гържавно отличие – Димитровската награда. Този акт едва ли може да компенсира репресиите и преследванията, на които бе подложен от 1944 до 1952 г.

Миналото обаче е затворена страница и Талев добре знае това. Ето защо той се заема с истинско „наблягване“ с времето. Знае, че годините му са преброени, и въпреки разклашеното си здраве пристъпва към написване на нови произведения, и то с чисто историческа проблематика. Вече бе публикувал книгата си за Чипровското въстание („Кипровец въстана“) и обърна погледа си към епохата на отец Паисий Хилендарски и към съдбата на двамата братя от Струга – Димитър и Константин Миладинови, гръзнали в средата на XIX столетие да издадат сборника „Български народни песни“.

В началото на 60-те години писателят заживява с нови сюжети както с историческа, така и с гражданска проблематика. Успява да преработи само историческия си роман „Самуил“, който сам определя като „летопис за края на Първата българска държава“. Настъпилата през есента на 1966 г. смърт не му позволява да осъществи новите си творчески планове. Но и това, което оставя, е предостатъчно, за да утвърди името му като един от най-ярките представители на българската литература през XX век. Творчеството му се радва на голяма популярност и в чужбина. По-значителните му произведения са преведени не само в Европа, но и в Азия. Последният по-значителен акт на голямото уважение към писателя е научната сесия, организирана от Българската академия на науките през есен-

та на 1998 г. по повод 100 години от рождението му. В изнесените на нея доклади и съобщения бе направен опит за нов прочит на жизнения и творческия му път. Няма съмнение, че и за в бъдеще неговото наследство ще бъде отново обект на изследвания от литературната критика, а произведенията му ще продължат да се радват на внимание от многобройните почитатели.

МИЛЕН КУМАНОВ

... В тетралогията на Талев се включва по-особено втората книга – „Преспанските камбани“. Докато в „Железният светилник“ доминират лични човешки проблеми, то в „Преспанските камбани“ изпълкват народът и неговото неизмеримо значение за историята. Талев бе подготвен за тази си стъпка.

Като че още го виждам как говори с леко повишен, метален глас за борци, за мъченици, излезли из народа. И сам като творец е не съзерцател, а изпълнител на техния завет.

В „Преспанските камбани“ разказва за нарушеното спокойствие на историята. Демонът на борбата е придобил глас. Променили са се Лазар Глаушев, Райко Вардарски, техните последователи. Талевото разбиране за народа освободител се отразява върху личната човешка характеристика. Тя става зависима от борческите добродетели, от личния героизъм. В тази човешка гама звучи повествованието на „Преспанските камбани“. Творбата не продължава семейно-жанровата тоналност, а решава и нови жанрови и композиционни задачи. (Изобщо всяка нова книга в тетралогията стъпва на своя жанров терен.)

Персонажът разкрива по-пълно героичните си качества. Миг на красива вечност е трагичната смърт на Райко Вардарски. В „Железният светилник“ той е все веред персонажа декор, на мизансцена са Султана, Стоян, Лазар и общинарите. В „Преспанските камбани“ мизансценът е разместен. На втори план са Султана и нейният дом, отстъпили пред беззаветната жертвеност на Райко Вардарски и хората около него. Нова концепция за човешки значително-

то движи Талев и към нови композиционни структури. Лека идеализация слага своя щемпел върху образа на Вардарски. Романтична красота има в образа на този едноок човек, небрежно облечен, бледен, отгаден на вътрешната си идея. Той смуцава Султана, защото нейният инстинкт ѝ подсказва – ще посегне върху спокойствието и на нейния дом.

Изобразяваното време в „Преспанските камбани“ е със съгъстена борческа енергия, време на взрив. Вардарски унищожава предишните представи за индивид и среда. Той стои срещу роговата обособеност. В този смисъл той е изцяло нова личност за Талев, личност критическа.

В „Преспанските камбани“ припечелва изображението на революцията. Талев идеал сега е Вардарски, този галечен сродник на Вазовите хъшове. Неговата биография ни е представена пълно. Бил е заточеник в Анадола. Живял е вън-лясал и недохранен. Запазил е твърдостта на вярата си и яснотата на целите си. Неутолимо жаген е за дейност, за дела. В диалога с турския паша, който го освобождава, подсказва вътрешната си същност, онова, което ще е цел на неговия живот. При това говори с кротко сдържана усмивка, с леки иносказания, напълно в духа на онази възрожденска публицистика от 70-те години, която разпространяваше философията на революцията. Птицата лети, лети, казва Вардарски, и пак се връща в гнездото си. И той, освободен от Диарбекир, ще мине през чужди земи, ще изстрада наказанието си и ще се върне всред своя несложен народ в Преспа. Нали обича кроткото агне и го хвали, а ненавижда вълка, който отнема живота на агнето. Нали съди и според истината, и според ползата, която истината принася. Турският чиновник не доразбира тази философия, криещи готовност за нова жертва. Но той се досеща, че историята изработва свое ново схващане за човека. То не се побира в познатата схема.

Райко Вардарски става съвест на Лазар Глаушев – той е огледало, което не знае пощада. Това предизвиква сложни отношения между двамата. Равновесните спорове на об-

щинарите сега са изместени от нервната и неспокойна убедителност на борбата.

Като обрисова дръзкото и предизвикателно у своя герой, онова, което плаши и насърчава, Талев не свежда образа до общия патос. Вардарски е жив човек. Той носи в себе си интимната си грама, неспокойната си любов към Ния. И това изпълва с човешка топлина образа му. Силен душевно, той води напред лозунга на епохата: „Да се освободим веке от този черен и тъмен дух.“ Той отхвърля страха. За него идеята за освобождение е примамлива и безразсъдна.

В „Преспанските камбани“ се открояват и просветителски книжни схващания, но философията не е само съзерцание, а и дело. Идеята за въстанието слага своя щемпел върху българското съзнание.

Талев еволюира, като се приближава плътно до особената психология на борбата – даже страхът сега е друг, страх конспиративен, а не страх, покорство пред насилника. Когато Райко Вардарски е поведен към бесилката в освободена България, люде като дядо Йоцо хълцат от радост. Загива човекът, който бе надеждата, събратът на Левски и на Караджата. Семето обаче пораства на благодатната нива. Историята, както природата, и сее, и умъртвява. Скъпият Райко, той сам си слага вължето в позата на пророк на бъдещето. Той умира като вестител на истина за своя народ. Заглъхва бавно прозвънялата преспанска камбана. Но нейният ек остава в душите.

*

„Преспанските камбани“ е разказ за огромната лична и народна мъка. Като се пробужда, народът следи собствените си движения и през още забуленото си съзнание дочува призивите на напредъка.

„Преспанските камбани“ ни връща към епоса и на домашния живот. Ето Стоян се е понапил. Става му весело и леко на сърцето след хубавия обяд. Някакъв страх обаче се

прокрадва у него – престъпил е наредбите на Султана, направил е грях пред нея и само омаята на виното го спасява от мъка. Това е и вечната, и мигновено преходната грама на отношенията между мъжа и жената, осмени и възхвалени още от Аристофан. Ето я и Султана. Тя се радва на своя спокоен дом, гържи още строго разперени крилата си над мъничкото гнездо. Пази някой да не се докосне със зло до него. И в същото време го храни със скритата си топлина. Тя се възхищава от Ния, обича я:

„Погледна я и рече:

– Да си ми жива, щерко.

В този поглед, в тия добри думи, в гласа ѝ беше всичката ѝ майчинска обич към тая нейна челяд, всичката ѝ грижа за тоя дом – да има в него ред, мир и сговор, да има в него благополучие и разумен човешки живот.“ Пак поради тая обич тя няма да отстъпи на снаха си в гребното – за новата покривка. Тя иска да гържи всичко в ръката си. Желязна ръка, пазила досега реда в тая къща. „Да си ми жива и здрава, щерко, но ти мене ще слушаш, за свое добро и за общо добро!“

Ако се заслушахме в авторската реч, пригласяща на мислите на Султана, ще доловим освен пародирание, но и нещо по-далечно – някакъв отглас от песенно-народни творби. Не е могло да бъде иначе. Щом авторът навлезе в епоса на домашния свят, появяват се и нова ритмика на повествованието, свежа човешка чувствителност от по-особен тип. В сърцето на писателя заговаря поет, преодолял трезвия си реализъм и съдържащите си чувства, тръгнал по върховете на интимните изживявания.

Тук, у дома, срещу щастливата приповдигнатост стои суровата истина за мъртвата Катерина, която се връща понякога в мислите на Султана. В дъното на душата ѝ се таи споменът за смъртта. Някакви глухи стъпки на съвестта продължават да кънтят зад вратите и няма приспивателно, което да направи нечувствително съзнанието. Да, в тази книга за граждански-романтичното въздушеване

ние не е забравена тъмнината на човешката душа, онова, което едва се показва навън. Завършва домашната епопея за родовата затвореност. Султана умира, за да отнесе със себе си и нещо от типичната за Талев тема.

С новия сюжет се разнообразяват и похватите на художника. В портрета на Вардарски е подчертана изключителността. Постоянно се изтъкват външната болезненост на лицето, изваденото око. Вътрешният монолог на героя ни подсказва мъжественото възземање над страданията. Авторът следи вътрешния монолог и у Султана и го препредава чрез своя – нейна реч. Той слуша предупредителните ѝ думи и ги въвежда в разказа като кратки реплики. Търси дълбочината на съзнанието в скритите външни жестове. Настойчиво задържа вниманието си върху погледа на Султана. В него се отразяват цялата ѝ душа, всичката ѝ сила, цялата ѝ мъдрост. Султана никога не е извън себе си. Тя не се разкрива докрай, у нея има винаги нещо, което е съзнателно задържано. И авторът го следи в погледа ѝ, подсказва ни го чрез мълчанието ѝ. Усетил в дълбочина тоя характер, той е твърде близо до неизчерпаемата му сложност. Султана, макар и измествена, продължава да съществува и във втората книга, каквато е.

В „Преспанските камбани“ през трагичните ситуации се разливат бедността на историята, оптимизмът на разказвача. Една духовна наслада съпътства патоса на автора. Той носи у себе си светлина и тази морална светлина прави като „Железният светилник“ и „Преспанските камбани“ „най-талевска книга“.

ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ

ТРИ ОБРАЗА В РОМАНИТЕ НА ДИМИТЪР ТАЛЕВ

Когато четем „Железният светилник“ или „Преспанските камбани“, ние заживяваме със съдбата на героите, пренасяме се в далечната епоха и дълго не можем да се откъснем от нейното непреодолимо и трайно влияние.

Писателят е съумял да насели с живи хора малкото македонско градче Преспа, показал ни е как живеят тези хора в годините на Кримската война, как се любят и мразят, как се борят за свободата си. Рамката в романите на Талев не е широка. Той като че се е затворил в тесните калдъръмени улици на градчето и му е трудно да прескочи към ширналния се безкраен свят. Но в замяна на това писателят е загълбал в самата същност на живота. Без да бъде пленник на сухите контури на историческите факти, без да се стреми да изгражда пъстра, богата и многолюдна тълпа от герои – исторически лица, – с помощта на няколко образа писателят е успял да ни разкаже много за епохата. Той не тръгва от историческото събитие към народа, както мнозина автори на исторически романи, а като ни показва живота на народа, кара ни да почувстваме как бавно, постепенно зрее голямото събитие. И по този начин писателят не се задоволява с илюстрирането на историческите събития, не превръща произведението си в историческа хроника, а в правдива, дълбока картина на епохата. Неговото въображение не подскача от един исторически факт към друг, от една историческа личност към друга, за да ги оцветява и сглобява, а, напротив – в смел и волен летеж то създава образи, наднича в най-съкровениите гънки на живота.

Сполучливите герои на Д. Талев са с интересни, задълбочени и вярно изградени характери. Писателят съзнателно е отделил и подбрал герои с такива душевни черти, които с най-голяма нагледност разкриват връзката на образа със социалния живот и епохата. И затова при ограничено то число на действащите лица в романите на Талев са разкрити много съдби от онова далечно време, видяно сякаш в неочакван, но дълбок разрез.

Наред с това писателят е успял и да одухотвори героите си, да им вдъхне душа. Ние виждаме тези хора с мислите им, със съмненията, колебанията, вярата и надеждите им. Те се изправят пред нас като живи и затова не можем да не се радваме или страдаме заедно с тях. Те произвеждат върху ни впечатление за действителност.

Ето защо за тях може да се говори като за дадености, като за реално съществуващи характери. И ако една от най-важните задачи на писателя е да изгради цялостни характери, то и една от най-важните задачи на критика е да разкрие същността на тези характери.

Ние ще говорим само за някои от женските образи в романите, и то за онези техни черти, които най-дълбоко ни трогват и вълнуват – следователно за онези черти, които са най-поетични. Защото една от могъщите изяви на поезията в белетристиката, това е безспорно красотата на човешките характери. Колкото тези характери са по-възвишени, по-ярки, устремени към бъдещето, толкова по-въздействащо е и тяхното влияние върху читателите, толкова по-възвишена и непреодолима е поезията, която струи от тях.

И, от друга страна, с колкото по-голяма любов, нежност и сърдечен трепет е изписал писателят своите любими герои, с толкова по-голямо вълнение, топлина и нежност ще се възприемат те от читателите. Винаги, когато писателят искрено обича или мрази един образ, той съумява да го насити с емоционалност. За да може да се изтръг-

не съкровена мечта у човека, никога не трябва да се посяга към него с равнодушна ръка.

„Аз мисля – казва големият руски писател Константин Федин, – че писателското майсторство изключва възможността да се изобразява каквото и да е без емоционалното отношение на автора. Любов към възвишения характер, ненавист или презрение към низкия, насмешка над малкия и пустия, всичко това е необходимо, за да се изпълни произведението с кръв и жизнени краски.“ „Не влага ли писателят в творчеството си една голяма идея – казва самият Димитър Талев, – една голяма любов, която той носи у себе си, за която е готов да се жертва, неговото произведение няма да носи белега на творческо вдъхновение, няма да може да вълнува читателя.“

Именно на възвишеността, на чистотата във вълненията и мечтите, с една дума – на поезията, която излъчват образите на три от Талевите герои, ще се помъчим да се спрем в следващите редове.

* * *

Каква е историческата действителност, в която се развива действието в романите на писателя, и кое е характерно за нея?

Това е онзи забележителен период от миналото на народа, когато бавно, но сигурно назряват условията за националното ни възраждане. Как се пробужда народът, какви хора застават начело на него, кои са причините за могъщия национален подем, се е стремил да ни покаже писателят в своята трилогия. За да се схване и разкрие същността на една такава бурна и значителна епоха, величественият финал на която са тътените на солунските атенати, пламъците на Илинденското въстание, е необходимо да се проникне дълбоко в народните негра, където като плод на редица незначителни наглед икономически и психо-

логически промени назрява една нова и красива нравственост.

Положителните герои на Д. Талев, изразители на народната воля, на народния стремеж към църковна, политическа и икономическа свобода, са възвишени характери, с цялата си същина устремени напред към бъдещето. Това са хора от народа. В техните сърца гори буиният огън на чистия патриотизъм, който изгаря всичко пошло, ниско, гребнаво. И затова от образите им вее не само романтиката на революционните борби, не само онази благородна развълнуваност, която събужда в сърцата ни човешкият героизъм, но и спокойната, бистра красота, която излъчват морално възвишени характери.

Сред героите на писателя особено място заемат жените. И от тях струи поезията на моралната красота и чистота, неопетнена женственост, на възвишеното съзнание за обществен дълг, на вътрешната сила, с която противостоят на всички съблазни, и най-после на готовността на най-добрите от тях да се вляят в могъщата вяна на народната борба.

Възвишени женски характери е изваял писателят, образи, изтъкани от чиста, неопетнена женственост, упорити, енергични, твърди в злощастията, смели в борбата, предани на дълга и винаги верни: на себе си, на семейството си, на народа си.

Султана

Това е най-сложният и като че най-задълбоченият от всички характери в трилогията. Трудно е да се даде една цялостна и стройна характеристика на образа, защото той в своята същност е дълбоко противоречив. Хубавото и лошото, светлината и сенките се смесват и преплитат във вътрешно единство. Откъде започва положителното в характера и къде то преминава в отрицателно, как някои черти, които по същество са отрицателни, в известни слу-

чаи стават положителни и обратно – как сложно са преплетени различните свойства у човека и как те се намират в единство и вътрешна зависимост – всичко това вярно и в повечето случаи убедително е показал писателят.

За да разберем правилно образа, би трябвало да хвърлим поглед върху нравите и бита на тогавашното общество на тъй наречените еснафи. И ние разбираме колко еднообразно е ежедневието на жената, отдадена на труд и отглеждане на многобройната си челяд. В затвореното общество на младия градец животът е в невидимите, но яки рамки на еснафската нравственост и чест. Нравствеността и чистотата на жената, като във всяко здраво, неразложено общество, са нейното най-хубаво украшение. И обратно – онази жена, която опетни доброто си име, върху честта на която е лепнато макар и само едно петно, трудно би могла да го изтрие за цял живот.

В еднообразието, във външната сивота на това ежедневието писателят е подирил своите героини. Тук е израснала и Султана.

По произход Султана е чорбаджийка. Нейните деди са били господари. Но когато Султана се явява пред нашите очи, родът ѝ е вече западнал. Тя е бедна, самотна, изоставена.

И така в един еснафски градец, където личната чест е най-голямото украшение за човека и особено за жената, в една малка къщичка, която непрестанно се руши, край един вехт сандък, в който парите ежедневно се стопяват, изправена пред заплахата на бъдещето, живее тази застаряваща мома. Такава я виждаме за пръв път: гребна, енергична, пъргава. При такава обстановка се формира и нейният характер.

Нека да видим какъв е този характер и как е пресъздаден от писателя. Основното в характера на Султана е нейната вътрешна сила, нейната воля. Тя несъмнено е силен, енергичен, упорит човек. Такива хора знаят какво да искат, поставят си ясни, близки цели и неотклонно ги след-

ват, докато ги постигнат. Самотна, без изгледи за скорошна женитба, тя разбира, че трябва да се бори, за да може да живее, че тя именно трябва да извоюва наново благополучието на своя западащ род. Затова започва да се бори и до края на живота си не престава да воюва. „Такава беше Султана, все в някаква борба със себе си, с другите, да постигне всичко на своята воля, на своя ум.“ Ние виждаме колко много пречки изправя животът по пътя на тази жена и как тя винаги съумява да ги преодолее. На няколко пъти Султана се бори дори със смъртта за живота на близки ней хора. И в тези тежки, напрежени, изпълнени с драматизъм минути тя не губи присъствие на духа, не губи смелост.

Волята, вътрешната сила на тази жена изпълва цялата ѝ същност. Тя се владее до съвършенство. Ние си спомняме, че когато умира гетето ѝ, още на другата сутрин тя става и без сълзи, без плач продължава ежедневната си работа, като че нищо не се е случило. Когато нараняват Лазе, Султана не издава нито стон, нито вик, само грижовно прихваща сина си. Дори когато говори с него, единствения човек, когото тя не само обича, но дълбоко почита и уважава, очите ѝ продължават да гледат сурово и строго. В спора си с Ния, в онези минути, когато двете жени, настръхнали, стоят една срещу друга, Султана не вика, не крещи, говори с тих глас и само думите ѝ стават по-остри, по-зли, по-несправедливи.

Тя притежава бистър, ясен ум, пресметлива и далновидна е. Разбира се, не може да вижда надалече – нейната точна мисъл и изострен поглед проникват само в най-близкото бъдеще. Но това което знае, тя го знае сигурно и вярва в него. И умее да принуди и другите да повярват в него.

Султана е амбициозна. Нейното чорбаджийско желание да издигне отново рода си никога не заглъхва. Тя непрекъснато подтиква мъжа си към работа, разпалва стремежите му и, най-главното, иска да се сроди с чорбаджии. Ето защо тя толкова мечтае за Ния и пречи на Лазар да изпъл-

ни обещанието си – да се ожени за гъщерята на старата Бенковица, едничката жена, която все пак е близка на Султана. Защото тя не може да има приятелки.

Такива хора, стъпили здраво на земята, не са способни за блянове. Султана не може и не обича да мечтае. Тя не познава онова възвишено изкуство на хората с въображение, които посредством мечтите си дават размах на своите желания, дават простор на стремежите си, поставят си далечни и големи цели за достигане. Заплетена в гребна-востите на ежедневието, в поддържането на реда в къщата си, в преследването на своите малки задачи, на Султана е чужд духовният полет. И затова тя не обича и не може да проумее странните и особени хора – скитниците, мечтателите, творците. Тя още от първия поглед намразва Рафе Клинче, поета-резбар, защото го чувства като нещо чуждо в нейния свят на правила, на установеното, постоянното, неизменното. Тя не разбира и дори презира Райко Вардарски. За нея той е „улавият гаскал“. Не е способна да разбере и своята чужда снаха Ния. Самоуверена, вярваща, че това, което върши, е винаги хубаво, с психиката на практичните и ограничени хора, тя трудно може да проумее човек от друг тип. Характерът на тази жена сякаш е изграден от прави линии. Тя не понася и не обича извивката, арабската, безцелната прелест на волното съчетание в цветовете, на волната плетеница на мислите. Тя не разбира и мрази онова, което е безцелно, поезията на неясното, красотата на забуленото. Навсякъде, където се мерне, тя внася ред, спокойствие и яснота. Тя не умее да пее, да се смее, дори да се радва. Никога тя не дава простор на чувствата си. И затова всичко около нея е гладко, хубаво наредено, чисто, но студено.

Винаги зорката Султана, която не знае да мечтае, не умее и да се моли. Тя вярва в Бога, но душата ѝ е премного свикнала да разчита на собствените си сили, за да може да се отгаде на молитви. Тя не е способна да разбере тези, които се молят, и леко ги презира. Внушителна картина е

нарисувал писателят, когато енергичната Султана бди геноночно над леглото на своя угасващ син, а там някъде, от другата стая, се чуват напевните стонове и дългите молитви на стария Стоян.

Такива хора като Султана са хора на дълга и на честта. „Честта, която пази душевната чистота на човека“ – това като че е неизменният девиз на тази жена. Султана обаче не може да надхвърли рамките на еснафския бит и морал. Съзнанието за дълг у нея се изразява в непрекъснатия стремеж да живее съобразно изискванията на еснафския морал и да бъде полезна на своето семейство. Това съзнание за дълг и чест никога не я напуска. Като някой самотен рицар до последния си дъх тя стои на пост срещу настъпващите на настъпващия нов живот и изпълнява своя дълг, брани своята чест така, както ги разбира. Със строгата педантичност и добросъвестност на ограничените хора, със сляпата самоувереност на силните характери тя брани онова, което е дълбоко убедена, че е най-доброто. И тук е нейната трагедия – несъответствието между вътрешната ѝ сила и незначителността на идеалите, които защитава, между силата на нейния характер и ограничеността на духовния ѝ кръгзор. Заключена в тесните рамки на еснафския бит и морал, Султана не е способна да разбере и почувства новото, което идва, не може да разбере дори духа на своето време. Хората с ограничен кръгзор, влюбени в своята правда, вярващи, че те именно знаят „кое е най-доброто“, обикновено са консервативни. Султана е силен и честен борец. Тя заявява: „Такава е правдата и честта, човек да ги носи в сърцето си и от нищо да не се бои!“

Но твърде сухи, ограничени и схематични са нейните понятия за правда и чест. И като че целият ѝ живот, особено в романа „Преспанските камбани“, се превръща в борба срещу новото, новия живот, новия дух. Хората, които не знаят да мечтаят, които не могат да бленуват, трудно разбират новото. Силните характери, които са свикнали да им се подчиняват и които вярват в себе си, трудно раз-

бират другите. И затова Султана не може да проумее, да разбере и прости дори собствената си обичана гъщеря Катето. Сцените на смъртта на момичето разкриват силата на старата жена, а заедно с това и нейната дълбока вътрешна трагедия. Най-силно страдат силните и горди хора, понеже не знаят и не искат да доверяват мъката си на другите. И тази жена, за която всичко, дори и любовта, и брачното легло е въпрос на дълг и чест, тази жена, която така се владее, че не може да се поддаде на никакви чувства, в няколко редки часа не устоява на скръбта. „Султана склони глава до главата на мъртвото си дете и тихо изплака всичките сълзи, които бяха се насъбрали в нея през това мъчително геноночие. После тя пак се изправи на нозе като боец за поседна битка...“ Смъртта на Катето пробива бронята от предразсъдъци, обвили честното ѝ сърце, и му нанася тежка рана. И тази рана цял живот ще кърви. А съмнението винаги ще намира пукнатини през твърдите блокове на увереността, за да пропъзти дълбоко в душата на бедната майка. Тази мъка, която дълбае силната жена, прави образа по-близък до читателите. Но тя също подчертава жестокото безсмислие в поведението на ония силни характери, които, тръгнали по погрешна посока, постилат своя жизнен път с ненужни жертви.

Но ето че цялата постройка от ред, дисциплина, правила за живота започва да се тресе от нови удари. Новото в живота идва, нахлува и този път то се явява ведно с прекрасната Ния, жена на най-любимия ѝ човек – Лазар.

Подробно е описал писателят сблъскването между двете жени: за новата лампа, за реда, за новата къща. Писателят говори за борбата между Ния и Султана, но с помощта на обикновени, делнични подробности той разкрива и вътре как новото победоносно настъпва в живота.

И Султана, която не моли никого, дори и Бога за милост, която вярва винаги, че е права, че не греши, чувства как нещо по-силно от нея, по-могъщо стои зад красивата, спокойно усмихваща се Ния. Това нещо ѝ отнема скъпото

Каме, ще ѝ отнеме Лазар и всичко, което с такава упоритост и гордост е градила в течение на толкова дълги, тежки години.

Султана започва да разбира, че губи сражението. Трагични за нея са тези минути. Един подир друг „нейните люде“ я напускат. Тя остава самотна в самотната стара къща. В тези минути старицата прилича на догарящия пламък, който се издига над изоставеното огнище. Но пламъкът си остава все пак пламък.

Такъв е в общи линии характерът на Султана. Този характер не е твърде красив. Той наистина е силен, но както понякога се случва с такива силни характери, околните го чувстват като лош. „Стоян искаше сам да се оплаче от Султана, която стоеше като съдия пред него и вечно загрижена за нещо, вечно тревожна и недоволна, вечно бдяща и строга, войнстваща.“

Където се появи Султана, там сякаш всичко се подчинява на един узаконен ред: предметите, мислите, чувствата на хората ѝ. А там, където всичко е наред, всичко е предназначено и подчинено на една сурова воля, чувството отлита. Студено и невесело е в къщата на Султана. В нея човек не може да си отпусне душата. И този женски характер би ни се сторил може би непоетичен, ако нямаше в него нещо друго, което го изпълва с красота. Това е героизмът на жената. Султана е една рядко героична жена. В нейната смелост, в нейната сила и всеотдайност се крие красотата на образа.

Още при първата ни среща с младата Султана ние се възхищаваме на тази нейна смелост и сила. Един човек, за когото всичко в живота е моралът и честта, да се реши да излезе срещу цяла Преспа, срещу общественото мнение, срещу общинарите, да им се противопостави и да наложи своя мъж – селянина Стоян, – действително за това се иска необикновена смелост.

С безстрашие се нахвърля гребната женица срещу въоръжените турци, нахлули в нейната къща, и дава пример

на мъжете как да се борят. Тя излиза смело и срещу турския аскер, който тропна на вратата ѝ. Тя не се спира пред никаква пречка, за да подпомогне затворниците – за нея турските щикове сякаш не значат нищо. И всичко отстъпва пред вътрешната ѝ сила – и башибозук, и аскери, и озверени убийци. „Не беше лесно да се откаже нещо на Султана. не бяха само думите, всякога изричани с голяма сила, още по-трудно беше да се устои на погледа ѝ, срещу цялата ѝ осанка, макар да се бе смалила съвсем тя, откакто Лазар и Ния напуснаха къщата ѝ.“

Героична е Султана в своята безгранична отдаденост на семейството. Героиня е тя и в онези безсънни нощи, когато бди над болния Лазар, над раждащата Ния и най-после над умиращата Катя. Та има ли по-голяма сила от силата на тази майка, която в името на честта е способна да пожертва собственото си дете. И точно тогава, когато се бори, когато помага, ние с учудване виждаме, че Султана може да бъде и нежна, топла. „Оставили девойчето да се мъчи цяла нощ“ – казва с упрек старицата за четиридесетгодишната си снаха Ния, която ражда. И ръката, силната ръка на старата жена става трогателно нежна. Сякаш и на нас се доисква да се опрем на нейната мила, майчински грижовна, старческа ръка. А колко трогателно внимателна е тя към затворените заедно със сина ѝ селяни, към самия Райко Вардарски!

Нежността на силните всякога е трогателна. И именно в силата, в смелостта, в рядката душевна чистота на Султана се крие очарованието на образа, неговата поетична същност. Такива жени, такива жрици на женската чистота и чест, такива героични и смели характери запазваха националната ни същност през дългата верига на години.

От друга страна, ние видяхме вече, че трагедията на Султана се крие главно в несъответствието между вътрешната ѝ сила и незначителността на идеалите, към които се стреми. Но когато Лазар се включва в народната

борба, когато той става народен любимец, тогава Султана започва да проумява, че има неща, които са по-важни и по-значителни от семейството и добрия живот на нейните люде. С изостреното си чувство на чест тя разбира, че нейният Лазе работи и страда за народа. Затова тя започва все повече да се гордее с него. Чудесно е противопоставил писателят състоянието на Султана, когато покрусена, измъчена, посрамена, се бори за живота на Катето и когато същата тази жена, горда, смела, вдъхновена, се бори за живота на народния човек Лазар.

Ния

„Заг Ния няма никакъв конкретен образ – казва писателят Д. Талев. – Ния е моята мечта, може би една от моите мечти.“ И по-нататък той добавя: „Да знаете как я обичам. И сега имам същото чувство. Тя е минала през сърцето ми. По свой начин съм влюбен в нея.“

И действително, щом се появи Ния, мека, копнееща атмосфера изгрява над разказа. До каквото се опре тя, всичко става приятно, чисто, галовно. Сякаш младата жена носи навсякъде със себе си тази чудна своя лампа, с която разпръсква суровия полумрак в къщата на Султана и разкрива пътя за нахлуването на новия живот. И сякаш писателят непрекъснато, като художниците от Ранния ренесанс, събира върху лицето ѝ вред, където и да се намира, всичката светлина на гения. Това е един поетичен образ. Това е един идеализиран образ, една мечта, която украсява, разхубавява, осмисля живота. Чрез този образ писателят е искал да въплъти онези най-съкровени чувства за търсената и винаги ненамирана истинска жена – красива и едновременно любеща, предана, всеотдайна и неизменно вярна. Ние всички пазим в сърцата си нежност към илюзиите на младостта. Д. Талев също, изглежда, не е искал никога да се раздели с тях, не е загубвал вярата си в жената. Това той го изповядва: „Жената внася топлина, внася сър-

гечност в живота. Когато влезе жена, близа един чист полъх.“ И ние разбираме защо писателят е изваял този женски образ с толкова нежност, но и с толкова оптимизъм. Защо той се е помъчил да направи Ния един поетичен характер с възвишеност на чувствата и стремежите, една героиня, която по своята женственост, по своята красота и преданост е сякаш духовна рожба на Тургеневите героини, сестра на двете прекрасни сестри на Алексей Толстой.

И въпреки че Ния е въплътена мечта с всички блясък, красота и свършенство на мечтата, все пак писателят е успял да я пресътвори в реален образ, да улови своята мечта, да ѝ вдъхне живот. Но за да успее художникът да въплъти своя жизнен оптимизъм, своите съкровени чувства, своята мечта за жената, той самият трябва да вярва, че въпреки всичко такива жени съществуват. И писателят вярва в това. „Изтъкват, че образът на Ния бил идеализиран, че в живота нямало такова свършенство. Не смятам, че е така, Ния съществува в живота.“ Само такава силна и категорична вяра в жената може да рогди такъв слънчев, свършен и едновременно реален образ като образа на Ния – образ на пламенна девойка, на мъдра и любеща жена, на грижовна майка и винаги при всички извивки на жизнения път неизменно чист човек.

* * *

Коя е Ния? Писателят ни е казал малко за нейното детство. Ние знаем само, че е гъщеря на мрачен, суров чорбаджия, че расте самотна в неговата голяма къща, без майчина ласка, без нежност и любов.

Писателят ни запознава с Ния вече като младо момиче, в къщата на Султана. Как изглежда момичето в този момент? Тя е истинска гъщеря на македонския юг: нежна, чувствителна, цялата обвита в слънце, като ония тънкоснаги женски фигури, които така прелестно, така кротко, така мечтателно се открояват в македонските народни

песни. Ния е рожба на свеж, млад, чист народ.

И това младо момиче със своята пламенна бледност, със своята малко сдържана прелест, родена от свенливостта, със своята сдържана грация ни кара да се връщаме към хубавите дни на нашата първа любов.

И ето на фона на обществените борби плахо и несигурно започва да разцъфтява любовта между двамата чисти младежи – Лазар и Ния. Най-личните в малкия градец естествено се привличат един към друг.

Чиста и безизкусна е любовта на младото момиче. Без свян, без стеснение, с вълнуваща, сладко разширяваща душата искреност девойката се стреми към Лазар. Тя не познава фалшивата гордост, преструвката, често обичана от хубавите жени, амбициозната обидчивост. Тази естествена, непосредственост в любовта, тази скромна сдържаност правят героинята по-мила, съгласяват нейното очарование. Писателят ни е нарисувал незабравими сцени: срещата на Султана с Ния в бащиния ѝ дом, срещата между двамата влюбени – смутения Лазар и Ния, цялата облечена в жълта коприна, като жълт пламък – и най-после щастливата любов на момичето. „Девойката идва на света само за радост, за хубост, за обич – пише писателят. – Тя е светлина в къщи, буди нежност в сърцето и чисти мисли, спира на устата грубата дума.“

Голяма част от романа „Преспанските камбани“ е изпълнена с описание на ежедневието на Глаушевици и с отношенията между Султана и Ния. Ния е противопоставена от автора на Султана. Докато последната е консервативна и сурова пазителка на онова, което е вече установено в еснафския живот, Ния носи прелестта и красотата на онова, което идва. Докато от Султана всички се плашат, Ния обичат всички – от стария Стоян до малките деца. Нищо не може да устои на очарованието на младата жена. Тя носи в този дом радост, спокойствие, пролет. Тя внася красота, празнично дихание в скучината върволица на дните. С горда кротост отвърща младата жена на обиди-

те на свежърва си, никога не ѝ казва лоша дума, но издига ледена стена помежду им.

Без да е описал, за съжаление, лирични и вълнуващи сцени на любовта между Лазар и Ния, писателят ни е разкрил и в това отношение характера на своята любимка. И в любовта си Ния е сдържана с прелестната сдържаност на свенливостта, но от това нейните чувства не само не отслабват, а напротив – облагородяват се.

Ния, чорбаджийската щерка, научена да живее в широка, просторна къща, сред изобилие, изоставя всичко и следва навсякъде Лазар. Никога тя не прекъсва волята на своя мъж. В най-тежките минути на неговия живот тя стои до рамото му, тя го подкрепя, вдъхновява. Действително Ния израства като крило на рамото на Лазара.

Писателят, след като ни е нарисувал поетичния, пролетен образ на младото момиче Ния, показва и нейната зрелост в пълния разцвет на красотата ѝ, като предана съпруга. Тя съумява да разкрие една от най-хубавите тайни на любещата жена: да бъде винаги различна, винаги нова в любовта си и все пак същата. Никой ден не носи новост в живота ѝ и все пак нищо не спи в сърцето на Ния. В него винаги има място и за надежда, и за вяра, и за тиха скръб. Тази хубава, любеща жена живее дълбок вътрешен живот. Нейната хубост грее от вътрешна светлина като скъпоценните камъни. „Но може би и в друго беше голямата сила на хубостта ѝ – казва писателят, – в това, което беше вътре в нея като вътрешно озарение на цялата ѝ външност. Това беше постоянният ѝ вътрешен живот – тя винаги носеше важна някаква мисъл със себе си, вълнуваше се от нещо, тъгуваше за нещо или се радваше и винаги дълбоко в себе си, сдържано откъм външни прояви, дори и съвсем скрито за чуждия поглед.“

Като Султана и Ния от нищо не се плаши и никъде не отстъпва. Тя не притежава непреодолимата сила и енергия на свежърва си, но зад хармоничната ѝ сдържаност се чувства силна и страстна воля. И Ния не се плаши от тур-

ците, смело следва мъжа си, расте под неговата сянка. В романа „Илинден“ писателят е показал своята любимка вече като старица, но все така съдържана, хубава, с онази есенна прелест на повяхването, където чувствата не са силни, но затова пък са по-нежни, по-углъбени, изпълнени с мъдростта и с кротката печал на спомените. И Ния пак говори на Лазар: „Аз едно знам, каквото вършиш ти, все е добро. И е нещо важно... и за нас, и за другите люде...“ Ния вече не се интересува само за семейството си. Тя мисли и за доброто на другите люде. Тя посреща като скъп гост на къщата си легендарния македонски революционер Гоце Делчев. И тази благородна майка казва за сина си: „Аз искам да бъде добър човек, чист и хубав.“ И го праща в борбата.

Ето как израстват героините на Талев. Докато Султана все още не може да разбие рамките на еснафските си навици, но със своята правдива, честна душа чувства народната истина, Ния вече започва да разбира и да обича тази истина.

Писателят е успял да покаже чрез своите героини как народът се пробужда, как неговото съзнание укрепва, как той крачи с все по-големи крачки към кървавите дни на въстанието.

Целият образ на Ния е поетичен. Поезия лъха от чистотата на помислите ѝ, от топлината на нейните думи, от бляновете и мечтите ѝ, от новото, което носи със себе си. И все пак най-голямата красота на образа като че се крие в рядката женственост и едновременно в чистотата на героинята, в моралната ѝ красота, в способността ѝ да запазва навсякъде, при всички обстоятелства своята чест.

* * *

И Ния е дълбоко проникната от морала на своето общество. Благородната формула: „Честта, която пази душевната чистота на човека“, е залегнала в душата ѝ. Но

докато при Султана тази чест и изискванията на морала се открояват като суров постулат, при Ния те се сливат с цялата нейна дълбока същност. В областта на морала и въобще в областта на духовното всяка постъпка се измерва с величината на вътрешната съпротива, която е преодоляна.

И Ния трябва да се бори със себе си. И в умерения климат на нейната душа вилнеят бури. Писателят е показал вътрешните ѝ борби, съмненията ѝ, мъката ѝ. Героините на Талев страдат. Само през огъня на страданията укрепват човешките характери, само при тежки жизнени обстоятелства се разкрива тяхната човешка същност.

За разлика от страданията на „Сестрите“ на Ал. Толстой, които бурната епоха като есенни листа размята от единия край на Русия до другия, поставя ги при най-тежки жизнени обстоятелства, но те навсякъде запазват своята чистота – страданията на Ния са от лично, интимно естество. Тя няма деца. Винаги истинската жена е тъгувала за дете. Но в онази епоха мъката за дете се е превръщала в страшно страдание. На бездетната жена са гледали като на грешница, наказана от Господа. Сред многолюдните, пъплещи от челяд фамилии, бездетните семейства са изглеждали като сухи, сиви, безлистни дървета. Красивата, гордата Ния трябва да носи тежкия кръст „на жената, прокълнатата с безплодие“. Към тази нейна съкровена мъка се прибавят обидите на свекървата. Животът в къщата на Султана става непоносим за Ния. В постоянна вражда с един такъв опасен, лют и зъл противник, който наранява дори най-светите ѝ чувства към Лазар, с тежка мъка в сърцето си Ния трябва да води своя ежедневен живот. А точно в тези тежки минути и любимият ѝ мъж като че се оттегля от нея. Той нищо не поготира за това, което става в душата на младата му съпруга. Понякога най-рогните, най-скъпите същества, заети с някакви свои грижи, не могат да почувстват мъчаливата мъка в близката душа. И най-после за гордата, за честната Ния тръгва мъла по

Преспа, че е изневерила на мъжа си. Людете, злите люде, опетняват нейното име.

В тези тежки моменти се явява изкушението. Какви са отношенията на Ния с мъжете? Тя, чудната красавица, е винаги ухажвана, винаги търсена. Тя чувства възхищението на мъжете и не го избягва: „Ния беше свикнала с възхищението на другите към нея и го приемаше спокойно и мъдро.“ Или: „През цялото време Ния несъзнателно се стремеше да поддържа възхищението му от нея, но това ставаше без всякакви усилия, като дишането ѝ.“ Много правилно е видял писателят тази характерна особеност на хубавата жена. Тя цъфти сред възторзите на мъжете, за нея това е винаги приятно. Истинската жена Ния не може да не се радва на възхищението, което заискрива в погледите на мъжете, когато тя се появи.

И ние виждаме тази хубава млада жена да страда, пренебрежната от мъжа си, хулена от свекърва си, с палеца мъка за гете. От устата на Умката, един твърде своеобразен и колоритен образ, тя вече е разбрала, че би могла да има гете, обаче от друг мъж. И този друг мъж съществува. Това е Таки Брашнарков. Той ѝ харесва: едър, висок, строен, вече зрял, цъфтящ от здраве и сила. Той е и опитен ухажор: внимателен, грижлив, пълен с нежност и ласкателство. И все по-упорито, но и все така внимателно Таки Брашнарков задиря младата, изоставена и похулена жена. Писателят е написал правдиви страници за вътрешната борба на Ния. Тя започва да сънува съблазнителя, да го желае в мислите си, дори в сънищата си да изневерява на своя Лазар. А той, зает в народните борби, не забелязва какво става в душата на младата жена. Настъпва обаче решителният миг: посредством хитро скроена клопка Ния се озовава насаме с Таки Брашнарков в чужда стая. Това е тежък момент на колебание, на борба с женската слабост, с викащото чувство за майчинство. Само един миг се колебае Ния. И побеждава. Не се отклонява от пътя на дълга и честта, запазва чистотата си. Дори безскрупулният съблазнител Таки

Брашнарков ниско се покланя след нея. Защото мъжът и когато е свикнал да търси удоволствия от лекодостъпните жени, дълбоко в душата си не престава да уважава чистата жена.

От борбата на Ния със себе си, с изкушението, от превъзможването на временната слабост по-ясно изпъква чистотата на образа. В поведението на Ния има и красота, и героизъм. Както храбрецът изпитва страх, но умее и може да го преодолява, така и хубавата жена изпитва силата на съблазнителя, но съумява да запази своята чистота.

Ния е поетична именно със своята слабост и все пак с преодоляването ѝ – с пъаната си и цялостна женственост, с красотата си и наред с това с моралната си чистота. А нравствената чистота на жената е била винаги красива и поетична.

И именно затова образът на Ния ни кара да си припомним за Тургеневите героини. Писателят се е вдъхновявал от тях: „Тургенев, той ме е много възнувал, особено с женските си образи. Жените у него, любовното чувство са ме възнували твърде много като писател. Той е укрепвал моето убеждение, че жената по своята природа е благородна.“

Писателят е успял да възплати в образа на Ния нравствената чистота на жената от онази епоха, моралната чистота на българката.

Кито, китко некутена,
Кито, с ръка нефатена.

И затова този образ, изграден с малко психологически анализ, а повече с чисто лиричните средства на настроението, може би идеал, може би мечта, но превърната от художника в реалност, ни изпълва с нетленното очарование на истинската поезия. И ние заедно с писателя сме влюбени в благородната, горда и красива жена, възхищава-

ме се на нейната грижовна нежност, с която разхубавява делничното ежедневие на живота, и тайничко завивгаме на Лазар за чистата, вярна съпруга. Ния ни кара да мечтаем, а може би, както казва Флобер, това е и една от благородните задачи на изкуството.

Дона

Колко по-различна е бедната учителка от своите роднини Султана и Ния? Слабичкото, бледно македонско момиче, изтласкано от живота нейде из планинските дебри, скромно и тихо, става една от безименните македонски героини. От всички женски образи в романите Дона е най-типична за македонската жена през тежките и усилни години на въстанието. Тя е гъщеря на бедни люде, запознава се отрано с немотията и глада, но запознава се също така отрано и с народната борба. Докато Ния едва на преклонна възраст има щастието да види Гоце Делчев, то Дона още съвсем младо момиче се среща с апостола и по негова препоръка заминава в планините, при народа. И Дона като Султана се омъжва за прост селянин, но още съвсем млада, девойката не води еднообразния живот на еснафската жена, а бурния, изпълнен с напрежение труд и себежертва живот на народната учителка – неизменен спътник и другар на своя мъж революционер. Писателят ни е показал как постепенно младото момиче израства, рисува ни е срещата на Дона с нейния учител по история Наумов, станал също революционер, който ѝ разказва за революционната борба на народа и за неговата могъща вътрешна революционна организация. Дона възмъжава в дните непосредствено преди Илинденското въстание.

И при обрисуването на този женски образ писателят е избягнал схемата. Той го е разкрил в цялата негова сложност на влюбена жена, майка, общественичка, революционерка. Дона има същия девиз в живота си, както Султана и Ния: „Честта, която пази душевната чистота на човека“.

И тя е чист човек, чиста жена. Защото и там, горе в планините, човешките страсти съществуват, будни са, пламват, изгасват или се разгарят в трайни огньове. Като противовес на Дона писателят е създал образа на Добра: красивата млада селянка, която не може да победи своята чувственост, все повече се отгава на порока и най-после става предателка на своя народ. Народът не може да понася развратницата, обгръща я с презрение, което е по-лошо от всяка омраза, и младата жена е принудена да се самоубие. Тъмната сянка на Добра сякаш откроява по-ясно моралната чистота на Дона.

Колко е различна нейната жизнена съдба от съдбата на Султана и Ния? Нейният живот не протича спокойно, еднообразно, а е обгърнат от бурния вихър на събитията. Колко много драматични моменти има в този живот! Всичко загубва тя през тежките дни на въстанието: и съпруг, и дете, и близки. И колко сила трябва да покаже младото, слабичко момиче? Дори тогава, когато мъката изпълва цялото ѝ същество, тази съпруга, която е вече вдовица, тази майка, която няма вече дете, не може да даде воля на съзидателите си, на скръбта си, защото народът, погледите на простите селяни са отправени към нея, учителката, жената на войводата: „Дона нищо повече не каза. И тихо заплака. В тъмнината никой не виждаше съзидателите ѝ. Така ѝ се чинеше сега, че бе чакала този грозен час, знаейки, че ще дойде. И виждаше колко голяма мъка се бе насъбрала в сърцето ѝ. Но не биваше да вика, да пищи пред толкова люде, не биваше да скубе косите си от тая тежка мъка. И плачеше тихо в тъмнината.“

След като ни е описал как раждат Султана и Ния, Д. Талев показва как ражда и самотната изоставена учителка, далече горе в планинското селце, без близки, без майка или свекърва. А след това пък писателят ни е рисува и смъртта на нейното дете. Действително жизнената съдба на Дона е най-тежка. И силата, вътрешната сила, която трябва да прояви, като че е най-голяма.

Докато Султана и Ния остават верни на мъжете си и никога никаква сенчица не помрачава тяхната чистота на съпруги и майки, това двадесетгодишно момиче намира сили в себе си, за да остане вярно и на убития си мъж, на неговата памет. Тя решава да остане вдовица, никога да не измени дори на мъртвия: „Аз съм Велкова жена и Велкова жена ще си остана докрай.“

И ние виждаме как онай женска чест, в името на която страдаха Султана и Ния, онази чест, която изпълва с чистота и поезия образите им, тук се слива с народната чест. Красива и героична блести Дона пред нашите очи, преминала през пламъците на въстанието и страданията. И неслучайно новият ѝ бъдещ живот вече не е само личен живот, свързан с личното щастие, а той се е превърнал в частица от големия и велик живот на народа. Народът поверява на учителката да пази революционното знаме и тя го поема да го пази. Народът иска от нея да стане секретар на селото и на четата и тя приема.

Този женски образ е в пълния смисъл на думата героичен. Той ни кара да си припомним за всички онези незабравими жени, които жертват своята красота, своята младост, своето бъдещо щастие в името на народа, на народната свобода. И колкото тяхната жертва е по-голяма, свързана с по-тежки мъки, толкова тя е по-героична. Дона ни кара да си припомним вече не само за Тургеневите героини, но и за нашите вечно живи героини, за майката на Гоце Делчев, която, като научава, че и вторият ѝ син Гоце е убит, се провиква: „Нека ги тежат, нека сите майки да раждат такива синове.“

* * *

Такива са трите героини на Талев, които според нас са измежду най-хубавото, създадено от писателя в неговите романи.

Главното и съществено е, че тези женски образи

съществуват като живи, че както би казал Хегел, „те са“, и затова ни карат да съизживяваме тяхната жизнена съдба, дават ни реална възможност да говорим за техните характери и да мечтаем. Във външната бедност на еснафския живот писателят е сполучил да намери красотата на вътрешното богатство у хората. Ето защо очарованието на неговите образи се откроява едва когато надникнем в тяхната вътрешна същност, в дълбочините на характера.

Из македонската земя се срещат малки, схлупени черквици, заровени дълбоко в земята. По външен вид те не се отличават от заобикалящите ги къщи. Но когато надникнем вътре, пред нас заблестяват с цялата си красота майсторските иконостаси, вдъхновени дърворезби, сътворени от прочутите майстори-поети на Дебърската школа.

Такива са и героините на Талев. За да разберем истинската им красота, писателят ни кара да влезем в душите им и там ние виждаме колко много героизъм и поезия се таят в онзи тайнствен полумрак, където бушуват чувствата, където се раждат мислите и се открояват решенията за благородни и честни дела.

ЕФРЕМ КАРАНФИЛОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

I ЧАСТ

Учители народни 5

II ЧАСТ

Нови страници 219

III ЧАСТ

Дядо Иван 481

IV ЧАСТ

Смъртта на хаджи Серафимовата
внука 647

ДУМИ ЗА ДИМИТЪР ТАЛЕВ

Редове от биографията *Милен Куманов* 739

Преспанските камбани *Пантелей Зарев* 749

Три образа в романите на
Димитър Талев *Ефрем Каранфилов* 755

Димитър Талев
ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ

Редактор на издателството
ИВАН ГРАНИТСКИ

Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ

Коректор
ВАЛЕРИЯ СИМЕОНОВА

Предпечатна подготовка
„АЛТЕРНАТИВА“

Формат 32/84/108
Печатни коли 49

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“

В 120 тома

2002 – 2005 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ
ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛАГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИАНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР

26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ
27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЙ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев
– ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Возбелч – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешков – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пеню Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ
ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ

60. Емилиян Станев – АНТИХРИСТ
61. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талев – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талев – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ
66. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
67. Тодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
68. Димитър Талев – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
69. Пею К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

70. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
71. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
72. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
73. Ангел Каралийчев – РЪЖ
74. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
75. Никола Вапцаров – МОТОРНИ ПЕСНИ
76. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
77. Асен Златаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
78. Йордан Йовков – АКО МОЖЕХА ДА ГОВОРЯТ
79. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
80. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
81. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
82. Антон Страшимиров – ХОРО
83. Николай Марангосов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
84. Ст. А. Костов – ГОЛЕМАНОВ
85. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
86. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
87. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
88. Чудомир – НАШЕНЦИ
89. Йордан Йовков – АЛБЕНА
90. Васил Пунев – ДНЕСНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
91. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
92. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА
ЛИТЕРАТУРА
93. Михаил Арнаудов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
94. Георги Курков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
95. Илия Волен – ЧЕРНИ УТАРИ

96. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
97. Иван Хаджийски – БИТ И ДУШЕВНОСТ
НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
98. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ
ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
99. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
100. Христо Радевски – ПУАС
101. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
102. Константин Константинов – ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ
103. Александър Вутимски – СИНЬОТО МОМЧЕ
104. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
105. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
106. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
107. Валери Петров – СЪОГУВАНЕ С МОРЕТО
108. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
109. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
110. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
111. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
112. Андрей Германов – ОЦЕЛЕЛИЯТ ПРИ ТЕРМОПИЛАТЕ
113. Петър Динев – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
114. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
115. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО
В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
116. Васил Заатарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА
ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
117. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
118. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
119. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ
120. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
София 1124, ул. „Николай Ракитин“ № 2
тел. 943-42-16; 943-32-64

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

7 лв.